

AKSARAY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

KUZEY AZERBAYCAN'DA KÜLTÜREL VE SOSYAL
HAYAT (1828-1905)

DOKTORA TEZİ

GAMZE İME

DANIŞMAN
PROF. DR. TANER ASLAN

AKSARAY-2025

AKSARAY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

**KUZEY AZERBAYCAN'DA KÜLTÜREL VE SOSYAL
HAYAT (1828-1905)**

DOKTORA TEZİ

YAZAR

GAMZE İME

DANIŞMAN: PROF. DR. TANER ASLAN

JÜRİ ÜYESİ: PROF. DR. MEHMET GÜNEŞ

JÜRİ ÜYESİ: DOÇ. DR. ABDULMUTTALİP İPEK

JÜRİ ÜYESİ: DOÇ. DR. ABDOLVAHİD SOOFİZADEH

JÜRİ ÜYESİ: DOÇ. DR. HALİM DEMİRYÜREK

AKSARAY-2025

TELİF HAKKI VE TEZ FOTOKOPİSİ İZİN FORMU

Bu tezin tüm hakları saklıdır. Kaynak göstermek koşuluyla tezin teslim tarihinden itibaren (24) ay sonra, bu tezden fotokopi çekilebilir.

YAZARIN

Adı : Gamze

Soyadı : İme

Bölümü : Tarih

İmza :

Teslim tarihi :

TEZİN

Türkçe Adı : KUZEY AZERBAIJAN'DA KÜLTÜREL VE SOSYAL HAYAT (1828-1905)

İngilizce Adı: CULTURAL AND SOCIAL LIFE IN NORTH AZERBAIJAN (1828-1905)

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI

Tez yazma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyduğumu, bu kaynaklardan yararlanıp tüm kaynakları, kaynak gösterme ilkelerine uygun olarak kaynakçada belirttiğimi ve bu bölümler dışındaki tüm ifadelerin şahsıma ait olduğunu beyan ederim.

Yazar Adı Soyadı: Gamze İme

İmza:

T.C.
AKSARAY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
JÜRİ ONAY SAYFASI

Gamze İME tarafından hazırlanan “Kuzey Azerbaycan’da Kültürel ve Sosyal Hayat (1828-1905)” başlıklı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile Aksaray Üniversitesi Tarih Ana Bilim Dalı’nda Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

İmza

Danışman: Prof. Dr. Taner Aslan

Tarih ABD, Aksaray Üniversitesi

.....

Üye: Doç.Dr. Abdolvahid Soofızadeh

Tarih ABD, Aksaray Üniversitesi

.....

Üye: Doç. Dr. Abdulmuttalip İpek

Türk Dili ve Edebiyatı ABD, Aksaray Üniversitesi

.....

Üye: Prof. Dr. Mehmet Güneş

Tarih ABD, Afyon Kocatepe Üniversitesi

.....

Üye: Doç.Dr. Halim Demiryürek

Tarih ABD, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi

.....

Tez Savunma Tarihi: 25/12/2024

Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu’nun tarih ve sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

İmza

TEŞEKKÜR

Bu çalışmamın tamamlanmasında büyük katkıları olan birçok kişi ve kuruma teşekkür etmek istiyorum.

Öncelikle, değerli danışmanım Prof. Dr. Taner Aslan'a, bilgi ve deneyimleriyle bana rehberlik ettiği için içtenlikle teşekkür ediyorum. Süreç boyunca gösterdiği anlayış ve destek, bu çalışmayı gerçekleştirmemdeki en önemli etkenlerden biri olmuştur.

Tez İzleme Komitesi'nde yer alan Sayın Doç. Dr. Abdolvahid Soofizadeh ve Sayın Doç. Dr. Abdulmuttalip İpek'e, süreç boyunca sağladıkları değerli geri bildirimler ve bilimsel katkıları için içten teşekkürlerimi sunuyorum. Görüşleri ve destekleri, araştırmamın kalitesini artırmada önemli bir rol oynamıştır.

Ailem, her zaman yanımda durarak bana güç verdi. Özellikle anneme, her anımda yanımda olduğu ve en büyük destekçim olduğu için sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum. Onun sevgisi ve cesaretlendirmesi, bu yolda ilerlememde bana ilham kaynağı olmuştur.

Aksaray Üniversitesi Kütüphane Şube Müdürü Gülten Bal'a da ayrıca teşekkür etmek istiyorum. Kendisi, hem bir yol arkadaşı hem de manevi bir abla gibi yaklaşarak desteğini asla esirgemedi. Yaklaşımları ve paylaşımları bu süreçte büyük bir motivasyon kaynağı idi.

Bu çalışmayı gerçekleştirirken yanımda olan herkese teşekkür ederim.

ÖZET

19. yüzyıl, Kuzey Azerbaycan'da köklü kültürel ve toplumsal dönüşümlerin yaşandığı bir dönemdir. 1828 Türkmençay Antlaşması ile bölgenin Çarlık Rusya'sının hâkimiyetine girmesi, geleneksel yapıları oldukça sarsmış, idari, ekonomik ve sosyal düzeni büyük ölçüde değiştirmiştir. Rus yönetimi, yeni idari yapılanmalar oluşturmuş, bölgedeki etnik ve dini gruplar arasındaki dengeleri etkilemiş, nüfus hareketlilikleri sonucunda demografik yapı değişime uğramıştır. Geleneksel feodal yapının çözülmesi ve yeni ekonomik ilişkilerin gelişmesi, toplumsal sınıflar arasındaki ilişkileri etkilerken, bu dönüşüm modernleşme sürecinin özellikle eğitim, basın ve edebiyat alanlarında kendini göstermesine zemin hazırlamıştır. Geleneksel medrese eğitimi yerini yeni yöntemlerle açılan okullara bırakırken, bu okullar aydın bir neslin yetişmesinde kritik bir rol oynamıştır. Azerbaycan Türkçesi'nin yazı ve edebiyat dili olarak gelişmesi, milli kimlik bilincinin oluşumuna katkı sağlamış, basın ve matbuat hareketleri, halkın toplumsal ve siyasal meseleler hakkında bilinçlenmesine yardımcı olmuştur. Gazete ve dergilerin sayısının artması, fikir akımlarının yayılmasını hızlandırırken, dönemin yazar ve düşünürleri edebiyat aracılığıyla toplumda modernleşme fikrini güçlendirmiştir. Sosyal hayatın farklı yönleri de bu dönüşüm sürecinden etkilenmiştir. Geleneksel aile yapısında değişimler meydana gelirken, evlilik ritüelleri ve kadınların toplumsal hayattaki konumu da dönüşüm geçirmiştir. Mimari alanda Rus etkisi kendini gösterirken, şehirleşme süreci hızlanmış, günlük yaşamın dinamikleri değişmiştir. Sanat ve kültürel etkinliklerde de gözle görülür bir değişim yaşanmış, tiyatro, müzik ve folklor gibi unsurlar yeni bir kimlik kazanmıştır. Bu çalışma, Kuzey Azerbaycan'da 1828-1905 yılları arasında gerçekleşen kültürel ve sosyal değişimleri ele almakta, modernleşme sürecinin toplumsal yapı üzerindeki etkilerini tarihsel bağlamda incelemektedir.

Bilim Kodu : 111304, 111305, 119006

ORCID No :

Anahtar Kelimeler : Kuzey Azerbaycan, Sosyal Hayat, Kültürel Dönüşüm, Modernleşme, 19. Yüzyıl

Sayfa Adedi : 415

Danışman : Prof. Dr. Taner ASLAN

ABSTRACT

The 19th century was a period of profound cultural and social transformations in Northern Azerbaijan. With the signing of the Treaty of Turkmenchay in 1828, the region came under the rule of Tsarist Russia, significantly disrupting traditional structures and bringing substantial changes to the administrative, economic, and social order. The Russian administration introduced new governmental structures, altered the balance between ethnic and religious groups, and reshaped the demographic composition through population movements. The dissolution of the traditional feudal system and the emergence of new economic relations influenced social class dynamics, paving the way for modernization, particularly in the fields of education, press, and literature. Traditional madrasa education was gradually replaced by schools established with new pedagogical methods, playing a crucial role in the emergence of an intellectual generation. The development of Azerbaijani Turkish as a literary and written language contributed to the formation of national identity consciousness, while the growth of the press and publishing industry facilitated public awareness of social and political issues. The increasing number of newspapers and journals accelerated the dissemination of intellectual movements, and writers and thinkers of the period reinforced modernization ideals through literature. Various aspects of social life were also affected by this transformation. Changes occurred in the traditional family structure, marriage rituals evolved, and the role of women in social life underwent significant shifts. Russian architectural influences became evident, urbanization accelerated, and the dynamics of daily life changed. Artistic and cultural activities experienced a noticeable transformation, with theater, music, and folklore acquiring new characteristics. This study examines the cultural and social changes in Northern Azerbaijan between 1828 and 1905, analyzing the impact of modernization on societal structures within a historical context.

Sciense Code : 111304, 111305, 119006

ORCID Number :

Key Words : Northern Azerbaijan, Social Life, Cultural Transformation, Modernization, 19th Century

Page Number : 415

Supervisor : Prof. Dr. Taner Aslan

İÇİNDEKİLER

TELİF HAKKI VE TEZ FOTOKOPİSİ İZİN FORMU	i
ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI.....	ii
JÜRİ ONAY SAYFASI.....	iii
TEŞEKKÜR.....	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
TABLolar LİSTESİ.....	xi
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	xii
KISALTMALAR.....	xiii
BİRİNCİ BÖLÜM.....	1
GİRİŞ	1
1.1. Azerbaycan Adı.....	1
1.2. Azerbaycan Coğrafyası	7
1.3. Çalışmanın Amacı, Önemi, Konusu ve Muhtevası.....	8
1.3.1. Çalışmanın Amacı	9
1.3.2. Çalışmanın Önemi	10
1.3.3. Çalışmanın Konusu	12
1.3.4. Çalışmanın Muhtevası	13
İKİNCİ BÖLÜM.....	19
KUZEY AZERBAYCAN’DA SİYASAL VE TOPLUMSAL DURUM.....	19
2.1. Kuzey Azerbaycan Tarihi	19
2.1.1. 1828’e Kadar Olan Dönem.....	19
2.1.2. Hanlıklar Dönemi	37
2.2. Çarlık Rusya’nın İskân Politikası ve Göçler	55
2.3. Halk İsyanları ve Kaçak Harekâtı.....	69

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	75
KUZEY AZERBAIJAN'DA MODERNLEŞME SÜRECİ VE AYDINLAR.....	75
3.1. Modernleşme Kavramı.....	75
3.2. Kuzey Azerbaycan'da Modernleşme	78
3.2. Kuzey Azerbaycan'da Aydınlar ve Modernleşme	81
3.3.1. Mirza Cafer Topçubaşı (1790-1869)	83
3.3.2. Mirza Kazım Bey (1802-1870)	86
3.3.3. Abbaskulu Bakıhanlı Kudsî (1774-1846).....	89
3.3.4. Mirza Şefî Vazeh (1794-1852).....	94
3.3.5. Kasım Bey Zakir (1786-1857).....	98
3.3.6. İsmail Bey Kutkaşanlı (1806-1869)	105
3.3.7. Mirza Fethali Ahundov (1812-1878).....	108
3.3.8. Seyyid Azim Şirvani (1835-1888).....	115
3.3.9. Hasan Melikzâde Zerdabi (1842-1907).....	124
3.3.10. Mirza Aliekber Sabir (1862-1911)	133
3.3.11. Neriman Kerbelayi Necef oğlu Nerimanov (1870-1925).....	143
3.3.12. Ahmet Bey Ağaoğlu (1869-1939).....	155
3.3.13. Ali Bey Hüseyinzade (1864-1942).....	165
3.3.14. Mehmet Said Ordubadi (1872-1950).....	176
3.3.15. Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934).....	179
3.3.16. Mehmet Emin Resulzade (1884-1955).....	182
3.3.17. Sultan Mecit Ganizade (1866-1937)	184
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	190
KUZEY AZERBAIJAN'DA KÜLTÜREL HAYAT (1828-1905)	190
4.1. Modern Eğitim ve Bilim	191
4.2. Millî Dil ve Edebiyat.....	223
4.2.1. Dil.....	223
4.2.1.1. Mirza Fethali Ahundov'un Alfabe Islahı Çalışmaları	231
4.2.2. Edebiyat.....	235
4.2.2.1. Azerbaycan'da Romantizm Edebî Akımının Doğması	238
4.3. Din ve Dinî Kurumlar	241
4.4. Matbuat (Basın).....	250
4.4.1. Ekinci (1875-1877).....	253

4.4.2. Ziya (1879-1880).....	259
4.4.3. Keşkül (1883-1891).....	260
4.4.4. Şark-i Rus (1903-1905).....	262
4.4.5. Hayat (1905-1906).....	264
4.4.6. Füyuzat (1906-1907).....	268
4.4.7. Himmət Gazetesi (1904-1905).....	273
4.4.8. Basında Ermenilerin Rolü	274
4.5. Sinema.....	276
4.6. Müze.....	279
BEŞİNCİ BÖLÜM	283
KUZEY AZERBAIJAN'DA SOSYAL HAYAT (1828-1905).....	283
5.1. Sosyal Hayatın Tanımı ve Kapsamı, Sosyal Hayatın Toplumsal Önemi.....	283
5.2. Evlilik.....	288
5.3. Mimari.....	292
5.4. Folklor	301
5.4.1. Laylalar.....	304
5.4.2. Nazlamalar.....	305
5.4.3. Sanamalar	306
5.4.4. Sınamalar	308
5.4.5. Emek Nağmeleri.....	310
5.4.6. Mevsim-Merasim-Maişet Nağmeleri	311
5.4.7. Nağıllar	312
5.4.8. Efsaneler	313
5.4.9. Rivayetler	315
5.4.10. Bayatılar	317
5.4.11. Tapmacalar	318
5.4.12. Atasözleri.....	319
5.4.13. Masallar	320
5.4.14. Yanıltmacalar	321
5. 4. 15. Latifeler	322
5. 4. 16. Halk Gösterileri/Tamaşaları	322
5. 4. 17. Karavelliler	324
5. 4. 18. Düzgüler	324

5. 5. Müzik	326
5. 6. Tiyatro	336
5. 7. Moda (Kılık Kıyafet).....	348
SONUÇ.....	356
KAYNAKÇA	363
EKLER.....	403
AKSARAY ÜNİVERSİTESİ TEZ DEĞERLENDİRME FORMU	419

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1. 3 Nisan 1931'den önce hazırlanan bir senette Osmanlı'dan göçürülen Ermeni ailelerin sayısı.....	59
Tablo 2. 1829-1831 Ermeni Vilayeti'ne Göç Ettirilenlerin Sayısı.....	65
Tablo 3. 1834-1836 Şuşa ve Erivan şehirlerinin Nüfusları.....	66
Tablo 4. Eski ve Yeni Metot Okullar Arasındaki Temel Farklar.....	200
Tablo 5. Kaza Mektepleri.....	206
Tablo 6. İbtidai Mektepler.....	207
Tablo 7. Şehir Mektepleri.....	207
Tablo 8. Pazar Günü Mektepleri.....	207
Tablo 9. Demiryolu Mektepleri.....	208
Tablo 10. Sanat Okulları.....	208
Tablo 11. Rus-Azerbaycan Mektepleri.....	208
Tablo 12. 1884–1900 arası Bakü'deki Ortaöğretim Kurumları ve Bu Kurumlardaki Öğrenci Sayıları.....	218
Tablo 13. 1884–1900 arası Bakü'deki Ortaöğretim Kurumlarındaki Öğrencilerin Milliyetlerine Göre Sayıları.....	219
Tablo 14. İttihada Doğru Terakki Programı.....	268
Tablo 15. Enstrümanların İsimleri.....	325

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şema 1. Azerbaycan'ın Jeopolitik Önemi.....	11

KISALTMALAR

T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
ABD	: Ana Bilim Dalı
Bkz.	: Bakınız
BOA.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA.	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
E.	: Evrak
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
İA.	: İslam Ansiklopedisi
MEB.	: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları
No.	: Numara
s.	: Sayfa
Trc.	: Tercüme
v.d.	: (ve diğerleri)
v.b.	: (ve benzeri)
TDV.	: Türk Diyanet Vakfı

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

1.1. Azərbaycan Adı

Bir ülkenin ismini antik çağlardan günümüze kadar muhafaza edebilmesi nadir rastlanan bir durumdur. Azərbaycan topraklarında kurulan devletler, isimlerini çeşitli faktörlere bağlı olarak almıştır. Bu faktörler arasında etnik köken, kişisel adlar ya da bölgenin coğrafi özellikleri öne çıkmaktadır. Örneğin, M.Ö. 3. binyılda Azərbaycan topraklarında, Urmiye Gölü'nün güneyi ve güneydoğusunda yer alan Aratta Devleti bulunuyordu. Aratta adı, dağ ya da dağlık alan anlamına gelmektedir ve bu isim, bölgenin dağlık yapısından kaynaklanarak verilmiştir.¹ Etimolojik çalışmalar daha çok kişi, yer ve kavim adları üzerinde yoğunlaşmıştır. Ancak bu çalışmaların bazı hedefleri, doğru bilgiye ulaşmayı zorlaştırmaktadır. İdeolojik amaçlar, kendini ön plana çıkarma veya yüceltme çabaları nedeniyle bilgi kirliliği oluşmakta ve çalışmalar bilimsellikten uzaklaşmaktadır. Özellikle yer adlarının gerçek kökenleri yerine, kurguya dayalı açıklamaların sunulması durumunda varsayımlardan kaynaklanan bir bilgi kirliliği kaçınılmaz hale gelir. Bu da gerçeği ortaya çıkarmayı daha güç bir hale getirir.²

Etimolojik çalışmalar, yazılı kaynakların yetersizliği veya eksikliği nedeniyle arzu edilen hızda ilerleyememektedir. Bu sorunun giderilmesi amacıyla ilgili tüm kaynakların incelenip sentezlenmesi önerilmektedir. Ayrıca, kişi adları, sözlü edebiyat ürünleri, yazılı belgeler, gelenek ve görenekler, yer adları, yaşam biçimleri ve konuşulan dilin kalıntıları da dikkate

¹ Z. M. Bünyadov-Y. B. Yusifov, *Azərbaycan Tarihi (En Qədim Zamanlardan XX Esredək)* c. I (Bakı: Çıraq Neşriyyatı, 2007), 17; Hasan Qəniyev, *Azərbaycan Tarixi (Ən Qədim Zamanlardan–XXI Əsrin İlk Onilliklərində)* (Bakı: Elm və Təhsil Neşriyyatı, 2019), 11; Qəzənfər Rəcəbli, *Azərbaycan tarixi Oçerklər* (Bakı: Elm və Təhsil, 2013), 25.

² Şahap Bulak, “Azərbaycan İsmninin Kökeni ve Anlamı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* c. 9, sy. 43 (2016): 54-55.

alınarak bir değerlendirme sürecinden geçirilmesi tavsiye edilmektedir.³ Tüm bunların sonucunda, kelimenin anlamı ve kökeni hakkında daha açık ve net bir bilgi elde edilebilir.

Azerbaycan ismiyle ilgili farklı görüşlerin ortaya atılması, bu ismi açıklamayı karmaşık hale getirmektedir. Konuyla ilgili çeşitli fikirler öne sürülmesine rağmen, adın gerçek kökeni ve anlamı konusunda genel kabul görmüş bir sonuca ulaşılammıştır.⁴ Azerbaycan adının, Persler döneminde bölgeyi yöneten kişinin adından geldiği düşünülmektedir. Yaygın olan görüş ise Atropet veya Atropates⁵ adlı bu komutanın Büyük İskender tarafından Yunan/Bahter İmparatorluğu'na karşı bölgeye gönderilmesidir. Böylece bu yere önce 'Atropetenye' denilmiştir (Harita 1).⁶ Ermeniler ise 'Atropatagân' adını vermişler ve zamanla 'Aderbâdegân' olarak yer etmiştir. Ülkede yanardağların, ateş-gedelerin⁷ ve yanıcı maddelerin çok olmasından dolayı bunu Âteş-âbâdgân ya da Âteş-mekân olarak anlayanlar da olmuştur (Resim 1).⁸ Zaman içerisinde 'Azerbağzan, Azerabadagan, Azerbadegan, Azerbican' gibi değişikliklere uğrayan 'Atropaten' en son 'Azerbaycan' şeklini almıştır.⁹ Zeynel Cihangiroğlu'nun *Muhtasar Azerbaycan Tarihi* adlı adlı eserine yönelik bir incelemede, bu bilgiyi destekler nitelikte bir paragrafın bulunduğu görülmektedir:

"Eski Romalılar ve Bizanslılar memleketimizi 'Aturbatan' diye yâd ederlerdi. Atrubatan, eski Fars lisanında 'Ateşler Vilayeti' demektir. Ezmine-i kadimede (eski çağlarda) vatanımız bütün şark mecusilerine bir mabet olmuştur. Bakü etrafında ve Urmiye dağlarında bu kısım mabetler ve ateşgedeler elan (şu anda bile) mevcuttur (Resim 2)."¹⁰

Qəzənfər Rəcəbli, *Azərbaycan Tarixi Oçerklər* adlı eserinde bu ülkenin adının Atropaten

³ Bulak, "Azerbaycan İsmi'nin Kökeni ve Anlamı", 55.

⁴ Bulak, "Azerbaycan İsmi'nin Kökeni ve Anlamı", 55; Metehan Karakurt, *Çarlık Dönemi Azerbaycan'da Türk Milliyetçiliği* (Yüksek Lisans Tezi, Ardahan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Ardahan, 2018), 39; İsmail Mehmetov, *Türk Kafkasında Siyasi ve Etnik Yapı (Eskiçağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi)* (İstanbul: Ötüken, 2009), 131.

⁵ Atropat'ın kim olduğu hakkında detaylı bilgi için bkz. Hasan Hasanov, *Makedonyalı İskender ve Atropat* (Bakı: Teas Press Nəşriyyat Evi, 2017), 85.

⁶ Pers Devleti döneminde Mada toprakları ikiye bölünmüştü: Büyük Mada ve Küçük Mada. Küçük Mada, günümüz İran'ının kuzey-batı kısmını kapsarken Büyük Mada, Orta İran bölgesiydi. Pers Devleti, bu arazileri iki farklı idari birim olarak ayırdı. Küçük Mada topraklarında M.Ö. 4. yüzyılın son çeyreğinde Atropatena Devleti kurulacaktır. Detaylı bilgi için bkz. Mehmetov, *Türk Kafkasında Siyasi ve Etnik Yapı*, 130.

⁷ Ateşgede veya Ateşgâh, İslamiyet öncesinde İran'da kutsal ateşin içinde yandığı yapı ya da alana verilen isimdir.

⁸ Rezulzade, *Kafkasya Türkleri*, 48; Hasanov, *Makedonyalı İskender ve Atropat*, 10; Bulak, "Azerbaycan İsmi'nin Kökeni ve Anlamı", 55; *Osmanlı Belgelerinde Azerbaycan* (ed. Nuran Koltuk) (İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, 2015), 24; Cevat Heyet, "Azerbaycan'ın Adı ve Sınırları", *Avrasya Etütleri TİKA*, (1994): 94; Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş* (İstanbul: Ötüken, 2014), 394.

⁹ *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (Karabag-Susa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Sirvan, Seki, Revan, Kuba, Hoy) (1578-1914) c. 1*, (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., 1992), 26; Bulak, "Azerbaycan İsmi'nin Kökeni ve Anlamı", 55.

¹⁰ Halil Altay Göde, "Zeyneoğlu Cihangir'in Muhtasar Azerbaycan Tarihi Adlı Eserinin Çeviri ve İncelenmesi". (Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 1993), 26.

devletinden değil, ‘azer’ (od/ateş), ‘baz’ (perestiş/perestlik) ve ‘kan’ (makam, yer, ülke) kelimelerinin birleşimiyle oluştuğunu ve bunun ‘ateşperestler ülkesi’ anlamına geldiğini öne sürmektedir. Azerbazkan olarak söylenen kelime fonetik değişikliklere uğrayarak en son Azerbaycan şeklini almıştır.¹¹ Azerbaycan adının ‘odlar yurdu’ anlamına geldiğini ve Atropatena’dan türediğini ileri süren bir başka görüş, aynı zamanda Atropatena kelimesinin kökenine ilişkin de açıklamalar sunmaktadır. Bu bağlamda, Pers dilinde ateşi ifade eden ‘Atar’ kelimesi ile ülke anlamına gelen ‘Pata’ kelimesinin bir araya gelmesiyle oluştuğu belirtilmektedir.¹² Öte yandan bu bilgiyi kabul etmeyenler de vardır. Atropetenye veya Andarpatian adının sırayla Aderbadgan/Adirbadgan, Aderbaygan/Adirbaygan, Adirbican/Azirbican olması, Azerbaycan adını almasının sadece başlangıcını oluşturmuştur. Bu görüşler doğrultusunda, Azerbaycan kelimesinin, ateşle ilişkilendirilen maden yataklarının varlığı ve Zerdüştilik inancının en önemli sembollerinden biri olan ateşle bağlantılı olarak değerlendirilmesinin güç olduğu ifade edilebilir.¹³ Bayrakdar ise bu görüşe katılmayarak ülkenin adının Atropates/Atropatkan isminden gelmediğini, ateş ülkesi demek olan ‘Atarpatakan’dan veya ‘Azarpatakan’dan geldiğini savunmaktadır.¹⁴

Başka bir görüşe göre kelimenin anlamı, eski çağlarda bölgede yaygın olarak benimsenmiş bir din olan Mecusilik ile ilgilidir. Buna göre “od” anlamına gelen “azer” ve “muhafız” anlamına gelen “baygan” kelimelerinin birleşmesiyle oluşan “ateşin muhafızı”, yani ‘Azerbaygan’ kelimesi zamanla ‘Azerbaycan’a dönüşmüştür.¹⁵ Buna benzer bir açıklamaya göre ‘Azer’ Pehlevi dilinde ‘Od’, ‘Pat’ ise koruyucu demektir. ‘Gan’ veya ‘Kan’ ise yer eki olarak açıklanmıştır. O halde Azerbaycan, ateşgedeleri koruyan yer manasına gelmektedir.¹⁶ Bir başka görüşe göre, Sovyetler, Azerbaycan Türklerinin kökenlerini Türklükten uzaklaştırmak amacıyla Medler, Manna, Fars, Albanya ve Atropatena gibi kavimlere dayandırmaya çalışmıştır. Azerbaycan Türklerinin etnik kökenlerindeki Türk gerçekliğini saptırma ve millî değerleri ortadan kaldırma amacıyla, ‘Azerbaycanlılar’ ve ‘Azerbaycan dili’ kavramları

¹¹ Rəcəbli, *Azərbaycan tarixi Oçerklər*, 46.

¹² Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2018), 1.

¹³ Muammer Ulutürk, “Azerbaycan’da Zerdüştilik ve Abşeron-Surahanı Ateşgedesi”, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* c. 9 (2021): 49; Bünyadov ve Yusifov, *Azerbaycan Tarihi*, 18-19.

¹⁴ Mehmet Bayrakdar, *Medler ve Türkler* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2013), 399.

¹⁵ *Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri*, 26; Hacer Göl, “Geçmişten günümüze Azerbaycan”, *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* c. 5, sy. 1 (2016): 154; Ziya Musa Bunyatov, “Azerbaycan”, *TDV İslam Ansiklopedisi* c. 4 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1991), 318.

¹⁶ Heyet, “Azerbaycan’ın Adı ve Sınırları”, 94.

üzerinden yapay bir etnik kimlik ve dil inşa edilmek istenmiştir.¹⁷

‘Azer’in, Türkçe’de ‘yüksek’ anlamına geldiğini, ‘Baygan’ın ise ‘büyükler’ veya ‘muhteşemler’ anlamlarını taşıdığını belirten Heyet, Mehmet Hüseyin bin Halef’in *Burhân-ı Kâti*¹⁸ adlı sözlüğüne atıfta bulunarak Azerbaycan’ı şu şekilde ifade etmektedir:

*“Oğuz, o vilayeti aldığıında oradaki Ucan bozkır ve yaylası hoşuna gitti ve emir verdi. Adamları birer etek toprak getirip, oraya döksünler. Kendisi de bir etek toprak getirip, döktü; bütün ordu ve halk, herkes birer etek toprak getirip, döktüler. Böylece, büyük bir tepe meydana çıktı; o tepeye, Azerbaygan dendi.”*¹⁹

Kafkaslar’da öteden beri bir kısmı günümüz Azerbaycanlıların ataları olan, ‘Ar/İr, As/Az, Bi/Pi/Bey, Sün/San/Şan/Can’ vb. gibi isimler taşıyan kavimler yaşamıştır. Zamanla Türk kavimlerinin buraya gelmesiyle bir karışım süreci yaşanmıştır. Bu süreçte ‘Asar/Azar/Azer’ olarak adlandırılan yeni ikincil etnik gruplar meydana gelmiştir. Söz konusu karışma sürecinde ‘Azer, Beyler, Sünler’ (Canlar) gibi kavimlerin akraba olmalarıyla ‘Az-Er-Bi-Şan’ (Azerbaycan) adını alan yeni bir etnik birim meydana gelmiştir. Ayrıca Azer adı ile anılan Türkî kavmin sık sık Hazar etnonimi ile de isimlendirildiği görülmektedir. Zaman zaman bu son etnonimin sadece Azer kelimesinin fonetik bir değişimi olduğu bazen de kelimenin Ar etnonimi ve onun ‘Haz/Has/Kas’ (kaya, kayalı dağ) şeklindeki tanımlaması olarak oluşmuş olup Hazarın da “kayalı dağların insanları” manasına geldiği düşünülmektedir. Çünkü Hazar Denizi’nin kıyılarında Kaspiy, başka bir deyişle “kayalık dağların beyleri” yaşamış ve onların etnik grubu daha sonra denizin de ismi olmuştur.²⁰

Gömeç ve Heyet, Azerbaycan aydınlarından Mir Ali Seyyidov’a atıfta bulunarak Azerbaycan adının ‘Az’lardan geldiğine dair bir iddianın olduğunu belirtmişlerdir. Buna göre ‘Az’ iyi niyet, uğur ve uğurlu demektir. ‘Er’ kahraman ve mert olan erkek anlamına gelir. ‘Bay’ zengin olan boy başkanlarına denir. ‘Gan’ ise sıfat ve fiil ekidir. Azerbaygan da insanın güçlü ve mübarek sayılan atası anlamına gelmektedir.²¹ Gömeç bu fikre katılmamıştır. Ona göre, Kafkasya halkları arasında ‘Alanlar’ ile ‘Azlar’ sıkça birbirine karıştırılmaktadır. İki kavim arasında herhangi bir bağlantı bulunmamaktadır. ‘Azlar’ bu bölgeye hiç gelmemiştir,

¹⁷ Ali Sinan Bilgili, “Azerbaycan Türkmenleri Tarihi”, *Türkler Ansiklopedisi (Ortaçağ)*, c. 7 (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 21.

¹⁸ Muhammed Hüseyin b. Halef-i’Tebrîzî’nin, Farsçadan Farsçaya yazdığı sözlüktür. Hindistan’da kurulan Kutubşâhîler Devleti sultanı Abdullah adına 1652’de kaleme alındı. Detaylı bilgi için bkz. Ayla Demiroğlu, “Burhân-ı Kâti”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 6 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1992).

¹⁹ Heyet, “Azerbaycan’ın Adı ve Sınırları”, 94; Detaylı bilgi için bkz. Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2015), 74.

²⁰ Mir Fatih Zekiyev, “Ön ve Orta Asya, Kafkasya, Karadeniz’in Kuzeyi, İdil-Ural ve Batı Sibirya’daki Eski Türkler” *Türkler Ansiklopedisi* c. 1 (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 431-432.

²¹ Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi* (2018), 1; Heyet, “Azerbaycan’ın Adı ve Sınırları”, 94-95.

dolayısıyla Azerbaycan adının ‘Azlardan’ türemesi mümkün değildir. Bu ismin Hazar Türkleri’nden kaynaklandığını öne sürmektedir.²² Saydam, Kafkasya’yı ‘Dillerin Dağı’ olarak adlandırmıştır. Arap tarihçilerinin ve coğrafyacılarının buraya ‘Cebelü’l-Elsan’ dediklerini yazmıştır.²³

Azerbaycan, günümüzde Kuzey Azerbaycan ve Güney Azerbaycan olarak birbirinden ayrılmaktadır. Söz konusu bölgelerin sınırları, tarih boyunca siyasî olaylar nedeniyle bazen daralıp bazen genişlemiştir. Fakat günümüzde ise Azerbaycan’la ilgili, genel olarak bu coğrafi tanımlama sabittir. Azerbaycan Orta Çağ’da ‘Albanya’, ‘Aran’, ‘Şirvan’ ve çeşitli eyalet adları da taşımıştır. 640 yılında Araplar Güney Kafkasya’yı işgal ettiğinde, Kür ve Aras nehirleri arasındaki bölgeyi Arran olarak anmaya başlamışlardır.²⁴ Zeynel Cihangiroğlu bu bilgiyi doğruladıktan sonra şu şekilde bir ekleme yapar: “Azerbaycan’ın cenup kısmına ‘Midya’ şimal kısmına da ‘Ağuvan-Arran’ derler. Şimdiki Şirvan denilen vilayete de ‘Albanya’ denilirdi.”²⁵ Azerbaycan adı, iki bölgeyi de içine alacak biçimde Sasaniler döneminden beri kullanılmamıştır. Anuşirvan dönemine ait bir yazıtta yapılan incelemelere göre, Derbent surlarının onarımını üstlenen Barzius’un “Azerbaygan Maliye Müdürü” unvanı almasından yola çıkarak Derbent’e kadar olan bölgeye ‘Azerbaygan’ denildiği anlaşılmaktadır.²⁶ Thomas de Waal’a göre, 20. yüzyıldan önce yabancılar, Azerbaycanlıları genellikle Şirvan, Kafkas Tatarları, Türk veya sadece Müslümanlar olarak adlandırma eğilimindeydi. Azerbaycanlıların kendi kimliklerini tanımlama biçimleri ise oldukça esnekti. Brenda Shaffer bunu destekler şekilde şu ifadeleri kullanmıştır “Azeriler kendilerini hem Türk, hem İranlı ya da çok az bir fikir ayrılığı ile Rus tebaası olarak görebilirler. Bazıları, bu bölgelerin üçünde de aynı anda veya farklı zamanlarda kariyerlerinde siyasî alanda aktifti.”²⁷

Eskiden güneyde ‘Manna’ ya da ‘Mada’, 7. yüzyıldan sonra Azerbaycan adını alan ‘Atarpatakan’, kuzeyde ise ‘Alban’, ‘Aran’ veya ‘Arran’ olarak bilinen bölgelerde, Azerbaycan coğrafyasında Türk etnoslarının yaşamış olduğu inkâr edilemez bir gerçektir. Bunların Altay dil ailesinin Türk koluna mensup dillerde konuştukları tespit edilmiştir. Erken Orta Çağ’da ise Selçuklu Oğuzlarının bölgeye gelmesiyle birlikte bu durum tamamen netlik

²² Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi* (2018), 2

²³ Abdullah Saydam, “Rusya’nın Kafkasya’yı İşgali”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* c. 5, sy. 1 (1990): 239.

²⁴ Frederik Coene, *The Caucasus* (New York: Roudledge, 2010), 108

²⁵ Resulzade, *Kafkasya Türkleri*, 9-10; Göde, *Muhtasar Azerbaycan Tarihi*, 24; Alban devletinin kurulması ve Albanya’nın sınırları için bkz. Rəcəbli, *Azərbaycan tarixi Oçerklər*, 60-70.

²⁶ Mehmetov, *Türk Kafkasında Siyasi ve Etnik Yapı*, 19.

²⁷ Brenda Shaffer, *Borders and Brethren: Iran and the Challenge of Azerbaijani Identity* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 2002), 23.

kazanmıştır.²⁸ Coğrafya temelli bir tarih yaklaşımını benimseyen Sovyet ideologları, Azerbaycan halkının kolektif hafızasından Türk kimliğini ortadan kaldırmayı amaçlamışlardır. Sovyetlerin klasik tarih anlayışı, esasen Marx'ın tarih teorisine dayanmaktadır. Bu anlayışa göre, ulusların kimliği belirli bir coğrafi sınır ile tanımlanmaktadır. 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Azerbaycan halkı, genel Türk kimliğinin bir temsilcisiydi. Onlar, bu kimliğin bir uzantısı olduklarını özümsemişlerdi. Türk, Tatar, Müslüman ve Müslüman-Türk kimliğini kendilerine ad edinmişlerdi. Fakat bu tarihten sonra Sovyet dayatmasıyla 'Azerbaycanlı' kimliği hem etnik hem de coğrafi bir tanım olarak kabul ettirilmiştir. Ulus olgusu, Marksist Sovyet anlayışına göre coğrafi değerler ile özdeşleştirildiği ve benimsetilmeye çalışıldığı için doğulu toplumlar (özellikle Türkler) arasında büyük sorunlar yarattı. Nitekim Orta Asya'da, Kafkasya'da, İran'da Anadolu'da ve İdil Boyu'nda ortak bir Türk adı benimsenmişken bu ayrımcılık çabaları sonucunda bugünkü ulus kimliği yerel ve coğrafi tanımlar için kullanılmaktadır. Azerbaycan'da da durum böyle olmuştur. Sonuçta Azerbaycan Türkleri kendilerini genel Türk kimliği içinde görürken coğrafi değerlere de bağlı kalarak kendilerini etnik anlamda 'Azerbaycanlı' şeklinde tanımlamaya başlamışlardır.²⁹

19. yüzyılın başlarına kadar 'Azerbaycan' kelimesinin yaygın bir kullanımda olmadığı yönündeki görüşler de öne sürülmektedir. Bu düşünce, özellikle Ermenilerin benimsetmeye çalıştığı fikirler arasında yer almaktadır. Ermeni milliyetçisi Zori Balayan'ın yazıları da bu iddialara dayanak oluşturmaktadır:

*“Gürcistan, Rusya, Ermenistan terimlerini anlayabiliyoruz ama Azerbaycan'ı anlayamayız. Bu adı böyle bir ülkenin varlığını teyit etmek için kullanıyoruz. Böyle bir ülke yok. Şimdi Azerbaycan denilen topraklarda Lenin'in deyimiyle 'Kafkas Tatarları' yaşamış ve Tatarlar, Ruslar, Ermeniler gibi farklı etnik gruplar bir araya getirilerek çok uluslu bir cumhuriyet kurulmuştur. Daha sonra Stalin 'Azerbaycan' olarak adlandırmıştır. Azerbaycan'ın merkezi Bakü idi. Daha sonra 1920'lerin başında Nahçıvan'ı, Dağlık Karabağ'ı Stalin'den dolayı kaybettik.”*³⁰

Waal'e göre böyle söylentiler, Erivan ve Şuşa'da ayakta kalan camileri yaftalamak ve bu bölgelerin Azerbaycan ile olan tarihi bağlarını inkâr etmek için ortaya atılan gerçeklikten uzak

²⁸ Afag Rüstemova, “Azerbaycan'da Tarihsel Kimliğin ve Dilin Gelişim Süreçleri”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergisi* sy. 9 (2009): 114; Aynı yörelere ait toponomik adların tümü (Mada, Pers gibi) daha sonraki dönemde Kafkas olarak tanımlanmıştır. Bkz. E. A., Грантовский, Ранняя История Иранских Племен Передней Азии, Восточная Литература (Москва: «Восточная литература», 2007), 36.

²⁹ Mehmetov, *Türk Kafkasında Siyasi ve Etnik Yapı*, 22.

³⁰ Zori Balayan, interview, *The Karabagh File - Documents and Facts on the Region of Mountainous Karabagh 1918-1988*, (ed. Gerard J. Libaridian) (Cambridge Toronto: The Zoryan Institue, 1988), 76.

söylemlerdir.³¹ 1918-1920 yılları arasında bağımsız olan “Azerbaycan Halk Cumhuriyeti” döneminde ise Azerbaycan adı Kafkasya sahasında Türklerin yoğun olarak yaşadığı bölgenin siyasî ve coğrafi adı olarak algılanmıştır. 1991 yılından bugüne kadar bağımsız Türk devletlerinden biri olarak varlığını devam ettirmektedir.³²

1.2. Azerbaycan Coğrafyası

Azerbaycan, dünyanın en eski yerleşim yerlerinden biri olarak insanlık tarihinde önemli bir yere sahiptir. Bu bölge, Türk tarihine de oldukça zengin bir kültürel ve tarihî birikim sunmaktadır. Azerbaycan, Kafkasya’nın güneyinde yer alan bir ülkedir ve Güney Kafkasya, Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan’dan oluşmaktadır. Literatürde Güney Kafkasya genellikle Kafkas-Ötesi olarak adlandırılmaktadır. Ruslar bu bölgeye: Zakavkazya, Osmanlı ve Araplar: Maveray-yı Kafkasya, İngilizler ise: Transcaucasus, demişlerdir.³³

Her ülkenin kendine özgü bir coğrafi konumu ve stratejik değeri bulunmaktadır. Bu özellikler genellikle değişmez bir nitelik taşır. Ancak, bazı faktörler bu değerlerin niteliğinde dönüşümlere yol açabilir. Bu faktörler arasında, siyasî olaylar sonucu meydana gelen değişimler ve teknolojik araçlardaki ilerlemeler önemli bir yer tutar. Bu bağlamda Kafkasya, bu tür bir prensibin somut bir örneği olarak karşımıza çıkan bir coğrafi bölgedir. Özellikle Azerbaycan’ın sınırları, tarih boyunca bölgeye hâkim olan farklı devletlerin politik gücü doğrultusunda çeşitli dönemlerde değişime uğramıştır.³⁴ 1828 yılından itibaren Azerbaycan, Aras Nehri’nin doğal bir sınır oluşturmasıyla kuzeyde Rusya’nın, güneyde ise İran’ın hâkimiyetinde kalmak üzere kuzey ve güney olarak ikiye ayrılmıştır. Bu bölünmeye rağmen, başlangıçta her iki bölgede de gelenek, din ve milliyet açısından tam bir birlik olduğu düşünülse de zamanla her iki taraf da bağlı bulundukları devletlerin otoritesine boyun eğmek zorunda kalmıştır. Azerbaycan, Asya’yı Avrupa’ya bağlayan bir köprü vazifesi görmesinden dolayı Kafkasya geçidinde önemli bir konuma sahiptir. Üzerinde önemli askerî, stratejik ve ticarî yollar mevcuttur. Bu yollardan en önemlisi tarihî İpek Yolu’dur. İpek Yolu: tarih boyunca doğu ile batı, kuzey ile güney arasındaki bir geçiş noktası olduğu için birçok kavmin uğrak yeri olmuştur. Aynı zamanda birçok devlet, tarih boyunca bu topraklara sahip olabilmek için birbiriyle mücadele etmiştir.³⁵ Türkmen ve Moğol akınlarına uğradığı da göz

³¹ Waal, *The Caucasus*, 107.

³² Mehmetov, *Türk Kafkasında Siyasi ve Etnik Yapı*, 20.

³³ *Osmanlı Belgelerinde Azerbaycan*, s. 24.

³⁴ Berkok, *Tarihte Kafkasya*, 11.

³⁵ Göl, “Geçmişten günümüze Azerbaycan”, 155.

önüne alındığında Azerbaycan tarihini ve coğrafyasını Oğuzlardan başlayıp Selçukluların, Moğolların, İranlıların, Osmanlıların, Çarlık Rusya'nın, Sovyetlerin ve günümüz Rusya'nın tarihinden bağımsız olarak incelemek mümkün değildir.

Kuzey Azerbaycan, 1828 Türkmençay Anlaşması ile Rusya'nın egemenliği altına girdikten sonra, 18 Ekim 1991 tarihinde yeniden bağımsızlığını elde etmiştir. Yaklaşık 86.800 km² yüz ölçümüne sahip olan Azerbaycan'ın başkenti Bakü'dür. Azerbaycan; kuzeyde Rusya, batıda Ermenistan, kuzeybatıda Gürcistan, güneyde İran ve doğuda Hazar Denizi ile çevrilidir. Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti ve Türkiye arasında 9 km'lik bir sınır olduğu için batıda Türkiye ile de komşudur.³⁶ 1991 yılı sonrasında, Azerbaycan'ın sınırları kesin bir şekilde belirlenmiş ve 1918 yılındaki birinci cumhuriyetten farklı olarak, bu sınırlar ilk kez uluslararası düzeyde tanınmıştır.³⁷ 2023 yılında Azerbaycan'ın Yukarı karabağ'da gerçekleştirmiş olduğu antiterör operasyonu ile bölgedeki ayrılıkçı güçler ortadan kaldırılarak toprak bütünlüğü sağlanmıştır.

Kuzey Azerbaycan kavramı, coğrafi olarak Kura ve Aras nehirlerinin kuzeyinde yer alan bölgeyi tanımlar. Bu sınır, 1828 Türkmençay Antlaşması ile kesinleşmiş ve bölgenin Rusya İmparatorluğu yönetimine geçmesiyle birlikte siyasî bir boyut kazanmıştır. Bu bağlamda Kuzey Azerbaycan, tarihsel süreçte İran ile Rusya arasında bölünmüş Azerbaycan topraklarının kuzeyde kalan, Rus hâkimiyetindeki kesimine işaret eder. Azerbaycan terimi ise hem bu toprakların tamamını hem de bölünme öncesindeki coğrafi ve kültürel yapıyı ifade etmek için kullanılır. 19. yüzyıl öncesi ve sonrasındaki terminolojik farklılıkların açıkça ortaya konulması önemlidir. 19. yüzyıldan önce Azerbaycan, İran coğrafyasının kuzeybatısında geniş bir alanı kapsarken, 1828 sonrasında bu kavram iki ayrı siyasî yapı çerçevesinde şekillenmiştir. Bu dönemde Kuzey Azerbaycan, Rusya İmparatorluğu yönetiminde kalan bölgeyi; Güney Azerbaycan ise İran idaresindeki kısmı tanımlamak için kullanılmaya başlanmıştır. Bu çalışmada, her iki terim tarihsel bağlamları ışığında ele alınmış ve farklı dönemler ile siyasî statülere göre net bir şekilde tanımlanmıştır. Yapılan bu ayrımlarla, çalışmanın kavramsal tutarlılığı artırılarak okuyucunun bölgenin tarihsel dinamiklerini daha iyi kavraması hedeflenmiştir.

1.3. Çalışmanın Amacı, Önemi, Konusu ve Muhtevası

³⁶ Abdurrahman Kaplan, *Timur'un Kafkasya Cihadı* (Ankara: Astana Yayınları, 2020), 153; Resulzade, *Kafkasya Türkleri*, 49; *Osmanlı Belgelerinde Azerbaycan*, s.24; Buniyatov, "Azerbaycan", 317.

³⁷ Waal, *The Caucasus*, 28.

1.3.1. Çalışmanın Amacı

Bu çalışmanın amacı, “Kuzey Azerbaycan’da Kültürel ve Sosyal Hayat (1828-1905)” başlığı altında, 1828-1905 yılları arasında Kuzey Azerbaycan’daki kültürel ve sosyal hayatı incelemek ve bu dönemde yaşanan modernleşme sürecinin toplumsal yapı üzerindeki etkilerini ele almaktır. Araştırma, söz konusu dönemde meydana gelen değişim ve dönüşümlerin, bölgenin sosyo-kültürel dinamikleri üzerindeki yansımalarını analiz etmeyi hedeflemektedir. Bu kapsamda, modernleşmenin eğitim, dil, edebiyat, din ve dini kurumlar gibi temel alanlar üzerindeki etkileri incelenirken, bu süreçteki sosyal ve kültürel değişimler tarihsel bağlamıyla birlikte değerlendirilecektir. Tez, aynı zamanda modernleşme sürecinin yalnızca bir Batılılaşma hareketi olarak değerlendirilmemesi gerektiğini savunmaktadır. Aksine, Kuzey Azerbaycan’ın yerel dinamikleriyle şekillenen özgün bir toplumsal dönüşüm modeli sunduğu iddiası, bu çalışmanın önemli bir vurgusudur. Bu çalışmanın kapsamı, aydınların toplumsal dönüşüm sürecindeki rolü ve toplum üzerindeki etkilerinin incelenmesinin yanı sıra, basın, sanat ve folklor gibi kültürel unsurların modernleşme süreciyle nasıl bir etkileşim içinde olduğunu analiz etmeyi de içermektedir. O dönemin sosyal ve kültürel yaşamı açısından, modernleşmenin öncüsü olan aydınlar, geleneksel toplumsal yapıları dönüştürmek ve çağdaşlaşmayı teşvik etmek adına önemli adımlar atmıştır. Eğitim, dil ve edebiyat alanlarında gerçekleştirdikleri reformlarla, toplumun zihinsel ve kültürel dönüşüm sürecini hızlandırmışlardır. Sosyal pratiklerdeki değişimlere liderlik ederek, toplumsal yaşamın modern değerlerle daha uyumlu hale gelmesine katkı sağlamışlardır. Ayrıca, evlilik kurumunda yaşanan değişimler, mimari yapıların modernleşmesi ve geleneksel sosyal pratiklerin dönüşümü gibi toplumsal hayatın çeşitli yönleri, modernleşme perspektifiyle ele alınacaktır. Bu doğrultuda, bireyler arası ilişkilerden toplumsal örgütlenmeye kadar farklı düzeylerde meydana gelen dönüşümlerin, Kuzey Azerbaycan’da kültürel kimliğin yeniden inşasına ne şekilde katkıda bulunduğu değerlendirilecektir. Bu tez, Çarlık Rusya’sının bölgede uyguladığı reform politikalarının Kuzey Azerbaycan’ın toplumsal dokusu üzerindeki etkilerini incelemekte ve bu dönemin yalnızca sosyal ve kültürel bir değişimi temsil etmekle kalmayıp, aynı zamanda yerel değerlerin evrensel unsurlarla birleşerek yeniden şekillendiği bir süreç olduğunu ileri sürmektedir. Bu bağlamda, geleneksel ve modern unsurlar arasındaki etkileşimin analizi, söz konusu dönüşüm sürecinin hem bölgesel hem de küresel modernleşme dinamikleri içerisindeki konumunu anlamaya yönelik önemli bir katkı sağlamaktadır.

1.3.2. Çalışmanın Önemi

Bu çalışma, Kuzey Azerbaycan'ın tarihsel ve kültürel gelişimini anlamaya yönelik önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır. Tezde, 1828-1905 yılları arasındaki döneme odaklanılarak, bölgenin sosyal ve kültürel yaşamında meydana gelen gelişmeler incelenmiş ve tarihsel bilgi birikimine önemli katkılar sağlanmıştır. Ayrıca bu çalışmanın İslam dünyasında ve Kafkasya bölgesinde modernleşme süreçlerinin incelenmesine, katkıda bulunacak önemli bir akademik kaynak olacağı düşünülmektedir. Böylece bölgesel ve küresel modernleşme çalışmalarına referans teşkil edebilir. Kuzey Azerbaycan'daki kültürel ve sanatsal gelişmelerin detaylı bir analizi, bölgenin kültürel mirasının korunmasına ve tanıtılmasına katkı sağlayacaktır. 19. yüzyılda edebiyat, basın, sanat ve eğitim alanlarındaki değişimlerin anlaşılması, bu alanlarda yapılacak gelecekteki çalışmalar için önemli bir temel oluşturacaktır.

1828-1905 yılları arasındaki Kuzey Azerbaycan'ın kültürel ve sosyal yaşamını ele alan bu çalışma, bölgede gerçekleşen değişimlere ve bu değişimlere etki eden faktörlere odaklanmaktadır. Araştırma, Kuzey Azerbaycan'daki modernleşme sürecini analiz ederek tarih ve kültür çalışmalarına yeni bir bakış açısı kazandırmayı amaçlamaktadır. Modernleşme sürecinde eğitim reformlarının toplumsal yayılımı ve bu alandaki etkileri ayrıntılı bir şekilde incelenmektedir. Aynı zamanda, basın faaliyetlerinin modernleşmedeki rolü ve dönemin gazetelerinin toplumsal dönüşüm üzerindeki katkıları değerlendirilmiştir. Edebî akımların modernleşme sürecindeki etkisi ile bu akımların toplumun algıları üzerindeki rolü de çalışmanın bir diğer önemli boyutunu oluşturmaktadır. Din ve dinî kurumların modernleşme sürecindeki konumu, bu süreçte geçirdikleri dönüşümlerle birlikte incelenmiştir. Mimarî tarz ve şehir planlamasındaki yenilikler ile bunların toplumsal yapıya etkileri de analiz edilmiştir. Çalışma, toplumsal yapının modernleşme ile nasıl şekillendiğini ve bu dönüşümün kültürel yansımalarını anlamaya yönelik değerli bir kaynak niteliğindedir.

Kuzey Azerbaycan, Güney Kafkasya sınırları içinde stratejik bir öneme sahiptir. Berkok'a³⁸ göre, bölgenin önemi jeopolitik esaslara göre açıklanmalıdır. Afrika, Avrupa ve Asya kıtalarının arasında bulunan Kafkasya'da Hazar Denizi vasıtasıyla, Ege Denizi, Akdeniz, Boğazlar, Karadeniz, Marmara Denizi ve Azak Denizi gibi birbirine bağlı iç denizler bir su koridoru oluşturmuşlardır. Bu koridor kuzeyden Hazar Denizi'ne akan Volga Nehri ve Karadeniz'e akan Don, Dinyeper ve Tuna Nehirleri vasıtasıyla Avrupa'nın, güneyde Akdeniz'e akan Nil Nehri aracılığıyla da Afrika'nın kara kısımlarının içlerine kadar

³⁸ İsmail Berkok, Kafkasya kökenli bir asker, tarihçi ve yazardır. Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti dönemlerinde önemli askeri görevlerde bulunmuş, Kafkasya'nın tarihi, kültürel ve sosyal yapısını konu alan eserler vermiştir.

bağlanmaktadır. Fırat ve Dicle Nehirleri de Hazar Denizi'nin, Akdeniz ve Karadeniz'in; Hint Okyanusu'na bağlanmasını sağlar. Böylece Azerbaycan; kuzey, güney, doğu ve batı yollarının kesiştiği bir bölgedir.³⁹

Tarih boyunca, Avrupa'dan Asya'ya ya da Asya'dan Avrupa'ya sınırlarını genişletme amacı güden her devlet, Kafkasya ile ilgilenmek durumunda kalmıştır. Bu bölge adeta bir köprü işlevi üstlenmiştir. Nitekim güneyden Medler, Romalılar, Farslar, Selçuklular, Bizanslılar ve Osmanlılar; kuzeyden ise Hunlar, Moğollar, Hazarlar ve bunlardan sonra gerçekleşen birçok istila hareketi ile en son Ruslar, benzer bir strateji izleyerek bölgeyi ele geçirme girişiminde bulunmuşlardır.⁴⁰ Güney Kafkasya, birçok devlet için Karadeniz, Hazar Denizi ve buradan da Çin'e kadar uzanabilecek güvenlik ve iş birliği koridorunun önemli bir kısmını oluşturmaktadır.⁴¹ Orta Asya, Ön Asya ve Orta Doğu'nun tam ortasında tarihî ve ticarî yollar üzerinde yer alması devletlerin odağı haline gelmesine imkân verdiği gibi aynı zamanda bu durum Azerbaycan'ın jeopolitik önemini artırarak bölgede siyasal ve ekonomik güce dönüşmesinde stratejik katkı sağlamıştır.

Şema 1. Azerbaycan'ın Jeopolitik Önemi⁴²

Yeraltı kaynakları açısından Azerbaycan zengin bir potansiyele sahiptir. En önemli zenginliği Hazar Denizi'nde yer alan petrol ve doğalgazın varlığı olarak görülmektedir. Hazar'da, Abşeron Yarımadası'ndan, Gence yakınlarından ve Kobustan bölgesinden çıkarılan petrol

³⁹ İsmail Berkok, *Tarihte Kafkasya* (İstanbul: İstanbul Matbaası, 1958), 10.

⁴⁰ Berkok, *Tarihte Kafkasya*, 11-12. Berkok'a göre Ruslar, Kafkasya'yı ele geçiremeden doğuda ve batıda ciddi hareketlere girişemediler.

⁴¹ Elnur Kazımlı, "Azerbaycanın Jeopolitik Konumu ve Karabağ Sorunu", *Karadeniz ve Kafkaslar: Riskler ve Fırsatlar* (İstanbul: TASAM, 2018), 101-102.

⁴² Kazımlı, "Azerbaycanın Jeopolitik Konumu", 102.

ülke ekonomisinde anahtar bir rol oynamaktadır. Petrol, ülkede yeniden yapılanma sürecinde ve ekonomik kalkınmada, bölge halkının sahip olduğu yeraltı kaynaklarını etkin bir biçimde kullanmaları açısından önemlidir.⁴³ Bakü, petrol sanayisi ile Çarlık Rusyası döneminde ün kazanmıştır. Bu ün, 20. yüzyıldan sonra da kaybolmamıştır. Öyle ki Büyük Britanya, Bakü petroleri ile yakından ilgilenmiş, ekonomik ve politik girişimlerde bulunmuştur.⁴⁴ Resulzade, Şirvan'ın eski dönemlerde Venedikliler ve İngilizler ile gerçekleştirilen ipek ticareti sayesinde önemli bir ticaret merkezi olarak öne çıktığını ifade etmektedir. Bununla birlikte, Bakü petrolünü Doğu Kafkasya'nın zenginliği olarak tanımlar. Bakü petrolünün, daha Araplar döneminde bile ekonomik açıdan önemli bir yere sahip olduğunu, buradan elde edilen gelirin Derbent muhafızlarına ayrılmasıyla açıkça ortaya koyar.⁴⁵

1.3.3. Çalışmanın Konusu

“Kuzey Azerbaycan'da Kültürel ve Sosyal Hayat (1828-1905)” başlıklı bu tez, 1828-1905 yılları arasında Kuzey Azerbaycan'da gerçekleşen sosyal ve kültürel dönüşümleri analiz etmeyi amaçlamaktadır. Çalışma, söz konusu dönemi tarihsel bağlam içerisinde değerlendirmekte ve özellikle toplumsal değişim süreçlerine odaklanmaktadır. Sosyal ve kültürel dönüşümlerin temel itici güçleri, hem yerel dinamikler hem de uluslararası etkiler çerçevesinde ele alınarak, bu faktörlerin dönüşüm süreçlerini nasıl biçimlendirdiği tartışılmaktadır. Araştırmanın teorik temelleri, sosyolojik ve kültürel perspektifler doğrultusunda geliştirilmiş olup, bu yaklaşımlar incelenen dönüşümlerin daha derinlemesine anlaşılmasına önemli ölçüde katkıda bulunmaktadır. Tezde, dönemin aydınlarının toplumsal değişimlerdeki rolü ve etkileri özel bir vurguyla incelenmektedir. Aydınlar, toplumsal düşüncenin evriminde belirleyici aktörler olmuş ve bu değişim sürecine önemli katkılarda bulunmuşlardır.

Çalışmada, sosyal yapıyı şekillendiren reformlar ve bu reformların toplum üzerindeki etkileri ele alınacaktır. Bu çerçevede, incelenen dönemdeki değişimler, toplumun farklı kesimlerinde yeni etkileşimlere zemin hazırlarken, geleneksel değerlerin değişimini ve modern yaşam biçimlerinin benimsenmesini de beraberinde getirmiştir. Kadınların toplumsal rolleri; sanat, edebiyat ve müzik gibi kültürel alanlarda gerçekleşen yenilikler ile modernleşme sürecinin

⁴³ Osman Nuri Aras, “Azerbaycan'ın Ekonomik Yapısı ve Enerji Kaynaklarının Ekonomik Önemi”, 2023 *Dergisi* sy. 39 (2002): 1-2; XX. yüzyıldan itibaren Azerbaycan'ın ekonomik yapılanması ve kalkınması hakkında detaylı bilgi için bkz. Aras, “Azerbaycan'ın Ekonomik Yapısı”, 2-5

⁴⁴ Kazımlı, “Azerbaycanın Jeopolitik Konumu”, 103.

⁴⁵ Mehmet Emin Resulzade, *Kafkasya Türkleri* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1993), 22.

etkileri ise çalışmanın temel odak noktalarından biridir. Bu tez, Kuzey Azerbaycan'daki kültürel ve sosyal hayatın dönüşümünü, bu sürecin dinamiklerini ve sonuçlarını inceleyerek bölgenin tarihsel geçmişi ile günümüz sosyal yapısı arasındaki ilişkiyi daha derinlemesine anlamayı amaçlamaktadır.

1.3.4. Çalışmanın Muhtevası

Çalışma, beş bölümden oluşmuştur. Birinci bölüm olan girişte, Kuzey Azerbaycan'ın adı, coğrafyası, çalışmanın amacı, konusu, önemi ve muhtevasına değinilmiştir. İkinci bölümde “Kuzey Siyasal ve Toplumsal Durum” ele alınmıştır. Bu bölüm, Azerbaycan'ın tarih öncesi dönemlerinden 19. yüzyılın başlarına kadar olan süreci ele alarak, ilk insan yerleşimlerinden itibaren bölgenin sosyo-kültürel ve siyasal gelişimlerini kapsamlı bir şekilde incelemiştir. Kuzey Azerbaycan'ın toplumsal dinamiklerini anlamak için tarihî bağlamın detaylıca değerlendirilmesi gerektiğinden, siyasî olaylar ile toplumsal dönüşümlerin bağlantılı olduğu vurgulanmıştır. Bu çerçevede, “1828’e Kadar Olan Dönem” başlığı altında, bölgedeki ilk yerleşimlerden kabile yapılarının oluşumuna kadar geçen süreç ele alınmış; Aratta, Lullubi ve Kutî gibi erken dönem siyasal yapılar incelenmiş ve Med ile Manna'nın kültürel etkileri kısaca açıklanmıştır. Sakların Kafkasya'ya göçü, Albanya Devleti'nin oluşumu ve Erken Orta Çağ'da yaşanan sosyo-ekonomik gelişmelerle birlikte feodal toplum yapısının ortaya çıkışı da değerlendirilmiştir. Ayrıca, Hristiyanlığın Albanya'da yayılması, bölgenin Arap fetihleriyle İslamlaşma sürecine girişi gibi önemli tarihsel dönüşümler üzerinde durulmuştur. Selçuklular, Harzemşahlar, Moğollar, İlhanlılar ve Altın Orda gibi güçlerin Azerbaycan üzerindeki etkileri analiz edilmiş; özellikle İldenizliler Devleti'nin yükselişi ve Moğol akınlarının bölgedeki siyasî dengeleri nasıl değiştirdiği detaylandırılmıştır. Türkmen kökenli Karakoyunlular ve Akkoyunluların hâkimiyet süreçleri de incelenmiş; ardından Safevi Devleti'nin kurulmasıyla Azerbaycan siyasî tarihinde ulaşılan dönüm noktası belirtilmiştir. Bu bağlamda, “Hanlıklar” başlığı altında Karabağ, Şirvan, Gence, Bakü, Kuba ve Şeki gibi hanlıkların kuruluşları, idarî yapıları ve dış ilişkileri ele alınmıştır. “1828-1905 Arası Dönem” başlığına geçildiğinde, bu dönemde Kuzey Azerbaycan'da gerçekleşen sosyal, ekonomik ve siyasî gelişmelere yer verilmiştir. Çarlık Rusya'sının ekonomik sömürü düzeni kurması ve Rus yanlısı memurlar aracılığıyla yönetimi şekillendirmesi vurgulanmıştır. 1828 Türkmençay Antlaşması sonrasında mültecilerin geri dönüşü ile bölgeye yoğun Ermeni, Rus ve Alman nüfusunun yerleştirilmesi demografik yapıyı büyük ölçüde değiştirmiştir. Bu demografik kaymalar, 1861 köylü reformlarıyla birleşerek köylülerin ekonomik durumunu etkilemiş ancak bu reformlar

çiftlik sahipleriyle köylüler arasındaki ilişkilerde beklenen iyileşmeyi sağlayamamıştır. Bunun yanı sıra, petrol endüstrisinin gelişimi, kapitalizmin ivme kazanmasına öncülük etmiş ve ekonomik yapıda kayda değer değişimlere yol açmıştır. Çarlık yönetiminin yargı sistemi ve kentleşme alanlarındaki reformları ise yönetimdeki etkisini artırmakla birlikte rüşvet gibi yaygın problemlere zemin hazırlamıştır.

Kültürel gelişmeler arasında millî bilincin uyanışı ve edebiyat derneklerinin kurulması, toplumsal dönüşüm sürecinin önemli bir parçası olarak değerlendirilmiştir. Eğitim alanında ise yeni okulların açılması ve Rus-Azerbaycan okullarının hayata geçirilmesi, eğitim sistemindeki yeniliklerin bir göstergesi olmuştur. Bu çerçevede kadın ve erkek gimnazyumlarının açılması, eğitimde cinsiyet eşitliğine verilen önemi ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra, 1870'lerde gerçekleştirilen şehir reformları ve yargı reformları, Çarlık yönetiminin yerel idare üzerindeki etkisini artıran değişimler arasında yer almıştır. Aynı dönemde, 1905 yılında Azerbaycan'da Rusya'ya karşı düzenlenen siyasî protestolar ve başlayan ayaklanmalar, genel siyasî istikrarsızlığın bir yansıması olarak görülmüştür.

“Çarlık Rusya'nın İskân Politikası ve Göçler” başlığı altında bölgedeki etnik ve kültürel çeşitliliğin oluşumu ve tarihsel süreçteki değişimlerin kökeni değerlendirilmiştir. Çarlık Rusyası, Osmanlı ve İran ile olan rekabetinde güney sınırlarını güvence altına almak için demografik dengeyi değiştirmeyi hedeflemiştir. Türkmençay Antlaşması ile ele geçirdiği topraklarda; Rusya'dan göç ettirilen Slav, Hristiyan Ortodoks ve Ermeni topluluklarını iskân ederek sadık bir nüfus oluşturmaya amaçlamıştır. Rusya'nın tehcir politikası, bölgedeki yerli Azerbaycan Türklerini kendi topraklarını terk etmeye zorlamış ve bunları özellikle Osmanlı topraklarına göçe teşvik etmiştir. Bölgeye göç ettirilen Ermeniler, Azerbaycan topraklarının demografik yapısını değiştirirken Ermenilere verilen imtiyazlar yerli halkı ekonomik ve sosyal açıdan yıpratmıştır. Çarlık Rusyası, bu iskân politikalarıyla hem bölgedeki Türk nüfusu baskılamayı hem de stratejik bölgelerde Ermeni nüfusu çoğaltmayı başarmıştır. “Ermeni Vilayeti'nin Oluşturulması” ile bozulan dengelerin ele alındığı kısımda Rus Çarlığı döneminde Ermenilerin İran ve Osmanlı topraklarından Azerbaycan'a göç ettirilerek Ermeni Vilayeti'nin kurulması ve Ermenilerin Kafkasya'da yerleştirilmesi anlatılmıştır. Ayrıca, göç politikalarının Azerbaycan Türklerinin nüfusunu nasıl etkilediğini ve Ermenilerin ekonomik, siyasî ve sosyal alanlarda güç kazandıklarını vurgulanmıştır. Ermenilerin Azerbaycan topraklarına yönelik talepleri ve bölgedeki sınır değişikliklerinin Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne zarar verdiği ifade edilmiştir. “Halk İsyanları ve Kaçak Harekâtı” başlığında, Çarlık Rusya'sının Azerbaycan'ı işgali sonrası uyguladığı asimilasyon ve baskı politikaları

incelenmiştir. Bölgedeki Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma girişimleri ile halkın ağır vergi ve hukuksal baskılarla karşı karşıya kaldığı vurgulanmıştır. Car-Balaken ve Ilisu Sultanlığı isyanlarının bu baskılara karşı direniş olarak başladığı ve ulusal kimliğin şekillenmesinde önemli bir rol oynadığı belirtilmiştir. Ayrıca, “Kaçak Hareketinin” köylü direnişi olarak ortaya çıktığı ve millî kimlik arayışının bir simgesi haline geldiği ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde “Kuzey Azerbaycan’da Modernleşme Süreci ve Aydınlar”a geçildiğinde modernleşme kavramının tarihsel evrimi, Kuzey Azerbaycan’daki modernleşme süreci ve bu sürecin dinamikleri ele alınmıştır. Modernleşmenin; ekonomik, sosyal ve kültürel boyutlarının yanı sıra bu süreçteki eleştiriler ve farklı bakış açıları da incelenmiştir. Ayrıca, 19. yüzyılda Azerbaycan’daki millî kültürel rönesans, aydınların rolü, Rus işgali ve bunun getirdiği toplumsal ve ekonomik değişimler gibi konular detaylandırılmıştır. 19. yüzyıl Azerbaycan modernleşmesinde hiç şüphesiz büyük emekleri bulunan aydınların yaşamları ve onların söz konusu dönemde Kuzey Azerbaycan’ın modernleşmesine katkıları “Kuzey Azerbaycan’da Aydınlar ve Modernleşme” başlığı altında detaylı bir şekilde incelenmiştir. Her bir aydının, dönemin kültürel ve siyasî dinamikleri içerisinde nasıl bir rol oynadığı, bu aydınların edebî ve entelektüel mirası, Azerbaycan’ın millî kimliğinin gelişiminde önemli bir etken olarak vurgulanmıştır.

“Kuzey Azerbaycan’da Kültürel Hayat (1850-1905)” başlıklı dördüncü bölümde, öncelikle “Modern Eğitim ve Bilim” konusu işlenmiştir. Burada Çarlık Rusya’sının Kuzey Azerbaycan’daki eğitim politikaları, Rus egemenliğini pekiştirmek amacıyla açılan okullar ve bu okulların toplumsal etkileri incelenmiştir. Dönemin eğitim sistemi, dinî eğitimden modern eğitime geçiş süreci ve bu süreçteki reform arayışları üzerinde durulmuştur. Azerbaycan aydınlarının eğitimdeki rolü, millî kimliğin güçlenmesi ve kültürel uyanış üzerindeki etkileri vurgulanmıştır. Batı’da eğitim alan öğrencilerin dönüşleri, sanatsal ve edebî gelişmelere katkılarıyla ele alınmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısında kurulan ilk genel kütüphaneler ve Usul-i Cedid Okullarının toplumsal ve kültürel etkileri incelenmiş; özellikle Neriman Nerimanov’un kütüphanelerin gelişimindeki katkıları ve karşılaştığı zorluklar belirtilmiştir. Kadın eğitiminin önemi ve modern eğitim anlayışının Azerbaycan’da yerleşmesi konuları da işlenmiştir. Hacı Zeynelabidin Tagiyev’in açtığı kız okulu ve bu süreçteki muhalefet, Müslüman kadınların eğitimi üzerindeki etkisiyle birlikte ele alınmıştır. Ayrıca, eğitim sisteminin Ruslaşma politikaları altında şekillenmesi ve sosyal eşitsizliğin eğitim üzerindeki olumsuz etkileri incelenmiştir. Sonuç olarak, eğitimdeki dönüşüm ve ilerlemelerin toplumsal ve ekonomik faktörlerle ilişkisi kapsamlı bir şekilde değerlendirilmektedir.

“Millî Dil ve Edebiyat” konusunda öncelikle Azerbaycan Türkçesinin tarihi gelişimi ele alınmış, dilin sadeleşme çabalarına vurgu yapılmıştır. Dönemin aydınlarının Farsçanın etkisinden kurtulmak ve millî bir dil oluşturmak amacıyla gerçekleştirdikleri çeşitli edebî çalışmalar incelenmiştir. Ayrıca, Azerbaycan Türkçesinin Osmanlı Türkçesi ile olan ilişkisi ve aydınların ortak bir Türk dili yaratma konusundaki gayretlerine değinilmiştir. Azerbaycan’da alfabe reformu üzerine Mirza Fethali Ahundov’un öncülüğü, Arap alfabesinin ıslahı ve Latin alfabesi kullanma önerileri de detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Bunun yanı sıra, modern Azerbaycan edebiyatının gelişimi, Batı etkisiyle şekillenen edebî akımlar ve halk edebiyatının önemi üzerinde durulmuştur. Türk kimliği, dilin korunması ve yeni bir alfabe oluşturma çabaları, dönemin siyasî ve kültürel dinamikleriyle tartışılmıştır.

Azerbaycan’ın dinî ve kültürel kimliğinin tarihsel gelişimini anlamak ve Sovyet döneminin etkilerini değerlendirmek açısından önem taşıyan bir başka başlık olan “Din ve Dini Kurumlar” bahsinde 19. yüzyılda Azerbaycan’da din ve dini kurumların karmaşık etkileri, Çarlık Rusya’sının baskıcı politikaları, Hristiyanlaştırma çabaları ve Rusça eğitim veren okulların açılmasıyla yerel eğitim düzeyinin yükseltilmesi konuları ele alınırken Usul-i Cedid Okullarının modern eğitim metotları ve Azerbaycanlı aydınların dini kimlikleri koruma mücadelesi de vurgulanmıştır.

“Matbuat (Basın)” başlığı altında, 19. yüzyılda Kuzey Azerbaycan’da basının gelişimi; önemli gazetelerin ve dergilerin yayınlanmasıyla birlikte siyasî, sosyal ve kültürel uyanış üzerindeki etkisi ele alınmıştır. Özellikle *Ekinci*, *Ziya*, *Keşkül*, *Şark-i Rus*, *Hayat*, *Füyuzat*, *Himmet* gibi gazete ve dergilerin yayın politikaları ve etkileri değerlendirilmiştir. Bu gazetelerin toplumsal ve siyasî olaylar üzerindeki yansımaları, halkın aydınlanmasındaki rolleri detaylandırılmıştır. Ayrıca, “Basında Ermenilerin Rolü” konusuna da değinilerek o dönemde basının sansürle karşı karşıya kalması, yerel gazetelere yönelik baskılar ve Ermenilerin bu süreçteki olumsuz etkileri ele alınmıştır. Ermeni gazetelerinin anti-Türk tutumları, Türk aydınlarının basın faaliyetlerindeki zorlukları ve etnik gruplar arasındaki gerilimlerin artmasına yol açan tarihî ve siyasî bağlamlar vurgulanmıştır.

Beşinci bölüm olan “Kuzey Azerbaycan’da Sosyal Hayat” konusu tezin son bölümüdür. Bu bölümde öncelikle “Sosyal Hayat Nedir?” başlığı altında sosyal hayat tanımlanmıştır. Sosyal hayatın tanımı, Kuzey Azerbaycan’daki toplumsal dinamiklerin, etkileşimlerin ve kültürel unsurların daha iyi anlaşılabilmesi için önem taşımaktadır. Ardından “Evlilik” konusuna geçilmiştir. Burada, evlilik kurumunun aile hayatındaki önemi, geleneksel evlenme adımları ve düğün ritüelleri detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Ayrıca, Azerbaycan halkının 19.

yüzyıldaki evlilik geleneklerinin nasıl sürdürüldüğü ve bu geleneklerin toplumsal, kültürel ve manevî değerlerle nasıl ilişkilendirildiği vurgulanmıştır. Hemen sonra “Mimari” başlığı gelmektedir. Azerbaycan mimarisi, 19. yüzyılın ikinci yarısında Bakü’deki hızlı kentleşme ve petrol endüstrisinin gelişimi ile karakterize edilmiş; bu süreçte hem yerli hem de yabancı mimarların katkılarıyla lüks binalar ve kamu yapıları inşa edilmiştir. Dönem boyunca, geleneksel mimarî unsurlar modern tekniklerle harmanlanarak yerel kültürü yansıtan özgün yapılar ortaya çıkmıştır. Ayrıca 19. yüzyılda Çarlık yönetiminin Kuzey Azerbaycan’daki mimarî gelişim üzerindeki olumlu etkileri, yerel konut türlerinin evrimi, yeni şehirlerin inşası, geleneksel ve modern mimarî unsurların birleşimi ve Bakü’nün fiziksel büyümesi ve kültürel mirasın yıkımı da ele alınmıştır. “Folklor” konusuna gelindiğinde ise folklorun halk kültürü üzerindeki önemi, sözlü edebiyat ürünlerinin toplumu yansıtma işlevi ve Azerbaycan’daki folklorik çalışmaların tarihi süreci ele alınmıştır. Ayrıca, folklorun bileşenleri ve toplumsal değerleri nasıl ifade ettiğine dair bilgiler de verilmiştir. Ardından 19. yüzyılda Azerbaycan folklorunun çeşitli unsurları detaylandırılmıştır. Bu unsurlar sırayla şöyledir: Laylalar, Nazlamalar, Sanamalar, Sınamalar, Emek nağmeleri, Mevsim-Merasim-Maişet Nağmeleri, Nağıllar, Efsaneler, Rivayetler, Bayatılar, Tapmacalar, Atasözleri ve Masallar, Yanıltmacalar, Masallar ve Latifeler, Halk Gösterileri/Tamaşaları, Karavelliler, Düzgüler. Söz konusu alt başlıkların her birinin tanımı, özellikleri ve toplum üzerindeki etkileri açıklanmıştır. Her bir unsurun kültürel bağlamda nasıl işlediği, toplumun değerlerini ve sosyal yapısını nasıl yansıttığı üzerine derinlemesine analizler yapılmıştır. Sosyal hayat alt başlıklarından bir diğeri ise “Müzik”tir. Müzik bölümünde, 19. yüzyılda Azerbaycan müziğinin doğu ve batı müzik kültürlerinin etkileşimiyle nasıl zenginleştiği, geleneksel müzik aletleri olan tar, kamança ve saz gibi müzik aletlerinin sosyal hayattaki önemine vurgu yapılarak açıklanmıştır.

Üzeyir Hacıbeyov’un operaları ve Murtuza Memmedov’un halk müziği üzerindeki katkıları gibi önemli sanatçıların çalışmaları, Azerbaycan müziğinin gelişimi ve uluslararası alanda tanınması kapsamında incelenmiştir. Müziğin, toplumları bir araya getiren bir güç ve kültürel kimliği pekiştiren bir unsur olarak taşıdığı önem ayrıntılarıyla açıklanmıştır. Azerbaycan müziği, makam ustalarının yaratıcı etkisiyle gelişmiş; geleneksel unsurlar ile Batı müziği arasındaki etkileşim sayesinde çeşitlenmiş; edebî meclislerde düzenlenen müzikli etkinlikler ve tiyatro sahnelerindeki performanslarla daha da zenginleşerek, halkın duygusal ve kültürel deneyimlerini yansıtan değerli bir miras olarak uluslararası alanda tanınma imkânı bulmuştur. Devamında, “Tiyatro” konusu ele alınmıştır. Söz konusu dönemde Kuzey Azerbaycan’da tiyatro, toplumsal ve kültürel hayatın dinamiklerini ortaya koyarak halkın günlük yaşantısını,

değerlerini ve mücadelelerini sahneye taşımıştır. Bu dönemde tiyatro, halkla etkileşim kurarak eğitim ve bilinçlenmeyi teşvik etmesi açısından önemli bir rol oynamıştır. Bu başlık altında Kuzey Azerbaycan'da tiyatronun sosyal ve kültürel hayat üzerindeki etkisi ve gelişimi ele alınmıştır. Tiyatro; dönemin toplumsal sorunlarını, geleneksel değerlerle modernleşme arasındaki çatışmaları ve kadın hakları ihlallerini eleştirerek halkı bilinçlendirme işlevi görmüştür. Abdurrahim Bey Hakverdiyev gibi yazarların eserleri, bu süreçte toplumsal adaletsizliklere ve kadın hakları ihlallerine dikkat çekerek toplumu değişim için harekete geçirmeyi amaçlamıştır. Bu başlık altında ayrıca Abdurrahim Bey Hakverdiyev ve Necef Bey Vezirov gibi Azerbaycanlı yazarların eserlerinde; toplumsal adalet, tarih, millî değerler ve eğitim temalarının ele alınışı vurgulanmıştır. Yazarlar, toplumun sosyal sorunlarını mizahî bir üslupla eleştirerek eğitimin ve modernleşmenin önemini dile getirmiş ve halkın bilinçlenmesi için mücadele etmişlerdir. Bu kısımda bu hususlar belirtilmiş olup Azerbaycan tiyatrosunun, toplumsal eleştirileri ve ulusal kimliği güçlendiren eserlerle geliştiği ve profesyonel bir düzeye ulaştığı belirtilmiştir. “Moda (Kılık Kıyafet)” kısmında, girişte moda ve kılık kıyafet olgusunun tarihsel süreç içindeki evrimi ele alınmış; giyim tarzlarının bireylerin kimlik ve sosyal statülerini nasıl yansıttığı incelenmiştir. Ayrıca, Azerbaycan'ın millî kıyafetlerinin kültürel miras ile olan bağlantısı işlenmiş ve geleneksel kıyafetlerin toplumsal normlar ve ekonomik koşullarla nasıl şekillendiği üzerinde durulmuştur. Kadın ve erkek giyiminden örnekler verilerek her iki cinsin kıyafetlerinin toplumsal ve kültürel bağlamdaki anlamları ele alınmıştır. Son olarak, modernleşme sürecinin geleneksel giyim kültürü üzerindeki etkileri ve bu dönüşümün, millî kıyafetlerin yok olma tehlikesine karşı verdiği mücadele vurgulanmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

KUZEY AZERBAYCAN'DA SİYASAL VE TOPLUMSAL DURUM

2.1. Kuzey Azerbaycan Tarihi

2.1.1. 1828'e Kadar Olan Dönem

İnsanların tarihlerini yeterince doğru olarak öğrenmeleri toplumda ortaya çıkan olayları ve değişiklikleri anlamalarını kolaylaştırmaktadır. Her toplum kendi tarihini bilmek ister. Dolayısıyla araştırmaya ihtiyaç duyarlar. Azerbaycan dünyanın en eski kültür ve medeniyet merkezlerinden biridir. Elverişli doğal ve coğrafi koşulları, zengin fauna ve florası, ılıman iklimi ile yeryüzünde ilkel insanların ortaya çıktığı bölgelerden birisidir. Arkeolojik buluntular, duvar ve mağara resimleri bu konuda en önemli kaynaklardır.⁴⁶ Azerbaycan'ın ilk arkeoloji çalışmalarına 19. yüzyılda başlanmıştır. Bu yüzyıldan günümüze kadar, Azerbaycan tarihinin aydınlatılması için harcanan çaba ve emekler asla göz ardı edilmemelidir. Zira, tarih bilme arzusu her toplumda olduğu gibi Kafkasya halklarında da kendini göstermiştir. Tarihin bizlere kattığı yararı A.Bakıhanov'un⁴⁷ şu sözleri açıkça ortaya koyar; “Tarih öyle bir dilsiz konuşmacıdır ki seleflerin vasiyetlerini tüm ayrıntı ve

⁴⁶ Arkeolojik buluntular sonucunda ele geçirilen maddi kültür kalıntıları, bundan 2-2,5 milyon yıl evvel Azerbaycan ve Kafkasya'da ilkel insanların yerleşimini göstermeleri açısından önemli kaynaklardır.

⁴⁷ A.Bakıhanov (1794-1846), Bakü'de soylu bir ailede doğdu. Kapsamlı bir şekilde geleneksel oryantal eğitimi aldı. Arap ve Fars dilleri, klasik Azerbaycan ve Fars edebiyatını çok iyi bir şekilde öğrendi. 1881'de babası Bakü'den ayrıldı ve Guba'ya yerleştiler. 1819 yılının sonuna kadar Guba'da yaşadı ve eğitimini orada aldı. Genç yaşlarından itibaren Nizâmî-i Gencevî, Firdevsî, Hâkânî-i Şîrvânî, Ömer Hayyâm, Sâdi, Mevlânâ, Hâfız ve Fuzûlî gibi ünlü şairlerin eserlerini okumuş, zamanla kendisini geliştirerek yetenekli bir şair olmuştur. 1846'nın Aralık ayında Şam, Mekke, Medine, Bağdat ve Tahran güzergâhından Azerbaycan'a doğru dönerken veba hastalığına yakalanır ve vefat eder. Detaylı bilgi için Bkz. Асланлы Гунтюрк М. И., “Вопросы Физического Воспитания в Творчестве А. Бакиханова (Abbaskulu Bakıhanov'un Çalışmalarında Beden (fizik) Eğitim Sorunları)”, *Педагогічні Науки*, (Випуск: 112, 2013), 5-6; Parvana Bayram, “Abbaskulu Ağa Bakıhanov'un Hayatı, Eserleri ve Kitab-ı Askeriye Hikâyesi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 6, sy. 27 (2013): 146-148; Bakıhanov'un Farsça kaleme aldığı ‘Gülistan-ı İrem’, Azerbaycan tarihi açısından önemli bir kaynaktır. O, bu eserini Çar'a sunduğunda, kendisini ülkesinin ve vatanının tarihini yazmaya mecbur hissettiğini belirtmiştir. Kitabın konusunun Dağıstan ve Şirvan coğrafyası ve etnografyası olmasının yanı sıra bölgede yaşayan halkların dilleri, dini, kavmi durumları ve mezhepleri hakkında detaylı bilgiler de mevcuttur. Bkz. Ahmet Kanlıdere, *19. Yüzyıl Türk Dünyası* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını, 2013), 117-118.

tanımlarıyla haleflere bildirir, ihtiyaç ve refah sebeplerini, ilerlemenin yollarını, gerilemenin sebeplerini anlatır. Gelecekte ortaya çıkabilecek olayları geçmişin elbisesinde insanların ibretine sunar.”⁴⁸

İnsanlık tarihinin ilk aşaması olan ilkel topluluk dönemi; Azerbaycan’da insanın ilk olarak ortaya çıktığı zamanlardan, büyük kabile birliklerinin kurulmasına dek olan zamanı kapsamaktadır (M.Ö. III - I binyıl). Azerbaycan’da ilkel topluluklar uzun süre yaşamıştır. Bu dönemde emek aletleri basitti ve ekonomik faaliyetler doğal kaynaklara dayalıydı. Taş Devri, Tunç Devri ve Demir Devri bu dönemdeki kronolojik sıralamayı temsil eder. İlkel insan grupları, hayatta kalmak için 20-30 kişilik gruplar halinde bir araya geldi ve Karabağ (Azılı ve Tağlar Mağaraları) ve Kazah (Damşılı ve Daşsalahlı Mağaraları) bölgelerinde yerleşik yaşam sürdürdü.⁴⁹

Orta Paleolit veya Mustye⁵⁰ Devri’nde (M.Ö. 120-100 – 40-30 binler) Azerbaycan’daki insanlar, Kafkas Dağları’nın güney yamaçlarından Karabağ’dan başlayarak Ceyrançöl’e⁵¹ kadar daha geniş bir alana yayıldılar. Bu dönemde avcılık, basit defin törenlerinin ilk ortaya çıkışı, basit aletlerin geliştirilmesi ve kabile birliğinin korunma çabaları gibi önemli değişiklikler yaşandı.⁵² İlgili döneme ait emek aletleri ve hayvan kemikleri, şu yerlerde bulunmuştur: Azık Mağarası, Tağlar Mağarası, Daşsalahlı ve Damcılı Mağaraları (Gazah), Gazma (Nahçıvan), Zar (Kelbecer), Buzeyir (Lerik), Artin Mağarası (Ermenistan) ve Soçi çevresi.⁵³

Üst Paleolitik dönem (40-14 binyıl önce) topluluklar, kan bağına dayalı ve anaerkil yapıda organize oldular. Kemik, taş ve boynuz gibi malzemelerle sanatsal figürler ürettiler.⁵⁴

Mezolitik döneme (M.Ö. 13. binyıldan 7. binyıla kadar) geçildiğinde, ok ve yay kullanımı arttı ve Azerbaycan’daki insanlar yerleşik yaşama geçti. Ayrıca bu dönemde hayvanların

⁴⁸ Abbaskulu Bakıhanov, *Gülistan- İrem* (Bakı: Azərbaycan Əlmər Akademisi Nəşriyyatı, 1951), 10.

⁴⁹ *Azərbaycan Tarixi (Ən Qədim Zamanlardan-XXI Əsrin İlk Onilliklərinə Dək)*, (Ed. Mehman Abdullayev) (Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2016), 5; Bünyadov və Yusifov, *Azərbaycan Tarixi*, 21. Bu Paleolitik dönem mağaralarının stratigrafileri və kazılarda döneme ait ele geçirilen buluntular için bkz. Maisə Rəhimova, *Azərbaycan Arkəologiyası (Daş dövrü)*, 6 cildə 1. cild (Bakı: Şərq-Qərb, 2008), 38-45.

⁵⁰ Bu döneme ait maddi kültür kalıntıları ilk olarak Fransa’daki Lö-Mustye mağara yerleşiminde belirlendiğinden, bulunduğu yerden dolayı Mustye olarak adlandırılmaktadır. Bkz. Rəhimova, *Azərbaycan Arkəologiyası*, 90.

⁵¹ Kura-Güney Hazar havzasında bir yerin eski dönemdeki adı.

⁵² Bünyadov və Yusifov, *Azərbaycan Tarixi*, 24-25.

⁵³ Qabil Aliyev, *Qafqaz Tarixi (Ən Qədim Çağlardan XVIII Əsrin Sonunadək)*. I hissə. Dərslik (Bakı: Elm, 2009), 34.

⁵⁴ Teymur Bünyadov, *Azərbaycan Etnografiyası*, 3 cildə 1. cild (Bakı: Şərq-Qərb, 2007), 24-25.

evcilleştirilmeye başladığı da düşünülmektedir (M.Ö. 8-7. binyıllar arası).⁵⁵

Neolitik Dönem’de (M.Ö. 8. binyıl), tarım, hayvancılık ve avcılık gelişti. Taş aletlerin cilalanması, daha gelişmiş araçların üretilmesine yol açtı. Arkeolojik kazılarda üretim araçları ve yerleşim izlerinin bulunması ise bu bölgede çiftçiliğin başlangıcını gösterir. Tarım, hayvancılık, avcılık ve balıkçılık ayrı faaliyet alanları haline geldi.⁵⁶ Azerbaycan’daki kaya resimleri dönemin insanların dünya görüşünü, çevre anlayışını ve sanatsal yeteneklerini yansıtır. Av sahneleri, toplu danslar ve farklı figürler önemlidir. Neolitik Dönem, Eneolitik Dönem’e (M.Ö. 6-4 binyıllar) geçişe işaret eder.⁵⁷

Eneolitik Dönem, M.Ö. 6-4 binyıllarını içerir ve metal kullanımının başladığı bir dönemdir. Azerbaycan’da bu döneme ait bulunan kalıntılar arasında bakırdan yapılmış süs eşyaları ve kadın heykelleri yer alır. Kadın, neslin yaratıcısı ve toplumun bereket kaynağı olarak kabul edilirdi.⁵⁸ 5. binyılın sonlarında atlar ilk kez evcilleştirildi (Celilabad’da Alikomektepe’de bu tür kalıntılar bulundu). Yaşlılar toplumda önemliydi ve ölümlerin gömülmesi sırasında özel seremoniler düzenlendi. Ölümler, kırmızı boya ile sembolize edilen kanla üzerleri boyanarak evlerin içine veya yerleşimlerin arasına gömülürdü.⁵⁹ Eneolitik Dönem’e ait kalıntılar Gence-Kazah, Mil-Karabağ, Mugan, Nahçıvan bölgeleri ve Kür-Aras nehir havzalarında bulunmuştur. Urmiye Gölü bölgesi ve Tebriz yakınlarında incelenen eneolitik anıtlar, Azerbaycan’ın eski tarım ve hayvancılık yapan kabilelerinin yaşamını açıklar.⁶⁰ Bu dönemden sonra Tunç Çağı’na geçilmiştir.

Azerbaycan’da Tunç Çağı, M.Ö. 4-2. binyıllar arasına tarihlenir ve üç aşamada incelenir: Erken, Orta ve Son Tunç Devri.⁶¹ Erken Tunç Çağı, M.Ö. 4. binin sonundan 3. binin sonuna kadar sürdü ve “Kür-Araz medeniyeti” olarak bilinir. Evcil hayvan yetiştiriciliği yayıldı, özellikle koyun yetiştiriciliği gelişti.⁶² Kış çiftçiliği ve göçebe sığır yetiştiriciliği, ataerkil

⁵⁵ Waal, *The Caucasus*, 90. Mezolitik dönem buluntuları ilk olarak Azerbaycan’da XX. yüzyılın 50’li yıllarında M.M. Hüseyinov tarafından Kazah bölgesinin Daşsalahlı köyü topraklarında Avey Dağı’ndaki Damcılı mağarasında keşfedilmiş ve incelenmiştir. Bkz. Rəhimova, *Azərbaycan Arkəologiyası*, 143.

⁵⁶ Dilgam İsmailov, *History of Azerbaijan* (Bakı: NPM, 2017), 23; Yusif Seferov, *Qədim Azərbaycan Nə Bilirik?* (Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1989), 20-21. Azərbaycan Gobustan’daki kaya resimlerinde birçok tekne, balık ve balık ağıları tasvir edilmiştir. Gobustan’daki kayaüstü resimler için bkz. Rəhimova, *Azərbaycan Arkəologiyası*, 406-443

⁵⁷ Bünyadov ve Yusifov, *Azərbaycan Tarihi*, 28; Kafkas ve yakın şark ülkeleri arazisinde mustye medeniyetine ait en zengin maddi medeniyet örnekleri Tağlar ve Azılı yerleşimlerinin üçüncü tabakasından bulunmuş. Bulunan bu emek aletleri için bkz. Rəhimova, *Azərbaycan Arkəologiyası*, 91.

⁵⁸ Bünyadov ve Yusifov, *Azərbaycan Tarihi*, 33.

⁵⁹ İradə Nuriyeva, *Azərbaycan Tarixi (Ən Qədim Zamanlardan–XXI Əsrin Əvvəllərinədək)*, (Bakı: Mütərcim, 2015), 13; İsmailov, *History of Azerbaijan*, 24.

⁶⁰ Bünyadov ve Yusifov, *Azərbaycan Tarihi*, 29.

⁶¹ Waal, *The Caucasus*, 90-91; Bünyadov ve Yusifov, *Azərbaycan Tarihi*, 30.

⁶² *Azərbaycan Tarixi*, 9.

geçişini hızlandırdı.⁶³ Orta Tunç Çağı (M.Ö. 3. binyıl sonu - M.Ö. 2. binyıl başı), büyük yerleşimlerin ve şehir merkezlerinin geliştiği bir dönemi temsil eder. Azerbaycan'daki klanlar ve kabileler büyük aşiretler halinde birleşti ve bu dönemde zenginlik ile özel mülkiyet kavramları daha belirginleşti, bu da sosyal eşitsizlik ve mülkiyet eşitsizliğini artırdı.⁶⁴ Son Tunç Devri (M.Ö. 14-12. binyıllar), sanatın ve sınıflı toplum yapısının başladığı bir dönemi ifade eder. Atlar, iş araçları, sulama kanalları ve bağcılık ile şarapçılık da bu dönemde önem kazandı.⁶⁵ Azerbaycan Türkleri, Güney Kafkasya'nın Eneolitik ve Tunç dönemleri'nin öncüleridir. Bölgede bulunan 150'den fazla tarihi anıt ve kalıntının büyük bir bölümü Azerbaycan'a aittir.⁶⁶

Demir Devri M.Ö. 2. binyıl sonu - 1. binyıl başını kapsar. 1923 yılında Azerbaycan Arkeoloji Komitesi kuruldu ve 1926-1927'de Nahçıvan ve Karabağ'da arkeolojik kazılar yapıldı. Tunç ve Erken Demir Devri'ne ait kalıntılar bulunarak dönemin aydınlatılmasına katkı sağlandı.⁶⁷ Sınıflı toplumlar, devletler (örneğin İberya ve Kafkas Albanya), savaşan kabile birlikleri (İskitler, Sarmatlar, Alanlar gibi) bu dönemde meydana geldi.⁶⁸

İlkel toplulukların dağılması sonucu Son Tunç ve İlk Demir Devri döneminde sınıflı toplumlar ortaya çıktı. Azerbaycan'ın güneyinde devletler, kuzeyinde büyük aşiret birlikleri oluştu. Güçlü kabile birlikleri verimli toprakları ele geçirdi ve güç odakları büyük nüfuzlu kişiler ile kabileler arasında yoğunlaştı. M.Ö. 2. binin sonları ve 1. binin başlarında Azerbaycan'ın güneyinde ilk devletler kurulmaya başladı.⁶⁹ Azerbaycan'da ilk devletlerin kurulmasına geçmeden önce Seferov'un şu sözlerini yazmak yerinde olacaktır:

*“Azerbaycan âlimler, ulu yurdumuzun eski tarihini konuştuğça binlerce yıl önce yaşamış insanın donmuş kalp atışları duyulur. Onların sırları ortaya çıkarılır ve beşerileşir. Asırlar boyu gizli bir sır gibi kalan Daşsalahlı, Şuşagala, Daşgala ve nihayet Azıh mağara kalıntıları insanlık âlemine bahşedildi. Bu buluntular modern insanın kendi geçmişinin aynası oldu.”*⁷⁰

Azerbaycan'da ilk devletlerin kuruluşu, uzun devletçilik geleneği ile ilişkilendirilir. Azık Mağarası'ndaki ilk insan izleri, Azerbaycan'ın eski devletçilik geleneğini gösterir.⁷¹ Bu

⁶³ Nuriyeva, *Azərbaycan Tarixi*, 15.

⁶⁴ İsmailov, *Azerbaycan Tarihi*, 27.

⁶⁵ Nuriyeva, *Azərbaycan Tarixi*, 16-17; İsmailov, *Azerbaycan Tarihi*, 27-28.

⁶⁶ *Azerbaycan Tarixi*, 9.

⁶⁷ Aliyev, *Qafqaz Tarixi*, 63; *Azerbaycan Tarixi*, 302.

⁶⁸ Coene, *The Caucasus*, 91.

⁶⁹ Qəniyev, *Azərbaycan Tarixi*, 36-37; Nuriyeva, *Azərbaycan Tarixi*, 18.

⁷⁰ Seferov, *Qədim Azərbaycan Nə Bilirik?*, 21.

⁷¹ Azerbaycan'ın eski devletçilik geleneği ifadesi, bölgedeki erken dönem siyasi yapıların (Aratta, Lullubi, Kuti) Mezopotamya kaynaklarında yer alması ve bu toplulukların, Sümer piktografik yazıtlarında adı geçen ilk örgütlü

nedenle burada kurulan tüm devletler, Azerbaycan'ın devlet kurma geleneğinin örnekleridir.⁷² Azerbaycan topraklarında M.Ö 3-2. binyıldan itibaren Arata, Lullubi, Kutium gibi siyasî yapıları kurulmuştur. Onomastik⁷³ ve toponimik (yer adı bilimi) malzemeler de bu bilgiyi doğrular niteliktedir (Harita 2).⁷⁴ Azerbaycan coğrafyasındaki devletlerin yazılı metinleri eksik olup bilgilere komşu devletlerin yazılı kaynaklarına (örneğin, Asur ve Urartu kaynakları) dayanılarak ulaşılabilir.⁷⁵

Eski Sümer piktografik yazıtlarına göre⁷⁶ Azerbaycan arazisindeki ilk devletin Aratta Devleti olduğu anlaşılmıştır. Aratta, Urmiye Gölü'nün güney ve güneydoğusundaydı ve Diyala Nehri'nin yukarı kesimlerinden İran'ın Kirman eyaletine kadar uzanıyordu. Aratta, eski Azerbaycan topraklarına verilen ilk ismi temsil eder.⁷⁷ M.Ö. 3. binin yarısında Sümer Devleti çökerken Aratta da yok oldu. Urmiye Gölü'nün güneyinde Lullubi, güneybatısında ise Kutu Devleti kuruldu.⁷⁸

Lullubi, M.Ö. 2. binyılın ortalarına tarihlenen ve Azerbaycan topraklarında kurulan ikinci devlettir. Lullubi ve Kutu Devletleri, Mezopotamya salnamelerinde yer almaktadır. Lullubi'nin, Aratta'nın bir tür devamı olduğu düşünülmektedir.⁷⁹ Sınırları güneyde Diyala Çayı'na kuzeyde Urmiye Gölü'ne kadar uzanmıştır.⁸⁰ Bu devletin etnik kimliği kesin değilse de, hükümdarları'nın faaliyetlerine bakıldığında Sümer-Akad kültürünün bir uzantısı oldukları görülmüştür.⁸¹ M.Ö. 2. binlerde Lullubi Devleti çökünce Kutu Devleti kuruldu (Harita 3). Kutu veya Kutium adlı bu topluluk, Urmiye Gölü'nün batı ve güneybatısında yerleşti. Kutu eyaleti, Urmiye Gölü'nün batı kıyısından güneyde Basra Körfezi'ne kadar uzanıyordu. Kutiler, bölgede istikrarı sağladı, ancak son hükümdarları Tirikan'a karşı yapılan isyan sonucunda Kutu Devleti sona erdi. Bu dönemden sonra Turukk ve Su kabileleri ortaya çıktı.⁸²

yapılar arasında sayılmasına dayanır. Bu tür kayıtlar, Azerbaycan coğrafyasındaki siyasî oluşumların varlığını gösteren en somut arkeolojik ve yazılı verilerdir.

⁷² Fuat Hacısalıhoğlu, "Azerbaycan'da Tarihçilik", (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2012), 264.

⁷³ Özel adlarla ve kişi adlarıyla uğraşan bilim.

⁷⁴ Грантовский, Ранняя История Иранских Племен Передней Азии, Восточная Литература, 37.

⁷⁵ Грантовский, Ранняя История Иранских Племен Передней Азии, Восточная Литература, 67; Hacısalıhoğlu, "Azerbaycan'da Tarihçilik", s.34

⁷⁶ Sümer-Aratta devletlerinin müsabetleri için bkz. Bünyadov ve Yusifov, *Azerbaycan Tarihi*, 66-68.

⁷⁷ Bünyadov ve Yusifov, *Azerbaycan Tarihi*, 70-71.

⁷⁸ Rəcəbli, *Azərbaycan tarixi Oçerklər*, 26.

⁷⁹ Aləkbər Ələkbərov və Muhammet Kemaloğlu, "Lulubi Etnoniminin Kökeni", *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, sy. 9 (2014): 239.

⁸⁰ Qəniyev, *Azərbaycan Tarixi*, 39; Bünyadov ve Yusifov, *Azerbaycan Tarihi*, 72.

⁸¹ Mehmetov, *Türk Kafkasında Siyasi ve Etnik Yapı*, 81.

⁸² İsmailov, *Azerbaycan Tarihi*, 32-33.

M.Ö. 2. binyılın başlarında Urmiye Gölü havzasında yaşayan Turukk ve Su kabileleri, Lullubi ve Kutu devletlerinin devamıdır. Asur İmparatorluğu ile özellikle Şuşsara vilayeti nedeniyle ilişkideler⁸³ ve Asur kaynaklarında adları sıkça geçer. Su ve Turukk kabilelerinin, Lullubi kabilesine ait olduğu öne sürülse de, Babil hükümdarı Hammurabi (M.Ö. 1792-1750) bu kabilelere müdahale ederek onları yendiğini bilinmektedir.⁸⁴

M.Ö. 2. binyılın ortalarından itibaren kabile birlikleri dağıldı ve özellikle Kutu-Lullubi devletlerinin soyundan geldiği düşünülen⁸⁵ Manna/Mana Devleti ortaya çıktı. Devletin sınırları, Aras Nehri ile Urmiye Gölü arasındaki bölgede yer aldı ve bu konu araştırmacılar arasında tartışmalıdır. Ayrıca, bu devletin Anadolu ile Asur arasındaki geçiş bölgesinde yer aldığı çivi yazılı belgelerle doğrulanmıştır.⁸⁶ Adlarına ilk kez Asur kaynaklarında, M.Ö. 843'te rastlandı.. Urartu ve Asur ile ilişkileri değişken olmuştur.⁸⁷ Türk kökenli oldukları genel olarak kabul edilir. Manna'nın zayıflamasıyla Mada Devleti onlara son verdi ve bazı Manna boyları Mada içinde devam etti.⁸⁸ Mada veya Midya Devleti hakkındaki ilk bilgiler M.Ö. 1. binyılın başlarına aittir ve Asur hükümdarı III. Salmanasar'ın M.Ö. 9. yılın ilk çeyreğine tarihlenen yazıtına dayanır.⁸⁹ Mada ülkesi, Asur kaynaklarına göre Manna'nın güneydoğusuna yerleşmiştir. Eski Med coğrafyası ise Ermenistan, Azerbaycan, Güneybatı Gürcistan, İran, Afganistan, Özbekistan, Güneybatı Türkmenistan, Acem-i Irak ve Doğu Karadeniz'den Gaziantep'e kadar uzanan bir bölgeyi içermektedir.⁹⁰

M.Ö. VII. yüzyılın 20'li yıllarında Medler, Asur'a karşı savaşarak başkentlerini ele geçirdi ve Asurlular'a büyük zarar verdi. Güney Kafkasya'daki ülkeler; Manna, İskit Krallığı, Urartular ve Medlerin egemenliğine girdi.⁹¹ Mada Devleti, nüfuzunu daha genişletmeden bile güçlü ve gelişmiş bir yapıya sahipti. Bu; kuruluş aşamasında yüksek kültür, gelişmiş ekonomi ve

⁸³ Bu münasebetler için bkz. Bünyadov ve Yusifov, *Azerbaycan Tarihi*, 77-81.

⁸⁴ Nuriyeva, *Azərbaycan Tarixi*, 20-21.

⁸⁵ Solmaz Qaşqay, *Manna Dövləti* (Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993), 44.

⁸⁶ Suzan Akkuş Mutlu, "Asur ve Urartu Devleti'nin Manna Ülkesi Üzerindeki Hâkimiyet Politikası", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, c. 4, sy. 11 (2017): 227-228.

⁸⁷ Mehmetov, *Türk Kafkasında Siyasi ve Etnik Yapı*, 84-86; Bu ilişkilerin detayı için bkz. Mutlu, "Asur ve Urartu Devleti'nin Manna Ülkesi Üzerindeki Hâkimiyet Politikası", 221-226.

⁸⁸ İsmailov, *Azerbaycan Tarihi*, 86; *Azerbaycan Tarixi*, 19; Mada devletinin sosyal ve politik alanlarda gelişmesinde, ekonomik anlamda ilerlemesinde Mannalılar önemli rol oynadı. Bkz. Seferov, *Qədim Azərbaycan Nə Bilirik?*, 49.

⁸⁹ Грантовский, *Ранняя История Иранских Племен Передней Азии, Восточная Литература*, 32. Medlerin kendilerine ait yazıtlarının olup olmadığı tartışma konusudur. Genel kanaat Medce bilen Perslerin, Ahamenidlerin Med yazıtlarını yazdığıdır. Fakat Mehmet Bayrakdar'a göre kendilerinin yazdıkları yazıtlar vardır ama hala bir netliğe kavuşturulamamıştır. Detaylı bilgi için bkz. Bayrakdar *Medler ve Türkler*, 41-45.

⁹⁰ Bayrakdar, *Medler ve Türkler*, 398; Bu ülkelerin eski adları da kitapta verilmiştir.

⁹¹ Abdülhaluk Çay ve İlhami Durmuş, "İskitler", *Türkler Ansiklopedisi (İlkçağ)*, c. 1, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 597. ; Aliyev, *Qafqaz Tarixi*, 94.

devlete yakın siyasî oluşumlarla gösterilmiştir.⁹² İmparatorluk küçük ve büyük olarak bölgesel birimlere ayrıldı. Küçük Mada olarak ayrılan bölüm tüm Güney Azerbaycan'a ek olarak kuzey Azerbaycan'ın da bir bölümünü kapsamıştır. Burası da Atropat olarak adlandırılmıştır.⁹³

Kuzey Azerbaycan'da Atropat adında bir komutan tarafından kurulan bu devlet, Büyük Midiya'ya bağlı olmaktan kaçınarak bağımsızlığını korudu. Bu dönemde tarım, hayvancılık ve petrol çıkarma konularında gelişmeler yaşandı. Yapılan araştırmalar, bölgede Yunan kültürünün izlerine rastlandığını gösterdi. Devletin Zerdüştlük dinine mensup olduğu ve ateşe tapmanın yaygın bir ritüel olduğu bilinmektedir.⁹⁴

Albanya ise, Güneydoğu Kafkasya'da yer alan ve Azerbaycan Cumhuriyeti ile Dağıstan topraklarını içeren bir devlettir. M.Ö. 4. yüzyılın sonlarından 3. yüzyılın başlarına kadar varlığını sürdüren Albanya Devleti'nin kökeni Saklarla birlikte bu bölgeye dayanmaktadır.⁹⁵ Kafkas Albanyası'ndan⁹⁶ bahsetmeden öncesinde, M.Ö. 680 yılında Orta Asya, Sibiry ve Altay bölgelerinden göç eden Saklar'a değinmekte yarar vardır. Saklar, Kafkasya'ya gelmiş ve bu göçle, Aras Nehri sahillerinde yaşadıkları belgelerle kaydedilmiştir. Ayrıca Kuzey Azerbaycan'daki yer isimlerinden (örneğin Şeki-Şakaşon, Artsak⁹⁷, Sisasakan⁹⁸) Sakların bu bölgelere yayıldığına dair izler bulunmaktadır. Aynı şekilde güneye doğru da benzer yer isimleri tespit edilmiştir.⁹⁹ Sakların Kafkasya'ya gelme süreci konusundaki görüşler farklıdır. İlk görüşe göre Orta Asya'dan M.Ö. IX-VIII. yüzyıllarda Kafkasya'ya ulaşılar ve VIII-VII. yüzyıllarda bölge halkıyla kaynaşarak Azerbaycan ulusunun oluşumuna katkıda bulundular. Diğer görüş ise İskitlerle birlikte¹⁰⁰ Kafkasya'nın kuzeyinden güneye hareket ettiklerini savunur. İskitlerle Sakların ayrı ayrı hareket ettiklerini öne süren bir diğer görüş daha bulunmaktadır. Arapların fethinden sonra Arran olarak adlandırılan Albanya¹⁰¹, Ermeni

⁹² Грантовский, *Ранняя История Иранских Племен Передней Азии, Восточная Литература*, 71.

⁹³ Rəcəbli, *Azərbaycan tarixi Oçerklər*, 36.

⁹⁴ İsmailov, *Azerbaycan Tarihi*, 41-45.

⁹⁵ Aliyev, *Qafqaz Tarixi*, 124-125.

⁹⁶ Balkanlardaki Arnavutluğa da Albanya dendiği için Kafkas Albanyası terimi kullanılmıştır.

⁹⁷ Şimdiki dağlık Karabağ arazisi.

⁹⁸ Zengezur bölgesine bağlı tarihî bir toponim.

⁹⁹ Mehebbet Paşayeva, "Azerbaycan Türklerinin Etnik Tarihine Kısa Bir Bakış", *ICANAS*, c. 38, sy. 5 (Ankara 2007): 2507-2508.

¹⁰⁰ Bu fikri savunanlar Herodot ve Strabon'un "İranlılar İskitlere 'Saka' derler" görüşüne dayanarak hareket etmişlerdir.

¹⁰¹ Shaffer, *Borders and Brethren: Iran and the Challenge of Azerbaijani Identity*, 23; Moisey Kalankatuklu burayı Midiya'nın kuzeyindeki bölgeler arasında saymıştır. Bkz. Moisey Kalankatuklu, *Albaniya Tarixi* (Bakı: Avrasiya Press, 2006), 24. Ayrıca Albanya'nın erken ortaçağ tarihi çalışmasında Moisey Kalankatuklu'nun "Albanya tarihi" kıyaslanamayacak kadar değerli bir kaynak olduğu açıktır. Kitapta Albanya'nın tarihi, siyasi, ekonomik, sosyal, kültürel, ideolojik, hukuki hayatı, Azerbaycan'da büyük ölçüde etnogenetik süreçler, başka kaynaklarla karşılaşma yapmadan yorumlanmıştır.

tarihinde Alpan veya Ağvan olarak anılmış ve Urartu tarihinde Kuh Albanya olarak adlandırılmıştır.¹⁰²

Yunan coğrafyacı Strabon ünlü eserinde Albanya'nın sınırları ile ilgili şöyle söyler: “İberler ve Hazar Denizi arasında doğuda yaşarlar. Batıda İberler ile sınır komşusudur. Kuzeyi Kafkas dağları ile çevrilidir. Güneyinde Aras Nehri vardır. Albanya'dan akan Kür Nehri ve onu dolduran diğer nehirler toprağın verimliliğini artırır.”¹⁰³ Kaynakta ayrıca Kür ve Aras Nehirleri'nin Albanya topraklarından denize aktığı konusunda geniş bilgi vardır.¹⁰⁴ Albanya, Güney Kafkasya'da doğu ile batı arasındaki köprü vazifesi gören, uluslararası ticaret yollarının geçtiği önemli bir stratejik bölgedir (Harita 4). Albanya'nın sınırları günümüz Azerbaycan sınırları ile hemen hemen aynı mukayese edilmektedir. Fakat Albanya arazisinin daha büyük sınırları olduğu açıktır.

M.Ö. I. asrın 60'larına kadar Albanya, bölgede barışçıl bir dönem geçirdi ve iktisadi ile kültürel olarak yükseldi. Ancak bu dönemde Doğu Anadolu'da bulunan Ermeniyye adlı küçük bir devletin hücumlarına maruz kaldı.¹⁰⁵ M.Ö. 66 yılında Romalılar, Albanya'yı ele geçirmek için Alazan Çayı sahilindeki savaşı kazandılar ve böylece Albanya'yı Roma'ya bağladılar.¹⁰⁶ Azerbaycan, M.Ö. 9. yüzyıldan itibaren Türk kökenli kavimlerin yaşadığı bir bölge olmuştur. Bu kavimler, bu bölgede ilk devletlerini kurmuşlardır. Türk menşeli oldukları artık tarihsel bir gerçek olarak kabul edilmektedir.¹⁰⁷

Erken Orta Çağ'da (M.S. 3. yüzyıl), Azerbaycan'da sosyo-ekonomik kalkınma gözlenirken feodal yapının da ortaya çıktığı görülmektedir. Feodal sınıf toplumun ana gücünü oluşturuyor ve hükümdarlar en büyük toprak sahipleri olarak öne çıkıyordu. Köylüler ve zanaatkarlar ise toplumun maddi kaynaklarını ve üreten kesimlerini oluşturuyordu.¹⁰⁸ I. asrın ortalarından 510. yıla kadar Azerbaycan'da “Alban Arşakiler (Parflar) Sülalesi”¹⁰⁹ hâkimiyet sürdü. Bu dönemde feodalizmin yaygınlaşmasıyla yönetici sınıf farklı kategorilere ayrıldı. M.S. 224

¹⁰² Seferov, *Qədim Azərbaycan Nə Bilirik?*, 68.

¹⁰³ Strabon, *Antik Çağda Anadolu - Ortadoğu ve Kuzey Asya*, XI, IV, çev. Bekir kalender (Ankara: Gece Kitaplığı, 2023), 1-2.

¹⁰⁴ Strabon, *Antik Çağda Anadolu*, XI, IV, 2.

¹⁰⁵ İsmayıl Məmmədov, *Azərbaycan Tarixi* (Bakı: Adiloğlu Nəşriyyatı, 2005), 45.

¹⁰⁶ *Azərbaycan Tarixi*, 28-29; İsmailov, *Azərbaycan Tarihi*, 49-51; Romalılar (Pompey önderliğinde) ve Albanya arasındaki bu mücadele için bkz. Strabon, *Antik Çağda Anadolu*, XI, IV, 5.

¹⁰⁷ Paşayeva, “Azerbaycan Türklerinin Etnik Tarihine Kısa Bir Bakış”, 2507; Bayrakdar, *Medler ve Türkler*, 123-240.

¹⁰⁸ *Azərbaycan Tarixi*, 31.

¹⁰⁹ Coene Arşakidlerin hâkim olduğu toprakları Parthia, Ermeniyye, Kartli ve Albanya olarak tanımlanmıştır. Bkz. Coene, Coene, *The Caucasus*, 210; Arsaklıların toprakları Horasan'dan başlayarak bugünkü Anadolu'nun doğusunu da kapsayan geniş bir alandır. Tarihçiler, İran topraklarındaki Arşakidleri “Büyük Arşakidler/Arsaklılar”, Armenia'dakini de “Küçük Arsaklılar” olarak adlandırmışlardır. Detaylı bilgi için bkz. Mehmet Özmenli, “Armenia'da Arsaklar ve Kamsarakanlar”, *Yeni Türkiye Dergisi*, sy. 60 (2014): 1-14.

yılında Sasani İmparatorluğu'nun kurulmasıyla Arşakilerin toprakları Sasani İmparatorluğu'na katıldı. Roma-Sasani mücadelesinde Arşakidler, Romalılardan yana tavır aldı ve 510 yılında Sasaniler tarafından devrildi. Albanya toprakları daha sonra 510-629 yılları arasında Sasanilerin halefi olan Merzbanlar tarafından yönetildi.¹¹⁰ Bu dönemde, Azerbaycan, Bizans ve Sasani İmparatorluğu arasında sürekli hâkimiyet mücadelesinin yaşandığı bir bölgeydi. Hazarların Bizans'ı desteklemesi nedeniyle Hazarların siyasî etkisi altına girdi (Harita 5).

Azerbaycan'da Hristiyanlığın yayılması, özellikle Sasaniler döneminde hız kazandı. Bu süreç, 2.-3. yüzyıllarda Filistin, Suriye ve Kapadokya'dan gelen Hristiyan misyonerlerin Kafkasya'da dini tebliğde bulunarak yerel halkı Hristiyanlığı benimsemeye çağırdığı zamanlara kadar uzanmaktadır.¹¹¹ Albanya'da Hristiyanlığın yayılması, IV. yüzyılın başlarına kadar gitmektedir. Sasani Şahı I. Yezdicerd (399-420), bu dini bölgede etkinleştirmeye çalıştı. Ancak II. Yezdicerd (438-457) döneminde Hristiyanlığı reddetti ve Zerdüştlüğü benimsedi. Yeğeni II. Vache'yi (440-463) de bu inancı kabul etmeye zorladı. II. Yezdicerd'in ölümünün ardından II. Vache, Hristiyanlığı kabul etti ve Albanya'da bu inancı yaymaya başladı. III. Vachagan (493-510)¹¹², gücünü sağladıktan sonra Hristiyanlığın aktif bir propagandasını yürüttü ve dini okullar açtı.¹¹³ VI-VII. yüzyıllarda, Kuzey Kafkasya'ya Bizans, Arnavutluk, İberya ve Ermeni Kilisesi'nden Hristiyan misyonerler geldi ve Bizans, dini yayarak siyasî nüfuzlarını genişletmeye çalıştı. Misyonerlik faaliyetleri sonucunda Hristiyanlık, Kuzey Kafkasya'nın Karadeniz bölgelerinde hızla yayıldı.¹¹⁴

Arapların Azerbaycan'a girmesiyle dini atmosfer değişmeye başladı. Araplar, İslamiyet'ten önce Arap Yarımadası'nın dışına pek çıkmamış ve küçük kabile toplulukları şeklinde yaşamışlardı. Zamanla İslam'ı yayma ve millet olma şuuru ile birleşerek önemli ilerlemeler gösterdiler. Büyük bir hızla ülkeleri fethetmeye ve İslam'ı yaymaya başladılar. Müslümanların Kafkasya'ya gelişi, öncelikle bölgeyi ve yerel halkı tanımak amacıyla küçük

¹¹⁰ Coene, *The Caucasus*, 104-105; *Azerbaycan Tarixi*, 37-38.

¹¹¹ Aliyev, *Qafqaz Tarixi*, 197; Qəzənfər Rəcəbli, Hristiyanlığın Azerbaycan'da yayılmasının MS. 1. yüzyıla kadar gittiğini yazmaktadır. Buna göre Hz. İsa'nın ölümünden 2 yıl sonra onun havarilerinden Pavel Çin'e, Foma Parfiya'ya (Partlar) ve Varfolemey Hindistan'a giderken yol üzerinde Azerbaycan topraklarına uğrayarak burada Hristiyanlığı yayılmasını başlattılar. Ardından yine onun havarilerinden Faddey Atropaten'de Hristiyanlığı yayma görevini üstlenerek Maku bölgesinden başlayarak söz konusu dini yaymaya başladı. Detaylı bilgi için bkz. Rəcəbli, *Azərbaycan tarixi Oçerklər*, 72.

¹¹² Sasanilerin vassalı olan Arşakların son hükümdarı idi.

¹¹³ Ismailov, *History of Azerbaijan*, 57-58; Nuriyeva, *Azərbaycan Tarixi*, 40-42; Bünyadov ve Yusifov, *Azerbaycan Tarihi*, 193-196; Rəcəbli *Azərbaycan tarixi Oçerklər*, 83; Hristiyanlığı kabul etmek istemeyenler, Ermenilerle birleşmek niyetiyle onlara mektup gönderiler. Detaylı bilgi için bkz. Kalankatuklu, *Albaniya Tarixi*, 42-44.

¹¹⁴ Aliyev, *Qafqaz Tarixi*, 202; Bünyadov ve Yusifov, *Azerbaycan Tarihi*, 187.

akınlarla başladı. Zamanla bu akınlar arttı. Sasanilerin otoritesinin bölgeden çekilmesinin ardından Doğu Roma ve Müslümanlar arasında Kafkasya'nın kontrolü için rekabet başladı. Her iki taraf da bu stratejik bölgeyi elde etmek istiyordu.¹¹⁵

Araplar, Azerbaycan ve Ermenistan'a ilk girişlerinde yerel halktan direnişle karşılaşmış ancak sonunda Huzeyfe b. el-Yeman'ı Azerbaycan valisi olarak atayarak üstünlük sağlamışlardır. Bu dönemde Hazarlarla¹¹⁶ etkileşimler artmıştır.¹¹⁷ Kafkasya'nın kuzeyinde Hazarlar hâkimdi. Araplar ve Hazarlar Kafkasya'ya hâkim olabilmek için birçok defa mücadele ettiler. İlk büyük taarruz Hz. Osman zamanına (651-652) tekabül eder. Karşılıklı akınlar 8. yüzyılın ortalarına kadar devam etti. Hazarların Arap kuvvetlerine karşı gösterdiği çetin mukavemetten onların güçlü bir devlet olduğu anlaşılmaktadır.¹¹⁸ Arapların Azerbaycan üzerindeki kontrolü aşamalı olarak gerçekleşti ve Araplar 730 tarihinde Hazarlar'ı yenmiş, bölgenin hâkimi haline gelerek İslamiyet'i burada yaymışlardır.¹¹⁹ Arap kabileleri, Hz. Osman döneminde Azerbaycan'a yerleşmeye başladılar ve bu topluluklar Müslüman olmayan yerli halkı İslam'a davet ederek İslam'ın yayılmasına katkı sağladılar.¹²⁰ Arapların Azerbaycan'ın her bir köşesine yerleştirilmeleri Abbasiler döneminde daha da yoğunlaştırıldı. Öyle ki bölgenin şehir ve merkezlerinde Arap yerleşim merkezleri bile kuruldu. Arran, Berde ve Beylekan gibi şehirler birer İslam ordusu karargâhı durumuna getirildi. Hatta bir sınır şehri olan Derbent'e kadar varılmış, burası önemli askeri garnizonlardan biri olmuştur. Abbasiler döneminde Arap yerleşimcilerin Azerbaycan'ın her köşesine daha yoğun bir şekilde yerleştirildiği ve bu bölgelerde Arap yerleşim merkezlerinin kurulduğu görülmüştür. Arran, Berde ve Beylekan gibi şehirler İslam ordusu karargâhları haline getirilmiştir. Derbent gibi sınır şehirleri de askeri garnizonlar olarak kullanılmıştır.¹²¹ Mesleme zamanında Ebu Müslim'e 24 bin asker

¹¹⁵ Bayram Arif Köse, "İlk Müslüman Hâkimiyetinden Abbasilere Müslümanların Güney Kafkasya Politikalarına Etki Eden İç ve Dış Gelişmeler", *Vakanüvis - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 2 (2017): 308.

¹¹⁶ Hazarlar 7-10. yüzyıllarda Karadeniz ve Kafkasların kuzey düzlüklerinde Volga'dan Dnyeper'e, Çolman'a (Kama) ve Kiyef'e kadar uzanan alanda siyasi hâkimiyet kuran önemli Türk devletlerinden biridir. Bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2011), 161.

¹¹⁷ Ahmed b. Yahya el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, çev: Mustafa Fayda (İstanbul: Siyer Yayınları, 2013), 372.

¹¹⁸ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 163-164; Arapların baskın olduğu zamanlar da olmuştur. Örnek vermek gerekirse Arapların bir ara Derbent'e kadar ilerlediği bir dönemde (737) Ermeniye ve Azerbaycan valisi Mervan b. Muhammed Hazar Devleti'nin başkenti olan İtil'i kuşattı. Hazar hakanı İslamiyet'i kabul etmek zorunda kalsa da daha sonra İslamiyet'ten çıkmış ve IX. yüzyılın ilk yarısında Museviliği resmi din olarak ilan etti. Bkz. Nesimi Yazıcı, *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayın., 1992), 15-16; Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, 238-239.

¹¹⁹ Svante E. Cornell, *The Politicization of Islam in Azerbaijan* (USA: Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, 2006), 14.

¹²⁰ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, 375-376; Ali İpek, "İlk İslami Dönemde Azerbaycan (632-750)", (Doktora Tezi, İÜ Sosyal Bilimler Üniversitesi, İstanbul, 1999), 152.

¹²¹ İpek, "İlk İslami Dönemde Azerbaycan (632-750)", 155-156.

verilerek Derbent'e gönderilmesi bunun en iyi kanıtıdır.¹²²

VIII. yüzyılın ortalarında, halk arasında hilafete karşı açıkça itirazlar edilmiş ve isyanlar ortaya çıkmıştır. Bunların en dikkat çekici olanı ise Bâbek isyanıdır. Bu isyanın lideri Bâbek, Hürremiye¹²³ tarikatına üyeydi ve bu tarikat Sasaniler döneminden beri isyankâr bir tavır sergiliyordu. İslam fetihlerini Arap istilasını olarak görüyorlardı ve bölgenin kontrolünü ellerine geçirmek için sık sık isyanlar başlatıyorlardı.¹²⁴ 748-752'lerde ilk karşı çıkışlar yapıldı. Beylegan'da başlayan isyan Berde'ye, Erdebil'e, Şirvan ve Dağıstan'a kadar Azerbaycan'ın hemen hepsine yayıldı.¹²⁵ Bâbek, 816 yılında Hürremilerin lideri olarak isyan etti. Başlangıçta, Halife Me'mûn (813-833) isyanı bastırmak için valiler gönderdi, ancak başarılı olamadı. Daha sonra, Halife Mu'tasım (833-842) döneminde isyan büyüdü ve ciddi bir tehdit haline geldi. Abbasiler, 20 yıldan fazla süren Bâbek isyanını bastırmak için büyük çaba sarf ettiler. Mu'tasım'ın gönderdiği komutan Afşin¹²⁶, uzun bir mücadele sonucunda Bâbek'i mağlup etti. Bâbek, 4 Ocak 838 tarihinde halkın önünde kol ve bacakları kesilerek idam edildi.¹²⁷ Bâbek isyanı bazı gruplarca bağımsızlığın ve yabancı güçlere karşı direnişin sembolü olarak görülür. İsyanın liderliğini yapan Bâbek hâlâ saygı duyulan bir tarihi figür olarak anılır ve yenilgisi çok şey ifade etmektedir.¹²⁸

9. yüzyılın ortalarında Azerbaycan'da feodal ilişkilerin güçlenmesi ve hilafetin etkisinin azalması, bağımsızlık eğilimlerini doğurdu. Bu bölgelerin liderleri merkezi hükümete itaat etmeyi reddediyor ve topladıkları vergileri devlete vermiyordu. Ayrıca, bu yerel hanedanlık yapılarına sahip kişiler Arap kökenli emirledi. Bu dönemde Azerbaycan'da Şirvanşahlar Devleti (861-1538), Saciler Devleti (879-941), Salariler Devleti (941- 981), Şeddadiler (951-

¹²² Bakıhanov, *Gülüstan-ı İrem*, 62-65.; Qəniyev, *Azərbaycan Tarixi*, 72; Derbent aynı zamanda Türk kavimlerinin bölgeye giriş yaptıkları önemli bir geçit bölgesi olarak da bilinir. Nitekim Bâbülebvâb (demir kapı) olarak adlandırılan Derbent kapısı, Hazarlar ve onları takip eden birçok Türk kavminin kullandıkları bir "Türk kapısı"dır. Bkz. Bilgili, "Azerbaycan Türkmenleri Tarihi", 21.

¹²³ Bu terimin anlamı için bkz. Ziya Bünyadov, *Azərbaycan VII-LX Əsrlərdə* (Bakı: Şərq-Qərb, 2007), 254-261.

¹²⁴ Osman Turan, "Babek", *İslam Ansiklopedisi*, c. 2, (İstanbul: MEB, 1970), 170-174; Cornell, *The Politicization of Islam in Azerbaijan*, 15.

¹²⁵ Nuriyeva, *Azərbaycan Tarixi*, 53.

¹²⁶ J. Paul Roux, Afşin'in Türk kökenli olduğunu söyleyerek onun bu isyanı bastırdığı için ünlendiğini yazar. Bkz. Jean Paul Roux, *Türklerin Tarihi* (İstanbul: Kabcacı, 2008), 183.

¹²⁷ Hakkı Dursun Yıldız, "Bâbek", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 4, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1991), 376-377; Vladimir Minorski, *Caucasica IV* (Reprinted from the BSOAS., xv/3.), 1953, 509; İsmailov, *Azerbaycan Tarihi*, 73-74; Məmmədov, *Azərbaycan Tarixi*, 95; Bâbek'in mensup olduğu Hürremiler ve bunların devamı olarak görülen Bâbekiler'in inançları için bkz. Sebahattin Çelik, "Abbasiler Döneminde Hürremiye Mezhebi ve Bâbek İsyanı", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 9, sy. 15 (2006), 95-106; Bâbek isyanı hakkında derlenmiş rivayetler için bkz. Bünyadov, *Azərbaycan VII-LX Əsrlərdə*, 363-385.

¹²⁸ Shaffer, *Borders and Brethren: Iran and the Challenge of Azerbaijani Identity*, 213; Cornell, *The Politicization of Islam in Azerbaijan*, 15; Bünyadov ve Yusifov, *Azerbaycan Tarihi*, 279.

1199) ve Revvadiler (981-1071) gibi bağımsız veya yarı bağımsız devletler ortaya çıktı.¹²⁹ Fakat Selçukluların bölgeye gelmesiyle Azerbaycan'ın bütün arazisi Selçuklularının hâkimiyetine girdi.

10. yüzyılın ortalarında Oğuz Türklerinden olan Selçuklu Türkleri, Aral Denizi'nin kuzeyinden İran'a taşınarak Fars dili ve kültürünü benimsediler.¹³⁰ 1040 yılına kadar Orta Asya ve İran'ın çoğunu kapsayan büyük bir göçebe imparatorluğuna sahip oldular. 1040 yılında Dandanakan Savaşı ile Gaznelileri mağlup ederek devletlerinin kuruluşunu tamamladılar.¹³¹ Tuğrul Bey, 1054 yılında Gence ve Tebriz'i alarak Doğu Anadolu'ya doğru ilerledi. Sultan Alp Arslan ise 1064 yılında Ani'yi fethederek Güney Kafkasya'yı kendi imparatorluğuna kattı. Bu zaferler sonucunda Halîfe Kaim Biemrillâh, Alp Arslan'a "Ebu'l-feth" ünvanını verdi.¹³² Bu dönemde Azerbaycan, Selçukluların Anadolu seferleri için stratejik bir üs ve önemli bir merkez olarak öne çıkmıştır.¹³³

Kafkaslardaki feodal devletler padişaha yıllık haraç ödeyerek özerkliklerini korudular. 1071 Malazgirt Muharebesi'nden sonra Türkler Ortadoğu'da üstünlüğü ele geçirdi ve Melikşah döneminde (1072-1092) Azerbaycan Türk yurdu haline geldi.¹³⁴ Azerbaycan'ın tamamen Türkleştiği bu yıllarda Kafkasya'nın ve Karadeniz'in kuzeyinde Kıpçak veya Kuman olarak adlandırılan Türk kavmi vardı. Derbent yolu ile kuzeyden gelerek Azerbaycan'a yerleşen Kıpçak Türklerinden bir kısmı Selçuklulara katılmış ve İslam dinine girmişlerdir.¹³⁵ Büyük Selçuklu Devleti'nin parçalanmasından sonra Azerbaycan bölgesi Irak ve Horasan

¹²⁹ Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (Karabag-Susa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Sirvan, Seki, Revan, Kuba, Hoy) (1578-1914), 28; Bünyadov ve Yusifov, Azerbaycan Tarihi, 279.; Məmmədov, Azərbaycan Tarixi, 98-105; Azerbaycan Tarixi, 226-227; Mehmetov, Türk Kafkasında Siyasi ve Etnik Yapı, 207-238; İsmailov, Azerbaycan Tarihi, 77-83.

¹³⁰ Resmi dil olarak Farsçayı kabul etseler de devletin askeri teşkilat kadrosu, İran medeniyetinin tesiri altında kalmak istemiyordu. Bkz. Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devrinin Özellikleri", *Türkler*, c. 4, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 639.

¹³¹ Abdolvahid Soofizadeh, "Büyük Selçuklular Döneminde Azerbaycan," *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 18 (Haziran 2023), 61-62.; Coene, *The Caucasus*, 113.

¹³² Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti* (İstanbul: Ötüken, 2003), 156; Savaş Eğilmez, "Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın Kafkasya Politikası", *Türkler*, c. 4, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 712.

¹³³ Soofizadeh, *Büyük Selçuklular Döneminde Azerbaycan*, 64.

¹³⁴ Shaffer, *Borders and Brethren: Iran and the Challenge of Azerbaijani Identity*, 24; Coene, *The Caucasus*, 113; Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, 29.

¹³⁵ Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, 29; Kıpçaklardan bir kısmı Gürcülere katılıp Hristiyan olmuşlardır. Zaten 16 yaşındaki IV. David (1088-1125), 1089'da Gürcü tahtına oturup Selçuklu istilasına karşı savaşarak merkezi otoriteyi sağlamlaştırmaya çalıştı. 1118-1120 civarı David, Kuzey Kafkasya'dan 40.000 Kıpçak ailesini Gürcistan'a yerleştirdi, bu ailelerin her birinden bir savaşçı ve bir at sağlamaları istendi. Kolayca entegre olan Kıpçaklar aynı zamanda zayıf ekonomiyi canlandırmaya da hizmet ettiler. Bkz. Yaşar Bedirhan, "Selçuklu Türkmenlerinin Kafkasya ve Kafkas Elleriyle Münasebetleri", *Turkish Studies*, c. 9, sy. 4 (2014): 168. Kral David, Kıpçak hükümdarı Karahan'ın oğlu olan Atrak'ın kızıyla evlendiği için akrabalık ilişkileri de bu Gürcü-Kıpçak ilişkisini perçinlemiştir. Detaylı bilgi için bkz. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 232.

Selçuklularının yönetiminde kalmıştır. Onlara bağlı olarak bölgede Atabeyler Dönemi başladı. Atabeylik müessesesi Selçuklularla birlikte İslâm dünyasına geldi. Atabey, şehzadeleri yetiştirmek ve işlerini idare etmek için tayin edilen görevlilere verilen isimdir. Atabeyler mevkilerini korumak için ya kızlarını şehzade ile evlendiriyor ya da onların dul anneleri ile evleniyorlardı.¹³⁶ Öte yandan fiili hâkimiyeti ellerinde bulundurmak için imparatorluğun zayıfladığı zamanlarda müstakil devletler kuruyorlardı. Azerbaycan'da kurulan İldenizliler Atabeyliği de bunlardan biridir.¹³⁷

Sultan II. Tuğrul'un hâkimiyeti zamanında (1132-1135) İldenizlilerin kurucusu Şemseddin İldeniz sadakatiyle ve tarafsızlığıyla hakanın emirleri arasına girdi. Oğlu Arslan Şah'ı onun atabeyi olarak atadı. Sultan Mesud (1135-1152) tahta geçtikten sonra 1136 yılında Azerbaycan bölgesini Şemseddin İldeniz'e ikta toprağı olarak verdi. İldeniz, zamanla buradaki yerel emirleri kendisine bağladı ve yavaş yavaş tüm Azerbaycan'ı kontrolü altına alarak buradaki tek güç olma yolunda hızla ilerledi.¹³⁸

Harzemşahlar, bölgedeki Selçuklu hâkimiyetini kırarak Azerbaycan'ın yeni hâkimi oldu (1194). Atabey Özbek bölgeyi geri almak için Harzemşahların üzerine yürüse de yenilgiden kurtulamadı. Sultan Muhammed ile anlaşma sağlayarak (1217-1218) onların hâkimiyetini kabul etti. Özbek'in eğlenceden başka bir şey düşünmemesi, zayıf karakteri ve devleti idare edecek lider vasfına sahip olmaması gibi sebeplerden dolayı Şemseddin İldeniz'in kurduğu Azerbaycan Atabeyliği Devleti çöktü.¹³⁹ Ardından Celaleddin Harezmsah'ın Cengiz Han'ın ordularına yenilmesiyle Moğolların da Horasan ve İran arazisini geçerek Azerbaycan'a doğru ilerlemeleri (1221) sonucunda Kafkasya'da Moğol devri başlamış oldu. Gürcistan üzerine yürüyen Moğol kuvvetleri önlerine gelen herkesi kılıçtan geçirdiler. Kafkasya'daki Moğol rüzgârı bölgeye hayli zarar verdi.¹⁴⁰ Cengiz Han'ın ölümünden sonra (1227) Moğollara bağlı topraklar onun dört oğlu arasında paylaştırıldı.

Moğollar, 1220-1231 yılları arasında Harzemşahları mağlup ederek Ön Asya'ya saldırdılar ve

¹³⁶ Şemseddin İldeniz'in II. Tuğrul'un dul kalan eşi ve atabeyi olduğu Arslan Şah'ın annesiyle (Mümine Hatun) evlenmesi buna en iyi örnektir. Bkz. Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. Necati Lugal (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1943), 94.

¹³⁷ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 310; Irak Selçukluları Devleti'ne tabi olarak Azerbaycan'da kurulan Atabeyler Sülalesine (1141-1225) kurucusunun adıyla İldenizliler de denilmektedir.

¹³⁸ Ziya Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225-ci illər)* (Bakı: Şərq-Qərb, 2007), 38.

¹³⁹ Hüseyin Kayhan, "Azerbaycan Atabeyleri (İldenizliler) (1146-1225)", *Türkler*, c. 4, (Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2002), 876-879.

¹⁴⁰ Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri dövləti*, 99-104; Hüseyin Kayhan, "Azerbaycan Atabeyleri İldenizlilerin Yıkılışı", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, c. 3, sy. 1 (2017): 242-243; Qəniyev, *Azərbaycan Tarixi*, 101-103; Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu* (İstanbul: Ötüken, 1980), 254.

ilk olarak Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ı ele geçirdi. Ardından 1243'te¹⁴¹ Anadolu'ya, son olarak 1258'de Bağdat'a kadar uzanan fetihler gerçekleştirdiler. Hülagü İran, Gürcistan ve Anadolu'yu; Batu ise Kırım, Deşt-i Kıpçak, İdil, Harezm ve Kafkasya'nın kuzeyini hâkimiyeti altına alarak İlhanlılar Devleti'ni ve Altın Orda Hanlığı'nı kurdu.¹⁴²

Azerbaycan, tarih boyunca İlhanlılar ile Cuci ulusu arasında çekişme konusu olmuştur. Azerbaycan bölgesini ele geçirmek için Hülagü ve Berke arasında yapılan 1262 savaşı sonucunda Kür Nehri'nin kuzeyinde Berke'nin yenilgisiyle, 1263'te Demirkapı Savaşı'nda¹⁴³ Hülagü'nün yenilgisiyle sonuçlanan bazı mücadeleler yaşandı. Altın Orda hanları olan Tokta Han ve Özbek Han da Azerbaycan'ı topraklarına katma çabası içinde olmuş, ancak Canibek Han döneminde (1341-1356), 1356'da Azerbaycan'a yapılan seferle bölge İlhanlılar'ın kontrolünde kalmıştır.¹⁴⁴ Canibek, oğlu Berdibek'i (1357-1359) Tebriz'de bırakarak Saray'a geri döndü. Berdibek, taht ihtirasıyla Tebriz'den ayrılarak babasını öldürdükten sonra Azerbaycan'da kalan Altın Orda kuvvetleri Celayirlere¹⁴⁵ karşı tutunamadığından buradaki Altın Orda hâkimiyeti kısa sürmüştür.¹⁴⁶ Ardından da Timurlular dönemi başladı.

1370 yılında Mâverâünnehir'e hâkim olan Timur¹⁴⁷; Semerkant'a tahta oturduktan sonra, 1380 yılında ise Ceyhun'u geçerek Horasan'a ve yaptığı "üç yıllık sefer"i (1386-1388) ardından Azerbaycan'a hâkim olarak topraklarını Irak'a kadar genişletmiştir.¹⁴⁸ Azerbaycan, Altın Orda ve Timurlular arasında daima mücadele konusu oldu.¹⁴⁹ Hatta Altın Orda'nın yıkılma sebebini tarih kaynakları genelde Timur'un Toktamış üzerine yaptığı seferler olarak

¹⁴¹ Anadolu'ya giren Moğollar 1243 Köseadağ'da II. Gıyaseddin Keyhüsrev'i mağlup ettiler. Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev, savaş meydanından kaçtıktan sonra Selçuklu ordusu dağıldı ve Moğollar beklenmedik bir kolaylıkla Anadolu'nun kapılarını önlerinde açık buldular. Detaylı bilgi için bkz. Fatma Akkuş Yiğit, "Köseadağ'dan Ayn Câlût'a Türk-Moğol Hâkimiyet Mücadelesi", *1243 Köseadağ Savaşı Türk'ün Anadolu Tarihinde Bir Dönüm Noktası ve Anadolu'nun Moğollar Tarafından İşgali*, ed. Abdullah Kaya (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yay., 2018), 438-439.

¹⁴² Önder Güler, "Moğollar, Altın Orda ve İlhanlı Devletleri Döneminde Ortaçağ'da Karadeniz Ticareti", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, c. 45 (2020): 23-25; Dinçer Koç, *Altın Orda Tarihi* (İstanbul: Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi, Yayın Yılı Yok), 41.

¹⁴³ Kaynaklara Demirkapı Savaşı olarak geçmiştir. Derbent'in diğer adı Demirkapı'dır. Savaşta Hülagü'nün yenilgisine rağmen Azerbaycan toprakları İlhanlılar'da kalmaya devam etti. Bkz. Koç, *Altın Orda Tarihi*, 48.

¹⁴⁴ Koç, *Altın Orda Tarihi*, 90.

¹⁴⁵ Hânedanlığın adı büyük bir Moğol kabilesi olan Celâyir'den gelmektedir. Celâyirliler teşkilât bakımından İlhanlı Devleti ile oldukça benzer bir yapıya sahiptir. Nitekim devletin kurucuları ve idari kadrodaki görevliler daha önce İlhanlılar'ın hizmetinde çalışmış kişilerden oluşuyordu. Detaylı bilgi için bkz. Muzaffer Ürekli, "Celâyirliler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 7, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1993), 264.

¹⁴⁶ Koç, *Altın Orda Tarihi*, 137-138; Bünyadov ve Yusifov, *Azerbaycan Tarihi*, 340-342; Hayrunnisa Alan Akbıyık, "Timur'un Toktamış Üzerine Seferleri ve Altın Orda'nın Yıkılması Meselesi", *Bilgi*, sy. 27 (2003): 125.

¹⁴⁷ Timur'un hayatı hakkında detaylı bilgi için bkz. Kaplan, *Timur'un Kafkasya Cihadı*, 25-56.

¹⁴⁸ İsmail Aka, "Timurlular", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 41, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2012), 177; Bünyadov ve Yusifov, *Azerbaycan Tarihi*, 344; Məmmədov, *Azərbaycan Tarixi*, 149.

¹⁴⁹ *Azerbaycan Tarixi*, 107-109; İsmailov, *History of Azerbaijan*, 113-116; Toktamış'ın Altın Orda tahtına oturmasında Timur'un yardımlarının etkisi büyüktür. Toktamış hâkimiyet alanını genişlettikten sonra Timur'un yardımlarını unutarak onu bir rakip gibi görmüş ve Kafkasya ve Harezm için savaşmışlardır. Detaylı bilgi için bkz. Grouesset, *Bozkır İmparatorluğu*, 384-385.

yazmaktadır. Konu ile ilgili Akdes Nimet Kurat'ın, Timur'un Altın Orda'yı yıkararak tarihte kötü bir ad bıraktığını yazması bu açıdan anlamlıdır.¹⁵⁰ Timur'un ölümünden sonra (üzerinden üç yıl geçmeden) Karakoyunlular, Azerbaycan'da hâkim olmak suretiyle Timurlular için bir rakip haline geldiler. Karakoyunluları mağlup ederek bölgede hâkim olan Akkoyunlular ise Safevilerin gelmesiyle tarih sahnesinden silindi.

Karakoyun Türkmen aşireti reisi olan Kara Yusuf Azerbaycan'a girdiğinde burası Timurlulardan Miranşah'ın oğlu Ebubekir'in (1405-1407) hâkimiyeti altındaydı. Kara Yusuf, Ebubekir'i mağlup ederek Tebriz'e girdi ve bölgeye hükmetti. Bu çatışma, Timur'un batıdaki başarılarını tersine çeviren ve onun varislerinin Batı İran'dan çıkarıldığını gösteren önemli bir savaş olarak kabul edilir.¹⁵¹ Bir Türkmen aşireti olan Akkoyunluların reisi Uzun Hasan'ın 11 Kasım 1467 tarihinde Muş taraflarında Karakoyunlu hükümdarı Cihan Şah'ı öldürmesi ve bu sayede Batı İran'ın hükümdarı olması sonucunda Batı İran, Timuroğulları'nın elinden çıkarak Türkmen hâkimiyetine geçti. 1502 yılında Safeviler'in kuruluşuna kadar Tebriz başkent olmak kaydıyla ülkeye hâkim oldular.¹⁵²

Akkoyunluların¹⁵³ Azerbaycan'daki hâkimiyeti Uzun Hasan döneminde başladı. Onun Azerbaycan'ı iyi bir şekilde idare ettiği anlaşılmaktadır.¹⁵⁴ Timurlular ile ilişkileri öteden beri iyi olan Akkoyunlular, topraklarını genişletmeye başlayıp Azerbaycan'ın yeni hâkimi olunca iki devlet arasında ilişkiler bozulmaya başladı. O dönemde Azerbaycan toprakları tamamen Akkoyunlular'ın eline geçmişti.¹⁵⁵ Ebu Said'in ölümünden sonra şehzadeler arasında taht kavgaları başladı. Bu taht kavgaları yüzünden devlet sarsıldı ve zamanla gücünü kaybetti. Şehzadeler arasındaki taht mücadelesinden faydalanan Safevilerin kurucusu Şah İsmail,

¹⁵⁰ Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayın, 2019), 140; Məmmədov, *Azərbaycan Tarixi*, 148.

¹⁵¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1969), 181; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 428; *Azərbaycan Tarixi*, 113.

¹⁵² Sara Aşurbəyli, *Şirvanşahlar Dövləti (VI-XVI Asırlar)* (Bakı: Avrasiya Press, 2006), 297; Tufan Gündüz, *Kızılbaşlar, Osmanlılar, Safeviler* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2015), 61; Mahmut Ak, *Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Safeviler Tarihi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi, 2015), 33; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 428-431; İsmailov, *History of Azerbaijan*, 120; Uzun Hasan tahta çıktığında II. Mehmet'e yazdığı mektubunda; "Şimdi bütün Azerbaycan, Irak, İran, Kirman, Şiraz, Irak-ı Arab bizim hükmümüzdedir." yazmıştır. Bkz. *Azərbaycan Tarixi*, 116.

¹⁵³ XIII. asrın sonu ve XIV. asrın ilk yıllarında, Selçuklu Devleti'nin tamamen yıkılıp sonra da Moğol-İlhanlı hâkimiyetinin zayıflamasıyla Anadolu'nun ve Kafkasların siyasi çehresi değişmişti. Moğol istilasından sonra Anadolu'da birçok Türk beyliği kuruldu. Bunlardan biri de Oğuzların Üçok koluna mensup Bayındır boyu tarafından kurulan Akkoyunlardır. Bu beyliğe kaynaklarda ilk defa 1340-1341 civarında Trabzon Rum İmparatorluğu'na karşı giriştikleri akınlar dolayısıyla yer verilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Adnan Sadık Erzi, "Akkoyunlu ve Karakoyunlu Tarihi Hakkında Araştırmalar", *Belleten*, c. XVII, sy. 70 (Ankara 1954): 188.

¹⁵⁴ Göde, *Muhtasar Azerbaycan Tarihi*, 75; Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletleri*, 197; Uzun Hasan'ın Azerbaycan'da yaptığı reformlar ve düzenlemeler için bkz. İsmailov, *History of Azerbaijan*, 121.

¹⁵⁵ Ak, *Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Safeviler Tarihi*, 33.

zamanla gücünü arttırarak Akkoyunlu Devleti'ni yıktı.¹⁵⁶

Safeviler, Erdebil'de Şeyh Safiyüddin önderliğinde küçük bir tarikat olarak kurulduktan sonra giderek büyüdü ve devlet olma yolunda ilerlediler.¹⁵⁷ Türkmen oymaklarının desteğiyle kurulan devlet¹⁵⁸, daha Şeyh Cüneyd devrinde (1447-1460) devletleşmeye başlamıştı. 15. yüzyıldan itibaren Erdebil'deki konumlarını daha da sağlamlaştırdıktan sonra Şirvanşahlar'ı¹⁵⁹ mağlup edip devleti resmen kurdular. Karabağ ve Azerbaycan'ın Talış Dağları'na kadar olan bölgeleri etkileri altına aldılar. Safevi rejimi, Şii İslam ideolojisini, çoğunluğu Sünni olan halka dayatmaya çalıştı.¹⁶⁰ Bu nedenle Sünni ulemeden Herat ve Buhara'ya kaçanlar oldu. Ancak Şah İsmail, Şiiliği İslamî devletin resmi mezhebi haline getirerek kendilerine bu coğrafyada muhalefet edecek güç olmadığı için bunu hızla halka benimsetti.¹⁶¹ Safevi Devleti, hâkimiyetini Dağıstan ve Gürcistan'a kadar genişletmek üzere Gürcistan'a pek çok sefer düzenledi. 1555 yılında imzalanan Amasya Barışı¹⁶² ile Gürcistan iki parçaya bölündü. Doğu Gürcistan (Kartli, Kaheti ve Mesheti) Safevi Devleti'nin, Batı Gürcistan ise (İmereti, Megreli ve Guriya) Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası oldu.¹⁶³

Şah Muhammed Hüdabende döneminde (1576-1587) devlet yönetimi sorunlarla boğuşuyordu. Özellikle feodaller arasında çekişmeler yaşanıyordu. Osmanlı Devleti, bu zayıf dönemi fırsat bilerek Azerbaycan'a girdi ve 1586-1589 arasında Azerbaycan'ın büyük bir bölümünü ele

¹⁵⁶ Gündüz, *Kızılbaşlar, Osmanlılar, Safeviler*, 67-72; Şeyh Haydar'ın oğullarından Şah İsmail Erzurum'a geldikten sonra burada oluşturduğu birliğiyle 1501'de Şirvan'a gelerek Şirvanşah Ferruh Yesar'ı bozguna uğrattı. Ardından Nahçıvan'da Surur adlı bölgede Akkoyunlu hükümdarı Elvend Mirza'yı mağlup etti. Bkz. Ak, *Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Safeviler Tarihi*, 64.

¹⁵⁷ Tarikattan devlete yükseliş süreci için bkz. Məmmədov, *Azərbaycan Tarixi*, 208-209.

¹⁵⁸ Devletin kuruluşunda etkili olan oymaklar hakkında detaylı bilgi için bkz. Faruk Sümer, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türkleri'nin Rolü* (Ankara: Güven Matbaası, 1976), 43-56.

¹⁵⁹ Şirvanşahlar, Azerbaycan kültürünün gelişmesinde zirve sayılmışlar, XII. yüzyılda yerli nüfusla tamamen karışıp yaşam ve gelenekleriyle mahallî bir hanedan olmuşlardır. Buna bağlı olarak devlet, Azerbaycan'ın ekonomik, kültürel ve siyasal gelişiminde önemli rol oynamıştır. Bakü'de önemli bayındırlık faaliyetlerinde bulundular. Aynı zamanda büyük Şirvanşahlar Sarayını da Bakü'de yaptırmışlardır. Bkz. Sara Aşurbeyli, "Şirvanşahlar", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 39, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2010), 212-213.

¹⁶⁰ Shaffer, *Borders and Brethren: Iran and the Challenge of Azerbaijani Identity*, 25-26; Cornell, *The Politicization of Islam in Azerbaijan*, 16-17; Waal, *The Caucasus*, 23.

¹⁶¹ John R. Perry, "New Perspectives on Safavid Iran", *Cultural currents in the Turco-Persian World of Safavid and post-Safavid times*, ed. Colin P. Mitchell (New York: Routledge, 2011), 85; Oqtay Əfəndiyev, *Azərbaycan Səfəvilər Dövləti* (Bakı: Şərq-Qərb, 2007), 58; Ak, *Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Safeviler Tarihi*, 159.

¹⁶² Gürcistan'ın önemli coğrafi konumundan dolayı Osmanlı Devleti'de Safeviler de buraya hâkim olmak istiyordu. Safevilerin Gürcistan'a hâkim olması, Şah Tahmasp'ın burada hâkimiyetini sağlamlaştırmaya çalışması Osmanlı Devleti için bir tehdit oluştuyordu. İki devlet arasında başlayan, İran'ın Kuzeybatısındaki ve Kafkasya'daki 22 yıl süren savaş 1555 Amasya Antlaşması ile son buldu. Antlaşma imzalandıktan sonra Şah Tahmasp'ın saltanatının bitimine kadar Kafkasya ile ilgili kayda değer bir çatışma yaşanmadı. Bkz. Abdolvahid Soofizadeh, "Güney Kafkasya'da Osmanlı-Safevi Rekabeti (1555-1618)", *OTAM*, sy. 43 (2018), 169-170.

¹⁶³ Aliyev, *Qafqaz Tarixi*, 298-300; Əfəndiyev, *Azərbaycan Səfəvilər Dövləti*, 105; Özer Küpeli, "Transkafkasya'da Güç ve Rekabet: 18. Yüzyılın İlk Yarısında Güney Kafkasya'da Osmanlı-Safevi Mücadelesi", *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, sy. 1 (2016): 104; Amasya Antlaşması öncesi I. Süleyman, Azerbaycan üzerine dört kez yürümüştür. Detaylı bilgi için bkz. Əfəndiyev, *Azərbaycan Səfəvilər Dövləti*, 79-103.

geçirdi. Şah I. Abbas, Osmanlılarla barış yapmak zorunda kaldı ve 1590 yılında Ferhat Paşa Antlaşması'na göre Azerbaycan ve Kafkasya'nın güneyinde İran'ın batı vilayetleri (Nehavend, Luristan, Şehrizar) Osmanlılara verildi. Ancak 18. yüzyılın başlarında, Safeviler, Şah Abbas (1587 - 1629) döneminde Azerbaycan'ı geri aldı.¹⁶⁴ Kafkasya (özellikle güney bölgeleri), Safeviler ve Osmanlılar arasında daima ihtilaf konusu oldu. Buradaki şehirler iki devlet arasında sık sık el değiştirdi. Çıkan çatışmalar Rusların Çerkez topraklarına, Dağıstan'a ve genel olarak Kafkas sıradağlarının kuzey bölgelerine yayılmalarını kolaylaştırmıştır.

Safevi Devleti, birtakım sebeplerden¹⁶⁵ dolayı zamanla zayıfladı. 18. yüzyılın ortalarında Rusya ve Osmanlı Devleti'nin rekabet sahasına dönüşen Güney Kafkasya'da Safevilerin tutunması zorlaştı. I. Petro'nun Kafkasya'ya yönelmesiyle ve Gürcistan ve Ermenistan'ı da yanına çekmesiyle Safevi Devleti daha da zayıfladı. 1724 yılında Rusya-Osmanlı görüşmeleri sonucunda İstanbul Antlaşması imzalanırken Osmanlı ve Rusya'nın Kafkasya'daki etki alanları tanımlandı. Buna göre bütün Azerbaycan ve Gürcistan Osmanlı Devleti'ne, Hazarboyu vilayetleri ise Rusya'ya bağlandı. Osmanlılar, antlaşmanın ardından 1724 yılında Erivan'ı, 1725 yılında Tebriz, Gence ve Erdebil'i ele geçirdi. Ruslar ise 1726 yılında Lenkeran, Cavad, Gence, Salyan ve diğer bölgeleri işgal etti.¹⁶⁶

Afşar ve Zend Hanedanlıkları, İran coğrafyasında Safevi İmparatorluğu'ndan sonra hâkimiyet kurdu ve 1736 yılında Afşar Hanedanlığı, Nadir Şah¹⁶⁷ (1736-1747) tarafından kuruldu. Nadir, Safevilerin son hükümdarı olan III. Abbas'ı daha çocuk yaşta tahta çıkarttı ve bundan istifade ederek 1736 yılında Afşar Hanedanlığını kurdu.¹⁶⁸ Azerbaycan bölgesinin yönetimine kardeşi İbrahim Han'ı atadı. 1747 yılında Nadir Şah'ın bir suikast sonucu öldürülmesiyle hanedanlığın Kafkasya'daki hâkimiyeti sona erdi. Bölgede hanlıklar bağımsızlıklarını ilan ettiler.¹⁶⁹ Onun ölümünden sonra ortaya çıkan karmaşadan ve otorite boşluğundan yararlanan

¹⁶⁴ Əfəndiyev, *Azərbaycan Səfəvilər Dövləti*, 234-235

¹⁶⁵ Devleti zayıflamaya götüren diğer nedenler için bkz. Doğan Yörük ve Elvin Valiyev, "Güney Kafkasya'da Osmanlı Hâkimiyeti (1723-1735)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 40 (2016):17-18.

¹⁶⁶ *Azərbaycan Tarixi*, 149-153; Tofiq Mustafazadə, *XVIII Yüzdillik-19 Yüzdilliyin Əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan Münasibətləri* (Bakı: Elm nəşriyyatı, 2002), 29-30; Yörük ve Valiyev "Güney Kafkasya'da Osmanlı Hâkimiyeti (1723-1735)", 19-21.

¹⁶⁷ Nadir Şah, Şah II. Tahmasb'ın adamlarından birisiydi ve "Tahmasb Kulu Han" unvanıyla Safevi Devleti'ne hizmet ediyordu. Nadir, kısa sürede iç isyanları bastırarak İsfahan'da huzur ortamı yarattı. Ayrıca isyancı Afgan-Gılzayları ülkeden uzaklaştırdıktan sonra Osmanlı Devleti'nin ordularını peş peşe yenerek İran topraklarını onlardan geri aldı. Rusya'yı Hazar kıyılarından savaşımsızın çekilmeye mecbur bıraktı. Nadir Şah'ın tahta geçene kadarki faaliyetleri için bkz. Abdurrahman Ateş, "Avşarlı Nadir Şah ve Döneminde Osmanlı-İran Mücadeleleri", (Doktora Tezi, Isparta Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2001), 55-110.

¹⁶⁸ Gündüz, *Kızılbaşlar, Osmanlılar, Safeviler*, 91; Aliyev, *Qafqaz Tarixi*, 338.

¹⁶⁹ Aliyev, *Qafqaz Tarixi*, 341.

Kerim Han Zend (1750-1779)¹⁷⁰ İran'da hükümdarlığını ilan etti. Onun iktidarı döneminde ülkede iç huzurun sağlandığı, özellikle Şiraz'da imar faaliyetlerine önem verildiği görülmektedir.¹⁷¹ Kerim Han Zend, 1752 yılında Azerbaycan'a hücum etti fakat Fethali Han Afşar¹⁷² onu geri püskürttü. Bu tarihten sonra Azerbaycan topraklarında hanlıklar dönemi başlamaktadır.

Nadir Şah'ın ölümüyle birlikte, taht mücadelesinin kızıştığı ve merkezi yönetimin zayıfladığı bir dönemde, Azerbaycan topraklarında bağımsız feodal devletler (hanlıklar) ortaya çıkmaya başladı. Aslında Nadir Şah'ın ölümünden kısa bir süre önce başlayan isyanlar, bağımsızlığa giden sürecin habercisi idi.¹⁷³ Azerbaycan topraklarında 1743 yılında kurulan hanlıklar şu şekildedir: Bakü, Gence, Karabağ, Guba, Şamahı, Nahçıvan, Salyan, Tebriz, Derbent, Talış, Maraga, Hoy, Maku (Harita 6). Sultanlıklar ise: İlisu, Gebele, Gutgaşen, Şemseddil, Ereş, Gazah. Her birinin bağımsızlığını ilan etmesiyle Azerbaycan'da toprak bütünlüğü kayboldu. Hanlıklar arasında sık sık savaşlar ve mücadeleler yaşandı.¹⁷⁴

Azerbaycan'da hanlıklar dönemi, tarihsel olarak Orta Çağ'ın ortalarından 19. yüzyılın başlarına kadar uzanan bir süreci kapsar. Bu dönemde, bölge üzerinde çeşitli Türk ve İran etkileri görüldü. Azerbaycan coğrafyası, Safevi İmparatorluğu'nun etkisi altına girdiği dönemlerde İran'ın hâkimiyeti altına girdi. Ancak, 18. yüzyılın başlarında Azerbaycan, Osmanlı ve İran arasındaki mücadelelerin merkezi haline geldi ve Hanlıklar döneminin temelini attı. Bu dönemde Azerbaycan, çeşitli hanlıklar arasında bölündü ve bu hanlıklar kendi aralarında bağımsızlık mücadeleleri verirken Osmanlı ve İran arasındaki çekişmelerin de etkisi altında kaldı. 19. yüzyılın başlarına gelindiğinde, Rus İmparatorluğu'nun bölgeyi ele geçirmesiyle hanlıklar dönemi sona erdi ve Azerbaycan, Rus egemenliği altına girdi. Hanlıklar, genellikle feodal bir düzenin hüküm sürdüğü küçük otonom devletçiklerdi. Ticaret

¹⁷⁰ İran topraklarında hüküm süren Zend hanedanının kurucusu ve ilk hükümdarı olarak tarih sahnesine çıkmıştır. Babası, Lurlar'a bağlı olan Zend kabilesinin Zend-i Begile koluna mensup bir şahsiyet olan İnâk Han'dır. Kerim Han Zend'in yetişme süreci ve kabile liderliğine geçişine kadar olan yaşamına dair bilgiler maalesef mevcut değildir. Detaylı bilgi için bkz. Rıza Kurtuluş, "Kerim Han Zend", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 25, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2022), 288; Jean Paul Roux'un 'Türklerin Tarihi' adlı eserinde Kerim Han Zend'i Nadir Şah'ın oğlu olarak tanımlamıştır. Ancak, bu bilginin doğru olmadığı, doğruluğunun incelenmesi gerektiği akademik bir perspektifle ifade edilmelidir. Kerim Han Zend'in soy bağlantıları konusundaki bilgilerin doğruluğunu doğrulamak veya düzeltmek amacıyla daha fazla araştırma yapılması gerekmektedir. Bkz. Roux, *Türklerin Tarihi*, 416.

¹⁷¹ John Bohn, *The Dynasty of Kajars*, 17. (London: Henrietta Street, Covent Garden, 1833), cii-ciii; Şefaattin Deniz, "Kerim Han Zend'in Şiraz'ı İmar ve İhyası", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, sy. 20 (2016): 158.

¹⁷² Fethali Han Afşar (1747-1763), Nadir Şah'ın ölümünden sonra ortaya çıkan hanlıklardan Urmiye Hanlığı'nı kurarak tüm Azerbaycan'a hâkim olmak istemiştir. Bu hanlığın sınır komşuları Hoy ve Maraga hanlıkları, Kürdistan ve Osmanlı İmparatorluğu idi. Bkz. Qəniyev, *Azərbaycan Tarixi*, 209.

¹⁷³ 1743-1747 arası Azerbaycan'da Nadir Şah'a karşı sürekli isyanlar baş gösteriyordu. Detaylı bilgi için bkz. Qəniyev, *Azərbaycan Tarixi*, 205-207.

¹⁷⁴ Mahmud İsmayıl ve Maya Bağirova, *Şəki Xanlığı* (Bakı: Azərneşr, 1997), 12.

yollarının kavşak noktalarında bulunmaları ekonomik açıdan önemliydi. Bu dönemde kültürel ve sanatsal gelişmeler yaşandı, ancak siyasî karışıklıklar ve dış müdahaleler bölgenin istikrarını etkiledi. Hanlıklar dönemi, Azerbaycan tarihindeki siyasî ve kültürel gelişmelerin önemli bir aşamasını temsil eder.

2.1.2. Hanlıklar Dönemi

Şeki Hanlığı: 1743-1744 ayaklanmasının bir sonucu olarak, Şeki bölgesi İran'dan koparak bağımsız bir hanlık olarak kuruldu. Hanlığın kurucusu Hacı Çelebi'dir (1743-1755).¹⁷⁵ Onun döneminde hanlık bir yandan Rusya'nın desteğini alan Gürcü çarlarına karşı savaşmış, bir yandan da bölgeye tamamen hâkim olmak isteyen Rusya ve İran devletlerinin saldırılarına karşı ayakta durmaya çalışmıştır.¹⁷⁶ Hanlıkta en son söz Han'a aittir. O istediği kişiyi infaz edip istediği kişiyi bağışlama hakkına sahipti. Han'dan sonraki en yetkili kişi onun veziri idi. Şeki Hanlığı'nın toprakları sekiz bölgeye ayrılmıştı. Bunlar; Şeki, Haçmaz, Ereş, Gutgaşen, Alpaut, Padar, Ağdaş ve Göynük bölgeleridir. Bu bölgeleri han tarafından atanan büyük feodal beyler yönetiyordu.¹⁷⁷

1755 yılında Hacı Çelebi'nin ölümü üzerine yerine oğlu Ağakişi Han geçti. Daha sonra Hacı Çelebi Han'ın torunu Hüseyin Han tahta çıktı. Bu dönemde İran'da iktidarı ele geçiren Feth Ali Han Afşar, Azerbaycan'a girerek Karabağ'ı işgal etti. İran Şahı, Hüseyin Han'ın bağlılığını bildirmesi üzerine onun Şeki Hanı olarak kalmasına izin verdi.¹⁷⁸ 1779 yılında Hüseyin Han'ın amcası Abdulkadir, yeğenini öldürerek yönetimi ele geçirdi. 1783 yılında Rusya, Gürcistan'ı topraklarına kattı ve Azerbaycan'ı da ele geçirmeyi amaçlıyordu. 1784 yılında Hüseyin Han'ın oğlu Muhammedhasan, Abdulkadir Han'ı ve oğullarını öldürerek hanlık tahtına oturdu. Bu süreçte diğer hanlıklarla da mücadele eden Şeki Hanlığı, topraklarını korumaya çalışıyordu. Nitekim Azerbaycan hanlıkları, birbirlerinin topraklarını ele geçirmek amacıyla sürekli savaş hâlindeydi. Bu durum, hanlıkların İran, Rusya veya Osmanlı tarafından işgal edilmesini kolaylaştıran en önemli etkenlerden biri olmuştur.¹⁷⁹

¹⁷⁵ Hacı Çelebi'nin hanlığı kurma süreci için bkz. Necmi Uyanık ve Arif Cabbarov, "XVIII. Yüzyılın Sonları- 19. yüzyılın Başlarında Osmanlı Devleti-Şeki Hanlığı İlişkileri", *Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, sy. 19 (2018): 465; Bakıhanov, *Gülüstan-ı İrem* adlı eserinde bu durumu şöyle yazmaktadır; "Nukhulu Hacı Çelebi Kurban oğlu, bağımsızlık bayrağını kaldırarak Şeki, Ereş ve Gebele'yi kendisine tâbi kıldı". Bkz. Bakıhanov, *Gülüstan-ı İrem*, 184.

¹⁷⁶ Uyanık ve Cabbarov, "XVIII. Yüzyılın Sonları- 19. yüzyılın Başlarında Osmanlı Devleti-Şeki Hanlığı İlişkileri", 466.

¹⁷⁷ İsmayil ve Bağirova, *Şeki Hanlığı*, 13.

¹⁷⁸ Bakıhanov, *Gülüstan-ı İrem*, 187.; İsmayil ve Bağirova, *Şeki Hanlığı*, 17.

¹⁷⁹ İsmayil ve Bağirova, *Şeki Hanlığı*, 18-20.

Şirvan (Şamahı) Hanlığı (1747-1820): 1730 yılından itibaren Osmanlı-İran Savaşı devam ederken, Nadir Şah 1733'te Şamahı'yı ele geçirerek şehri tahrip etti ve halkı Aksu'ya sürdü. Bu olayın ardından 'Yeni Şamahı' adı verilen bir yerleşim kuruldu. Daha sonra Eski Şamahı ve Yeni Şamahı'da iki ayrı yönetim oluşturuldu. Bu dönemde Şirvan hanları ile Kuba hanları arasında çatışmalar yaşanıyordu. Sonunda Şirvan, bu mücadeleler sonucunda tamamen Kuba Hanı Feth Ali'nin kontrolüne geçti. 1794 yılında İran Şahı Ağa Muhammed, Kafkasya üzerindeki hâkimiyetini pekiştirmek amacıyla, Şekli Muhammed Hasan'ın desteğiyle Şamahı'ya bir sefer düzenledi. Sefer sonucunda Develi Mustafa Han, Şamahı'ya han olarak atandı. Bu sırada İran'ın, Rusya'nın himayesindeki Gürcistan'a yönelik saldırıları, Rus Çariçesi Katerina'nın Kafkasya'ya müdahale etmesine yol açtı. Ruslar Şirvan'a ulaştığında, o dönemin Şirvan Hanı Mustafa Han İran'a kaçtı ve yerine amcasının oğlu Kasım Han getirildi. Ancak 1797 yazında Rus ordularının Azerbaycan'dan çekilmesiyle Mustafa Han tekrar hanlık görevini devraldı ve Rusların ilerleyişine karşı direndi. 1813 yılında imzalanan Gülistan Antlaşması ile Şirvan Hanlığı Rusya'nın hâkimiyetine geçti. Mustafa Han kaleyi güçlendirmeye çalıştıysa da Rus yönetimi hanlığı kaldırma kararı aldı. Bunun üzerine Mustafa Han İran'a sığındı. 1826-1828 İran-Rus Savaşı sırasında Şirvan Hanlığı tamamen Rusların kontrolüne geçti ve Hazar bölgesinin idaresi altına alındı.¹⁸⁰

Bakü Hanlığı (1718-1806): Bakü Hanlığı, 18. yüzyılın başlarında Safevi İmparatorluğu'nun zayıflaması ve yerel büyük toprak sahiplerinin güçlenmesi sonucunda ortaya çıktı. Bu dönemde Bakü ve çevresindeki bölgelerde feodal beyler, ekonomik ve siyasî bağımsızlıklarını artırdı. Özellikle Nadir Şah Afşar döneminde merkezi otoritenin zayıflaması, Bakü Hanlığı gibi yerel hanlıkların oluşmasına zemin hazırladı. Dolayısıyla Bakü Hanlığı'nın kuruluşu, Safevi İmparatorluğu'nun çöküşü ve feodal beylerin güçlenmesiyle doğrudan bağlantılıdır.¹⁸¹ Bakü Hanlığı, 1747 yılında Mirza Muhammed Han tarafından kuruldu. Hanlık, 39 köyden oluşuyor ve merkezi Bakü şehriydi. 1789'da Feteli Han'ın ölümüyle Bakü Hanlığı tam bağımsızlığını kazandı.¹⁸²

¹⁸⁰ *Osmanlı Belgelerinde Azerbaycan*, 29-30; Mustafa Aydın, "Şirvan", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 39, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2010), 204-206. Aslında Mustafa Han, bağımsızlığını korumaya çalışırken bazen Rusya'ya bazen Osmanlı'ya başvuruyor, bazen de İran'a kaçıyordu. Mustafa Han, Qarabağ, Gəncə, Şəki və Quba hanlıklarının aksine Fətəli Şah'ın (1797-1834) egemenliğini tanımıyor ve "şah qələmi elə mənim özümdə də var" diyerek şahın egemenliğine boyun eğmemiştir. Bkz. N.Ş.Bayramova, "Şamahı Hanlığının Tarixinə Dair", *Journal of Azerbaijani Studies*, (2009): 348.

¹⁸¹ M.C. Искендерова, *Бакинское ханство* Чашыоглы (Баку: 1999), 9-10; Sara Aşurbəyli, *Bakı Şəhərinin Tarixi* (Bakı: Avrasiya Press, 2006), 274; Merziye İskenderova, "Bakü Hanlığı", *Türkler*, c. 7, (Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2002), 44.

¹⁸² *Azerbaycan Tarixi*, 165; Mahmud İsmailov, *Azerbaycan Tarihi (İlk Çağlardan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar)*, Aktaran Vefa Kurban (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2014), 172.

1796 yılında II. Yekaterina'nın emriyle Kont Valerian Zubov komutasındaki Rus ordusu, Güney Kafkasya ve Azerbaycan'a büyük bir sefer başlattı. Aslında Çarlık hükümeti, Azerbaycan'ın kuzeyindeki kontrolünü güçlendirmeye çalışıyordu. II. Yekaterina, I. Pyotr döneminde tamamlanamayan Güney Kafkasya'yı işgal etme planını hayata geçirmek istiyordu. 24 Mayıs'ta Çarlık orduları Bakü'ye doğru ilerlemeye başladı ve Rubas Nehri kıyısında kamp kurdu. Bu sırada Bakü Hanı'nın elçileri başkomutanın huzuruna gelerek hanın ve halkının Çar'ın otoritesine boyun eğdiğini bildirdi.¹⁸³

Bakü Hanlığı tarihindeki önemli olaylardan biri, İmparator I. Aleksandr'ın tahta çıktıktan sonra Sisiyanov'u Kafkas Başkomutanı olarak ataması ve onun Bakü'de öldürülmesidir. Pavel Sisiyanov, Hüseyinkulu Han tarafından kurulan bir tuzak sonucunda öldürüldü. Sisiyanov'un öldürülme nedeni, Hüseyinkulu Han'ın Bakü'yü Ruslara teslim etmek istememesi ve teslim şartlarını kendisinin belirlemek istemesiydi. Bu olay, Bakü'deki yönetim değişikliğine ve şehrin Rus kontrolü altına girmesine zemin hazırladı. Sisiyanov'un öldürülmesi, Rus İmparatorluğu'nu Bakü'ye müdahale etmeye teşvik etti. Rus hükümeti, şehri ele geçirmek ve olayları kontrol altına almak amacıyla askeri bir operasyon başlattı. Sonunda Ruslar Bakü'yü işgal etti ve şehir üzerindeki hâkimiyetlerini pekiştirdi. Bu gelişme, Bakü'nün 1813 Gülistan Antlaşması ile resmen Rus İmparatorluğu'na katılmasını da beraberinde getirdi.¹⁸⁴ Bakü Hanlığı, Rusya'nın stratejik ve ticari çıkarları doğrultusunda siyasî manevraların odağı haline geldi. Feteli Han'ın ölümünün ardından yaşanan iç çekişmeler ve zayıf ekonomik yapı, hanlığın parçalanmasına ve dış müdahalelere açık hâle gelmesine neden oldu. Bu süreçte Bakü Hanlığı, Rusya'nın bölgedeki etkisini artırma çabalarının merkezinde yer aldı.¹⁸⁵

Derbent Hanlığı (1747-1806): Derbent Hanlığı, 18. yüzyıl ortalarında Azerbaycan'da kurulan küçük bir feodal devletti. Hanlık, yerel idari, ekonomik ve askeri yönetimi elinde bulunduran han tarafından yönetiliyordu. 1796 yılında General V.A. Zubov komutasındaki Rus ordusu Derbent'i işgal etti. Bu işgalin ardından Derbent Hanlığı, Guba Hanlığı ile birleştirildi. Georgievsk Anlaşması çerçevesinde Derbent Hanlığı'nın temsilcileri, Azerbaycan ve Dağıstan'daki feodal yönetimlerle birlikte Rusya'nın İran'a karşı yürüttüğü savaşa katılmayı

¹⁸³ Aşurbəyli, *Bakı Şəhərinin Tarixi*, s.283-284; Qəniyev, *Azərbaycan Tarixi*, 236.

¹⁸⁴ Rüstəm Kamal, "Knyaz Sisianovun Qətlı Süjet Elementi Kimi", *Ədəbiyyat Qəzeti*, (27 Noyabr 2020): 26; Aşurbəyli, *Bakı Şəhərinin Tarixi*, s.289-293.

¹⁸⁵ İskenderova, "Bakü Hanlığı", s.52-56.

taahhüt etti. Bu taahhüt, 1804-1813 yılları arasındaki Rus-İran Savaşı sırasında Derbent'in Rus İmparatorluğu'na katılmasına zemin hazırladı.¹⁸⁶

Derbent Hanlığı, 18. yüzyılda Güney Kafkasya'da önemli bir siyasî güç olarak ortaya çıktı; ancak Quba Hanlığı'na katıldıktan sonra bağımsızlığını kaybetti. Bu dönemde yaşanan siyasî gelişmeler, Güney Kafkasya'nın karmaşık ve değişken tarihini yansıtmaktadır. Fethali Han'ın ölümünün ardından, Quba Hanlığı'nın sınırları içinde bulunan diğer hanlıklar ondan ayrılmaya başladı. Ancak yerine geçen oğlu Ahmed Han döneminde, yalnızca Derbent Hanlığı onun yönetimi altında kaldı.¹⁸⁷

Karabağ Hanlığı (1747-1805): Karabağ Hanlığı, 1735 yılında Gence Antlaşması ile İran'a bağlandıktan sonra, 1747 yılında Evanshir aşiret lideri Penah Ali Bey tarafından kuruldu. Hanlığın merkezi Şuşa olarak belirlendi ve sınırları Kür ve Aras nehirleri, Keşbek, Salvartı ve Erikli dağları ile Gökçe Göl ve doğuda Kür Nehri şeklinde çizildi.¹⁸⁸ Kuruluşunun ardından Karabağ Hanlığı, bölgedeki önemli siyasî birimlerden biri hâline geldi. Ekonomik, kültürel ve askerî alanlarda gelişerek Güney Kafkasya'nın güç merkezlerinden biri oldu.¹⁸⁹ İbrahim Halil Han döneminde hanlığın gücü arttı ve bölgedeki diğer hanlıklarla, ayrıca Gürcistan ile karmaşık ilişkiler içerisine girdi. Bu süreçte Karabağ Hanlığı, siyasî ve askerî başarılarıyla öne çıkarken Güney Kafkasya'da etkili bir aktör hâline geldi.¹⁹⁰

Karabağ Hanlığı'nın tarihinde, özellikle 19. yüzyıl boyunca Rusya'nın izlediği iskân politikası, bölgenin etnik yapısını önemli ölçüde etkilemiştir. Hanlığın kuruluş döneminde nüfusun çoğunluğunu Azerbaycan Türkleri oluştururken, 19. yüzyılda Rusya, özellikle Ermenileri bölgeye yerleştirme politikası izlemiştir. Bu politika sonucunda Ermeni nüfusu hızla artmış ve bazı bölgelerde çoğunluğu oluşturmaya başlamıştır. Rusya'nın Karabağ'da uyguladığı iskân politikası, bölgenin demografik yapısını köklü biçimde değiştirmiş ve etnik dengeleri sarsmıştır. 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Karabağ'daki Ermeni nüfusu Azerbaycan Türkleriyle rekabet eder hâle gelmiştir. Bu demografik değişimler, sonraki yıllarda Karabağ'ın statüsüyle ilgili tartışmalarda belirleyici bir rol oynamıştır.¹⁹¹ Rusya'nın bu yerleşim politikaları sonucunda Karabağ'a göç eden Ermeni nüfusunun, zamanla milliyetçi

¹⁸⁶ *Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası-III Cild*, Bakı 1979, s.419; Nuriyeva, *Azərbaycan Tarixi*, 163; Məmmədov, *Azərbaycan Tarixi*, 288.

¹⁸⁷ Məhərrəm Zülfüqarlı, *Azərbaycan Tarixinə Yeni Baxış* (Bakı: Təhsil Nəşriyyat, 2007), 30.

¹⁸⁸ Ş. Duygu Ata Kuduban ve Mevlüt Kaya, "Karabağ'ın Siyasi Serüveni: İslam Öncesinden Sovyet İdaresine", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (ERZSOSDE) X-I, 2017, s.117-118; Ganımatlı Elsevar, "Karabağ Hanlığı: 1747-1828", (Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2020), 27.

¹⁸⁹ Абасов Фахри Митат Оглу, *Гарабагское Ханство* (Баку: Тахсил, 2007), 25-27.

¹⁹⁰ Абасов, *Гарабагское Ханство*, 71-74.

¹⁹¹ Kuduban ve Kaya, "Karabağ'ın Siyasi Serüveni..." 118-119.

propagandaların etkisiyle kendilerini 'yerli halk' olarak görmeye başladığı bilinmektedir.¹⁹² Buraya yerleşen Ermeniler, zamanla bu bölgede, bağımsız bir Ermenistan devleti kurma amacıyla çeşitli girişimlerde bulunmuşlardır. Bu teşebbüsler, hem siyasî hem de stratejik düzeyde planlanmış olup, dönemin koşullarına uygun şekilde farklı yöntemlerle hayata geçirilmeye çalışılmıştır.¹⁹³

Rusya'nın Karabağ'da izlediği iskân politikası, bölgenin demografik yapısını önemli ölçüde değiştirerek Azerbaycan Türklerinin topraklarından uzaklaşmasına neden oldu. Bu değişiklikler, bölgenin etnik ve kültürel dokusuna zarar verdi ve Karabağ'ın daha sonraki siyasî çatışmalara yol açan temel bir meselesi haline geldi. Ayrıca, Karabağ'ın 1990'larda bağımsızlık ilanı ve sonrasında yaşanan çatışmaların temelinde yatan faktörlerden biri de bu demografik değişimlerdir.

1783 yılında Rusya İmparatorluğu, Kafkasya'ya olan ilgisini ve hâkimiyetini artırmak amacıyla bölgedeki topraklarını genişletmeye başladı. Aynı yılın sonunda Tiflis Hanlığı'nı kendi himayesine aldı. Bu süreçte Karabağ Hanı İbrahim Halil Han, Rusya ile ilişkiler kurarak bir himaye antlaşması imzaladı ve sadakat yemini etti. 1805 yılında imzalanan Kürekçay Antlaşması¹⁹⁴ ile Karabağ Hanlığı, Rusya İmparatorluğu'na tabî hâle geldi. Antlaşma şartlarına göre, hanlığın bütünlüğünün korunacağına dair imparatorluk güvencesi verilmişti; ancak hanlık bağımsızlığını kaybetti ve Rus birlikleri Şuşa'ya yerleştirildi.¹⁹⁵

Gence Hanlığı (1747-1804): Gence Hanlığı, 18. yüzyılın başlarına kadar Nadir Şah'ın yönetimi altında varlığını sürdüren bağımsız bir hanlıktı. Nadir Şah'ın ölümünün ardından Azerbaycan'da bağımsız hanlıklar dönemi başladı ve Gence Hanlığı da bu hanlıklardan biri oldu. Hanlığın temelleri, 1747 yılında Kacar Türk soyundan gelen II. Şahverdi Han Ziyadoğlu tarafından atıldı.¹⁹⁶ Gence Hanlığı, 500 kilometrekarelik bir alanı kapsayarak Murov Dağı'ndan Kura Nehri'ne kadar uzanan bölgeleri içine almakta olup, Şeki, Karabağ, Revan

¹⁹² Г. Мустафаев, “Карабахское Ханство и Его Население В XVIII–19 ВВ.”, *Всесвітня Історія*, Том 34 (73), п. 1 (2023): 213.

¹⁹³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik (BOA, Y.PRK.EŞA), 12-81.

¹⁹⁴ Karabağ Hanlığı'nın kabul ettiği ve Rusya'nın hanlığı vadettikleri ile ilgili maddeler için bkz. *Qarabağnamələr*. III kitab (Bakı: Şərq-Qərb, 2006), 104.

¹⁹⁵ Elsevar, “Karabağ Hanlığı: 1747-1828”, 81-82; Мустафаев, “Карабахское Ханство и Его Население В XVIII–19 ВВ.”, 212; Mustafa Aydın, “Karabağ”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 24, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2001), 368. Gence'nin işgali ve İran'ın tehdidiyle zor durumda kalan Karabağ Hanı İbrahim Halil Han, Sisianov'un tehdit mektuplarına boyun eğerek Rusya'nın himayesini kabul etti ve böylece Karabağ, Rus hâkimiyetine girdi. İbrahim Halil Han'ın, Rus Çarlığı'nın himayesini kabul etmeye nasıl razı olduğu hakkında detaylı bilgi için bkz. Ramin Sadıqov, “Karabağ Hanlığının Çarlık Rusyası'na İlhakı”, *History Studies*, c. 10, sy. 7 (2018): 205-206.

¹⁹⁶ *Azerbaycan Tarixi*, 165.

hanlıkları, Kazak ve Şemseddil sultanlıkları ile Kartli-Kahetya Çarlığı gibi komşu bölgelerle sınırlandırılmıştı. Diğer hanlıklarla kıyaslandığında hem arazi hem de köy sayısı açısından daha küçük olan Gence Hanlığı, bu nedenle komşu hanlıklar, özellikle Karabağ ve Tiflis hanlıkları tarafından saldırılara maruz kalmış ve 1785 yılına kadar yıllık vergi ödemek zorunda kalmıştı. Ancak 1786-1804 yılları arasında Cevat Han'ın hanlığın başına geçmesiyle Gence, Karabağ ve Tiflis hanlıklarının vesayetinden kurtulmayı başardı.¹⁹⁷ Rus General Pavel Dimitriyeviç Sisianov, Güney Kafkasya'ya odaklanarak çarın emriyle Azerbaycan'ı ele geçirmeye çalıştığında, Cevat Han gibi yerel liderlerin direnişiyle karşılaştı. Diplomatik çabaların sonuçsuz kalması üzerine Gence Savaşı patlak verdi. Cevat Han, Rus kuvvetlerine karşı direniş göstermeye çalışsa da Ruslar üstün geldi. Han, İran ve Kazak ağalarından yardım talep etti, ancak Sisianov'un askeri takviyelerle Gence Hanlığı'nı işgal etmesine engel olamadı. Sonuç olarak, Gence Hanlığı'nın toprakları Elizavetpol olarak isimlendirildi.¹⁹⁸

Kuba Hanlığı (1726-1806): Kuba Hanlığı, 18. yüzyılın başlarında Dağıstan ve Kuzey Azerbaycan'da ortaya çıkmış, çevresindeki büyük güçlerin etkisi altında zorlu bir süreçten geçmiştir.¹⁹⁹ Hanlık, diplomatik yollarla komşu bölgelerle anlaşmalar yaparak sınırlarını genişletmiş veya barışçıl ilişkiler kurmuştur. Ayrıca, diğer hanlıklar ve devletlerle ittifaklar oluşturarak askeri gücünü artırmış ve topraklarını korumuştur. Bunun yanı sıra, ticaret ve ekonomik ilişkiler aracılığıyla genişlemiş; bu süreç, hem ekonomik büyümeyi teşvik etmiş hem de siyasî bağları güçlendirmiştir.²⁰⁰

Kuba Hanlığı'nın yükselişi, Hüseyinali Han'ın oğlu Fethali Han döneminde (1758-1789) gerçekleşmiş ve hanlık, bu dönemde Azerbaycan topraklarını birleştirme mücadelesinin merkezlerinden biri hâline gelmiştir. Fethali Han, bu amaç doğrultusunda 1759 yılında Derbent'ten harekete geçmiş ve aynı yıl Derbent'i ele geçirmiştir. 1767 yılında diplomatik yollarla Bakü Hanlığı'nı da kontrol altına alarak Kuba, Derbent, Bakü ve Salyan'ın hâkimi olmuştur. Şamahı'nın ele geçirilmesi ve diğer hanlıkların birleştirilmesiyle Kuzeydoğu Azerbaycan'ın en güçlü hükümdarlarından biri olarak öne çıkmıştır. Bu birleştirme politikaları, çeşitli düşmanları harekete geçirmiş ve hanlık sık sık ittifaklar ile askeri seferlerle

¹⁹⁷ Javid Hajiyev, "Azerbaycan Gence Hanlığı: Cevat Han'ın General Sisianov'la Mektuplaşması (Gence Uğrunda Mücadele)", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, c. 131, sy. 258 (2002): 141; Hüsamettin Memmedov, "Beylerbeylikten Hanlığa: Gence – Karabağ", *Türkler*, c. 7, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 61.

¹⁹⁸ Hajiyev, "Azerbaycan Gence Hanlığı: Cevat Han'ın General Sisianov'la Mektuplaşması (Gence Uğrunda Mücadele)", 141-142; Oktay Efendizade, "Gence", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 14, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1996), 19.

¹⁹⁹ Saleh Muhammedoğlu Aliev, "Kuba", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 26, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2002), 297.

²⁰⁰ Tofiq Mustafazadə, *Quba Xanlığı* (Bakı: Elm, 2005), 12-17.

karşı karşıya kalmıştır. Fethali Han, Kuzeydoğu Azerbaycan topraklarını birleştirme hedefi doğrultusunda Karabağ, Gence, Kazah, Şemşeddil ve Borçalı sultanlıklarını hâkimiyeti altına almak istemiş, ancak Rus ordusunun müdahalesi bu girişimini engellemiştir.²⁰¹ 1806 yılında Rus kuvvetleri, Kuba Hanlığı'nın topraklarını ele geçirmeyi hedefledi. Derbent şehri, Rusların kontrolüne geçti. O dönemde han olan Şeyhali Han, Ruslara boyun eğmek zorunda kaldı ve iktidardan uzaklaştırıldı. General Bulqakov, Kuba'yı ele geçirdikten sonra Bakü'ye doğru bir harekete başladı.²⁰²

Nahçıvan Hanlığı (1747-1828): 1747 yılında Nadir Şah'ın devletinin çökmesinin ardından, Kengerli kabilesinin lideri Haydarkulu Han, yerli feodal beyliklere sığınarak Ağa Hasani'yi iktidardan uzaklaştırmış ve kendisini Nahçıvan Hanlığı'nın bağımsız hükümdarı ilan etmiştir.²⁰³ 18. yüzyılın ortalarında, Nahçıvan bölgesi siyasî istikrarsızlık ve güç mücadeleleriyle sarsılmıştır. Haydarkulu Han'ın ölümünün ardından hanlık zayıflamış ve İran İmparatorluğu'nun etkisi altına girmiştir. Hacı Han, İran'ın desteğiyle Kerim Han Zend'e boyun eğmiş ve bu durum Nahçıvan'ın zayıflamasına yol açmıştır. Alikulu Han ve Abbaskulu Han gibi farklı hanlar arasındaki rekabet, bölgedeki istikrarsızlığı artırmıştır. Nahçıvanlı yerel halk, bu siyasî değişikliklerin etkisiyle evlerini terk etmek zorunda kalmıştır. Ayrıca, Osmanlı İmparatorluğu, Rus İmparatorluğu ve Gürcistan gibi komşu ülkeler, Nahçıvan'daki siyasî olaylara müdahale etmeye çalışmıştır.²⁰⁴

Bu olaylar, bölgesel siyasî dinamiklerin karmaşıklığını ve dış müdahalelerin yerel siyaseti nasıl etkileyebileceğini gözler önüne sermektedir. 19. yüzyılın başlarında, Rus Çarlığı, Kafkasya'yı ele geçirme hedefiyle 1803 yılında Karabağ'ı, 1804 yılında ise Gence Hanlığı'nı işgal etmiştir. İran, Rusya'dan ordusunu geri çekmesini talep etmiş ve bu durum savaşın patlak vermesine neden olmuştur. Savaşın başlarında Rus ordusu ilerleme kaydetmiş, ancak Azerbaycan'ın kuzey bölgelerindeki hanlıklar direniş göstermiştir. Gence Hanlığı'nın kaderinden endişe duyan Karabağ, Şeki ve Şamahı hanlıkları, Rusya'nın himayesini kabul etmiştir. İran şahı, Güney Azerbaycan'ı ele geçirme umuduyla mücadele etse de, yerel hanların Rusya'ya karşı daha istekli olduğu bilinmektedir.²⁰⁵ Hanlıklar, Rusya ve İran

²⁰¹ *Azərbaycan Tarixi*, 161-163.

²⁰² Mustafazadə, *Quba Xanlığı*, 215-216.

²⁰³ İsa Həbibbəyli, *Naxçıvan Xanlığı* (Naxçıvan: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Prezident Kitabxanası, 2009), 27-31; Fuad Əliyev və Mirabdulla Əliyev, *Naxçıvan Xanlığı* (Bakı: Şərq-Qərb, 2007), 30.

²⁰⁴ Fuad və Mirabdulla Əliyev, *Naxçıvan Xanlığı*, 61-68.

²⁰⁵ Fuad və Mirabdulla Əliyev, *Naxçıvan Xanlığı*, 82-83; Ostanlı arşiv belgeleri de bu bilgiyi doğrulamaktadır. Bkz. *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Nahçıvan* (İstanbul: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2011), 105-106; Ayrıca Fî 23 R. [12]43 / [13 Kasım 1827] nolu belge, İranlılar ile Ruslar arasındaki savaşın gelişimini ve stratejik kalelerin ele geçirilmesini içeren önemli bilgileri Erzurum Valisi Galib Paşa'nın dikkatine sunmak amacıyla hazırlanmıştır. Belgede, İran'ın Rusya'ya karşı durumunun

arasındaki toprak mücadelesinde farklı tutumlar sergilemiş; bazıları Rusya'ya daha yakın olmayı tercih ederken, diğerleri tarafsız kalmış veya her iki güçle de ilişkiler yürütmüştür. Bu tutumlar, hanların kendi çıkarları ve bölgesel güç dengelerine göre şekillenmiştir.

Revan Hanlığı (1747-1828): Revan Hanlığı, Nadir Şah'ın ölümünden sonra Azerbaycan'da bağımsızlık ilan eden hanlıklardan biridir. Kaçar, Sadlu ve Rumlu aşiretlerinin liderliğindeki yerel hanlar tarafından kurulan bu hanlık, 18. yüzyılda bağımsızlığını ilan etmiş ve Emiraslan Han döneminde güçlenmiştir.²⁰⁶

Revan, 18. yüzyılın ikinci yarısında Rus işgali ve sık sık yaşanan istilalar nedeniyle büyük tahribata uğramış ve nüfusu azalmış bir şehirdi. Şehir, feodalizm ve kırsal tarımın etkisi altındaydı. Nüfusun çoğunluğu Azerbaycanlılardan oluşuyordu. Sanayi faaliyeti sınırlıydı. İrevan, Rusya'nın Güney Kafkasya'yı işgalinden önce bile ekonomik ve siyasî açıdan zayıf bir durumdaydı.²⁰⁷

Revan Hanlığı'nda, 18. yüzyılın sonlarına doğru, İran ve Rusya arasındaki siyasî mücadele önemli bir rol oynamıştır. İran'ın bu bölgedeki etkisi artarken, yerel liderler arasında farklı ittifaklar oluşmuştur. Rusya'nın Güney Kafkasya'daki nüfuzunu artırma çabaları, İran'ın bölgedeki etkisini sınırlamayı amaçlamıştır. Rus komutan P.D. Sisianov, İrevan Hanı Muhammed Han ile temas kurarak onu Rusya ile iş birliği yapmaya ikna etmeye çalışmıştır, ancak bu girişim sonuç vermemiştir. Bu süreçte, bölgedeki siyasî belirsizlik ve değişken sadakat ilişkileri dikkat çekmiştir. Sonuç olarak, hanlıktaki siyasî durum karmaşık bir hal almış ve İran ile Rusya arasındaki rekabet bölgenin istikrarsızlığını artırmıştır.²⁰⁸

1803 yılından itibaren, Çarlık Rusyası Kuzey Azerbaycan hanlıklarını ele geçirmeye başladığı, 1813 yılında I. Rus-İran Savaşı, İran'ın yenilgisiyle sonuçlandığı bilinmektedir. Aynı tarihte yapılan anlaşma gereği İran, İrevan ve Nahçıvan hariç, Kuzey Azerbaycan hanlıklarından Rusya lehine vazgeçti. 10 Şubat 1828 tarihinde Türkmençay'da gerçekleşen anlaşma sonucunda İran, İrevan ve Nahçıvan hanlıkları Rusya'nın yönetimine bıraktı. Bu tarihten itibaren Rus Çarı I. Nikolay, İrevan ve Nahçıvan hanlıklarını ortadan kaldırarak bu bölgede "Ermeni vilayeti" kurdu. Bu, Rus hükümetinin yapay bir şekilde Hristiyan nüfusa dayalı bir vilayet oluşturma çabasının bir parçasıydı ve kısa sürede bu bölgeye 40.000'den

zayıfladığı ve bazı önemli noktaların düşmesinin ardından İranlıların teslim olduğu anlatılmaktadır. Bkz. *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Nahçıvan*, 115-118.

²⁰⁶ Hasan Oktay, "Revan Hanlığı ve Hanları", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, c. 4, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayın., 2014), 151-152.

²⁰⁷ Fuad Əliyev ve Urfan Həsənov, *İrəvan Xanlığı* (Bakı: Şərq-Qərb, 2007), 72-76.

²⁰⁸ Əliyev ve Həsənov, *İrəvan Xanlığı*, 131-134.

fazla Ermeni göç ettirildi.²⁰⁹

Talış (Lenkeran) Hanlığı (1747-1826): 18. yüzyılın başlarına gelindiğinde, Azerbaycan'da faaliyet gösteren feodal devletlerden biri, Talış (Lenkeran) Hanlığı olarak adlandırılan ve Azerbaycan'ın güneydoğusunda, Talış Dağları ile Hazar Denizi ve Muğan Çölü arasında yerleşmiş bir hanlıktır. Bu hanlık, Gilan, Erdebil, Karadağ, Cavad hanlıkları ve Salyan Sultanlığı ile komşu sınırlara sahipti. Hanlığın başkenti, başlangıçta Astara iken daha sonradan Lenkeran şehri olarak değişmiştir.²¹⁰

Bilindiği üzere 1722 yılında Kafkas seferi sonucu Talış bölgesi Ruslar'ın eline geçti, ancak 1732 yılında yapılan Reşt Antlaşması ile Safevîler geri aldı. Nadir Şah döneminde Talış Hanlığı'nda Safevî soyundan gelen Erdebilli Seyyid Abbas yükseldi ve hanlığın merkezi Lenkeran'a taşındı, bu dönemde hanlık, on bir mahalleye yönetildi. 1795 yılında, İran ile başlayan çatışmalar sonucunda Mir Mustafa Han, Talış bölgesine yönelik Ağa Muhammed Şah'ın saldırısının ardından Ruslardan yardım istedi. Bu dönemde, Petersburg'a gönderilen Kerbelalı Esedullah Bey aracılığıyla Ruslarla ittifak çağrısı yapıldı ve Georgievsk Antlaşması (1802) ile Talış Hanlığı tamamen Rus himayesine girdi. 1813 Gülistan Antlaşması ise Talış Hanlığı'nın büyük bir kısmı Rusların eline geçti. 1826 yılında İran topraklarının büyük kısmı Ruslar tarafından ele geçirildiğinde, Mir Mustafa Han İran'a sığındı, ancak sonunda teslim oldu ve idam edildi. Böylece bu hanlık da Rus himayesine geçti.²¹¹

İlisu Sultanlığı (1562-1844): İlisu Sultanlığı, 18. yüzyılın ikinci yarısında bölgesel siyasi olaylar içinde etkin bir konumda bulunmuştur. 1803 yılı, İlisu Sultanlığı için kritik olayların başladığı bir dönemin başlangıcını işaret etmiştir, çünkü bu yılda sultanlık Rusya tarafından istila edilmiştir. 1830 yılında, Ruslar İlisu Sultanlığı'nı Car-Balakan vilayetine dâhil etmişlerdir.²¹²

Rusya, Kuzey Azerbaycan'ı işgal ettikten sonra ilk başlarda hanlıkların iç işlerine müdahale etmemiştir. Ancak Osmanlı ve Kaçar İran'ı ile sınır sorunlarını çözdükten ve yerel isyanları bastırdıktan sonra hanlıkların etkisini tamamen ortadan kaldırmıştır. Hanlıkları

²⁰⁹ Saide Hacieva, "İrevan (Revan) Türk Hanlığı ve Osmanlı Devleti ile İlişkileri", *Türkler*, c. 7, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 69-72.

²¹⁰ İrade Memmedova, "Talış (Lenkeran) Hanlığı", *Yeni Türkiye*, c.2, sy. 72, (Temmuz-Aralık 2015): 705.

²¹¹ Mirzə Əhməd Mirzə Xudaverdi Oğlu, *Əxbarnamə (Talış Xanlığının tarixindən)*, Çev. Əli Hüseynzadə, (Bakı: 2009), 7-9; Mustafa Aydın, "Talış Hanlığı", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. ek-2, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2019), 577-578.

²¹² Mustafa Aydın, "Kafkasya'dan İstanbul'a: Son İlisu Sultanı Danyal Bey (Ö. 1871)", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, c. 129, sy. 254 (Eylül - Ekim 2021): 137; Elvira Latifova, "Rus İmparatorluğu'nun 19. Yüzyılda İzlediği Sömürgecilik Siyasetine Karşı Kafkasya Halklarının Mücadelesinde Azerbaycan İlisu Sultanlığı'nın Rolü", *Yeni Türkiye*, c. 74, (Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2015), 487.

etkisizleştirdikten²¹³ ve Kuzey Azerbaycan'ı tamamen ele geçirdikten sonra, bölgedeki bağımsızlık izlerini silmek ve eski yönetim yapısını yok etmek üzere geniş kapsamlı bir politika yürütmüştür. Bu süreçte Rusya, Kafkasya'da Müslüman topluluklara karşı katı bir tutum benimsemiş ve Ermeni ile Gürcü nüfusu destekleyen ayrıcalıklı bir yönetim sistemi kurmuştur. Gürcü soylular, Rus aristokrasisiyle eşit statüye getirilirken, Ermeniler ticaret ve ekonomi alanında çeşitli imtiyazlardan yararlandırılmıştır. Buna karşılık, Müslüman topluluklar güvenilmez unsurlar olarak görülmüş, orduya alınmaları engellenmiş ve idari görevlerde bulunmaları ciddi şekilde kısıtlanmıştır. Mezhep farklılıklarını kullanarak Sünni-Şii ayrılığını derinleştiren Rus yönetimi, dini kurumları da sıkı bir denetime tabi tutmuş, şeyhülislam ve müftülük makamlarını kontrol altında tutarak dini otoriteleri etkisiz hale getirmeye çalışmıştır.²¹⁴

Hanlıklar dönemi, yalnızca siyasî mücadeleleri değil, aynı zamanda etnik ve kültürel kimliklerin şekillenmesini de içerir. Hanlıklar, dış güçlerin müdahaleleri ile belirlenen bir siyasî ortamda varlıklarını sürdürmeye çalışırken, iç dinamikleri ve liderlik çekişmeleri de bu süreci derinden etkilemiştir. Örneğin, Şeki Hanlığı'nın kurucusu Hacı Çelebi, bağımsızlık mücadelesinin sembolü haline gelirken, bu çabanın sık sık iç çatışmalarla gölgelenmesi, hanlığın siyasî birliğini tehdit etmiştir. Benzer şekilde, Karabağ Hanlığı'ndaki Ermeni nüfusunun artışı, Rusya'nın iskân politikalarıyla birleşerek, bölgedeki demografik dengeleri köklü bir şekilde değiştirmiştir. Bu durum, sadece nüfus oranlarının değil, aynı zamanda kültürel kimliklerin de yeniden tanımlanmasına neden olmuştur. Gence Hanlığı'nın Cevat Han döneminde yaşanan bağımsızlık mücadelesi, yerel liderlerin dış güçlere karşı direnişlerini ve stratejik hamlelerini gözler önüne sermektedir. Ancak bu direnişin başarısız olması, hanlıkların uluslararası güç dengeleri karşısında ne denli zayıf kaldığını da göstermektedir. Şirvan Hanlığı örneği, iç çatışmaların ve dış müdahalelerin nasıl iç içe geçtiğini ve bu durumun yerel hanların zayıflığını pekiştirdiğini göstermektedir. Hanlıklar dönemi, siyasî, sosyal ve kültürel dinamiklerin karmaşık bir etkileşimini ortaya koymaktadır. Her hanlık, sadece bir yönetim biçimi değil, aynı zamanda etnik ve kültürel kimliklerin yoğrulduğu bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönem, güç mücadelesinin yanı sıra, etnik çeşitliliğin ve kültürel değişimlerin de önemli bir parçasını oluşturmakta ve bu bağlamda incelendiğinde, tarihsel süreçlerin daha derinlemesine anlaşılmasına katkı sağlamaktadır. Hanlıkların

²¹³ Nilüfer Mutlu, "Hanlıklardan Cumhuriyete Doğru Azerbaycan'ın Kısa Tarihi (1747-1920)," *Uludağ Journal of Economy and Society / B.U.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, c. 37, sy. 1 (2018), 153-154.

²¹⁴ Nesib Nesibli, "Azerbaycan'ın Milli Kimlik Sorunu," *Avrasya Dosyası*, Azerbaycan Özel, İlkbahar 2001, c. 7, sy. 1, 140.

birbirleriyle olan çatışmaları ve dış müdahalelere verdikleri tepkiler, bölgedeki sosyo-kültürel yapının dinamiklerini ortaya koyar.

2.1.3. 1828-1905 Arası Dönem

Çarlık, Kuzey Azerbaycan'ı ele geçirdikten sonra bölgede ekonomik sömürüye dayalı bir düzen kurmuştur. Devlet dairelerinde Rus yanlısı memurlar görevlendirilmiştir. Ayrıca Kuzey Azerbaycan, Rus sanayisi ve ticareti için önemli bir müstemleke bölgesi olarak görülmüş ve Rus fabrikaları için hammadde üssü, Rus sanayi ürünleri için ise bir pazar haline gelmesi hedeflenmiştir. 1828 Türkmençay Antlaşması'nın ardından savaş nedeniyle yerlerinden edilen mültecilerin geri dönmesi ve Ermeniler, Ruslar ve Almanların Çarlık tarafından Kuzey Azerbaycan'a yerleştirilmesi, bölgedeki nüfusun yıldan yıla artmasına yol açmıştır. Ülkenin nüfusu, 1832-1833'te 700.000 iken, 1850'de 1 milyona yükselmiştir. Nüfusun yaklaşık %90'ı köylerde yaşamaktadır. Şamahı, Nuha, Şuşa ve Gence gibi büyük kentlerde ise her birinde 10 binden fazla insan yaşamaktadır.²¹⁵ Çarlığın güneye doğru yayılmak istemesinde özellikle I. Petro'dan itibaren temel alınan politika ekonomik çıkarlar oldu. Denizlere ve ticaret merkezlerine hâkim olma amacı güdüldü.

Azerbaycan'daki hanlıklar idaresi, 1840 yılına kadar Rus idaresinde devam etmiştir. 1840 yılında 'Hazar Kıyı Bölgesi' oluşturulmuş ve tüm hanlıklar bu idareye bağlanmıştır. 1845 yılına gelindiğinde ise merkezi hükümet dairelerinden tüm yetkiler alınmış ve bu yetkiler, doğrudan Çar'a bağlı "Bütün Kafkasya Çar Naibi"ne devredilmiştir.²¹⁶ Bu sistem, bazı küçük değişikliklerle 1917 yılına kadar devam etmiştir. 1853-1856 Kırım Savaşı'nda Rusya'nın aldığı yenilgi, o dönemde Balkanlar, Karadeniz ve Boğazlar'da egemenlik kuramayacağını anlamasına yol açmış ve bu nedenle hedefini tamamen Kafkasya'ya yöneltmiştir. Osmanlı ve İran'dan destek alamayan, iç karışıklıklar yaşayan ve modern silahlara sahip olamayan halk, Rus egemenliğine boyun eğmek zorunda kalmıştır. 19. yüzyılın ortalarında ise kontrol büyük ölçüde Çarlık Hükümeti'nin elindeydi. Güney Kafkasya'daki askeri işgaller tamamlandıktan sonra, askeri ve idari yapılar kurulmuştur.²¹⁷ Çar II. Aleksandr (1856-1881), kuzeni Prens Aleksandr Baryatinskiy'i Kafkasya'nın genel valisi olarak atadıktan sonra, ona orduda yeni reformlar yapmak için tam yetki vermiştir. Baryatinskiy, 1857-1861 yılları arasında Rus

²¹⁵ *Azərbaycan Tarixi*, 199-200.

²¹⁶ İlk Kafkas Genel Valisi Kont Mihail S. Vorontsov idi.

²¹⁷ Hayri Çapraz, "Çarlık Rusya'sının Türkistan'da Hâkimiyet Kurması", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 24 (Aralık 2011): 56. Bu dönemde, Kaçar ve Osmanlı Devleti, iç karışıklıklar ve ihtilallerle uğraşıyordu. Azerbaycan Türkleri, Rusya ile yalnız başlarına mücadele etmek mecburiyetinde kaldı. Bkz. Resulzade, *Kafkasya Türkleri*, 18.

ordusunda önemli düzenlemeler yapmıştır. İlk denemeyi ise Rus müstemlekecilğine karşı ayaklanan Şeyh Şamil isyanında gerçekleştirmiştir. Şeyh Şamil, bu yeni ve disiplinli ordu karşısında direnememiştir.²¹⁸ İdare işlerinden uzak tutulan ve askerlikten muaf sayılan yerel halk, itimat edilmeyen bir unsur olarak görülüyordu. Oysa Gürcüler ve Ermeniler, özellikle hizmete alınarak, devlet kademelerinde en yüksek memuriyetleri üstleniyorlardı. İdare merkezinin Tiflis'te kurulmasıyla birlikte birçok eğitim kurumu burada toplanmış ve bu durum, Gürcü ve Ermenilerin daha fazla desteklenmesine yol açmıştır.²¹⁹

1861 yılında Rusya'da köylü reformu yapıldı ve serflik sistemi (toprak köleliği) kaldırıldı. Bu durum, Rusya'da kapitalizmin gelişmesine yeni bir soluk getirdi. Zira Rusya'da kapitalizmin yerleşmesi, ticaretin artması, fabrikaların kurulması gibi gelişmeler artık köylü serflikinin devam etmesine imkân vermedi. Bir yandan ileri görüşlü aydınlar ve devlet adamları bu sistemin sona ermesi için devlete baskı yapmış, diğer yandan köylü isyanları çoğalmıştı. Bunun üzerine konuyla ilgili tasarılar hazırlandı ve komisyon kuruldu. 4 yıl süren hazırlıklardan sonra 19 Şubat 1861 tarihli, azat edilmiş köylüler ile ilgili tasarı Çar tarafından imzalandı.²²⁰ Bu tüzüğe 4 sorunun çözümüne yönelikti; Köylülerin, şahsen azat edilmesi, azat edilmiş köylülerin parselleri ve toprak yükümlülüklerinin belirlenmesi, köylünün kendisi için belirlenen parselini alabilmesi, köylü yönetiminin örgütlenmesi. Bu yeni düzenlemeye göre, köylülere mülk edinebilme, özel alanını istediği gibi kullanabilme, ticaretle uğraşabilme ve ihtilafları mahkemeye götürebilme hakları doğdu.²²¹ Ancak köylüler ve münevverler tespit edilen esaslardan memnun değildi. Çünkü köylülere bırakılacak arazinin miktarı açıkça tespit edilmemiş, daha ziyade çiftlik sahiplerinin arzularına bırakılmıştı. Köylü, hukuken serbesti kazansa da ekonomik açıdan çok bir değişiklik olmadı. Nitekim kendilerine ayrılan arazi miktarının çok az olması, çiftlik sahiplerinin arazinin büyük kısmını almaları vb. sebeplerle köylü, çiftliklerin ortadan kaldırılmasını ve köylülere dağıtılmasını istediler.²²² Bu sebepten 1861 fermanı yayımlandıktan sonra isyanları artmasının bu durum ile doğrudan bağlantısı vardır.

²¹⁸ Çelik, "19. ve XX. Yüzyıllarda Azerbaycan (Birinci Bölüm)", 64.

²¹⁹ Resulzade, *Kafkasya Türkleri*, 23

²²⁰ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987), 339. V.A. Tomsinov, makalesinde köylü işleri komisyon üyelerinden N.P. Semenov'un faaliyetlerine ilişkin yazdığı çalışmasındaki şu sözüne vurgu yapmaktadır; "Hiç şüphesiz, devletlerde hiçbir reform, halkın hayatında Rusya'daki köylü reformu gibi bir devrim yapmadı. 19 Şubat 1861 tarihli manifesto ile Rus halkının hayatında yeni bir dönem başlıyor. Devlet idaresinin çeşitli yerlerinde bundan sonraki tüm dönüşümlerimiz, 19 Şubat'taki yönetmeliğin başlangıcı ile doğrudan bağlantılıdır." Detaylı bilgi için bkz. B. A. Томсинов, "Подготовка крестьянской реформы 1861 года в России", с. XV–XCVIII, *Издательство «Зерцало»*, (Москва: 2012), 16.

²²¹ Ali Asker, "Azerbaycan'da Milli Kimlik İnşasında Sosyo-Ekonomik Etkenler ve Millet Olgusunun Fikrî Temelleri (19. Yüzyılın Sonu - 20. Yüzyılın Başı)", *Yeni Türkiye*, sy. 75 (2015): 521.

²²² Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, 339-340.

19. yüzyılın 60'lı yıllarının başında Azerbaycan'da da köylü reformu için hazırlıklara başlandı. Reformu gerçekleştirmek için köylü ve toprak sahiplerinin sınırlarını belirlemek amacıyla 1861'de Kafkasya Sınır Odası kuruldu. 1866 yılında bey komisyonları²²³ kuruldu. Çünkü toprak sahibi ve köylü ilişkilerinin başarıyla uygulanacağına dair çok az güven vardı ve hükümet tarafından bunun aydınlatılması gerekiyordu.²²⁴ 14 Mayıs 1870 tarihinde II. Alexander, Güney Kafkasya eyaletlerinde yaşayan köylülerin arazi yapısına ilişkin yönetmeliği imzalamıştır. Rusya'daki 1861 tarihli serflik sisteminin kaldırılmasına dair ferman, Kuzey Azerbaycan'da 1870 yılında kabul edildi. Bunun en önemli etkisi Azerbaycan'da kapitalizmin hız kazanması oldu. Hemen ardından 1872 yılında petrol sanayisi alanında düzenlemeler yapıldı. Buna göre, petrol arazilerine uygulanan iltizam sistemi kaldırıldı. Söz konusu gelişme sanayinin gelişmesi açısından oldukça önemli bir düzenleme niteliğindedir. Yeni düzenlemeler ile petrol sanayisinin önündeki birçok engel kalktı. Nitekim iltizam sistemi yüzünden büyük sermaye sahipleri satın aldıkları toprak üzerinde herhangi bir mülkiyet hakkı yoktu. Bu yüzden uzun müddetli yatırım riskine girmek istemiyorlardı. Sistemin lağvedilmesi ile ilgili iki düzenleme çıkarıldı. İlki 1 Şubat 1872 tarihinde çıkarılan "Petrol Üretimi ve Fotogen Üretiminde Aksize İlişkin Kurallar", diğeri 17 Şubat 1872 tarihli "Kafkas ve Güney Kafkas'ın İltizamdaki Hazineye Bağlı Petrol Kaynaklarının Müzayede Yoluyla Özel Şahıslara Verilmesine İlişkin Kurallar"dır.²²⁵

Kapitalizmin gelişmesiyle birlikte ülkede büyük sanayi işletmeleri kurulmuş ve petrol sanayisi hızla gelişmeye başlamıştır. Ekonomideki hızlı kapitalist gelişimle birlikte fabrikalarda teknoloji kullanımı ilerlemeye başlamıştır. Ekonomideki yapısal değişikliklerden en önemlisi, petrol endüstrisinin gelişimidir. 1850-1870 yılları arasında petrol çıkarımında yeni tekniklerin uygulanması ve büyük yatırımlar yapılması mümkün olamamıştır. Ancak 17 Şubat 1872 tarihinde kabul edilen, petrol endüstrisinde borçlar sisteminin kaldırılmasına ilişkin yasa ile petrol yatakları açık artırma yoluyla özel kişilere uzun süreli kiralanmaya başlanmıştır. 1870'lerin sonlarından itibaren, petrol endüstrisine İsveçli Nobel Kardeşler, 1880'lerde Fransız sermayesini temsil eden Rothschild ve 1990'larda ise İngiliz sermayesini

²²³ Bey komisyonları hakkında detaylı bilgi için bkz. F.E.Baxşəliyev, "Cənubi Qafqaz Quberniyaları Üzrə Bəy Komissiyalarının Təşkili və 1870 - ci İl 14 May Kəndli İslahatına Hazırlıq İşində Onların Rolu", *Bakı Universitetinin Xəbərləri*, Humanitar Elmlər Seriyası, no. 1 (2008): 70-76.

²²⁴ *Azərbaycan Tarixi*, 203-204.

²²⁵ Asker, "Azerbaycan'da Milli Kimlik İnşasında Sosyo-Ekonomik Etkiler ve Millet Olgusunun Fikri Temelleri (19. Yüzyılın Sonu - 20. Yüzyılın Başı)", 521-522. 1870 reformu ile Azerbaycan'ın müteşebbis köylülerinin feodalizmin bağımlılığından kurtulduğunu ilan etmek ve köylüye pay toprağını feodaldan satın almak imkânının verilmesi kırsal kesimde de kapitalist ilişkilerin gelişmesinin yolunu açtı. Bkz. *Azərbaycan Tarixi*, 205.

temsil eden Vishau gibi yabancı sermaye girmeye başlamıştır.²²⁶

Petrol üretimi zamanla artmıştır. 1872-1879 yılları arasında petrol üretimi 10 kat artış göstermiştir. Bakü petrolü, Rusya pazarında Amerikan gazyağıyla rekabet ederken bu yarışmayı kazanmıştı. 1894 yılına gelindiğinde, ABD'deki üretim miktarına ulaşan Bakü petrolünün gelişimi, petrol ürünleri sanayisi, taşımacılık, petrol imalatı ve gemicilik gibi diğer sektörlerin de gelişmesiyle doğrudan bağlantılıdır. 1901 yılı itibarıyla, dünya genelinde üretilen petrolün yarısından fazlası Rusya'ya aitti. Rusya'nın sahip olduğu petrolün ise %95'i Bakü petrolünden elde ediliyordu.²²⁷

19. yüzyılın 60'lı ve 70'li yıllarında Kuzey Azerbaycan'da büyük sanayi kuruluşları ortaya çıkmaya başladı. Çarabad'da²²⁸ Moskovalı sanayicilerden Alekseyev ve Voronin kardeşler 100 tane ipek fabrikası kurdular. Çarabad Fabrikası, Rusya'nın en büyük ipek fabrikasıydı. Böyle bir fabrikanın benzeri Batı Avrupa'da yoktu. Ürettiği ürün kaliteliydi. Burada üretilen koza ve ipeğin 1862 yılında Londra'daki Dünya Fuarı'nda sergilenmesi ve madalyaya layık görülmesi bu gerçeği doğrulamaktadır.²²⁹ 19. yüzyılın sonlarında Bakü'de üç çeşit sermayedar oluşmuştur; millî burjuvaziyi temsil eden sermayedarlar (H.Z.Tağıyev, M.Nağıyev, Manafov, Muhtarov vd.), Rus ve Ermeni sermayedarlar (A.İ.Mataşov, G.M. Lianozov, Mirzoyevler vs.), yabancı sermayedarlar (Nobel kardeşleri, Rotshild, P.A. Bilderling). Millî burjuvazinin en büyük temsilcilerinden H.Z. Tağıyev²³⁰, Ş.Esedullayev²³¹, M.Nağıyev²³², M. Muhtarov²³³ gibi

²²⁶ *Azərbaycan Tarixi*, 208.

²²⁷ Asker, "Azerbaycan'da Milli Kimlik İnşasında Sosyo-Ekonomik Etkenler ve Millet Olgusunun Fikrî Temelleri (19. Yüzyılın Sonu - 20. Yüzyılın Başı)", 522.

²²⁸ Bugünkü Şeki şehri yakınlarında inşa edilmiş, 1841'de Rus kolonisinin yaşadığı mahalle.

²²⁹ Rəcəbli, *Azərbaycan tarixi Oçerklər*, 261-262.

²³⁰ Tağıyev, çalışma hayatına kuduracı olarak başlayıp petrol arama çalışmalarında başarılı olmuş, serveti ve hayırsever kimliğiyle öne çıkmıştır. Hayatı ve faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Manaf Süleymanov, *Azərbaycan Milyonçuları: Hacı Zeynelabdin Tağıyev* (Bakı: Gənclik, 1996), 1-71; Tağıyev'in Azerbaycan'ın modernleşmesine olan katkıları için Bkz. Ümit Akın, "Azerbaycan'ın Modernleşme Sürecinde Bir Öncü: Hacı Zeynel Abidin Tağıyev", *Filoloji Araştırma Örnekleri Kitabı*, (Ed. Nuh Doğan) (Ankara: Nobel, 2018), 127-129.

²³¹ 1840 yılında Emircan köyünde doğan Esedullayev, çiftçilikten petrol sektörüne yönelerek kariyerine başlamıştır. Surahani'daki madenlerde çalıştıktan sonra Kokorev'in işler müdürlüğüne atanmış, ardından bir gazyağı fabrikası kurarak sektörde kendi girişimini oluşturmuştur. Kurduğu şirketle petrol çıkarma faaliyetlerine yönelmiş ve Azerbaycan'ın önde gelen petrol zenginlerinden biri olmuştur. Detaylı bilgi için bkz. Ülkər Mirzəyeva, "Nobel Qardaşlarının Qənimi Şəmsi Əsədullayev", *Finansist-Maraqlı Həyat*, (2013), 24-27.

²³² Nağıyev, petrol zenginliğiyle Azerbaycan'da hayır işleriyle öne çıkan bir isimdir. Nağıyev'in hayatı hakkında detaylı bilgi için bkz. Manaf Süleymanov, *Ağa Musa Nağıyev* (Bakı: Gənclik, 1994), 1-34; İsmailiye binasını, Bakü milyoneri Ağa Musa Nağıyev, oğlu Ağa İsmail'in hatırasını yaşatmak için, 400.000 altın sikke ile yaptırdı. 1918'de, binada Azerbaycan Demokratik Cumhuriyet Meclisi'nin ilk oturumu yapıldı. Şu anda Azerbaycan İlimler Akademisi'nin Başkanlık heyetinin ikametgâhıdır. Bkz. Rasim Əfəndi, *Azərbaycan İncəsənəti* (Bakı: Şərq-Qərb, 2007), 245.

²³³ 1855 doğumlu Murtuza Muhtarov, petrol sahalarında çalışarak büyük kazanç elde etmiş ve mekanik ekipmanlar konusunda uzmanlaşmıştır. 1895'te vurmali çubuk yöntemiyle sondaj kulesi inşa etmiş, Bakü'nün petrol bölgelerinde önemli projelere imza atmıştır. Ayrıca, Bibi Heybat'ta Sondaj Ekipmanları Fabrikası kurarak, Azerbaycan'da petrol ekipmanı üretimine öncülük etmiştir. Muhtarov'un hayatı ve faaliyetleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. Dilarə Ağamusa Nağıyeva, *Zamanın Sorağında (Milyonçu Ağa Musa Nağıyevin Fəaliyyəti*

zenginlerin hizmetleri yadsınamaz derecede önemlidir. Millî kültür ve mektep oluşturmaya çalışan, millî basın ve tiyatrunun yaygınlaşması için uğraşan, ahlakî ve manevî kurumların çoğalması için çaba sarf eden aydınların faaliyetleri sadece Azerbaycan coğrafyası ile sınırlı değildi. Aynı zamanda geniş Türk coğrafyasında köklü bir kültürleşme ve milletleşme bilincinin altyapısını da hazırlamışlardır.²³⁴

1861 yılında Rusya’da gerçekleştirilen köylü reformu ve 1870’ yılındaki tarım düzenlemeleri, Azerbaycan toplumunun sosyal yapısını önemli ölçüde değiştirmiştir. Bu reformlar, özellikle köylülerle toprak sahipleri arasındaki mülkiyet ilişkilerini dönüştürerek köylülerin ekonomik özgürlük kazanmasını sağlamıştır. Toprak köleliği sisteminin sona ermesiyle, köylüler toprakları üzerinde daha fazla kontrol elde etmiş ve ticaret yapma gibi haklar kazanmıştır. Ancak, köylülerin toprak üzerindeki gerçek mülkiyet haklarının belirsizliği ve çiftlik sahiplerinin toprakları ellerinde tutması, reformların etkisini sınırlamıştır. Bu süreç, Azerbaycan’da sosyal yapının yeniden şekillenmesine yol açmış ve ekonomik bağımsızlık kazanan köylüler, modern iş gücü olarak iş gücü piyasasına girmiş, yeni aydınlar sınıfının güçlenmesine zemin hazırlamıştır. Ayrıca, bu dönemde sanayi, özellikle petrol sektörü hızla gelişmiş, 1872 yılındaki petrol düzenlemeleriyle kapitalizm Azerbaycan’da hızla ilerlemiştir. Bu reformlar, Azerbaycan’daki ekonomik yapıyı modernleştirirken toplumsal sınıfların çeşitlenmesine ve yeni meslek gruplarının ortaya çıkmasına neden olmuştur.²³⁵

Kuzey Azerbaycan’da, çarlığın değiştirdiği başka bir uygulama 1866 tarihli mahkeme ıslahatıdır. Buna göre; Silkî Mahkemeleri²³⁶ kaldırıldı ve tek mahkeme düzeni kuruldu. Kazalarda bölge mahkemeleri ve uzlaştırma daireleri oluşturuldu. 1860’lı yıllarda Azerbaycan’da kapsamlı yargı reformları uygulanmış, bu süreçte mahkemeler burjuva hukukunun temel ilkelerine göre yeniden yapılandırılmıştır. Tüm toplumsal sınıflar için genel mahkemeler kurulmuş, duruşmaların açık yapılması zorunlu hale getirilmiştir. Yargı bağımsızlığı sağlanmış, mahkeme organları sadeleştirilmiş ve yargıçların bağımsızlığı ile savunma ve iddia makamlarının eşitliği esas alınmıştır. Özellikle Zaqatala, Tiflis, Bakü,

və Xeyriyyəçiliyi Haqda) (Bakı: Elm, 2011), 20-22.

²³⁴ Asker, “Azerbaycan’da Milli Kimlik İnşasında Sosyo-Ekonomik Etkenler ve Millet Olgusunun Fikrî Temelleri (19. Yüzyılın Sonu - 20. Yüzyılın Başı)”, 524.

²³⁵ Andrei Shvidkovsky, *The Russian Empire and its Borderlands: The History of Social and Economic Structures in the Caucasus* (Moskova: Russkaya Mysl, 1998), 120-130. Bakı: Azerbaycan Üniversitesi Yayınları, 2003, s. 45-55.

²³⁶ “Silki məhkəmələr” ifadəsi, Azerice’de “şehir mahkemeleri” olarak çevrilebilir. Bu terim, genellikle şehirlerde faaliyet gösteren mahkemeleri ifade eder. “Silk” kelimesi, Azerbaycan Türkçesi’nde de “şəhər” yani “şehir” anlamına gelir. Dolayısıyla, “silki məhkəmələr” ifadəsi, şehir mahkemeleri veya şehirlerdeki mahkemeler olarak anlaşılabilir. Bkz. Yaqub Mahmudlu, Qabil Əliyev, Mehman Abdullayev, Leyla Hüseynova ve Hafiz Cabbarov, *Azerbaycan Tarihi* (Bakü: Azerbaycan Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığı Yayını, 2020), 26.

Yelizavetpol ve İrevan gibi bölgelerde yeni mahkeme sistemleri kurulmuş, yerel halkın adalet sistemine erişimi kolaylaştırılmıştır. Mahkemeler, ağır ceza suçlarını işleyen kişilere yönelik daha kapsamlı yargı süreçleri sunarken, yerel yönetimlerin ceza soruşturmalarındaki etkisi azalmıştır. Bu reformlar, Azerbaycan'daki yargı sisteminin modernizasyonuna önemli katkılar sağlamıştır.²³⁷ Kuzey Azerbaycan'da hâkimler halk tarafından seçilmemekte, yerine Kafkas genel valisi tarafından atanmakta ve yargı süreçleri yalnızca Rusça yürütülmekteydi. Bölge mahkemelerinin kararları, çarın onayını almak zorundaydı. Bu mahkemeler, uzlaştırma mahkemelerinin kararlarını denetler ve yetkileri dâhilindeki tüm hukuk ve ceza davalarını çözerdi. Mahkeme duruşmalarının halka açık yapılması kararlaştırılmıştır. Ancak yargı reformunun olumlu yönlerinin yanı sıra sınırlı yönleri de bulunmaktadır. Örneğin, Rusya'da hâkimler seçimle iş başına gelirken, Azerbaycan'da hâkimler yalnızca Ruslar tarafından atanmakta ve duruşmalar yalnızca Rusça yapılmaktadır. Yargıçların keyfi davranışları ve rüşvet alma eğilimleri de önemli olumsuzluklardandır.²³⁸

1866 yılındaki mahkeme ıslahatları, Weberyen bürokrasi anlayışına uygun olarak, kararların merkezi otorite tarafından belirlenmesini ve bürokratik yapıların güçlenmesini sağlamıştır. Bu reform, hukukun rasyonelleşmesi sürecini yansıtarak, yargı süreçlerini sistematik hâle getirmiş ve toplumsal sınıflara eşit erişim sağlamıştır. Ancak, Azerbaycan'daki yargı sisteminin yalnızca Rusça yürütülmesi ve hâkimlerin yalnızca Ruslar tarafından atanması, yerel halkın adalet arayışını engellemiş ve rasyonelleşmenin sınırlı bir biçimini ortaya koymuştur. Yargı bağımsızlığının sağlanması, modern bürokratik düzenin kurulması açısından önemli bir adım olsa da, yerel nüfusun adaletin sağlanmasında etkisinin olmaması, bu sürecin sınıfsal eşitsizlikleri tam anlamıyla ortadan kaldırmadığını göstermektedir.

1870'lerde, şehir ıslahatı olarak adlandırılan kentsel reformlar uygulanmaya başlandı. Bu reform, sanayicilerin ve girişimcilerin kentsel nüfusun yapısındaki belirleyici rollerinin yanı sıra, şehirlerin sosyo-politik yaşamına aktif katılım talepleriyle ilgiliydi. 16 Haziran 1870 tarihinde, 'Rusya'da şehir idare organlarının teşkili hakkında esaname' kabul edilerek, bu düzenleme hayata geçirildi. Bu düzenlemeye göre, Şehir Duması seçimlerine sadece 25 yaşını doldurmuş, şehirde yaşayan, belirli bir vergi ödeyen ve belirli bir miktarda mülk sahibi olan erkekler katılabiliyordu. Ancak bu esaname, 1878 yılında ilk kez Bakü'de uygulandı. Bakü Şehir Duması seçimleri, mülkiyet hakları temelinde 6-9 Aralık 1877 tarihlerinde yapıldı. Bakü Şehir Duması 8 Ocak 1878 tarihinde açıldı. Azerbaycanlılardan Hacı Zeynalabdin Tağıyev,

²³⁷ Rahib Əkbarov ve Sadiq Səlimov, *Azərbaycan Dövlət və Hüquq Tarixi* (Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2003), 240-241.

²³⁸ Nuriyeva, *Azərbaycan Tarixi*, 200.

Musa Nagiyev, Hasan bey Zerdabi²³⁹, Alimerdan bey Topçubaşov gibi zamanının önde gelen şahsiyetleri Bakü'deki ilk Şehir Duması'na seçildiler. Çarlık hükümeti 1892 yılında yeni bir şehir esasnamesi kabul etti. Valilerin şehirlerin yönetimine müdahale alanında hakları genişletildi.²⁴⁰ 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusya İmparatorluğu'nun Kuzey Azerbaycan'da kendi idarî-bölge sistemini kurmaya çalışma niyeti açık bir şekilde görülmüştür. Azerbaycan topraklarında kurulan Şamahı, İrevan, Derbent ve Yelizavetpol vilayetleri bu duruma en iyi örneklerden biridir.²⁴¹ Azerbaycan'ın idari yapısında Rusya'daki reformlara uygun olarak yapılan diğer bazı değişiklikler şunlardır:

1. 1859 yılında Şamahı'da meydana gelen deprem sonucunda şehir tamamen yıkılmış ve vilayet merkezi Bakü'ye taşınmıştır.
2. 1860 yılında Derbent lağvedildi. Guba, Bakü'nün bir parçası oldu. Daha sonra Cevad ve Göyçay ilçeleri de buranın bir parçası oldu.
3. 1868 yılında Yelizavetpol eyaleti Bakü, Tiflis ve Erivan vilayetlerinden alınan topraklar hesabına kurulmuştur. Araş, Cebail ve Cavanşir ilçeleri bu vilayete dâhil edildi.
4. Şarur-Daralayaz ve Nahçıvan, Erivan vilayetine dâhil edildi. 1883 yılında Kafkas Genel Valiliği lağvedildi. Kafkasya'nın yönetimi Genelkurmay Başkanlığı'na bırakıldı.²⁴²

19. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan'ın kültürel gelişiminde de farklılıklar ortaya çıkmaya başladı. Bu farklılıklar şöyle sıralanabilir;

1. Yeni usul okulların ve kültür ve eğitim müesseselerinin kurulması, millî basın ve millî tiyatronun oluşturulması,
2. Halkta millî bilincin uyanmasında, önde gelen aydınların fikirlerinin etkisinin güçlenmesi,
3. Bakü, Şamahı, Şuşa, Nuha vd. şehirlerdeki edebî derneklerin oluşturulması ve toplantıların yapılması,
4. Okulların yanı sıra ruhanî mektep ve medreseler de faaliyet gösteriyordu,
5. İbtidai ve daha yüksek derecelerdeki medreselerde eğitim ücretsizdi,
6. Avrupa eğitilmiş ulusal bir aydın nesli yetişmeye başladı. Bu aydınlar millî burjuvaziyi oluşturdu,

²³⁹ Hasan Bey Zerdabi, Azerbaycan aydınlanması için önemli bir katkı sağlayan, halkın bilinçlenmesine ve modernleşmeye epey katkıda bulunan bir figür olarak karşımıza çıkar. Zerdabi'nin çalışmaları, Azerbaycan'ın kültürel ve entelektüel gelişiminde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Zerdabi ile ilgili detaylı bilgi birinci bölümde Azerbaycan aydınlarının modernleşmeye katkılarının ele alındığı konuda işlenmiştir.

²⁴⁰ *Azərbaycan Tarixi*, 205-206.

²⁴¹ Hacı Y. Verdiyeva, "İrevan (Revane) Vilayətindəki Demografik Dəyişikliklər Üzerinə", *Türkler Ansiklopedisi*, c. 19, (Ankara: Yeni Türkiye Yayın., 2002), 175.

²⁴² Nuriyeva, *Azərbaycan Tarixi*, 200-201.

7. Usul-i cedit hareketinin yaygınlaşmaya başlaması,
8. Derslerde ve ders kitaplarında ana dilde eğitime başlanması,
9. 1872 tarihli yeni okul tüzüğüne göre, kaza mekteplerinin ücretli şehir mekteplerine dönüştürülmesi,
10. Devlet okulları niteliğinde ilk köy okullarının kurulması,
11. 1880'lerden başlayarak Rus-Azerbaycan okullarının kurulmaya başlaması. İlk Rus-Azerbaycan okulunun temeli 1887 yılında Bakü'de H.Mahmudbeyov ve S.M. Ganizade tarafından atıldı. Bu okullarda eğitim Rusça idi.
12. 1880-1890'larda Bakü, Gence, Zagatala vb. yerlerde sanat okullarının açılması,
13. 1865 yılında Bakü'de ilk ortaokulun açılması,
14. İlk kadın ve erkek gimnazyumlarının açılması,
15. 1876 yılında Gori Öğretmen Okulu'nun kurulması, 1879 yılında Gori Öğretmen Okulu'nun ilk Azerbaycan şubesinin açılması, ilk kütüphanelerin mektepler nezdinde açılması,
16. 1894 yılında N.Nerimanov tarafından ilk kütüphanenin kurulması.²⁴³
19. yüzyılın ortalarında, Çarlık yönetimi Azerbaycan'ı ekonomik sömürü temeline dayalı bir düzenle yönetmeye başladı. 1828 Türkmençay Antlaşması sonrası yerinden edilen mülteciler, özellikle Ermeni, Rus ve Alman nüfusunun Çarlık tarafından planlı bir şekilde yerleştirilmesi, bölgedeki demografik yapıyı değiştirdi ve nüfus artışını hızlandırdı. Bu süreç, 1861 köylü reformu ve petrol endüstrisinin gelişimiyle ekonomik dönüşümü ivmelendirdi. Ancak, çiftlik sahipleriyle köylüler arasındaki ilişkilerde beklenen değişim sağlanamadığı için sosyal yapıda tam bir dönüşüm gerçekleşmedi. Yargı sistemi ve kentsel yönetimdeki reformlar, Çarlık yönetiminin etkisini artırırken, rüşvet gibi olumsuzluklara da zemin hazırladı. Siyasî açıdan ise, Çarlık yönetimi bölgede egemenliğini pekiştirirken, 1905 yılında Azerbaycan'da Rusya'ya karşı protestolar ve ayaklanmaların patlak verdiği bir dönemin başlangıcını işaret etti.

²⁴³ Mahmud İsmayılov, *Azərbaycan Tarixi*, Yeddi cildə IV. cild (19. asır) (Bakı: Elm, 2007), 201; Nuriyeva, *Azərbaycan Tarixi*, 210.

2.2. Çarlık Rusya'nın İskân Politikası ve Göçler

2.2.1. İskân Politikası ve Göçler

Rusya, 19. yüzyılda Kuzey Azerbaycan'da demografik dengeyi değiştirmeyi amaçlayan politikalar uygulamaya başladı. Ana hedefi, Osmanlı ve İran ile rekabetinde güney sınırlarını güvence altına almak ve bölgedeki hâkimiyetini pekiştirmektir. Hanlıklar döneminden itibaren bölge halkı her zaman bağımsızlık arzusuyla mücadele etmiştir. Çarlık, 1828 Türkmençay Antlaşması ile Revan, Nahçıvan ve İlisu Sultanlıkları'nı topraklarına katmış, bu topraklarda iskân politikası uygulayarak bölgeye stratejik bir idari yapı kurmayı hedeflemiştir. Bu yapıyı inşa etmek amacıyla, Rusya'ya sadık bir topluluk oluşturmayı planlamışlardır. Rusya'dan sürgün edilen Slav ve Hristiyan Ortodoks topluluklarının yanı sıra Ermeni nüfusu da bölgeye yerleştirilmiştir.²⁴⁴ Ayrıca bu antlaşma ile İran'ın Kafkas işlerine karışmasına son verildiği için çarlığın bölgede kendilerine göre bir idari yapı oluşturmalarının önünde engel kalmadı.

Bölgeye göç eden Türk olmayan nüfustan önce, yerel halkın nasıl ülkelerini terk etmeye zorlandığı ve topraklarını terk ederek göç etmek durumunda kaldığına değinmek önemlidir. Çünkü Rusya'nın ele geçirdiği topraklarda uyguladığı tehcir politikasına Azerbaycan halkı da tepki göstermiş ve bu durum, halkın ülkesini terk etmesine yol açmıştır. Bazen ise toprağını kaybeden köylüler göç etmek zorunda kalmıştır. Rus çarlığı, bu göçlere destek vererek onları teşvik etmeyi ihmal etmemiştir. Hatta Osmanlı Devleti'ne göç etmek isteyen Azerbaycan halkını, Osmanlı'nın kabul etmemesi durumunda Kuban bölgesine zorla yerleştireceklerini ve bunun sonucunda kan döküleceğini Bab-ı Ali'ye bildirmiştir. Ayrıca, Rus-Çerkes savaşlarında ele geçirilen topraklardaki halka, buraları terk etmeleri için bir ay süre veren bir kararname ilan edilmiştir.²⁴⁵

Bu göçleri teşvik etmelerinin nedeni, bölgenin hem potansiyel bir hammadde kaynağı olarak görülmesi hem de Rusya'dan getirilenlerin yerleştirilebileceği uygun alanlar oluşturulmasıydı. Bu amaçla, 19. yüzyılın ortalarında belirginleşen bölgesel ve idari değişimler,

²⁴⁴ Türkmençay Antlaşması'nın imzalanmasından bir gün sonra I. Nikolay bir 'Ermeni Vilayeti' oluşturulması konusunda ferman imzaladı. Fermana şöyle yazmıştır; "*İran ile yapılmış anlaşmaya göre İran'dan Rusya'ya ilhak edilen İrevan ne Nahçıvan hanlıklarının adını 'Ermeni Vilayeti' olarak değiştirmeye karar veriyoruz. Vilayetin kuruluşu ve yönetim kuralları hakkındaki kararlar Yüksek Senato tarafından vakti gelince alınacaktır*". Detaylı bilgi için bkz. Vidadi Umudlu, *İrəvan Xanlığı (Rusiya İşğalı və Ermənilərin Şimali Azərbaycan Torpaqlarına Köçürülməsi)* (Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, 2010), 379.

²⁴⁵ Cemile Şahin, "Çerkes Göçleri ve Çerkeslerin Anadolu'da Yurt Edinme Arayışları: Sakarya - Maksudiye Köyü Örneği", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, c. 5, sy. 8 (2016), 2782-2816.

Azerbaycanlıların etnik birliği ve toprak bütünlüğüne zarar vermiştir. Erivan ve Nahçıvan hanlıkları ile Bembek ve Şoragel, Şemşeddil topraklarını terk eden Azerbaycan Türkleri, genellikle İran ve Osmanlı Devleti topraklarına göçmüşlerdir. Onların terk ettiği yerlere ise Ermeniler yerleştirilmiştir.²⁴⁶ Çarlık, sınır boylarında Azerbaycan Türklerinin Osmanlı ve İran ile temas kurmasını yasaklayarak olası yardımların önünü kesmeye çalışmıştır. Alman, Ermeni, Malakan²⁴⁷ ve Hahol²⁴⁸ gibi adlarla anılan köylüler Azerbaycan topraklarına göç ettirilmiştir. Söz konusu göçmenlerin kolayca iskân edilebilmesi için Muhacerat Müdürlüğü kurulmuş, böylece birçok Hristiyan köyleri oluşturulmuştur. Örneğin; Gence ve Mugan'da Malagan, Handorf ve Slovakiya gibi Hristiyan köyleri bu şekilde meydana gelmiştir.²⁴⁹

Azerbaycan Türklerinin ekonomik olarak yıpranması, göç etmelerinde önemli bir etken olmuştur. Toprakları alınan köylülerin yönetimden dışlanması ve topraklarına Rus zadedânlarının yerleştirilmesi gibi durumlar da başlıca sebepler arasındadır. Toprağı alınan köylü, Rus yönetiminin düşüncesinin aksine boyun eğmemiş ve organize bir şekilde ayaklanmıştır. Bu itirazları durdurmak için çarlık yönetimi, toprak sahiplerine ve yerli ağalara topraklarını geri verme yolunu seçerek uzlaşmacı bir yaklaşım sergilemiştir. Bu bağlamda, Çar Nikolay, 1846 yılında bölgeye Genel Vali olarak gönderdiği Mikhail S. Voronstov'a yazdığı bir yazıda, toprak sahiplerinin, sahip oldukları topraklar üzerindeki mülkiyet haklarını

²⁴⁶ захида Ализаде, “Национально-колониальная политика царского правительства на Центральном Кавказе”, *Кавказ & глобализация*, c. 1 (2007): 164; Verdiyeva, “İrevan (Revan) Vilayetindeki Demografik Değişiklikler Üzerine”, 177-178; Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayın., 1997), 75-76; Ali Asker, “Azerbaycan'da Milli Kimlik İnşasında Sosyo-Ekonomik Etkenler ve Millet Olgusunun Fikrî Temelleri (19. Yüzyılın Sonu - 20. Yüzyılın Başı)”, *Yeni Türkiye*, sy. 75 (2015): 525-526.

²⁴⁷ Çarlık Rusya'da ortaya çıkan Malakanlar, muhalif bir Rus-köylü hareketidir. Bu topluluk, kiliseye ve yaptırımlarına başkaldırmış, kendi inanç sistemlerini oluşturmuşlardır. Bu sebeple Kafkasya gibi işgal edilen bölgelere sürgüne yollanmıştır. Hayri Çapraz, Güney Kafkasya'da Malakanların öncelikli olarak yerleştirildiği bölgeyi Karabağ bölgesi olarak belirtir. Buraya yapılan göçlerin yoğunluğu sebebiyle yer sorunu ortaya çıkmış ve Malakanlar Kafkasya'nın başka bölgelerine de yerleştirilmişlerdir. Kafkasya İdari Komutanı G.V. Rozen'in raporlarına dayanan bu bilgiye göre Malakanların iskân edilmesi sistemli bir şekilde uygulanmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Hayri Çapraz, “19. Yüzyılda Rusya'nın Karabağ Politikası”, *Belgi*, sy. 3 (2012): 237.

²⁴⁸ Hahollar, Azerbaycan'ın kuzeydoğusundaki Dağlık Karabağ bölgesinde yaşayan, etnik Azerbaycanlı köylülerdir. Osmanlı İmparatorluğu döneminden itibaren Safevi İmparatorluğu'na bağlı olan Hahollar, 1828 yılında Rusya tarafından ele geçirildi. 19. yüzyılda Rusya İmparatorluğu'nun Azerbaycan topraklarında gerçekleştirdiği göç politikaları sonucu Hahollar, Rus yönetiminin etkisi altında yer değiştirdi. Haholların Rus yönetimi tarafından zorla göç ettirilmesi, Azerbaycan toplumunda ve kültüründe büyük etkilere yol açtı. Haholların topraklarını ve mülkiyet haklarını kaybetmeleri, sosyal ve ekonomik zorlukların ortaya çıkmasına sebep oldu. Göç etmek zorunda kalan Hahollar, yeni yerleşim yerlerinde diğer toplumlarla etkileşime girdi ve yerel kimliklerini koruma mücadelesi verdi. Bu durum, topraklarını kaybeden Azerbaycan Türkleri için de oldukça rahatsız ediciydi. Haholların ve diğer toplulukların zorla göç ettirilmesi, Azerbaycan tarihinin önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Mehmet Ali Çalışkan, “Hahol Halkı: Orta Asya'nın Unutulmuş Göçebe Topluluğu”, *Belleten*, c. 86, sy. 387 (2022): 401-415.

²⁴⁹ Kanlıdere, *19. Yüzyıl Türk Dünyası*, 116.

onaylamıştır.²⁵⁰

Bu göçler arasında en dikkat çekenler, Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na yapılan göçlerdir. 19. yüzyılın ikinci yarısı boyunca, Transkafkasya'da Osmanlı İmparatorluğu'ndan Ermenilerin göçü devam etti ve bu durum, bölgenin demografisinde önemli bir faktör haline geldi. 1870 yılına kadar, Transkafkasya'da toprak reformlarının uygulanması beklenmek zorunda kalındı. Bunun sonucunda, Rus Ermenileri bölgedeki ekonomik dönüşüme ve bu gelişmelerin yol açtığı değişimlere uyum sağlamaya çalışıyordu. Ermeni köylüleri, tarım sorunlarıyla karşı karşıya kalıyordu. Erivan'ın verimsiz toprakları, köylünün beklentilerini karşılamıyordu. Tarımda gelişme ve makineleşme düzeyi, Ermeni köylülerinde oldukça düşüktü. Önel, 1871 yılında bile Erivan ilinde mısır üretimi ve hayvancılığın ilkel aletlerle yapıldığını gözlemlemiştir. Daha da kötüsü, Erivan kırsalındaki bataklıkların neden olduğu sağlıksız koşullar, köylüler için büyük bir sıkıntı yaratmaktaydı. Ayrıca, Erivan kırsalındaki aktif haydutlar da köylüler için ayrı bir sorun teşkil ediyordu. Bu şartlar altında, birçok Ermeni köylü için Transkafkasya'nın büyük şehirlerine göç etmek daha cazip bir seçenek haline geldi. Çarlık rejimi, iskân politikasında bu Ermenilere daha fazla yer vermeyi tercih ediyordu. Böylece, köylülerin %86'sını oluşturan Ermeni köylüleri, devlete olan borçlarını ödemek zorunda kalmıştı. Zamanla, Azerbaycan arazisine yerleştirilen, borçlarını ödeyemeyen toprak açığı köylüler ya toprak sahipleri tarafından işe alındı ya da araziye kiralarak kullandılar. Rusya'nın mezhepsel yerleşim politikaları, toprak ve ekonomik rekabet yolunda başka bir zorluk oluşturdu. Topraklarda ve ticaret hayatında aktif rol oynamaya başlayan Ermeniler, "basit Rus nüfusunun ustaları ve sömürücüleri" olarak tanımlandılar.²⁵¹ Çarlık, Türk köylüsünü topraksız bırakmak ve verimli topraklara Rus köylüsünü yerleştirmek amacıyla, yerel Türk halkını ikinci sınıf olarak görüp Hristiyan azınlıklara birtakım ayrıcalıklar tanıyarak idari ve iktisadî çeşitli tedbirlerle Azerbaycan Türklerini sindirmeye çalışıyordu.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rus baskısından bunalan birçok Azerbaycan Türkü, kurtuluşu Osmanlı Devleti'ne sığınmakta buldu. 1863-1864 yılları arasında Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na yoğun bir göç hareketi yaşandı. 1864 yılı itibarıyla, son bir yıl

²⁵⁰ Tadeusz Swietochowski, *Russian Azerbaijan 1905-1920* (New York: Cambridge University Press, 1985), 13; Hüseyin Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri (19. yüzyıl)* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1966), 49. Bu ferman gereğince bey ve ağalara teslim edilen bu topraklarda yaşayan köylüler, toprak ağalarına vergi verecekti. Aynı zamanda bu beylere polis vazifesi görme yetkisi de verildi. Köylüler, ekip biçtikleri topraklara karşılık bey ve ağalara çeşitli yükümlülükler yerine getiriyordu. Bu yükümlülükler için bkz. Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi* (İstanbul: Gençlik Basımevi, 1975), 35.

²⁵¹ Onur Önel, "The Armenians and Tsarist Russia (1870-1906)", (Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, Ankara, 2009), 24-26.

içinde Osmanlı Devleti'ne 283.000'den fazla göçmen geldi. Bu yoğun göç hareketinin başlıca sebebi, 1864 yılında Çarlık Rusya'sının Kafkasya ve Kuban bölgesinde yaşayan Müslüman halka, bölgeyi bir ay içinde terk etme emri vermesiydi.²⁵² 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası Ruslar, Doğu Anadolu bölgesini işgal etti. Buradaki halkın büyük bir kısmı, Rusya'ya göç ettirildi ve Erivan başta olmak üzere İran ve Osmanlı sınırlarına yerleştirildiler. Böylece Rusya, tampon bir Ermenistan oluşturdu. Ayrıca bu göç ettirilen Ermeniler, daha sonra Osmanlı Devleti ile yapılacak savaşlarda önemli birer güç olarak kullanılacaktı. Ermeni nüfusunun Rusya'ya tehcir edilmesinde Eçmiyazın Katogigosluğu'nun da önemli bir rolü oldu. Katogigosluk, bölgede Rusların kalıcı egemenlik sağlaması için sürekli onlardan yana bir tutum sergiledi.²⁵³ Ermeni halkının, Eçmiyazın Gregoryen Kilisesi ile sıkı bir bağı vardı. Bu güçlü bağı göz önünde bulunduran çarlık, dinî işler dışında siyasetle de yakından ilgilenen Katogigosluk sayesinde özellikle Güney Kafkasya bölgesinde yayılma politikasında Ermenilerden akıllıca faydalanmıştır.²⁵⁴

Edirne Antlaşması'nın²⁵⁵ imzalanmasından sonra Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeniler, Kuzey Azerbaycan'a göç etmeye başladılar. 1830 yılından itibaren bu göçler sistemli bir şekilde devam etti. Kuzey Azerbaycan'a 14 binden fazla Ermeni ailesi ve 84 bini aşkın Ermeni'nin göç ettiği bilinmektedir. Kars'tan 2.264 aile, Bayazıt'ten ise 4.215 aile getirildi. İlk göç eden Ermeniler, öncelikle Gümrü civarında, Alagöz ve Bembek bölgelerine yerleştirildi ve zaman içinde Azerbaycanlıların terk ettiği köylere yerleştirilmişlerdir. Bu demografik değişiklikler sonucu, bölgede etnik olarak Ermeni nüfusu artarken, yerinden edilen veya kendi isteğiyle İran ve Osmanlı topraklarına göç eden Azerbaycan Türkleri, ana yurtlarını terk etmek zorunda kalmışlardır. Osmanlı Devleti'nin Bayazıt şehrinden Azerbaycanlıların yaşadığı Kever Köyü'ne gelen Ermenilerin nüfusu, 19. yüzyılın ortalarında 2.560 kişiye ulaşmıştır. Aynı yıllarda burada 23.038 Ermeni ve 8.207 Azerbaycanlı yaşamaktaydı. Osmanlı Devleti'nden göç edenlerin sayısının artmasıyla, buranın adı Novo-

²⁵² Muzaffer Tepekaya, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kırım ve Kafkasya'dan Göç Hareketleri ve Saruhan (Manisa) Sancağı'na Göçler", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, c. 6, sy. 2 (2006): 470.

²⁵³ Zekeriya Türkmen, "19. Yüzyıl Başlarında Rusya'nın Güney Kafkasya Politikası", *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 10 (2004): 20.

²⁵⁴ Ayna Askeroğlu Arslan, "Eçmiyazın Katogigosluğu ve Rusya Devleti Arasındaki İlişkilerin Başlangıcı", *Türk Mecmuası*, c. 26, sy. 1 (2016): 16.

²⁵⁵ 19. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu, toprak kayıpları, iç isyanlar, mali zorluklar ve dış tehditlerle karşı karşıya kalmıştı. Rusya İmparatorluğu ise Karadeniz ve Balkanlardaki gücünü artırmak istemişti. 14 Eylül 1829 tarihinde Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya İmparatorluğu arasında Edirne'de bir antlaşma imzalandı. Bu antlaşma, Osmanlı İmparatorluğu için bir toprak kaybı ve ekonomik yük anlamına geliyordu. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflamasına ve Rusya'nın Karadeniz ve Balkanlardaki nüfuzunun artmasına neden oldu. Aynı zamanda Osmanlı-Rus ilişkilerini de etkiledi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki gücünü daha da azalttı. Detaylı bilgi için bkz. Şerafettin Turan, "1829 Edirne Antlaşması", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. 9, sy. 1-2 (1951): 111-151.

Bayazit olarak değiştirilmiştir. 1896 yılına gelindiğinde, Novo-Bayazit kazasında Azerbaycanlıların artık yaşamadığı görülmüştür. Bu süreçte, burada Azerbaycanlılar halkın %28,5'ini, Ermeniler ise %66,4'ünü oluşturmuştur. 40 yıllık bir süre zarfında Azerbaycanlıların sayısı %7,5 oranında azalmıştır. Benzer bir durum, Erivan'daki Aleksandropol kazasının Bembek bölgesinde de gözlemlenmiştir. Burada 19. yüzyılın ortalarında Azerbaycanlı aile sayısı 166 iken, Ermeni aile sayısı 1513 idi. 1830 yılında bölgedeki nüfusun çoğu Azerbaycanlıydı.²⁵⁶

Erivan'a, Gencebasar'a, Karabağ'a ve diğer Azerbaycan topraklarına, aynı zamanda Gürcistan'a da iskân edilen Ermeniler, doğal güzellikleri, temiz suyu ve sağlıklı iklimiyle bilinen dağ eteklerine ve şehirlere yerleştirildiler. Sardarabad Kalesi'ndeki 270 ev bile o dönemde Ermeniler tarafından işgal edilmişti. İran gibi, Osmanlı Devleti de topraklarında yaşayan Ermenilerin Ruslar tarafından yerinden edilmesinden ve sınır bölgelerine yerleştirilmelerinden endişe ediyordu. Bu sebeple Osmanlı hükümeti, bu göçleri engellemek amacıyla, Rusya'nın bölgeyi işgali sırasında Ermenilerin işlediği ihanet ve mezalimleri affetme kararı alarak onlara af ilan etti. Ayrıca, Osmanlı hükümeti aynı amaçla, işgal edilen ancak Edirne Anlaşması hükümlerine göre Rusya tarafından tahliye edilmesi gereken Erzurum, Kars, Bayazid, Alaşgird gibi bölgelere temsilcilerini gönderdi.²⁵⁷ Bu bağlamda, Rusya'nın politikası sonucu Osmanlı topraklarından Kuzey Azerbaycan'a göç ettirilen Ermenilere dair bazı veriler aşağıdaki tabloda sunulmuştur;

Tablo 1. Nisan 1931 tarihinden önce hazırlanan bir senette Osmanlı'dan göçürülen Ermeni ailelerin sayısı²⁵⁸

Nereden Göçürüldüğü	Göçürülen aile sayısı	Nereye iskân edildikleri
Erzurum	7288	Ahıska'da 5000 aile Borçalı bölgesi ve Zalga etrafında 1050 aile
Ardahan	67	Pembek ve Şoragel'de 1305 aile
Kars	2464	Pembek ve Şoragel'de 2264 aile Talın kasabasına 200 aile
Bayazid	4215	Baş Abaran (veya Baş Aparan) ve Göyçe Gölü etrafında
Toplam	14044	

²⁵⁶ Verdiyeva, "İrevan (Revan) Vilayetindeki Demografik Değişiklikler Üzerine", 177-178.

²⁵⁷ Vaqif Arzumalı ve Nazim Mustafa, *Tarixin Qara Səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq* (Bakı: Qartal, 1998), 31; Umudlu, *İrəvan Xanlığı*, 292-293.

²⁵⁸ Arzumalı ve Mustafa, *Tarixin Qara Səhifələri*, 32.

Erzurum, Ardahan, Kars ve Bayazid gibi bölgelerden toplam 14.044 ailenin göç ettiği görülmekte, en büyük iskân bölgesinin Ahıska olduğu belirtilmektedir. İskân stratejisi, ailelerin çeşitli bölgelerde, özellikle Borçalı, Göyçe Gölü ve Şoragel çevresinde yoğunlaştırıldığını göstermektedir. Bu durum, Osmanlı sonrası dönemde Ermenilerin yerleşim yerlerinin yeniden düzenlenmesi ve demografik yapının şekillendirilmesi çabalarına işaret etmektedir.

Osmanlı Devleti, Erzurum, Kars, Bayazid, Eleşkır gibi istilaya uğrayan bölgelerin halkına açık ve gizli bir şekilde çeşitli haberler göndererek onlara güvenceler verdiğini bildirdi. Rusların boş vaatlerine kanmamaları, yerlerini terk etmemeleri gerektiği tavsiye edildi. Erzurum sarraflarından saygın ve itibarlı bir kişi olan Köseoğlu'ndan bu konuda cemaatin uyarılması istendi. Ancak Rusya'nın bölge halkını zorla götüreceğini açıklamasıyla durum endişeyle takip edilmeye başlandı ve bu konuya büyük önem verildi. Fakat Edirne Antlaşması gereği resmi olarak bir şey yapamayacağını bilen Osmanlı Devleti, Rusya tarafına gitmek isteyenlerin, yaşadıkları yerlerden hoşnut olmaları durumunda yerlerini terk etmek arzusunda olmayacaklarını düşündü. Halinden memnun ve güvence içinde olduğunu düşünen halkın topraklarını terk edeceğine pek ihtimal verilmiyordu. Nitekim Babıali, önceden planlanmış baskı ve organize bir şekilde gerçekleştirilecek tehcir hareketini beklemiyordu. Ancak bu göç hareketine engel olunamadı. Gerek Rusya'ya gitmek isteyenler gerekse Rusya'nın baskı ve zorlaması, Ermenilerin göç etmesine sebep oldu. 1830 yılından itibaren, reaya istemese de istemese de yollara döküldü.²⁵⁹

Göçürülenler için Paskeviç yerinden edilmiş ailelerin yeniden yerleşimini ve yeniden yerleşimini denetlemek için özel bir komite kurdu. Komitenin faaliyetleri için 12 maddelik kurallar listesi koydurdu. Bu kurallar şunları içeriyordu;

1. Rusya topraklarına giren göçmenlerle ilgilenmek ve onlarla ilgili emirler vermek göç komitesinin işidir.
2. Göçürülme süresi sona erene, göçürülenlerin hepsi yerleştirilene ve köylerde göçerlerin ekonomik kaygıları halledilene kadar komite faaliyetlerine devam etmelidir.
3. Komite derhal Gürcistan'da ve diğer eyaletlerde boş devlet arazileri hakkında malumat toplamalıdır.
4. Bütün göçmenler üç zümreye ayrılmalıdır; tacirler ve tüccarlar, zanaatkârlar ve her türlü

²⁵⁹ Kemal Beydilli, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *Türk Tarih Kurumu Belgeler Dergisi*, c.13, sy. 17 (Ankara 1988): 386-390.

üretim yapanlar, çiftçiler veya köylüler. Göçmenlerin yerleştirilmesi sırasında tüccarlar ve zanaatkârlar şehirlere ve bu işle meşgul olmaya imkân bulacakları yerlere, köylüleri ise köylere yerleştirmek, iklim koşullarını ve yerleşim şartlarını dikkate almak gerekir. Komite, Yelizavetopol (Gence) ve diğer şehirlerdeki boş devlet evlerine esnaf ve tüccarları yerleştirmeye önem vermelidir.

5. Göçmenler komitesi, Türkiye’den göçürülenlerin listesini askeriye den talep ederken gerektiğinde onların nereden göçtükleri ve hangi işle meşgul oldukları hakkındaki bilgileri de talep etmelidir.

6. Komite, göçürülen yerlerde göçmenleri bir bütün olarak yerleştirmek için çalışmalıdır. Bu mümkün olmazsa komşuluk esasına göre yerleştirmelidir.

7. Komite, göçürülen kişilere köylerdeki aile ve her ailedeki kişi sayısına orantılı olarak yeterli arazi sağlamalıdır.

8. Göçürülenler, devlet topraklarına iskân edilmeli, yeterli gelmezse kilise ve mülkedar topraklarına yerleştirilmelidir.

9. Göçürülen kişiler, 6 yıl vergilerden, 3 yıl ise toprak mükellefiyetinden muaftır.

10. Yeni göç edenlerden oluşan Hristiyan köyleri ile Müslüman köylerini karıştırmamak, onlardan ibaret ayrı mahalleler ve çevreler düzenlemek gerekir.

11. Göçürülenleri yerleştirmek için yer seçerken rahatlık, iyi bir yer olması ve su kaynaklarının iyi olmasına dikkat edilmelidir.

12. Göç ettirilen her aileye ortalama 25 ruble gümüş para değerinde yardım sağlanmalıdır.²⁶⁰

28 Ocak 1897 tarihinde Azerbaycan’da ilk genel nüfus sayımı yapıldı. 560 binlik nüfusun çoğunluğunu Azerbaycan Türkleri oluştururken Tatlar, İran Kürtleri, Talışlar da bu bölgede yaşamaktaydı. Çarlık Rusya bölgenin Hristiyanlaşması için bölgeye 1818 yılından itibaren önce Almanların sonra Rusların ve Ukraynalıların göçünü başlatmıştır.²⁶¹ Dağıstan’ın sulak arazilerindeki ziraatı Rus Kazaklarına, Mugan ovası ile Şamahı kazasının iyi topraklarına Rus köylülerini iskân etti.²⁶² Osmanlı Devleti ile yapılan Edirne Antlaşması ve İran’daki Kaçar Devleri ile yapılan Türkmençay Antlaşmasından sona Ermenilerin bölgeye göçürülmesi için çalışmalara başlandı. Nitekim Türkmençay Antlaşmasının en önemli sonuçlarından biri

²⁶⁰ Arzumalı ve Mustafa, *Tarixin Qara Səhifələri*, 30-31.

²⁶¹ Asker, “Azerbaycan’da Milli Kimlik İnşasında Sosyo-Ekonomik Etkenler ve Millet Olgusunun Fikrî Temelleri (19. Yüzyılın Sonu - 20. Yüzyılın Başı)”, 525.

²⁶² Resulzade, *Kafkasya Türkleri*, 23-24.

İran’da yaşayan Ermenilerin Rusya’ya göçürülmesine izin verilmesi idi. Rusya’nın uzun zamandır planladığı “Ermeni Vilayeti” yaratma amaçları bu sayede hayata geçirilecekti.

2.2.2. Ermeni Vilayeti Oluşturulması

Çarlığın İran’da ve Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin Rusya’ya göç ettirilmesi amacı uzun zamandır planlanmaktaydı. Türkmençay Antlaşması’nda yeni ele geçirilen topraklarda Ermeniler için bir vilayet kurulması planlanıyordu. Antlaşmaya göre İran’dan Rusya’ya gitmek isteyen Ermenilere engel olunmayacaktı. Bunun için St. Petersburg’dan Ermeni asıllı Lazar Yakimoviç Lazarev²⁶³ görevlendirildi. Ardından Ermenilerin nakli için Revan Geçici İdaresi kurularak, bu komitenin diğer üyeleri arasında görev paylaşımları yapıldı.²⁶⁴ 1828 yılı Mart ayında, Çarlık Rusya, Kuzey Azerbaycan’ın Erivan ve Nahçıvan hanlıklarına ait topraklarda Ermeni Vilayeti’ni kurdu. Ermeni Vilayeti, Erivan, Nahçıvan eyaletleri ve Ordubad bölgesinden oluşuyordu. Erivan eyaletinde 15 ilçe bulunmaktaydı (Kırkbulak, Zengibasar, Şerur, Gernibasar, Göyçe, Sürmeli, Talın, Derekend-Parçeniş, Saadli, Vedibasar, Seyidli-aksakallı, Köprübasar, Abaran, Serdarabat, Dereçiçek). Nahçıvan eyaletinde 5 ilçe (Nahçıvan, Mevazihatun, Hok, Elinceçay, Dereleyez), Ordubad bölgesinde ise 5 ilçe bulunmaktaydı (Çenneb, Ordubad, Deste, Bilev, Dağı).²⁶⁵

Göçün düzenli bir şekilde yapılabilmesi ve o sırada İranlıların müdahalelerinden kaçınmak için on dokuz maddelik bir talimatname²⁶⁶ hazırlandı. Buna rağmen, İran hükümeti göçleri engellemek için bazı önlemler alsa da Ermeniler bunların hiçbirini dikkate almıyordu. Çünkü onlar, bir Ermeni vilayeti kurulacağı ümidiyle yaşıyor ve Rus birliklerine gönüllü olarak yardım ediyorlardı. Ermenilerin Revan, Nahçıvan ve Karabağ topraklarına yerleştirilmesi kararlaştırıldıktan sonra, Urmiye, Meraga ve Tebriz’den kitleler halinde yola çıkan Ermeni grupları Aras’a doğru ilerlemeye başladılar. Tehcir sırasında Rusya, ailelere birçok kolaylık

²⁶³ Ünlü Ermeni Lazarev ailesi, Ermeniler arasında itibarlı bir yere sahipti. Bu sebeple Lazarev’in Ermeni toplumu üzerindeki etkisi dikkate alınarak onun bu iş için görevlendirilmesi bir tesadüf değildir. Detaylı bilgi için bkz. Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu, *Rusya’nın Kafkasya Siyaseti (General Paskeviç’in Komutanlığı Dönemi 1827-1831)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayın., 2021), 124-125.

²⁶⁴ *Azərbaycan Tarixi* (2016), s.53; Çaycıoğlu, *Rusya’nın Kafkasya Siyaseti (General Paskeviç’in Komutanlığı Dönemi 1827-1831)*, 126; Beydilli, “1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu’dan Rusya’ya Göçürülen Ermeniler”, 366; Türkmençay Antlaşması’nın 15. maddesine göre Güney Azerbaycan’da yerleşen ahali, istedikleri takdirde Rusya’ya göçebilir ve bunlara müsait imkânlar yaratılacaktır. Bu maddede açık bir şekilde belirtilmese de Ermeni ailelerin Güney Azerbaycan’dan Kuzey Azerbaycan topraklarına taşınmasına imkân sağlanmıştır. Bkz. Okan Yeşilot, “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sy. 36 (2008), 191.

²⁶⁵ İsmayil Hacıyev, “XX. yüzyıl Başlarında Azerbaycan’a Yönelik Ermeni İddiaları ve Yapılan Katliamlar (Rus Belgeleri Işığında)”, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, c. 18, sy. 40 (2017), 161.

²⁶⁶ Talimatnamenin maddeleri için bkz. Beydilli, “1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu’dan Rusya’ya Göçürülen Ermeniler”, 370-372.

sağladı ve maddi yardımda bulundu.²⁶⁷ Lazarev'in, Türkmençay Antlaşmasından hemen sonra General Paskeviç'e²⁶⁸ yazdığı, göçün rahat ve hızlı bir şekilde yapılabilmesi için alınması gereken önlemlerle ilgili raporunda şunlar vardır; bu görevi üstlendiğine dair resmi belge istemesi, göç sırasında yardım etmeleri için yeteri kadar subayın (Ermenice bilen) atanma yetkisinin kendisine verilmesi, iklim vb. şartlardan dolayı bir zorlukla karşılaşılsa ordunun yardım etmesi, göç için fakir Ermeni ailelere hazineden yardım edilmesi. Paskeviç, bu tekliflerin yerine getirilmesi için Lazarev'e hususi bir talimat göndermiştir.²⁶⁹ Çarlığın Kafkas politikasında başarılı olabilmesinin bir hamlesi olarak Azerbaycan bölgelerine yerleştirilecek olan Ermeniler önem arz ediyordu. Nitekim Rusya'nın, Kafkasya'da tampon bir bölge olarak oluşturacağı Ermeni vilayeti, askeri ve ekonomik çıkarlarına dayanak olacak ve Karadeniz'in güneyinde ve Hazar Denizi'nde tam hâkimiyet kurabilmesi için bir basamak olacaktı. Bu amaçlar doğrultusunda Ermeniler ve Gürcüler ile ilişkileri geliştirdiler.

1828 yılından 1830 yılına kadar 40.000'den fazla Ermeni ailesi İran'dan getirilip Azerbaycan'ın verimli topraklarına yerleştirildi. Yerleşmeleri için onlara 200.000 dönümden fazla devlet arazisi ve Müslümanların özel mülkiyetlerindeki topraklardan 2.000.000 ruble harcanarak satın alındı ve bu ailelere tahsis edildi. Yelizavetpol Vilayeti'nin dağlık kesimleri ve Gökçe Gölü kıyıları da Ermenilere iskân edildi. Buraya resmi olarak 12.400 Ermeni yerleştirilmiş, gayri resmi olarak ise birçok Ermeni daha getirilmiştir. Toplamda Ermeni nüfusu 200.000 kişiyi aşmıştır.²⁷⁰

1831 yılında bu göçlerin devam ettiği görülmektedir. Osmanlı Devleti'nden Gürcistan'a Ermeni aileler göç ettirilmiştir. O dönem, Türkiye'den Gürcistan topraklarına giden Ermeni ailelerin bölgeye yerleştirilme süreci, dönemin sosyal ve ekonomik şartları göz önüne alındığında dikkat çekici bir öneme sahiptir. Bu göçün ardından, ailelerin yeni ortamlarına uyum sağlayabilmeleri için hem barınma hem de ekonomik destek sağlanması amacıyla çeşitli adımlar atılmıştır. Göç eden ailelerin temel ihtiyaçlarının, özellikle konut ve tarım arazilerine erişim gibi konuların karşılanması, onların bölgesel topluma entegrasyonu açısından

²⁶⁷ Hacıyev, "XX. yüzyıl Başlarında Azerbaycan'a Yönelik Ermeni İddiaları ve Yapılan Katliamlar (Rus Belgeleri Işığında)", 161; Çaycıoğlu, *Rusya'nın Kafkasya Siyaseti (General Paskeviç'in Komutanlığı Dönemi 1827-1831)*, 127-128; Hristiyan devletin (Rus çarlığı) kanadı altında yaşama romantizmi birçok Ermeni arasında yaygın olan bir fanatizme dönüşmüştü.

²⁶⁸ Ivan Fyodoroviç Paskeviç, 2 Nisan 1827'de Müstakil Kafkasya Kolordusu'nun Başkomutanlığı, Kafkasya ve Astrahan Guberniyalarının Genel Valisi ve aynı zamanda Kafkasya'nın sivil idaresi ve Gürcistan'daki sınır işlerinin en üst düzeydeki sorumlusu olarak tayin edilmişti. Paskeviç'in hayatı hakkında detaylı bilgi için bkz. Çaycıoğlu, *Rusya'nın Kafkasya Siyaseti (General Paskeviç'in Komutanlığı Dönemi 1827-1831)*, 5-33.

²⁶⁹ Umudlu, *İravan Hanlığı*, 381-382; Yeşilot, , "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", 193; Paskeviç'in Lazarev'e gönderdiği talimatın içeriği için bkz. Umudlu, *İravan Hanlığı*, 382-383.

²⁷⁰ Н. Н. Шаврова, *Новая Угроза Русскому Делу ВЪ Закавказье Предстоящая* (S. Peterburg: Maliye Bakanlığı Süreli Yayınların Matbaa Yazı İşleri Müdürlüğü, 1911), 59-60.

belirleyici bir rol oynamıştır.²⁷¹ Göç eden Ermeniler, zaman zaman çeşitli zorluklarla karşılaşmıştır. Gürcistan'a yerleşen on beş Katolik Ermeni ailenin, son bir yıldır herhangi bir dış yardım almadan Tiflis yakınlarındaki bir köyde ekonomik sıkıntılarla mücadele ederek hayatlarına devam ettikleri ifade edilmektedir.²⁷² Türkiye'den Ermeni eyaletine göç eden Ermenilerin ekonomik koşulları oldukça kötü olduğu için, bu kişilerin gelir vergisi ödeme yükümlülüğünü yerine getirebilecek mali güce sahip olamadıkları anlaşılmaktadır.²⁷³ Yine 1829-1845 yılları arasında İran ve Türkiye'den Rusya'ya göç eden Ermeni ve Hristiyanlar yerleştirilmiştir. Söz konusu yerleştirme süreci, dönemin siyasî ve sosyal dinamikleri çerçevesinde ele alınabilir. Bu dönem, Kafkasya bölgesindeki nüfus yapısının değişiminde önemli bir rol oynamış, özellikle Rus Çarlığı'nın bölgedeki nüfuzu ve stratejik hedefleri doğrultusunda şekillenmiştir. Göç eden topluluklar, genellikle Rusya'nın sınır bölgelerine veya yeni fethedilen topraklara iskân edilerek hem demografik yapının çeşitlenmesine hem de Rus yönetiminin bu bölgelerde etkisini artırmasına hizmet etmiştir.²⁷⁴ Ayrıca, 1864 yılından 1876 yılına kadar Karadeniz kıyılarına Ermeniler ve Rumlar için yerleştirme faaliyetleri yoğun bir şekilde sürdürülmüştür.²⁷⁵ Örneğin Canik bölgesinde bulunan Kurşunlu Çiftliği'nde yaşayan Ermeni ailelerin, Samsun'daki Rus konsolos vekili tarafından Rusya'ya göç etmeleri konusunda teşvik edildikleri ve bu konuda kışkırtıldıkları tespit edilmiştir. Bu durum, çiftlikteki toplumsal dengeleri etkileme potansiyeline sahip bir gelişme olarak dikkat çekmiş ve farklı çevrelerde endişe yaratmıştır.²⁷⁶ Şavrov, verdiği istatistiklere göre (General Şeremetev'in raporuna atıfta bulunarak) 1896 yılında Transkafkasya'da yaşayan Ermenilerin sayısını yaklaşık 900.000 kişi olarak belirtmiştir. 1908 yılına gelindiğinde bu rakamın

²⁷¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yabancı Arşivler, Gürcüstan Arşivindeki Türkiye İle İlgili Belgeler (BOA, YB.21), 2-5; Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yabancı Arşivler, Gürcüstan Arşivindeki Türkiye İle İlgili Belgeler (BOA, YB.21), 6-8.

²⁷² Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yabancı Arşivler, Gürcüstan Arşivindeki Türkiye İle İlgili Belgeler (BOA, YB.21), 3-1.

²⁷³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yabancı Arşivler, Gürcüstan Arşivindeki Türkiye İle İlgili Belgeler (BOA, YB.21), 3-46.

²⁷⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yabancı Arşivler, Gürcüstan Arşivindeki Türkiye İle İlgili Belgeler (BOA, YB.21), 2-19.

²⁷⁵ Н. Н. Шаврова, *Новая Угроза Русскому Делу ВЪ Закавказье Предстоящая* (S. Peterburg: Maliye Bakanlığı Süreli Yayınların Matbaa Yazı İşleri Müdürlüğü, 1911), 59-61. General Paskeviç'in, Lazarev'e verdiği talimata göre göç ettirilenler devlet arazisine yerleştirilmeli idi. Ancak bu talimata uyulmayarak yerli halkın sahip olduğu topraklara yerleştirildiler. Göç sırasında yaylalara çıkmış olan Türklerin evleri de Ermenilere tahsis edildi. Bu davranışı General Paskeviç'in eşinin kuzeni ve Ermenilerin Rusya'ya göç etmesinde görevli olan Griboyedov bile yanlış bulmuştu. Öyle ki Griboyedov, Azerbaycan Türklerinin sahip olduğu yerlere Ermenilerin yerleştirilmesinin büyük bir hata olarak görüyordu. Ayrıca o, göç için kurulan komite hakkında da olumsuz kanaate sahipti. Griboyedov'a göre bu komite aldıkları talimata uygun hareket etmeyen, bilgisiz ve yerel halk hakkında hiçbir araştırma yapmayan üyelerden oluşuyordu. Bkz. Çaycıoğlu, *Rusya'nın Kafkasya Siyaseti* (General Paskeviç'in Komutanlığı Dönemi 1827-1831), 133.

²⁷⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti Siyasi (BOA, HR.SYS), 1340-3.

1.300.000'i geçtiğini yazmıştır.²⁷⁷ Dört yüz bin kişilik bir artışın görüldüğü bu iskân politikasında demografik tahribatın ne derecede yıpratıcı olduğu tahmin edilebilir. Nüfus sayımına göre, 1897 yılında Şuşa'nın %45,3'ü (62.868) Azerbaycan Türklerinden, %53,1'i (73.953) ise Ermenilerden oluşmaktaydı. Azerbaycan Türklerinin aleyhine olan bu nüfus dengesindeki değişim giderek devam etmiştir. Zira 1904 yılına gelindiğinde, 7 yıl içinde Şuşa'daki Ermeni nüfusu %58,2'ye ulaşmıştır. Tüm Güney Kafkasya'da ise, 1822-1826 yılları arasında Ermeni nüfusu %9,3 iken, bu rakam 1916'ya gelindiğinde %32,8'e yükselmiştir.²⁷⁸ Görüldüğü üzere Rusya'nın, güney yönünde ilerlemesinde kullanabileceği önemli dayanak noktası olan Ermeni nüfusun yerleştirilmesi, bölgede kendi idari sistemlerini kurmaları açısından sistemli bir şekilde devam etmiştir. 20. yüzyılın başlarında bile bu politika uygulanmıştır. Bölgedeki dengeleri değiştiren bu tehcir politikası Azerbaycan Türkleri ile Ermeniler arasındaki çatışmaları da körükledi. İki millet arasındaki bu gerginlik bugün bile hala devam etmektedir. Ermeni Vilayeti'ne gerçekleştirilen göç hareketleri, bölgedeki demografik yapının yeniden şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Aşağıdaki tablo, 1829-1831 arasında göç ettirilenlerin sayılarına ilişkin verileri içermektedir;

Tablo 2. 1829-1831 Ermeni Vilayeti'ne Göç Ettirilenlerin Sayısı²⁷⁹

Oluşturulan Ermeni Vilayeti'nin Nüfusu			
Nahçıvan ve Revan'da yaşayan yerli Türkler	Yerli Ermeniler	İran'dan göçürülenler	Osmanlı'dan göçürülenler
81.749 kişi (16.087 aile)	25.151 kişi (4.428 aile)	35.560 kişi (6.949 aile)	21.666 kişi (3.682 aile)

²⁷⁷ Шаврова, *Новая Угроза Русскому Делу В Закавказье Предстоящая*, 60; Şavrov, aynı zamanda rakamlarla gönüllü ve gönülsüz olarak Ermenilerle birlikte Kafkasya'ya yerleştirilen yabancıların sayısını da vermiştir. Bkz. Шаврова, *Новая Угроза Русскому Делу В Закавказье Предстоящая*, 60-61.

²⁷⁸ Çapraz, “Çarlık Rusya'sının Türkistan'da Hâkimiyet Kurması”, 238.

²⁷⁹ Çaycıoğlu, *Rusya'nın Kafkasya Siyaseti (General Paskeviç'in Komutanlığı Dönemi 1827-1831)*, 132.

Tablo 3. 1834-1836 Şuşa ve Erivan şehirlerinin Nüfusları²⁸⁰

	1836 Şuşa Nüfusu			1834 Erivan Nüfusu		
	Erkek	Kadın	Toplamda	Erkek	Kadın	Toplamda
Müslüman Şii	3.175	3.196	6.371 kişi	3.205	3.285	6.490 kişi
Ermeni	3.133	3.222	6.355 kişi	3.260	2.855	6.115 kişi
Toplam	6.308	6.418	12.726 kişi			12.605 kişi

1834-1836 yıllarında Şuşa ve Erivan şehirlerindeki nüfus dağılımı, bölgedeki demografik dengelerin Müslüman Şii ve Ermeni toplulukları arasında paylaşıldığını göstermektedir. Müslüman Şii nüfus her iki şehirde de Ermeni nüfusuna kıyasla az bir farkla fazlalık göstermektedir. Ancak bu dönemde demografik veriler yalnızca toplulukların yerel özelliklerini değil, aynı zamanda bölgenin stratejik önemini de ortaya koymaktadır. Rusya'nın güney Kafkasya'daki hâkimiyetini güçlendirmek adına bölge nüfus yapısını düzenleme ve belirli grupları destekleme politikası, sosyal ve kültürel dengelerin bozulmasına neden olmuştur.

Öte yandan, Rus vatandaşlığını kabul etmek istemeyen ve göç etmekten mevcut düzenlerini terk etmek istemeyen Ermeniler de bulunuyordu. Bu kişiler, kurdukları düzeni kolayca bırakmak niyetinde değillerdi. Yukarıda bahsettiğimiz komite üyeleri, bu isteksiz ailelere ısrarcı bir şekilde yaklaşarak onları ikna etmeye çalışıyorlardı. Lazarev, bu kişileri ikna etmek amacıyla, onlara Rusya'ya geçtiklerinde elde edecekleri ayrıcalıkları açıklayan bir metin dağıtarak kararlarından vazgeçirmeye çaba gösteriyordu.²⁸¹ Aynı uygulamayı Ruslar kendi ırkından olanlara da yaptı. Örneğin 21 Aralık 1849 tarihinde çarın bir fermanı ile gönüllü olarak Azerbaycan'a göçen her Rus ailesine 30'dan 60 desyatine kadar²⁸² arazi verildi. Gönüllülere ev inşa etmeleri için kredi ve ücretsiz inşaat malzemeleri veriliyordu. 19. yüzyılın 30'larından 90'larına kadar Rus göçmenler Bakü'de 22 köy oluşturdular. Ayrıca Şamahı'da 8, Lenkeran'da 7, Göyçay'da 3, Cevad'da 3 ve Guba'da 1 Rus köyü inşa edildi. 20. yüzyılın başlarında güçlü Rus akınları sebebiyle Bakü'de 18, Yelizaavetpol'de 10 yeni Rus köyü

²⁸⁰ Çapraz, "Çarlık Rusya'sının Türkistan'da Hâkimiyet Kurması", 237.

²⁸¹ Шаврова, *Новая Угроза Русскому Делу В Закавказье Предстоящая*, 60; Çaycıoğlu, *Rusya'nın Kafkasya Siyaseti (General Paskeviç'in Komutanlığı Dönemi 1827-1831)*, 129-130; İran'dan Kuzey Azerbaycan'a göçürülen Ermeniler'e tanınan ayrıcalıklar ve imtiyazların yazdığı sened için bkz. Umudlu, *İravan Hanlığı*, 480-489.

²⁸² Rusya'da kullanılan bir ölçü birimidir. Yaklaşık 1092 hektara denk gelmektedir.

yapıldı.²⁸³ Ancak arlık her ne kadar vaatlerde bulunup Ermeniler için kolaylık sağlasa da bunu sadece onları oyalamak için yaptıkları aşıkar idi. Nitekim Azerbaycan topraklarına yerleştirilen Ermenilerden kendilerine verilmiş olan yer ve yurtları bırakarak kendi arzuları ile Osmanlı topraklarına geri kaanların sayısı az değildi. Çünkü Ermenilerin bu geri kaçışlarının çokluğu sebebiyle onları geri çevirmek için hudut askerî kıtalarının sayısı artırılmıştı. Askerler, sınırlarda bu kaçışları engellemeye çalıştılar.²⁸⁴

Ermeniler, Kafkasya'ya sistemli bir şekilde yerleştirilirken, önemli mevkilerde gevlendirilmeye de başlanmışlardır. Rusya, sadık vatandaşlara ihtiyaç duyuyordu. Azerbaycan ekonomisinde birçok alanda, Rus ve Ermeni kapitalistleri daha ayrıcalıklı bir konuma gelmişlerdir. Zamanla, Azerbaycan halkı azınlık durumuna düşmüş ve ekonomik bakımdan pozisyonlarını Ermenilere kaptırmışlardır.²⁸⁵ özellikle Tiflis ve Bakü'de Ermeniler, sanayi ve ticaretin önemli bir kısmını elinde bulundurmuşlardır. 1900'lere gelindiğinde yapılan araştırmalara göre, Tiflis'teki 7929 ticaret merkezinin 4206'sı ve en büyük sanayi firmalarının %44' Ermenilere aitti. şehirdeki ekonomiye hâkim olduklarının bir göstergesi olarak, Tiflis'ten Rus şehirlerine gönderilen mallara "armianskie tovary" (Ermeni malları) denilirdi. Bakü'de ise, petrol endüstrisindeki Ermeni payı %30'lara kadar ulaşmış ve Transkafkasya bankalarının çoğu, Ermeni iş adamlarına aitti. Petrol sevkiyatının önemli olduğu Batum'da, Ermeniler denizcilik sektörünün %25'ini kontrol ediyorlardı. Yerli halk, yeni ekonomik koşullara uyum sağlayamayarak yoksullaşırken, Ermeni halkı ekonomide giderek daha fazla pay elde ediyordu. Bu durum, bir süre sonra bölgedeki st düzey arlık yetkilileri tarafından da fark edilmiştir. nl'a göre, Kafkasya yüksek komiserlerinden M. Dondukov-Korsakov, ar'a Ermenilerle ilgili yazdığı şikâyet mektubunda, sadece ekonomik sorunları değil, aynı zamanda "gelecekte bağımsız bir varoluş hayalleri" kuran Ermeni aydınlarını da bölgenin siyasi açıdan sorunlu unsurlarından biri olarak tanımlamıştır.²⁸⁶

20. yüzyılın başlarında, Azerbaycan'da petrol sanayisinin gelişmesiyle birlikte, Rus ve Ermeni kapitalistler bölgeye (zellikle Bak'ye) daha fazla gelmeye başlamıştır. Çarlık Rusyası, Kuzey Azerbaycan'ı hammadde deposu olarak görmüş ve petrol retiminde Türk burjuvazisinin girişimcilik faaliyetlerini kısıtlayarak Ermeniler ve Ruslar arasında ayrıcalıklı bir kesim oluşturmuştur. Yabancı unsurların sosyo-ekonomik ve kültürel ortamda bu kadar yoğun bir şekilde yer alması, millî kimlik bilincinin körelmesine yol açıyordu. Ancak

²⁸³ Qəniyev, *Azərbaycan Tarixi*, 263-264.

²⁸⁴ Baykara, *Azərbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, 31.

²⁸⁵ nl, "The Armenians and Tsarist Russia (1870-1906)", 53; Asker, "Azerbaycan'da Milli Kimlik İnşasında Sosyo-Ekonomik Etkenler ve Millet Olgusunun Fikrî Temelleri (19. Yüzyılın Sonu - 20. Yüzyılın Başı)", 526.

²⁸⁶ nl, "The Armenians and Tsarist Russia (1870-1906)", 53-55.

kapitalizmin hızlı gelişimi ve işçi sınıfının yabancı sermayedarlara ve kapitalistlere karşı verdiği var olma mücadelesi gibi faktörler, aynı zamanda millî bilincin gelişimini ve uyanışını hızlandıran etmenler arasında yer almıştır.²⁸⁷

1897 yılına gelindiğinde Erivan'daki Ermenilerin sayısı 439.926'ya ulaştı. 1886 yılında bu sayı 375.700 idi. Bu süre zarfında ortaya çıkan artış Osmanlı Devleti'ndeki sosyal-siyasal süreç ile ilişkilendirilmektedir. Çünkü 19. yüzyılın sonunda Van ve Samsun'daki Ermeni ayaklanmaları bastırıldıktan sonra birçok Ermeni Güney Kafkasya'ya geldi.²⁸⁸ 1894' yılında sayısı 10.000 olan Ermeniler 1897'de 90.000 oldu.²⁸⁹

Böyle bir demografik değişimin bölgedeki dengeleri değiştirmesi de kaçınılmaz bir sonuçtur. Nitekim 20. yüzyılın başına gelindiğinde bölgedeki Azerbaycan Türklerinin nüfusu azalmış, Ermenilerin Erivan ve Nahcivan bölgelerine göç ettirilerek güçler dengesinin onların lehine değişmesi sağlanmıştır. İstatiksel veriler de bunu doğrular niteliktedir. 20. yüzyılın başında 1.120.242 kişiden sadece 373.582'si Azerbaycan Türkü idi.²⁹⁰

Ermeniler, Çarlık Rusya'nın destekleriyle Azerbaycan topraklarına yerleşmiş ve ardından Azerbaycan'a yönelik toprak iddialarıyla "Ermeni Devleti" kurma girişimlerine başlamışlardır. Osmanlı Hükümeti'nin girişimleri sonucunda, İstanbul'da Güney Kafkasya Cumhuriyetleri arasındaki toprak sorunlarına çözüm bulunması amacıyla konferans düzenlenmiştir. Ermeniler, İstanbul Konferansı'nda sundukları projede Erivan, Şuşa, Sürmeli, Ahalkalek, Nahçıvan, Üçmüezzin, Zengezur, Cebaryl, Cevanşir ve Borçalı bölgelerine yönelik iddialarını dile getirmişlerdir. Zengezur bölgesi, nüfus ve toprak bakımından Azerbaycan'ın en büyük bölgesi olup, Ermenilerin taleplerinin odağındaki bölgelerdendi ve Gence kuberniyasına bağlıydı. Nahçıvan ise Ermenilerin öne çıkardığı bir diğer bölgedir; bu eski Azerbaycan toprağına sahip olabilmek için Ermeniler, "Nahçıvan ve Şerursuz Ermenistan yaşayamaz" sloganını kullanarak çeşitli araçlara başvurmuşlardır. Sovyet yönetiminin zaferi sonrasında Güney Kafkasya'daki tartışmalı bölgelerin kaderi çözüme kavuşmuş, Zengezur bölgesi Ermenistan'a verilmiş ve Kazak eyaletinin dağlık bölgesi olan Dilican Azerbaycan'dan ayrılmıştır. 1929 yılında Nahçıvan'ın 10 köyü, Kafkasya MİK (Merkezî İcra Komitesi) kararı ile Ermenistan'a devredilmiştir.²⁹¹ Tarihi bir haksızlık olan bu durum,

²⁸⁷ Asker, "Azerbaycan'da Milli Kimlik İnşasında Sosyo-Ekonomik Etkenler ve Millet Olgusunun Fikrî Temelleri (19. Yüzyılın Sonu - 20. Yüzyılın Başı)", 522-523.

²⁸⁸ Verdiyeva, "İrevan (Revan) Vilayetindeki Demografik Değişiklikler Üzerine", 180.

²⁸⁹ Шаврова, *Новая Угроза Русскому Делу ВЪ Закавказье Предстоящая*, 60.

²⁹⁰ Verdiyeva, "İrevan (Revan) Vilayetindeki Demografik Değişiklikler Üzerine", 179.

²⁹¹ Hacıyev, , "XX. yüzyıl Başlarında Azerbaycan'a Yönelik Ermeni İddiaları ve Yapılan Katliamlar (Rus Belgeleri Işığında)", 163-164.

özellikle Azerbaycan'ın ulusal toprak bütünlüğüne ve egemenliğine yönelik bir ihlal olarak görülebilir. Bu süreç, Azerbaycan'ın coğrafi sınırlarının değişmesi ve toprak kayıpları anlamına gelmiştir, bu da ülkenin toprak bütünlüğü konusunda hassas bir konu oluşturmuştur. Ermenilerin, bu topraklara yönelik talepleri, tarih boyunca farklı politik ve etnik dinamiklerle şekillenmiştir. Ancak, bu taleplerin Azerbaycan topraklarına karşı haklı bir temeli olmamış ve genellikle bölgesel istikrarsızlıklara neden olmuştur.

2.3. Halk İsyanları ve Kaçak Harekâtı

2.3.1. Halk İsyanları

Çarlık Rusyası, Azerbaycan'ı topraklarına kattıktan sonra Hristiyanlaştırma ve Rus kültürünü yayma politikalarını açıkça uygulamaya koymuştur. Bölgeyi tamamen kendi siyasî ve kültürel egemenliği altına almak amacıyla her türlü yöntemi kullanarak yerel halk üzerinde baskı kurmuştur. Köyler, adeta Rus ordusunun yiyecek ve diğer ihtiyaçlarını karşılamakla yükümlü hale getirilmişti. Ağır ve adaletsiz vergi sistemi, komendantların²⁹² ve Rus-Ermeni tüccarlarının keyfi uygulamaları ile Rus memurların hukuksuz ve baskıcı tutumları, halk arasında büyük bir hoşnutsuzluk yaratıyordu. Çar I. Nikolay, Güney Kafkasya'daki durumu yerinde incelemek amacıyla 1829-1830 yıllarında bir komisyon görevlendirdi. Bu komisyon, Müslüman eyaletlerindeki mali ve vergi sistemini denetlemekle sorumlu tutulmuştu. Senatörlerin raporlarına göre, Rus memurlar vergileri çoğu zaman normalin iki ila üç katına çıkarıyordu. Vergi toplama işinin açgözlü Ermeni tacirlere iltizam yoluyla verilmesi de vergi yükünün artmasına neden oluyordu. Savaşlardan etkilenen köylüler, mahsullerini değerinin 8 ila 10 kat altında satmaya zorlanıyor, hatta çoğu zaman bu düşük meblağ bile kendilerine ödenmiyordu.²⁹³

Çarlık Rusya'sının yürüttüğü asimilasyon politikaları, Azerbaycan Türklerini yalnızca ağır vergi yükü altında bırakmakla kalmamış, aynı zamanda eğitim başta olmak üzere birçok farklı alanda da mağduriyet yaşamalarına neden olmuştur. Rus yönetimi, Türkçe eğitimi yasaklamış ve Türk okullarının açılmasına izin vermemiştir.²⁹⁴ Rus yönetimi, Rusçayı resmi dil olarak

²⁹² 19. yüzyılda çarlık tarafından işgal olunan Kuzey Azerbaycan'da, hanlıklar önce kendi yönetim sistemlerini devam ettirdiler. Fakat zamanla hanlıklar eyalet ve dairelere dönüştürüldü. Her eyaletin başında bir Rus zabiti bulunuyordu. Rus komutanları tarafından yönetilme olarak da adlandırılan bu sisteme 'komendant idare sistemi' denildi. Detaylı bilgi için bkz. Nilüfer Məmmədşadə, "19 Əsrin I Yarısında Çar Rusiyasının İşğalçılıq Siyasəti və Şimali Azərbaycan", *Tarih ve Onun Problemləri*, no. 4 (2011): 33-36.

²⁹³ *Azerbaycan Tarixi*, 188.

²⁹⁴ Yüzyılın sonlarına doğru milli mekteplerin açılışına müsaade edildi. Ancak sıkı kontrole tabi tutuldu.

zorunlu hale getirerek Azerbaycan Türklerinin kendi dillerini kullanmalarını kısıtlamıştır. Tamamen Türk nüfusun yaşadığı bölgelerde bile mahkemelerde tercümanlar görevlendirilmiş ve halkın Rusça konuşması mecburi tutulmuştur. Osmanlı ve İran'daki dindaşlarıyla bağlarını koparmak amacıyla sınırlara Alman, Ermeni ve Rusya'dan gelen Malakan ve Hahol adı verilen Rus köylüleri iskân edilmiştir. Müslüman halktan asker alınmamış, silahlanmaları engellenmiştir. Açılan okullarda öğretmenlerin Rusya kökenli veya Rusya yanlısı olması şart koşulmuş, Rus okullarına yalnızca zengin Türk ailelerinin çocukları kabul edilmiştir. Ayrıca petrol ticareti ve bankacılık sektörlerinde Azerbaycan Türklerinin hakları ciddi şekilde sınırlandırılmıştır.²⁹⁵ Çarlık Rusya, Azerbaycan'ı ele geçirdiğinde halkı zayıf düşürmek ve olası isyanları önlemek amacıyla bölgedeki askerlik geleneğini ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Azerbaycan Türklerinin askeri yeteneklerini ve savaşçılık ruhunu yok etmeye yönelik politikalar izlenmiştir. Zira Çarlık yönetimi, ele geçirdiği topraklardaki milliyetçilik hareketlerini büyük bir tehdit olarak görmekte ve buna karşı çeşitli önlemler almaktaydı.²⁹⁶

Rusya'nın baskıcı politikaları, halkın zamanla isyan etmesine yol açmıştır. Türkmençay Antlaşması (1828) ile Aras'ın kuzeyine tamamen hâkim olan Rusya'ya karşı bilinen ilk ayaklanma, cesaretleri ve sertlikleriyle tanınan Car-Balaken halkı tarafından gerçekleştirilmiştir (1830). Bu isyanın bastırılması, diğer halklar için de bir gözdağı niteliği taşımaktaydı. 21 Haziran 1830 tarihinde ilk ayaklanmalarını başlatan Car-Balakenliler, başarı elde edememiş ve ağır bir şekilde cezalandırılmışlardır. 15 Ekim'de gerçekleşen ikinci isyan da başarısız olmuş, halkın bir kısmı Danaçı köyüne, geri kalanı ise Gürcistan'a sürgün edilmiştir. İsyan sonrasında bölgenin Hristiyanlaştırılması ve yerel halkın göç ettirilmesi hızlandırılmış, birçok Ermeni bu bölgelere yerleştirilmiştir. Ancak ağır cezalar ve zorla Hristiyanlaştırma siyaseti karşısında 1863 yılında yeni bir isyan daha patlak vermiştir. Bölge halkı, müridizm lideri Şeyh Şamil'den²⁹⁷ zulümden kurtulmak için yardım istemiştir. Şeyh Şamil her ne kadar büyük bir direniş gösterse de, Çarlık ordusu karşısında tutunamamıştır. Onun mücadelesinin ardından, Hacı Murtuz önderliğinde devam eden isyancılar da 6

²⁹⁵ Göde, *Muhtasar Azerbaycan Tarihi*, 124-126.

²⁹⁶ Göl, "Geçmişten günümüze Azerbaycan", 160; Baymirza Hayit, *Sovyetlerde Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2000), 60.

²⁹⁷ Şeyh Şamil (1797-1871), Rus işgaline karşı direnişi ile bilinen bir Dağıstanlıdır. 18. yüzyıl sonlarında, Kuzey Kafkasya Müslümanlarının Ruslar'a karşı başlattıkları gazavât direniş hareketi (Ruslar bunu müridizm olarak adlandırır), liderleri olan İmam Mansûr'un ölümünün ardından uzun süre lidersiz kaldı. 1829'da Molla Muhammed liderliğe seçildi ve Şeyh Şâmil onun en önemli yardımcısı olarak seçti. 1832'de Ruslarla yapılan savaşta Molla Muhammed şehit düştü. 1834'te Hamza Bey bu direniş hareketinin lideri seçildi. Ancak onun bir suikasta kurban gitmesi üzerine Şeyh Şâmil lider oldu. O, Rusları epey uğraştırmış, direniş yolunca oldukça kararlı bir yaklaşım sergilemiştir. Ancak Rus kuvvetleri karşısında tutunamayan Şamil, 6 Eylül 1859'da teslim olmak zorunda kaldı. 1871'de Medine'de vefat etti. Detaylı bilgi için bkz. Mustafa Budak, "Şeyh Şâmil", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 39, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2010), 67-70.

Haziran'da geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bu ayaklanma, Rus güçleri tarafından sert müdahalelerle bastırılmıştır. Çarlık ordusu karşısında zafer elde etmek kolay değildi. 1863 yılında gerçekleşen bu isyan, tarih literatüründe 'Zagatala İsyanı' olarak da bilinmektedir.²⁹⁸

1831 yılında Lenkeran'da Mir Hasan Han önderliğinde bir isyan başlamıştır. Şehirdeki idari yapı değişmiş, üst sınıfın temsilcileri yönetimden uzaklaştırılmış, din liderlerinin halk nezdindeki itibarı sarsılmaya çalışılmıştır. Ayrıca ağır vergi sistemi burada daha da belirgin hale gelmiş, çiftçilerin yarısından fazlası iflas etmiş ve çıkış yolu aramaya başlamıştır. Han'ın destekçileri, halkın büyük çoğunluğunun çarlık rejimine karşı olduğunu fark edince, Mir Hasan Han'ı isyan etmeye çağırmışlardır. Ancak yaklaşık iki ay süren bu ayaklanma, liderin halk üzerindeki etkisini yeterince kullanamaması, isyancıların yavaş hareket etmesi ve silah yetersizliği gibi nedenlerle başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Benzer sebepler, 1838 yılında patlak veren Şeki isyanının da bastırılmasına yol açmıştır.²⁹⁹

Kafkas halklarının bağımsızlık yolundaki mücadelesinin bir örneği olan isyanlardan biri de 1844 İlisu Sultanlığı isyanıdır. 1842 yılında sultanlığın yönetimi Danyal Sultan'a³⁰⁰ verilmiş, o da millî bağımsızlık hareketinin önde gelen liderlerinden Şeyh Şamil ile gizlice görüşmelere başlamıştır. 1844 yılında İlisu'daki Cuma Camii'nde, onun mücadelesine katıldığını resmen ilan etmiştir. Rus ordularıyla karşı karşıya gelen isyancılara, Şeki Hanlığı ve Car-Balaken bölgesinden de destekçiler katılmıştır. Ancak isyanın yenilgiyle sonuçlanması üzerine isyancılar dağlara çekilmek zorunda kalmıştır. Bunun ardından Çarlık yönetimi, İlisu Sultanlığı'nı resmen lağvetmiş ve topraklarını 'Dağ Mahali' ile 'İlisu Pristavlığı' olarak ikiye bölmüştür.³⁰¹

1826 yılında Gence, Guba ve Şamahı'da Rus sömürgeciliğine karşı isyanlar söz konusudur. Çarlık, bu isyanları gizlemeye çalışsa da arşivlerdeki belgelerin bu isyanları kanıtlar nitelikte olduğu görülmüştür. Bu şehirlerin yanı sıra 1826-1828 yılları arasında da Bakü, Lenkeran ve Şirvan'daki isyanlar da kayda değerdir. Bu ayaklanmalar, Rusya'nın Kuzey Azerbaycan'da ki

²⁹⁸ Terane Halilova, "Rusya'nın Azerbaycan'da Hristiyanlaştırma Siyasetine Karşı Ortaya Çıkan İsyanlar: Car-Balaken Örneği", *Vakanüvis*, c. 1, sy. 2 (2016): 91-96; *Azerbaycan Tarixi*, 191-192.

²⁹⁹ *Azerbaycan Tarixi*, 192-194.

³⁰⁰ Danyal Sultan, son İlisu hükümdarıdır. 1831-1844 arası kısmen özerk bir şekilde Rusya'ya tâbi bir han olarak yaşadı. Kafkasya'nın Rus hâkimiyetinden kurtulup bağımsız olabilmesi için uğraştı. 1859'a kadar Şeyh Şâmil'e katılarak onun seraskeri olarak mücadele etti. Çaresiz ve ümitsizliğin de verdiği karar ile Ruslara teslim oldu. 1869 yılında Osmanlı Devleti'ne göç etti. 1871 yılında ise vefat etti. Danyal Sultan'ın hayatı, mücadeleleri ve faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Aydın, "Kafkasya'dan İstanbul'a: Son İlisu Sultanı Danyal Bey (Ö. 1871)", 135-162.

³⁰¹ Elvira Latifova, "19. Yüzyılda Rus İstilasına Karşı Kafkas Halklarının Özgürlük İsyanı: 1844 İlisu İsyanı Örneği", *Askerî Tarih – Ayaklanmalar, İsyanlar, Darbeler ve İhtilaller Tarihi*, 18. Türk Tarih Kongresi, Cilt 6, (hazırlayanlar Semiha Nurdan – Muhammed Özler), (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayın., 2022), 558-562.

sömürge rejimine karşı yapılan direnişin karakteristik bir tezahürüdür. Ancak bastırılan isyanların sonucunda yüzlerce kişi ya hapse atılıyor ya da sürgün edilip cezalandırılıyordu.³⁰² 1837-1838 yıllarında Guba'da tekrar isyan edildi. Bu isyanda Hacı Memmed isimli bir köy kethüdasını başşı seçerek 3.000'e yakın isyancı ile ayaklandılar. Dağıstan'dan da katılan isyancılar ile sayıları zamanla 12.000'e çıktı. Diğer isyanlar gibi bu da başarısızdı ve af dilemek zorunda kaldılar.³⁰³ 1837 çıkışı, Rus müstemlekeciliğine karşı Kuba'da ilk kitlesel ayaklanma olarak nitelendirilmektedir. 1877 yılında Kuba'da ve ona komşu kazalarda yeni bir isyan daha patlak verdi. Söz konusu isyan Osmanlı-Rus harbi ile ilişkilendirilmektedir. Lezgilerin³⁰⁴ ve Azerbaycan Türklerinin dayanışma halinde olması söz konusudur. Rus silahlı kuvvetleri tarafından bastırılmıştır.³⁰⁵

2.3.2. Kaçak Harekâtı

Azerbaycan halkı, Çarlık yönetiminin köylerde hanlara verdiği yetkiler nedeniyle onların despot tutumları karşısında maddi ve manevi sıkıntılar yaşamaktaydı. Halkı ezen bu rejime ve zalim köy ağaları ile beylere karşı bir mücadele süreci başlamıştı. Bu baskılar, "Kaçak Hareketi" olarak adlandırılan (köylü harekâtı olarak da anılmaktadır) ve bir tür isyan niteliği taşıyan olayların ortaya çıkmasına yol açtı. 1890'larda, Nebi adlı bir köylünün ağır vergilerini ödeyememesiyle başlayan bu hareket kısa sürede Azerbaycan geneline yayılarak millî bir nitelik kazandı. Azerbaycan halkı, Kaçak Hareketi'ne katılanları koruyarak destekledi ve onları yüceltti. Çarlık Rusyası, bu hareketin bir millî isyana dönüşmekte olduğunu fark edince büyük bir endişeye kapıldı. Petersburg'da yayımlanan *Narodnaya Volya* gazetesi, 1885 yılında Kaçak Hareketi'nden söz ederek Kafkasya'da Kaçak Kerem adlı isyancının beyler ve memurlar için ciddi bir sorun teşkil ettiğini dile getirmişti.³⁰⁶

Dağlarda ve gözden uzak bölgelerde kolluk kuvvetlerinden gizlenerek yaşayan kişilere halk

³⁰² Qəniyev, *Azərbaycan Tarixi*, 265-267; Hatta bu isyanlar Guba'da 1806 yılında başlamıştır. Detaylı bilgi için bkz. Mustafazadə, *Quba Xanlığı*, 216-226.

³⁰³ Qəniyev, *Azərbaycan Tarixi*, 270-271.

³⁰⁴ Kafkasya'nın en eski yerli Müslüman halklarından biri olan Lezgiler, Azerbaycan'ın kuzeydoğusu ile Dağıstan'ın güneydoğusunu içine alan kurak ve çıplak Samur havzasında yaşarlar. Dağıstan'ın yanı sıra Azerbaycan'da Şamahı, Kuba ve Nuha şehirlerinde de yaşarlar. Lezgiler, Çeçen-Lezgi kolundan Lezgice'yi konuşurlar. Uzun ömürlü ve cesur olmaları ile tanınırlar. Lezgiler'in tarihi hakkında fazla bilgi yoktur. Tarih boyunca başka bir devletin otoritesi altına girmeden yüzyıllardır aynı bölgede yerleşmiş oldukları bilinmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Davut Dursun, "Lezgiler", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 27, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2003), 169-170.

³⁰⁵ Saleh Muhammedoğlu Aliev, "Kuba", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 26, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2002), 297.

³⁰⁶ Ş.F.Fərəcov, "Azərbaycanda Partizan Hərəkatını Doğuran Səbəblər və Qaçaq Hərəkatı", *Bakı Universitetinin Xəbərləri*, no. 2, Humanitar Elmlər Seriyası (2010), 161-162.

arasında “kaçak” denilmektedir. Bir yanda Rusya’nın sömürge politikası, diğer yanda yerel sömürücülerin feodal baskısı, bu kişilerin halk tarafından “intikamcılar” olarak görülmesine neden olmuştur. Halkın menfaatlerini koruyan kişiler olarak nitelendirildikleri için, toplumda umut kaynağı olmuşlardır. Halk, onları destansı kahramanlar olarak görmüş ve yüceltmıştır.³⁰⁷ Azerbaycan Türklerinde köleliğe ve sömürgeciliğe karşı direnme iradesi açık bir şekilde gözlemlenmektedir. Ahmedli ve Ahmedova’ya göre kaçak hareketini doğuran sebepler şöyledir;

1. Çarlık Rusya’sının Kuzey Azerbaycan’ı işgalinden sonra halkın millî değerlerine, yönetim ve yaşam biçimine aykırı politikalar izlemesi,
2. Kendilerine yakın gördükleri hanlar, beyler, toprak sahipleri ve onlara yakın kişilerle iş birliği yaparak onların hareket özgürlüğünü kısıtlamaları, haklarını elinden almaları,
3. Çar yetkilileri, hanlar, beyler ve ağaların kaçak olarak adlandırılan kişilerin ailelerini rahatsız etmeleri ve eşlerini taciz etmeleri,
4. Çar memurlarının ve onlara hizmet edenlerin, çarizme karşı olanları idam etmede çekinmemeleri.³⁰⁸

Karabağ’da Süleyman ve Murtaza, Şuşa’da Mehmet Bey Kavalier, Zengezur’da Kaçak Nebi ve Sultan Bey, Gence’de Deli Ali, Zakatala’da Yusuf, Nuha’da Kutkaşanlı Kerim Efendi oğlu, Kazah’ta Kaçak Kerim, Şemkir’de Kaçak Süleyman ve kadın olarak Kaçak Gülsüm, dönemin öne çıkan kaçakları arasında yer almaktadır (Resim 3).³⁰⁹ Kaçaklar, kimi zaman köylerde, kimi zaman dağlarda, kimi zaman ise şehirlerde Rus jandarmalarıyla karşı karşıya gelerek onlarla cesurca savaşmış ve çoğu kez bu çatışmalardan kurtulmayı başarmışlardır. 19. yüzyılın son çeyreğinde, Çarlık yönetimini ciddi şekilde endişelendirecek düzeyde artan bu hareket, giderek daha geniş bir alana yayılmıştır. O dönemde Kuba’ya gelen Dondukov-Korsakov, bu mücadeleyi bastırmak amacıyla yerel idare amirlerine geniş yetkiler tanımış ve hatta askeri birliklerin de onlara destek vermesini emretmiştir. Ancak Azerbaycan halkı, kaçakları kahraman olarak görmekte, onları beslemekte ve saklamakta hiçbir desteğini esirgememekteydi.³¹⁰ Kaçaklar, gerilla taktikleri uygulayarak bir köyde veya kasabada Rus askerleriyle çatışmaya girdikten sonra halkın arasına karışarak izlerini kaybettirirdi. Çarlık yönetimi ise bu hareketi bastırmak amacıyla sert önlemler almaktan çekinmemiş, kaçakların

³⁰⁷ *Azərbaycan Tarixi* 11, Derslik (Bakı: Şərq-Qərb, 2018), 46.

³⁰⁸ Rafail Ayvazovlu Əhmədli və Lalə Yaşar qızı Əhmədova, “Azərbaycan’da Milli Şüurun İnkişafında Qaçaq Hərəkatının Rolü”, *Elmi İş (beynəlxalq elmi jurnal)*, no. 09/58 (Bakı 2020): 5.

³⁰⁹ Baykara, *Azərbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, 89; Fərəcov, “Azərbaycanda Partizan Hərəkatını Doğuran Səbəblər və Qaçaq Hərəkatı”, 163; Əhmədli və Əhmədova, “Azərbaycan’da Milli Şüurun İnkişafında Qaçaq Hərəkatının Rolü”, 5.

³¹⁰ Baykara, *Azərbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, 90-91.

ailelerini hapsederek ya da öldürerek cezalandırma yoluna gitmiştir.³¹¹

Kaçaklar, yalnızca otoriteye karşı silahlı bir direniş değil, aynı zamanda halkın adalet talebini ve toplumsal eşitsizliklere karşı yükselen bir tepkiyi temsil etmiştir. Bu süreçte kaçakların “halkın intikamcıları” olarak algılanması, adalet ve özgürlük gibi evrensel değerler etrafında şekillenen bir toplumsal dayanışma duygusunu beslemiş ve halkın direniş sembolleriyle özdeşleşen bir ulusal kimlik inşasına katkı sağlamıştır. Hareketin sosyal boyutunda, kaçakların halk arasında kahramanlık destanları ve efsanelerle anılması, yerel kültürün dinamiklerini şekillendirerek kolektif hafızada derin bir yer edinmiştir. Bu anlatılar, halkın ortak bir kimlik oluşturmada, özellikle kırsal bölgelerde, merkezi otoritenin sınırlı etkisiyle birlikte daha da önem kazanmıştır. Siyasî açıdan ise kaçak hareketinin güç kazanması, sadece otorite karşıtı bir tepki değil, aynı zamanda toplumsal düzeydeki ekonomik ve sınıfsal sorunların yansıması olarak değerlendirilmelidir. Örneğin, merkezi yönetim tarafından uygulanan ağır vergiler ve feodal yapının baskıları, kaçak hareketine halk desteğini artıran başlıca faktörlerdir. Bu nedenle, kaçak hareketi, halkın yalnızca adalet arayışı değil, aynı zamanda ulusal kimliğin ve modern bilinç unsurlarının oluşmasında bir dönüm noktasıdır.

³¹¹ Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, 93-94.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KUZEY AZERBAIJAN'DA MODERNLEŞME SÜRECİ VE AYDINLAR

3.1. Modernleşme Kavramı

Modernleşme kavramı, tarihsel süreçler ve düşünsel evrim doğrultusunda farklı anlamlar kazanmış bir terimdir. İlk olarak Hristiyan metinlerinde “modernus” şeklinde kullanılan bu kelime, pagan ve Hristiyan toplumlar arasındaki ayrımı vurgulayan bir anlam taşımaktaydı. Rönesans ile birlikte dünya algısının değişmesi, modernlik kavramının daha belirgin bir çerçeve kazanmasına yol açmıştır. Bu dönemde doğa bilimleri, teknoloji, kültür ve toplumsal yapılar alanında meydana gelen yenilikler ve dönüşümler, modernliğin tarihsel gelişimini şekillendirmiştir. 18. yüzyıldaki Aydınlanma düşüncesiyle daha da zenginleşen modernlik, eleştirel aklı, bireysel özgürlüğü, ilerleme inancını ve doğa bilimlerinin mutlak doğruluğuna duyulan güveni temel alan bir çerçeveye oturmuştur. Modernleşme kavramı, tarihsel, kültürel ve felsefî gelişmelerle birlikte evrilen ve büyük ölçüde Batı merkezli Aydınlanma düşüncesinden etkilenmiş bir olgu olarak değerlendirilebilir.³¹²

Modernleşme, ekonomik, sosyal ve politik alanlarda toplumsal dönüşümleri içeren bir süreç olup, insan toplumlarının ilerleme düşüncesiyle yakından ilişkilidir. Ancak, tarım ekonomilerinin getirdiği sınırlamalar nedeniyle bu düşünce tarih boyunca gerçekçi bir çerçevede değerlendirilememiştir. Sanayi öncesi kapitalizmin yükselişiyle birlikte ekonomik büyüme ve insan ilerlemesi kavramları daha fazla önem kazanmıştır. Modernleşme teorileri ise tarihsel süreç boyunca farklı perspektiflerden ele alınmış ve çeşitli eleştirilere konu olmuştur.³¹³ Modernleşme teorileri, kültürel normları ve toplumsal dengeleri dikkate almadığı için eleştirilmiştir. Ayrıca, modernleşmenin kültürel kimlik kaybına ve çevresel sorunlara katkıda bulunabileceği endişeleri dile getirilmiştir. Bu eleştiriler, modernleşme sürecinin

³¹² Celal Metin, *Emperyalist Çağda Modernleşme Türk Modernleşmesi ve İran (1800-1941)* (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2011), 22-23.

³¹³ Ronald Inglehart ve Christian Welzel, “Modernization”, *Modernization, Cultural Change, and Democracy* (New York, Cambridge University Press, 2005), 3071.

karmaşıklığını ve etkilerini daha derinlemesine değerlendirmenin önemini vurgular.

Modernleşme teorilerine yönelik eleştiriler, oldukça geniş bir yelpazede çeşitlenmektedir. Bu eleştiriler; Evrimci yaklaşıma yönelik eleştiriler, etnosentrik bakış açısına yapılan itirazlar, tek yönlü açıklamaların sınırlarına dair eleştiriler, farklı modernliklerin tanınmamasına ilişkin eleştiriler ve soyut yaklaşımların eksikliklerine yönelik eleştiriler olarak sınıflandırılabilir. Evrimci yaklaşıma karşı bir eleştiri olarak ortaya çıkan modernleşme teorileri, toplumların zamanla belirli aşamalardan geçip evrimsel bir süreç çerçevesinde geliştiğini ve dönüşüme uğradığını savunur. Ancak bu teorilerin sunduğu perspektif, toplumların taşıdığı tarihsel, kültürel ve yapısal çeşitlilikler göz önüne alındığında pek çok uzman tarafından yetersiz ve yüzeysel bir açıklama olarak kabul edilmektedir. Toplumları yalnızca tek bir çizgisel gelişim modeliyle değerlendirmek, onların karmaşık yapılarındaki sosyal, ekonomik ve politik dinamikleri derinlemesine anlamayı zorlaştırmaktadır.

Etnosentrizmin eleştirisi, özellikle modernleşme teorilerinin Batı toplumlarını modernleşme sürecinin nihai ve ideal aşaması olarak görme eğilimi üzerinden şekillenmektedir. Bu teoriler, farklı kültürel ve toplumsal yapıları kendi dinamikleri içinde değerlendirmek yerine, onları Batı merkezli bir şablona uydurmaya çalışır. Böyle bir bakış açısı, diğer toplumları kendi özgün tarihsel ve kültürel bağlamlarından kopararak tek bir modernleşme modeli altında toplamak isteğiyle eleştirilere açık hale gelmiştir. Bu eleştiriler, Batı merkezci yaklaşımların alternatif modernleşme yollarını göz ardı ettiğini ve toplumsal çeşitlilikleri indirgemeci bir anlayışla yadsıdığını vurgular.

Tek yönlü açıklamalar çerçevesinde modernleşme teorilerine getirilen eleştiriler, bu yaklaşımların değişim süreçlerini genellikle yalnızca tek bir neden ya da sonuç üzerinden değerlendirdiğine işaret etmektedir. Ancak, toplumsal ve kültürel dönüşüm süreçlerinin doğası gereği, bu tür açıklamalar çoğu zaman yetersiz kalmaktadır. Değişim dinamikleri, sadece doğrusal bir sebep-sonuç ilişkisi ile sınırlandırılmayacak kadar karmaşık bir yapıya sahiptir. Bu süreçler, farklı ekonomik, politik, sosyal ve kültürel unsurların birbiriyle sürekli etkileşim hâlinde olduğu çok boyutlu bir sistem içerisinde gerçekleşir ve genellikle birbirini besleyen çok sayıda faktörden etkilenir. Dolayısıyla, değişimi daha iyi anlayabilmek için indirgemeci yaklaşımlardan ziyade, bu çok katmanlı ve dinamik ilişkileri dikkate alan daha kapsamlı analizlere ihtiyaç bulunmaktadır.

Farklı modernlikler eleştirisi kapsamında, modernleşme teorileri genellikle tüm toplumların belirli bir çizgide benzer modernleşme süreçlerini yaşayacağını varsayar. Ne var ki, gerçek hayattaki toplumsal dinamikler bu tekdüze varsayımınla tam anlamıyla örtüşmez. Farklı

kültürel, tarihsel ve ekonomik koşullar altında varlıklarını sürdüren toplumlar, çoğu zaman birbirinden oldukça farklı başlangıç noktalarına sahip olabilir. Bu çeşitlilik, onları sadece modernleşme süreçlerini farklı hızlarda yaşamakla kalmayıp, aynı zamanda kendilerine özgü, benzersiz modernlik formları geliştirmeye yönlendirir. Dolayısıyla, modernleşme tek bir şablondan ziyade, çeşitli yerel dinamiklerin etkisiyle çoklu ve farklılaşmış biçimlerde ortaya çıkabilmektedir.

Soyut yaklaşıma yöneltlen eleştiriler, özellikle modernleşme teorileri üzerinden şekillenmektedir. Bu teoriler, genelde soyut düzeyde formüle edilen ve tüm dünyaya evrensel şekilde uygulanabilir olduğu iddia edilen varsayımlar öne sürer. Ancak bu yaklaşım, toplumsal, kültürel ve tarihsel bağlamlardaki farklılıkların yanı sıra gerçek dünyadaki çeşitliliği göz ardı etme eğilimi göstermektedir. Bu durum, teorilerin kuramsal düzeyde cazip görünmesine karşın, pratikte gerçeklik ile olan uyumunu zayıflatmaktadır. Dolayısıyla, içinde yaşadığımız dünyanın karmaşıklığını daha iyi anlamak adına, daha somut verilere ve deneyimlere dayanan, ampirik araştırmaları temel edinen yaklaşımların önemi vurgulanmaktadır.³¹⁴

Bu eleştiriler, modernleşme teorilerinin genellikle göz ardı ettiği karmaşıklık ve çeşitliliğin önemine dikkat çekmektedir. Ayrıca, farklı toplumların Batı merkezli bir perspektifle değerlendirilmesinin dar bir bakış açısı sunduğu ve bu tür analizlerin toplumsal değişim süreçlerini olduğundan basitleştirdiği ifade edilmektedir. Oysa toplumsal dönüşüm süreçleri, düşünüldüğünden çok daha dinamik, çok katmanlı ve bağlamlara özgü bir yapıya sahiptir. Bu nedenle, modernleşme yaklaşımlarının bu karmaşıklığı ve çeşitliliği daha kapsayıcı bir biçimde ele alması gerektiği öne sürülmektedir. Türköne'ye göre, Batı dışı toplumlarda gözlenen değişim süreci modernleşme olarak tanımlanmaktadır. Çünkü Batı, modern dünyayı inşa ederken, Doğu toplumları modernleşme sürecini farklı aşamalardan geçerek deneyimlemiştir. Öncelikle, Doğu toplumları Modern Avrupa'nın egemen olduğu, sömürü alanları oluşturduğu ve kültürel üstünlük kurduğu bir döneme tanıklık etmiştir. Modernleşme, Batı dışı toplumların kendi tarihsel süreçlerini yaşamaya başlamalarını ifade etmekle birlikte, her toplum için farklı bir biçimde gelişmiştir. İslam toplumlarının modernleşmesi, diğer toplumlarla benzer özellikler taşısa da tamamen aynı doğrultuda ilerlememiştir. Günümüzdeki İslamî kültürler, bu farklı modernleşme süreçlerinin bir sonucudur.

³¹⁴ Bünyamin Solmaz, "Modernlik ve Modernleşme Kuramlarına Yöneltilen Eleştiriler", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 32 (2011), 44-48.

Türk modernleşmesi, diğer Müslüman toplumlarla kıyaslandığında temel bir farklılık göstermektedir. Türkiye için modernleşme, hayatî bir mesele haline gelmiş ve Osmanlı Devleti, varlığını sürdürebilmek adına modernleşme sürecine girmek zorunda kalmıştır. Osmanlı’da modernleşme, Lale Devri’yle başlamış, Tanzimat Dönemi’nde ise daha belirgin bir hâl almıştır. Bu süreçte, Tercüme Odası gibi eğitim kurumları kurulmuş ve bürokratlar yabancı dil bilgisine sahip olarak yetiştirilmiştir. Tanzimat bürokrasisinin birçok önemli ismi bu kurumdan çıkmış ve modernleşme hareketlerinin merkezinde yer almıştır. Mustafa Reşid Paşa gibi devlet adamları, yabancı misyonlarda görev alarak modernleşme sürecine büyük katkı sağlamıştır. Elçilikler, Osmanlı modernleşmesinde kritik bir rol üstlenmiş ve Tanzimat’ın kurucu kadrolarına önemli bir etki sağlamıştır. Diplomatik görevler, Osmanlı modernleşme hareketlerinin ilerlemesine katkıda bulunan temel unsurlar arasında yer almıştır.³¹⁵

Kuzey Azerbaycan ise, Osmanlı İmparatorluğu’nun modernleşme sürecinden etkilenmiş ve özellikle Tanzimat Dönemi reformları, diplomasi değişiklikleri ve eğitim alanındaki gelişmelerle bu dönüşüme katılmıştır. Bu süreçte, Kuzey Azerbaycan, kendi benzersiz modernlik yolunu izleyerek, Batı etkilerini kendi kültürel dokusuyla bütünleştirmiş ve modern dünyaya uyum sağlamıştır. Ancak, modernleşme teorilerinin eleştirilerine rağmen, Kuzey Azerbaycan’ın modernleşme süreci, evrimsel bir perspektiften ziyade kendi özgün tarihsel ve kültürel dinamikleriyle şekillenmiştir.

3.2. Kuzey Azerbaycan’da Modernleşme

Azerbaycan’da 20. yüzyılın başlarına doğru yaşanan millî kültürel rönesans süreci, ani gelişen bir olgu olmayıp, 19. yüzyılda şekillenen bir yenilenme hareketinin doğal bir sonucuydu. Bu süreçte öncü aydınlar yetişmiş, kültürel ve siyasî düşünceler ulusal ve evrensel değerlerden beslenerek gelişmiştir. Aydınlar, Avrupa’nın demokratik düşüncesini takip ederek Azerbaycan’a uyarlamış, millî gelenekleri sınırlamadan evrensel kültürü benimsemeye çalışmıştır. Kültürel rönesans dönemi, zengin bir edebiyat ve felsefi-kültürel düşünce temelinin oluşmasına katkı sağlamış ve Doğu kültürü ile evrensel değerler bağlamında yeni bir dünya görüşünün şekillenmesine olanak tanımıştır. Bu süreç, Azerbaycan’ın “uyanış” ve “yenilenme” çağları olarak iki aşamada değerlendirilmektedir. Öte yandan, Rus işgalinin

³¹⁵ Onur Kınlı, *Osmanlı’da Modernleşme ve Diplomasi* (Ankara: İmge Kitabevi, 2006), 127-135.

etkisiyle Azerbaycan Türklüğüne karşı ayrımcı politikalar uygulanmış, ancak aydınlar ve halk bu politikalara karşı direnerek mücadele etmiştir.³¹⁶

19. yüzyılda Çarlık Rusyası, modernleşme ve kültürel değişim çabaları doğrultusunda birçok alanda reformlar gerçekleştirmiştir. Kırım Savaşı'ndaki yenilgi, eski sistemin çürümüşlüğüne gözler önüne sererek modernleşme gerekliliği üzerine düşünmeye yol açmıştır. Serflik sisteminin kaldırılması ve toprak reformları, toplumsal ve ekonomik değişimlerin önünü açarak kapitalist sistemin gelişimine zemin hazırlamıştır. Bu dönemde şehirlerdeki sanayi gelişimi, göçlerin artmasına ve farklı bölgelerden gelen grupların kültürel etkileşimine neden olmuştur. Kültürel ve toplumsal yapıda meydana gelen bu değişimler, Azerbaycan'da işçi sınıfının oluşumunda ve siyasî hareketlerde etkin rol oynamasında önemli bir faktör haline gelmiştir. Çarlık yönetimi, modernleşme politikaları ve toprak düzenlemeleri aracılığıyla toplumsal yapıda ve ekonomideki değişimleri denetleyerek bu süreci güvence altına almayı hedeflemiştir. Bu süreç, Azerbaycan'da modernleşme ve kültürel dönüşümün birbiriyle etkileşim içinde ilerlediği önemli bir dönem olarak kayda geçmiştir.³¹⁷ Azerbaycan'da modernleşme, din ve geleneksel kültüre karşı bir meydan okuma olarak çeşitli muhalefet hareketlerini ortaya çıkarmıştır. Bu süreç, entelektüellerin toplumsal aksaklıkları eleştirdiği ve eğitim ile dil değişikliklerinin önemli bir rol oynadığı bir döneme tekabül etmektedir. Aynı zamanda Azerbaycan'da ulus bilincinin oluşumu da uzun bir yolculuk olmuştur. 19. yüzyılın başlarından itibaren millet kavramına geçiş, ümmet kavramından ayrılma çabalarıyla şekillenmiş ve bu dönüşümde aydın kuşağı büyük bir etki sağlamıştır. Bu kuşak, toplumun bilinçlenmesinde ve ulusal kimliğin oluşumunda önemli bir rol oynamıştır.

Rus işgali öncesi Azerbaycan'da feodal iktisadî ilişkiler hâkimdi ve ekonomi büyük ölçüde tarıma ve basit takas işlemlerine dayanıyordu. Ancak Rus hâkimiyetiyle birlikte ekonomik bütünlük sağlanmış ve kapitalist ilişkiler güçlenmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra yaşanan ekonomik canlanma, aynı zamanda millî burjuva sınıfının ortaya çıkmasına olanak sağlamıştır. Bu dönemde aydınlar sınıfı, millî uyanışın temelini atarak edebî ve kültürel alanda önemli katkılarda bulunmuşlardır. Bilimi referans alarak ulusal kimliğin gelişmesine katkı sağlamış ve halkla iletişim kurmaya çalışmışlardır. Ancak, ulemanın muhalefetiyle karşılaşan aydınlar, giderek siyasallaşmış ve millî uyanışın öncüleri haline gelmiştir.

³¹⁶ Mübariz Süleymanlı, "Azerbaycan'da Modernleşme ve Kültür; 19. Yüzyılın İkinci Yarısı- 20. Yüzyılın Başları", *Azerbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler (19. Yüzyılın Ortaları-20. Yüzyılın Başları)*, ed. Ali Asker (Ankara: Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, 2021), 44-45.

³¹⁷ Ramesh Rzayev, "Tarihsel Perspektiften Modernleşme Paradigması (Azerbaycan'da Modernleşme Tartışmalarına Dair Yeni Bir Yaklaşım: 1848-1878)", (Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2020), 161-162.

Azerbaycan'ın millî uyanışında, millî burjuva sınıfının doğuşu ve aydınların liderliği büyük bir rol oynamıştır. Bu süreç, ülkenin ekonomik ve kültürel altyapısında köklü değişimlerin yaşandığı, Azerbaycan'ın millî kimliğini güçlendiren ve toplumsal değişimlere yol açan önemli bir dönüm noktası olmuştur.³¹⁸ Bu gelişmeler, Azerbaycan'ın modernleşme ve millî bilincin gelişmesi sürecinde önemli bir rol oynamıştır.

19. yüzyılda Azerbaycan, siyasî ve toprak bölünmeleri yaşayarak Rusya'nın etkisi altına girmiştir. Bu süreç, ülkenin siyasî ve toplumsal yapısında köklü değişikliklere yol açmıştır. Rusya'nın Azerbaycan'ı işgal etmesi, bölgenin ekonomik ve ticarî ilişkilerini geliştirmiş, aynı zamanda yeni okulların ve eğitim kurumlarının kurulmasına zemin hazırlamıştır. Bu dönemde Rusya'nın Azerbaycan'ı modernleştirme çabaları, pozitif bilimlerin öğretildiği okulların açılması gibi yenileşme hareketlerinin başlamasına sebep olmuştur. Azerbaycan'da dinî eğitim önemli bir yer tutsa da, 19. yüzyılın ikinci yarısında İslamcı ıslahat hareketleri artmış ve dinin modern çağın gerekliliklerine uyarlanması için çabalar hız kazanmıştır. Bakü, petrol sanayii açısından büyük bir öneme sahip hale gelmiş ve Rusya'ya ithal edilen Amerikan petrolüyle rekabet etmeye başlamıştır. Bu durum, Azerbaycan'ın ekonomik yapısında önemli bir değişikliğe yol açarak dış sermayenin gelişmeye başlamasına, özellikle petrol ve boya sektörlerinde yatırımların artmasına neden olmuştur.³¹⁹

Azerbaycan'da 19. yüzyılın sonlarına doğru yaşanan kültürel ve sosyal dönüşüm, sadece dış etkenlerle değil, aynı zamanda yerel aydınların etkisiyle şekillenmiştir. Bu süreç, Azerbaycan'ın modernleşme yolunda önemli adımlar attığı ve ulusal kimlik oluşturma çabalarının hız kazandığı bir dönemi simgelemektedir. Çarlık Rusya'sının işgali, Azerbaycan'ın ekonomik yapısını yeniden şekillendirirken, sosyal yapıyı da derinlemesine etkilemiştir. Bu değişiklikler, özellikle yeni sınıf yapıları ve eğitim sistemindeki reformlarla kendini göstermiştir. Ayrıca, Azerbaycan'ın petrol kaynakları üzerindeki artan uluslararası rekabet, ülkenin ekonomik stratejilerini dönüştürmüş ve kapitalist ilişkilerin güçlenmesini sağlamıştır. Azerbaycan'ın kültürel Rönesansı, halkın toplumsal aksaklıklara karşı direnişi ve millî kimlik bilincinin oluşumu ile entelektüel bir mücadeleye dönüşmüştür. Sonuç olarak, 19. yüzyıl Azerbaycan'ı, hem kültürel hem de ekonomik anlamda köklü değişimlerin yaşandığı ve modern bir ulus olma yolunda önemli adımların atıldığı bir dönem olarak kaydedilmiştir.

³¹⁸ Savaş Açıkkaya, “Çarlık Rusyası Hâkimiyetindeki Azerbaycan Türklerinde Ulus Bilincinin Gelişmesinin Temel Dinamikleri”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 28 (2010): 405-409.

³¹⁹ Refik Turan, “Kuzey Azerbaycan'da Modern Ulusal Kimliğin Gelişim Sürecine Genel Bir Bakış”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sy. 61 (2018): 431-435.

3.2. Kuzey Azerbaycan'da Aydınlar ve Modernleşme

Rusya'nın Kuzey Azerbaycan'ı istilasından sonra, Azerbaycanlı aydınlar arasında bilim insanları ve yenilikçi düşünceleri savunanların sayısı hızla artmıştır. Bu değişimin en önemli nedeni, Azerbaycanlı düşünürlerin Rus dilini öğrenmeleri ve bu dil aracılığıyla Batı medeniyetine dair bilgi edinme fırsatı bulmalarıydı. Batı medeniyetiyle tanışan 19. yüzyıl Azerbaycan aydınları, Avrupa'daki halkçılık prensipleri, özgürlükçü düşünce sistemi ve demokrasi idealinden etkilenmişlerdir. Bazı aydınlar, Batı'daki yenilikçi hareketlerin Azerbaycan'a uygulanmasını savunurken, bazıları ise Batı yaşam tarzı ve yeniliklerinin millî ve dinî değerlere ters düştüğünü belirterek daha kapalı bir duruş sergilemişlerdir. Yenilikçi düşünceleri savunanlar genellikle Rusların yoğun olduğu semtlerde yaşayan, Rus askeri hizmetinde ya da devlet dairelerinde çalışan kişilerdi. Asrın şartları göz önünde bulundurulduğunda, yenileşmenin kaçınılmaz olduğu kabul edilmekteydi.³²⁰ Rus mekteplerinde eğitim gören Azerbaycanlı münevverler, Batı fikir akımlarıyla tanışırken millî benliklerini kaybetmediler. Aksine, kendi çevrelerinden kopmadan, millî düşünce, millî edebiyat, millî hayat ve bağımsızlık fikrini sürekli olarak canlandırmaya çalıştılar ve bu çabalarında başarılı oldular. Avrupa'da eğitim gören ve yabancı üniversitelerden mezun olan Azerbaycanlı aydınlar, bulundukları kültürel ortamdan etkilenmiş olsalar da, Azerbaycan Türk milliyetçiliğinin temel unsurlarını oluşturmayı başardılar. Bu aydınlar, yaşamlarını Azerbaycan Türklerinin millî uyanışına adadılar. Ayrıca, Avrupa'da eğitim alan münevverler ile birlikte yerli Doğu kültüründe yetişen orta dereceli aydınlar da aynı hedef doğrultusunda faaliyet gösterdiler. Milletperverlik uğruna çıktıkları bu yolda, hiçbir zorluktan kaçınmadılar ve Azerbaycan Türkleri tarihine şerefli münevverler olarak geçtiler.³²¹ Diğer taraftan yenileşme karşıtı olan kişiler de mevcuttu. Modernleşmeyi tamamen reddedenler bir süre sonra içtihat anlayışını zorlayarak İslâm dinini çağın anlayışına göre yorumlamaya başladılar.³²²

19. yüzyıl Azerbaycan modernleşmesinin ve edebiyatının öncüleri, eğitimci ve yenilikçi

³²⁰ Yavuz Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1994), 44.

³²¹ Ahmet Caferoğlu, *Azerbaycan* (İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1940), 23.

³²² Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları* (1994), 44; Islahatçı düşüncelerin hızla yayılması ve birçok din adamının da geleneksel içtihat anlayışını zorlamasında Şeyh Cemaleddin Afgani'nin etkisi büyüktür. Cemaleddin Afgani, 19. yüzyılın önemli din ve fikir adamlarındandı. O, Müslüman devletlerin Batı karşısında o dönemde geride kalmasının sebebini İslâm dünyasının ilim ve bilim alanında geride kalması olarak görmektedir. İslâm dininin ilerlemeye engel olmadığını din adamlarına telkin ederek yenileşmenin önünün açılmasında etkili olmuştur. Cemaleddin Afgani'nin İslam birliği düşüncesindeki yeri ve önemi hakkında detaylı bilgi için bkz. Abdolvahid Soofizadeh, "Cemaleddin Afgani'nin İslam Birliği Düşüncesindeki Yeri ve Önemi", *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi (OTAD)*, c. 4, sy. 2 (2020): 118-127.

kişilerdi. Bu dönemde eğitimin, toplumun modernleşme ve faaliyete geçme gücünü sağlayan temel unsurlardan biri olarak vurgulandığı görülmektedir. Eğitim yoluyla toplumun büyük ölçüde değiştirilebileceği ve çağın gereklerine uygun bir şekilde yeniden düzenlenebileceği umut ediliyordu. İktisadî ve kültürel kalkınmada eğitimin rolü büyüktü ve 19. yüzyıl Azerbaycan'ında toplumun her kesiminin eğitime ihtiyacı vardı. Eğitimin, tüm sorunları çözmesinde de, cehaletin karanlığını aydınlatarak doğru bir yön gösterdiği kabul ediliyordu. Bu da bir toplumun ilerlemesinde büyük öneme sahiptir. Ayrıca, bir toplum için en büyük eğitim, o topluma köklerini, kimliğini ve geçmişini anlatmak olmalıdır. Bu bağlamda, 19. yüzyıl Azerbaycan edebiyatı, Türkçülük ve milliyetçilik duygularının yayılmasında etkili olmuş ve gerilikle mücadele etmek, halkı ilerici bir geleceğe yönlendirmek önemli temalar arasında yer almıştır. Bu görev, dönemin edebiyatçıları için sosyal ve siyasî bir sorumluluk haline gelmiştir. Baykara'ya göre, bu edebiyatçılar, tarihî rollerini ve yukarıda bahsedilen görevlerini başarılı bir şekilde yerine getirmiştir. Aynı zamanda, 20. yüzyılda Azerbaycan halkının vatan ve milletin bağımsızlığı için gösterdiği özverinin temelinde 19. yüzyıl edebiyatçılarının katkılarının olduğu düşünülmektedir. Onlar, halkın anlayacağı dilde eserler vererek sosyal, siyasî ve ekonomik meseleleri gündeme getirmiş ve aynı zamanda insan olma ruhunu ve terbiyesini halka aşılamaaya çalışmışlardır.³²³

Yeni Azerbaycan medeniyetini şekillendiren aydınlar, Şark dillerini ve medeniyetini derinlemesine bilen, Batı medeniyetinin esaslarını ve felsefesini de iyi kavrayarak bu iki kültürün sentezini oluşturmuşlardır. Bu dönemin önde gelen isimlerinden Profesör Mirza Kazım Bey, İngilizce, Almanca ve Rusça dillerine hâkimdi. Abbaskulu Bakıhanov, Rusçayı iyi bilmekle birlikte, Mirza Şefi Vazeh Bödenşte de Farsça ve Türkçe dersleri veriyor, Almanca dersleri alıyordu. İsmail Kutkaşınlı ise Rusça ve Fransızca bilerek Batı kültürüne olan ilgisini genişletiyordu. Bu sayede 19. yüzyılın ilk yarısında Azerbaycan, Batı medeniyetine yönelmiş ve kültürel gelişimi açısından önemli bir dönüm noktasına ulaşmıştır.³²⁴

Rusya'nın Kuzey Azerbaycan'ı işgalinden sonra, Azerbaycanlı aydınlar arasında bilimsel ve kültürel modernleşmeye yönelik güçlü bir eğilim oluşmuştur. Bu dönemde, Batı medeniyetine duyulan ilgi, Azerbaycanlıların Rus dilini öğrenmesiyle artmış ve böylece Batı'dan gelen düşünce akımlarını tanımaları sağlanmıştır. Batı'daki yenilikçi hareketlere yönelik bir ilgiyi benimseyen aydınlar olduğu gibi, Batı'nın değerlerinin millî kimlik ve dinî inançlara zarar verebileceği düşüncesine sahip bir diğer grup da bulunmaktaydı. Bu farklı yaklaşımlara

³²³ Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, 69.

³²⁴ Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, 52.

rağmen, 19. yüzyıl Azerbaycan'ında eğitim, toplumsal modernleşmenin temel aracı olarak kabul edilerek toplumun her kesimi için eğitim gerekliliği sürekli olarak vurgulanmıştır. Edebiyat da bu dönemde, milliyetçilik ve Türkçülük gibi ideallerle halkı aydınlatma amacına hizmet etmiş ve önemli bir rol üstlenmiştir. Modernleşme ile milliyetçilik arasında bir denge kurarak, Azerbaycanlı aydınlar, Batı'dan gelen yenilikçi akımları özümseyip, aynı zamanda kendi toplumsal ve kültürel değerlerini de korumaya çalışmışlardır. Eğitim, toplumsal değişimin itici gücü olarak kabul edilerek büyük bir öneme sahip olmuş ve Azerbaycan edebiyatı halkı bilinçlendirerek ilerici bir yol gösterici olmuştur. Bu dönemin aydınları, Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesine önemli bir miras bırakmışlardır.

3.3.1. Mirza Cafer Topçubaşı (1790-1869)

Azerbaycan'ın modernleşmesinde Azerbaycan'ın ilk maarifçileri önemli vazife üstlenmişlerdir. İlk maarifçiler arasında yer almış³²⁵ Azerbaycan'ın modernleşmesinde müessir rol oynamış, modernleşme fikrinin temlerinin atılmasında öncülük etmiş³²⁶ olan Mirza Cafer Topçubaşı 1790 yılında Gence'de doğmuştur. Babası Alimerdan Bey'dir.³²⁷ Tiflis'te, medresede yüksek bir eğitim almış ve bu sayede iyi bir bilgi birikimine sahip olmuştur.³²⁸ Rusça, Ermenice, Arapça, Farsça ve Gürcüce dillerini iyi derecede öğrenmiştir.³²⁹ Rus okullarında eğitim görmüştür.³³⁰ Gençlik yıllarını babasının görev yaptığı Tiflis'te geçiren Mirza Cafer Bey'in ailesi, Tiflis'te Çar sarayının yakınlarında bulunan evlerin birinde yaşamıştır.³³¹ Gürcü çarı Georgi ve oğulları, Mirza Cafer Bey'e babasına soyluluk beratı vermiştir. Mirza Cafer Bey, bu belgeyi Rusçaya çevirip Dış İşleri Bakanlığı'na sunmuş, ancak 1848 yılındaki inceleme sonucunda belgenin soyluluk değil, Kafkasya'nın Müslüman

³²⁵ Yılmaz Özkaya, "Kırım-Azerbaycan Edebi-Fikri İlişkilerinde İsmail Gaspıralı'nın Rolü", *Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri 1 / İsmail Bey Gaspıralı*, 4 Bilgi Şölenleri Serisi, Editörler: Alev Sınar Uğurlu, Selçuk Kırılı, (Bursa: Türk Ocakları Bursa Şubesi Yay., 2015), 107; *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 1, Azerbaycan Edebiyatı*, (Red: Nevzat Kösoğlu) (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993), 160; Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları* (1994), 44; Salih Okumuş, "Modern Azerbaycan Edebiyatı", *Türkler Ansiklopedisi*, c. 19 (Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2002), 263.

³²⁶ Ayvaz Morkoç, *Azerbaycan Edebiyatında Hikâye*, editör: Afina Barmanbay, Furkan Öztürk (İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2022), 17; *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 1, Azerbaycan Edebiyatı*, 160; Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, (1994), 44; Okumuş, "Modern Azerbaycan Edebiyatı", 263.

³²⁷ Cemil Hasanlı, *Alimerdan Bey Topçubaşı Dönemi ve Mücadelesi*, çeviren Ali Asker (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 2022), 14, 18.

³²⁸ *Türk Dünyası El Kitabı*, c. 3, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1992), 624.

³²⁹ Özkaya, "Kırım-Azerbaycan Edebi-Fikri İlişkilerinde İsmail Gaspıralı'nın Rolü", 107.

³³⁰ Hayati Yılmaz, "Mirza Ali Ekber Sâbir", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, c. 12, sy. 1 (Yaz 2012): 364.

³³¹ Hasanlı, *Alimerdan Bey Topçubaşı Dönemi ve Mücadelesi*, 14.

beylerine ait olduğuna karar verilmiştir.³³² Rusların 1803 yılında Gürcü devletini ele geçirmesinin ardından Mirza Cafer Bey Tiflis'ten ayrılmış, Prens Teymuraz'ın Tahran seyahati sırasında heyetinde yer alıp 1811 yılında Petersburg'a dönmüştür.³³³ Rus yönetimine teslim olduktan sonra Petersburg'da ikamet izni almış ve 1817 yılında geldiği belirtilse de *Zafer Nağmesi* adlı manzume, 1823 yılında gittiğini göstermektedir.³³⁴ Şark ve Kafkas dillerini bildiği için İmparator Üniversitesi'ne davet edilen Mirza Cafer Bey, ayrıca Dışişleri Bakanlığı Asya Departmanı'nda çevirmenlik yapmış ve Rusya Arkeoloji Komisyonu'nda görev almıştır. 1823 yılında Doğu Dilleri Eğitimi bölümüne katılarak, bölümün Doğu Dilleri Enstitüsü olarak yeniden yapılandırılmasına katkı sağlamıştır.³³⁵ Mirza Cafer Bey, verimli çalışmaları nedeniyle çeşitli madalyalarla ödüllendirilmiş, Petersburg Üniversitesi'nde 30 yıl Fars edebiyatı profesörü olarak görev yapmıştır.³³⁶ 1838 yılında Fars Dili ve Edebiyatı kürsüsünün başkanı, 1843 yılında ordinaryüs profesör olmuştur. 1845-1849 yıllarında Osmanlı dili ve edebiyatı dersleri vermiştir. Sağlık sorunları nedeniyle 1849 yılında görevinden ayrılmıştır. İyi bir hattat ve sufi olan Mirza Cafer Bey, 1852-1857 yıllarında Rusya Arkeoloji ve Numizmatik Cemiyeti Şark şubesinin başkanlığını yapmıştır.³³⁷ Mirza Cafer Bey, Fars dili ve edebiyatı dersleriyle tanınmış, Rus şarkiyatında önemli isimler yetiştirmiştir. Fars kökenli olduğu söylentilerini, Gürcistan kökenli "Müslüman Soylu Ünvanı" belgesiyle düzeltmiştir.³³⁸ Bilimsel çalışmaları, onu Londra Kraliyet Asya Cemiyeti'ne seçirmiştir.³³⁹ Farsça İncil çevirisi, Britanya şarkiyatçıları tarafından tanınmasını sağlamış, Şark klasikleri çevirileriyle Rusları Şark edebiyatıyla tanıştırmıştır.³⁴⁰

Mirza Cafer'in hayatı, Azerbaycan'ın modernleşme sürecinde kültürel ve entelektüel bir dönüşümün simgesi olmuştur. Eğitimine verdiği büyük önem ve çok dilliliği öğrenme çabası, onu doğu ve batı kültürlerini birleştiren bir düşünür haline getirmiştir. Tiflis'ten Petersburg'a uzanan yolculuğu, Batı etkilerini kabul ederken yerel kimliğiyle bağlarını koruma arzusunu ve

³³² Hasanlı *Alimerdan Bey Topçubaşı Dönemi ve Mücadelesi*, 21.

³³³ Hasanlı, *Alimerdan Bey Topçubaşı Dönemi ve Mücadelesi*, 14.

³³⁴ Hasanlı, *Alimerdan Bey Topçubaşı Dönemi ve Mücadelesi*, 14-15.

³³⁵ *Azərbaycan diasporunun tanınmış simaları*, (Palitra Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası, 3 Kasım 2015, No: 194), 7; Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, (1994), 44; Hasanlı, *Alimerdan Bey Topçubaşı Dönemi ve Mücadelesi*, 15.; Morkoç, *Azerbaycan Edebiyatında Hikâye*, 17.; Hasanlı, *Alimerdan Bey Topçubaşı Dönemi ve Mücadelesi*, 20.

³³⁶ Morkoç, *Azerbaycan Edebiyatında Hikâye*, 17.

³³⁷ *Azərbaycan diasporunun tanınmış simaları*, (Palitra, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası, 3 Kasım 2015), 7; Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, (1994), 44; Meleyke Alizade, "Gence Tarihinden Sayfalar", *İrs Tarih*, c. 4, sy. 12 (2014): 28-29; Hasanlı, *Alimerdan Bey Topçubaşı Dönemi ve Mücadelesi*, 22-23; Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, (1994), 44; Alizade, "Gence Tarihinden Sayfalar", 28-29.

³³⁸ Hasanlı, *Alimerdan Bey Topçubaşı Dönemi ve Mücadelesi*, 19.

³³⁹ Hasanlı, *Alimerdan Bey Topçubaşı Dönemi ve Mücadelesi*, 18.

³⁴⁰ Hasanlı, *Alimerdan Bey Topçubaşı Dönemi ve Mücadelesi*, 20-21.

çabasını yansıtmaktadır.

Azerbaycan'ın modernleşmesi, büyük ölçüde maarifçilik ideali üzerinden şekillenmiştir. Bu bağlamda, Azerbaycan'da maarifçiliğin önde gelen temsilcilerinden biri olan Mirza Cafer, ülkenin modernleşmesinde önemli bir rol üstlenmiştir. O dönemde, maarifçi aydınlanma yalnızca geleneksel medrese çevresinde değil, aynı zamanda Rusçanın da öğretildiği Usul-i Cedid Mektepleri üzerinden yayılmaya başlamıştır. Modern Azerbaycan edebiyatının gelişmesinde, hem Rusçayı hem de Batı dillerini bilen 19. yüzyılın reformist düşünürleri olan Mirza Fethali Ahundzade, Abbaskulu Bakıhanov, Mirza Cafer Topçubaşı, Mirza Kazım Bey, Celil Mehmetkuluzade, Üzeyir Hacıbeyli ve Hüseyin Cavid gibi önemli şahsiyetler öncülük etmiştir.³⁴¹ Mirza Cafer Topçubaşı, kendisi gibi Azerbaycan'ın ilk maarifçileri arasında yer alan Mirza Kazım Bey ile birlikte ortaya koydukları eserler Azerbaycan'da modern edebiyatın doğuşuna zemin hazırlamış, bu alanın da öncüleri olmuşlardır.³⁴²

Mirza Cafer Bey her ne kadar uzun yıllar Peterburg'da yaşamış olsa da Hasanlı, öğrencisi Polonyalı Aleksandr Hodzko'nun, onun Batı adetlerini benimsemiş olduğunu ancak millî giyim tarzını ve dinini muhafaza ettiğini, vatanının ilham perisini yaşattığını belirtmektedir.³⁴³ Mirza Cafer, maddî imkânsızlıklar nedeniyle eğitimine devam edemeyen başarılı öğrencilere maddî destek sağlayarak onların eğitimlerini sürdürmelerine yardımcı olmuş ve böylece Türk dünyasının ilmî gelişimine önemli katkılar sunmuştur. Ömrünün sonlarına doğru, Hukuk Fakültesi Dekanlığı'na başvuruda bulunarak başarılı öğrencilere, Topçubaşı ödülü olarak her iki yılda bir 100 ruble verilmesini talep etmiş, bu talep Senato kararı ve Rus Çarı'nın imzasıyla resmiyet kazanmıştır.³⁴⁴

Mirza Cafer Topçubaşı, Şark ve Kafkasya dillerini iyi derecede bilmesi sayesinde Batı'da ortaya çıkan edebiyat akımlarını yakından takip edebilmiştir.³⁴⁵ Modern Azerbaycan edebiyatının kurucuları arasında yer almış ve millî ile dinî değerlere sıkı sıkıya bağlı, bunların korunması ve gelecek nesillere aktarılmasının önemini kavramış bilinçli bir Türk bilim adamı olarak tanınmıştır. Rusya'da önemli görevler üstlenmesine rağmen, 19. yüzyılda Rusların Türkler ve Müslümanlar üzerinde tam bir hâkimiyet kurma amacıyla başlattığı okullaşma projesine temkinli yaklaşmıştır.³⁴⁶ Bununla birlikte, Rusya'da Şark bilimi ve eğitiminin

³⁴¹ Mustafa Öner, "Türk Dünyasında Modernizm ve Dil Gelişmesi", *Yeni Türkiye*, y. 24, sy. 101 (Ocak-Şubat 2018): 96.

³⁴² Morkoç, *Azerbaycan Edebiyatında Hikâye*, 17.

³⁴³ Hasanlı, *Alimerdan Bey Topçubaşı Dönemi ve Mücadelesi*, 19.

³⁴⁴ Hasanlı, *Alimerdan Bey Topçubaşı Dönemi ve Mücadelesi*, 18.

³⁴⁵ Özkaya, "Kırım-Azerbaycan Edebi-Fikri İlişkilerinde İsmail Gaspiralı'nın Rolü", 107.

³⁴⁶ Ali Erol, "Türk Kültür ve Fikir Hayatında Ekinçi (1875-1877)", *Bilgi*, sy. 39 (2006): 52.

gelişmesinde Mirza Cafer Bey'in katkıları büyük olmuştur.

Mirza Cafer Topçubaşı, Azerbaycan'ın modernleşme sürecine önemli katkılarda bulunmuş bir figürdür. Eğitim alanındaki yenilikçi düşünceleri, özellikle Rusça ve Batı dillerini öğrenmesi, Azerbaycan'ın entelektüel gelişimine önemli bir katkı sağlamıştır. Ancak, onun Batı kültürünü kabul ederken yerel kimlikten sapmamak için de çaba göstermiştir. Bununla birlikte, Azerbaycan'daki eğitim sistemine yaptığı katkılar ve özellikle genç bilim insanlarına sağladığı destek, modern Azerbaycan'ın bilimsel ilerlemesine olanak tanımıştır.

3.3.2. Mirza Kazım Bey (1802-1870)

Mirza Kazım Bey (1802-1870), Azerbaycan millî edebiyatının önemli simalarından biridir. İran'ın Reşt şehrinde dünyaya gelen Mirza Kazım Bey, ailesiyle Dağıstan'a göç ettikten sonra eğitimine Heşterhan'da devam etmiştir. Arapça ve Farsçayı derinlemesine öğrenmiş, Dağıstan'da İskoç misyonerlerine Farsça ve Azerbaycan Türkçesi öğretirken İngilizceyi de öğrenmiştir. Misyonerlerin etkisiyle, 1823 yılında Hristiyan olmuş,³⁴⁷ bu durum babasını derinden üzmüştür. İsveç'e gitme çabaları Çarlık hükümeti tarafından engellenmiş olsa da, misyonerlerin telkini Mirza Kazım Bey'in din değiştirmesine yol açmıştır.³⁴⁸ Mirza Kazım Bey, babasına hitaben kaleme aldığı mektubunda, şu ifadelerle yer vermiştir;

*“Benim durumum seni çok üzüyor biliyorum, ama şunu söylemek istiyorum ki benim İslamiyete yüz çevirmem, bir dinden nefret edip diğer dinin karşısında diz çökmek anlamına gelmez. Ben, halkı aldatan, halkın saf kalbiyle oynayan, onların sırtından menfaat sağlayan mollalardan yüz çevirmişim. Onların meclislerde anlattığı efsane ve hurafelerden yüz çevirmişim. Halkın evlatlarını kırıp geçiren, kızlarını kirleten, halkın huzurunu kaçıran ve sömüren hanlardan, onlara mescitlerde dua okuyan mollalardan yüz çevirmişim. Köylerde halkı ezen ağalardan ve halkı kaderimiz buymuş diye kandıran mollalardan yüz çevirmişim babacığım.”*³⁴⁹

³⁴⁷ A. D. H. Bivar, “The Portraits and Career of Mohammed Ali, Son of Kazem-Beg: Scottish Missionaries And Russian Orientalism”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, Vol. 57, No. 2 (1994): 284; Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, (1994), 45; Ahmet Kanlıdere, “Mirza Kâzım Bey”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 30, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2020), 163; *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, c. 1 (İstanbul: Dergah Yayınları, 1977), 261; İskoç misyonerlerin Rusya'da ne yaptıkları konusunda küçük bir bilgi ekleyecek olursak; bu misyoneler Büyük Petro zamanından beri Rusya'ya çok sayıda yerleşmişlerdi. Bazıları İngiltere kralı James Stuart'ın tahta çıkması için çıkan Jacobiye isyanından sonra ekonomik baskılar nedeniyle mülteci olarak gitmişti. Bu da gösteriyor ki Rus imparatorluk sarayında bazı nüfuz uygulamaları sayesinde, misyonerlere genişleyen Rus imparatorluğunun sınırlarına yakın yerleşimler kurma konusunda tavizler verilmiştir. Bkz. Bivar, “The Portraits and Career of Mohammed Ali, Son of Kazem-Beg: Scottish Missionaries And Russian Orientalism”, 285.

³⁴⁸ Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, 66.

³⁴⁹ Muhit Mert, “Aleksandr Mirza Kazım Bey (1802-1870)”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 4 (2004): 405-406.

Mirza Kazım Bey, 1826 yılında Kazan Üniversitesi'nde Şark dilleri okutmanlığına başlamış, Rusçayı öğrenerek çeşitli eserler çevirmiştir.³⁵⁰ 1835 yılında yazmaya başladığı *Türk-Tatar Grameri* adlı eseri, 1840 yılında yayımlanmış, 1846 yılında ise ikinci baskısını yapmıştır.³⁵¹ Bu eser, Azerbaycan Türkçesi grameri üzerine önemli bir kaynak olarak kabul edilmekte olup, Batı Avrupa'daki dilbilimsel araştırmalara temel teşkil etmiştir. 1848 yılında Almancaya çevrilen eser, Avrupa'da prestij kazanmış ve Mirza Kazım Bey, "Azerbaycan dili" terimini bilimsel literatüre kazandırmıştır. Eser, günümüzde de bilimsel değerini sürdürmektedir.³⁵²

Mirza Kazım Bey, Müslüman toplumların geri kalmışlığını cehalet ve taassupla ilişkilendirmiştir. Ona göre, mutaassıp mollalar ve baskıcı hükümdarlar tarafından yönetilen bu toplumlar, bu durum nedeniyle entelektüel potansiyellerini yeterince geliştirememiştir. Katı kurallar koyan hükümdarlara karşı çıkmış ve İslam ile bağdaşmayan dinî kuralların, İslam dünyasında fikrî durgunluğa yol açtığını savunmuştur. Ayrıca, bazı kesimler onun İslam'ın medeniyetin gelişimine engel teşkil ettiğini düşündüğünü öne sürmüştür.³⁵³ Ancak eserlerinde hiçbir zaman İslam dinini karalayacak bir yazısının olmadığı, aksine İslam'ı ve Hz. Muhammed'i yazılarında yüzeltmiştir.³⁵⁴ Çünkü o, İslam dinini detaylı bir şekilde incelemiş ve bu dinin medeniyetin ilerlemesine engel teşkil etmediğini görmüştür. Hristiyanlığı kabul ettikten sonra gerçekleştirdiği ilmî çalışmalar incelendiğinde, İslam'a yönelik kötüyeyici veya incitici bir tutum sergilemediği anlaşılmaktadır. Azerbaycan fikir hareketlerinde önemli bir yere sahip olan Kazım Bey, yaşadığı dönemde Çarlık Rusya'sının despotik ve asimilasyoncu politikalarına rağmen, Türkler için sade ve ortak bir Türk dili oluşturulması gerektiğini savunmuş ve bu görüşünü hükümete sunduğu raporla dile getirerek büyük bir medenî cesaret göstermiştir. Üstelik Azerbaycan dışında yaşayan bir Hristiyan Azerbaycan Türkü olarak, İslam'ın olumlu yönlerinden bahsetmesi ve Azerbaycan'ın geleceği için cesurca mücadele etmesi, onun karakterindeki erdemi açıkça ortaya koymaktadır.³⁵⁵ Kazım Bey, Türk, Arap, Fars ve Azerbaycan edebiyatı alanlarında yetkin bilim insanlarının yetişmesine önemli katkılar sağlamıştır. Bu doğrultuda, *Türk-Tatar Grameri* adlı eserini hazırlayarak dil eğitimi ve araştırmalarına destek olmayı amaçlamıştır. Bununla birlikte, onun millî Azerbaycan edebiyatına sunduğu en büyük hizmetlerden biri, Rus şarkiyatçılarının

³⁵⁰ İran edebiyatının önemli eserlerinden olan Sadi Şirazi'nin yazdığı 'Gülüstan' adlı eserden bir kısım yerler, Seyyid Mehmed Rızâ'nın *Es-Seb'u's-Seyyar fi-Ahbar-i Mülûki't-Tatar* adlı eseri Rusçaya çevirmiştir.

³⁵¹ Mert, "Aleksandr Mirza Kazım Bey (1802-1870)", 406; Kanlıdere, "Mirza Kâzım Bey", 164; Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, 67. Diğer eserleri, yaptığı çeviriler ve üzerinde çalıştığı eserler için bkz. Mert, "Aleksandr Mirza Kazım Bey (1802-1870)", 407-410.

³⁵² Xatirə Kərimova, *Mədəniyyət*, n. 3, (Azerbaycan: Elm, 2016), 69.

³⁵³ Kanlıdere, "Mirza Kâzım Bey", 164; Mert, "Aleksandr Mirza Kazım Bey (1802-1870)", 406.

³⁵⁴ Kanlıdere, "Mirza Kâzım Bey", 164.

³⁵⁵ Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, 68.

Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesini öğrenerek bu diller üzerinde araştırmalar yapmasına öncülük etmesidir. *Türk-Tatar Umumî Grameri* adlı eserinde, Azerbaycan Türkçesinin zenginliğini vurgulaması da bu katkısının bir göstergesidir.

Mirza Kazım Bey, Azerbaycan dilinin modernizasyonu ve standartlaştırılması sürecinde öncü isimlerden biri olmuştur. *Türk-Tatar Dilinin Grameri* adlı eseri, Azerbaycan Türkçesinin gelişiminde önemli bir referans kaynağı haline gelmiştir. Bunun yanı sıra, Azerbaycan tiyatrosunun gelişiminde de etkin bir rol oynayarak Batı tiyatrosunun tekniklerini ve yöntemlerini yerel kültüre uyarlamıştır. Tiyatro eserlerini Azerbaycan Türkçesine çevirerek halkın anlayabileceği bir dilde sunmuş ve tiyatronun geniş kitlelere ulaşmasını sağlamıştır. Bu çalışmalar, yalnızca Azerbaycan tiyatrosunun yaygınlaşmasına katkıda bulunmakla kalmamış, aynı zamanda Batı tiyatrosunun Azerbaycan kültürüne tanıtılmasına da yardımcı olmuştur. Mirza Kazım Bey, oyunlarındaki karakterleri Azerbaycan kültürüne uygun biçimde tasvir ederek tiyatronun yerel kimliğini güçlendirmiş ve Azerbaycan tiyatrosunun kendine özgü bir yapıya kavuşmasına önemli katkılar sunmuştur.³⁵⁶

Mirza Kazım Bey, doğu bilimleri alanında önemli çalışmalara imza atan ve Avrupa Müsteşrikler Cemiyeti üyesi olan bir şarkiyatçıdır. Eserleri İngilizce, Almanca ve Fransızcaya çevrilerek Batı akademik çevrelerinde ilgi görmüştür. 1869 yılındaki Batı Avrupa seyahati kapsamında Almanya, Fransa ve İngiltere'yi ziyaret etmiş, Londra'da kütüphanelerde araştırmalar yapmış ve İslam dünyasından getirilen el yazmalarını incelemiştir. Sanayileşmenin çevre üzerindeki olumsuz etkileri karşısında duyduğu üzüntü, onun gözlemleri arasında yer almıştır. Kasım 1870 tarihinde Rusya'ya döndükten kısa bir süre sonra hastalanarak 68 yaşında hayatını kaybetmiş, geride 50'den fazla eser bırakarak Pavlovsk kabristanına devlet töreniyle defnedilmiştir.³⁵⁷

Mirza Kazım Bey, Azerbaycan dilinin modernizasyonu ve standartlaşmasında önemli bir rol üstlenmiş, özellikle dilbilimsel katkılarıyla dikkate değer bir figürdür. Batı kültürü ve tiyatrosunu Azerbaycan'a tanıtarak kültürel alanda da yenilikçi bir yaklaşım sergilemiş, halkın anlayabileceği dilde tiyatro eserleri sunarak Azerbaycan tiyatrosunun halkla buluşmasını sağlamıştır. Dil ve kültür alanındaki bu katkıları, onun Azerbaycan'ın modernleşme sürecindeki önemli bir düşünür olarak anılmasına zemin hazırlamıştır.

³⁵⁶ Hidayet Orujov, *Azerbaijan Theater (from past to present)* (Bakü: Bakü State University Press, 2011), 56-60.

³⁵⁷ Mert, "Aleksandr Mirza Kazım Bey (1802-1870)", 410.

3.3.3. Abbaskulu Bakıhanlı Kudsi (1774-1846)

Abbaskulu Bakıhanlı Kudsi (1774-1846), Arapça ve Farsçayı öğrendikten sonra 1819 yılında Tiflis'e davet edilerek “Şark dilleri mütercimi” olarak görevlendirilmiştir. Burada Rusça öğrenmiş ve Batı edebiyatına ilgi duymaya başlamıştır. Görevi dolayısıyla Dağıstan, Şirvan, Ermenistan, Çerkezistan, İran ve Anadolu'yu ziyaret etmiş, 1829 ve 1831'deki Türk-Rus savaşlarında siyasî mütercim olarak görev almıştır. 1833 yılında Avrupa'ya giderek düşünsel gelişimini tamamlamış ve 1835 yılında emekliye ayrılarak *Gülistan-ı İrem* adlı eserini kaleme almaya başlamıştır.³⁵⁸ “Hayalin Uçuşu” adlı şiirinde seyahatlerinden edindiği izlenimleri ve farklı kültürlerle olan etkileşimini sanatsal bir dille işlemiştir.³⁵⁹

Cehalet, geri kalmışlık, dini fanatizm, hırsızlık ve şiddet gibi konuları şiirlerinde cesur bir şekilde eleştiren Bakıhanov, yalnızca şiir alanında değil, aynı zamanda nesir yazarlığı ve bilimsel çalışmalarıyla da büyük bir ustadır. Tarih, astronomi, beden eğitimi teorisi, fiziksel mükemmellik gibi alanlarda da derinlemesine bilgi sahibiydi. Eserlerinde aklı yüceltmiş, aydınlanma ve modernleşmenin önemine dikkat çekmiş ve farklı bilim dallarının gelişimine önemli katkılar sunmuştur.³⁶⁰ Aklın ve hikmetin önemine dikkat çektiği “Hikmetin Fazileti” adlı şiirinde Bakıhanov, İran'da bir bilge hekimin ölümünden sonra yüzüğünü kime miras bırakacağına karar verilmesi için düzenlenen bir bilgelik sınavını anlatmaktadır. Şah, herkesin en bilge kişi olduğunu iddia ettiği bir ortamda, yaşlı bir adamın doğru cevaplar vermesi üzerine yüzüğü ona vermiştir. Şiirinde verdiği mesaj, bilgelik, hüner, iyilik ve hakikatin, insanların ve devletlerin başarılı bir şekilde yönetilmesi için en önemli değerler olduğudur. Bakıhanov, bu şiirinde, bilge ve adil bir vezirin ülkenin refahı ve düzeni için ne kadar kıymetli olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca, farklı sınıflardan gelen insanların görüşleri arasında doğru değerleri bulma çabası, toplumsal uyum ve adaletin sağlanması için evrensel bir öğüt sunmaktadır.³⁶¹

Bakıhanov'un yaratıcılığına bakıldığı zaman o, 18. yüzyıl Fransız ansiklopedistleri³⁶² ile kıyaslanmıştır. Birçok özelliği kişiliğinde barındıran yazar, Rusya'da Farsçanın ilk gramerini

³⁵⁸ Асланлы Гунтюрк М. И., “Вопросы Физического Воспитания в Творчестве А. Бакиханова”, *Педагогічні Науки*, (Випуск: 112, 2013), 6; Tahsin Yazıcı, “Bâkîhanlı”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 4, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1991), 543; Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, (1994), 47.

³⁵⁹ Abbasqulu Ağa Bakıhanov Qüdsi, *Seçilmiş Əsərləri* (Bakı: Avrasiya Press, 2005), 190.

³⁶⁰ Асланлы Гунтюрк, “Вопросы Физического Воспитания в Творчестве А. Бакиханова”, 6.

³⁶¹ Bakıhanov Qüdsi, *Seçilmiş Əsərləri*, 221-222.

³⁶² Ansiklopedistler, aydınlanma yıllarında, Fransa'da, 1731-1777 tarihleri arasında Encyclopedie'yi çıkarmış olan aydınlardır.

yazmıştır. *Gülistan-ı İrem* adlı eseri, Azerbaycan tarihi için her zaman önemli bir yer tutmuş ve pek çok bakımdan dönemin önde gelen eserleri arasında yer almıştır. İncelendiğinde, yazarın yenilikçi ve çağdaş düşüncelerle, geniş bir bilgi birikimine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Batı kaynaklarından faydalanarak kaleme aldığı bu eserde, izlediği yöntemler, tarih tanımı, tarihin gerekliliği ve faydaları hakkındaki görüşleri, Azerbaycan'daki çağdaş tarih yazımının temellerinin atılmasına olanak sağlamıştır.³⁶³ Bakıhanov, İslam dininin bilime engel oluşturmadığını vurgulamış ve çağdaş bilimsel bilgileri, Kuran-ı Kerim ayetleriyle birleştirerek araştırmalarında bunu somutlaştırmıştır. Edebiyat alanına, geleneksel bir divan şairi olarak başlamış olsa da kısa sürede hem konu hem de biçim açısından modernleşmenin gerekliliğini fark etmiştir. 19. yüzyılda Kuzey Azerbaycan edebiyat ve kültür tarihinde 'Maarifçilik Hareketi' olarak bilinen aydınlanma hareketinin öncülerinden ve ilk temsilcilerindendir.³⁶⁴

Bakıhanov, o dönemin kültürel ve siyasî hayatında önemli bir role sahipti. Arapça, Farsça, Rusça ve Türkçe olarak yazdığı eserleri, resmî raporları ve mektupları, tarih, astronomi, coğrafya, mantık, dilbilim, felsefe ve tasavvuf gibi farklı alanlarda, dönemin kültürel ortamını, bilim anlayışını ve geleneksel/yenilikçi görüşleri yansıtmaları açısından büyük önem taşımaktadır. Örneğin, Rusya'da Farsça grameriyle ilgili ilk çalışmalardan biri olan *Kanun-i Kudsi*'yi yazan düşünürün, Batı kaynaklarından yararlanarak kaleme aldığı *Gülistan-ı İrem* adlı eserinde kullandığı yöntem, tarih tanımı ve tarih biliminin önemi ve yararları hakkındaki görüşleri ile Azerbaycan'daki çağdaş tarih yazımının ortaya çıkması için zemin hazırlamıştır.³⁶⁵ Yazar, *Gülistan-ı İrem* adlı eserinin yazılma sebebi hakkında şunları yazmıştır;

*“Bu muhterem cenab için, ele alıp kalemi, bu ‘Gülistan-ı İrem’i büyük bir hevesle yazdım. Belki de bu dünyaya benden bir yadigâr kalır, her baktığında ferahlık versin kalbine bu hoş bahar. Burada birçok tuhaf ve eğlenceli haberler, bu eser çeşitli garip konuşmalardan oluşuyor. Her tamaşa eden keyif alır bunu okurken, tıpkı çocuğunu özenle besleyen bir anne gibi. Bu kitapta eski krallardan, geçmiş zamandan haber var, bu kitapta çok bilge ve değerli inciler bulunmaktadır.”*³⁶⁶

Edebiyat, kültür, felsefe ve sosyo-politik alanlarda etik görüşlere sahip olan Bakıhanov, Azerbaycan tarihinde yeni bir sayfa açmıştır. Onun fikirleri, kendisinden sonraki nesiller için

³⁶³ Elmin Aliyev, “Son Dönem Azerbaycan / Türk Düşünürlerinden Abbaskulu Bakühanlı ve Nesâyih İsimli Eseri”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 20 (2008): 85.

³⁶⁴ *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 1*, 160.

³⁶⁵ Elmin Aliyev, “Azerbaycan'da Modernleşme Dönemine Ait Klasik Bir Maktel Örneği: Riyazü'l-Kuds”, *Çeşitli Yönleri İle Kerbelâ (Edebiyat)*, c. 2, (Sivas: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2010), 391.

³⁶⁶ Bakıhanov Qüdsi, *Seçilmiş Ŗsârleri*, 442.

de yol gösterici olmuştur. Rusya’da yüksek askerî rütbelere ulaşan Bakıhanov, mükemmel askerî ve politik bilgiye sahip, derin düşünce yapısıyla çevresine örnek olan bir şahsiyetti. Çağdaşları, onun özverisini, cesaretini ve çalışkanlığını defalarca dile getirmiştir.³⁶⁷ Toplumların gelişiminde eğitimin önemini çok iyi anlayan ve modernleşme çağının başladığını gören Bakıhanov, Bakü’de Rus dilinde eğitim veren bir ilkokul açmak istemiştir. 1832 yılında bu faaliyeti için harekete geçmiş, hatta okulun ders kitaplarını kendisi yazmıştır. Hükümete sunduğu raporda şu ifadelerle yer vermiştir; “Eğitime doğru atılan ilk adım okul kurmaktır. Ben soydaşlarımla yararlanması için bu işe bütün gücümü sarf ediyorum. Bir okul açmak için kişisel denetimim altında olmak üzere bu teklifte bulunuyorum.”³⁶⁸ Bu teklif, o dönemde Kafkasya’nın baş hâkimi olan Baron Rozen tarafından reddedilmiştir. Bunun nedeni, Çarlık yönetiminin işgal ettiği bölgelerdeki halkların eğitim alarak ilerlemesini ve devlet işlerinde görev almasını sömürge politikalarına aykırı bulmasıydı. Bakıhanov bu duruma üzülmüş, Baron Rozen ile arası açılmış ve ordudan istifa etmiştir. Bunun üzerine General Paskeviç ile görüşerek, onun vasıtasıyla Çar ile görüşmüş, emekliliğini istemiştir. 1835 yılında emekliye ayrılarak babasının köyü olan Emsar’a yerleşmiş ve edebî ve ilmî faaliyetlerini burada devam ettirmiştir.³⁶⁹

Yazarın *Mişkâtü’l Envâr* ve *Tezhib-i Ahlak* adlı eserleri, ahlakî terbiye ve orta halli insan tipi yetiştirmek için yazılmış bir nevi ahlak kitabıdır. Bakıhanov, dindar bir kişilik sergileyen ve İslam dininin modernleşme süreçleriyle uyumlu olduğunu savunan bir düşünürdü. Onun eserlerinde yer alan hikâyeler, bu görüşlerini destekler niteliktedir. Örneğin, *Əsil Məqsədin Bəyanı* (Asıl Maksadın Beyanı) adlı eserinde, dünya hayatının geçici zevklerine kapılmanın bireyler üzerinde olumsuz etkiler yaratabileceği vurgulanmaktadır. Hikâyede, dünyevî malların insanları aldatılabileceğine dikkat çekilmiş; hakiki mutluluğun ise manevî değerlerde bulunduğu ifade edilmiştir. Bu bağlamda, dünya nimetlerinin hırs ve körlük yaratarak bireyleri yanlış yollara sevk edebileceği fikri işlenmiştir. Eserde öne çıkan bir diğer tema ise hatalardan ders alma ve doğru yola yönelme konusudur. Adaletin er ya da geç tecelli edeceği ve her eylemin bir karşılığı olacağı mesajı net bir şekilde aktarılmıştır. Ayrıca, bireylerin uyanış ve farkındalık içinde bir hayat sürmesi gerektiğine yönelik önemli bir vurgu yapılmıştır. Bakıhanov, eserde insanlara sarhoşluk ve gafletten uzak durmaları gerektiğini hatırlatırken, kişisel deneyimlerden ve başkalarının yaşantılarından ders çıkarmanın değerini ön plana koymuştur. Bu yönüyle eser, bireysel dönüşüm ve ahlakî gelişim açısından yol

³⁶⁷ Асланлы Гунтюрк, “Вопросы Физического Воспитания в Творчестве А. Бакиханова”, 6-7.

³⁶⁸ Bayram, “Abbaskulu Ağa Bakühanov’un Hayatı, Eserleri Ve Kitab-ı Askeriye Hikâyesi”, 147.

³⁶⁹ Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, (1994), 47; Bayram, “Abbaskulu Ağa Bakühanov’un Hayatı, Eserleri ve Kitab-ı Askeriye Hikâyesi”, 148.

gösterici bir mahiyet taşımaktadır.³⁷⁰ Bir başka hikâye olan *Rəftar Qaydaları Haqqında* (Davranış Kuralları Hakkında) adlı eserde, dostluğun önemi ve dostluğun getirdiği faydalar anlatılmakta, bununla birlikte dostluğun insanın hayatındaki en büyük lezzetlerden biri olduğu vurgulanmaktadır. Dostların, birbirlerine zor zamanlarda destek olduğu, maddî ve manevî sıkıntılarda yine birbirlerine yardım ettikleri belirtilmiştir. Eserde dostların; insanın hatalarını ve eksiklerini göstererek onu kötü işlerden sakındırdığı, dostu olmayan ya da dostlarını çabuk unutan kişilerin diğer insanlara kıyasla daha kötü durumda oldukları mesajı verilmiştir.³⁷¹ Bakıhanov, ahlakî değerlere ve dinî inançlara bağlı bir yazar olup İslam dininin modernleşmeyle uyumlu olduğunu savunmuştur. Eserlerinde, bireylerin dünya hayatının geçici zevklerine kapılmadan manevî değerlere yönelmelerini teşvik etmiştir. Ahlakî terbiye ve orta halli insan yetiştirmeyi amaçlayan Bakıhanov, eserlerinde adaletin tecellisi ve dostluğun önemine vurgu yapmıştır. Bu doğrultuda, insanlara ahlakî ve etik değerleri öğretmek amacıyla didaktik hikâyeler kaleme almıştır.

Bakıhanov, 19. yüzyılda Azerbaycan'daki siyasî olaylarda aktif rol oynamasının yanı sıra farklı entellektüel faaliyetlerde bulunmuş, klasik ve modern düşünce arasında bir köprü vazifesi gören önemli bir fikir adamıdır. *Riyazü'l-Kuds* adlı eseri, Bakıhanov'un gençlik dönemine denk gelen ve 19. yüzyıl Azerbaycan/Türk/İslam düşüncesindeki değişimi belli ölçüde yansıtan bir maktel³⁷² örneği olarak kabul edilmektedir. Konu, dil, üslup ve diğer yönlerden eleştirilmesine rağmen Kerbela olaylarını anlatan eserlerinin, özellikle mersiyelerin Sovyet dönemine kadar Azerbaycan'da yaygın bir şekilde yazılması devam etmiştir. Bunun sebebi, konunun geniş anlamıyla dini bir anlam ifade etmesi ve dinin medeniyetin bekası için gerekli bir unsur olarak kabul edilmesidir.³⁷³ Bakıhanov'un çalışmalarında, 19. yüzyıl Azerbaycan bilimsel tarih yazıcılığı ve gerçekçi edebiyatın ilk örnekleri bulunmaktadır. Batı'da geliştirilen yeni bilgi alanlarında kullanılan metotlar, Bakıhanov'un sosyal bilimler alanındaki çalışmalarıyla Azerbaycan'da uygulanmaya başlamıştır. Bu yeni girişim; yeni bir üslup, form ve türle tarih metodolojisi üzerine yapılan çalışmalarda kendisini göstermektedir. Bakıhanov'un kalemiyle Azerbaycan'da tarih ilk kez bir "ilim" olarak yazıya dökülmüştür. Ayrıca Bakıhanov, Azerbaycan'da eğitimin modernleşmesinin ilk önericisi olmasına rağmen, modernleşmeye dair görüşlerini kariyerini etkilemeyecek şekilde ifade etmiştir. Bakıhanov'un

³⁷⁰ Bakıhanov Qüdsi, *Seçilmiş Əsərləri*, 146.

³⁷¹ Bakıhanov Qüdsi, *Seçilmiş Əsərləri*, 41-42.

³⁷² Makteller, 19. yüzyılda Azerbaycan/Türk/İslam düşüncesindeki değişimi yansıtan klasik örnekler olarak değerlendirilebilir. Bu eserler, modernleşmenin kültürel ve entelektüel boyutlarına katkı sağlamıştır. Özellikle mersiyelerin yazılması, Kerbela olaylarının hatırlanması ve yaşatılması açısından önemli bir işlev görmüş ve Azerbaycan toplumunun tarih ve kültürüne önemli bir katkı sağlamıştır.

³⁷³ Aliyev, "Azerbaycan'da Modernleşme Dönemine Ait Klasik Bir Maktel Örneği: "Riyazü'l-Kuds", 399.

düzyazı üslubu ise Azerbaycan edebiyatında ilk kez kullanılmıştır. Bu yeni üslup, yenilikçi ve modern fikirlerin yayılmasında ve kolayca erişilebilir bilginin benimsenmesinde etkili olmuştur.³⁷⁴

Bakıhanov'un modern Azerbaycan'ın yaratılmasına yaptığı katkılar, özellikle milliyetçi görüşleri ve çağdaş batılı dünya ile ilişkileri teşvik etmesi nedeniyle gerçekleşmiştir. O, tarih, edebiyat ve coğrafya gibi birçok konuda çalışmalarda bulunmuştur. Azerbaycan tarihi ve kültürü üzerine kitaplar yazmıştır. Ayrıca Azerbaycan'ın coğrafi özellikleri ve siyasî durumu hakkında yazılar kaleme almıştır. Eserleri arasında Azerbaycan'ın tarihi ve modernleşmesi hakkında özellikle dört eser öne çıkmaktadır. *Kitâb-ı Nasihat veya Nasihatnâme* adlı eserde Bakıhanov'un Azerbaycan'ın modernleşmesi için yaptığı öneriler vardır. Eserde, Azerbaycan'ın siyasî, ekonomik ve kültürel olarak modernleşmesi için yapılması gerekenler detaylı bir şekilde yazılmıştır.³⁷⁵ *Umûmi Coğrafya* adlı eserde Bakıhanov, Azerbaycan toprakları hakkında coğrafi bilgiler vermiştir. Azerbaycan'ın coğrafi özellikleri hakkında detaylı bilgi veren bu eser, Azerbaycan'ın modernleşmesi için önemli bir kaynaktır. Bakıhanov'un bu eseriyle ilgili olarak; "Dünya riyazî, tabii ve siyasî ahvalinden, yıldızların vaziyetinden, anasır-ı erbanın özelliklerinden, cansız eşyalar, bitkiler ve hayvanlar ile ilgili bilgileri, iklimlerin sınırları ve yeryüzü ahalisinin sınıflarını, ayrıca tüm ülkelerin yaşam tarzını belirlemek amacıyla Farsça olarak yazılmış bir eserdir." demiştir.³⁷⁶ *Riyazü'l-Kuds*'de, Bakıhanov'un İslam dininin temel prensipleri hakkındaki görüşleri vardır. Bakıhanov, bu eserde İslam'ın modern dünyada nasıl yer edinebileceği konusunda öneriler sunmaktadır. *Kanûn-ı Kudsi: Fars Dilinin Muhtasar Grameri* adlı eseri ise Fars dilinde yazılmış bir dil bilgisi kitabıdır. Bakıhanov, Azerbaycan'ın modernleşmesi için Fars dilinin önemini vurgulamaktadır ve bu eser, Azerbaycanlıların Fars dilini öğrenmelerine yardımcı olmuştur.³⁷⁷

Bakıhanov'un milliyetçi görüşleri, Azerbaycan'ın kültürünün korunmasını ve geliştirilmesini savunmuştur. Bakıhanov, Azerbaycan'ı Doğu ve Batı arasındaki bir bağlantı noktası olarak görmüş ve Azerbaycan'ın modernleşmesinin, Batılı kültür ve düşüncelerle ilişki kurmayı ve seyahat etmeyi içerdiğine inanmıştır. Abbaskulu Bakıhanov, Azerbaycan modernleşmesine yaptığı katkılarla tanınan önemli bir figürdür. Kendisi, Azerbaycan milliyetçiliğinin bir öncüsü ve modern Azerbaycan'ın şekillendirilmesinde rol oynayan bir düşünür ve yazardır.

³⁷⁴ Rzayev, "Tarihsel Perspektiften Modernleşme Paradigması (Azerbaycan'da Modernleşme Tartışmalarına Dair Yeni Bir Yaklaşım: 1848-1878)", 239.

³⁷⁵ Kudsi 'Abbâsqulu Âğa Bakıhanov. (2022). Türkiye İslam Ansiklopedisi, erişim tarihi: 25.04.2023, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/kudsi-abbaskulu-aga-bakihanov>

³⁷⁶ Bayram, "Abbaskulu Âğa Bakıhanov'un Hayatı, Eserleri Ve Kitab-ı Askeriye Hikâyesi", 150.

³⁷⁷ Yazıcı, "Bâkîhanlı", 543; Bayram, "Abbaskulu Âğa Bakıhanov'un Hayatı, Eserleri Ve Kitab-ı Askeriye Hikâyesi", 148.

Bakıhanov, Azərbaycan aydınlarının ansiklopedik bilgiye sahip ilk münevverleri arasında gösterilmektedir. Vefatı ise 1846 yılında Hacca gitmek üzere yola çıktığında yakalandığı veba hastalığı nedeniyle olmuştur. Vâdî-i Fâtîme adlı Mekke ile Medine arasında bulunan bir yerde vefat etmiştir. Mezarı vefat ettiği yere defnedilmiştir.³⁷⁸

Abbaskulu Bakıhanlı Kudsi, Azərbaycan'ın kültürel ve bilimsel gelişimine önemli katkılar sağlamış, Azərbaycan'ın modernleşme sürecinde Batı etkileriyle yenilikçi düşünceler geliştirmiştir. Eğitim ve modernleşme konusundaki çabaları, Rusya ve Batı ile ilişkilerinde kültürel bir köprü oluşturmaya olanak tanımıştır. Ancak, bu fikirlerin uygulanabilirliği, Çarlık Rusya'sının direnç gösteren politikaları nedeniyle sınırlı kalmıştır. Bakıhanov'un geleneksel değerlere saygılı yaklaşımı, modernleşme sürecinde karşılaştığı zorluklarla birleşmiştir. Buna rağmen, çağdaş tarih yazımına katkıları, Azərbaycan'ın entelektüel mirasının şekillenmesinde önemli olmuştur.

3.3.4. Mirza Şefi Vazeh (1794-1852)

Mirza Şefi Vazeh (1794-1852), Azərbaycan halkının siyasî ve kültürel hayatında önemli bir yer tutan şair, öğretmen, yazar ve düşünürdü. Gence'de doğan Vazeh, Gence Medresesi'nde Arapça, Farsça ve şariat dersleri aldıktan sonra, sekülerleşme ve din üzerine bağımsız okumalar yapmaya başlamıştır.³⁷⁹ 1830'larda Gence'de öğretmenlik yaptıktan sonra, 1840 yılında Tiflis'e taşınarak burada Azərbaycan Türkçesi ve Farsça öğretmeni olarak görev yapmıştır. Abbaskulu Bakıhanov ile tanışarak Batı kültürü hakkında bilgi edinmiştir.³⁸⁰ Tiflis Gimnazyumu'nda Farsça öğretmeni olan İ. Grigoryev ile birlikte *Kitabi-Türki* adlı ders kitabını hazırlamıştır. Bu kitap, Azərbaycan Türkçesindeki ilk ders kitabı olarak kabul edilmiş

³⁷⁸ Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, (1994), 48; Bayram, “Abbaskulu Ağa Bakıhanov'un Hayatı, Eserleri Ve Kitab-ı Askeriye Hikâyesi”, 148.

³⁷⁹ Mirza Şefi, babasını erken yaşta kaybedince o dönemde Gence medresesine atanan, özgür ve ileri görüşlü bir adam olan Hacı Abdullah, Mirza Şefi'nin yetiştirilmesiyle ilgilendi. Mirza Şefi'nin bir nevi velisi konumuna geçen Hacı Abdullah, çocukta bir ilim hırısı keşfederek tahsilinden hiçbir şey esirgemez. Ancak kısa süre sonra Mirza Şefi Vazeh'in düşüncelerinde yerleşik dini kanunlardan sapmalara keşfeden öğretmenler onu medreseden çıkardı. Bu nedenle, aslında şairin sonraki tüm çalışmalarına nüfuz eden dine karşı bir soğuma ve olumsuz bir tutum doğdu. Bkz. *Мурза Шафи Вазех Библиография* (Bakı: M.F. Axundov Adına Azərbaycan Milli Kitabxanası, 1987), 12; Cavid Mövsümlü, “19.Yüzyılın Sonu ve 20. Yüzyılın Başlarında Azərbaycan'da Milli Fikriyatın Gelişimi”, (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2021), 57-58.

³⁸⁰ Faik Elekberli, *Azərbaycan Türk Felsefi ve İctimai Fikir Tarihi 19-XX. Yüzyıllar*, Cilt 1, (Türkiye Türkçesine Aktaran: Alpaslan Demir) (Ankara: Astana Yayınları, 2021), 203; *Mirza Şefi Vazeh Bibliografiya* (Bakı: M.F. Axundov Adına Azərbaycan Milli Kitabxanası, 2019), 16-17. Abbaskulu Bakıhanov ve Mirza Şefi Vazeh'in tanışmaları Tiflis'te Mirza Şefi'nin bir edebiyat meclisi niteliğinde organize ettiği 'Divani-hikmet' adlı Kuzey Kafkasya'daki tek üst düzey uluslararası (Alman, Rus, Türk, Gürcü katılımcılar) edebiyat topluluğunda oldu. Burada, benzer düşünen kalem sahipleri, sosyal, siyasî, edebî, felsefî konularda hararetle münazaralar yürütmüş, şiirler okumuşlardır. Bkz. *Mirza Şefi Vazeh Bibliografiya*, 17.

ve sade bir dille yazılmıştır.³⁸¹ Mirza Şefi, şairin hayatın güzelliklerini yansıtmaması gerektiğine inanıyordu ve kadın haklarına da büyük önem veriyordu. “Peçeyi at” şiiri bu açıdan dikkat çekicidir;

Tulla gəl çadranı... görünsün üzün,

Gül də gizlədərmə de, bağda üzün?!

Səni qadir allah, ey incə çiçək,

Yaratmış dünyaya verməkçün bəzək.

De, bunca lətafət, bunca məlahət,

Solsun dar qəfəsdə neyçün, nəhayət?³⁸²

Peçeni kaldır... görünsün yüzün,

Söyle bana gül bağda yüzünü gizler mi?!

Seni kudretli Allah, ey nazik çiçek,

Dünyaya güzellik katmak için yaratmış.

De, bu kadar zərafət, bunca hoşluk,

Solsun dar kafeste neden nihayet?

Şiirde yer alan 'peçeni kaldır' ifadesi, kadınların yüzlerini göstererek ve kendilerini ifade ederek özgürleşmeleri gerektiğini sembolize etmektedir. Bu, kadın hakları açısından önemli bir mesaj taşımaktadır. Nitekim modern toplumlarda, bireylerin özgürlükleri ve eşitlikleri daha fazla ön planda olduğundan, bu tür ifadeler bireylerin özgürlükçü ve bireysel hakları üzerindeki etkilerini vurgulamaktadır.

Mirza Şefi Vazeh'in eserleri, büyük ölçüde Friedrich Bodenstedt'in Almanca çevirileriyle günümüze ulaşmıştır. 1840'ların sonunda Tiflis'te tanıştığı Mirza Şefi'nin eserlerini öğrenen Bodenstedt, bunları Almancaya çevirerek 1850 ve 1851 yıllarında yayımlamıştır. Eserler Avrupa'da ilgiyle karşılanmış, hızla birçok dile çevrilerek büyük bir ün kazanmıştır.³⁸³ Bodenstedt'in Mirza Şefi Vazeh'in eserlerini Almancaya çevirerek yayınlaması, Vazeh'in Avrupa edebiyat çevrelerinde tanınmasını sağlamış ve onun fikirlerinin Avrupa'da da yayılmasına katkıda bulunmuştur. Bu durum, Azerbaycan'ın modernleşmesi açısından önemli bir adımdı, çünkü Vazeh'in eserleri modern Azerbaycan edebiyatının temel taşlarından biri olarak kabul edilebilir.

Mirza Şefi Vazeh eserlerinde her zaman ve her koşulda hakikate bağlı kalmış, şiiri insan eğitiminin temel unsurlarından biri olarak görmüştür. İlerleme ve millî uyanışa verdiği önemi şu sözleriyle ortaya koymuştur; “Mutluluk çok uzakta değil. Sadece görmek, hak etmek

³⁸¹ Mahmud İsmayilov, *Azərbaycan Tarixi*, Yeddi cildə IV. cild (19. asır), 162; *Mirzə Şəfi Vazeh Bibliografiya*, 18-19; Yavuz Akpınar, “Mirza Şefi Vâzih”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 42, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2012), 579; Mövsümlü, “19.Yüzyılın Sonu ve 20. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan'da Milli Fikriyatın Gelişimi”, 59. Kitabın tam adı; Tatarskaya Kherestomatiya Azerbaydjanskogo Nareçiya (Müntehabât)'dır.

³⁸² *Mirzə Şəfi Vazeh, Nağmələr* (Bakı: Şərq-Qərb Yayınları, 2004), 19-20; *Mirzə Şəfi Vazeh Bibliografiya*, 20.

³⁸³ İsmayilov, *Azərbaycan Tarixi*, Yeddi cildə IV. cild (19. asır), 162-163; Mirzə Şəfi Vazeh, *Nağmələr*, 14; Akpınar, “Mirza Şefi Vâzih”, 579; Mirzə Şəfi Vazeh, *220 illik Yubileyi Münasibətilə Metodiki Vəsait*, (Bakı: Bərdə Rayon Mərkəzləşdirilmiş Kitabxana Sistemi, 2014), 5.; Mirzə Şəfi Vazeh, *Nağmələr*, 8-9.

gerekir! Bu nedenle, insanların gözlerini açmaları gerekir. Ve ancak insanlar talihsizliklerini fark ettiklerinde bunun için savaşmak için ayağa kalkarlar.”³⁸⁴ Azerbaycan edebiyatının modernleşmeye yeni başladığı bir dönemde, Mirza Şefi klasik şiir geleneğinden ve tasavvufi mazmunlardan belirli ölçüde uzaklaşmış; lirik şiirlerinde gerçek sevgiyi, dünya zevklerini, hakikat ve doğrunun önemini işlemiştir. Ona göre hakikati ifade etmenin en doğru yolu şiirdi.³⁸⁵ “Gerçeklerle şiir, şiirlerle gerçekler kardeştir” fikrini savunmuştur. Hakikatin önemine vurgu yaptığı birkaç şiirinde şöyle demiştir;

<i>Qoy san həqiqəti söyləyən zaman,</i>	<i>Gerçeği söylediğinde</i>
<i>Qopsun min təhlükə, qopsun min tufan.</i>	<i>Bin tehlike kopsun, bin tufan kopsun.</i>
<i>Gəl baxma bunlara, ey Mirzə Şəfi,</i>	<i>Gel bakma bunlara, ey Mirza Şefi,</i>
<i>Uca tut daima arı, şərəfi!</i>	<i>Ar'ı, şerefi daima yüksekte tut!</i>
+++	+++
<i>Qəlbimin, ruhumun qanadıyla mən,</i>	<i>Kalbimin, ruhumun kanadıyla ben,</i>
<i>Çıxdım aydınlığa zülmət gecədən.</i>	<i>Karanlık geceden aydınlığa çıktım.</i>
<i>Gördüm şəriyyətdə həqiqətimi,</i>	<i>Şeriyette hakikatimi gördüm,</i>
<i>Tapdım həqiqətdə şəriyyətimi.</i> ³⁸⁶	<i>Buldum hakikatte şeriyetimi.</i>

Mirza Şefi Vazeh daha çok lirik bir şair olarak bilinmektedir. Şiirlerini Azerbaycan Türkçesi ve Farsça yazmıştır. Vazeh'in şiirlerinde insan güzelliğinin yanı sıra dünyanın nimetleri de önemli bir yer tutmaktadır. Muhabbet ve aşk, en güçlü duygular arasında öne çıkarken, eserlerinde daima güzelliği yüceltmış ve zulme karşı çıkmıştır.³⁸⁷ Medrese eğitimi almış bir Azerbaycan münevveri olarak yetişen Mirza Şefi Vazeh, zamanla dine karşı eleştirel bir tutum benimseyerek dini ve din adamlarını geri kalmışlığın en büyük sebeplerinden biri olarak görmeye başlamıştır. Hatta öğrencisi Ahundov'a bu doğrultuda telkinlerde bulunarak onu din adamı olma düşüncesinden vazgeçirmiştir.³⁸⁸

Mirza Şefi Bey, şiirlerinde hayattan zevk almayı teşvik ederken bunun yalnızca ahlakî görüşlerinin temel amacı olmadığını vurgulamıştır. Eğitimci ve yenilikçi fikirlerinde, insanı manevî olarak arındıran verimli çalışmanın rolüne büyük önem vermiştir. Emeği özellikle

³⁸⁴ Rəcəbli, *Azərbaycan tarixi Oçerklər*, 332; Севиндж Иманова, “Не Верю я Ни в Какую Ложь (Hiçbir Yalana İnanmıyorum)”, n. 11 (135), (Ноябрь 2018), 5-6.

³⁸⁵ Akpınar, “Mirza Şefi‘ Vâzih”, 579.

³⁸⁶ Mirzə Şəfi Vazeh, *Nağmələr*, 19.

³⁸⁷ Mirzə Şəfi Vazeh, *Nağmələr*, 5.

³⁸⁸ Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, (1994), 48.

ahlaki bir kategori olarak ele alan şair, emeğin önemine dair yazdığı bir şiirinde, insanlığın kurtuluşunu sağlayan emek ve bilgiyi övgüyle anlatmıştır. Şiirdeki “Ey göylərin ilk töhfəsi sevimli əmək!”³⁸⁹ ifadesi, bilgi ve emeğin insanlık için değerli olduğunu vurgulamaktadır. Şair, bilgeliğin ve emeğin insanlığa hizmet ettiğini, ancak cahil insanların zorluklardan kaçtığını ve direnmeden yok olup gittiğini ifade etmiştir. Bilgi ve emeğin insanlığın kurtuluşu için hayati önem taşıdığını vurgularken, cehaletin bu süreci engelleyebileceğini dile getirmiştir.³⁹⁰ Dönemin şairleri bu tür yazılarla, halka toplumsal sorumluluk bilincine ve değerlere daha fazla önem duymayı aşılamaaya çalışmıştır.

Mirza Şefi Vazeh’in edebî faaliyetleri ve eserlerinde savunduğu toplumsal ve felsefî fikirler, Azerbaycan kültür tarihinde özel bir yere sahiptir. Şairin yaşadığı dönemde bu fikirler, geleneksel topluma ve onun geri kalmış düşüncelerine karşı bir duruş sergilemekteydi. O dönemde İslam dini ve şariat kurallarına açıkça karşı çıkabilen çok az kişi bulunuyordu, bu nedenle Mirza Şefi belirli bir anlamda tekil bir figürdü. Edebî faaliyetleri ve ortaya koyduğu fikirlerle Azerbaycan toplumunun modernleşmesine önemli katkılar sağlayan şair, ilerici düşünceleriyle toplumsal ve felsefî meseleleri ele almış ve modernleşme sürecine öncülük etmiştir. Özellikle insan hakları, eşitlik, özgürlük ve adalet gibi konuları işleyen şiirleri, Azerbaycan toplumunun modern dünya ile bütünleşmesine katkıda bulunmuştur. Bunun yanı sıra, Mirza Şefi’nin maarifçilik ideolojisi, ülkede eğitim alanında reformların gerçekleştirilmesine ve modern bir eğitim sisteminin oluşturulmasına zemin hazırlamıştır. Tüm bu nedenlerle, Mirza Şefi Vazeh, Azerbaycan’ın modernleşme sürecinde önemli bir figür olmuş ve edebî faaliyetleri ülkenin ilerlemesinde büyük bir rol oynamıştır.³⁹¹

Mirza Şefi, Azerbaycan edebiyatında önemli bir yenilikçi aydın olarak tanınmıştır. Şiirlerinde hakikati ve gerçek sevgiyi ön plana çıkararak, dönemin geleneksel şiir anlayışından sapmış ve bu değişim, özellikle klasik şiir geleneği ile tasavvufî metinlerle karşılaştırıldığında dikkat çekicidir. Yazarın şiirlerinde ilerleme ve millî uyanışa verdiği önem, toplumsal eleştirisinin temelini oluşturmuştur. Ancak dönemin toplumsal yapısı ve dini normlar, bu fikirlerin geniş halk kitleleri tarafından hemen kabul edilmesine engel olmuştur. Özellikle şariat ve geleneksel dinî kurallara karşı sergilediği açık eleştiriler, onu dönemin entelektüel çevrelerinde yalnızlaştırmıştır. Mirza Şefi’nin eğitim ve emeğe verdiği değer, Azerbaycan’ın modernleşme sürecinde önemli bir adım atılmasını sağlamıştır. Ancak bu değerlerin halk arasında tam anlamıyla yerleşmesi zaman almıştır. O, bilgi ve emeği insanlığın kurtuluşu

³⁸⁹ Ey göklerin ilk armağanı sevgili emek.

³⁹⁰ Mirzə Şəfi Vazeh, *Nağmələr*, 18.

³⁹¹ Mirzə Şəfi Vazeh, *Nağmələr*, 21.

olarak görmüş ve bu düşüncelerle halkı eğitmeye çalışmıştır. Bu yönüyle Azerbaycan'daki eğitim reformlarına katkı sağlamış, ancak bu reformlara her bireyin erişimi zamanla mümkün olabilmıştır. Mirza Şefi Vazeh'in edebî katkıları, Azerbaycan'ın sosyal ve kültürel yapısında önemli değişimlere zemin hazırlamıştır. Ancak bu değişimlerin hayata geçmesi, toplumsal yapının ve eğitim sisteminin evrilmesiyle mümkün olabilmıştır.

3.3.5. Kasım Bey Zakir (1786-1857)

Modern Azerbaycan edebiyatının önemli isimlerinden ve şairlerinden Kasım Bey Zakir, Şuşa'da doğmuş ve Karabağ'daki Cevanşirler ailesine mensuptur. İlk eğitimini Şuşa'daki mollahanede almış, Arapça ve Farsça öğrenmiştir. 1806-1813 yılları arasında Çarlık ordusunda görev yapmış, 1826-1828 Rus-İran savaşlarına katılarak gümüş madalya ile ödüllendirilmiştir. Savaş sonrası Hindiristan köyünde yaşamaya başlamış, ancak kardeşinin oğlunun kaçak olması nedeniyle Çarlık tarafından sürgüne gönderilmiş, Ahundov'un yardımlarıyla sürgünden kurtulmuştur.³⁹² Kasım Bey Zakir'in yaşadığı Şuşa şehri, o zamandan beri ilgi toplumsal ve siyasal olayların merkezlerinden biri idi. Her sanatçının eseri yaşadığı, çalıştığı, yazdığı ve yarattığı sosyo-politik koşullarla ilgilidir. Sanatçı, çevresinin ve toplumsal yapısının evladıdır, demek yanlış olmaz.

Kasım Bey Zakir, Azerbaycan'ın en zor tarihi döneminlerinden birinde yaşamıştır. Zakir'in tüm hayatı Azerbaycan'da son derece karmaşık, ülkenin ikiye ayrıldığı bir döneme denk gelmiştir. Böyle ağır bir tarihi koşullarda yaşayan sanatçının yaşam öyküsünün eserlerinin oluşmasında az çok doğrudan etkilidir.³⁹³ Feridun Bey Köçerli'nin Kasım Bey hakkında yazdığı övgü dolu sözleri Hüseyin Baykara şöyle aktarmıştır;

“O kişi, hoş simaya sahip, yüce kametli, zayıf bünyeli bir vücudu var imiş. Aklı güzel (gökçek), gözleri gök rengi gibi imiş. Doğruluk ve soyluluk sahibiymiş. Konuşması düzgün ve açık, sesi gönül cezbedici (dilkeş) olduğu için çoklarını kendisine hayran bırakmış, o konuşurken onu dinlememek ve kulak asmamak olmazmış. Mizacı biraz sert (tünd) olduğu için davranışında dahi çeviklik görülürmüş. Müriüvvet ve insaf harici sözler ve işler onu doğal halinden çıkarıp

³⁹² Söz Sərraifi Qasım Bəy Zakir, Qasım Bəy Zakirin 235 illik Yubileyi Münasibətilə Mərkəzi Kitabxanaların Uşaq Şöbələri, (Bakı: F. Köçerli Adına Respublika Uşaq Kitabxanası, 2019), 5-7; Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, (1994), 49; Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, 90.

³⁹³ Yazarın gençlik dönemi Karabağ'da yaşanmış olan siyasal ve askeri olaylar dönemine tesadüf eder. 1795'te Kacar'ın Karabağ'a saldırı düzenlemesi, Şuşa'yı abluka altına alması, halkın özgürlük mücadelesi vermesi, iki yıl sonra Kacar'ın Şuşa'da öldürülmesi, şair Molla Penah Vagif'in, oğlu ile birlikte öldürülmesi, 19. yüzyılın başlarında İbrahim Han'ın acımasızca kurşuna dizilmesi şairin gördüğü ve duyduğu olaylardı. Bu olaylar onun bakış açısının şekillenmesini etkilemiştir. Bkz. İlkin Gulusoy, “19. Y.Y. Azerbaycan Şairi Kasimbey Zakir'in 'Vilayetin Mağuşluğu Hakkında' Adlı Satiresi Üzerine”, *Filoloji Alanında Araştırma ve Değerlendirmeler*, (Ankara: Gece Akademi Yayın., 2019), 8.

kızgınlığına (gayz) ve hiddetine sebep olurmuş. Ancak hırsı çabuk sönüp tevbe ve istiğfar edermiş. Normalde yumuşak huylu ve mürüvvetli bir adam imiş. İşte bir tarafta sömürücü, kanunsuz emperyalist ve istilacı bir Rus çarlığı rejimi, öbür tarafta eğilmez, söznü esirgemez, köle olmaksızın ölümü tercih eden mücadeleci ve yılmaz bir karakter. Azerbaycan atasözünde buna benzer bir durumu izah ederken “Taş kayaya rast gelirmiş” derler. Rus çarlığının esaret taşı Zakir’in ‘kayasına’ yıkılmaz iradesinde çarpmıştır.”³⁹⁴

O, eserlerinde Azerbaycan Türklerinin işgalcilere, köleleştiricilere, feodal geleneklere, gerici doktrinlere, siyasî kanunsuzluğa, acımasız sosyal adaletsizliğe ve ulusal baskıya karşı mücadelesini daima yansıtmıştır. Hem güzel lirik şiirlerin hem de keskin hicivlerin yazarı olarak tanınan Zakir, Azerbaycan edebiyat tarihinde eleştirel gerçekçiliğin kurucularındandır ve 19. yüzyılın ilk yarısında oluşan realist-demokratik edebiyatın yaratıcılarından biri olarak kabul edilmektedir. Zamanının ilerici fikirleriyle beslenmiş olan yazar; Azerbaycan edebiyatının, kamuoyunun ve ülkedeki bilimsel düşüncelerin gelişmesine büyük katkılarda bulunmuş, Azerbaycan millî kültürünün yükselmesine ve ilerlemesine yardımları olmuştur.³⁹⁵ Eserleri ve ilerici düşünceleri, Azerbaycan’ın modernleşmesinde önemli bir yer tutar. 19. yüzyılın ilk yarısında, Azerbaycan toplumu büyük bir değişim sürecinden geçmekteydi. Bu süreçte, Zakir’in eserleriyle birlikte ortaya çıkan eleştirel gerçekçilik akımı, halkın yaşadığı zorlu koşullara dair gerçekçi bir bakış açısı sunarak Azerbaycan toplumunun modernleşmesine katkıda bulunmuştur. Ayrıca Zakir’in dönemin ilerici fikirlerine yatkın olması, Azerbaycan aydınlarının bu fikirlerle tanışmasına neden olmuş ve bu düşüncelerin yayılmasını sağlamıştır. Bu nedenle, Zakir’in eserleri ve düşünceleri, Azerbaycan’ın modernizasyon sürecinde önemli bir rol oynamıştır.

Kasım Bey Zakir, çağdaşları arasında büyük saygı görmüş ve Mirza Fethali Ahundov, İsmail Bey Kutkaşanlı gibi ünlü isimlerle iletişimde olmuştur. Ayrıca Gürcü prensi İliko Orbeliani ve Bakü Genel Valisi Mihail Kolyubakin ile de mektuplaşmıştır. Zakir, şiir ve sanatı halkın anlayabileceği bir dilde yazmış, modernist ve gerçekçi şiirleriyle dönemin aydınlarını etkilemiştir. Çünkü o, M. P. Vakıf’ten³⁹⁶ sonra Azerbaycan edebiyat dilini yükseltmeye

³⁹⁴ Baykara, *Azerbaycan’da Yenileşme Hareketleri*, 91.

³⁹⁵ Süleyman Səfər oğlu Hüseynov, *Qasım Bəy Zakir* (Bakı: Yazıçı Nəşriyyatı, 2010), 6.

³⁹⁶ Molla Penah Vəqif (1717-1797), Azerbaycanlı şair, yazar, devlet adamı ve düşünürdür. İran Azerbaycanı’nda doğan Vəqif, yoksul bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Dönemin şartlarına rağmen iyi bir eğitim aldı ve Azerbaycan edebiyatının en büyük ustalarından biri haline geldi. Eserlerinde Azerbaycan halkının sosyal ve kültürel hayatını işleyen Vəqif, çağının önde gelen düşünürleri ve devlet adamları arasında yer aldı. Aynı zamanda İran Azerbaycanı’nın siyasi bağımsızlığı için mücadeleyi ve halkın millî kimliğini korumaya çalıştı. O, özellikle Gazelleri (şiirleri) ile tanınır ve Azerbaycan edebiyatının klasik döneminde en büyük ustalardan biri olarak kabul edilir. Çağının modernleşme çabalarına öncülük etmiş ve edebi eserleri aracılığıyla halkı eğiterek modernleşme ideallerini yaymaya çalışmıştır. Onun eserleri, hem edebi değeri hem de çağının toplumsal

alışan en gl sanatıllardan biridir.³⁹⁷ Ancak Zakir'i sevmeyen ve onu kıskananlar da olmuştur. Fesatlığıyla Karabağ'da adından söz ettiren Caferkulu Han Neva, Şuşa valisi Mirza Ebulqasim, yerel Çar yargıcı Konstantin Tarkhan-Mouravov onun düşmanlarıydı. Zakir'in satirik şiirlerinin hedefi olan bu kişiler, şairi itibarsızlaştırmak için belli bir bahane aramışlar ve uygun bir anı beklemişlerdi.³⁹⁸ Transkafkasya mlk idare başkanı, Kasım Bey ile ilgili bu kişilerin cezalandırılması hakkında verdiği raporda şunları yazmaktadır;

“Altmış yaşındaki Kasım Bey, sıkı polis gözetiminde Bak'ye sürgün olunsun. Ailesi onunla birlikte oraya gitmeye mecbur edilsin. Yirmi üç yaşındaki Necefqulu Bey, yirmi yaşındaki akrabası İskender Bey ayrı ayrı, üç yıllığına Rusya'nın iç bölgelerine sürgün edilmeli, sürgün masrafları kendilerine ait olmalıdır. Kaçak kişinin annesi ve sekiz yaşındaki küçük kardeşi Mustafa yaşadıkları yerde kalsınlar.”³⁹⁹

Zakir'i halk nezdinde itibarsızlaştırmaya çalışmaları, onun Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesine olan katkılarını zayıflatamamıştır. O, Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesine olan katkılarını sürdürmüştür ve halkı özgürlük mücadelesinde cesaretlendirmiştir. Bağımsızlık mücadelesindeki duruşu ve halkın gösterdiği desteğinin yanı sıra edebiyatı ve fikirleriyle de Azerbaycan millî kimliğinin oluşumunda ve Azerbaycan'ın güçlenmesinde önemli pay sahibi olmuştur.

Kasım Bey'in eserleri içerik yönünden lirik şiirler, satireler ve didaktik anlam taşıyan fabllar ve manzum hikâyeler olarak 3'e ayrılır. Onun âşık şiiri türündeki eserleri sade ve anlaşılır bir dille yazılmış olup eserlerinde aşk ızdırapları, vuslat hasreti, sevgilinin vefasızlığı vb. konuları ele almıştır. Yazarın lirik şiirlerinde güzellik kavramı tüm gerçekliğiyle betimlenmiştir.

Yazarın satirelerinde ise Çar yönetiminin sömürgeci tutumuna, adaletsiz bir şekilde düzenlenen kanun ve yasalarına karşı eleştirileri dikkat çekmektedir. Eleştirdiği konular arasında Rus memurların yolsuzluğu, bölgedeki Rus kültürünün hâkim kılınması siyaseti, Türk-Müslüman beylerinin haklarının Çar memurları tarafından çiğnenmesi, hâkimlerin kararları adaletsiz bir şekilde vermesi, yönetimin halkı düşünmemesi gibi konular vardır. Onun mücadelecı mizahı, Rus istilasını haykırırcasına sesini duyurmaya çalışması şiirlerinde açık bir şekilde görülmektedir. Örneğinin devlet görevlilerinin ve güçlülerin acımasızlığı eleştirdiği, 19. yüzyılın ilk yarısının sonlarında kaleme aldığı bir şiirinde onların yardımseverlikten uzak, bencil ve kibirli tutumlarına, başkalarını sömrp insanların zora

sorunlarına eleştirel bir bakış açısı sunması nedeniyle modern Azerbaycan edebiyatı için önemli bir rol oynamıştır. Detaylı bilgi ve eserleri için bkz. Molla Pənah Vəqif, *Əsərləri* (Bakı: Şərq-Qərb, 2004), 4-12.

³⁹⁷ *Söz Sərraflı Qasım Bəy Zakir*, 2.

³⁹⁸ *Söz Sərraflı Qasım Bəy Zakir*, 7.

³⁹⁹ Qasım bəy Zakir, *Seçilmiş Eserləri* (Bakı: Avrasiya Press, 2005), 6.

düştüklerinde yardım etmediklerine ve kibirlerinin onları daha da kötüleştirdiğine dikkat çekmiştir. Ölümün herkes için kaçınılmaz olduğunu belirterek, bu dünyadaki maddî hırsların ve kibirli davranışların anlamsızlığına işaret etmiştir.⁴⁰⁰ Şiirin bir kısmında şöyle demiştir;

*Kötü tavır, azarlı dil,
Bunlar gibi mahlûklar yok cihanda,
Her kimse zora düştü mü hali müşküldür,
Ondan elini çekmezler, şiresin süzmeyeler tâ⁴⁰¹*

Bu şiirde, Rus istilasının tazeliği öne çıkar; fakat esaretin türü arasında ayrım yoktur; her ikisi de yıkıcı ve ölümcüldür. Köyler yıkılmakta, kadınlar, çocuklar ve erkekler hapslere tıkmakta, aile başları Sibiryâ'ya sürgüne gönderilmektedir. Bu felakete maruz kalan binlerce insanın feryadı, tarih boyunca derinden geliyorsa ve Zakir'in sesi duyulabiliyorsa onun kaleminin gücü de burada fark edilmektedir.⁴⁰² Zakir, mücadeleden yılmayan, vatani için her türlü cefaya katlanmaya hazır olan bir Azerbaycan aydını idi. Tiflis'e General İsmail Bey'e yazdığı bir manzum mektubunda şunları söylemiştir;

*Nâmerd eteğinden kişi hengâm-ı zarûret,
Tutmaktan ise yahşıdır ölmek a'filânî,
Meni govga-yı şehr-i bahr-i Baku telh-kâm etmez
Neden kim aşik-i şeydâ olanlar kal-kil ister.
Cefâ-yi dehrden âzerdelik ayn-i hamâkatdır,
Belâni hoş tutar İdris, Eyyüb, Halil ister.
Eder yâd-l gülistan-ı vatan gurbette dil mûrgu,
Kafes keydinden âzâd olmağa daim delil ister.⁴⁰³*

Ne kadar zaruret içinde de olsa nâmerd ve nânecip (asaletsiz) kimselerden kömek (yardım) istemiyeceğini yazmıştır. “Dehrin (zamanın) cefasından kurtulmak istemek ahmaklıktır; belâyı hoş tutarlar İdris, Eyyub, Halil gibi nebiler” diye cevap vererek şair kendisini teselli etmektedir. Gönül kuşu gurbette vatan gülistanını hatırlar, kafesten kurtulmak için bir delile (yardımcıya) ihtiyaç duyar. Böylece General İsmail Bey'den, sürgünden kendisinin ve Sibiryâ'daki çocuklarının ve hapis hanedeki ailesinin serbest kalmalarına yardım etmesini, çok lirik ve edebî şekilde; yine cesaret ve asaletini kaybetmeyerek kendisinden rica etmiştir.⁴⁰⁴

O, Azerbaycan'da 19. yüzyılda meydana gelen güncel ve önemli problemleri, sosyal ve

⁴⁰⁰ Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, 92.

⁴⁰¹ Zorluk çeken bir kişiye kimsenin el uzatmadığı ve ‘şiresin süzmeleyeler ta’ derken onun herşeyinden faydalanmaya çalıştıkları anlamına gelmektedir.

⁴⁰² Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, 92.

⁴⁰³ Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, 95.

⁴⁰⁴ Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, 96.

manevî kusurları ele alarak Azerbaycan toplumunu da, yönetimini de gerçekçi ve eleştirel bir şekilde betimlemiştir. Ayrıca kadim geleneklere ve feodal-ataerkil geleneklerin bağnaz yönlerine de eleştiriler yöneltmiştir. Zakir, eserleri vasıtasıyla Azerbaycan toplumunun gözünden gerçekleri yansıtmış ve halkın sorunlarını dile getirerek çözüm önerileri sunmuştur. Bu durum, halkın gerçekleri görmesine ve sorunlara çözüm aramaya yönlendirilmesine yardımcı olmuştur. Ayrıca, onun eleştirileri, Azerbaycan yönetiminde değişim ve gelişim sürecinin de başlamasına katkıda bulunmuştur. Yazarın ele aldığı bu konular ve bu konularda farkındalık yaratmaya çalışması, Azerbaycan'ın geleneksel yapısına yönelik modernleşme sürecine büyük katkı sağlamıştır.⁴⁰⁵ Zakir'in eleştiri yelpazesi geniştir. Eleştirilerinin arasında doktorlar da belirli bir yer tutmaktadır. 19. yüzyılın en büyük eksikliklerinden biri, insanların şiddetle ihtiyaç duyduğu doktorların eksik olmasıydı. Tıp eğitimi almamış ve tecrübesizce hekimlik yapan çok sayıda insan vardı. Örneğin *Təbibləri Həjv* (Hekimleri Hiciv)⁴⁰⁶ adlı Mehdikulu Han'a yazdığı hicvinde, doktorların isimlerinden de bahsetmiştir. Eserlerinde, özellikle kırsal bölgelerde sağlık hizmetlerinin yetersizliğine ve insanların hastalıklarla mücadele etmek için yeterli kaynaklardan yoksun kalmalarına dikkat çekmiştir. Bu eleştiri, Azerbaycan'daki sağlık sistemine ilişkin farkındalığı artırmaya yardımcı olmuş ve sağlık hizmetlerinin geliştirilmesi için çözüm yolları aranmasına katkıda bulunmuştur. Doktor eksikliği ve sağlık hizmetlerinin yetersizliği, Azerbaycan'ın modernleşme sürecinde karşılaşılan sorunlardan biriydi ve Kasım Bey Zakir'in eleştirileri bu sorunun çözümüne yardımcı olmuştur.⁴⁰⁷

Realistik bir yazar olan Kasım Bey'in toplumsal içerikli şiir ve yergileri dikkat çekmektedir. Bu yazıları geri kalmışlıkla yüzleşmenin açık bir örneğidir. Zakir, sosyal, tarihi ve somut gerçeklikleri açık bir şekilde eserlerinde ortaya koymuştur. Onun yergileri dönemin güncel sorunlarını yansıtmaları açısından değerlidir. Azerbaycan halk yaşamının birçok tipik özelliğini sanatsal bir şekilde özetlemeye çalışan sanatçı, otorite sahiplerinin ahlakî davranışlarını, dönemin çirkinliklerini eleştirmek ve bunları teşhir etmek gibi kendisine önemli görevler addetmiştir. O, bu görevlerini şiirin temel gereksinimi olarak görmüştür. Deyim yerindeyse Zakir'in her gülümsemesinde herekesten sakladığı acı gözyaşları vardır. Gözlerinin önündeki olaylara karşı soğuk ve duyarsız bir tavır takınamamıştır. Adaletsizlikleri ortadan kaldırma

⁴⁰⁵ Hüseyinov, *Qasım Bəy Zakir*, 79; Gulusoy, "19. Y.Y. Azerbaycan Şairi Kasımbey Zakir'in 'Vilayetin Mağşuşluğu Hakkında' Adlı Satiresi Üzerine", 10-11.

⁴⁰⁶ Hicvin tamamı için bkz. Qasım bəy Zakir, *Seçilmiş Eserleri*, 51-53.

⁴⁰⁷ Hüseyinov, *Qasım Bəy Zakir*, 80-82.

yolunda birçok engelle karşılaşsa da amacından vazgeçmemiştir.⁴⁰⁸ Böylece yazar, gerçekçi ve eleştirel yönüyle geri kalmışlığı ve adaletsizliği ele alan eserleri sayesinde ilerlemeye engel olan sorunlara dikkat çekmeye çalışmıştır.

Zakir'in eserleri, yaşadığı dönemi yansıttığı gibi, Azerbaycan'da sanatsal ve sosyal düşüncelerin, ilerlemiş gelenekleriyle de yakından ilgilidir. Hayatının yetkin dönemi 19. yüzyılın ortalarına denk gelen aydın, Azerbaycan toplumunun yaşamındaki sosyal ve manevî kusurları sert şekilde eleştiren satirik şiirleri ile bu dönem Azerbaycan edebiyatında söz konusu türün gelişimine, onun edebî bir akım gibi şekillenmesine büyük katkı sağlamıştır. Nitekim Satirik şiirler, modernleşme sürecinde toplumsal eleştiri ve değişim isteğinin bir ifadesi olarak ortaya çıkmıştır. Şairin bu şiirleri Azerbaycan toplumunun geri kalmışlığına ve hatalarına dikkat çekerek ilerleme ve gelişme için teşvik edici bir rol oynamıştır.⁴⁰⁹ Azerbaycan edebiyatı içerisinde farklı konuları ve edebiyat akımlarını kullanarak şiirler yazan Zakir, birçok eserinin yayımlanamadığını görmüştür. Kendi toplumunun millî ve medenî uyanışında önemli bir rol oynamıştır. Çarlık Rusya'sına karşı verdiği mücadele ile tanınan Kasım Bey Zakir aynı zamanda Azerbaycan'daki cehaletle mücadele etmiş ve bu sebeple kendisine "Azerbaycan'ın millî şairi" unvanı verilmiştir.⁴¹⁰ Şairin sözlü halk yaratıcılığını ve klasik şiir geleneklerini ustaca kullanması eserlerini zenginleştirmiştir. Realist halk şiiri, esasen 18. yüzyılda gelişmeye başlamıştır. Zakir de âşık şiirlerini başta koşma, geraylı⁴¹¹, tecnis⁴¹² ve bayatılarını oluştururken sözlü halk şiiri geleneğinden beslenmiştir. 'Ağlaram', 'Ay meded', 'Öğrenip' vb. gibi redifli koşmaları sadece üslup ve anlatım açısından değil, yaşam, muhabbet ve aşk açısından da âşık şiirine yakındır.⁴¹³

Zakir, sade bir üslupla yazdığı şiirleriyle Azerbaycan edebiyatında yeni ve realistik akımların güçlenmesinde önemli rol oynamıştır. Ancak klasik şiir üslubuna, yüzyıllardan beri devam eden gazel, kaside, muhammes⁴¹⁴ gibi sanat biçimlerine ve bu şiirlerin geleneklerine kayıtsız kalmamıştır. Klasik Azerbaycan ve Doğu şairlerini çok iyi tanıdığı, yeri geldiğinde Firdevsî, Kağanî, Nizamî, Hafız, Fuzulî gibi sanatçıların isimlerini eserlerinde büyük bir saygıyla

⁴⁰⁸ Mətanət Saraçlı (Həsənova), "Qasım Bəy Zakir Realizminin Xalqın Milli Düşüncəsinin Formalaşmasında Yeri", *Bakı Universitetinin Xəbərləri - Humanitar Elmlər Seriyası*, n. 4 (2012): 28.

⁴⁰⁹ Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, (1994), 49; Qasım bəy Zakir, *Seçilmiş Eserleri*, 7.

⁴¹⁰ Kanlıdere, *19. Yüzyıl Türk Dünyası*, 119.

⁴¹¹ Geraylı, Azerbaycan halk şiirine özgü, koşmaların konularına benzer ve koşma türünde söylenen bir nazım şeklidir. Azerbaycanlı âşıklar, bu türe 'geraylı okumak', 'geratlı çağırmak' veya 'geraylamak' gibi adlar vermişlerdir.

⁴¹² Kafiyeleli cinaslı olan şiirlere tecnis denilmiştir. Nazım şekli koşma gibidir.

⁴¹³ Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, (1994), 49; Qasım bəy Zakir, *Seçilmiş Eserleri*, 7; Gulusoy, "19. Y.Y. Azerbaycan Şairi Kasım Bey Zakir'in 'Vilayetin Mağşuşluğu Hakkında' Adlı Satiresi Üzerine", 10.

⁴¹⁴ Bu nazım şekli beşer mısralık bendlerle kurulmaktadır.

anmıştır. Şairin sözlerinde Azerbaycan'daki sosyal hayatın yansıması güçlüdür. Sanatçı ilhamını yaşadığı hayattan, gördüğü insanlardan, doğup büyüdüğü millî zeminden almıştır. Onun sözleri, 19. yüzyıl Azerbaycan yaşamının birçok yönünü öğrenmeye, okuyucuyu ileri fikirler, ince zevk ve güzel duygularla eğitmeye yardımcı olmuştur.⁴¹⁵

Yazar, savaş konulu askerî şiirler de yazmıştır. Örneğin 1854 Kırım Savaşı, etkisi ve yankıları ile Azerbaycan'ı da etkilemiştir. Bu savaşla ilgili olarak Mirza Fethali Ahundov, Kasım Bey Zakir'e mektuplar, Zakir de Ahundov'a mektuplar göndermiştir. Bu mektuplarda Çarlık Rusya'sının yenilmezliğinin ve yiğitliğinin yüceltildiği gözlemlenmiştir. Bu yazılar şiir niteliğindedir.⁴¹⁶ Ancak Kasım Bey'in yukarda bahsi geçen yergilerinde Çar yönetiminin sömürgecilik politikasını, kanunsuzluğunu ve adaletsizliğini yediği de bilinmektedir. Zakir'in Ahundov'a yazdığı "Ferzendi-Aziz" adlı şiirinde Rusya'nın güçlü bir devlet olduğunu ve Osmanlı'nın bu güç karşısında durabilmesi için demir gibi sağlam başlara ve çelik gibi güçlü canlara ihtiyaç duyduğunu belirtmiştir. İngilizlerin de Şam'a doğru ilerlediğini ve Osmanlı'nın bu zorluklarla başa çıkmak için güçlü liderlere ihtiyacı olduğunu, Rusya gibi güçlü bir devletle başa çıkmanın ancak Rüstem gibi destan kahramanlarına benzer liderlerle mümkün olabileceğini ifade etmiştir.⁴¹⁷

Hüseynov, 19. yüzyıl Azerbaycan şiirinin önemli isimlerinden biri olan Kasım Bey'in yaşamı ve eserlerinin öğretilmesinin, okul çağındaki çocukların ahlakî, etik ve estetik gelişimi için son derece değerli bir yöntem olduğunu ifade etmektedir. Şairin devlet düzeyinde tanıtımı, genel eğitim okullarının müfredatının önüne birtakım yeni görevler koymaktadır. Zakir'in edebî mirasının tanıtımına okuldan başlaması, öğretim işinde bazı değişikliklerin yapılmasını gerekli kılar. Programlarda ve ders kitaplarında yer alan şairin eserleri üzerine yapılan çalışmalar, öğrencilerin onları zevkle okuyup inceleyecekleri şekilde düzenlenmeli; insan ve insanlığa karşı ulvî bir sevgi, vatana sonsuz sevgi, sadakat, zahmete ve emeğe hürmet, haksızlığa karşı tavizsiz nefret ruhuyla yetiştirilmelidir. Tavsiye olarak şairin sanat ve dil bakımından okul programına uygun şiirlerinden örnekler verilmeli, yaratıcılığı ile sohbetler açılmalı, sınıf dışında onunla ilgili okuma materyallerinden faydalanılmalı ve fotoğraf sergileri düzenlenmelidir. Bu imkânların etkin kullanımı sayesinde şairin yaratıcı özelliklerini öğrencilere öğretmek daha kolay hale gelmektedir. Ancak, öğretmenin pedagojik becerileri ve şairin yaratıcılığına ilişkin derin bilgisi burada önemli bir rol oynar.⁴¹⁸ Kasım Bey Zakir,

⁴¹⁵ Qasım bəy Zakir, *Seçilmiş Eserleri*, 9.

⁴¹⁶ "Risale", *Elmi Araşdırmalar Jurnalı*, n. 2 (17), (Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı, 2019), 170.

⁴¹⁷ Qasım bəy Zakir, *Seçilmiş Eserleri*, 353; Şiirin tamamı için bkz. Qasım bəy Zakir, *Seçilmiş Eserleri*, 353-354.

⁴¹⁸ Hüseynov, *Qasım Bəy Zakir*, 8-9.

yapılan haksızlıklara sessiz kalmayan, çağının problemleri ile yüzleşerek sosyal ve siyasî sorunların farkında olan bir aydın olarak karşımıza çıkar. Eserlerinde kesinlik ve somutluk vardır. Onun eleştirileri zülumkar olan herkeseydi. Adaletsizlik, kanunsuzluk ve maneviyat eksikliğine karşı çıkması maarifçiliğe ve aydınlanmaya hizmet etmesi demektir. Toplumun bir üyesi olan bir birey ne kadar eğitilmiş ve dünya görüşü modernleşme yönündeyse yönetime katılımı ne kadar sağlanırsa o toplum bundan kazançlı çıkar ve medeniyetin sağlanması hızlanır.

3.3.6. İsmail Bey Kutkaşanlı (1806-1869)

İsmail Bey Kutkaşanlı (1806-1869), Azerbaycan'ın Gebele şehrinde doğdu. Rus okullarında eğitim aldı, Fransızca ve Arapça öğrendi. Rus harp okuluna girerek albay ve topçu generali rütbelerine yükseldi. 1826-1828 Rus-İran ve Osmanlı-Rus savaşlarına katıldı, Kafkasya'daki çeşitli kurumlarda görev aldı.⁴¹⁹ En bilinen eseri, 1835 yılında Varşova'da yayımlanan Fransızca *Reşit Bey ve Saadet Hanım*'dır. Eser, Azerbaycan edebiyatında realizmin ve romantik aşk temasının ilk kez işlendiği önemli bir yapıt olup Batı tarzı romanların Azerbaycan edebiyatına girmesinde öncülük etmiştir. Bu eseriyle Azerbaycan edebiyatının modernleşmesinde önemli bir yer edinmiştir.⁴²⁰ Kutkaşanlı; Mirza Kazım Bey, Bakıhanov, Mirza Şefi Vazeh, Zakir gibi rönesansçıların yanında bu eseri ile birlikte Azerbaycan tarihinde önemli bir yer almıştır.⁴²¹

Ayrıca eserdeki tipler; birtakım haklardan yoksun köylü halk için endişelenen, Azerbaycan adet ve geleneklerini tasvir eden, Azerbaycan Türkleri'nin millî yaşayış tarzını açıkça gösteren, kadın haklarından bahseden ve yoksul kimselerin de hak sahibi olduklarını belirten tipler olması açısından bu eser dönemin kıymetli eserleri arasındadır. Kutkaşanlı İsmail Bey, ileri görüşlü ve hür düşünceli bir kişi olmasından dolayı toplumun aksak yönlerini eserinde ele almıştır. Toplumdaki adaletsizliklere sessiz kalmayarak bu yönünü gerçek hayatında da göstermiştir.⁴²² Konusu Azerbaycan yaşamından alınan *Reşit Bey ve Saadet Hanım*, geleneksel aşk destanlarından farklı olarak kahramanların çektiği aşk acılarının yanı sıra onların yaşadıkları zamanla, sosyal hayatla ve toplumda karşılaştıkları problemlerle alakalı

⁴¹⁹ Yaşar Karayev, "Gutgaşanlı İsmail Bey", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 23, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın., 2001), 85-86; Vafa Savaşkan, "Azerbaycan Eğitimcilerinden İsmail Bey Gutgaşanlı ve Avrupa Etkisinde Yazılan İlk Hikâyesi: Reşit Bey ve Saadet Hanım", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sy. 50 (2013): 176; Yüksel, *Azerbaycan'da Fikir Hayatı ve Basın*, 38.

⁴²⁰ Karayev, "Gutgaşanlı İsmail Bey", 86.

⁴²¹ Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, 108.

⁴²² Yüksel, *Azerbaycan'da Fikir Hayatı ve Basın*, 39.

duygu ve düşüncelerini de yansıtmıştır. Yazarın hem Doğu hem de Batı kültürüne vâkıf olması onun söz konusu iki kültürü sentezleyerek bir eser yazmasında oldukça etkili olmuştur.⁴²³ Bu durum, eserden alıntıladığımız kısa bir kesit ile şöyle örneklenebilir;

*“Bu hikâyeyi okumayı önemseyen zarif hanımlar! Genç Saadat’ın ailesinin emirlerine uymayıp zengin ve soylu bir hanla evlenmeyi reddetmesine, uzaktan Raşid Bey’in övgülerini duyup kendini bir kez görerek onunla kaçmasına şaşırırsanız, hanımlar, ben cesurca söyleyebilirim ki, Doğu dünyasını bilmiyorsunuz. Size hoş görünmeye çalışan bir sürü genç sizin etrafınızı sarmaktadır. Onlar sizin yaverleriniz gibi etrafınızda dolaşırlar ve siz meclislerde size böyle taparcasına davrananlardan başkasını görmezsiniz. Kızlara binlerce övgü söylerler. Doğulu kadın babası ve erkek kardeşlerinden başka kimseyi görmez. Tabii ki, bu koşullarda yaşayan bir kadının bu kadar kolay âşık olabileceğini hayal edemezsiniz. Ah! Siz de bu kadınların yerinde olsaydınız, onlar gibi sürekli dört duvar arasında, bir peçenin altında yaşasaydınız, umarım Saadat’ı affeder ve kahramanımızla kaçar ve bu hikâyenin devamını zarafetle okursunuz.”*⁴²⁴

Eserde kadının esir durumuna değinilerek kadın haklarının gerekliliğine mesaj vermesi manidardır. Çünkü Doğu’da kadınların sosyal ve kültürel bağlamlardaki sınırlamaları vurgulanmaktadır. Kadınların hayatlarının çoğunun dört duvar arasında geçtiği, erkeklerin övgüleriyle sınırlı kaldığı ve ailelerinin emirlerine boyun eğmek zorunda olduğu belirtilmektedir. Bu nedenle, bu paragraf doğu toplumlarının modernleşme sürecinde kadın haklarının önemini vurgulamaktadır. Kadınların eşitlik, özgürlük ve adalet talepleri, modernleşme sürecinde birçok toplumda önemli bir rol oynamıştır. Toplumda kadınların fiziksel ve psikolojik şiddete maruz kalmalarını normalleştiren, erkek egemen bir zihniyetin nesilden nesile aktarıldığını ve kadın haklarının ihlali konusundaki toplumsal duyarsızlığı eleştiren aşağıdaki resim dönemin konu ile alakalı atmosferini gözler önüne sermesi açısından manidardır.

⁴²³ Savaşkan, “Azerbaycan Eğitimcilerinden İsmail Bey Gutqaşanlı ve Avrupa Etkisinde Yazılan İlk Hikâyesi: Reşit Bey ve Saadet Hanım”, 176; İlk bakışta Fransız romantizminin geleneklerine dayandığına inanılan bu hikâye, yazarın doğduğu, çalıştığı, yaşadığı asil çevrenin sade insanların sevgisini gerçekçi bir şekilde yansıtan bir eserdir. Kökleri Doğu edebiyatından beslenen Reşit Bey ve Saadet Hanım, Azerbaycan maişetini ve gündelik hayatını Avrupalı okuyuculara tanıtmayı ve olumlu niteliklerini göstermeyi kendisine amaç edinmiştir. Bkz. Qutqaşanlı Hacı İsmayıl Bəy, *Əsərləri* (Bakı: Lider Nəşriyyat, 2005), 6

⁴²⁴ Qutqaşanlı Hacı İsmayıl Bəy, *Əsərləri*, 61-62.

"Son, hit your mom and I will admire you."

Ata: "Anama bir vur görüm, matim qıyca bulam! Vur sanın... ni yeim, vur..."

Annesine vurmasını gururla destekleyen bir babanın çocuğunu bu konuda teşvik ettiği bir karikatür.⁴²⁵

Geleneksel yaşam tarzının dar perspektiflerini ve toplumsal özgürlüklerin eksikliğini, anlatan aşağıdaki resim de kadınların o dönemde nasıl yaşadıklarını anlatması açısından değerlidir.

The women look with envy to the prison, left, because it at least has windows, unlike their own homes, right, labelled 'Home of Muslim Women'.

"Sister, look how lucky they are: they have windows!"

"Xanbaci, adamin bels akoskali evi ola, harden bir üryi saxilanda otura akoskunin qalagında kicaya basa..."

Evlerinde pencere bile olmayan Müslüman kadınların sol taraftaki pencereli evi gördüklerinde şaşkınlıklarını konu alan bir karikatür.⁴²⁶

Bu önemli eserinde İsmail Bey'in dünya görüşünün, Sufilik ve millî hususiyetlerden ziyade, Şark-İslam medeniyetine uygun bir tefekkür anlayışını öne çıkardığı açıktır. Nitekim Batı okuyucusuna Türk-Müslüman halkının hayat tarzını ulaştırmak istemiştir. Onun bu hikâyeyi yazmaktaki bir diğer amacı ise Batı dünyasının geri kalmış, tutucu ve barbar olarak gördüğü Türk-İslam dünyasının ve Doğu çevrelerinde, aslında durumun başlangıçta hiç de böyle olmadığını, sadece son dönemlerde gerilemeler yaşandığını göstermekti. Bu nedenle, Kutkaşanlı, Batı okuyucularına sunduğu bu hikâyenin amacının doğru anlaşılması için bazı

⁴²⁵ "Molla Nasreddin: The Magazine That Would've, Could've, Should've, By Slavs and Tatars", *Christoph Keller Editions, JRP-Ringier*, No:26, (2011): 46.

⁴²⁶ *Slavs and Tatars Presents Molla Nasreddin*, 52.

açıklamalarda bulunmuştur. Bu bağlamda, düşüncesi Avrupa'nın gerçek okuyucularına ulaşarak bu hikâyenin gerçekten doğru olduğuna onları ikna etmeye çalışmasıdır.⁴²⁷

İsmail Bey Kutkaşanlı, Azerbaycan edebiyatı ve kültürüne yaptığı katkının yanı sıra, hayırseverlik gibi değerleri de benimseyen bir aydıındı. Fakirlerin yardımına koşarak toplumsal dayanışma ve adalet gibi kavramların önemini vurgulayan Kutkaşanlı, sadece edebî eserleriyle değil, aynı zamanda kişisel yaşamı ve değerleriyle de Azerbaycan toplumuna örnek olmuştur. Kişilik olarak yufka yürekli ve yardımsever birisi olarak tanınmıştır. Fakirlere vermek için her zaman bir miktar unu evinde bulundururdu. Eğitim yoluyla halkını geri kalmışlıktan uzaklaştırmaya çalışan bu seçkin Azerbaycan aydını, hayırseverlik ilkelerini ciddiye almıştır. Azerbaycan edebiyat araştırmacısı ve şairlerinden olan Salman Mümtaz'ın İsmail Bey hakkında yazdığı şu sözler dikkat çekmektedir: “Zenginliği, malı-mülkü, ekinleri, serveti kısacası her şeye fazlaca sahip olsa da cömertliği tüm servetinden fazlaydı. İyi kalpli, kendine saygısı olan bir adamdı. Qebele semtinde yaşayanların ellerinden yerlerini alınmak istendiğinde, İsmail Bey eşi görülmemiş bir cesaret ve erdemlik göstererek halkı son derece zor ve umutsuz bir durumdan çok kolay bir şekilde kurtardı.”⁴²⁸ Kutkaşanlı, bilgili insan yetiştirmek, halkı gaflet duygusundan uyandırmak, kadın haklarını savunmak, maarifçi bir edebiyat oluşturmak gibi fikirlerin toplum arasında yayılması için çabalayan önemli Azerbaycan aydınlarındandır. Dinî ve millî baskılara karşı verilecek olan mücadelelerde halkın yanında yer alarak cehaletin önüne geçmekte, diğer aydınlar gibi halka ışık tutma arzusunda bir yazar olması ile dikkat çekmektedir. Eserlerinde de bunların örneği açık bir şekilde görülmektedir.

3.3.7. Mirza Fethali Ahundov (1812-1878)

Mirza Fethali Ahundov (1812-1878), Azerbaycan edebiyatında önemli bir reformist, tiyatro yazarı, şair ve mütefekkindir. Şeki kasabasında doğan Ahundov, Arapça ve Farsça eğitimi almış,⁴²⁹ Gence’de modern eğitimle tanıştıktan sonra Rusça öğrenerek 1834 yılında Kafkasya

⁴²⁷ Elekberli, *Azerbaycan Türk Felsefi ve İctimai Fikir Tarihi*, 98-99.

⁴²⁸ Qutqaşanlı Hacı İsmayıl Bəy, *Əsərləri*, 21.

⁴²⁹ Hamid Algar, “Mirza Feth Ali Ahundzade”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 2, (İstanbul: Türkiye Siyanet Vakfı Yay., 1989), 186; Mirza Fethali Ahundov’un doğumundan ölümüne kadar yıl yıl faaliyetleri hakkında önemli tarihlerin kronolojik sıralaması için bkz. *Mirza Fətəli Axundzadə - 200: bibliografiya*, redaktörler; K.Tahirov ve G.Səfərlıyeva (Bakı: M.F. Axundzadə Adına Azərbaycan Milli Kitabxanası, 2012), 14-17.

Rus Genel Valiliği'nde Doğu dilleri tercümanı olarak görev yapmıştır. 1864 yılında orduya katılarak albaylığa kadar yükselmiştir.⁴³⁰

Ahunzade, 19. yüzyıl Azerbaycan kültür ve edebiyatının önemli temsilcilerinden ve kurucularından biridir. O; seçkin bir halk figürü, ileri görüşlü bir aydın, demokratik bir eğitimci, reformist, şair, tiyatro yazarı olarak nitelendirilir. Özellikle tiyatroyu toplumsal bozuklukları, kötü alışkanlıkları ortadan kaldırmak, ilerleme yolunda ışık tutmak ve cemiyeti terbiye etme çabasında bir vasıta olarak görmüştür. Onun edebî faaliyetleri 1830'larda başlamıştır. Azerbaycan Türkçesi ve Farsça olarak 30 kadar şiirinin olduğu bilinmektedir. Ahundov'un en belirgin özelliklerinden biri Azerbaycan edebiyatında, dramaturji alanında yeni bir türün temelini atmasıdır. Azerbaycan toplum hayatının bir yansıması olan eserleri yerli halkın yaşayış biçiminin değişmesi çabasında eşi benzeri olmayan kaynaklardandır. 1857 yılından sonra yazarın fikrî hayatındaki temel amaçlarından biri alfabe ıslahı olmuştur. Arap alfabesinin ıslahı için epey çaba sarf etse de sonra bu fikrini değiştirmiş, Latin harflerine geçilmesini savunmuştur.⁴³¹ Bu husus yukarıda ele alındığı için tekrara düşmemek maksadıyla burada ayrıca bir değerlendirme yapılmamıştır.

Azerbaycan şivesini nesir vasıtası ile gelişmiş ve işlenmiş bir şekle sokan kişi de yine büyük düşünür Mirza Fethali Ahundzade'dir. O, hayatın tenkit edilecek yanlarını acı gülüşler içinde insanlara gösterme amacı gütmüş, bu amacını da piyes şeklinde savunmuştur. Eserlerini mizah şeklinde ele almasıyla halka kendini tanıtmış, Azerbaycan edebiyatında yeni bir çığır açmıştır. Ahundov, bu edebî alanda kendinden sonra gelen şairlerin yetişmesinde yetkili olmuştur.⁴³² Meşhur edebiyatçı, Türkçülüğün ve milliyetçiliğin göz ardı edildiği, soğuk karşılandığı ve Rusya Türkleri arasında fikir yakınlığının çok az olduğu bir zamanda dini anlamda bağınazlığa karşı mücadele vermiştir. Çünkü onun en büyük amacı, Azerbaycan Türklüğünü yeni bir hayat anlayışına sokmaya çalışmak ve Türk birliğinin uyanışına yorulmadan hizmet etmektir. Bu bağlamda sadece Azerbaycan topraklarında değil, komşu ülkelerde de (Osmanlı, İran gibi) var olan taassubun ortadan kalkması için çabalamıştır.⁴³³ Azerbaycan Türkçülük hareketini başlatmasının yanı sıra bu hareketin gelişimi için çabalayacak ve önemli katkıları olacak şahsiyetleri de etkilemiştir. Örneğin Hüseyinzade Ali Bey gibi bir mütefekkirin yetişmesinde etkisi büyüktür. Hüseyinzade Ali Bey, Ziya Gökalp'e Türkçülüğü aşılaman, 'Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak' ilkesinin fikir babası olan

⁴³⁰ Algar "Mirza Feth Ali Ahundzâde", 186-187.

⁴³¹ История Азербайджана, С Древнейших Времен До Начала XX Века (Eski Çağlardan 20. Yüzyılın Başlarına Kadar) (Bakı: Elm, 1995), 160; Okumuş, "Modern Azerbaycan Edebiyatı", 264.

⁴³² Caferoğlu, Azerbaycan, 45.

⁴³³ Caferoğlu, Azerbaycan, 23-24.

kişidir.⁴³⁴

Faaliyet sahasının oldukça geniş olduğu Ahundov, hemen hemen her alanda ıslah çalışmaları yapmaya gayret göstermiştir. Şair, yazar, reformatör, bilgin, mütefekkir, edip, dilci, Türkçü gibi ünvanları olan Ahundov deyim yerindeyse milletin hadimi idi.⁴³⁵ Azerbaycan’da kültür ve medeniyet seviyesinin yükselmesinde temel yapı taşlarından biri olmuştur. Nitekim o, geri kalmış, sindirilmeye çalışılmış ve feodal bir toplumun Batı’daki ilerlemelere ayak uydurabilmesi için elinden geleni yaparak Azerbaycan Türk toplumunun millî birlik ve beraberliği için büyük emek harcamıştır. Bu süreç 19. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan aydınlarının çabaları ve Ahundov’un da önemli katkıları ile 1918 yılında bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti’nin kurulmasını ile sonuçlanmıştır. Ahundov, bu sürecin baş mimarı olarak anılır. Ahundov’un Azerbaycan’da millî edebiyatın oluşması, felsefe, tiyatro ve gazeteciliğin gelişmesi, basının ve edebiyatın Farsçanın etkisinden kurtulması, millî bilincin aşılması, millî dilin toplumun geniş kesimlerinde kullanılması ve daha birçok gelişmelerde çok büyük rolü olmuştur.⁴³⁶ Ayrıca önemli hizmetleri arasında Azerbaycan şivesini konuşulduğu gibi edebiyat dili yapması, Latin harflerinin Türklerce kabulü için emek vermesi, dil Türkçülüğünü yapması, sahne ve tiyatro hayatını millete alıştırması ve Azerbaycan milletini kendi cehaletlerini görmeye sevk etmesi, Azerbaycan’ı Batı’ya tanıtan aydınlardan olması ve daha nice vardır. Azerbaycan’ın klasik edebiyatında önemli bir yeri vardır. Türk dünyası için büyük bir reformist, Azerbaycan Türkleri için adeta bir Molyer olduğu düşünülmektedir. O, 19. yüzyıl uleması ve şairlerinin hamisi niteliğinde idi. Gerek vatanına gerekse Türkçülüğe aynı zamanda İslâm dünyasına büyük hizmetleri olmuştur.⁴³⁷

Batı Avrupa bilimsel ve felsefi literatürü ile tanışması, Rus yayınlarını sık sık okuması sayesinde olmuş, bu çabaları onun 19. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan demokrat kuşak arasında öne çıkmasını sağlamıştır. Onun felsefe ve edebiyat üzerine yaptığı çalışmalarında Homeros’un, Socrates’in, Platon’un, Aristoteles’in, Hipokrat’ın isimlerinden sıklıkla bahsetmiştir. Öte yandan yazar, Azerbaycan düşünürlerinin felsefeye bakışında köklü değişiklikler yaratma konusunda önemli hizmetler vermiştir. Azerbaycan’ın ondan önceki tüm düşünürleri, felsefeyi varoluşun ve bilincin anlaşılabilir ilkeleri hakkında bir bilim olarak anladılar. Ahundov ise felsefeyi doğa yasalarına göre her şeyin amaçlı inşasının nedenini belirleyen bir bilim veya daha doğrusu maddî dünyanın ‘yasaları’ ve ‘sebepleri’ hakkında

⁴³⁴ Alaaddin Uca, “Mirza Fethali Ahunzâde’nin Türk Dünyası’na Hizmetleri”, *A.Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sy. 17 (2001): 366; Caferoğlu, *Azerbaycan*, 33.

⁴³⁵ Caferoğlu *Azerbaycan*, 25.

⁴³⁶ Uca, “Mirza Fethali Ahunzâde’nin Türk Dünyası’na Hizmetleri”, 367.

⁴³⁷ Caferoğlu, *Azerbaycan*, 25.

bilgi olarak görüyordu. İsmayilov'a göre Ahundov'un kapsamlı ve göze çarpan faaliyetlerinin bir sonucu olarak Azerbaycan'daki bilimsel ve felsefî düşüncenin gelişimi, komşu İran ve Türkiye'nin çok ilerisindeydi. O, Müslüman skolastisizminden kurtulmuş, Avrupa bilimine göre düşünen ve aydınlanmış gelişme yoluna girmişti.⁴³⁸ Ayrıca Ahundov, zamanın yasal ve mülkiyet eşitliğini, hukukî eşitliğin açık ve doğal olduğunu, tüm sivil ayrıcalıkların kaldırılmasını ve herkesin kanun önünde eşitliğini sık sık dile getirmiş, savunmuş ve talep etmiştir. Hukukî eşitliğin sağlanması için hukuk alanında eğitilmiş insanların yetişmesini teşvik etmiş, hukuk okulu açılması için çaba göstermiştir. Ayrıca, kanunların yazılı hale getirilmesini, yayınlanmasını ve herkes tarafından erişilebilir olmasını sağlamaya çalışarak hukukun güçlenmesine katkıda bulunmuştur. Ayrıca, hukuk alanındaki konferanslarda ve yayınlarda eşitliğin önemini vurgulamıştır.⁴³⁹

Ahundov'un edebiyat alanında ve Azerbaycan'ın toplumsal ve siyasî hayatında önemli bir mevki kazandıran tenkitlerinden en önemlileri '*Temsilat*' adlı komedileri, alfabe ıslahı layihası, '*Kemalüddeve Mektupları*' ve diğer dinî-içtimaî tenkitleridir. Akpınar'a göre yazarın *Temsilat*'ı, Türkçeye çevirilerek tiyatrodaki sahnelenseydi, bu Türkiye'deki komedi anlayışının gelişmesi ve tiyatro tarihi için çok olumlu gelişmelere sebep olabilirdi. Ahundov, Münif Paşa'ya bir mektup yazmış, İstanbul'da bir tiyatro binasının yapılmakta olduğunu haber almış, *Temsilat*'ın Türkiye Türkçesine çevrilmemesi ve yayınlanmamasından dolayı duyduğu üzüntüyü dile getirmiştir;⁴⁴⁰

*"Bir de cenabınız bana Türkçe basılan eserlerimi Osmanlıcaya çevirip yayınlayacağınıza söz vermişsiniz. Bu sözünüz hâlâ neticesiz kalmaktadır. Geçenlerde İstanbul'da bir tiyatro binası yapıldığını duydum. Böyle bir şey olursa eserlerimi o tiyatrodaki sahnelenmek münasip bir iş olur. Bana yazmanı ve bu konuda beni bilgilendirmeni rica ediyorum."*⁴⁴¹

Rus edebiyatından da etkilenen yazar, çağdaş fikirlerini topluma yaymak ve onları gaflet duygusundan uyandırmak için uğraşmıştır. Yazdığı tiyatro eserleri bu amaca hizmet etmek içindi. Azerbaycan halkını tiyatroya ve sahneye alıştırarak Türk fikir ve edebiyat hayatında önemli bir yer edinmiştir. Şinasi'nin Avrupaî tarzda ilk tiyatro eserinden dokuz sene önce 1850 yılında tiyatrolarını yazmaya başlayan Ahundov'un çalışma tarzı ve şekli teknik bakımdan Azerbaycan edebiyatının Şinasi'den daha sanatkâr bir benzeri olarak nitelendirilmektedir ve kendisinden sonraki yazarlara Avrupaî tarzda eserler verme konusunda

⁴³⁸ İsmayilov, *Azərbaycan Tarixi*, c. 4, 377.

⁴³⁹ İsmayilov, *Azərbaycan Tarixi*, c. 4, 375.

⁴⁴⁰ Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, (1994), 53-55

⁴⁴¹ Mirzə Fətəli Axundzadə, *Əsərləri*, Üç cildə. III cild (Bakı: Şərq-Qərb, 2005), 98.

ilham kaynağı olmuştur.⁴⁴²

Kemalüddeve Mektupları adlı eseri yazarın en çok ses getiren ve dönemin siyasî ve toplumsal sorunlarının, aksak yanlarının ele alındığı en önemli eseridir. Bu eser, hayali bir karakter olarak yazılan Hindistan'daki bir şehzade olan Kemalüddöve'nin İran şehzadesi olan arkadaşı Celalüddeve'ye yazdığı üç mektubu ve Celalüddeve'nin de ona cevaben yazdığı bir mektubunu içerir. Burada dikkat çeken husus, Hindistan şehzadesinin İran şehzadesine yazdığı mektuplarında İran'ın durumuna üzüldüğünü, İslâmiyet gelmeden önce burada halkın daha refah bir hayat sürdürdüğünü, İran'da yaşayan halkın cahilliğinin Arap alfabesini öğrenmenin zorluğundan kaynaklandığını, din adamlarının halkı hurafelerle, cehennemle ve batıl inançlarla korkuttuğunu, halkı sömürdüğünü anlatmasıdır.⁴⁴³ Ahundov'un bu eserinde yaptığı tenkitlerin İslâm dinine karşı oldukça sert olduğu açıktır. 'Mirzə Fətəli Axundzadə-200: bibliografiya' adlı eserde Ahundov'un bu sertliğine karşı getirdiği yorum şöyledir;

"Hicretten bu güne kadar hiçbir eser bu sertlikte yazılmamıştır". "*Kemalüddeve Mektupları*" gibi felsefi bir risale yazmak ve İslam dâhil tüm dinlere karşı çıkmak gerekli miydi? Kimin ihtiyacı vardı? Ne için? Neden? İslam'a çok sert davranarak zaten çok sayıda olan düşmanların sayısını artırmaya değer miydi? Aydınlanmanın tek yolu alfabeye reformu mu yoksa İslamcılığa karşı amansız mücadele mi?"⁴⁴⁴

Ahundov, *Kemalüddeve Mektupları* adlı eserinde her ne kadar İslam dinini tenkit etse de bu, onun İslam dininden nefret ettiği anlamına gelmemektedir. Zaten bu çabalarında ve yazdıklarından bir gelir elde etmemiştir. Ancak o, sahte mollaları, halkı hurafelerle kandıran din adamlarını ve dini kullanarak halkı sömüren kişileri eleştirilerinde temel olarak bu durumun düzelmesi için elinden geleni yapmaya çalışmıştır. Amacını ise şöyle açıklamıştır; "Amacım, İslam milletlerini çökerten cehaleti ortadan kaldırmak, ilim ve sanatı geliştirmek, insanımızın hürriyetinin, refahının ve zenginliğinin artması için adaleti tesis etmek, vatanın güzelleşmesi, atalarımızın İslâm'dan önce sahip olduğu neşe ve şanınin ihyasıdır."⁴⁴⁵

Mirza Fethali Ahundov, eserlerinin sanatsal malzemelerini ve konularını gerçek hayattan almıştır. Komedilerinde, Azerbaycan yaşamını özellikle 19. yüzyılın 30 ve 50'li yılları arasındaki dönemi temel olarak tasvir etmiş, feodal toplumun kusurlarını, güncel meselelerdeki çelişkileri, geri kalmışlığı, cehaleti, dini bağınazlığı, kanunsuzluğu ve

⁴⁴² Yüksel, *Azerbaycan'da Fikir Hayatı ve Basın*, 43.

⁴⁴³ Seher Erenbaş Pehlivan, "Kemalüddöve Mektupları (Mirza Fethali Ahundzâde)", *Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü*, <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/kemalluddovle-mektublari-mirza-fethali-ahundzade-tees-1287>. [Erişim Tarihi: 31 Aralık 2022].; Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, 160.

⁴⁴⁴ *Mirzə Fətəli Axundzadə - 200: bibliografiya*, 11.

⁴⁴⁵ *Mirzə Fətəli Axundzadə, Əsərləri*, Üç cild. III cild, 168; *Mirzə Fətəli Axundzadə - 200: bibliografiya*, 20

eğitimdeki aksak yanları göstermeye çalışmıştır.⁴⁴⁶ 19. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan edebî nesrinin gelişmesine büyük katkısı olan Ahundov, komedilerinden sonra 1857 yılında *Aldanmış Kevakib* öyküsünü yazmıştır. Bu eseri ile Azerbaycan edebiyatında düzyazıya tam hukuk kazandırmış, onun daha da gelişmesinde güçlü bir etkisi olmuştur. *Aldanmış Kevakib* adlı eserinde Safeviler döneminde İran'daki feodal-istibdat idaresinin eksikliklerini, Şah Abbas ve vezirlerini keskin bir hicivle anlatmıştır. Onları cahil, kendini beğenmiş, devlet işlerinde hiçbir katkısı olmayan, halkın zorlu yaşam şartlarına kayıtsız kalan kişiler olarak hicvetmiştir.⁴⁴⁷ Eserlerinde Çarlık Rusya'yı da tenkit ateşine tutmayı ihmal etmemiştir. Türk toplumunun emperyalist bir güç tarafından istismar edildiğini yazdığı şu sözler buna en iyi örnektir;

*“Onlar neden böyle korkusuz hareket ediyorlar? Onlar bizim canımızı, malımızı mı koruyorlar? Hayır. Onlar bizim sınırlarımızı düşmandan mı koruyorlar? Hayır. Onlar bizim için hastaneler, okullar mı açmışlar? Hayır. Onlar bize kazanç mı sağlamışlar? Hayır, hayır, hayır. Peki, onların varlığı bizim neyimize gerek?”*⁴⁴⁸

19. yüzyılın başında ülkede hâkim olan feodaliteyi, bu feodaliteye bağlı olarak Azerbaycan'daki yozlaşmış an'aneleri, kusurları, halk arasında manevî rehberler olarak görülen birçok ahund ve müctehidlerin menfaatçi ve haksız davranışlarını hicvederek gerçekleri gözler önüne sermeye çalışmıştır. O, eserlerini çoğunlukla Rus edebiyatı yoluyla elde ettiği Batı fikir akımlarının tesiri altında kaleme almıştır. Bu da o dönem Azerbaycan aydınlarının ideolojisini göstermesi açısından kayda değerdir. Öte yandan Mirza Fethali Ahundov'un temelini attığı yeni Azerbaycan edebiyatı ve tiyatro yazarlığı, sanatsal yönünün önemine ek olarak ideoloji bakımından daha çok önemlidir. Ruhânî sınıfın aksak ve bozulmuş yanlarını alaya almak ve hicvetmekle ilgili başka yazarlar da birçok şiir yazmış olsa da Ahundov'un bunları tiyatro eseri olarak yazması, o zamana kadar Doğu edebiyatlarında bilinmeyen bir tarzıdır. Bu bakımdan sadece Azerbaycan edebiyatı için değil, bütün Doğu dünyası için de yeni bir teşebbüs olması açısından mühimdir.⁴⁴⁹ Dönemin en münevver isimlerinden olan Mirza Fethali, millî harsın daha hızlı ilerlemesi ve milletin daha çabuk bilinçlenip ilerlemesi için Arap harflerinin kaldırılmasını önermiştir. Millî dil, millî edebiyat, sanat, matbuat gibi alanlarda ülkesinin ve tüm Türk dünyasının yükselmesi onun en büyük gayelerindendi. Bu amaçları doğrultusunda millî dil ve edebiyata hizmet etmiş, yeni Avrupai

⁴⁴⁶ İsmayilov, *Azərbaycan Tarixi*, IV. Cilt, 381; Ahundov'un komedileri için bkz. Mirzə Fətəli Axundzadə, *Əsərləri*, Üç cildə. I cild, (Bakı: Şərq-Qərb, 2005), 31-158.

⁴⁴⁷ İsmayilov, *Azərbaycan Tarixi*, IV. Cilt, 384; *Aldanmış Kevakib*'in tam metni için bkz. Mirzə Fətəli Axundzadə, *Əsərləri*, Üç cildə. I cild, 189-212.

⁴⁴⁸ Ebulfəz Süleymanlı, *Millətləşmə Sürecində Azərbaycan Türkləri* (İstanbul: Ötüken, 2006), 62.

⁴⁴⁹ Yüksel, *Azerbaycan'da Fikir Hayatı ve Basın*, 44.

fikirlerin kabulüne uğraşmış, eski usul hayat tarzını tenkit etmiş ve millî uyanışa engel olan ne varsa baltalamaya çalışmıştır.⁴⁵⁰ Ahundov'un seçilmiş fikirlerinden ve sözlerinden birkaç örnek vermek gerekirse;

*“Amacım... Cehaleti ortadan kaldırmak, bilimleri, sanatları geliştirmek, halkımızın özgürlüğünü, refahını ve zenginliğini arttırmak, vatanın kalkınması için adaleti teşvik etmektir. Yakın gelecekte vatanımız yabancıların peşine düşenlerin menhus (kötü, uğursuz) vücudundan temizlenecektir. Yurdumuz yine gülistana çevrilecektir.”*⁴⁵¹

*“Benim elifbam yüz yıl sonra Doğu edebiyatında gururla yerini alacak ve o alfabe ile yeni eserler oluşturmanın yanı sıra eski alfabe ile yazılmış birçok eski kitap da yeni alfabeyle taşınacaktır. Elbette, böyle olunca benim maksadım gerçekleşecek ve o mutlu günlere kadar yaşamasam da, bu konuda şimdiden rahat olabilirim.”*⁴⁵²

Alfabe ıslahı ile Türk dilinin birçok özelliklerine sahip Azerbaycan Türkçesi, Ahundov'dan başlayarak arınma dönemine girmiştir. Ahundov'un yazılarında sade bir dil kullanması, halkın anlayacağı şekilde yazması, ilk defa önemli sosyal meseleler hakkındaki yazıları herkesin güçlük çekmeden kendi ana dilinde okuyabilmesi için ve halkı bilinçlendirmek için atılmış önemli adımlardandır. Ahundov, konusunu millî hayattan aldığı modern piyeslerini Türk dilinde yazmakla, yüzyıllarca etkin olan, rağbet beslenen Fars edebiyatına ağır bir darbe indirmiştir. Kendi halkının sahip olduğu doğal yeteneğin Avrupalılardan daha fazla olduğuna inanan yazar, her ne kadar Batı fikirlerini ve ilerlemesini ülkesinde uygulamak istediye de aynı zamanda o 'ilkel bir yerellik savunucusu'ydu. Dışarıdan ithal edilen ne varsa bunların halkın millî ve manevi değerlerine ters düşmemesini savunuyordu.⁴⁵³ Kendi halkının üstünlüğünü en iyi anlatan seçilmiş fikirlerinden: “Halkımın doğuştan gelen yeteneği, Avrupa halklarının doğuştan gelen yeteneğinden kat kat fazladır.”⁴⁵⁴ Avrupa düşüncelerini direk alıp uygulamayı ve basmakalıp fikirleri doğrudan benimsemeyi onaylamayan yazar, Avrupa metotlarının iyi araştırılmasını, bunları uygularken Azerbaycan ile olan münasebet ve şartları hesaba katarak uygulamak gerektiğini savunur. İran veziri Mirza Yusuf Han'a yazdığı mektubunda bu düşüncesini açıkça görebiliriz:

“Avrupadan getirdiğiniz ve bütün hükümlerini, cümlelerini öz fikirlerinizin subutu için delil hesap ettiğiniz kitap Avrupalıların fikrinin mahsulü idi. Bunu yaparak hedefe ulaşabileceğinizi düşünüyorsunuz. Ancak, ahlaki ve entelektüel ilerlemenin, ülkedeki dışsal ve pratik ilerlemeden önce gerçekleşmesi gerektiğini bilmiyorsunuz. İnsan,

⁴⁵⁰ Mirza Bala Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi* (Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayın., 1991), 14.

⁴⁵¹ *Mirzə Fətəli Axundzadə - 200: bibliografiya*, 20.

⁴⁵² *Mirzə Fətəli Axundzadə - 200: bibliografiya*, 25.

⁴⁵³ Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, 61.

⁴⁵⁴ *Mirzə Fətəli Axundzadə - 200: bibliografiya*, 21.

*tecrübeli ve zeki kişilerin yaptığı planların sırlarını derinlemesine öğrenmediği sürece başkalarının tecrübesini olduğu gibi benimsemekten hiçbir netice elde etmek olmaz.*⁴⁵⁵

Azerbaycan aydınlarının Azerbaycan halkını maarif ve medeniyet yoluna götürmek için sarf ettikleri çabalar, başka milletlerden taklit yoluyla alınan veya yapılan kopyalar değildi. Millî azatlık yolunda atılan her adım, halkın bağımsızlık yolunda harcadığı emeklere bağlı olarak öz millî ve sosyal kökünde yetişmiş ve gelişmiş, her yönlü millî kalkınma ve azatlık hareketi idi. Azerbaycan'ın millî bir edebiyat yaratma arzusuyla birlikte millî azatlık hareketinde de 19. yüzyıl Azerbaycan münevverlerinin hemen hepsinin ve 20. yüzyılın başından sonra yetişenlerin payı ve emekleri vardır.

Ahundov'un oldukça değerli eserler ortaya koyması, yeni edebiyatın temelini atması kendinden sonra gelen edebiyatçılar ve yazarlar üzerinde büyük tesir bırakmasını sağlamıştır. Dili, modern edebiyatın ihtiyacı olan seviyelere yükseltmekte Ahundov'un katkıları büyüktür. Doğu'nun ilk drama yazarı olarak nitelendirilen Mirza Fethali Ahundov, 10 Mart 1878 tarihinde Tiflis'te hayata gözlerini yummuştur.

Mirza Fethali Ahundov'un modernleşmeye katkıları, 19. yüzyıl Azerbaycan'ını birçok açıdan etkilemiştir. Ahundov, Batı dünyasındaki gelişmeleri takip ederek Azerbaycan'a bir dizi yenilikler getirmiştir. O, modern bir Azerbaycan edebiyatı yarattı ve bu, Azerbaycan'da okuryazarlık oranının artmasına ve halkın daha fazla bilgiye sahip olmasına katkıda bulunmuştur. Modern tiyatro kültürünün temellerini atmıştır. Böylece Azerbaycan halkının sanata olan ilgisi arttı ve tiyatro halk arasında popüler bir eğlence haline geldi. Yazarın modernleşmeye katkıları, Azerbaycan'da bir aydınlanma dönemi yaratmış ve halkın modern dünyaya açılmasını sağlamıştır. Bu, 19. yüzyıl Azerbaycan'ının modernleşmesine ve Batı ile olan ilişkilerinin gelişmesine katkıda bulunmuştur.

3.3.8. Seyyid Azim Şirvani (1835-1888)

Seyyid Azim Şirvani (1835-1888), Şamahı'da doğmuş, küçük yaşta babasını kaybettikten sonra dedesi Molla Hüseyin'in himayesinde Dağıstan'da büyümüştür. Arapça ve Farsça öğrenen Seyyid Azim, 1856 yılında yüksek din eğitimi almak üzere Irak'a gitmiş, Necef, Bağdat, Şam, Kahire ve İstanbul'da medrese dersleri almıştır. Ancak Şamahı'ya döndüğünde din adamlığı yerine öğretmenlik yapmış, eski düşüncelere karşı çıkmış ve dinî taassuba karşı

⁴⁵⁵ Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, 159; Mirzə Fətəli Axundzadə, *Əsərləri*, Üç cildə. III cild, 155.

mücadele etmiştir.⁴⁵⁶ Onun Azerbaycan tarihinde en bilinen modernleşme adımı 1869 yılında Şamahı'da modern bir Türk Okulu açması olmuştur. Bu okulda Türkçe, Farsça ve Rusça derslerinin yanı sıra coğrafya, fen, fizik, matematik, hesap, tarih gibi dersler de verilmekteydi. Şirvani, bu tür dersleri Kafkasya'da Müslüman mekteplerine sokan ilk öğretmen olarak kabul edilmiştir. Burada okutulan dersler ve kullanılan yöntemler, Osmanlı mekteplerindeki Usul-i Cedit sisteminin etkisini taşıması yönünden dikkat çekicidir. Nitekim okul, İsmail Gaspıralı ile başlayan ve bütün Rusya Türk dünyasına yayılan Usul-i Cedit Mektepleri'nin Kafkasya'daki ilk örneğidir. Burada 19. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan Azerbaycanlı münevverlerden birçok kişinin yetiştiği bir yer olmuştur.⁴⁵⁷ Azerbaycan'ın satirik şairi Mirza Aliekber Sabir⁴⁵⁸ ve dramaturji alanında uzman olan meşhur yazar Sultan Mecit Ganizâde⁴⁵⁹ bu okuldan yetişmişlerdir. Okul, yirmi yıldan fazla faaliyet göstermiştir. Okulun Azerbaycan modernleşme tarihinde kuvvetli ve yapıcı bir etkisi olmuştur. Şirvani, hem Rus Çarlığı tarafından açılan okullarda hem de kendi okulunda ders kitabı olarak kullanmak için bir Türkçe ders kitabı hazırlamıştır. Kitabın basımı çarlık idaresi tarafından engellenmiştir. Kitap basılsaydı pedagojik, edebî ve didaktik açıdan oldukça faydalı bir kitap olacağı bilinmektedir.⁴⁶⁰ Kitaba *Rebiü'l-eftal* adını vermiştir. Kitapta siyasî, sosyal ve ahlakî konularda yazılmış çok güzel hikâyelerin olduğu bilinmektedir. Hikâyelerin sonuna, hikâyesine ve amacına uygun sözcükler, cümleler ve atasözleri ekleyerek şiirin didaktik etkisini artırmak istenmiştir.⁴⁶¹

Seyid Azim Şirvani, 19. yüzyıl Azerbaycan şiirinin önemli bir temsilcisidir. Şiirlerinde Rus

⁴⁵⁶ Абузар Багиров, “Ширванский Сатирик Росветитель”, *Лумепатура*, no. 3 (87) (2017), 5; Yüksel, *Azerbaycan'da Fikir Hayatı ve Basın*, 48; Rafail Əhmədli, *Seyid Əzim Şirvaninin Fəlsəfi Görüşləri* (Bakı: Elm Nəşriyyatı, 2005), 5-6.

⁴⁵⁷ Yavuz Akpınar, “Seyyid Azim Şirvânî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 37, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2009), 51; Yüksel, *Azerbaycan'da Fikir Hayatı ve Basın*, 48-49.

⁴⁵⁸ Tam adı Molla Ali Ekber Tahirzade Sâbir (1862-1911) olan yazar, Şamahı doğumludur. Dindar bir ailenin çocuğudur. 1872'de Seyyid Azim Şirvani'nin açtığı okula kaydolmuştur. 1887'de Şamahılı bir kızla evlenir ve 8 kızı bir oğlu olur fakat geçim sıkıntı ve maddi zorluklar yazar için zor bir hayat geçirmesine sebep olmuştur. 1908'de Şamahı'da Uhuvvet adlı bir okulda öğretmenlik yapmaya başladı. Aynı yıl ‘Ümid Mektebi’ni açtı. 1909'da burayı birtakım sebeplerden dolayı kapatmak zorunda kaldı. 1910 yılına gelindiğinde Sâbir, Sultanmecid Ganizade'nin yardımıyla Balahanı köyünde (Bakü yakınlarında) “Saadet” adlı okulda Farsça ve şeriat dersleri vermiştir. 1911'de karaciğer rahatsızlığından dolayı vefat etmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Hayati Yılmaz, “Mirza Ali Ekber Sâbir”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, c. 12, sy. 1 (2012): 365-368.

⁴⁵⁹ Sultan Mecid Ganizade (1866-1937), Azerbaycanlı şair ve oyun yazarıdır. Babası, Şamahı'da hayatını sürdüren Hacı Murtaza Ali adlı, soylu bir aileden gelen tüccardır. Ganizade, Seyyid Azim Şirvani'nin usul-i cedit mektebinde üç yıl okuduktan sonra Rus-Tatar okuluna girdi. Ardından Tiflis'teki Aleksandrovski Öğretmen Okulu'ndan mezun oldu. Bakü'de Azerbaycan eğitim hayatında önemli bir yeri olan ilk Rus-Tatar Okulu'nun kurulmasında önemli payı vardır. Birçok tiyatro oyunu yazması ile ünlü olan yazar, 1905'te Gori Öğretmenler Okulu'nda 3 yıl boyunca Azerbaycan şubesinde müfettişlik yaptı. Birçok genci sahne hayatına katılmaları için teşvik eden Sultan Mecid Ganizade için Bkz. *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*, “Genizade Sultan Mecid”, c. 4, (F-Hazretkulov) (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayın., 2004), 158.

⁴⁶⁰ Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, 171.

⁴⁶¹ Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, (1994), 57.

sömürge rejiminin Azerbaycan toplumuna getirdiği çarpıklıkları sert bir şekilde eleştirmiş, halkı gerilikten ve cehaletten kurtarmanın başlıca yolu olarak aydınlanmayı ön plana çıkarmıştır.⁴⁶² Hac vazifesini yaptıktan sonra dönerken Kahire’de kalmış, burada dönemin âlimleri ve Arap şairleri ile tanışmıştır. Burada tanıştığı ilim adamlarının Seyyid Azim üzerinde etkisi büyük olmuştur. Bakü ve Karabağ’da kurulan edebi derneklere mensup kişilerle yazışıp münasebette bulunmuştur.⁴⁶³ Klasik şiir geleneklerini sürdüren ve aynı zamanda satirik şiirler kaleme alan ünlü şairin girişimleriyle Şamahı’da ‘Beytü’s-Sefa’ edebî meclisi oluşturulmuş, bu meclis etrafında klasik şiir tarzında eser veren birçok şair toplanmıştır. Entelektüel aydınlar, Bakü, Şuşa, Guba ve Ordubad gibi şehirlerde geleneksel şiir yarışmaları düzenlemiş, çeşitli edebî konularda yazışarak fikir alışverişinde bulunmuş ve şiirsel deneyimlerini paylaşmışlardır.⁴⁶⁴ Seyyid Azim Şirvani, dönemin entelektüel çevreleriyle etkileşim içinde olarak, halkı gerilik ve cehaletten kurtarmayı amaçlayan aydınlanmacı bir ideoloji benimsemiştir. Klasik şiir geleneklerini sürdürmekle birlikte, toplumsal eleştirisini derinleştirerek halkı modernleşmeye ve entelektüel uyanışa yönlendirmiştir.

Yazar, çocukluğunda medrese eğitimi almış ve güçlü bir dinî formasyon edinmiş olsa da, dönemin bazı din adamlarının ikiyüzlülüğü, gericiliği ve açgözlülüğüne tanık olması, onu bir din adamı olmaktan ziyade toplumsal sorunlara çözüm arayan ve bilimsel düşüncüyü benimseyen bir figüre dönüştürmüştür. Kendini toplumun ilerlemesine, aydınlanmasına ve bilimin yayılmasına adanmış; ruhanî bir unvan almayı reddederek modernleşmeye yönelmiştir. Ancak bu tavrı, yerel din adamlarının sert tepkisiyle karşılanmış, hatta düşmanlık beslemelerine yol açmıştır. Modernleşmeci eğilimleri, geleneksel dinî kurumlarla gerginliklere neden olmuş ve onu toplumsal tartışmaların merkezine yerleştirmiştir. Bazı çevreler, onun modernleşme yanlısı düşüncelerini ‘din düşmanlığı’ olarak değerlendirse de, Şirvani bu eleştirilere rağmen modernizme olan inancını korumuş, reform fikirlerini savunan diğer aydınlarla iş birliği yaparak Azerbaycan toplumunun modernleşmesi için mücadele etmiştir.⁴⁶⁵ Yazılarından birinde bu kişilerin ona olan bu tutumundan şikayetlenerek şöyle yazmıştır:

“Ta ki müstəcmii-ülum oldum,

Ne zaman ki öğrenci oldum,

⁴⁶² *Azərbaycan Tarixi*, 219.

⁴⁶³ Багиров, “Ширванский Сатирик Росветитель”, 4-5; Baykara, *Azerbaycan’da Yenileşme Hareketleri*, 172.

⁴⁶⁴ Rəcəbli, *Azərbaycan tarixi Oçerklər*, 335; Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, (1994), 56; Багиров, “Ширванский Сатирик Росветитель”, 5.

⁴⁶⁵ Багиров, “Ширванский Сатирик Росветитель”, 5

Nəzəri-əhli-əsrə şum oldum...

...Eylədim taki hər büsatə güzər,

Məni gördükdə xəlf söylədilər:

Budu, gəldi səfahətin kani,

Hacı Seyyid Əzim Şirvani...⁴⁶⁶

Teorik bilimlere meylettim...

...Arzuladım ki hər güclük qarşısında direneyim,

Beni gördüklerinde halk söyledilər:

Eskisi, ahlaki dəyərlər kayboldu,

Hacı Seyyid Azim Şirvani..."

Seyyid Azim, ilerlemeci bir düşüncəyi benimseyerek, Azərbaycan toplumunda geleneksel dinî kurumlar ve liderlerle çatışmalara sebep olan bir etki yaratmıştır. Modernleşmeye olan bağlılığı, bazı çevrelerce ‘din düşmanlığı’ olarak etiketlense de o, bu eleştirilere rağmen modernizm idealiyle uyumlu kalarak Azərbaycan’ın toplumsal dönüşümüne katkıda bulunmuştur. Şirvani’nin, reformist düşünürlerle birlikte çalışarak ve eleştirilere rağmen, modernleşme hedefi doğrultusunda direniş gösteren diğer entelektüellerle dayanışma içinde olması da onun ideolojik tutumunu ve modernleşme karşısındaki duruşunu vurgularken, toplumsal değişim için verdiği çabayı da ifade etmektedir.

Baykara, 1869 yılında Azərbaycan tarihinde batılı tarzda bir okulun ilk defa Seyyid Azim tarafından kurulup açıldığını yazmaktadır.⁴⁶⁷ Xeyrulla Memmedov’a göre okul, 1874 yılında Hacı Seid Ünsizade’nin girişimiyle kurulmuş, Seyyid Azim Şirvani ise burada öğretmen olarak görev yapmıştır. Ancak Hacı Seid ve Celal Ünsizade kardeşlerin Tiflis’e göç etmesiyle birlikte, okulun yönetimi Şirvani’ye kalmıştır. Öğrencilerin katkılarıyla karşılanan düşük bir eğitim ücretiyle okulu ayakta tutan Şirvani, tamamen yoksul olmasına rağmen, hiçbir resmî idareden veya topluluktan maddî destek ve maaş almadan, eğitimi neredeyse ücretsiz olarak sürdürmüştür.⁴⁶⁸ Şair, bu okulunda öğretmenlik yapmasının yanı sıra, başka okullarda Farsça, Türkçe ve din kültürü öğretmenliği yapmıştır. Ancak bu görevi kolay olmamıştır, zira çar âmirleri ve muhitin mürteci softa grubu, Seyit Azim’in reformatör tutumundan dolayı düşmanca bir tavır sergilemiş ve kendisine muhalefet etmiştir. Bu sebeplerle, 1874 ve 1877 yıllarında iki kez görevinden azledilmiştir. Ancak mücadeleci şair, azimkârlıkla hareket ederek Tiflis’e gidip Kafkasya maarif işlerine bakan çarlığın genel maarif müdürü nezdinde girişimlerde bulunmuş ve masumiyetini kanıtlayarak eski görevine iade edilmiştir.⁴⁶⁹

Şirvani, ülkesinin geri kalmışlıktan kurtulması için yeni usul okullarında dinî ilimlerin yanı sıra beşeri ilimlerin de öğretilmesini istiyordu. Ömrünün büyük bir bölümünü, açtığı ve

⁴⁶⁶ Şirvani Seyid Əzim, *Seçilmiş əsərləri*, Üç cild I cild (Bakı: Avrasiya Press, 2005), 9.

⁴⁶⁷ Baykara, *Azərbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, 171.

⁴⁶⁸ Şirvani, *Seçilmiş Əsərləri*, 7-8.

⁴⁶⁹ Baykara, *Azərbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, 172.

müdürlüğünü yaptığı yeni okulda ve resmi bir kurum olan Şamahı Şehir Okulu'nda öğretmenlik yaparak geçirmiştir. Bu görev sırasında dönemin yenilikçi düşüncelerini benimsedi ve bunları öğrencilerine aktarmıştır.⁴⁷⁰ O, Rusların kışkırtmasıyla Kafkasya ve Azerbaycan Müslümanlarının birbirlerine “Şii” ve “Sünni” diye hitap etmelerini, bu yolla düşmanlık beslemelerini doğru bulmuyordu. Bu konuda yazar Hasan Bey'e yazdığı mektubunda şöyle demiştir:

Xəlqə bunlar hamı qurublar dam,

Bir bunu annamir bu qövmi-avam.

Şiəməz sünniyə edər töhmət,

Sünnimiz şiadən edər qeybət.

Bizi puç etdi şiə, sünni sözü,

Əhli-islamın oldu kur gözü.

Halka, bunlar herkese vurur damga,

Bir bunu anlamıyor bu insanlar.

Şiamız sünniyi suçlar,

Sünnimiz şianın gıybetini yapar.

Bizi mahfetti şia-sünnie sözü,

*Ehli-İslâmın oldu kör gözü.*⁴⁷¹

Şirvani, şiirlerini genellikle eleştirel bir biçimde yazmıştır. Onun şiirlerinde, dokunaklı ve toplumsal durumu ortaya koyan şiirler özel bir yer tutar. Yazar, toplumun ahlakî hastalıklarını gözler önüne sermeye çalışmıştır. Bu hastalıkların temelinde geri kalmışlık ve cehalet olduğuna inanıyordu. Bu nedenle, modernleşme ve aydınlanma hareketlerinin, toplumdaki bu hastalıkların giderilmesinde önemli bir rol oynadığını savunuyordu. Şirvani, edebî eserleri ve toplumsal faaliyetleri aracılığıyla insanların kendilerini geliştirmelerini, bilgi sahibi olmalarını ve bu hastalıklara karşı mücadele etmelerini teşvik etmiştir. Bu nedenle, Şirvani'nin ülkesinin modernleşmesi için çabaları, toplumun eğitim ve bilgi seviyesini yükseltmesi ve ahlaki değerleri güçlendirmesi açısından büyük bir öneme sahiptir. Yazdığı eserler, halk arasında cehalet tohumları eken dindar gericileri eleştirmektedir. Hicivli mısralarda, toplumun hem üst hem de alt sınıfını sert bir dille eleştiren şairin öfkesi ve alaycılığı dikkat çekmektedir. O, karanlığa ve geri kalmışlığa karşı halkı aydınlanmaya ve kültüre çağırmaktadır. Şirvani'nin bu çağrıları, dönemin Azerbaycan'ında modernleşme hareketlerinin yayılmasına ve halkın bilinçlenmesine önemli katkılar sağlamıştır.⁴⁷² Hüseyinov'a göre, bu durumun sebebi o dönemde Azerbaycan'da ekonominin zayıf olması ve feodal-ataerkil ilişkilerin hâkim olmasıdır. Ayrıca, Kuzey Azerbaycan Rusya topraklarına ilave edildikten sonra gelişmiş ve ilerici Rus kültür ve edebiyatının etkisiyle, bu etkinin Azerbaycan'da yayılmaya başlamasıyla

⁴⁷⁰ Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, (1994), 57.

⁴⁷¹ Şirvani Seyid Əzim, *Seçilmiş Əsərləri*, Üç cildə II cild (Bakı: Avrasiya Press, 2005), 118; Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, (1994), 57.

⁴⁷² Багиров, “Ширванский Сатирик Росветитель”, 6.

birlikte, Azərbaycan şair və yazarlarının dünya görüşündə Orta Çağ Doğu skolastisizminin unsurlarını bulmaq mümkündür. Aynı zamanda, onlar hem Doğu kültürünü mükemmel bir şekilde benimsemişler hem de gelişmiş Rus içtimai fikirlerinin etkisi altında ilerici medeniyeti ve aydınlanmayı tebliğ etmişlerdir.⁴⁷³ Feodal-ataerkil ilişkiler, toplumun yapısını belirlemede önemli bir etkendi. Toprağa dayalı bu ilişkiler sistemi, serflik ve sosyal eşitsizlik gibi unsurları beraberinde getirerek eğitim ve bilgiye erişimi sınırlamıştır. Bu durum, geri kalmışlığı etkileyen faktörlerden biri olmasının yanı sıra, o dönemde Azerbaycan'da ekonomi de zayıf durumdaydı. Tarım tabanlı bir ekonomiye sahip olan bölge, teknolojik gelişmelere ayak uyduramamış ve verimlilik düşüklüğü yaşamıştır. Eğitim sisteminin yetersizliği ve geniş halk kitleleri arasında okuryazarlık oranının düşüklüğü de cehalete sebep olan unsurlardan biri olmuştur. Okul ve eğitim kurumlarının azlığı, bilimsel ve kültürel gelişmeyi olumsuz etkilemiştir. Ayrıca, yönetim ve siyasî yapıda istikrarsızlık ve dış müdahaleler yaşanması da kalkınma ve ilerlemenin önündeki engellerden biri olmuştur. Bu ve bunun gibi birçok faktör bir araya gelerek Kuzey Azerbaycan'da geri kalmışlık ve cehaletin temel sebeplerini oluşturmuştur. Modern bir aydın olan Şirvani de bu amaçla milletin yegâne kurtuluş yolunu eğitim olarak görmüştür. Böylece, Seyyid Azim, Azerbaycan halkının kültürel gelişimine ve manevi zenginleşmesine önemli katkı sağlamıştır.

Seyyid Azim'in kaleminin kudreti, gerçek hayatın hakikatlerini, toplumun farklı tabakaları arasındaki keskin çelişkileri, dünyevî duyguları, yüce manevî değerleri ve ulvî muhabbeti ifade etmede bir araç haline gelmiştir. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında, ilerlemeye karşı çıkan ve toplumda etkili olan vaizlerin ve din adamlarının yanlış yorumladığı İslam öğretilerine meydan koyarak, zulüm altında ezilen masum kitlelere gerçeği anlatmaya çalışmıştır. Seyyid Azim Şirvani'nin Kuran'ı ve dini kendi amaçları için kullanan sözde dincilere karşı eleştirel bakış açısı, onun modernleşme ve aydınlanma ideallerine hizmet etmiştir. Şirvani, bu sözde dincilerin dini referansları ve inançları kullanarak toplumda cahilliği ve gericiliği yaydıklarının ve bu şekilde kendilerine iktidar ve menfaat sağladıklarının farkında olan bir aydıındı. Onun amacı, halkın bu manipölasyonlara karşı uyanık olmasını sağlamak ve gerçek İslam'ın özünü ve mesajını anlamalarına yardımcı olmaktır. Bu şekilde, Şirvani'nin eleştirileri halkın kendisine dayatılan dini anlayışı sorgulamasına ve gerçek dini anlayışını aramasına yardımcı olmuş, toplumun ilerlemesi için önemli bir etken olmuştur.

Sözde dincilerin halkın duygularını sömürmelerine karşı bu dönemde, aydınlar arasında laiklik, dikkate değer bir özellik olarak öne çıkmıştır. Bu durumun daha da ikna edici bir

⁴⁷³ Heydər Hüseynov, *Azərbaycan'da 19 Əsr İctimai və Fəlsəfi Fikir Tarixindən* (Bakı: Şərq-Qərb, 2007), 62-63.

nedeni, aydınların mezhepsel çekişmelerin şiddetini hafifletmek istemesi ve laikliği Transkafkasya'daki Müslümanlara toplumsal bir duygu aşılamanın yalnızca pratik bir araç olarak görmeleriydi. Seyid Azim Şirvani, dini kurumların toplumsal rolüne ilişkin algısını şöyle ifade etmiştir:

*Her vilayette, beş veya on kasaba,
Elli bin seyyidt, ahund ve öğrenci,
Elli derviş, elli müezzin,
Tüm sözleri saf yalanlar.
Elli bin âlim, elli bin dilenci,
Elli bin sahtekâr ve düzenbaz,
Tek düşünceleri insanları soymak,
İnsanları aç ve çaresiz bırakmak,
Ne olduğunu bilmeyen cahil bir topluluk.
Bizim Şiilerimiz Sünnileri azarlar,
Bizim Sünnilerimiz Şiileri lanetler.⁴⁷⁴*

Yazar, vaizler ve zahitlerin halkın dini duygularını sömürmelerine yönelik eleştirisinin yanı sıra, onların dünya nimetlerinden mahrum kalarak hayal dünyalarında dolaştıklarını ve maddi dünyanın güzelliklerinden zevk alamadıklarını da eleştirmiştir. Yani yazarın bu duruma yönelik eleştirisi, ruhani sınıfın hem maddi dünyanın nimetlerini göz ardı ederek kendilerini sınırlamalarını hem de samimiyetsiz bir şekilde dini duyguları istismar etmelerini içermektedir. Şirvani, bu durumu halkın gerçek maneviyat arayışına engel olacak bir tutum olarak görmüş ve eleştirmiştir. Bu duruma yazarın şu şiiri örnek verilebilir;

*Ey zahidi-xudbin, bilirəm ki, hünərin yox,
Meydani məhəbbət tərəfə bir güzərin yox*

+++

*Mehrabdə ağlaş ki, cigərdar degilsən,
Bu nari-qəmə yanmağa əsla cigərin yox.
Sən eylə pəri, hur xəyalilə ibadət,
Bəzmində ələnnəqd бүti simbərin yox.⁴⁷⁵*

*Ey kendini beğenmiş, bilirim ki hünerin yok,
Muhabbet tarafına bir yolun yok*

+++

*Mihrapta ağlaş ki cesaretli değilsin,
Bu nar-ı gama yanmaya əsla yüreğin yok.
Sen peri, hur hayaliyle ibadet et,
İçinde бүti simberin yok.⁴⁷⁶*

Öte yandan şairin bu dünyaya özgü güzelliklerin insanı gerçek amacından uzaklaştırdığını savunduğu da bilinmektedir. Bu fikrine örnek olarak yazdığı bir şiirinde şunları yazmıştır;

“Dünyanın buğday renkli haline aldanma, ey gönül, çünkü bu sadece felakete düşmene sebep olur.

⁴⁷⁴ Swietochowski, *Russian Azerbaijan 1905-1920*, 25-26.

⁴⁷⁵ Şirvani Seyid Əzim, *Seçilmiş Əsərləri*, III cildde I cild, 14-15.

⁴⁷⁶ İnsanın iç dünyasındaki güzellik, ruhsal zenginlik, sevgi, dürüstlük gibi değerlerden bahsetmektedir. Böylece, hayatın anlamını ve değerini aramaya teşvik eden bir düşünceyi yansıtmaktadır.

Ey Seyid, o dünyevi fikrinin gönlüne düşmesine izin verme. Çünkü o can belasıdır, onu gerçek sevgi sanma.

Ne pahalı mücevher, ne parlak taşlar benim ilgimdedir,

Beni bu reнге daldıran, gözümü karartandır.

Yarının diyarına bugün seyahat ettim,

Bu yeni şiirler dostlara armağanımdır.

Benim için o kutsal coşku dolu yer nedir, Seyid,

Cennet-Eden benim eski sığınağımdır.”⁴⁷⁷

Seyyid Azim Şirvani, insanların dünya nimetlerinin gerçek amacından uzaklaştırıcı etkisini eleştirmiş ve ruhanî sınıfın maddî dünyanın güzelliklerinden mahrum kalarak hayal dünyalarında dolaştığını vurgulamıştır. Yazarın eleştirisi, insanları dünya ile ruhani değerler arasında denge kurmaya ve maddî dünyanın cazibelerine kapılmamaya çağırılmaktadır. Aynı zamanda, ruhanî sınıfın bu dengeyi koruyamaması ve dünya zevklerinden tamamen mahrum kalmalarını da eleştirmiştir. Yazarın ikilemi, insanların dünyevî ve ruhani yönlerini dengede tutmaları gerektiği ve her iki dünyadan da gerekli dersleri çıkarmaları gerektiği şeklinde özetlenebilir. Bu eleştiriler, insanların maddî dünyanın cazibelerine kapılmadan gerçek amacından sapmamalarını ve ruhanî değerlere odaklanırken dünya zevklerinden tamamen uzak kalmamalarını vurgular.

Seyyid Azim Şirvani'nin yaratıcı ve ilerlemeye yönelik faaliyetleri, onun edebî ve kültürel etkisinin önemli göstergeleridir. Şamahı Şehir Okulu ve kendi açtığı okulda ders vermesi, H. Zerdabi ile ilişkilerinin gelişmesi, Şamahı'da şair Muhammed Sefa'nın evinde kurulan Beytüs-Sefa meclisine⁴⁷⁸ liderlik etmesi, Karabağ ve Bakü'de faaliyet gösteren edebî meclislerle bağlantıları, *Ekinci*, *Ziya ve Keşkül* gazetelerindeki yazıları gibi pek çok çalışması, ünlü aydının faaliyetinin zengin yönlerini gözler önüne sermektedir. Bu faaliyetlerin temel özellikleri ise, halkın eğitim alanındaki sorunlarını çözmeye yönelik çabalar ve toplumsal ilerleme için atılan adımlar olarak öne çıkmaktadır. Yazarın zengin pedagojik faaliyetleri çeşitli yönlerde analiz edildiğinde ortaya çıkan sonuçlar şöyledir;

- Şiirlerinde maarifçilik fikirlerini tebliğ etmesi, pedagojik bilgi ve becerilerini kullanarak eğitimsel etkinlikler gerçekleştirmesi,
- Yeni bir okul türü yaratma arzusunun amacı olarak eğitimde yenilikçi yaklaşımlar kullanarak öğrencilerin daha etkili ve çağa uyumlu bir şekilde eğitim almalarını sağlaması,

⁴⁷⁷ Əhmədli, *Seyid Əzim Şirvaninin Fəlsəfi Görüşləri*, 8-9.

⁴⁷⁸ Beytüs-Səfa Meclisi, Şamahı'da şair Məhəmməd Səfa'nın evinde düzenlenen bir edebi buluşmadır. Bu meclis, edebi eserlerin paylaşıldığı, tartışıldığı ve eleştirilerin yapıldığı bir etkinliktir. Azərbaycan edebiyatının gelişimine önemli katkılar sağlamıştır.

- Ders kitabı oluşturma girişimi ile birlikte öğrencilere sistematik bir şekilde bilgi ve beceri kazandırma, öğrenme sürecini destekleme ve öğretim programlarını uygulamak için kaynak sağlama,
- “*Ekinci*”, “*Ziya*”, “*Keşkül*” vb. gazeteler aracılığıyla toplumu bilgilendirme, fikirlerini paylaşma ve ilerlemeye çalışması.⁴⁷⁹

Yazar, ilmin ve eğitimin önemine dikkat çekmek için büyük çaba sarf etmiştir. Ülkenin eğitim ihtiyacına örnek verirken, her hasta insanın hastalığının tedavisi için yetenekli bir doktor aradığını belirttikten sonra aynı örneği Müslümanlar için kullanmıştır. “Müslümanlar da aynı şekilde bir hastalığa sahiptir. O hastalığı tedavi etmek gereklidir. Bizim sıkıntımız perişanlıktır. Gayri-Müslümanlar gelişme kaydederken, İslam toplumu hala zillet içindedir.”⁴⁸⁰ Şirvani’nin öykülerinde, sade bir dil kullanımı, gerçek hayatın tasvir edilmesi ve hicivsel bir ruh ön plana çıkmaktadır. Eserlerinin çoğu bu şekilde yazılmıştır. *Nekir ve Münker* adlı hikâyesinde, zeki ve cesur bir çoban kahraman olarak yer almaktadır. Bu hikâyede yazar, dini fanatizmden sıyrılan bir insanın canlı, güçlü ve cesur olmasının örneğini sunmaktadır. *Talibhan* adlı hikâyede cesur ve hazırcevap bir köylü tipini kullanarak yeteneksiz hanlara karşı durmaktadır. *Şair ve Tavanger* adlı hikâyede ise, kibirli bir tavır takınan çarlığın yüksek devlet memurlarını, despot hükümdarları ve boyun eğen ruhanî liderleri eleştirip alayla anlatmaktadır.⁴⁸¹ Seyyid Azim, eserlerinde eğitime büyük önem veren bir yazardır. Gerçek hayatın tasvirini yaparak okuyucuya güncel konuları aktarmayı hedefler. Ayrıca, modernleşme sürecine eleştirel bir bakış açısıyla yaklaşır ve insanların geleneksel değerlerle modern dünyanın gereksinimlerini dengelemesi gerektiğini vurgular. Şirvani’nin eserleri, insanların yaşam felsefesini sorgulamaya teşvik eder ve toplumda değişim ile dönüşüm için bir çağrı niteliği taşır. Şirvani’nin toplumsal nitelik taşıyan hicivleri, yazarlık yeteneğinde özel bir konuma sahiptir. Zengin yaratıcılığıyla Azerbaycan edebiyatının altın sayfalarına yazılmıştır. Seyyid Azim Şirvani, 1 Haziran 1888 tarihinde Şamahı’da vefat etmiş

⁴⁷⁹ Mənsurə İsmayilova, “Seyid Əzim Şirvaninin Yaradıcılığında Məktəb və Təhsil Problemləri”, *İpək Yolu*, sy.4 (2020): 108-109. Şirvani, Hasan Bey Melikzâde Zerdabî ile sıcak bir dostluk ilişkisi kurdu ve onun 1875 yılında bu gazetenin yayınlanmasından sonra Zerdabî ile olan ilişkileri daha da güçlendi. Yazar, *Ekinci*’ye yazdığı şiirler ve makaleler aracılığıyla halk arasında benimsenen düşüncelerin yayılmasında önemli bir rol oynadığını fark etti. Gazetenin yayılması ve sürdürülmesi için epey çaba sarf etmiştir. Yazılarında ve şiirlerinde eğitim idealleri konusuna değinmiş, cehaleti eleştiren ve okul ile eğitim meselelerine odaklanan yazılar kaleme almıştır. *Ekinci*’den sonra yayımlanan *Ziya*, *Ziya-yı Kafkaziyye*, *Keşkül* gibi gazete ve dergilerde benzer konuları içeren yazıları ve şiirleri yayımlanmıştır. Bkz. Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, (1994), 56

⁴⁸⁰ Əhmədli, *Seyid Əzim Şirvaninin Fəlsəfi Görüşləri*, 69.

⁴⁸¹ Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, 70.

ve vasiyeti gereği Şamahı'daki Şahendan Mezarlığı'na defnedilmiştir.⁴⁸²

Seyyid Azim Şirvani, Azerbaycan'ın entelektüel uyanışının öncülerinden biri olarak, halkı yalnızca cehaletten değil, aynı zamanda dogmatik düşüncelerden de kurtarmayı amaçlamıştır. Şiirlerinde Rus egemenliğine ve toplumsal geriliğe karşı duyduğu öfke, onun modernleşme ve aydınlanma ideallerini savunmasına neden olmuştur. Dinî kurumlarla yaşadığı çatışmalar, onun sadece bir şair değil, aynı zamanda bir toplumsal reformcu olduğunu da göstermektedir. Şirvani, dinî eğitimle sınırlı kalmayıp, bilimsel bilgiye dayalı bir eğitim sisteminin önemini vurgulamıştır. Onun eleştirel bakış açısı, Azerbaycan toplumunun hem geleneksel değerlerini hem de çağdaş dünyayla ilişki kurma biçimini sorgulamasına neden olmuştur. Şirvani'nin edebî mirası, halkı daha bilinçli hale getirme çabalarının bir yansıması olarak, Azerbaycan kültüründe önemli bir iz bırakmıştır.

3.3.9. Hasan Melikzâde Zerdabi (1842-1907)

Hasan Melikzâde Zerdabi (1842-1907), Azerbaycan'ın önde gelen aydın-demokratlarından biri olup, Rus Azerbaycan'ında yayımlanan ilk Azerbaycan gazetesi *Ekinci*'nin kurucusu ve editörü olarak tanınan önemli bir toplumsal aktivisttir. Zerdab köyünde doğan Hasanbey Melikzâde, eğitimine Zerdab Medresesi ve Şamahı Rus-Tatar Okulu'nda başlamıştır. Tiflis'teki I. Tiflis Gimnazyumu'nu burslu olarak tamamladıktan sonra Moskova Üniversitesi Fizik-Matematik Fakültesi'nden mezun olmuştur. Mezuniyetinin ardından Borçalı kazasında toprak komisyonunda, daha sonra ise Kuba şehrinde mahkeme kâtipliği görevlerinde bulunmuştur.⁴⁸³ Melikzâde'nin üniversite yılları, dönemin ileri düşünceli aydınlarıyla etkileşim içinde geçtiği önemli bir süreç olmuştur. Bu dönemde, ünlü Rus tarihçi Solovyev ve şair Plesheyev'in aileleriyle yakın ilişkiler kurmuş, zaman zaman onların davetlisi olarak çeşitli entelektüel ortamlara katılmıştır. Özellikle Solovyev ailesinin İslam ve Doğu kültürüne duyduğu ilgi, Zerdabi'nin Kafkasya'nın gelenekleri ve toplumsal yapısına dair aktarımlarını dikkatle dinlemelerine neden olmuştur. Üniversite eğitimini başarıyla tamamladıktan sonra, edindiği bilgi ve birikimi kendi toplumunun gelişimi için kullanmayı amaçlayan Zerdabi, bu doğrultuda memleketine dönme kararı almıştır.⁴⁸⁴ Zerdabi'nin dünya görüşü, eğitim aldığı Moskova Üniversitesi'nde şekillenmeye başlamış ve bu süreç, onun entelektüel gelişiminde

⁴⁸² S. Əzim Şirvani-180: *Metodik vəsait* (Sumqayıt: Sumqayıt Şəhər Mərkəzləşdirilmiş Kitabxana Sistemi, S. Vurğun adına Mərkəzi Kitabxana, 2015), 2.

⁴⁸³ Yavuz Akpınar, "Hasanbey Melikzâde Zerdâbi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 16, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1997), 362; *Həsən bəy Zərdabi – 180: digest*, red. A.Məmmədova; İhtisas red. K. Tahirov, (Bakı: 2022), 4; *Azərbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, c. 4, (Bakü: 1980), 323.

⁴⁸⁴ *Azərbaycan'ın İlk Gazetesi - Tarih - Visions of Azerbaijan Dergisi*, (erişim tarihi:01.02.2023).

belirleyici bir rol oynamıştır. Nitekim bu dönemde Rusya’da Çarlık yönetimine karşı gençlik hareketlerinin yaygın olduğu bilinmekte olup, Zerdabi de bu hareketin önde gelen isimleriyle yakın ilişkiler kurmuştur. Özellikle Moskova Üniversitesi’nde eğitim gören devrimci düşüncelere sahip öğrencilerle arkadaşlık yapması, onun fikir dünyasını önemli ölçüde etkilemiştir. Bununla birlikte, Moskova’da aldığı dersler, onun entelektüel gelişimini derinleştirmiş ve düşünsel yönelimlerini belirlemiştir. Özellikle İlya İliç Meçnikov, Kliment Arkadiyeviç Timiryazev ve İvan Mihayloviç Seçenov gibi dönemin önde gelen materyalist Rus düşünürlerinin fikirleri, Zerdabi’nin düşünsel yapısının şekillenmesinde etkili olmuştur. Zerdabi, kaleme aldığı birçok makalede bu isimleri övgüyle anmış ve onların görüşlerini okuyucularıyla paylaşmıştır. Ayrıca, o dönemde Rusya’da etkili olan halkçılık hareketi de Zerdabi’nin ilgisini çekmiş ve bu düşünceler, onun gelecekteki çalışmalarına yön veren temel unsurlar arasında yer almıştır.⁴⁸⁵

Zerdabi’nin adalet duygusu ve toplumsal dayanışmaya verdiği önem, onun meslekî ve sosyal yaşamında belirleyici bir unsur olmuştur. Tiflis ve Kuba’daki çalışma yıllarında, köylülerin sorunlarını yakından takip ederek onların yanında yer almış ve dertlerini dinlemeye özen göstermiştir. O dönemde köylülerin sıkıntılarını paylaşan ve onlara destek olan çok az kişi bulunmaktaydı. Adaletsizlik karşısında taviz vermeyen Zerdabi, görev yaptığı Mejevoya Palata’da üstlerinin köylüleri mağdur eden emirlerini yerine getirmeyi reddetmiş ve bu nedenle Rus memurlarının tepkisini çekerek görevinden ayrılmak zorunda kalmıştır. Köylülere yardım etme idealinden vazgeçmeyen Zerdabi, İl İdaresi’nde memur olarak çalışmaya başlamış ve burada da köylülerin sıkıntılarını üst düzey yetkililere raporlarla iletmeye devam etmiştir. Ancak bu girişimleri, onun bürokrasideki varlığını sürdürememesine yol açmış ve görevinden ayrılmasına neden olmuştur. Daha sonra, Kuba mahkemesinde kâtip olarak görev yaptığı dönemde, maddî imkânsızlıklar içinde olan köylülere hukukî süreçlerde yardımcı olabilmek adına dilekçeler yazarak onlara rehberlik etmiştir. Aynı zamanda, haksız kazanç elde etmeye çalışan tercümanlar ve Rus memurlarıyla sık sık çatışmaya girmiştir. Ancak bu tutumu, Rus bürokratlarının çıkarlarıyla örtüşmediğinden, bu görevinden de ayrılmak zorunda kalmıştır.⁴⁸⁶

Halkının cehalet sarmalında kaybolmasını engellemek amacıyla yaşamı boyunca mücadele

⁴⁸⁵ Okan Yeşilot, “Hasan Melik Zerdabi’nin Hayatı ve Faaliyetleri”, (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Ens., İstanbul, 2003), 53-54; Zerdabi, Moskova Üniversitesi’nde Darwinist fikirlerle tanışmış ve bu fikirlerin düşüncelerini şekillendirdiği bilinir. Evrim teorisi ve doğal seleksiyon gibi kavramlara olan eğitimi, Zerdabi’nin düşünce dünyasında önemli bir etki yaratmıştır. Darwinizm’in etkisi altında kalan Zerdabi, toplumsal ve siyasi açıdan doğal seleksiyonun uygulanabilir olduğuna inanmıştır.

⁴⁸⁶ Baykara, *Azerbaycan’da Yenileşme Hareketleri*, 133-134.

eden Zerdabi, 1869 yılından itibaren Bakü Real Gimnaziyası'nda tabiat tarihi dersleri vermeye başlamış ve 1872 yılında 'Cemiyet-i Hayriye'nin temelini atmıştır.⁴⁸⁷ Zerdabi, yoksul çocukların eğitim ve öğretimine katkı sağlamak amacıyla cemiyetin kurallarını düzenleyerek hükümete sunmuştur. Bürokrasinin karşı çıkmasına rağmen uzun bir süre emek harcanarak cemiyetin tüzüğü kabul edilmiştir. Cemiyetin nizamnamesinin ilk maddesi şu şekildedir: “Muhtaç durumda olan yaşlıların bakımını üstlenmek, maddi sıkıntı içindeki Müslüman öğrencilerin orta ve yükseköğrenimlerini desteklemek amacıyla maddi yardımda bulunmak, ihtiyaç sahibi kişilere giyim ve gıda yardımı yapmak ve zaman zaman maddi destek sağlamak.”⁴⁸⁸ Resmî işlemlerin tamamlanmasının ardından Zerdabi, Bakü'deki varlıklı kişilerden oluşan bir grupla Gazi Molla Cevad'ın evinde bir araya gelmiştir. Cemiyetin kuruluş amacını açıkladıktan sonra, toplantıya katılanlar bu girişimi büyük bir takdirle karşılamışlardır. Ancak, destekleyici sözlerin ardından cemiyetin faaliyetleri için maddî yardım toplanmaya başlandığında, katılımcılar teker teker toplantıyı terk etmişlerdir. Bu olumsuz gelişmeye rağmen, Zerdabi yılmamış ve mücadelesine kararlılıkla devam etmiştir.⁴⁸⁹ Yardım toplamak amacıyla Kafkasya'nın çeşitli bölgelerini dolaşan Zerdabi, bu süreçte bazı muhafazakâr grupların olumsuz tepkileriyle karşılaşmıştır. Aynı zamanda, ticaretle uğraşan kesimler arasında Ceditçi düşünceleri destekleyenlerin sayısı henüz oldukça sınırlıydı. Ancak Zerdabi, topladığı bağışlarla Türk çocuklarının eğitimine katkı sağlamış ve öğrencilerin barınma ihtiyacını karşılamak için Bakü'deki mütevazı evlerin talebe yurdu olarak kullanılmasını organize etmiştir. Ne var ki, bu çabalar 'Kadimci' grupların yanı sıra 'Mütegallibe' çevrelerinin ve Rus yetkililerin artan tepkisini çekmiştir. Zerdabi, maruz kaldığı tehditler ve maddî desteklerin kesilmesi sonucunda Cemiyet-i Hayriye'nin faaliyetlerine son vermek zorunda kalmış, böylece öğrenciler eğitimden mahrum kalmıştır. Bu durum karşısında toplumdaki bilinçsizlikten duyduğu endişeyi şu şekilde ifade etmiştir;

*“Karabağlı bir emekçi olan Karabet, diğer Karabağ beylerinde bulunmayan ulusal bir gayretle öne çıkmıştır. Eşeksirtında su taşıyarak bin ruble toplamış ve bu parayı Ermeni Cemiyet-i Hayriyyesi lideri Rustamyan'a yönlendirerek okul öğrencilerine yardımcı olmuştur.”*⁴⁹⁰

⁴⁸⁷ Həsən bəy Zərdabi – 180, 4.

⁴⁸⁸ Yeşilot, “Hasan Melik Zerdabi'nin Hayatı ve Faaliyetleri”, 67.

⁴⁸⁹ Şahin Durmaz, “20.Yüzyılın Başında Azerbaycan'da Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Amaçlı Vakıf ve Dernekler”, *Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü Yardım ve Dayanışma Hakemli Araştırma Dergisi*, c. 1, sy. 2 (2010): 63; Yüksel, *Azerbaycan'da Fikir Hayatı ve Basın*, 54-55.

⁴⁹⁰ Elchin Zamanov, “Sovyetler Döneminde Azerbaycan'da Eğitim Hareketleri”, (Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Eğitimi Bilim Dalı, Konya, 2014), 70-71; Tahir Aydınoglu, *Həsən Bəy Zərdabi Xatirələrində* (Bakı: Aspoliqraf Yayınları, 2013), 20.

“Cemiyet-i Hayriyye” projemiz başarısız olduğundan, tiyatro oyunlarının sergilendiği salon boş kaldığından açıkça görüldü ki, Müslüman kardeşlerimizi bir araya getirerek, zamanın gerektirdiği okullar açmak ve sokaklarda, pazarlarda kalan çocukları eğitmek mümkün olmayacak. Bu zamanda ilimsiz dolaşmak da mümkün değil.”⁴⁹¹

“Herkesi çağırıyorum gelmiyor, gösteriyorum görmüyor, söylüyorum anlamıyor. Sonuçta gördüm ki onlara seslenip çağırmaktan, onlara demekten başka çare yoktur. Olmaz ki benim çözümü işitenlerden hiçbiri anlayan olmasın. Öyle ki bir çeşmenin suyunun altına ne kadar çok taş koyarsan bir süre sonra o su akmaktan o taşları deler ve eritir. Böylece gazete çıkarmaktan başka çare yoktur.”⁴⁹²

Zerdabi, ulusunun ilerlemesi için yürüttüğü çalışmaların bir parçası olarak, kendisine destek olacak aydın ve ilerici bir Türk kadınıyla evlenmeyi arzulamaktaydı. Ancak o dönemde böyle bir eş bulmak kolay değildi. Tiflis’te faaliyet gösteren Svyatoy Nina Kız Okulu’ndan mezun olan öğrencilerin isimleri gazetede yayımlandığında, listede Hanife Hanım’ın adı da yer almaktaydı. Bu gelişme, Zerdabi için önemli bir fırsat olmuş ve Balkar Türklerinden Hanife Hanım Abayova ile evlenme şansını elde etmiştir. Böylece, kendisiyle aynı düşünceleri paylaşan, eğitilmiş ve çağdaş bir eş seçmiştir. Evliliklerinin ardından Bakü’ye yerleşen çift, eğitim alanında birlikte faaliyet göstermeye devam etmiştir. Zerdabi öğretmenlik yaparken, Hanife Hanım da birkaç öğrencinin eğitimiyle ilgilenmiş ve onların sorumluluğunu üstlenmiştir. Hanife Hanım, dönemin katı toplumsal kurallarına aldırış etmeden hareket eden cesur bir kadın olarak, geleneksel kalıpları sorgulamıştır. O yıllarda Bakü sokaklarında bir Türk kadınının başı açık gezmesi toplumda hoş karşılanmazken, Hanife Hanım bu normlara meydan okuyarak saçları açık bir şekilde eşiyile birlikte dışarı çıkmaktan çekinmemiştir. Bu durum, geleneksel düşünce yapısına sahip çevrelerin tepkisini çekmiş, sokakta kendisine yönelik hakaret ve saldırılar yaşanmıştır. Ancak Zerdabi ve Hanife Hanım, toplumsal baskılara rağmen modern değerlere olan bağlılıklarını sürdürmüş, Azerbaycan’da eğitimin yaygınlaşması adına kararlılıkla çalışmaya devam etmişlerdir. Zerdabi, evinde öğrenci sayısını her geçen gün artırarak, eğitime verdiği önemi somut adımlarla göstermiştir.⁴⁹³ Cehalet ve sahte din adamlarının halk arasında yaydığı yanlış bilgilere karşı kararlı bir mücadele sürdürmüştür. Bu mücadelesinin somut örneklerinden biri, *Ekinci* gazetesi ve Zerdabi’ye yönelik anonim hakaret içerikli mektupların ortaya çıkmasıdır. Zerdabi, bu

⁴⁹¹ *Azərbaycan Maarifinin Yorulmaz Carçısı: Həsən bəy Zərdabi – 170*; metodik vəsait, Düzenleyen: A.Abdullayeva; iht. red. və bur. məs. K.Tahirov; Ed. G.Səfərləyeva (Bakı: M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası, 2012), 16.

⁴⁹² Hasan Melikzadə Zerdabi, “Açık Mektup”, *Hayat*, sy. 12 (13 Ocak 1906): 1-2; “Azərbaycan Mətbuatının Məşəli- Zərdabi”, *Metodik Vəsait* / Düzenleyen.: A.Əliyeva; Ed. S.Məlikzadə (Bakı: F.Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası, 2017), 9.

⁴⁹³ Yüksel, *Azerbaycan’da Fikir Hayatı ve Basın*, 55; Aydınoglu, *Həsən Bəy Zərdabi Xatirələrində*, 20.

kişilerle ilgili olarak, halk için en zararlı figürler olduklarını düşünmekteydi. Ancak, bu tür saldırılar, Zerdabi ve arkadaşlarını ideallerinden ve hedeflerinden caydırmamış, aksine onları daha da kararlı hâle getirmiştir. Örneğin, söz konusu mektubu gazetenin yazı işleri müdürlüğüne gönderen kişiye yönelik verdiği karşılık şu şekildedir: “Benim düşüncem şu ki bizim Zerdab köyümüzde Karabağ sınırına bir taş koydurup, üzerine bahsedilen hicvi kazdırayım ki ileride evlatlarımız o yadigâra bakıp bilsinler ki ben bu çabayla millet-i İslâm’ı gafletten uyandırmaya çalıştığım vakitte nasıl cahil insanlarla karşılaşmışım.”⁴⁹⁴ Yazarın, sosyal ve dini konularda duyarlı bir duruş sergilediği ve aktif bir şekilde cehaletle mücadele ettiği görülmektedir. Kararlılığı ve inancı, halkı doğru bilgilendirme ve bilinçlendirme amacıyla yaptığı çabalarında ortaya çıkmaktadır.

1875 yılında *Ekinci*’yi yayımlamaya başlaması, Zerdabi’yi Azerbaycan tarihinde önemli bir konuma taşımıştır. *Ekinci* gazetesi, Azerbaycan halkının millî kimliğini güçlendirmeyi amaçlayan bir platform olarak, millî meselelerin tartışılmasına olanak sağlamış ve toplumun bilinçlenmesini teşvik etmiştir. Gazete, sadece edebî eserler ve bilimsel makaleler sunmakla kalmamış, aynı zamanda sosyal ve kültürel konuları ele alarak toplumsal aydınlanmayı teşvik etmiştir. Azerbaycan halkını siyasi, sosyal ve ekonomik gelişmeler hakkında bilgilendiren güncel haberlerle, kültürün ve edebiyatın tanıtılmasında önemli bir rol oynamıştır. Millî kimlik ve değerlerin korunması ve güçlendirilmesi gerektiğine dair güçlü mesajlar vermiştir. Gazete, aynı zamanda bilimsel ilerlemenin önemini vurgulayarak toplumun modern bilgiye erişimini sağlama hedefi güdüyordu. Bu şekilde, *Ekinci* hem güncel olaylar hakkında bilgi sunmuş hem de modern düşüncelerin yayılmasında önemli bir araç olmuştur. Gazetenin toplumsal modernizasyon sürecindeki rolü göz önünde bulundurulduğunda, aynı zamanda modern düşüncenin yayılmasına katkı sağlamıştır. Gazetenin detayları 'matbuat' başlığı altında ele alındığı için burada daha fazla detay verilmesi uygun bulunmamıştır.

Ekinci gazetesinin kapatılmasının ardından, Zerdabi, Rus hükümeti tarafından sürekli izlenmiş ve çeşitli baskılara maruz kalmıştır. Azerbaycan’dan uzaklaştırılmak amacıyla Yekaterinodar (Krasnodar) Lisesi’ne atanmış olsa da, bu atamayı reddederek Azerbaycan’da kalmayı tercih etmiştir. Bir süre işsizlikle mücadele eden aydın, nihayetinde ailesiyle birlikte doğum yeri olan Zerdab köyüne geri dönmek zorunda kalmıştır. Köyde bir okul açma girişiminde bulunmuş, ancak gerekli izinleri alamamıştır. Bunun üzerine, geçici olarak Ucar’da dava vekilliği görevini üstlenmiştir.⁴⁹⁵ Zerdabi’nin 1883 yılında *Kaspi* gazetesine gönderdiği

⁴⁹⁴ *Əkinçi (1875-1877), Tam Metni*, 418; Aydınoglu, *Həsən Bəy Zərdabi Xatirələrdə*, 216-217.

⁴⁹⁵ Akpınar, “Hasanbey Melikzâde Zerdâbi”, (1997), 362.

“Zerdab’da Bir Okul Olacak Mı?” başlıklı makalesi, köyde bir eğitim kurumu kurma arzusunun bir yansımasıdır. Köyde geçirdiği yıllar boyunca halkına yardım sağlama amacıyla büyük bir çaba sarf etmiştir. Şeyhler, ağalar ve yüzbaşılar gibi köy halkını istismar eden kişilerle karşılaşan Zerdabi, köylülerin haklarını savunmak için aktif bir mücadele vermiştir. Ayrıca, köylülerin hükümete sunacakları dilekçeleri kendi evinde ücretsiz olarak yazmış, dilekçe karşılığında para vermek isteyen köylülere ise bu ödeme yerine *Tercüman* gazetesine abone olmalarını önermiştir.⁴⁹⁶ 1896 yılında Bakü’ye dönen Zerdabi, *Kaspi* gazetesinde yayımladığı yazılarla Kafkasya Türklüğü için önemli bir rol üstlenmiştir.⁴⁹⁷ Bu yazılarda Azerbaycan’ın ekonomik ve kültürel sorunlarını ele almış, kırsal yaşamın zorluklarını açıklamış ve cesurca yerli memurları eleştirmiştir. Yazıları, gazetenin keskin bir basın organına dönüşmesinde etkili olmuştur. Zerdabi, yazılarında özel okulların nitelikli personel yetiştirmek amacıyla açılmasını, halkın refahının iyileştirilmesini ve halkın, özellikle çocuklarının eğitim almasının gerekliliğini vurgulamıştır.⁴⁹⁸

Zerdabi’nin bir diğer dikkat çeken yönü, doğa bilimlerine verdiği derin ilgidir. O, doğa bilimlerinin farklı alanlarına, insan, bitki ve hayvan fizyolojisi gibi konulara dair birçok eser bırakmış ve bu yönüyle Azerbaycan’da doğa bilimleri düşüncesinin kurucularından biri olarak kabul edilmiştir. Ayrıca, Zerdabi, Azerbaycan diline doğa bilimleri terminolojisini ilk kez kazandıran kişi olarak önemli bir yer tutar. Felsefeci, gazeteci ve toplumsal aktivist kimlikleriyle çok yönlü bir kişilik sergileyen Zerdabi’nin katkılarının değeri büyüktür. Bununla birlikte, tıp ve doğa bilimlerine dair görüşleri üzerine yapılan araştırmalar henüz yeterince derinleşmemiştir.⁴⁹⁹ Hasan Bey Zerdabi’nin *Kaspi*’deki yazıları insan sağlığının korunması için de faydalıydı. Bu konula ilgili yazdığı bazı makaleleri şöyledir;

- “Sarhoşluğa Karşı Tedbirler”, *Kaspi*, N.9, 1900.
- “Profesör Meçnikov’un Yeni Keşfi”, *Kaspi*, N.6, 1900.
- “Ay Işığının İnsan Vücudu Üzerindeki Etkisi”, *Kaspi*, N.197, 24 Haziran 1900.
- “Gıda Ürünlerinin Sahteciliği I”, *Kaspi*, N.10, 1900.
- “Gıda Ürünlerinin Sahteciliği II”, *Kaspi*, N.13, 1900.
- “Gıda Ürünlerinin Sahteciliği III”, *Kaspi*, N.23, 1900.

⁴⁹⁶ Yüksel, *Azerbaycan’da Fikir Hayatı ve Basın*, 60; *Azərbaycan Maarifinin Yorulmaz Carçısı Həsən Bəy Zərdabi*, 7; Baykara, *Azerbaycan’da Yenileşme Hareketleri*, 145-146.

⁴⁹⁷ Akpınar, “Hasanbey Melikzade Zerdabi”, (1997), 362.

⁴⁹⁸ Baba Babayev, “Həsən Bəy Zərdabinin hekayə Yaradıcılığının Bilinməyən Tərəfləri”, *Kredo*, (15 Kasım 2018): 14; Nəsiman Yaqublu, “*Kaspi*” *Qəzetinin Yaranması və Fəaliyyəti* (Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2011), 36.

⁴⁹⁹ А. Ибрагимов ve И. А. Рустамов, “Гасан-Бек Меликов Зардаби (1842-1907),” *Азербайджанский институт усовершенствования врачей и Азербайджанский университет имени С. М. Кирова*, 1957, 46.

- “İnsan Hayatında Işık”, *Kaspi*, N.21, 1900.⁵⁰⁰

Zerdabi, Bakü’ye döndükten sonra çok geçmeden Bakü Şehir Duması’na milletvekili seçilmiştir ve maarif komisyonunun bir üyesi olmuştur. Her zaman Duma toplantılarında şehrin uzak mahallelerinde okul ve hastane açılması konusunu gündeme getirmiş ve çoğu zaman olumlu sonuç almıştır. Tesadüf değildir ki, milletvekilliği döneminde Azerbaycan’daki okul sayısı üçten on altıya yükselmiştir. Zerdabi, bu okullarda ana dil eğitiminin kapsamını artırmak için sürekli mücadele etmiş, Bakü’deki hayır kurumlarının çalışmalarına yakından katılmıştır. 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında Bakü’de millî aydınların bir araya gelmesi, tek millî Azerbaycan fikri etrafında birleşmesinde Zerdabi’nin olağanüstü rolü olmuştur. Büyük mükellef Hacı Zeynalabidin Tağıyev’in malî desteği ve Hasan Bey Zerdabi’nin danışmanlığıyla 1901 yılında Bakü’de Aleksandra Fyodorovna adına Rus-Müslüman Kadın Okulu (Tağıyev’in Kız Okulu) açılır. Böylece büyük eğitimcinin yıllarca mücadele ettiği Azerbaycanlı kızlar için eğitim kurumu oluşturma fikri gerçekleşmiştir.⁵⁰¹

1906 yılında Azerbaycan Muallimleri 1. Kurultayı’nın başkanlığına seçilen Zerdabi, önemli bir liderlik rolü üstlenmiştir. Bu kurultay, Azerbaycan’daki halk eğitimiyle ilgili bir dizi kritik konuyu kapsamlı bir şekilde ele almıştır. Ele alınan temel konular arasında, ilkokul ve ortaokullarda ana dilin zorunlu ders olarak okutulması, yeni bir müfredat hazırlanması, tek bir öğretim yönteminin geliştirilmesi, köy öğretmenlerinin yaşam koşullarının iyileştirilmesi, Gori Muallimler Semineri’nin Azerbaycan şubesinin ülkenin şehirlerinden birine taşınması ve kadın eğitiminin geliştirilmesi bulunmaktadır. Kurultay, bu meseleleri derinlemesine tartışmış ve bu konular, Azerbaycan’da eğitim sisteminin gelişimi ve toplumsal ilerleme açısından önemli adımlar olarak görülmüştür.⁵⁰²

Zerdabi, Avrupa medeniyetini ve eğitim sistemini kabul etmeyi savunmuş ve bu yaklaşımı benimsemenin, Azerbaycan’ın komşularının esiri olmasını ve yok olup gitmesini engelleyeceğini öngörmüştür. Avrupa medeniyetinin ve eğitim sisteminin ana dilde kabul edilmesini savunan ilk Azerbaycanlı düşünürlerden biri olarak, despotik yönetimlere ve baskı rejimlerine karşı durmuş, 19. yüzyıl Azerbaycan halk düşüncesine özgürlük fikrini kazandırmıştır. O şöyle yazmıştır; “Batı’da hürriyet var olduğu için medeniyet gelişmiştir. Doğuda ise tam tersine hürriyet yoktur.”⁵⁰³ Zerdabi, ağır sömürge rejimi koşullarında bir

⁵⁰⁰ Yaqublu, “*Kaspi*” *Qəzetinin Yaranması və Fəaliyyəti*, 39.

⁵⁰¹ Akpınar, “Hasanbey Melikzâde Zerdâbi”, (1997), 362-363; *Həsən bəy Zərdabi – 180*, 5-6; Aynurə Əliyeva, “Əbədi Maarif Ziyası”, *Mədəniyyət.Az*, 29 Haziran 2018, 13.

⁵⁰² Manaf Süleymanov, *Eşitdiklərim, Oxuduqlarım, Gördüklərim* (Bakı: Azərənəşr, 1987), 104-105.

⁵⁰³ *Azərbaycan Tarixi*, 213-214.

millet olarak Azərbaycan halkının millî varlığını nasıl koruyup sürdürebileceğinin yollarını da göstermiştir. Ona göre bunlardan biri dil birliğı, diğeri ise din birliğıdir. Millî ilerleme kaydetmek isteyen her millet iki şeyi korumalıdır. Bunlardan biri milletin direğı olan dil, diğeri ise dindir. Çünkü bunlardan ilki elden giderse, milletin beli bükölür. İkincisi kaybolduğunda ise millet diğər milletlere karışıp hızla yok olur.⁵⁰⁴ Zerdabi'nin pedagoji-maarifçilik çalışmaları, humanizm, vatanseverlik ve uluslararasılık ideallerine dayanmaktadır. O, öğrencilerinin mutluluğunu ve gelişimini önemseyerek, bilgiye, bilimin ilerlemesine ve eğitimin hayata olan önemine büyük önem verir.⁵⁰⁵ Şu sözleri bilime verdiği önemi gösterir;

*“Bilime, eğitime başlayan kişiler, karanlık bir odanın kapısını açıp çöle çıkıp çıkan gibidir; bu durumda gün ışığı sadece onun gözlerini aydınlatmakla kalmaz, aynı zamanda odanın içine girer ve orada olan şeyleri de aydınlatarak farklı bir perspektif sunar.”*⁵⁰⁶

Zerdabi'nin hayatı, faaliyetleri ve yayınları hakkında yazılan monografi ve kitaplardan bahsedilen makalede Hidayet Efendiyev'in, yazdığı şu sözler dikkat çeker:

*“...Axundov'dan sonraki dönemde edebiyatımızda ilk kez edebi yazı türüne ciddi bir önem veren ve onun gelişimi yolunda çalışan Zerdabi olmuştur. Tüm makaleleri ve yazılarında çağdaşlık hissiyatını, yenilikçi ruhunu ve ilham verici bir coşkuyu taşır. Dönemin önemli, güncel ve çözülemeyen konuları yoktur ki, Hasan Bey Zərdabi ona değinmesin. O, makaleleriyle gerçekçi edebiyatımızın gelişimine büyük hizmet etti. Zerdabi, yeteneğini doğrudan bir edebi yaratıcılığa bağlamasa da, içtenlik, ruhaniyet ve doğayı önemseyen bir yazar olmuştur. O, modernleşme mücadelesinde, halkın bilincini ve maneviyatını güçlendirmede, yeni neslin yetiştirilmesinde edebiyat alanında önemli bir rol oynamıştır.”*⁵⁰⁷

Zerdabi'nin saygın araştırmacılarından olan Prof. Aziz Mirahmedov da Hidayet Efendiyev'in fikirlerini genişleterek şöyle yazmıştır; “Azərbaycan halkı, büyük Mirza Feteli Axundov'un birçok yetenekli ve mücadeleci mirasını başarıyla ilerletti ve bu süreçte Azərbaycan gazetesinin kurucusu ve editörü olan Zerdabi'nin değeri de büyük ölçüde yükseldi.”⁵⁰⁸

Zerdabi, alçakgönüllülüğü ve çalışkanlığıyla, büyük zorluklar pahasına insanların güvenini kazanarak bu yolda pes etmeyip büyük çabalar harcamıştır. Zerdabi, “Aydınlanmadan ve bilimden yoksun bir kavim, ışıktan yoksun bir kavimdir” demiştir.⁵⁰⁹ Bütün hayatı insanları aydınlatmaya adanmıştı. Haklı olarak Azərbaycan'da ana dilde eğitimin, kadın eğitiminin,

⁵⁰⁴ *Azərbaycan Tarixi*, 214.

⁵⁰⁵ *Azərbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, 323.

⁵⁰⁶ *Azərbaycan Maarifinin Yorulmaz Carçısı Həsən Bəy Zərdabi*, 18.

⁵⁰⁷ *Һидаят Өфәндијев, М.Ф. Ахундов Реалист - Сатирик Нәсринин Давамчылары, Азернешр, (Баку: 1974), 6; Baba Babayev, “Həsən bəy Zərdabinin hekayə yaradıcılığının bilinməyən tərəfləri”, Kredo, (15 Kasım 2018), 14*

⁵⁰⁸ *Babayev, Həsən bəy Zərdabinin hekayə yaradıcılığının bilinməyən tərəfləri*, 14.

⁵⁰⁹ *Azərbaycan'ın İlk Gazetesi - Tarih - Visions of Azerbaijan Dergisi* (erişim tarihi: 01.07.2023).

Azerbaycan tiyatrosu ve basınının kurucusu olarak kabul edilmektedir.⁵¹⁰ Türk çocuklarının ana dillerini öğrenme ve çağdaş eğitim almaları için büyük bir çaba sarf etmiştir. Bu amaçla piyesler yazarak etkili bir yöntem kullanmıştır. Örneğin, 1870’li yıllarda Bakü jimnazyumunun salonlarında Hacı-Kara piyesini Türkçe olarak temsil ettirerek Mirza Feth Ali’nin komedilerini okutmuştur. Zerdabi, bu yardım amaçlı temsilleri sürdürmüş ve böylece Azerbaycan tiyatrosunun temellerini atmıştır. Bu çalışmalarıyla, Türkçe konuşan çocukların eğitimine ve Azerbaycan tiyatroculuğunun gelişimine katkıda bulunmuştur.⁵¹¹

Hasan Melikzade Zerdabi, ana dilin önemini sık sık vurgulayarak kültürel kimliğin korunmasının temel unsuru olduğunu savunmuştur. Ayrıca, dilin güçlendirilmesinin ulusal birlik ve dayanışmayı sağlamak için önemli olduğunu da anlatmaya çalışmıştır. Onun seçilmiş fikirlerinden bir örnek vermek gerekirse: “Türk milletinin yaşamasını, ilerlemesini, ilim ve irfan sahibi olmasını, kültür sahibi olmasını istiyor musunuz söyleyin: Türkler öz dillerini kaybetmişler, sizin sözünüzü anlamıyorlar. Dillerini bulun, verin yaşasınlar ve ilerlesinler.”⁵¹²

Zerdabi, sosyal, siyasî ve ahlakî meseleler üzerine derinlemesine düşünen bir entelektüel olarak öne çıkmaktadır. Eserlerinde, toplumun iki zıt yönü arasındaki karşılaştırmalara yer vermiştir. İşçi sınıfının ahlakî değerleriyle, sömüren sınıfların insanî olmayan nitelikleri. Yazılarında halkın aydınlatılması, özgürlük hareketlerinin canlandırılması ve adaletsizliklerin cesurca dile getirilmesi gibi amaçlar güderek toplumsal eşitsizliklere karşı tavır almıştır. Zengin edebî mirası ve toplumsal faaliyetleriyle Azerbaycan kültür tarihinde silinmez bir iz bırakmış büyük bir şahsiyettir. Zerdabi, yoksulların haklarını savunma noktasında büyük çabalar sarf etmiş, yoksul semtlerde eğitim ve sağlık kurumlarının kurulması için gayret göstermiştir. Ayrıca, Rus-Tatar okullarının artmasına önem vererek, zenginlerden, fakir ailelerin çocuklarının eğitim gördüğü okullara maddi yardım yapmalarını istemiştir. Azerbaycan Türk toplumunda kadınların değerli bir konum elde edebilmesi için okuma yazma becerilerinin önemini sürekli olarak vurgulamıştır.⁵¹³

Zerdabi, 1907 yılında Bakü’de hayatını kaybetmiştir. Zerdabi’nin ölümü, Azerbaycan tarihi ve kültürel gelişimi açısından önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Vefatı,

⁵¹⁰ Azerbaycan’ın İlk Gazetesi - Tarih - Visions of Azerbaijan Dergisi (erişim tarihi: 01.07.2023): Öliyeva, *Mədəniyyət*, 13.

⁵¹¹ Hüseyin Kazan, “Azerbaycan Millî Uyanışında Aydınlar ve Basın”, *İnönü Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi (İNİF E-Dergi)*, c. 1, sy. 1 (2016): 32.

⁵¹² *Azərbaycan Maarifinin Yorulmaz Carçısı Həsən Bəy Zərdabi*, 15.

⁵¹³ *Azərbaycan Maarifinin Yorulmaz Carçısı Həsən Bəy Zərdabi*, 9; Baykara, *Azerbaycan’da Yenileşme Hareketleri*, 146-147.

Azerbaycan toplumunda derin bir etki yaratmış ve özellikle millî uyanış, eğitim reformları ve toplumsal bilinçlenme gibi alanlarda önemli bir boşluk doğurmuştur. Zerdabi'nin ardılı olanlar, onun vizyonunu ve ideallerini sürdürme sorumluluğunu üstlenmişlerdir. Onun ölümüyle birlikte, Zerdabi'nin önderlik ettiği mücadelenin ve gayretlerin devam ettirilmesi, Azerbaycan'ın entelektüel ve sosyal evrimine yönelik ilerlemelerin sürdürülebilmesi adına büyük bir öneme sahiptir.

3.3.10. Mirza Aliekber Sabir (1862-1911)

Mirza Aliekber Sabir (1862-1911), Şamahı'da dindar bir ailede doğmuş, medrese eğitimi almıştır. Şamahı'nın ekonomik ve sosyal zorlukları, aydınlanmacı eğilimlerin gelişimini engellemiştir. Mollahaneler, katı kurallarla eğitim verirken Sabir, 1869-1870 yıllarında bu kuralları ihlal ettiği için ceza almış ve dinî zorlamalarla oruç tutmaya zorlanmıştır. Bu, onun sosyal ve manevî zorluklara karşı ilk isyanını simgeler.⁵¹⁴

Tuttum orucu iramazanda

Galdı iki gözlerim gazanda

*Mollam da döyür (döver) yazı yazanda*⁵¹⁵

Azerbaycanlı bir yazar ve siyasetçi olan Abuzer Bağirov'a göre eğer babası oğluna bilim yolunda ilerlemesi ile ilgili destek olup bu konuda ilgi gösterseydi ve onun sürekli öğrenme isteğine insanca bir anlayışla yaklaşmış olsaydı, Azerbaycan edebiyatı daha güçlü bir şair kazanırdı. Çünkü kapsamlı ve sistemli eğitim, bu olağanüstü şiirsel yeteneğin pırıltısını daha da güçlendirir ve geliştirirdi.⁵¹⁶ 1874 yılında Şamahı'da Seyyid Azim Şirvani'nin Usul-i Cedit Okulu'na katılan Aliekber, hocasının teşvikiyle şiire yöneldi ve yazdığı şiirlerle dikkat çekti. İran ve Batı Türkistan'a yaptığı seyahatler, Türk ve İslam dünyasını anlamasına yardımcı oldu. Sabunculuk yaparak geçimini sağlayan Aliekber, tıp eğitimi için İran'a gidip Şamahı'ya döndü, Fransız ve Avrupa şiiriyle ilgili bilgiler edindi. Feridun Bey Köçerli'nin etkisiyle modern şiire yöneldi ve hicivli şiirlerle toplumsal sorunlara değindi.⁵¹⁷

⁵¹⁴ Alxan Bayramoğlu, *Mirzə Ələkbər Sabir* (kısa tərcümeyi-hal) (Bakı: Nurlan Yayınları, 2001), 13-14; A. Mecit Doğru, *Mirza Elekber Sabir 'Hophopname'* (Ankara: Atak Matbaası, 1975), VIII.

⁵¹⁵ Lokman Taşkesenlioğlu, "Azerbaycan Türk Edebiyatı Millî Şairi Mirze Elekber Sâbir ve Hophopname", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, sy. 2/3 (2013): 98; Doğru, *Mirza Elekber Sabir 'Hophopname'*, VII; *Mirzə Ələkbər Sabir*– 160; daycest, Düzenleyen: L. Ahmedova; Akademik Editör: K. Tahirov (Bakü: 2022), 4.

⁵¹⁶ Абузар Багиров, "Беспоощадный Поэт-Сатири", *Литература*, no. 5 (89) (2017): 4-5.

⁵¹⁷ Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, (1994), 472; Sabir'in bu seyahatleri Horasan, Hamedan, Merv, Aşkabat Sebzevar, Nişapur, Semerkand, Buhara gibi yerlere oldu. Esasen, yazarın babası onun bir şair olmasını

Sabir, 20. yüzyılın başlarına kadar Azerbaycan'da tanınmayan bir şairdi. Gazel ve kasideleri henüz hiçbir yayın organında yer almamıştı. Bu durum, dönemin yenilik hareketlerinin hâkim olduğu bir ortamda, eski şiire olan ilginin azalmasıyla ilişkilendirilmektedir. Osmanlı'da ve İran'da inkılaplar gerçekleştirilmeye başlanırken, şair aynı zamanda Feridun Bey Köçerli, Abbas Sıhhat gibi yenilikçi şahsiyetlerle yaptığı tartışmalar sonucunda yeni şiirin nasıl olması gerektiği konusunda farklı bir perspektif edindi. Bu tartışmalar, Sâbir'in sosyal hayat ve edebiyata dair görüşlerini dönüştürmüştür ve daha yenilikçi bir bakış açısı kazandırmıştır.⁵¹⁸ Yenilikçi bir aydın olan Sabir'in matbuatta çıkan ilk şiiri *Şark-i Rus* gazetesinde yayımlanmıştır. Şiirine “Şükr lillalı ki, afitabi sūxən (Şükürler olsun ki, kalemim güneşi andırır)”⁵¹⁹ mısrası ile başlamıştır. Şiirde, *Şark-i Rus* gazetesinin yayınlanmasını güneşin doğuşuyla başlayan bir aydınlanma ve ışık saçma süreci metaforu kullanılarak, Allah'ın lütfu ve ihsanının şükranla karşılanması anlatılmaktadır. Şair, bu ışığın kendisine ilham verdiğini ifade etmektedir. Gazetenin, ilim ve edebiyat alanında seçkin bir yere sahip olduğunu ve bu alanda önemli bir rol oynayan kişinin Mehmet Ağa olduğunu dile getirerek gazetenin aydınlatıcı ve bilgilendirici bir kaynak olacağına duyulan inancı satırlarına yazmıştır. Ayrıca, gazetenin intibahını ve mümtazlığını vurgulayarak, bilim ve edebiyatın önemine işaret etmektedir.⁵²⁰

1905 yılında ‘Beynelminel’ adlı şiiri ile ünlenen Sabir, insanları fitne-fesattan kaçınmaya, dostluk ilişkilerini korumaya ve uyanık olmaya çağırmıştır. Bu başlık altındaki makalelerde, sıradan görünen olaylara toplumsal-siyasî içerik katarak uluslararası idealarının yayılmasında kullanmıştır.⁵²¹ Bu durum, Sabir'in uluslararası ideallerini yayma amacına hizmet etmektedir. Şair, basit gibi görünen olayları toplumsal ve siyasî bir perspektifle ele alarak, insanların düşüncelerini, farkındalık kazanmalarını ve uluslararası ilişkilerde dostluk ve barışın önemini vurgulamalarını sağlamayı hedeflemiştir. Onun çabaları, insanların düşüncelerini genişletmeye, kültürel köprüler kurmaya ve dünya çapında bir anlayışın gelişmesine katkıda bulunmak için bir araç olmuştur.

istememiştir. Oğlunun şiire ilgisini ‘Allah yolundan sapma’ olarak değerlendirerek onu bu seyahatlere gönderdi. Bu durum Sabir için iyi bir haberd. Nitekim şair, bu ziyaretler sayesinde uzun süredir hayalini kurduğu Doğu seyahatine fırsatı buldu. Böylece Sabir'in Doğu seyahati, kültürel deneyimlerini zenginleştirerek farklı toplumları ve kültürleri tanımasına yardımcı oldu. Ayrıca, bu seyahat ona ilham vererek edebi eserlerinde yeni perspektifler sunma imkânı sağladı. Bkz. Bayramoğlu, Mirzə Ələkbər Sabir 18-19.

⁵¹⁸ Taşkesenlioğlu, “Azerbaycan Türk Edebiyatı Millî...”, 101; Ömer Bayram, “Mirza Elekber Sabir'in Klasik Tarzda Yazdığı Şiirler”, NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, c. 1, sy. 1 (2011): 68.

⁵¹⁹ Sabir, kaleminden doğan şiirlerin ışık saçan, aydınlık bir güce sahip olduğunu ifade etmektedir.

⁵²⁰ Doğru, *Mirza Elekber Sabir 'Hophopname'*, 341. Şiirin devamı 342. sayfadadır.

⁵²¹ Bayramoğlu, *Mirzə Ələkbər Sabir*, 23. Beynelminel başlığı altındaki şiirleri, Kafkasya bölgesindeki Türk-Ermeni çatışmalarını ele almaktadır. Sabir, çatışmanın taraflarını ölçülü davranmaya çağırmakta ve bu meselede büyük devletlerin çıkarlarının rol oynadığını ifade etmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Doğru, *Mirza Elekber Sabir 'Hophopname'*, 343-376.

Azerbaycanlı bir şair, yazar ve siyasetçi olan Rasul Rza (1904-1981), Sabir'i saygı ve sevgiyle ele almış ve onun eserlerine büyük önem vermiştir. Rasul Rza, Sabir'in yaratıcılığını takdir etmiş ve onun ulusal ve uluslararası alanda tanınmasını sağlamıştır. Sabir'in ictimai-siyasî meselelere olan duyarlılığını ve toplumsal eleştirilerini devralmıştır. Rasul Rza'nın Sabir'in eserlerine olan ilgisi, eserlerde ortaya konulan sorunların hala geçerli olduğunu göstermektedir. 1962-1964 yıllarında “Eğer Sabir Hayatta Olsaydı” başlığıyla yazılan Rasul Rza'nın eserleri, “Rüşvetçilerin Elegisi”, “Soru ve Cevaplar”, “Olgunlaşmamış Üzüm İncir Olmuş” ve “Korkuyorum” gibi şiirler, şairin aynı hicivsel beyitlerine yanıt olarak kaleme alınmıştır. Yani, şairin aynı tarzda ve konuda şiirler yazdığını ifade etmektedir. Eğer Sabir'in eleştiri hedefi gerici dinî liderler ise, Rasul Rza için eleştiri hedefi de halkı cahilliğe sürükleyen ve onların uyanışından korkanlar, rüşvetçiler ve gerici iktidar temsilcileridir. Onlara göre bu kişiler kültürel-spiritüel ve ekonomik gelişmeyi engelleyen, ulusun içinde zararlı etkileri olan bireyler haline gelmişlerdir. Bu şekilde Rza, Sabir'in şiirinin günümüz dünyasında hala geçerliliğini göstermeyi amaçlamıştır.⁵²² Rasul Rza, Sabir'in eserlerine hayranlık duymuş ve onunla benzer temaları işlemiştir. Her ikisi de hiciv ve eleştirel yaklaşımlarıyla tanınmıştır. Rasul Rza'nın Sabir'e duyduğu hayranlık, Sabir'in edebî ve düşünsel açıdan derin bir etkiye sahip olduğunu, Azerbaycan edebiyatının önemli bir figürü olarak öne çıktığını ve eserlerinin günümüzde bile ilgi uyandırmaya devam ettiğini ortaya koyar. Bu durum aynı zamanda şairler arasındaki edebî bir sürekliliğin varlığına işaret ederek, geçmişteki eserlerin yeni nesillere ilham kaynağı olduğunu da destekler.

Mirza Aliekber Sabir'in Azerbaycan edebiyatında hatırı sayılır bir yer tutması etkileyici şiirleri ve satirik eserleri aracılığıyla toplumsal eleştirilere odaklanması, halkın sesi olması ve millî bilinci güçlendirmesiyle ilişkilidir. O, yaratıcılığa erken yaşlarında lirik şair olarak başlamış; gazel, kaside, rubai, mersiye, vb. şekillerde şiirler yazmıştır. Birinci Rus Devrimi (1905-07), Sabir'in yaratıcılığı yolunda çözümleyici bir rol oynamıştır. Şair, öncüleri Kasım Bey Zakir ve Seyid Azim Şirvani gibi simaların geliştirdiği toplumsal siyasî mizahı keskin siyasî içeriklerle harmanlayarak, onu devrimci mizah seviyesine yükseltmiş, Azerbaycan edebiyatında yeni bir aşamanın yani devrimci mizah edebi akımının temelini atmıştır. Çarlık zulmünün, sosyal adaletsizlik üzerine kurulu sorumsuz toplumsal yapılanmanın, halkı soyup soğana çeviren “boyun eğen” ve “şişkin” egemen tabakaların, toplumsal ilerlemeye engel olan kültürel geriliklerin, yozlaşma ve batıl inançların, köhnemiş gelenek ve göreneklerin,

⁵²² N.Y. Bayramova, *Мирза Алекбер Сабир в Творчестве Расула Рзы (Mirza Alekber Sabir in The Works Of Rasul Rza)* (кадров: Бакинский институт повышения квалификации и переподготовки педагогических, 2013), 1-2.

İran'daki gibi baskıcı şah ve sultan rejimlerinin acımasız eleştirisi, ulusal ve sosyal özgürlük ideallerinin ve mücadelesinin Sabir şiirinin başlıca konularıdır.⁵²³ Azerbaycan halkının millî bilincinin, kendi değerlerinin şekillenmesinde, bağımsızlık mücadelesine çıkmasında Sabir'in yaratıcılığının önemli bir rolü olmuştur.

Şair, gençlerin eğitime büyük bir önem atfetmiştir. Halkın, eğitimin ve kültürün değerini anlamasına katkı sağlayacak ve onları bilimin ilerlemesine teşvik edecek birçok şiir kaleme almıştır. Çocuklara yönelerek kendine özgü bir üslupla onları okumaya, bilim ve eğitimin değerini öğrenmeye teşvik etmiştir. O, sadece okula ve eğitime çağrılarla sınırlı kalmayarak, bu şiirlerinde aynı zamanda toplumsal ve kültürel ilerlemeye engel olan düşmanlarına karşı hicivsel bir yaklaşım da sergilemiştir. Örneğin, “Mektebe Terğib (Okula Teşvik)” adlı şiirinde, çocuğunu okula gitmeye özendirerek eğitimin önemine dikkat çekmiştir. Bu şiirinde, okula gitmenin bilgi ve erdem kazandıracağını, cehaletin ise zorluklara yol açacağını dile getirmiştir. Eğitimle elde edilecek bilginin, çocuğun hayatında önemli ve değerli bir yer tutacağını belirtmiştir. Çocuklara okulun onların rehberi, defterin ise en yakın dostu olacağını söylemiş ve eğitim yolunda ilerlemelerini öğütlemiştir.⁵²⁴ Şiirde gençleri eğitime teşvik ederek, bilgiye erişim ve eğitimin önemini vurgulamak amaçlanmıştır. Bu tür şiirler, Sabir'in gençlerin kişisel gelişimlerini desteklemeyi, toplumsal bilincin oluşumuna katkıda bulunmayı ve eğitim aracılığıyla onların uluslarının ilerlemesine katkı sağlamalarını amaçladığını açıkça göstermektedir. Nitekim eğitilmiş bir genç nüfus, teknolojik, kültürel ve sosyal açıdan gelişmiş bir toplumun temelini oluşturur. Bu şekilde, şairin şiirleriyle gençleri eğitime teşvik etmesi, genç neslin potansiyelini açığa çıkararak ülkede bir dizi olumlu değişikliğe yol açabilmek için atılan adımlardandır. “Mektep Şagirdlerine Töhfe (Okul Öğrencilerine Hediye)” adlı şiirinde öğrencilere hitap ederek eğitim ve bilgiye önem vermelerini, zahmete katlanarak çalışmalarını, tembellikten kaçınmalarını ve bilgi ile yükselmelerini öğütlemiştir. Bilgi ve eğitimle uğraşmanın mutluluk ve rahatlık getireceğini, tembellik ve cehaletin ise sefalet ve başarısızlıkla sonuçlanacağını yazmıştır. Gençlere zamanlarını iyi değerlendirmelerini, ilme yönelmelerini ve milletin umudu olmalarını öğütlemiştir. Ayrıca, gençlerin çalışarak ve bilgi edinerek hem kendilerini hem de milletlerini yücelteceklerini nasihat etmiştir.⁵²⁵ Şiirin genel amacı, genç nesli eğitilmiş, bilgili ve toplumsal sorumluluk sahibi bireyler olarak yetiştirmek ve ülkenin geleceğine katkıda bulunmalarını sağlamaktır. Rus yönetiminin baskıcı politikalarının etkisi altında olan bir toplumda, Sabir'in bu tarz şiirleriyle eğitimin önemine

⁵²³ *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, c. 2, 327.

⁵²⁴ Doğru, *Mirza Elekber Sabir 'Hophopname'*, 421; şiirin devamı için bkz. Doğru, *Mirza Elekber Sabir 'Hophopname'*, 422.

⁵²⁵ Şiirin tamamı için bkz. Doğru, *Mirza Elekber Sabir 'Hophopname'*, 397-398.

vurgu yaparak gençleri bilgiye yönlendirmesi, toplumun aydınlanması ve kalkınması için bir umut kaynağı olmuştur.

Sabir, vataniyla batı medeniyetini kıyasladığında 19. yüzyılda Azerbaycan toplumunun gerilik içinde olduğunu fark etmiştir. Bu farkındalığa sahip olan az sayıda aydın arasında yer aldığı için yaşadığı çevreyle büyük bir çelişki içine girmiştir. Çünkü o dönemde Batılı tarzda eğitim, çevresi tarafından hoş karşılanmayan bir durumdu ve şair bu tarzı savunması nedeniyle çok büyük tepkilerle karşılaşmıştır. Sabir'i en çok üzen ise, güç sahibi kişilere karşı mücadele etme konusunda hazır olmasına rağmen, halkıyla yüzleşmek çok ağır gelmiştir. Bu nedenle, gerçekleri görebilmesi için eğitimin, her şeyi değiştirebilecek tek ışık olduğunu anlatmaya devam etmiştir. Onun eğitime olan önem vermesindeki bir sebep de kendi geçmişindeki kötü eğitim hatıralarının varlığıdır. Çünkü başlangıçta eski tarz eğitimden geçmiş ve bu eski zihniyetin mağdurlarından biri olmaya çok yaklaşmıştır.⁵²⁶

Sabir, hayatı boyunca eğitim meselelerine oldukça önem vermiş bir aydın olarak karşımıza çıkar. Öğretmenlik yapma isteği ile 1907 yılından itibaren öğretmenlik sertifikası almak için çaba sarf etmiştir. Bunun için gerekli olan belgeleri hazırlayan ve sınava giren yazar, öğretmenlik hakkını elde etmiştir. Ancak, Gori Semineryası'na atanma fırsatı olmadığından, Sabir kendi okulunu açmaya karar vermiştir. Uzun süren tartışmalardan sonra 1908 Ağustos ayının sonlarında etkili kişilerin yardımıyla yeni bir tip okul açılmıştır. Adı “Ümid” konulmuştur. Bu isim altında, Sabir'in birçok arzusu sembolik olarak ifade edilmekteydi. Halk şairi, Hacıbala Zamanov adlı bir öğretmenle birlikte söz konusu okulu açmış olsa da, asıl liderlik Sabir'e aitti. Sabir, diğer ilerici gençler gibi, Azerbaycan öğretmenlerinin ilk kongrelerinin belirlediği kurallara uygun olarak rehberlik ettiği okulda, şiirin yanı sıra matematik, tarih, coğrafya, fen bilimleri, astronomi, zooloji, müzik, güzel sanatlar gibi derslere öncelik vermiştir. Dönemin koşullarında Sabir'in ilerici tip okulunu kurabilmesi büyük bir fedakârlık olarak değerlendirilmektedir.⁵²⁷ Sabir'in “Ümid” okulunun açılmasıyla, muhafazakâr kesimlerin engellemeleri ve maddi boykot girişimleri de ortaya çıkmıştır. Mektep, maddî sıkıntılar yaşadığı için Sabir'in bu durumu eleştiren satirik şiirleri yayınlanmıştır. Nasıl bir zor durumu düştüğü bu şiirlerinden anlaşılmaktadır.⁵²⁸ Muhalefet grupları, “Ümid” okuluna karşı olumsuz tutum sergileyerek boykot eylemleri düzenlemişler ve okulun kapatılmasına neden olmuşlardır. Bu gruplar, okulun faaliyetlerinden hoşlanmıyor

⁵²⁶ Taşkesenlioğlu, “Azerbaycan Türk Edebiyatı Milli...”, 122.

⁵²⁷ Alxan Bayramoğlu, *Şamaxıda Maarif ve Maarifçilik (19 əsrin ortalarından Mart 1918-ci ilə qədərki ədəbi mühit)* (Bakı: Maarif, 1997), 67-72.

⁵²⁸ Bayramoğlu, *Şamaxıda Maarif ve Maarifçilik*, 73-74.

ve ilerici fikirlerin yayılmasını engellemek istiyorlardı.⁵²⁹ Şair, yeterli öğrenci bulma konusunda zorluklar yaşadığı için “Ümid” okulunu kısa bir süre içinde kapatmak zorunda kalmıştır. Şamahı’da artık barınamayacağını fark eden Sabir, ailesiyle birlikte Bakü’ye yerleşmiştir.⁵³⁰

1906-1911 yılları, şairin hayatı ve eserleri için önemli bir dönem olmuştur. Bu süre zarfında ünlü bir hiciv dergisi olan *Molla Nasreddin* (7 Nisan 1906 - Ocak 1931)⁵³¹ ile işbirliği yapmıştır. Yayıncı ve baş editör olan büyük hiciv yazarı Celil Mehmetkuluzade (1866-1932) ile olan tanışma, işbirliği ve dostluğu, Sabir’in şiirsel yaratıcılığının oluşması ve gelişmesinde çok önemli bir rol oynamıştır. Derginin yazı kadrosuna 28 Nisan 1906 tarihinde yayımlanan 4. sayısında yer alan “Millet nece tarac olur olsun, ne işim var?” adlı şiiriyle dahil olmuştur.⁵³² O zamandan itibaren Sabir, ömrünün sonuna kadar neredeyse her sayıda, geri kalmışlığı alay eden, fanatizmi ve cehaleti eleştiren, aynı zamanda Müslüman din adamlarının ikiyüzlülüğünü, gösterişçi “Avrupai” davranışları kınayan hiciv ve mizah eserleri yayınlamıştır. Şiirlerinde ağırlıklı olarak siyasî temalar kullanmıştır. Dikkatini toplumun en karanlık yönleri çekiyordu; dinî fanatizm, cehalet, zenginlerin ahlaksızlığı, işverenlerin acımasız sömürüsü, adaletsizlik, sosyal çelişkiler. Bu konuları sık sık şiirlerinde ele almıştır. Ayrıca Şii ve Sünni mezhepler arasındaki çatışmalara da keskin bir şekilde karşı çıkmıştır. Bağirov’a göre Sabir’in kendini ifade etmediği büyük veya küçük bir toplumsal-politik sorun neredeyse yoktu.⁵³³

Molla Nasreddin dergisine gönderdiği hicivli yazılarla ün kazanan Sabir, halkın sıkıntılarını ve adaletsizlikleri alaycı bir şekilde dile getirmiştir. Yazıları geniş bir okuyucu kitlesi oluşturmuş, toplumda farkındalık yaratmıştır. Sabir, dergide önemli katkılar yaparak popülerlik kazanmış ve kimliğini korumak için takma adlar kullanmıştır. Ölüm döşeğinde söylediği bilinen şu sözleri onun ne kadar fedakâr bir şair olduğunun göstergesidir; “Halkım için etimi feda ettim. Ama eğer Tanrı bana daha fazla zaman verse, kemiklerimi de feda ederdim. Ancak maalesef ölüm, kaçınılmaz bir şekilde yaklaşıyor.”⁵³⁴

Molla Nasreddin dergisi, Sabir’in şiirsel yeteneğinin geliştiği bir platform olmuştur. Özellikle

⁵²⁹ *Şamaxıda Maarif ve Maarifçilik*, 120.

⁵³⁰ Sabir’in şiirlerinden çizilen bir karikatürde oğlunu yeni açılan okullara göndermek istemeyen bir baba figürü çizilmiştir. Ayrıca resimde Sabir, çocukları bu cahil ailelerden kurtaran bir kahraman gibi resmedilmiştir. Bkz. Resim 4 ve Resim 5.

⁵³¹ Celil Mehmetkuluzade’nin editörlüğünde 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan Türkçesi ile haftalık olarak yayımlanan *Molla Nasreddin* dergisi, Azerbaycan’da yayımlanan ilk mizah dergisi olma özelliğini taşımaktadır.

⁵³² Şiirin tamamı için bkz. Doğru, *Mirza Elekber Sabir ‘Hophopname’*, 5.

⁵³³ Багиров, “Беспощадный Поэт-Сатири”, 6-7.

⁵³⁴ *Molla Nasreddin: The Magazine that Would’ve, Could’ve, Should’ve*, 6-7; Yılmaz, “Mirza Ali Ekber Sâbir”, 368; Taşkesenlioğlu, “Azerbaycan Türk Edebiyatı Millî...”, 115.

hicivdeki yeni yaklaşımı, hem kendi dönemini hem de geleceği etkilemiştir. “Ben, zamanımın aynasıyım” sözü, şiirlerinin toplumsal ve siyasî gerçeklikleri yansıttığını gösterir. Sabir, dergide ironi kullanarak çeşitli konuları hicivle ele almıştır. Özellikle Azerbaycan köylüsünün yaşamı, sosyal durumu, arzuları ve istekleri konularında açık bir şekilde ifadeler kullanmıştır. Şiirlerinde köylülerin haklarını savunmaları ve siyasî mücadeleye katılmaları çağrısında bulunmuştur. Halkın açlık ve sefalet içinde yaşarken varlıklı kesimin bu duruma kayıtsız kalmalarını ve umursamamalarını eleştirmiştir. Sabir’in *Molla Nasreddin* dergisinde kaleme aldığı şiirlerinin tamamı bu temaları işlemektedir. Dergi her sayısında işçi ve köylü konularına yer vermiştir. Sabir’in tüm eserleri bu bakımdan önemlidir. Çünkü şair, baskıcı tabakanın zulmünün ve cehaletin son bulmasını istemeyen devleti yöneten kişilerin tutumunu hicivsel bir şekilde eleştirmiştir.⁵³⁵ Bu eleştirileri rüşvet alan memurların, halkın iyi niyetini dini kullanarak suistimal eden kişilerin, siyasî çevrelerin nefretini kazanmasına yol açmıştır. Ancak o, yolundan dönmemiştir. Bu kişiler aslında gizlice *Molla Nasreddin* dergisini okuyor, ne yazıldığını merak ediyorlardı. Ancak bunları okuyanları da eleştirmekten geri durmuyorlardı (Resim 6 ve Resim 7).

Ünlü şairin *Molla Nasreddin* dergisindeki entelektüel ve edebi çalışmaları, Azerbaycan modernleşmesi için büyük bir öneme sahiptir. O, köylü ve işçi sınıfının yaşam koşullarını ele alarak toplumsal eşitsizliklere ve adaletsizliklere dikkat çekmiş, bu da toplumun bilinçlenmesine ve sosyal değişimin tetiklenmesine önemli katkılar sağlamıştır. Eserleri, sadece edebi değeriyle değil aynı zamanda toplumsal dönüşümü teşvik eden eleştirel yaklaşımıyla da öne çıkmaktadır.

Sabir’in ‘Ekinci’ adlı şiirinde köylünün haklarının yenmesi hakkında yaptığı hiciv oldukça açıktır. Bu şiirde, ‘Ekinçi’ adıyla anılan köylüye hitaben yazılmış bir feryat veya serzeniş söz konusudur. Şair, ekincinin çalışmamasını, sorumluluklarını yerine getirmemesini, boş konuşmalar yapmasını eleştirmektedir. Aynı zamanda gerçekçi bir şekilde hayata bakma çağrısında bulunmak istemektedir. Şiirde, ekincinin sıkıntıları, yoksulluğu ve çaresizliği anlatılarak ona bir uyarıda bulunulmaktadır.⁵³⁶ Şairin yüksek sesle ve etkili bir şekilde eleştiri yapması, toplumda değişim ve gelişim için gereken farkındalığı artırma amacını taşımaktadır. Köylünün yaşam standartlarını artırmayanları eleştiren bir şair olan Sabir, bu şiirinde gruptaki samimiyetsiz şekilde süren dostlukları gözler önüne serer. Şiirde geçen “Su olmadan bile kışta karları eritip ye” demesi, dönemindeki ekonomik koşulların şiire

⁵³⁵ Nergiz Gahramanlı, “Molla Nasreddin Dergisinin İki Önemli Yazarı: Mirza Celil ve Sabir”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, c. 9, sy. 26 (2021): 59-60.

⁵³⁶ Şiirin tamamı için bkz. Doğru, *Mirza Elekber Sabir ‘Hophopname’*, 85-86.

yansımalarını vurgular. Eserleri, Azerbaycan tarihi açısından önemlidir çünkü toplumdaki sosyal, kültürel ve siyasî sorunlara ışık tutar ve bu sorunları eleştirir. Şairin eserleri, o dönemdeki toplumsal gerçeklikleri yansıtarak, insanların yaşadığı zorlukları ve haksızlıkları ortaya koyar. Aynı zamanda, millî kimlik, özgürlük ve adalet gibi temaları ele alır ve Azerbaycan halkının ulusal bilinçlenmesine katkıda bulunur.

Molla Nasreddin dergisi, Azerbaycan basın hayatında önemli bir yere sahiptir. Mirza Aliekber Sabir de bu devrin ve derginin ‘baş tacı’ olarak nitelendirilmektedir. Sabir olmadan *Molla Nasreddin*’in hafif bir dergi olarak kalacağı düşünülmektedir.⁵³⁷ Sabir’in derginin sayfalarında yer alan her satırı, o dönemdeki karmaşık toplumsal olayların yansımasıydı. Sabir’in yazıları gerçek hayatla ilgili şiirlerdi ve büyük bir ilgiyle okunmaktadır. Bu yazılar, o dönemin aynasıdır ve insanların kendi hatalarını fark edip onlara gülmesiyle uyanan bir halkı temsil eder.

Kadın hakları ve eğitimi meselesinin halledilmesi gerektiğinin farkında olan yazar bu konuyu da şiirlerinde atlamamıştır. O dönemde Doğu toplumlarında kadınların sosyal ve kültürel durumu oldukça sınırlıydı. Kadınlar genellikle ev içi işlere ve aileye odaklanmışlardı. Eğitim ve çalışma fırsatları sınırlıydı ve toplumsal rolleri genellikle geleneksel cinsiyet normları tarafından belirlenmişti. Sabir’in kadınların eğitime önem verilmesi, küçük yaşta evlendirilmeleri yerine okula gidip bilimle ilgilenmeleri gerektiğini anlatan yazıları bir ilham niteliğinde olmuştur. O, eserlerinde kadınların eğitim ve çalışma imkânlarının verilmesini vurgulayıp toplumsal rollerinin yükselmesine ve yaşadıkları adaletsizliklerin sona ermesine dikkat çekmiştir. Bu sayede kadın hakları ve eşitlik konularını ele alarak toplumun bu konulardaki algısının değişmesine katkıda bulunmuştur. Şair, evlenme yaşının küçük olmasının zararlı sonuçlara yol açabileceğini vurgulamakta ve eleştirmektedir. Bu konu ile ilgili şiirlerinde kız çocuklarının erken evliliklerinin onları güç durumda bıraktığını ve daha fazla olgunlaşmadan sorumluluklarla yüzleşmelerine yol açtığını ifade etmektedir. O; kadınları nesneleştiren, onları bir meta gibi gören bir anlayışı eleştirmiştir. Bu konuyla ilgili yazdığı bir şiirinde fikirlerini açıkça yazmıştır. Şiirde, toplumda kadınlara yönelik tutumları ve çok eşliliği, kadınların günlük yaşamda bir eşya gibi algılandığını ve sürekli değiştirilip yenisiyle evlendiğini hicvetmiştir. Yazar, din adına çok eşliliği savunanları alaycı bir dille ele alarak, şehvetin ve nefsin esiri olan insanların bu tutumlarını kınamıştır. Aynı zamanda, bu davranışların ata-babadan kalma bir miras gibi görüldüğünü, yanlış bir uygulama olduğunu ve diğer milletlerin kadınlara adaletle davrandığını belirtmiştir. Kadınların birer mal gibi

⁵³⁷ Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, 190-191.

kullanıldığını ve gerçek değerlerinin göz ardı edildiğini vurgulayarak bu durumu eleştirmiştir.⁵³⁸

Sabir'e göre eğitimli anneler, ahlaklı, çalışkan ve akıllı çocuklar yetiştirmek için öncü rol oynamaktadır. Onların eğitimli olmaları, çocuklarına iyi bir eğitim ve değerler aktarabilmeleri açısından büyük önem taşımaktadır. Şüphesiz bu gerçek dünyanın her yerinde aynıdır. Öyle ki anne eğitimli olduğunda çocuğunun eğitimine daha fazla katkıda bulunabilir. Eğitimli anneler, çocuklarına daha iyi bir örnek olabilir ve onların okuldaki başarılarını destekleyebilir. Ayrıca, eğitimli anneler çocuklarına daha geniş bir perspektif sunabilir ve onların bilişsel, duygusal ve sosyal gelişimine katkıda bulunur. Dönemin ünlü yazarı Sabir de Kuzey Azerbaycan'daki bu eksikliği sık sık vurgulamıştır. “Analar Bezeği” adlı şiirinden alıntılanan şu dizeler dikkat çekmektedir;

Eğer annede ilim irfan olursa

Evladına eder bu yolda im'an.

Bu meselede eksiklik olursa,

Olmaz ise ilmi bir ananın

Evlada bulaşır hemen cehalet.

*Ne akıl olur onda, ne feraset.*⁵³⁹

Mirza Aliekber Sabir'in hicivsel şiirleri, Rusya'nın Azerbaycan'ı işgali dönemindeki zorlu koşulları ve baskıcı politikaları eleştiren bir direniş ruhu oluşturmuştur. Bu şiirler, Azerbaycan halkının yaşadığı adaletsizlikleri ve baskıları dile getirerek toplumsal bilinçlenmeyi ve millî birlik ruhunu güçlendirmiştir. Sabir'in eserleri, Azerbaycan modernleşmesi, ulusal kimliğin korunması ve bağımsızlık mücadelesi gibi önemli süreçlere katkıda bulunmuştur. Aynı zamanda, Rusya'nın baskıcı politikalarına karşı direniş çağrısı yaparak halkı cesaretlendirmiş ve bir araya getirmiştir. Değerli yazarın adına, Şamahı'da yaşadığı ev Mirza Aliekber Sabir'i anma müzesi olarak faaliyet göstermektedir (Resim 8).

Rus işgali altında yaşayan halkın özgürlüğü onun en büyük hayali idi. O, bilinçli bir aydın olarak halkın köklü değişim ve gelişimi için bağımsız bir ulus olmasının temel bir gereklilik olduğunu savunmaktadır. Ona göre, bağımsızlık olmadan yenilikçi ve medenî ilerlemelerin gerçekleşmesi mümkün değildir. Özgürlüğün olmadığı bir ortamda, hiçbir yenilikçi hareket veya ilerleme imkânı bulunmamaktadır. “Sual-Cavab” adlı şiirinde Şair, ifade özgürlüğüne ve

⁵³⁸ Şiirin tamamı için bkz. Doğru, *Mirza Elekber Sabir 'Hophopname'*, 69-70.

⁵³⁹ Doğru, *Mirza Elekber Sabir 'Hophopname'*, 369; Şiirin tamamı bkz., *Mirza Elekber Sabir 'Hophopname'*, 369.

anlayış ihtiyacına dikkat çeker. Şiirde yer alan “Gülme!” ifadesiyle empatiye davet ederken, “Ganma!” sözüyle ise önyargılardan arınmayı ön plana çıkarır. Bu şiir, özgürlük ve kardeşliği toplumsal birliğin vazgeçilmez değerleri olarak vurgular.⁵⁴⁰

Şair, yoksulluk ve acıların ardından 1910 yılında karaciğer hastalığına yakalandı ve Şamahı’ya döndü. 1911 yılında *Molla Nasraddin* dergisinde yardım çağrısı yapıldı ve birçok şehirden bağışlar toplandı. Ancak hastalığı ilerledi, doktorlar operasyonun faydasız olduğunu söyledi ve Sabir 12 Temmuz 1911 tarihinde hayatını kaybetti.⁵⁴¹ Eserleri, 1912 yılında yayımlanan üç ciltlik *Xopxopname* derlemesinde toplandı ve daha sonra çeşitli dillerde yayımlandı.⁵⁴²

Sabir, Türkçülük ve İslamcılık düşüncelerinin etkisinde olsa da hiçbir siyasî ideolojiye bağlı olmayan bir duruş sergiler. İslam dünyasını birbirinden ayırmadan ele alır ve Müslümanların özgürlük ve medeniyetle buluşmasını içtenlikle arzular. Bu nedenle Türkiye, İran, Azerbaycan ve kısmen Çarlık Rusya’sındaki siyasî olaylara kayıtsız kalmaz. Emperyalist hedeflerin perde arkasını keskin ve acımasız bir dille ortaya koyarak halka anlatır. İran ve Osmanlı’daki mutlakiyet rejimini keskin bir eleştiriyle eleştirirken, Doğu ülkelerinde şah ve sultan rejimlerine karşı, Doğu halklarını esaret altına almaya çalışan emperyalistlere karşı yönelik bir halk özgürlük hareketini desteklemiştir. Halkı uykusundan uyandırmak için “ağlatarak güldürmek, güldürerek ağlatmak” yöntemini benimsemiştir. O, Azerbaycan’da modern şiirin yolunu açan önemli isimlerden biridir. Kuzey Azerbaycan edebiyatı yanı sıra, Güney Azerbaycan, İran ve Özbekistan edebiyatları üzerinde de etkili olmuştur. Şiirleri özellikle İkinci Meşrutiyet döneminden sonra Türkiye’de yayılmış ve daha sonra birçok dergide yayınlanmıştır.⁵⁴³

Sabir, Şamahı’daki eğitimini sadece Batı kültürüne değil, aynı zamanda Azerbaycan halkının kültürel değerlerine olan derin bağlılıkla şekillendirdi. Onun edebiyatı, geleneksel toplumsal eleştirinin sınırlarını aşarak, halkın bilinçaltına hitap eden bir felsefi düzeye ulaşmıştır. 1905 tarihli “Beynelminel” şiiri, Azerbaycan’ın tarihsel uyanışını simgeleyen önemli bir eser olarak kabul edilebilir; bu şiir, halkın toplumsal ve kültürel uyanışına seslenen güçlü bir çığlık

⁵⁴⁰ Doğru, *Mirza Elekber Sabir ‘Hophopname’*, 117; Taşkesenlioğlu, “Azerbaycan Türk Edebiyatı Millî...”, 115-116. Yazarın özgürlük ile ilgili yazdığı şiirler arasında “Müselman ve Ermeni vatandaşlarımıza (hophopname, s.343)”, “İstigbalımız Lağlağadır (Hophopname, s.154)”, “İstigbal Bizimdir (Hophopname, s.181)”, “İstigbal İçin (Hophopname, s.345)” adlı şiirleri de vardır.

⁵⁴¹ “Mirza Alakbar Sabir (Satirik Poet 1862-1911)”, *Azerbaijani Literatür*, (Bakü: The Ministry of Culture and Tourism of the Republic of Azerbaijan, 2015), 16.

⁵⁴² Багиров, “Беспощадный Поэт-Сатири”, 7; “Mirza Alakbar Sabir (Satirik Poet 1862-1911)”, 17.

⁵⁴³ İsmayilov, *Azərbaycan Tarixi*, Yeddi cildə V. cild, 195; Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, (1994), 474-475.

niteliğindedir. Sabir, yalnızca bir şair olarak değil, halkının kültürel evrimini şekillendiren bir düşünür ve yol gösterici olarak Azerbaycan edebiyatında önemli bir yer edinmiştir. Onun eserleri, Azerbaycan'ın ulusal bilincinin derinleşmesine katkı sağlamış ve bu eserler, birer kültürel manifesto olarak halkın kimlik arayışına ışık tutmuştur. Sabir, Azerbaycan edebiyatının kimlik temellerini inşa ederken yalnızca bir yazar olmanın ötesine geçmiş, aynı zamanda düşünsel ve kültürel liderlik görevini de üstlenmiştir.

3.3.11. Neriman Kerbelayi Necef oğlu Nerimanov (1870-1925)

Neriman Kerbelayi Necef oğlu Nerimanov (1870-1925), Azerbaycan'da, gazetecilik, yazarlık, öğretmenlik, tiyatro yazarlığı ve siyasetçi gibi çeşitli alanlarda ün kazanarak, ülkenin siyasî ve sosyal tarihinde önde gelen bir figür olarak yer almıştır. Kendisi, vatanseverlik ruhuyla mücadeleci bir kişilik olarak bilinmektedir.

Neriman Nerimanov, 1870 yılında Tiflis'te doğmuş, 1879 yılında Tiflis Ruhanî Okulu'na, ardından Gori Muallimler Semineryası'na devam etmiştir. 1890 yılında mezuniyetinin ardından Kızılhacılı köyüne öğretmen olarak atanmıştır. Feodal dönemin gelenekleri ve baskılarının hüküm sürdüğü bu bölgede, Nerimanov, kırsalda yaşayan toplulukları eğitim ve kültürle tanıştıtararak onları aydınlatma ve gelişimlerine katkıda bulunma hususunda kararlılık göstermiştir. Bu çabaları yerli beylerin tepkisini çekse de o, cehaletin üstesinden gelmek ve geri kalmış toplumlara yardım etmek için feodal yaşam tarzına eleştirel bir bakış açısı sunmaktan geri durmamıştır. 1891 yılında ise edebî, kültürel ve siyasî faaliyetlerine devam etmek üzere Bakü'ye gelmiştir.⁵⁴⁴ O, Realni Okulu'nda ve III. Aleksandr adına Bakü Erkek Gimnaziyumu'nda sınıf öğretmeni olarak çalışırken aynı zamanda Azerbaycan dili öğretmenliği de yapmıştır. Eğitim faaliyetleri sayesinde çeşitli ödüller kazanmıştır. Nerimanov'u endişelendiren en temel konulardan biri, okullarda ana dilde derslerin olmamasıdır. Çar hükümeti, asimilasyon politikası izlerken, Nerimanov, kendi teorik bilgisine dayanarak yeni ders kitapları oluşturmuş ve bu dilin kurallarını öğretmek için önemli bir katkı sağlamıştır.⁵⁴⁵ Nerimanov, Türkçe dilinde yenilikçi eğitim kurumlarının kurulmasına öncülük

⁵⁴⁴ Təymur Əhmədov, *Nəriman Nərimanov* (Bakı: Nurlar Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2018), 7-9; Vəfa Kurbani, *Nəriman Nərimanov və Türkiyə Politikası* (Bakü: M.F. Axundov Adına Azərbaycan Milli Kitabxanası, 2012), 8-16; Буланова, “Нариман Нариманов: выдающийся деятель культуры (Nariman Narimanov: Önemli bir kültür aktivisti)”, 1; Yüksel, *Azerbaycan'da Fikir Hayatı ve Basın*, 143; Neriman Nerimanov'un doğumundan ölümüne kadar yıl yıl bütün faaliyetleri için bkz. *Nəriman Nərimanov (Nəriman Kərbəlayi Nəcəf oğlu Nərimanov): Bibliyografi*, Düzenleyenler: M.Vəliyeva, M.Cəfərova, H.Manafova; Bilimsel düzenleme: K.Tahirov; düzenleme: T.Əhmədov, (Bakü: 2020), 13-28.

⁵⁴⁵ Əhmədov, *Nəriman Nərimanov*, 9.

eden ve modern ders kitaplarının hazırlanmasında cesur girişimlerde bulunan önemli bir şahsiyettir. 1899 yılında, *Türk-Azerbaycan Dilinin Muhtasar Sarf-Nahvi* adlı kitabı kaleme almıştır. Bu kitap, Azerbaycan Türkçesi için yazılmış ilk dil bilgisi ve cümle yapısı kitabıdır. Uzun bir süre boyunca, Azerbaycanlı öğrencilere dilin kurallarını öğretmek amacıyla kullanılan faydalı bir ders kitabı olarak okutulmuştur. Bu dönemde, Azerbaycan dilinin dilbilgisi konusunda benzer bir kaynak mevcut değildi. Nerimanov, kitabı yazma motivasyonunu, “o dönemde milliyetçilerin Türk dilinin dil bilgisi ve cümle yapısını bilmemelerine” bağlamıştır.⁵⁴⁶

Nerimanov, daha genç yaşlarından başlayarak, hatta ilk öğrenim yıllarından itibaren, dönemin ilerici düşüncelerinden etkilenmiştir. Düşünsel gelişimi ve eğitimcilik konusundaki dünya görüşünün şekillenmesinde, Zakafkaziya (Gori) Öğretmen Okulu’nda aldığı eğitimin önemli bir etkisi vardı. Henüz mezun olmadan bile toplumun çıkarlarını kendi davası haline getirmiştir. O, içinde bulunduğu millete karşı doğuştan gelen bir sorumluluk duygusuyla vatan hizmetini kutsal bir vatandaşlık görevi ve ahlakî bir onur olarak değerlendirmiştir. Feodal bir toplumda, halk hem maddî hem de manevî baskılarla karşı karşıya bırakıldığında, kültürel ve manevî gelişiminin yanı sıra eğitime yönelik türlü engellerin ortaya çıkması kaçınılmaz hale gelir. Çöküşün eşiğindeki bir toplumda, eski adetler ve gelenekler, halkı geri kalmışlığa, cehalete ve dinî fanatizme yönlendirmektedir. Yoksulluk, toplumsal eşitsizlik, baskı ve despotizmin hüküm sürdüğü bu tür bir ortamda, kitlelerin en öncelikli meselelerinden biri cehalet sorunudur. Dolayısıyla, bu tür toplumlarda cehaletin ortadan kaldırılması hayatî bir öneme sahiptir. O dönemde Nerimanov, toplumdaki yaygın cahillik durumunun farkındaydı ve bu durumun toplumsal ilerlemenin engelleyici bir faktörü olduğuna inanıyordu. Özellikle Müslüman toplulukların dikkat çekici bir biçimde cehalet ve geri kalmışlık düzeyine sahip olduğuna işaret ederek, bu durumun devrim hazırlıklarını güçleştirdiğini vurgulamıştır. Bu bağlamdaki görüşlerini şu şekilde dile getirmiştir; “Müslüman topluluklarının genel olarak eğitimsizlik ve sosyal gerilik içerisinde bulunmaları, beni, kendi edebi ve toplumsal çalışmalarımı bu toplulukları uyarak ve modernleşmeye hazırlayarak bir inkılaba yönlendirme göreviyle yüz yüze bırakmaktadır.”⁵⁴⁷ Hatta Tiflis’in Borçalı bölgesinde çalışırken bölge halkının modernleşmeye ayak uyduramadığını görerek *Nadanlıq* adlı eserini yazmıştır. Bu eserde verilmek istenen temel ders, insanların bilgisizlik veya deneyimsizlikleri nedeniyle yaptıkları hataların, yanlış kararların ve safça davranışların sonuçlarıdır. Eserde, bu

⁵⁴⁶ Çamalan, “Azerbaycan Tahsilinin Temelleri: Çarlık Rusyası Devrinde Maarifçi Aydınların Faaliyetleri”, 45-46.

⁵⁴⁷ Kurban, *Neriman Nerimanov ve Türkiye Politikası*, 16.

hataların genellikle acı ve pişmanlıkla sonuçlandığı, kişinin kendisine ve çevresine zarar verdiği anlatılmaktadır. Yazar, okuyuculara ve izleyicilere bilgi, deneyim ve öngörüye dayalı sağlıklı kararlar almanın, insan ilişkilerinde dikkatli olmanın ve hayatın gerçeklerini anlamının önemini vurgulamaktadır. Aynı zamanda, nadanlığın (cahilliğin) insana başarısızlık getirebileceği ve kişisel gelişimin önündeki engellerden biri olduğu da anlatılmaktadır. Eserdeki dersler, insanların hayatlarında daha bilinçli, akıllı ve sorumlu bir şekilde hareket etmeleri gerektiğini öğretmeyi amaçlamaktadır.⁵⁴⁸

Nerimanov, 1894 yılında Bakü’de “Nerimanov Kütüphanesi”nin kurulması amacıyla önemli girişimlerde bulunmuştur. Ancak, maddî sıkıntılar nedeniyle bu kültür merkezinin kurulması ve faaliyetleri zorluklarla karşılaşmıştır. Yine de, Nerimanov’un yardımsever aydınlar ve toplumun desteği sayesinde başlatılan bu projesi, önemli bir etki yaratmıştır. Kütüphane, değerli kitap, gazete ve dergilerin toplanmasıyla hızla zenginleşmiştir. Böylelikle Nerimanov, uluslararası yayın organları ve diğer ülkelerin merkezî kütüphanelerine başvurarak, kütüphanenin geliştirilmesi ve ulusal kültürün yayılmasına katkıda bulunma arzusunu ortaya koymuştur. Çar yönetimi, 1898 yılında kütüphanenin gençlerin etrafında toplanmasına yönelik rahatsızlığı nedeniyle onu şüpheli bir siyasî merkez olarak değerlendirerek kapatma kararı almıştır. Bu durum, millî kültürün gelişim sürecinde önemli bir dönüm noktası teşkil etmektedir, zira bahsi geçen kütüphane, Azerbaycan halkının toplumsal düşüncesinin şekillenmesinde belirleyici bir rol üstlenmiştir.

1898 yılının başlarında *Kaspi* gazetesi şu şekilde bir duyuru yapmıştır;

“Nerimanov şehir kütüphanesi-çalışma salonunu 1897 yılında ziyaret edenler: Müslümanlar - 8.619, Ruslar - 6.636, Ermeniler - 4.881 ve diğer uluslar - 3.715, toplamda - 25.849 kişi, 1896 yılından 4.840 kişi daha fazla. Gazete, kitap ve dergi okuyucuları ise 326 kişi olup, önceki yıla göre 42 kişi daha fazlaydı. Aynı yılda kütüphanede mevcut olan gazetelerin sayısı: Rusça - 12, Farsça - 6 ve Türkçe - 2; aylık dergiler: Rusça - 4, haftalık Rusça - 5, Farsça - 1 ve Türkçe - 2. Verilen rakamlar, okuma ihtiyacının arttığına dair açık bir şekilde işaret etmektedir.”

Kütüphane faaliyetlerine karşı din adamları tepki göstermiştir. Şeyhülislamın açıklamalarına göre, “Aykırı izin verilen Narimanov kütüphanesi Tanrı’nın emrine zarar vermektedir... Bu kütüphane, kutsallık ve isyana tehdit oluşturmaktadır...”. Nerimanov, gençlerin bilincini bozmakla suçlandı ve kütüphane 5 Ekim 1898 tarihinde “zararlı yönelim” nedeniyle hükümet tarafından kapatıldı.⁵⁴⁹

⁵⁴⁸ Nərimanov Nəriman, *Seçilmiş Əsərləri* (Bakı: Lider Nəşriyyat, 2004), 21-61.

⁵⁴⁹ Буланова, “Нариман Нариманов: выдающийся деятель культуры (Nariman Narimanov: Önemli bir kültür aktivisti)”, 2.

1902 yılında henüz 32 yaşındayken, Nerimanov Odessa'daki Novorossiysk İmparatorluk Üniversitesi Tıp Fakültesi'ne kabul edildi. Hızla, Kafkasyalı öğrencilerin dostu ve danışmanı oldu, Müslüman öğrenciler arasında bir toplum oluşturdu. Sohbetlerinde tıp, edebiyat, sanat, siyaset ve toplumsal olaylar yer alıyordu. Tatil günlerinde işçi sınıfı mücadelesine destek vermek için tiyatroyu kullanarak bir tiyatro grubu kurdu. 1903 yılında Bakü'ye yazdığı mektubunda, mezuniyet için Kırım'da gösteriler düzenlediğini ve *Nadir Şah* adlı oyunu sahnelemeye çalıştığını belirtti, ancak çar sansürü nedeniyle oyunun sahnelenmesine izin verilmedi.⁵⁵⁰ Yazarın *Nadir Şah* adlı eseri, Azerbaycan edebiyatının dikkate değer bir unsuru olarak değerlendirilmektedir. Bu yapıt, Azerbaycan edebiyatına anlamlı bir katkı sunmuş ve ulusal kimlik bilincinin gelişimine önemli ölçüde katkıda bulunmuş bir eser olarak öne çıkmaktadır. Eserde işlenen temalar ve mesajlar da önemli bir yönü temsil eder. Güç, iktidar, liderlik ve hırs gibi evrensel temalar üzerine derinlikli bir düşünce sunar. Eser, insan doğasının karmaşıklıklarını ve güç arzusunun insanları nasıl etkileyebileceğini ele alır.

Mirze Fethali Ahundzade'nin geleneklere bağlı bir takipçisi olarak bilinen Nerimanov, Azerbaycan tiyatrosunda özgünlüğüyle ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. Değerli oyun yazarı olarak, toplumsal çevrenin cehaletini, milletin eğitimsizliğini gördü ve onları bilim ve kültüre davet etmiştir. Nerimanov, özellikle önemli ve geniş seçenekleri olan tiyatroya daha fazla önem verdi ve açıklık ilkesi nedeniyle bu türü insanları eğitmek için bir araç olarak kullanmıştır. Genel olarak, eserleri sadece toplumun zamanla ilgili sorunlarını değil, aynı zamanda ulusal sorunları da ele aldı. Toplumu rüşvet, dini önyargılara olan cahil inanç, okuryazarlık ve cehalet gibi önemli sorunlara çeken ve aydınlatmaya çalışan önemli problemlere değinmiştir.⁵⁵¹

Azerbaycan'ın modernleşmesi yolunda büyük emekleri olan yazarın eserlerinde ele aldığı önemli konulardan bir diğeri de o dönemde kadınların yaşadığı zorluklardır. Kadınların cehaleti, sınırlı yaşamları ve toplumsal baskılara maruz kalmaları gibi konuları eleştirirken aynı zamanda kadınların onurunu koruma çabalarını ve toplumsal zalimliklere karşı duruşlarını da gösterir. *Nadanlıq* adlı eserinde geçen şu kesitler topluma verilmek istenen mesajı örnek teşkil eder:

- *Hacı Abdulla: "Adam adam olmalı. O benim büyük oğlum. Eğer ona "öl" dersem, ölür. Ama bu evi yıkılmışı iki yıldır Hacı Vali'nin kızıyla evlenmesini söylüyorum, evlenmiyor. Kızın iyi bir çeyizi, malı ve maaşı var. Sorun ne olduğunu bilmiyorum."*

⁵⁵⁰ Əhmədov, Nəriman Nərimanov, 14-15; Nərimanov Nəriman, *Seçilmiş Əsərləri*, 106-154.

⁵⁵¹ Aida Azimova, "The Peculiar of the Muslim Woman in the Neriman Nerimanov's Creativity", *International Journal of Science and Research*, Volume 5, Issue 11 (November 2016): 404.

- *Hacı Abdulla: "Karının ölümü ve zayıf bir bebeği olmasının nedeni erken evlenmektir.*
- *Koxa: Ne zaman evlendi o zaman?*
- *Hacı Abdulla: Kız on iki yaşındaydı. Üstelik kızın önceden hastalığı vardı. Evlendikten sonra hastalığı daha da kötüleşti. Sonunda ne diyebilirim, Allah'ın istediği olacak."*⁵⁵²

Bu metinde, genç kızların erken yaşta evlendirilmesinin ciddi toplumsal ve bireysel sonuçlar doğurabileceği, yaşamlarını derinden etkileyebileceği üzerinde durulmaktadır. Evlilik anlayışının, özellikle malvarlığı ve zenginlik temelli zorlamalarla ilişkilendirilmesi eleştirilmekte ve bu tür yaklaşımlar sorgulanmaktadır. Ayrıca, belirli durumlarda evliliklerin fiziksel ve psikolojik hastalıkları daha da ağırlaştırabileceği, hatta trajik sonuçlara yol açabileceği dile getirilmektedir. Bu tür piyeslerin temel amacı, Azerbaycan halkını sosyal sorunlar ve toplumsal dönüşüm süreçleri konusunda bilinçlendirmek, aynı zamanda adalet ve eşitlik değerlerini teşvik etmektir. Belirtilen örneklerde ise özellikle kadın haklarına dikkat çekilmesi, bireylerin kendi kültürel kimliklerini koruma ve bu doğrultuda harekete geçme motivasyonlarının güçlendirilmesi hedeflenmiştir.

Nerimanov, Azerbaycan'da kadın eğitime büyük önem vermiştir. O dönemde kadınların haklarının eksikliği, eğitimsizlikleri ve istismara uğramaları önemli sosyolojik sorunlardı. Nerimanov'un eserlerinde yarattığı kadın karakterler, toplumda ezilen ve sadece ev işleriyle meşgul olan kadınları temsil etmektedir. O, kadınların durumunun düzeltilmesi için çaba sarf etmiştir. Nerimanov, Müslüman kadınların özgürlüğü ve ilerlemesi için mücadele etmeyi önemli görmektedir. Kadın özgürlüğü ve eğitimi konusundaki tartışmalarda da kararlı bir tutum sergilemiştir.⁵⁵³

Narimanov, kadınların çarşaf giymesinin genel gelişimlerini engellediğini ve bu durumun maskeli baloya benzeyen bir toplum gibi görünmelerine sebep olduğunu ifade etmiştir. O, Azerbaycan kadınlarının bu durumunu geçici görmüş ve gelecekte özgür olacaklarına inanmıştır. Bu düşüncesini 1905 burjuva-demokratik devrimine dayanarak yazmıştır:

"Emin olabilirsiniz; çarşaf konusunda da böyle bir devrim olacaktır. Tabiidir! Güneşin sıcaklığını hiçbir güç söndüremez. Ateşte doğal olarak yakma özelliği vardır. Bu özelliği ateşten alırsanız, ateş alev olmaktan çıkar, özelliğini kaybeder. İnsana da özgü bir özellik vardır: İlerleme ve gelişmedir. İnsan sabit bir yerde duramaz sürekli ilerlemelidir. Bu özelliği insandan alınırsa, insan insanlığını yitirir. "Gerçekten eğer kadın insan ise, ilerlemede yer alma özelliği onun doğasındadır. Bu özellik kadından alınırsa, kadın insan sınıfından çıkar. Alınmazsa, bu

⁵⁵² Nərimanov Nəriman Seçilmiş Əsərləri, 26; Azimova, "The Peculiar of the Muslim Woman in the Neriman Nerimanov's Creativity", 405.

⁵⁵³ Nesrin Sarıahmetoğlu, *Mücadeleye Adanan Hayat Neriman Nerimanov* (İstanbul: Yeditepe, 2012), 200-202; Əhmədov, Nəriman Nərimanov, 75.

ilerlemenin önünü hiçbir kanunla engellemek mümkün değildir.”⁵⁵⁴

19. yüzyıl Azerbaycan’ı siyasî, sosyal ve ekonomik açılardan büyük değişimler yaşayan bir dönemi yaşamıştı. Bu dönemde Azerbaycan, Rus İmparatorluğu’nun egemenliği altına girmişti ve Rus modernleşme politikaları etkisini göstermeye başlamıştı. Ancak, bu dönemde toplumda cinsiyet eşitliği konusunda pek ilerleme kaydedilmemişti ve kadınların toplumsal rolleri sınırlıydı. Söz konusu dönemde kadınların giyim tercihleri ve örtünme uygulamaları genellikle geleneksel ve muhafazakâr bir yaklaşıma dayanıyordu. Genel olarak kadınların toplum içindeki rolü ve hareket özgürlüğü oldukça sınırlıydı. Kadınların eğitim fırsatları ve kamu alanındaki varlıkları kısıtlıydı. Nerimanov, kadınların toplumsal rollerini sınırlamak yerine eşitlik ve özgürlük temelinde ilerlemeyi desteklemiştir. O, eğitim sayesinde kadınların bilgi ve becerilerini geliştirerek kendilerini daha iyi ifade edebileceğini, toplumsal değişimlere katkıda bulunabileceğini ve kendi giyim tercihlerini özgürce yapabileceğini her defasında savunan Azerbaycan aydınlarından olmuştur.

Nerimanov’un din anlayışı ve fikirleri, onun edebî ve siyasî faaliyeti temelinde incelenmiştir. O, din ve vicdan özgürlüğüne önem veren bir aydındır. Sahte din adamlarının kadınları katı kurallarla kısıtlamaya çalışmasını eleştirmiş ve bu durumun modernleşme ve ilerleme önünde engel oluşturduğunu düşünmüştür. Sadece kadın özgürlüğü konusunda değil, katı din kuralları koyarak halkın ilerlemesini engelleyecek birçok konuda eleştiri sunmuştur. Çünkü İslam dini katı kuralları olan bir din değildir. Nerimanov, kadınların eğitilmesi ve toplumdaki cinsiyet eşitliğinin sağlanmasıyla ilgili düşüncelere sahiptir. Bu düşünceleri, o dönemdeki Azerbaycan toplumunun modernleşmesi ve daha özgür düşünceli olabilmesi için önemli adımların atılması gerektiği fikrini ortaya koymaktadır. Bu, yazarın İslam dinine karşı olduğu anlamına gelmez. O, daha kapsamlı bir dini anlayışın, din ve ilerlemeyle uyumun sağlanmasını önermiştir. Onun fikirleri, din özgürlüğüne ve inandığı manevî değerler sisteminin, bireysel ve toplumsal gelişime etkili bir şekilde teşvik edilmesine yöneliktir.

Sovyet döneminde yüksek devlet görevlerinde bulunmasına rağmen millî kimliği koruma konusunda farklı düşüncelere sahip olan yazar, dinin önemli rolünü sık sık vurgulayarak, bireylerin kendi inançlarına saygı duyulmasının ve dindarların duygusal hassasiyetlerine önem verilmesinin gerekliliğini savunmuştur. Bazen ateist olarak nitelendirilmiş, hatta ölümünden sonra uzun bir süre eserleri yayımlanmamış ve adının unutulması için çabalara maruz kalmıştır. Buna karşı bazı araştırmacılar, Nerimanov’un vicdan özgürlüğüne olan inancını vurgulamış ve onun demokratik, insancıl ve kapsayıcı bir şekilde bu kavramı

⁵⁵⁴ Əhmədov, *Nəriman Nərimanov*, 77; Sariahmetoğlu, *Mücadeleye Adanan Hayat Neriman Nerimanov*, 203.

anladığını belirtmişlerdir. Dinin ve inanç özgürlüğünün korunması ve ayrımcılığın önlenmesi konusunda önemli adımlar attığı göz önüne alındığında, Nerimanov'un düşünceleri önemli bir değer taşımaktadır. Nerimanov, dinin özgür olması gerektiğini ve inançların zorla kabul ettirilmemesi gerektiğini savunmuştur. Hz. Muhammed'ten örnekler anlatarak kendi inancına sadakatini göstermiştir (yani ateist olmadığını). Muhammed'in putlara karşı çıkması, çocuk kurbanlarının engellenmesi ve tek bir Allah'a olan inancın teşvik edilmesi gibi konulara da değinmiştir. Bu örnekleri ile İslam dinini ne kadar değerli olduğunu da göstermiştir. Dinin devlet, memurlar ve soylular tarafından halkı aldatmak için kullanıldığını ve bazı insanların kendi çıkarları için dini bir araç olarak kullandığını sık sık ifade etmiştir. Bu yüzden, Nerimanov, vicdanın özgür olması gerektiğini ve dinin kişisel bir mesele olduğunu savunmuştur.⁵⁵⁵

Eğitim konusunda ülkede yaşanan eksikliğin giderilmesi için diğer aydınlar gibi canla başla uğraşan yazarlardan biri de odur. Nerimanov, halkın kültürünü yaymak için çaba sarf eden bir kişiydi. Onun amacı, Azerbaycan milliyetçiliğini ve vatandaşlık görevini gerçekleştirmektir. Halkın kültürünü geliştirmeden ve millî bilincini artırmadan toplumun ilerlemesi mümkün değildi. Nerimanov, millî bilinci millî kültür aracılığıyla etkilemeyi önemsiyordu. 'Nicat' eğitim toplumu faaliyeti bu çabalarının bir örneğiydi. Yazar, bu toplum aracılığıyla, halkla daha yakın ilişkiler kuruyor ve kültürel etkinlikler düzenliyordu. Kafkasya öğretmenlerinin I. Kongresi, Nerimanov'un eğitim çalışmalarının önemli bir parçasıydı. Kongrede, Azerbaycan'daki eğitimin zor durumuna dikkat çeken Nerimanov, Azerbaycan dilinin okullarda zorunlu bir ders olarak öğretilmesini talep etmiştir.⁵⁵⁶

Hasan Melikzade Zerdabi ve N. Nerimanov'un başkanlığını yaptığı kongrede bu konu tartışılırken, Nerimanov yeni ders programının düzenlenmesi, ana dilde yeni öğretim kitapları hazırlanması gerektiğini söylemiştir. O, öğretmenleri halkın sorunlarına çözüm bulmaya, devlete talepler sunmaya çağırmıştır. Kongre, Nerimanov'un cesur önerisini oybirliğiyle kabul etmiştir. Kongrenin kararı liberal burjuva aydınlarını tedirgin etmiştir. Çünkü bu durum, liberal burjuva aydınların ayrıcalıklarını ve güçlerinin sorgulanmış hissetmelerine neden olmuştur. Onlar Tagiyev'i kongreye davet ederek, kongrenin kararını etkilemek istemişlerdir. Tagiyev, kongrede Nerimanov'un liderlik ettiği insanların uzaktan yönetildiğini savunmuş ve söz konusu kararı reddetmiştir:

⁵⁵⁵ Arzu Hacıyeva, "Nəriman Nərimanovun Baxışlarında Din və Vicdan Azadlığı Problemi", *Oarapapaqlar, Xüsusi Buraxılış*, (2010), 33-34.

⁵⁵⁶ Rəfayət Əlimirzəyeva, *Nəriman Nərimanov'un Yaradıcılığında Maarifçi Ziyalı Problemi (monoqrafiya)* (Bakı: Elm və təhsil, 2010), 35.

*“Düinkü kararınız, N. Nerimanov’un liderlik ettiği insanların uzaktan yönettiğini gösteriyor. N. Nerimanov’u tanıyor musunuz? Cebinde bile bir kalem yok, benim hesabıma okuyor, ama burada devrimci bir konuşma yapıp bizi karmaşaya sürüklüyor. Devletin üzerinde gölge düşüren düinkü kararı reddediyorum.”*⁵⁵⁷

Nerimanov, Tagiyev tarafından teklif edilen bursu kabul etmeme yönünde bir karar alarak bu durumu memnuniyetle reddetmiştir. Kongrede ise şu ifadelerde bulunmuştur:

*“Ben de H. Z. Tagiyev tarafından burs alan öğrencilerden biriyim. Ama bilmiyordum ki, H. Z. Tagiyev fakir öğrencilere onların fikirlerini ve özgürlüklerini elinden almak, dilini bağlamak için yardım ediyormuş. Eğer bu zamana kadar H. Z. Tagiyev öğrencilere sadece onun fikri ve iradesiyle hareket etmeleri için yardım ediyormuşsa, o zaman ben 'feryadı bastırmam gereken yerde sessiz kalmak zorunda kalarak' kendi geçmişimi ve geleceğimi lekelemem... Böyle bir zamanda, kendi açıkça konuştukları, hatta Çar zulmünden kurtulmak için kendi kanlarını döktükleri bir dönemde, beni altın gücüne boyun eğmeye zorlama yetkisi kimseye verilmemiş ve verilmeyecektir. Kongrenin karşısında H. Z. Tagiyev'in verdiği bursu memnuniyetle reddediyorum, böylece zamanımızın zulmünden kurtuluruz ve bizim gelecek nesil kendilerini kirli altınla satmasınlar.”*⁵⁵⁸

Nerimanov, halkın sorunlarına duyarlılık göstererek çözüm bulma ve toplumsal ilerlemeye katkıda bulunma arzusundaydı. Ayrıca onun millî dilin ve kültürün korunması, geliştirilmesi ve eğitimde kullanılması konusunda önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. O, petrol zengini Tagiyev’e karşı durarak, kendi değerlerini ve özgürlüğünü korumak için mücadele etmiştir. Bu hareketi, maddî gücün liderlik üzerindeki etkisinin belirleyici olmadığını ortaya koyması bakımından övgüye değer bir nitelik taşımaktadır.

Sosyalist ideallere bağlılık duyan Narimanov, Kafkasya bölgesinde Sovyet iktidarının tesis edilmesi için çaba göstermiştir. Ancak, bu sürecin sınıf çatışmalarına, iç savaşlara ya da silahlı mücadelelere başvurarak değil; yerel halkın ulusal ve tarihî düşünce yapısını, sosyal ve ekonomik geleneklerini, manevî ihtiyaçlarını ve psikolojik özelliklerini gözetten bir yaklaşımla, siyasî mücadele yoluyla gerçekleştirilmesi gerektiğini savunmuştur.⁵⁵⁹ Oğluna hitaben kaleme aldığı mektubunda, Bolşevizme yönelik desteği şu ifadelerinden açıkça anlaşılmaktadır:

“Belki de sen bu satırları okurken bolşevizm artık var olmayacak. Ancak bu, bolşevizmin işe yaramadığı anlamına gelmez; bu sadece onu korumayı başaramadığımız, yeterince değerlendirmediğimiz ve işin kötü tarafına yapıştığımız anlamına gelir. Açıkçası, iktidarın etkisi altında o kadar böbürlendik ki, başıboş işlere, dedikodulara karıştık ve önemli olanı elden

⁵⁵⁷ Əhmədov, Nəriman Nərimanov, 17.

⁵⁵⁸ Əhmədov Nəriman Nərimanov, 17-18.

⁵⁵⁹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası- c. II, 264.

kaçırdık. Güç birçok kişiyi yozlaştırır. Ve böylece oldu: hükümet, yeterince iyi, seçkin işçilerin çoğunu yozlaştırdı. Koca bir devletin talihini ellerine alarak ve hesap sorulmadan bir diktatör gibi davranmaya karar verdiler... Böyle rehberlik ilk zamanlar için zaruri idi ama bu durumu bugüne kadar sürdürmek, Bolşevizm'in çöküşünü daha da yakınlaştırmak anlamına geliyordu.”⁵⁶⁰

Nerimanov, Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesinde kritik bir rol üstlenmiş ve milliyetçi bir lider olarak tanınmıştır. Azerbaycan halkının özgürlüğü ve bağımsızlığı için mücadele etmiş, bu uğurda önemli çalışmalar yürütmüştür. Öte yandan, sosyalizm ideallerine de bağlı kalmış ve Sovyetler Birliği'nin Kafkasya'da güç kazanmasını desteklemiştir. Bu durum, Nerimanov'un milliyetçilik ve sosyalizm gibi farklı ideolojileri bir araya getirme çabasında olduğunu ortaya koymaktadır. Hem Azerbaycan'ın bağımsızlığına yönelik milliyetçi duyguları savunan bir lider olmuş hem de sosyalizmi benimseyerek evrensel bir ideolojiye yönelmiştir. Bu zıtlık, düşüncelerindeki derinliği ve dönemin karmaşık siyasî atmosferinin doğasını yansıtır olabilir.

Nerimanov, 1917-1918 yıllarında ve sonraki dönemlerdeki açıklamalarında, tüm milletlerden çalışkan bireyleri bir araya gelmeye, yeni kurulan Sovyet hükümetini desteklemeye ve düşmanlara karşı ortak mücadeleye davet etmiştir. Farklı milletlerden, özellikle Rusya ve Azerbaycan'dan gelen emekçi insanlar arasında dostluk kurmayı ve milletler arasında var olan ayrılıkları ortadan kaldırmayı amaçlamıştır. Hüseyin Ahmedov, Nerimanov'un bu düşüncelerini 1920 yılında 15 günde bir yayımlanan *Füqəra Füyuzatı* dergisindeki “Komünizm Ne Verecektir” başlıklı makalesiyle ifade ettiğini belirtmektedir. Söz konusu makalede şu konulara değinmiştir:

“İnsanları insanlık yoluna çağıran, milleti her yönden güçlendiren, ona can veren, onu onurlandıran, ruhunu yükselten, ruhunu temizleyen, ona doğal ilerleme yolunu açan ve onu sağlam bir medeniyete davet eden, milletleri birbirine kenetleyen, aralarında gerçek sevgiyi yeniden canlandıran, devletler arasında doğal ilişkiler kurarak, onların sınırlarını ihlal eden, zorba zincirlerini yok eden şey komünizmdir...”⁵⁶¹

Nerimanov'un çabaları, Azerbaycan'da Sovyet iktidarının kurulmasına ve Azerbaycan'ın Sovyetler Birliği'ne katılmasına yol açmıştır. Ancak Sovyetler Birliği dönemi, zaman içinde pek çok zorluk ve sorunu beraberinde getirmiştir. Bu süreçte, milliyetçi duyguların geri plana itilmesi ve özgürlüklerin kısıtlanması gibi sonuçlar ortaya çıkmıştır. Buradan Nerimanov'un milliyetçilik ve sosyalizm arasında bir denge kurmaya çalıştığı söylenebilir. Örneğin Nerimanov'un *Bahadır ve Sona* adlı romanı milliyetçilik ve sosyalizm arasında kurmaya

⁵⁶⁰ Nərimanov Nəriman Seçilmiş Əsərləri, 469.

⁵⁶¹ Əhmədov, Nəriman Nərimanov, 106.

çalıştığı dengeye iyi bir örnektir. Bu romanı, bir aşk hikâyesini ele almaktadır. Bu eser, yalnızca genç bir çiftin duygusal deneyimlerini aktarmakla sınırlı kalmaz; aynı zamanda toplumu derinlemesine düşündüren önemli toplumsal ve siyasî meselelere de dikkat çekmektedir. Roman, uluslar arasındaki ayrılıkların sebeplerini incelerken ana dilin önemine vurgu yapmakta ve ulusların bir arada yaşamalarını engelleyen sorunlara değinmektedir. ‘Bahadır ve Sona’, hacimce küçük olmasına rağmen, dönemin meselelerini ele alarak okuyucuyu derin düşüncelere yöneltten etkileyici bir romandır.

Nerimanov, dostluğun pekiştirilmesi ve uluslar arasındaki gerilimlerin hafifletilmesi için çabalarken, bu sürecin zorluklarla dolu olduğunun bilincinde olmuştur. Ayrıca din ayrılığı gibi sebeplerin yanı sıra, diğer etkenlerin de toplumlar arasındaki uçurumu beslediğini gözlemlemiştir. Eser, bu ilişkilerin karmaşıklığını ve farklı etkilerini ele alırken, aynı zamanda bu zorlukları aşma konusunda ilham verici bir mesaj da taşır.⁵⁶² Romandan verilecek şu kesit bu duruma örnek teşkil etmesi açısından kayda değerdir:

-Annesi cevap verdi: “Hayır, kızımızın eli sıcak sudan soğuk suya değmez. Eğer evlilik olursa, kızımı öyle birine vereceğim ki, evde hiçbir şey yapmasın. Çocuklar ve ev işleri için bir hizmetçi tutsun.” Kızı da annesinin sözlerini doğruladığında, gitmeye hazırlanıyordum.

-Sonunda bir fırsat bulup dedim: “Siz çalışmalısınız ki, başkaları da kızlarını okutmaya versinler, bu yüzden başkalarıyla ilişkiniz olsun, kızınızın eğitimini görsünler ve onlar da kızlarını okutmaya koysunlar.” Kadın bana ne cevap verdi: “Biz, dedi doğrusu, her adamla durup-oturamıyoruz. Kızım şu ana kadar Tiflis'te hiçbir kızla dostluk edemiyor. Çünkü onlar ne oturmayı biliyorlar ne durmayı. Ve bir de layık değil ki, böyle medeni bir kız öyle insanlarla durup-otursun...”

-Sonunda benim: “Türkçe yazmak, okumak biliyor musunuz?” soruma kız cevap verdi: “Türk dili nedir ki, ona güzel vaktimi harcayayım ve neye lazımdır...” Bu sözler kanımı dondurdur ve devam edemedim, Allah’a ısmarladık deyip çıktım.

-Her milletin ilerlemesinin temeli önce eğitimidir. Şimdi bu nesillerden ne bekleyebiliriz? Onlar gelecekte anneler olacaklar... Türk çocuklarına ne eğitim verecekler? Elbette, çocuklar temiz olacaklar, her türlü edebiyatı öğrenecekler, bilgili olacaklar, yabancı diller öğrenecekler, yabancı kültürleri benimseyecekler, ama kendi dillerini bilmeyecekler ve hatta istemeyecekler. Çünkü “Madonnalar” onlara eğitim verecekler.⁵⁶³

Metinde dilin ve kültürün öneminin vurgulandığı görülmektedir. Yabancı kültürlerin egemenliği altında yetişen yeni nesillerin, kendi dillerini ve kültürlerini unutacağına dikkat çekilmektedir. “Madonnalar” terimi, yabancı etkilerin eğitim ve kültür üzerindeki baskısını temsil etmektedir. Ayrıca millî kimliğin korunması, dilin ve kültürün yaşatılması gerektiği

⁵⁶² Əlimirzəyeva, Nəriman Nərimanov'un Yaradıcılığında Maarifçi Ziyalı Problemi, 100.

⁵⁶³ Nərimanov Nəriman, Seçilmiş Əsərləri, 177-179.

mesajı verilmektedir. Ancak bu bölümde değinilen 19. yüzyıl Azerbaycan aydınları, millî kimlik korunurken Avrupa'nın ilerlemesi ve modernliği gibi unsurları benimsemişler, genellikle de bir denge ve sentez arayışında olmuşlardır. Temel düşünce yapısı, kendi milletlerinin değerlerini ve kültürel birikimlerini korurken, çağdaş dünyanın bilimsel, teknolojik ve sosyal gelişmelerinden yararlanma arzusunu içermektedir. Bu entelektüeller, millî kimliklerin statik ve değişmez olmadığını, sürekli bir dönüşüm ve uyum içinde olması gerektiğini savunmuşlardır. Millî kimliklerin modernite ile uyumlu hale getirilmesi ve toplumların küresel düzeyde rekabet edebilmesi için bilimsel eğitim, teknolojik ilerleme, demokratik değerler, insan hakları ve evrensel normlara uyum gibi unsurların önemini vurgulamışlardır. Bu bağlamda, söz konusu entelektüeller millî kimliklerin özgünlüğünü korurken, evrensel değerlerle uyumlu bir şekilde ilerlemeyi ve modernleşmeyi desteklemişlerdir. Kendi kültürlerinin değerlerini analiz etmiş, eleştirmiş ve çağın gereklilikleriyle uyumlu hale getirme çabası içinde olmuşlardır. Aynı zamanda, evrensel değerlerin birikiminden yararlanarak millî kimlikleri güçlendirme amacı taşımışlardır. Neriman Bey de bu entelektüellerden birisi olmuştur.

Marksist bir düşünceye sahip olan Nerimanov, Lenin'in fikirlerinden etkilenerek bu yolu tercih etmiştir. Azerbaycan'da Marksizmin önde gelen temsilcilerinden biri olarak kabul edilen Nerimanov'a, Kemal Kemal Talibzade de "20. Yüzyıl Azerbaycan Eleştirisi" adlı monografisinde özel bir önem atfetmekte ve onunla ilgili değerlendirmelere dikkat çekmektedir. "20. yüzyılın başlarında felsefi hareketlere yakınlaşması, marksizm ile tanışması, Nerimanov'un toplumsal görüşleri kadar edebi görüşlerine de etki etmiştir. Onun marksist eleştiri görüşleri uzun bir süre şekillenmiş ve tüm faaliyetleri boyunca devam etmiş, başka bir deyişle, yazarın marksizmi öğrenme süreciyle, materyalist felsefeye derinlemesine dalmakla ilişkilidir."⁵⁶⁴

Azerbaycan'ın bağımsızlığına duyduğu derin sevgisiyle tanınmış, topluma hizmet eden önemli bir figür haline gelmiş ve edebiyat alanında da etkileyici eserler ortaya koymuş olan Nerimanov, sadece eğitim faaliyeti, yardım kuruluşlarında yer alması, toplumsal-siyasî hayatta tutarlı duruşuyla değil, aynı zamanda dünya görüşüyle de gerçek anlamda bir eğitimci-realistti. Vatan sevgisi, onun eğitim platformunun temel taşlarından biriydi. Aynı zamanda uluslararası yaklaşımı da belirgin bir şekilde öne çıkıyordu.

Onun, hem Azerbaycan'ın bağımsızlığına dair güçlü milliyetçi duyguları savunan bir lider olması hem de sosyalizm gibi evrensel bir ideolojiyi benimsemesinin pek çok nedeni vardır.

⁵⁶⁴ Əlimirzəyeva, Nəriman Nərimanov'un Yaradıcılığında Maarifçi Ziyalı Problemi, 40.

Özellikle, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinde Azerbaycan Cumhuriyeti Halk Komiserleri Sovyeti'nin başkanı, yani Başbakan olarak görevlendirildiği dönemde kendisine, bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ortadan kaldırılmayacağı, yalnızca yeni bir hükümet sistemiyle değiştirileceği yönünde taahhütler verilmiştir. Nerimanov'un vatanseverliği ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin devrilmesi ya da Azerbaycan'ın işgali karşısında hiçbir şekilde taviz vermeyeceği açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Bu gerçek, onun ülkesine yaptığı fedakâr hizmetler ile de somut bir biçimde görülmektedir.⁵⁶⁵

Azerbaycan medyasında, özellikle Stalin dönemi kurbanları olarak nitelendirilen sanatçı ve bilim insanlarına yönelik adaletsizlikler ve baskılar geniş bir şekilde ele alınmaktadır. Bu bağlamda yayımlanan akademik çalışmalarda, haksız yere tutuklanan ve işkence altında sorgulanan bireylerin deneyimleri ayrıntılı biçimde incelenmekte, uzun süre gizli kalan mahkeme kayıtları gün yüzüne çıkarılmaktadır. Ayrıca, söz konusu kişilerin sorgulamalarda verdikleri yanıtlar, birçok durumda ilk kez kamuoyu ile paylaşılmıştır. Bu tür araştırmalar ve metinler, yapılan haksızlıkların ve uygulanan baskıların kapsamını gözler önüne sererek meselenin tarihsel ve toplumsal boyutlarını daha da görünür kılmıştır.⁵⁶⁶ Söz konusu makalelerin yanı sıra, Famil Mehdi isimli bir Azerbaycanlı yazarın “Şapalag” adlı şiiri de Azerbaycan'ın ilk Bolşevik devlet başkanı ve Komünist Partisi lideri olan yazar Nerimanov'a adanmıştır ve bu şiirde Nerimanov'un “Doğunun Lenin'i” olarak yüceltildiği ifade edilmiştir. Ancak şiirde, Nerimanov'un zulüm ve adaletsizlikten kaçamadığı ima edilmektedir. Şiir, bir çocuğun okuldaki öğretmeninden yediği tokatın anlatılmasıyla başlar. Şiirin tamamı okunduğunda, bu tokadın aslında bir ibret dersi niteliği taşıdığı anlaşılır. Nerimanov'un ortadan kaldırılması ise Azerbaycan'ın tarihinde yankılanan acı bir olaydır. Şiirde betimlendiği gibi, başlangıçta “Şark'ın Lenin'i” olarak yüceltilen Azerbaycan lideri, daha sonra “halk düşmanı” olarak suçlanmıştır. Rivayetlere göre, Nerimanov Moskova'daki yöneticilerle anlaşmazlığa düşmüş ve özellikle Azerbaycan'ın petrol kaynaklarına ilişkin düşünceleri hoş karşılanmadığı için Bakü'de bulunması Sovyet Rusya açısından tehlikeli görülmüştür. Bu nedenle, bir görev bahanesiyle Moskova'ya çağırılmış ve burada gözaltına alınmış, 1925 yılında zehirlenerek öldürülmüştür.⁵⁶⁷

⁵⁶⁵ Vaqif Arzumanlı, “Millətini və Vətənini Çox Sevdii Üçün Öldürülmüş Nəriman Nərimanov,” *Qarapapaqlar: aylıq elmi-kütləvi dərgi / Gürcüstan Azərbaycanlılarının Mədəniyyət Mərkəzi*, Xüsusi buraxılış: Nəriman Nərimanov 140, 2010, 41-42.

⁵⁶⁶ Bu tür eserlere verilen örnekler için bkz. Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, (1994), 158-159.

⁵⁶⁷ Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, (1994), 159-160.

3.3.12. Ahmet Bey Ağaoğlu (1869-1939)

Ahmet Bey Ağaoğlu (1869-1939), çocukluk yıllarını Şuşa'da geçirmiş, annesi onun geleneksel medreselerde eğitim almasını arzu ederken, o Batı kültürüne ilgi duymuştur.⁵⁶⁸ Ağalar ve mollalar gibi geleneksel figürlerden hoşlanmamış ve bu süreçte Doğu ile Batı arasındaki çatışmayı deneyimlemiştir.⁵⁶⁹ Ağaoğlu, ilkokul eğitimini memnun kalmadığı Müslüman mahalle okulunda almıştır. Bu okullar camiye bağlıydı, öğretmenler mollalardı ve eğitim ezberciydi. Düşük performans gösteren öğrencilere cezalar uygulanırdı. Mollaların eğitim seviyesi de düşüktü; bu okullar, daha yüksek bilgi ve müctehid yetiştiren kurumlar değildi. Yükseköğrenim için Şii öğrenciler, genellikle Kerbela ve Necef gibi şehirlerde eğitim alırlardı.⁵⁷⁰ Bu eğitim sistemi ve uygulanan öğretim yöntemleri, öğrenciler üzerinde olumsuz etkiler bırakmaktaydı. Anlama odaklı eğitimin yerine ezberin öncelikli olması, öğrencilerin eleştirel düşünme, problem çözme ve analitik becerilerini yeterince geliştirememelerine neden olmuştur. Cezaların sıkça kullanılması ise öğrencilerin motivasyonunu ve özgüvenini olumsuz etkilemiştir. Bu durumda eğitim sistemini değiştirmek için öğrenci merkezli yaklaşım benimsenmeli, anlama ve uygulama odaklı ders materyalleri kullanılmalı, öğretmenler öğrencilerin bireysel ihtiyaçlarını anlayacak şekilde yetiştirilmeliydi. Müfredat güncellenmeli, ceza odaklı yaklaşımlar yerine olumlu ve destekleyici bir öğrenme ortamı oluşturulmalı idi. Eğitim politikaları düzenli bir şekilde gözden geçirilerek öğrencilerin bireysel farklılıklarını gözetken bir sistem tasarlanmış olsaydı, Kuzey Azerbaycan'daki eğitim sisteminin gelişimi daha erken dönemlerde başlayabilirdi. Bu doğrultuda Azerbaycanlı aydınlar da yoğun çaba harcamışlardır. Mahalle Mektebi'nde eğitim gördükten sonra, Farsça, Arapça, Rusça dil eğitiminin yanı sıra matematik, tarih ve coğrafya dersleri de almıştır. Ermenilerin önerisiyle ortaokula gönderilmiş ve burada tarih öğretmeni Şineyovski ile matematik öğretmeni Palekarp'tan etkilenmiştir. Devrimci düşüncelerin hızla yayıldığı bu okulda, devrimle ilgili kitapların okunması yasaktı. Ancak öğretmenler bu kurallara pek de bağlı kalmıyordu. Ağaoğlu, burada Batı ideolojisiyle tanışmış ve evdeki kültürel ortamdan oldukça farklı bir atmosferde yetişmiştir.⁵⁷¹

⁵⁶⁸ Atatürk Ansiklopedisi, "Ahmet Ağaoğlu (1869-1939)", Erişim 12 Mayıs 2022, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ahmet-agaoglu-1869-1939/>, s.1

⁵⁶⁹ Gülsərən Akalın, *Türk Düşüncə və Siyasi Həyatında Əhməd Ağaoğlu*, (Çev. Samirə Məmmədova) (Bakı: AzAtaM, 2004), 12.

⁵⁷⁰ Ada Holly Shissler, *Between Two Empires Ahmet Ağaoğlu and the New Turkey* (London and New York, I.B.Tauris Publishers, 2002), 47-49.

⁵⁷¹ Akalın, *Türk Düşüncə və Siyasi Həyatında Əhməd Ağaoğlu*, 13.

1884 yılında ortaokulu bitiren Ağaoğlu, Bakü’de Realni Uçilişçe’ye başlamıştı. 1887 yılında Tiflis’teki Rus gimnazyumunda lise öğrenimini tamamlamıştır. Tiflis, o dönemde hem gizli devrimci hem de milliyetçi örgütlerin yoğun bir şekilde faaliyet gösterdiği önemli bir merkez konumundaydı. Ağaoğlu, bu ortamın etkisiyle Rusya’daki düşünce akımları ve siyasal gelişmelerle oldukça erken bir dönemde tanışma imkânı bulmuştur. Burada Batı ve Rus edebiyatını keşfetmiş, sosyalist ve popülist eğilimleriyle tanınan narodniklerin⁵⁷² gizli toplantılarına katılmıştır. Devrimci düşünceler üzerinde güçlü bir etki bırakmıştır. Ağaoğlu, liseyi iyi dereceyle tamamlamış ve otobiyografisinde bu dönemde tanıştığı liberal ve devrimci Rus düşüncesine sahip öğretmenlerini saygıyla anmıştır.⁵⁷³ Okul müdürünün desteğiyle, soylu bir Ermeni genç kıza geometri ve cebir dersleri konusunda özel öğretmenlik yapmıştır. Bu deneyim, Ağaoğlu üzerinde büyük bir etki yapmıştır. Bu durum, onun ilk kez yüksek eğitim almış, düşüncelerini özgürce ifade edebilen ve ailesi ile toplumundaki diğer kadınların aksine, benzer sınırlamalara maruz kalmamış bir kadınla karşılaşmasıydı. Ağaoğlu, bu genç kadının tanınmış bir Rus entelektüel kahvehane çevresiyle vakit geçirdiğini ve Rusça diline olan hâkimiyetinin oldukça ileri düzeyde olduğunu belirtmiştir. Bu deneyim, yazarın, içinde bulunduğu toplumda kadınlara yönelik tutumlarını ve onların sosyal konumlarını sorgulamasına neden olmuştur.⁵⁷⁴ Bu tür deneyimler, onun Azerbaycan için mücadele eden bir aydın olarak ilerlemesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu durum, ilerleyen süreçte onu Azerbaycan milliyetçiliğinin ve bağımsızlık hareketlerinin önde gelen isimlerinden biri yapmıştır. Liseyi bitirdikten sonra 1889 yılında Paris’te Sorbonne Üniversitesi’ne kaydolmuştur. Özcan, onun Hukuk Fakültesi’ne, Nuri Yüce, tarih ve filoloji bölümüne, Akalın ise Teknoloji Enstitüsü’ne kayıt yaptırdığını yazmaktadır. Ancak pek çok kaynakta Hukuk Fakültesi ve Kollège de France’dan mezun olduğu yazmaktadır.

Avrupa’da eğitim görmek amacıyla Azerbaycan’dan giden ilk genç Ağaoğlu olmuştur.⁵⁷⁵ Ağaoğlu’nun Avrupa’da aldığı eğitim, modern düşünceyle tanışmasına olanak sağlayarak hayata bakış açısını derinlemesine şekillendirmiş ve Azerbaycan’ın bağımsızlığı ile ekonomik ve toplumsal kalkınması adına modernleşme ve reform odaklı bir mücadele yürütmesi için

⁵⁷² “Narodnik”, 19. yüzyılın sonlarında Rusya’da ortaya çıkan bir siyasi akımdır. Bu akım, kırsal halkın çıkarlarını savunan ve köylülük üzerine odaklanan bir grup entelektüel ve aktivistten oluşur.

⁵⁷³ Özcan, “İmparatorluktan Cumhuriyete Kimlik Değişimi Ahmet Ağaoğlu’nun Hayatı, Dönemi ve Düşünceleri”, 13-14.

⁵⁷⁴ Shissler, *Between Two Empires Ahmet Ağaoğlu and the New Turkey*, 56.

⁵⁷⁵ *Atatürk Ansiklopedisi*, “Ahmet Ağaoğlu (1869-1939)”, Erişim 13 Mayıs 2022, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ahmet-agaoglu-1869-1939/>, s.2; Özcan, *İmparatorluktan Cumhuriyete Kimlik Değişimi Ahmet Ağaoğlu’nun Hayatı, Dönemi ve Düşünceleri*, 15; Nuri Yüce, “Ahmet Ağaoğlu”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 1, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın., 1988), 465; Akalın, *Türk Düşüncesi ve Siyasi Hayatında Öhməd Ağaoğlu*, 16; Salih Zeki Haklı, “Ahmet Ağaoğlu’nun Batılılaşma Düşüncesinde Türkiye’nin Toplumsal Yapısı ve Kültürel Değişim”, *Muhafazakâr Düşünce*, c. 15, sy. 54 (2018): 123.

sağlam bir temel oluşturmuştur. Paris’te altı yıl süreyle devam eden eğitimi boyunca Avrupa yaşamını detaylı bir şekilde gözlemleme fırsatı bulan Ağaoğlu, Doğu toplumlarındaki geri kalmışlığı teşhis etmiş ve Doğu ile Batı medeniyetlerini kapsamlı bir şekilde karşılaştırmıştır. Bu süreçte, Cemaleddin Afgani ve Ahmed Rıza Bey gibi önemli şahsiyetlerden etkilenerek İslam dünyası ve Doğu tarihi üzerine yoğunlaşmış, aynı zamanda bireysel özgürlük anlayışı ve Fransız Devrimi’nin idealleri konusundaki inancını güçlendirmiştir.⁵⁷⁶ O dönemdeki Kafkasya’nın koşulları, Ağaoğlu’nun düşüncelerinde köklü bir değişime yol açan önemli bir etken olmuştur. Yazılarında, Ermeni ve Gürcü toplumlarının millî teşkilatlarını, medya ve yayın faaliyetlerini hayranlıkla anlattığı; buna karşılık, onların hak, hukuk ve hatta bağımsızlık için mücadele ederken Rusya’daki Türklerin yalnızca “Çarın sadık köleleri” olarak kalmasına üzüntüyle dikkat çektiği bilinmektedir.⁵⁷⁷

Ağaoğlu, 1893 yılında *Meşrik* adıyla bir gazete yayımlamayı tasarlamış, ancak bu girişim, Çarlık yönetimi tarafından Panislamist ve Pantürkist eğilimler taşıdığı gerekçesiyle engellenmiştir.⁵⁷⁸ Ağaoğlu, Tiflis, Şuşa ve Bakü’de millî uyanış hareketine katılarak 1903-1904’te *Kaspiy* ve *Şark Rus* gazetelerinde yazılar yazmış, 1905 yılında *İrşad* dergisini çıkarmış ve 1906 yılında da Difai Derneği’ni kurmuştur.⁵⁷⁹ Bundan sonraki faaliyetleri Türkiye’de geçeceğinden biz burada Azerbaycan ile ilgili olan faaliyetlerinden bahsedeceğiz.

Ermenilerin Azerbaycan’da Türklere yönelik gerçekleştirdiği eylemler sonucunda ortaya çıkan tartışmaları engellemek ve toplumu bir araya getirerek organize etmek amacıyla kurulan Difai Derneği’nin çalışmaları, Türklerin haklarının savunulmasında önemli bir yer tutmuştur. Bu dernek, Azerbaycan’ın bağımsızlığına yönelik tehditlerle mücadele etmek, toplumu korumak ve savunmak için çeşitli faaliyetler gerçekleştirmeyi amaçlamıştır. Dernek, İslam’ı bölgedeki Müslüman toplulukları bir araya getiren en güçlü unsur olarak görmüş ve Rus ile Ermeni karşıtlığı üzerinden hareket etmiştir. Difai, yalnızca Türklere değil, Kafkasya’daki tüm Müslümanlara hitap ederek geniş bir dayanışma ağı hedeflemiştir. Aynı şekilde, Kuzey Kafkasya’daki Müslüman topluluklar da zorla yerleşmeye çalışan Ruslara karşı direnen Dağlı topluluklarla benzer sıkıntılar yaşamıştır. Difai, amacına ulaşmak için özellikle eğitim ve askerî örgütlenmeye büyük önem vermiş, millî okulların kurulması ve ardından savaş birliklerinin oluşturulması yönünde önemli adımlar atmıştır. Bu durum, Difai’nin yalnızca

⁵⁷⁶ Akalın, *Türk Düşüncə və Siyasi Həyatında Əhməd Ağaoğlu*, 17-18; Sevinç Alkan Özcan ve Vügar İmanbeyli, *Azerbaycan’da Din ve Kimlik* (İstanbul: Küre Yayınları, 2014), 62; Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, 90.

⁵⁷⁷ Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, 90.

⁵⁷⁸ Aşırılı, *Azərbaycan Mətbuatı Tarixi (1875-1920)*, 40; Mövsümlü, “19.Yüzyılın Sonu ve 20. Yüzyılın Başlarında Azərbaycan’da Milli Fikriyatın Gelişimi”, 128.

⁵⁷⁹ Yüce, “Ahmet Ağaoğlu”, 465.

Ermeni saldırılarına bir tepki değil, aynı zamanda Rus egemenliğine karşı direniş amacı taşıyan bir örgüt olduğunu net bir şekilde göstermektedir. Dernek, Kafkasya'daki Rus hâkimiyetine son vermek için gerekirse Ermeni ve Gürcülerle iş birliği yapmaktan çekinmemiştir. Bu tür iş birlikleri sayesinde Kafkasya halklarını bir araya getirmek ve Rusların geniş toprakları üzerindeki askerî kontrolünü zayıflatmak hedeflenmiştir. Böylece bölge halklarının hak ve özgürlüklerine yeniden kavuşması sağlanarak üzerlerindeki baskılar azaltılmak istenmiştir. Ancak, Rus yönetimi bu gelişmelere kayıtsız kalmamış; 1908 yılından itibaren Difai lideri Ağaoğlu'nu izlemeye almış, onun yazılarını 'Pantürkist' olarak nitelendirip yasaklamış ve Difai Derneği'ni 1909 yılında dağıtmıştır. Bu süreçte Ağaoğlu, Türkiye'ye göç etmek zorunda bırakılmıştır.

Azerbaycanlı modernist aydınlardan Ağaoğlu, Batı etkisiyle ülkenin modernleşme çabalarına önemli katkıda bulunmuştur. Eserleri, yerel kimliği muhafaza etme gayretleriyle harmanlanarak Azerbaycan'ın modernleşme sürecine özgün bir destek sunmuştur. Bu dönemde Ağaoğlu'nun liderliği, Azerbaycan halkının sosyal, siyasî ve kültürel alanlarda ilerleme kaydetmesini sağlayan önemli adımların atılmasına vesile olmuştur. Ağaoğlu'nun Paris'ten dönerek Kafkasya'ya gelmesi, milliyetçilik fikirlerinin oluşumu ve gelişimi açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Kafkasya'da kaldığı süre boyunca, bağımsızlık hareketlerinin etkisiyle milliyetçilik düşüncelerini derinleştirme imkânı bulmuş ve bu düşünceleri dinî unsurlarla bir araya getirmiştir. Aynı zamanda Batı medeniyetiyle Doğu medeniyetini, özellikle İslam medeniyetini uzlaştırma çabalarına girişerek modernist bir İslam reformcusu olarak ortaya çıkmıştır. Paris'te bulunduğu dönemde İran üzerine yoğun olarak düşünen Ağaoğlu, Kafkasya'ya döndükten sonra bu fikirlerinden uzaklaşmaya yönelmiştir. Bu süreçte kaleme aldığı eser ise '*İslam ve Ahund*' adını taşımaktadır.⁵⁸⁰ Bu eserden seçilecek uygun bir kesit, yazarın düşünce dünyasını daha derinlemesine anlamamıza olanak sağlayabilir. İslam konusunda yapılan eleştiriler bağlamında şunu söylemek mümkündür: Toplumun dikkatini önemsiz meselelere çekmek suretiyle, ne bu dünyada ne de ahirette bir yararı dokunacak çözümsüz sorunlarla meşgul edilmesi, Müslüman bireyleri sadece dünya hayatından değil, ahiret bilincinden, insanî değerlerden ve hatta temel içgüdülerden dahi mahrum bırakmaktadır. Günümüz Müslümanlarının durumunu değerlendirdiğimizde, ne tam anlamıyla inançlarına tutunan bir Müslüman toplumu görülmekte ne de belirgin bir kimliğe sahip oldukları anlaşılmaktadır; aksine dağınık ve kararsız bir yapı sergilemektedirler. Bu bağlamda şu soru önem arz etmektedir: Cenab ahund, cemaatin camilere düzenli olarak

⁵⁸⁰ Mehmet Alpaslan Eşki, *Türk Milliyetçiliği ve Rusya* (Gaziantep: İksad Yayınevi, 2022), 159.

geldiğini gözlemlemekte midir? Dahası, eğer geliyorlarsa bu ziyaretler samimi bir arzu ve bilinçle mi gerçekleşmektedir?

“-Ahund (Ah çekip: Hayır! Müslümanlardan bu konuda şikâyetler var. Camiler sadece on gün Muharrem ve bir ay Ramazan’da canlanır. Geri kalan uzun yıllarda müslümanlar için Allah’ın evinde harap bir yer yoktur ve Ramazan ve Muharrem’de gelenlerin çoğu fakir ve sıradandır.

Hatifulqeyb: Muharrem ve Ramazan’da camiye gelenler Allah ve Peygamberden ötürü değil, hoca ve mersiye için gelirler, onlara para vermeye gelirler. Hocalar Muharrem’in beş günü ve Ramazan’ın on beş günü birbirleriyle tartışma ve kavgada geçirerek müritlik ederler ve kalan günleri halkı soyarak meşgul olurlar.”⁵⁸¹

Görüldüğü üzere metinde dinî değerlerin önemsiz konularla gölgede bırakıldığı, maddî çıkarların öne çıktığı ve camilerin asıl amacının unutulduğu vurgulanmak istenmiş; bu durum, insanları İslam’ın özüne uygun olarak yaşamaya teşvik etmek ve dinî bilincin güçlenmesini sağlamak için bir uyarı niteliği taşımaktadır. Burada Müslümanların, dinî hayatlarında daha fazla derinlik, samimiyet ve bilinçle hareket etmelerine, Allah’ın rızasını ve toplumun refahını ön planda tutmalarına, dinî kurumların doğru yönetimine ve öğreticilerin toplumun hizmetinde dürüstlük ve adalet prensiplerine bağlı kalmasına da vurgu yapılmaktadır. Eserlerinde, Azerbaycan halkına dinî değerlere olan sadakatin ve dinî hizmetlerin doğru yönlendirilmesinin önemini hatırlatmayı amaçlamıştır. Azerbaycan halkı daha bilinçli bir şekilde dinî yaşamaya ve dinî kurumların doğru işleyişine katkıda bulunmaya teşvik edilmiştir. Ağaoğlu, diğer birçok Türkçü gibi, İslam’ın reformu, İslam dininin temel niteliğine geri döndürülmesi ve hurafelerden arındırılması konularına yoğun ilgi göstermiştir.

‘Serbest İnsanlar Ülkesi’ adlı eserinde “Ben bir esir idim; hür olmak istedim. Zincirlerimi kırdım, kal’enin duvarını deldim ve açığa karak derin bir nefes aldım. Şimdi önümde geniş bir çöl vardı. Nereye gideceğimi, nasıl davranacağımı bilmiyordum. Tereddütle birkaç adım attım. Kendimi iki yolun ayrımında buldum...” diye başlamış ve bu ülkeye giriş yapmıştır. Oradaki pirlerin buraya neden geldiklerini sorduğunda Ağaoğlu şöyle yanıtlamıştır:

“Törem asil, elim necip, kanım temizdir. Yurdum evvelce orta Asya’nın yüksek yaylası idi. Sonra taşkın bir kanın hamleleri ile cetlerim Şarka, Garbe, Şimale ve Cenuba doğru yayılmışlar. Memleketler basmışlar devletler kurmuşlar, medeniyetler çıkarmışlar. Evvelce ulularımız sade yaşarlardı, halkla oturup kalkarlardı, yasaya bakarlardı, hakka ve kurultaya itaat ederlerdi. El ağaları, oba büyükleri, ülke tarhanları hakkı korumaktan, doğruyu söylemekten, azgınlara hatlerini bildirmekten ve zorbalığa karşı gelmekten çekinmezlerdi. Bu böyle devam ettikçe, elim kuvvetli ve eller arasında sayılı idi. Fakat sonraları kanımız karıştı,

⁵⁸¹ Ahmed Bəy Ağaoğlu, *Seçilmiş Əsərləri* (Bakı: Şərq-Qərb, 2007), 46.

köle ellerin adetlerine, töralarına yuduk, kurultay kalktı, yasa bozuldu ve zorbalık galebe çaldı; efendi milletim köle oldu. O zamandan ocağımız söndü, adımız şanımız battı. Bir gün geldi, alçak hakanımız bizi yadellere satacak oldu. Artık buna dayanamadık. Aramızdan sarı saçlı, mert yüzlü, aslan bakışlı birisi çıktı. Meğerki elini sakınan, yurdunu esirgiyen Tanrının resulü imiş! Sözler söyledi ki donmuş kalplere sıcaklık, ölmüş damarlara can verdi. İşler yaptı ki bütün dünya hayret etti. Yadelleri yurttan koğdu, hakanı başı aşağı etti ve bugün milletini hürriyet etrafında toplamakla meşguldür. Ben o vakit zindanda hakanın esiri idim. Ümitsizlik içinde kıvranırken Tanrı resulünün sesini ben de işittim, birdenbire canlandım, zincirlerimi kırdım, duvarı deldim ve hürriyet ararken bu diyara geldim.”⁵⁸²

Türkiye’de benzeri görülmeyen bir demokrasi ütopyası olarak değerlendirilen bu eser, toplumun özgürlük ve bağımsızlık arayışını göstermesi, aynı zamanda, güçlü liderlik ve inançla toplumun kölelikten kurtulabileceğinin vurgulanması açısından dikkat çekmektedir. Metindeki sarı saçlı, mert yüzlü, aslan bakışlı olarak tarif ettiği kişi ise Mustafa Kemal Atatürk’tür.⁵⁸³

Ağaoğlu, 1894 yılında Paris’ten ayrılarak Kafkasya’ya gitmeden önce dört ay boyunca İstanbul’da kalmıştır.⁵⁸⁴ Bu süre zarfında Maarif Bakanı Münif Paşa ile görüşmeler gerçekleştirmiştir. İstanbul’dan ayrıldıktan sonra Tiflis’e gitmiş ve orada mezun olduğu Tiflis Gimnazyumunda Fransızca öğretmenini olarak görev yapmıştır. Ayrıca *Kafkas* gazetesinde de yazarlık yapmaya devam etmiştir. Ağaoğlu, 1902 yılından itibaren Bakü Belediye Meclisi’nde üyelik, söz konusu gazetede başyazarlık, Bakü Gimnazyum ve Bakü Ali Ticaret Okulu’nda Fransızca öğretmenliği gibi görevler üstlenmiştir. Ağaoğlu, Tagiyev’den Türkçe bir gazete çıkarılması fikrini desteklemiş ancak Çarlık hükümeti tarafından reddedilmiştir. Ancak, Çarlık Rusya’sının Japon savaşından mağlubiyetle ayrılmasının ardından Tagiyev’in Türkçe gazete çıkarma girişimi başarılı olmuştur. Tagiyev’in malî desteğiyle Ali Merdan Bey Topçubaşı’nın sahibi olduğu *Hayat* gazetesi, 1905 yılında Azerbaycan basınında ilk Türkçe günlük gazete olarak yayımlanmıştır. Tagiyev’in müdahalesine tepki olarak gazeteden ayrılmıştır. *Hayat* gazetesinden ayrıldıktan sonra Ağaoğlu, İsa Bey Aşurbeyov tarafından sağlanan maddî destekle *İrşad* gazetesini kurmuştur. *İrşad* gazetesi, Azerbaycan Türkleri’nin ikinci günlük

⁵⁸² Ahmet Ağaoğlu, *Serbest İnsanlar Ülkesinde* (İstanbul: Sanayii Nefise Matbaası, 1930), 5-6.

⁵⁸³ Ahmet Ağaoğlu’nun Atatürk ile aralarındaki ilişkiler ve hatıralar hakkında detaylı bilgi için bkz. Muzaffer Çandır, “Ahmet Ağaoğlu’nun Gözüyle Atatürk”, *Turan-Sam*, 9 (36), 677-685.

⁵⁸⁴ O, müstemlekeciliğe karşı mücadele edilmesi için milliyetçilikten bir silah gibi faydalanılmasını düşünmekteydi. Osmanlı İmparatorluğu’nun geniş çapta ve bağımsız bir devlet olarak kabul edilmesini ve tüm dünyada İslam devletlerinin en büyük destekçisinin yine bu devlet olduğunu düşünüyordu. Bu değişimde etkenler arasında, Ağaoğlu’nun İslam düşünürü Cemaleddin Afgani’nin fikirlerinden etkilenmesi ve Paris’ten Azerbaycan’a dönüşünde dört ay boyunca İstanbul’da temas kurduğu Jön Türk entelektüellerinin etkisi gösterilmektedir. Bkz. Kanlıdere, *19. Yüzyıl Türk Dünyası*, 128-129.

gazetesi olarak yayın hayatına başlamıştır.⁵⁸⁵ Bu gazetede hem Rus hükümetine karşı mücadele etmiş hem de Türkbirliği düşüncesini yaymak için çaba sarf etmiştir. Rusya Türkleri'nin haklarını korumaya ve Şii-Sünni düşmanlığını sona erdirmeye yönelik çabalarda bulunmuş, halkın bilime ve irfana olan ilgisini artırmaya çalışmış ve Türkçe okullar ve diğer kültürel kurumların açılmasını teşvik etmiştir. *İrşad* kapandıktan sonra *Terakki* gazetesi ile faaliyetine devam etmiştir.⁵⁸⁶

Eğitime önem veren bir kişilik olarak Ağaoğlu'na göre, eğitim ve bilgi, farklı mezhepler arasında anlayış ve hoşgörüyü artırarak toplumsal uzlaşmayı sağlayacaktır. Ağaoğlu, Fransa'daki eğitiminden sonra Bakü'ye dönerek "Neşr-i Maarif" adında bir cemiyet kurmuş ve Azerbaycan'ı dolaşarak Gaspıralı'nın modern eğitim usulünü (usul-i cedit) yaymayı hedeflemiştir. Ulusçuluk görüşlerini savunan Ağaoğlu, halkı ve zenginleri eğitim seferberliğine katılmaya çağırmıştır. Eğitim aracılığıyla Azerbaycan Türklerinin en önemli sorunlarından biri olan Şii-Sünni ayrılığının ortadan kalkacağına inanması dolayısıyla "ahund" adı verilen dinî liderlerin saldırısına uğrayarak altı ay boyunca evinde mahsur kalmıştır. Sonunda bir camide ahundlarla yaptığı tartışmada Şii-Sünni ayrılığının İslam'a sonradan musallat olduğunu ispatlamaya çalışmıştır. Türkler arasında birliğin oluşturulması ve bu ihtilafın ortadan kaldırılması, Ağaoğlu'nun 1905 yılında çıkardığı *İrşad* gazetesinin temel amacını oluşturmuştur. Onun amacı şu sözleri ile daha iyi anlaşılmaktadır;

*"Bir taraftan Rus hükümetine karşı mücadele ederek her türlü siyasal ve genel haklardan yoksun olan Türklere bu hakları sağlamak, diğer taraftan Türklerin arasında birlik fikrini yaratarak mezhep ayrılıklarını, özellikle Şia-Sünni düşmanlığını kaldırmaya çalışmak gerekiyordu. Bununla beraber toplumu kültüre ısındırmak, Türkçe eğitim yapan okul ve kültür kuruluşları meydana getirmek için uğraşmak lazımdı."*⁵⁸⁷

Kadın hakları konusu Ahmet Bey'in dikkate aldığı bir diğer önemli konular arasındadır. Ona göre kadınlar, toplumun önemli bir parçasıdır ve toplumsal yaşamda aktif bir rol oynamalıdır. Ağaoğlu, kadınların eğitimi ve katılımının toplumun gelişimi için hayati öneme sahip olduğuna inanmaktadır. 1901 yılında Tiflis'de basılmış olan '*İslâma Göre ve İslâm Aleminde Kadın*' adlı Rusça eserinde, İslâm kavimlerinin kurtuluş ve yükselmesi, maddî, manevî hattâ siyasî kalkınmaları için, kadın ve alfabe meselelerinin çözülmesi gerektiğini ileri sürmüştür.

Ağaoğlu, söz konusu eserinde İslam dinî tarafından kadına verilen hakların, onu toplum

⁵⁸⁵ Chingiz Asadov, "Ahmet Ağaoğlu'nun İrşad Gazetesi'ndeki Yazıları (1905-1906)", (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2019), 14-15.

⁵⁸⁶ Yüksel, *Azerbaycan'da Fikir Hayatı ve Basın*, 136.

⁵⁸⁷ Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, 91.

içindeki dezavantajlı konumdan kurtarıp yücelttiğini savunmuştur. İslam öncesi Arap ve İran toplumlarında kadının zor durumda olduğuna dair gözlemler yaparak bu tezi desteklemiştir. Eserinde Hz. Muhammed öncesi Arabistan ve çevre bölgelerde kadının kötü koşullarda yaşadığını belirtmiştir. Özellikle İran’da kadınların köle muamelesi gördüğünü, kapalı bir yaşam sürdürdüğünü ve toplumdan izole edildiğini ifade etmiştir. Ağaoğlu, Kur'an-ı Kerim’in, kız çocuklarının diri diri gömülmesi gibi vahşi bir uygulamaya karşı çıktığını vurgulamıştır. Kadının bu hukuksuz durumdan çıkması için aile ve evlilik sözleşmelerinde rızanın temel alınması, rızasız evliliklerin hükümsüz kabul edilmesi, ticaret yapma hakkı, bağımsız tasarrufta bulunma özgürlüğü gibi bir dizi hakka sahip olmasının toplumsal devrim niteliği taşıyan yenilikler olduğunu belirtmiştir.⁵⁸⁸

Ağaoğlu, İslam’ın kadınlara verdiği önemi vurgulamak için “Nisa” suresinin peygamberin kadınlarla ilgili yaklaşımını yansıttığını belirtmiştir. Kadınların toplumdaki yerini değerlendirirken İslam’ın Arap toplumundaki olumsuz uygulamalara karşı çıktığını ve kadınlara yeni bir değer kazandığını ifade etmiştir. Ağaoğlu, Kur'an ve hadislerde kadınların doğumuyla ilgili sevinç mesajlarının yer aldığını aktarır. Eser, İslam’ın kadınlara tanıdığı haklar ve sağladığı değerler üzerinde dururken, Batı kaynaklı metinlere yönelik eleştirilerde bulunmakta ve İslam’ın Asya coğrafyasında kadının statüsünü yükselttiğini özellikle vurgulamaktadır. Aile, toplum, evlilik ve yönetim gibi alanlarda kadın haklarının vurgulandığı belirtilir. Tek eşlilik ve kadının örtünme konularına da değinen Ağaoğlu, İslam’ın kadınların eşitlik ve adaletini savunduğunu anlatır.⁵⁸⁹

Ağaoğlu’na göre, Müslüman kadının etkin görevlerini yerine getirebilmesi için özgür ve bilinçli bir eş olması gerekmektedir. Bu şartlar altında, Müslüman kadın çocuklarına güçlü bir karakter ve irade aşılayabilir:

*“Müslüman kadın, sadece özgür ve bilinçli bir anne, bir eş olarak toplumsal görevlerini faydalı bir şekilde yerine getirebilir. Bu şartlar altında, çocuklarına sosyal hayatta önemli olan güçlü bir karakter ve irade aşılayabilir. Onlara yüce duygular ve soylu düşünceler verebilir.”*⁵⁹⁰

Ağaoğlu, eserinde, kadınların sosyal yaşamlarının sınırlı oluşunun ve toplumun henüz Batı’nın ilerlemişlik seviyesine ulaşamamış olmasının, toplumsal sağlığı olumsuz yönde

⁵⁸⁸ Ali Asker, Canan Yıldırım ve Duygu Özkan, “Günümüz Penceresinden Ahmet Ağaoğlu “İslamiyet’te Kadın” Eseri Üzerine Notlar”, *II. Uluslararası Sosyal Bilimler Araştırmaları Kongresi Bildiriler Kitabı*, 19 - 21 Ekim 2017 (Bakü/Azerbaycan, Ankara: 2017), 44.

⁵⁸⁹ Bəşirə Əzizəliyeva və Serhan Çınar, “Qadının Din, Cəmiyyət və Ailədə Yeri: Əhməd Bəy Ağaoğlunun İslam’a Görə və Müsəlmanlıqda Qadın” Əsəri Əsasında”, *I. Milletlərarası Türkiyə-Azərbaycan Münasibətləri Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, (Kastamonu: 12-14 Mayıs 2016), 494.

⁵⁹⁰ Asker, Yıldırım ve Özkan, “Günümüz Penceresinden Ahmet Ağaoğlu “İslamiyet’te Kadın” Eseri Üzerine Notlar”, 47.

etkilediğini vurgulamaktadır. Ayrıca, okuma yazma bilmeyen bireylerin varlığının, zihinsel kapasite üzerinde zayıflatıcı bir etki yarattığını ifade etmektedir İlerleme kaydedilmesi için Müslüman toplumunun hızla bir dizi gelişim aşamasından geçmesi gerektiği ifade edilmiştir ve bunun ancak güçlü bir liderin vizyonu ve karizmasıyla mümkün olabileceği belirtilmiştir. Ağaoğlu'na göre, İslam ve şeriat bu sürece engel teşkil etmez; asıl engel, öz çıkarlarını merkeze alarak bağnaz bir tutum sergileyen sahte din adamlarıdır. Yani, temel sorun, dinî liderlerin kendi menfaatlerine odaklanarak toplumun ilerlemesini sekteye uğratmalarıdır.⁵⁹¹ Ağaoğlu'nun savunduğu İslamcılık perspektifi, katı bir İslamî yönetim modelinden ziyade, Batı'nın teknolojik ve eğitim metotlarını benimsemiş, daha çağdaş bir İslam yorumu üzerinde şekillenmiştir. Onun bu yaklaşımı, Batı'nın etkisi altında modernleşme ve uyum sağlama eğilimindedir.⁵⁹²

Ağaoğlu, kadın hakları ve özgürlüğü konularında son derece ileri görüşlü ve aydınlanmacı bir yaklaşım sergilemiştir. İslam dininin kadınlara tanıdığı haklara dikkat çekerek, kadınların sosyal görevlerini yerine getirebilmeleri için özgür, bilinçli ve aktif bireyler olarak toplumda yer alması gerektiğini savunmuştur. Eserlerinde kadınların eğitimi ve gelişimine yönelik roller üstlenmelerinin, toplumun ilerlemesi açısından kritik bir öneme sahip olduğunu vurgulamıştır. Ağaoğlu'nun kadın hakları ve özgürlüğüne olan duyarlılığı, Azerbaycan'ın 19. yüzyılda modernleşme yolunda önemli adımlar atmasında etkili olmuştur. Bu dönemde Azerbaycan toplumu, geleneksel normlara sıkı sıkıya bağlı bir yapı içerisindeydi ve kadınlar genellikle arka planda kalan bireyler olarak görülmekteydi. Ancak Ağaoğlu, kadınların eğitim almasına ve sosyal hayatta daha etkin roller üstlenmesine yönelik düşünceleri aracılığıyla bu algıyı değiştirmede önemli bir rol oynamıştır. Onun bu bakış açısı, kadınların potansiyellerini ortaya koymalarına olanak sağlamış ve toplumsal gelişime katkıda bulunmalarını teşvik etmiştir. Aynı dönemde, kadın hakları ve eğitimi konusunda ilerici fikirlerin yaygınlaşması, Azerbaycan'ın modernleşme sürecini hızlandırmış ve toplumsal dönüşümü desteklemiştir. Kadınların eğitimli bireyler olarak toplumda aktif roller üstlenmesi, ülkenin kalkınmasında kilit bir etken haline gelmiştir.⁵⁹³

Ağaoğlu, düşüncelerinin gerçekleşmesi için kişisel olarak çaba harcamış, Kafkasya ve Azerbaycan bölgelerinde birçok şehri dolaşarak yeni okulların ve eğitim cemiyetlerinin

⁵⁹¹ Shissler, *Between Two Empires Ahmet Ağaoğlu and the New Turkey*, 140; Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, 92.

⁵⁹² Özcan ve İmanbeyli, *Azerbaycan'da Din ve Kimlik*, 62.

⁵⁹³ Ahmet Ağaoğlu'nun 'İslam'da Kadın' adlı eserinde vurgulamak istediği ana mesajların Molla Nasreddin dergisinde nasıl hicivsel olarak ele alındığını ve gözler önüne serilmek istediğini anlamak açısından bkz. Resim 15 ve Resim 16.

kurulması için çaba göstermiştir. 1905 yılında Ermenilerin Müslüman Türk halkına yönelik saldırıları karşısında tedbirler alınması gerektiğini hissederek Bakü’de Difai cemiyeti aracılığıyla Ermenilerin bu tür zulümlerine fiili olarak direnmeye çalışmıştır. Şuşa Rus okulunda çocukken bile Ermeni çocuklarıyla mücadeleye başlamış olan Ahmet Bey, Difai teşkilatıyla bu mücadelesini sürdürmüştür.⁵⁹⁴

Ağaoğlu, 20. yüzyılın başlarında, düşüncelerinin milliyetçilik temelli bir yönelim kazanmaya başladığı önemli bir dönüşüm sürecine girmiştir. Bu eğilim, yazdığı makalelerde ve hazırladığı broşürlerde net bir şekilde görünmektedir. Özellikle Rus Kafkasyası ve Azerbaycan’daki Müslüman toplulukları birleştirip onları güçlendirmeyi amaçlayan bir strateji geliştirmiştir. Bu doğrultuda, Rusya Müslümanlarının ittifakını desteklemek için Yusuf Akçura ile ortak bir çaba içine girmiştir. Ahmet Ağaoğlu’nun desteğiyle hareketin tüzüğü ve programı oluşturulmuş; böylece bu hareket, millî talepleri olan Rusya Müslümanları içinde güçlü bir yer edinmiştir. Ancak bu birlik, o dönemde Rusya’daki sağ liberal akımlara mensup siyasî gruplarla iş birliği yapmak zorunda kalmıştır. Bu durum, özellikle yenilikçiler ve Türk milliyetçileri üzerinde baskıların artmasına ve sıkı bir gözetim altına alınmalarına yol açmıştır. Hatta Rus yetkililer, Azerbaycan Türklerini Osmanlı Devleti’nin ajanları olmakla suçlamıştır. Ağaoğlu da bu takip ve suçlamalardan etkilenen isimler arasında yer almıştır. Baskılar karşısında daha fazla dayanamayarak 1909 yılında Azerbaycan’dan ayrılmış ve İstanbul’a yerleşmiştir.⁵⁹⁵ Ağaoğlu, İstanbul’da eğitim, siyaset ve basın alanlarında etkili bir isim olmuş; kritik görevlerde bulunmuş, bağımsızlık mücadelesine katkı sağlamış ve gazetecilik faaliyetleri sebebiyle baskılara maruz kalmıştır.⁵⁹⁶ Tüm bu zorluklara karşın, yaşamı boyunca Türk entelektüel dünyasında derin izler bıraktı ve etkisi yıllar boyunca devam etti. Ahmet Ağaoğlu’nun eğitim serüveni, Azerbaycan’ın geleneksel eğitim anlayışının dar çerçevesinde şekillense de, Batı’nın kültürel birikimiyle tanışması onun toplumsal ve kültürel modernleşme fikrine derin bir bağlılık geliştirmesine olanak sağlamıştır. Batı’daki eğitimi, onu Azerbaycan’ın bağımsızlık mücadelesine entelektüel anlamda güçlü bir katkı sunmaya yöneltmiştir. “Difai” hareketinin kurucularından biri olarak, toplumsal yapının yeniden inşası için önemli adımlar atmış ve kadın hakları ile eğitim gibi modern toplumsal reformların savunucusu olmuştur. Bu hareket, Batı’nın modernleşme anlayışını yerel koşullarla bütünleştirerek Azerbaycan’da toplumsal değişimi teşvik etmeyi amaçlamıştır. Ağaoğlu, Azerbaycan toplumunun Batı ile uyum içinde gelişmesini desteklemiş ve toplumsal

⁵⁹⁴ Yüksel, *Azerbaycan’da Fikir Hayatı ve Basın*, 137.

⁵⁹⁵ Eşki, *Türk Milliyetçiliği ve Rusya*, 160.

⁵⁹⁶ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi* (İstanbul: Ülken Yayınları, 1992), 409.

kalkınmaya ivme kazandıracak bir vizyon ortaya koymuştur. Onun düşünceleri, yalnızca Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesine rehberlik etmekle sınırlı kalmamış, aynı zamanda toplumun dönüşüm sürecinde kilit bir rol oynamıştır.

3.3.13. Ali Bey Hüseynzade (1864-1942)

Ali Bey Hüseynzade (1864-1942), Türk halklarının medenî bütünleşmesinin fikrî olarak şekillenmesinde önemli bir rol üstlenmiş ve çağdaş bir toplumun inşasında demokratik prensiplerin geleneksel değerlerle bütünleşmesi gerektiğini savunmuştur. Aynı zamanda, bağımsız devletçilik düşüncesinin teorik temellerinin oluşturulmasına da aktif katkılarda bulunmuştur. Hem etkin çalışmaları hem de bunların bir sonucu olarak ortaya çıkan zengin edebî yayınları ve edebiyat-bilim alanındaki mirasıyla Azerbaycan eğitim tarihine önemli katkılar sağlayan dikkat çekici isimlerden biri olmuştur.⁵⁹⁷ Salyan yakınlarında dünyaya gelen Hüseynzade Ali Bey, Tiflis'te eğitim almıştır. Geleneksel aile etkisinin dışında, farklı bir çevrede yetişerek Türkçülük düşüncesini ve Türkiye sevgisini benimsemiştir. İlköğrenimini Tiflis Birinci Klasik Gimnazyumu'nda tamamladıktan sonra, 1885 yılında Petersburg Üniversitesi Fizik-Matematik Bölümü'ne girmiş ve 1889 yılında buradan mezun olmuştur. Daha sonra, 1890-1895 yılları arasında Askerî Tıbbiye'de tıp eğitimi görmüştür.⁵⁹⁸ 1895-1897 yılları arasında İstanbul'da dermatolog olarak görev yapmış, Osmanlı-Yunan Savaşı sırasında ise Kızılay bünyesinde hizmet vermiştir. 1900 yılına kadar Osmanlı ordusunda çalışmaya devam etmiş ve ardından Darülfünun'da dermatoloji ve zührevî hastalıklar alanında öğretim üyesi olarak çalışmıştır.⁵⁹⁹ 1903 yılında Kafkasya'ya kaçan Hüseynzade, burada Türkçülük ve hürriyet mücadelesi vermiştir. Ayrıca, Azerbaycan mebuslarının Duma'ya katılmasını sağlamış ve *Hayat* adlı Türkçe günlük gazetenin yayımını başlatmıştır.⁶⁰⁰

Ali Bey Hüseynzade, ulusal kimlik bilinci ile Avrupa bilincini, İslamî değerler bilinciyle birleştirme çabası içindeydi. *Hayat* ve *Füyuzat*'ta ve başka gazetelerde yayınlanmış eserlerinde edebî, sosyal ve politik konulara dair makaleler yazarak ortak değerleri

⁵⁹⁷ Əsgər Quliyev, “Əli Bəy Hüseynzadə Azərbaycan Maarifçiliyinin Korifeylərindən Biri Kimi”, *Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan məktəbi* (2014/2): 6.

⁵⁹⁸ Alaaddin Uca, “Dr. Hüseynzade Ali Bey”, *Türk Yurdu*, sy. 288 (2011): 50-51; *Türk Dünyası Ortak Edebiyatı; Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*, c. VIII, (Ankara: Ankara Kültür Merkezi Başkanlığı Yayın, 2007), 348; Umut Uzer, “Ali Bey Hüseynzade and His Impact on National Thought in Turkey and the Caucasus”, *Acta Via, Serica*, vol. 3, no. 2 (December 2018): 135.

⁵⁹⁹ *Türk Dünyası Ortak Edebiyatı Ansiklopedisi*, 348; Uzer, “Ali Bey Hüseynzade and His Impact on National Thought in Turkey and the Caucasus”, 135.

⁶⁰⁰ Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 268.

savunmuştur.⁶⁰¹ Avrupa kültüründe, din ve etnik ayrımlardan ziyade tüm insanlığa hitap eden ilerleme ve gelişme anlayışını benimsemiş bilim insanlarının düşüncelerine ve aydınlanma yaklaşımına değer vermiştir. Batı karşısında erime ya da ona hayranlıkla yaklaşma gibi tutumlara ise kesin bir şekilde karşı çıkmıştır.⁶⁰² Hüseyinzade, modernleşmeyi savunan ve Avrupa kültüründen ilham almayı önemli gören bir düşünürdü. Ancak bu süreçte, ulusal kimliğini ve İslâmî değerlerini korumayı temel bir amaç olarak görmüştür. Batılılaşma çabası içerisinde, İslâmî değerleri tamamen yok sayma ya da ortadan kaldırma niyetinde değildi. Ona göre modernleşme, İslâmî değerleri göz ardı etmeksizin, aksine onları koruyup geliştirerek Batılı ülkelerin bilimsel, aydınlanmacı ve ilerici fikirlerinden yararlanmayı içeren bir sentez oluşturmayı ifade ediyordu. Bu bakış açısıyla modernleşmeyi, kendi kimliği ve değerleriyle uyumlu bir şekilde özgünleştirmeyi hedeflemiştir.

Hüseyinzade, Azerbaycan düşünce tarihinde önemli etkileri olan ve Türk Dünyası'nın önde gelen kişilerinden biridir. *Füyuzat* dergisi onun yayınladığı son basın organıdır. Bununla birlikte o, bu dergi sayesinde hayatının ve sanatının tamamını oluşturmayı başarmıştır. Bakü'de yayınlanan *Hayat* ve *Füyuzat* birbirinin devamı olan, Kafkasya'da yeni fikirlerin tartışıldığı basın organları idi. Türk coğrafyasının birçok yerinde ilgi gören ve okunan bu yayınlar, aynı zamanda bu bölgenin, Türk ve İslam coğrafyasının aydın kesimini toplayan dergilerdi. Hüseyinzade, Edebiyat-ı Cedide nesliyle yetişen, edebiyatta “Sanat sanat içindir” ilkesini benimseyen millî edebiyata sevgi besleyen romantik bir kuşağın temsilcisi, aynı zamanda kurucusu idi. O, yeni edebî türleri Azerbaycan edebiyatına getirmiş, Goethe, Schiller, Byron, Hugo gibi Avrupa edebiyatının büyük isimlerini Azerbaycan okurlarıyla tanıştırmıştır.⁶⁰³

Batı'nın teknolojisini örnek almayı ve modernleşmeyi gerekli gören Hüseyinzade, Batı'nın içinde erimek, Batı kültürüne körü körüne bağlanmak, Avrupa takıntısı gibi eğilimleri kesinlikle reddetmiştir. Bunun yolunun İslamlaşma sürecinde Kur'an-ı Kerim felsefesine, ahlâka, sosyal eşitliğe ve manevî değerlere bağlı kalmaktan geçtiğini savunmuştur. Ayrıca, Türk töresi ve Türk kimliği gibi değerleri de önemsemiştir. Türk devletçiliğinin tarihinde, yazılı kaynaklarda ve folklorda korunan manevî servet, aile geleneği ve yaşam tarzı onun için önemliydi. Hüseyinzade'nin *Füyuzat* dergisinde dile getirdiği “İslamlaşmak, Türkleşmek,

⁶⁰¹ Hüseyinzade Ali Bey'in *Füyuzat*'ta yayınlanan makaleleri için bkz. Zemin Ziyayeva, “Azerbaycan Matbuatında Füyûzat Dergisi”, (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri Ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Ankara, 2016), 65-66.

⁶⁰² Sevil Garaşova, “XX. Yüzyıl Azerbaycan Fikir Tarihinde Ali Bey Hüseyinzâde'nin Yeri”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 16 (2004), 311.

⁶⁰³ Ziyayeva, “Azerbaycan Matbuatında Füyûzat Dergisi”, 75-77.

Avrupalılaşmak” hedefi, Füyuzatçılık edebî okulunun temelini oluşturmuştur. Onun temsil ettiği *Hayat* gazetesi ve özellikle *Füyuzat* dergisi, Türkçülüğün toplumsal, siyasî, edebî ve felsefî boyutlarına dair önemli bir olay olarak yükseliyordu.⁶⁰⁴ Hüseyinzade, Azerbaycanlıların Türk kökenini benimsediğini ve modern Batı kültürünü kabul etme arzusunda olduklarını ifade etmiştir. İlk olarak “Türk kanlı, İslam imanlı, Avrupa kıyafetli” şeklinde ifade edilen, sonradan “Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak” olarak anılan bu temel prensibi savunmuştur.⁶⁰⁵

“Avrupa kıyafetli” ifadesinin “muasırlaşmak” şekline dönüşmesi, Azerbaycan Türkleri için modernleşme ve çağdaşlaşma yolunda atılan adımları ifade etmektedir. Bu dönüşüm, Azerbaycanlıların genel olarak yaşam tarzlarında ve düşünce yapılarında da çağdaş Batı değerlerine uyum sağlama çabasını yansıtmaktadır. Avrupa kıyafetli olmak, modern fikirleri, bilimi ve teknolojiyi benimseme ve entegre etme amacını da taşıyordu. Bu dönüşüm, geleneksel ve modern arasında bir denge sağlama çabası olarak değerlendirilebilir. Azerbaycanlılar, kendi kültürel kimliklerini korurken, aynı zamanda çağın gereksinimlerine ayak uydurma ve gelişme yolunda ilerleme arzusu içindeydiler. Muasırlaşma kavramı da toplumsal, kültürel ve ekonomik alandaki değişimleri de ifade eder. Bu dönüşüm, modern eğitim, sanayileşme, teknoloji kullanımı ve bilimsel gelişmeye olanak sağlamıştır. Azerbaycan Türkleri için Avrupa kıyafetli olmak, modernleşme yolunda attıkları önemli bir adımı ve çağdaş dünyayla entegrasyonu simgelemiştir.

Hüseyinzade’nin ilerleme konusundaki ifadeleri, düşüncelerinin daha iyi anlaşılmasını sağlamak açısından dikkat çekici bir önem taşımaktadır: “Avrupalıların edebiyatlarına, sanayilerine, bilim ve eğitimlerine, keşiflerine ve icatlarına başvurmak istiyoruz, özlerine değil! Biz istiyoruz ki, İslam ülkesine onların fikirleri girsin, boğazlarına, mideleri girmesin. Biz istiyoruz ki, ülkemiz onların fikirlerini sindirsin, onların midelerinde sindirilsin...”⁶⁰⁶ Hüseyinzade, Avrupalıların edebiyat, sanayi, bilim, keşif ve icatlarına başvurmanın önemine değinirken bu başvurunun, kendi öz kimliğini kaybetmeden, öz değerlerinden ödün vermeden olması gerektiğini vurgulamıştır. İslam toplumlarının, kendi kültürel değerlerine ve kimliklerine sadık kalarak, Avrupa’nın başarılarından faydalanması gerektiğine inanmıştır. Ancak bu süreçte, dış etkilerin ülkenin kontrolünü ele geçirmesine engel olunmalıdır. Aksi halde, ülkenin özgün kimliğini yitirerek yabancı etkiler altında şekillenme riski ortaya

⁶⁰⁴ Garaşova, “XX. Yüzyıl Azerbaycan Fikir Tarihinde Ali Bey Hüseyinzâde’nin Yeri”, 311.

⁶⁰⁵ Çamalan, “Azerbaycan Tahsilinin Temelleri: Çarlık Rusyası Devrinde Maarifçi Aydınların Faaliyetleri”, 44; Yüksel, *Azerbaycan’da Fikir Hayatı ve Basın*, 34.

⁶⁰⁶ Quliyev, “Əli Bəy Hüseynzadə Azərbaycan Maarifçiliyinin Korifeylərindən Biri Kimi”, 8.

çıkacaktır. Bu değerlendirmeler, modernleşme ve ilerleme doğrultusunda hassas bir denge kurulmasının zorunluluğuna vurgu yapmaktadır.

Rusya'daki Türk aydınları için kimlik sorunu büyük bir endişeydi. Azerbaycan Türkleri, Rus ve İran kültürleri arasında gidip geliyorlardı ve Hüseyinzade, Güney Kafkas Müslümanlarının kimliğini Türk olarak tanımlayanlardan biriydi. 10 Haziran 1905 tarihinde *Hayat* gazetesinde, “Türkler kimdir ve kimlerden oluşurlar?” adlı bir dizi makale yayınlamıştır. Yazarın üzülen şekilde dediği bilinmektedir:

“Tarihimizi, milliyetimizi, büyüklerimizi, dilimizi, kahramanlarımızı ve dinimizi karalama amacı güden yayınlara aldanmamalıyız. Bu yazıların amacını anlamakta zorlanıyoruz. Türklüğümüzle gurur duyarken Türk milletinin kimlerden oluştuğunu bilmeyen yazarlarımız var. Saad B. Ebi Vakkas'ın medeniyet hizmetini İranlılardan değil Araplardan sormalıyız. İranlıların eski medeniyeti yıkmış olmalarına rağmen İslam medeniyetine de katkıları olmuştur. Timur'un da Türk medeniyetine katkısı, Kıpçak ve Osmanlı halkına değil Orta Asya Türklerine yöneliktir. Bu gerçeği anlamak için Semerkand'ı süsleyen sanat eserlerine, Babür'ün abidelerine ve Çağatay edebiyatına bakmalıyız. Tarihimizdeki büyük insanlara ait gerçekleri ortaya çıkarmak için önce kim olduğumuzu bilmeliyiz. İçimizde Özbeklerin, Kırgızların ve Başkırtların da Türk olduğunu bilmeyenler var. Bu nedenle, bu önemli meseleyi bugün değil uzun yıllar ele almalıyız. Helsinki'de Fin-Uygur konularını inceleyen bir ilim derneği var. Petersburg'da Türk kavimlerinin hayatını inceleyen bir bölüm bulunuyor ve Radloff gibi uzmanlar da Akademi üyeleri arasında yer alıyor.”

Macaristan'da bu alandaki gelişmeleri göstermek için, Vambéry ve Ujfalvy gibi isimlere dikkat çekmek önemlidir.

“Avrupa genelinde, bu alanda çalışan doğu bilimcilerin sayısını yazmaya gazete sütunları yetmez. Bu önemli mesele nedeniyle bazı Avrupa bölgelerinde aylık ve yıllık dergiler yayınlanıyor. Garip olan şu ki, bu konu Türklere aitken, bu alanda uzman yetiştirmek için bir çaba neredeyse yok, hatta Avrupalı bilim insanlarının Türklere dair araştırmalarından haberdar olanlarımız da oldukça az. Elbette ki, son zamanlarda Şemsettin Sami, Necip Asım gibi değerli kişiler bu alanda ilerlemek için çaba sarf ettiler. Ancak ileriye gitmekte zorlandılar. Nedeni nedir? Çünkü bu konuda ilim mensuplarının güçlerini birleştirerek dernekler kurmaları, üniversitelerde bölümler açmaları ve Türk arkeolojisini araştırmak için uzak ülkelere ilim heyetleri göndermeleri gerekmektedir.”⁶⁰⁷

Bu yazısında Hüseyinzade'nin önemli birçok noktaya değindiği görülmektedir. Tarihimizi ve büyüklerimizi anlamak için bilinçli bir şekilde araştırma yapmanın ve kendi kimliğimizi bilerek gurur duymanın, medeniyetimizin ve kültürümüzün farklı katkılarını anlamak için

⁶⁰⁷ Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 270-271; Uzer, “Ali Bey Hüseyinzade and His Impact on National Thought in Turkey and the Caucasus”, 138; Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, 87.

objektif bir bakış açısına sahip olmanın ve tarihi kaynaklara dayanarak gerçekleri ortaya çıkarmanın önemine vurgu yapmıştır. Öte yandan bir insanın tarihi anlayabilmesi ve geçmişiyile bağlantı kurabilmesi için önce kendi kimliğini ve kökenini bilmesi önemlidir. Kimlik bilinci, kişinin tarihiyle olan ilişkisini anlamlandırmak ve geçmişinden gelen kültürel mirası değerlendirmek için temel bir adımdır. Bu bağlamda yazar bu metinde verdiği mesajla Azerbaycan Türkleri, tarihsel kimliklerini daha iyi anlayarak kökenlerini daha iyi kavrayacak ve asimilasyondan korunacaklar. Bu süreç, millî bilincin oluşmasına katkı sağlayarak kültürel bağlarını güçlendirecektir. Tarihi bilinç, toplumun birlik ve beraberlik duygusunu pekiştirerek kültürel mirasın korunmasına ve gelecek nesillere aktarılmasına yardımcı olacaktır. Ayrıca Türk milletinin tarihini ve kültürel mirasını anlamak için önemli bir konunun ele alınması gerektiğine dikkat çeken Hüseyinzade, Türklerin kendi tarihini daha fazla araştırması istenmiş, millî kimliğin ve tarihi bilincin güçlendirilmesine yönelik bir ihtiyacı yansıtmıştır. Yabancıların Türklerin tarihini daha fazla araştırması ise Türk halkının kendi tarihine yeterince ilgi göstermediği ve tarihini başkalarının elinde bıraktığı eksikliğini göstermektedir. Bu durum, yazarın Türk halkına kendi tarihine sahip çıkması ve araştırması gerektiği yönünde bir mesaj vermek istediğini gösterir. Bu da millî kimliğin ve bilincin farkındalığını oluşturma yolunda atılan önemli adımlardandır.

1904 yılında Kahire’de yayınlanan bir Türk gazetesinin ‘Kısm-i Edebî’ köşesinde “Mektub-i Mahsus” başlığıyla yazdığı yazıda önceden Tatar adıyla farklı bir ırk olarak tanımlanan Kafkasya, Kazan, Kırım, Orenburg ve diğer Türk topluluklarının “Türkoğlu Türk olduklarını” ve dillerinin, millî kültürlerinin aynı olduğunu bilimsel dayanaklarla açıklamıştır. Aynı zamanda dünya genelinde yaşayan Türklerin aynı İslamî inanç altında, mezhep ayrımı ötesinde, aynı ırkın mensupları olarak birbirlerini sevmeleri gerektiğini, Pantürkizm ve Panislamizm gibi sunî ideolojilere ihtiyaç olmadığını savunmuştur.⁶⁰⁸

Askar Guliyev, milliyetçi kimliği ile ön plana çıkan Hüseyinzade’nin değerli bir şahsiyet olduğunu ona atfedilen hitapları yazarak şöyle belirtmiştir: Azerbaycanlı büyük düşünür, millî ideoloji seviyesinde Türkçülüğün “Ana Yasası” olarak değerlendirilen “Türkleşmek, İslamlaşmak, Avrupalılaşmak (müasirleşmek)” üçlüsünün yaratıcısı ve ilk öncüsü, Azerbaycan millî bayrağının renk sembolizminin yaratıcısı, Türk dünyasındaki millî kimlik ve millî bağımsızlık düşüncesinin savaşçısı, 20. yüzyılın Azerbaycan edebiyatında Füyuzat edebî akımının kurucusu, ansiklopedik kişilik, büyük eğitimci-pedagog “Kafkasya Müslümanlarının atası”, “Kafkasya’daki Türk çocuklarına Türklüğünü bildiren, soykökünü öğreten”, “resul-i-

⁶⁰⁸ Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, 86.

hak” (hak elçisi), “Türk ırkının en mükemmel önderi”, “külli-müslüman âleminin iftiharı”, “Türk halklarına kimliğini bildiren deha”, “bütün Türk dünyasında peygamber gibi ufuklar açan”, “ilk Turancı”, “deha düşünür”, “üstün zekâlı”, “kuzey güneşi”, “bütün Türk dünyasının savaşçısı”, “Türkçülüğün babası (atası)”, “milliyetçi ve düşünür”, “imanlı Türkçü”, “yazı ustası” ve benzeri yüksek sıfatlarla anılır ve takdir edilirdi. Bu abartılı övgüler, aslında onun çalışkan, ileri görüşlü, eğitime ve millî kimliğe büyük önem veren bir düşünür ve aydın olarak anılmasını mecazî ifadelerle vurgulamaya yöneliktir. Elbette, bütün bunlar sebepsiz değildi. Çünkü bu büyük insan, deha-düşünce ve söz adamı yetmiş altı yıllık şerefli ömrünün yarım asrından fazlasını yorulmadan, usanmadan Türklüğün gelişimine, özellikle Azerbaycan halkının millî uyanışına ve kimliğine, eğitim ve kültürünün yükselişine, millî bağımsızlık mücadelesine ve millî devletçiliğin oluşturulmasına adanmıştır.⁶⁰⁹ Burada yer alan abartılı hitaplar, Hüseyinzade’yi öven aşırı övgü ve yüceltmeler içermektedir. Yazarın, Hüseyinzade’yi bu tür abartılı tasvirlerle anması onun büyüklüğünü, emeklerinin değerli olduğunu ve hizmetlerinin büyüklüğünü vurgulamaya çalışması sebebiyledir.

Kuzey Azerbaycan’daki Rusya Müslümanları arasında, Osmanlı Devleti’nde güç kazanan Türkçülük akımının etkisiyle Türkçü düşüncelerin yayılmasının büyük bir önem taşıdığı söylenebilir. Özellikle 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren, Azerbaycan romantik Türkçüleri büyük ölçüde Türkiye’deki edebî ve kültürel çevrelerle etkileşim halinde olmuş ve siyasî açıdan bu çevrelerden önemli derecede etkilenmişlerdir. Bu dönemde, Pantürkizmi siyasî açıdan kullanan ilk Azerbaycanlı aydın olan Hüseyinzade, daha sonra Ziya Gökalp tarafından da sloganlaştırılacak olan “Türkleştirmek, İslamlaştırmak ve Avrupalılaştırmak” fikrini ilk kez ortaya atmıştır. Hüseyinzade, Azerbaycanlıların aslında Oğuz Türkleri olarak Osmanlı Türkleriyle aynı halk olduklarını ve bu nedenle ayrımcı bir tanımlamaya ihtiyaç olmadığını ileri sürmüştür. Hüseyinzade, Kafkasya Türklerinin ulusal kaderlerinin İslam dünyasının manevî ve siyasal önderi durumundaki Osmanlı Devleti ile birleşmek yönünde olduğunu düşünmüştür. Onun bu düşüncelerinin *Hayat* ve *Füyuzat* gibi gazete ve dergilerde yayınladığı yazılarında dile getirmiştir. Hüseyinzade, Azerbaycanlıların Oğuz Türkleri ve Osmanlı Türkleriyle olan bağlarını vurgulayarak, birlik ve dayanışma içinde olma isteğini dile getirmiştir.⁶¹⁰

Hüseyinzade, geçmişte İstanbul’da Harbiye Mektebi’nde öğrenci olarak bulunmuş ve aynı zamanda İttihat ve Terakki Komitesi’nin kurucu üyelerinden biri olarak örgütlenme

⁶⁰⁹ Quliyev, “Əli Bəy Hüseynzadə Azərbaycan Maarifçiliyinin Korifeylərindən Biri Kimi”, 6-7.

⁶¹⁰ Turan, “Kuzey Azerbaycan’da Modern Ulusal Kimliğin Gelişim Sürecine Genel Bir Bakış”, 434-435.

konusunda önemli bir rol üstlenmiştir. Daha sonrasında 1904 yılında Bakü'ye döndüğünde, Ağaoğlu ile yakın bir çalışma ilişkisi kurmuştur. Hüseyinzade ile birlikte Kafkasya'ya gelerek çalışmaya başlayan İttihatçılardan Abdullah Cevdet ve Ahmet Kemal de, Hüseyinzade ile birlikte Ağaoğlu'nun İttihat ve Terakki Komitesi'ne daha sıkı bağlarla bağlantı kurmasına yardımcı olmuştur. Bu işbirliği sayesinde, Ağaoğlu'nun daha sonra İstanbul'a yerleşme sürecini kolaylaştırmıştır ve bu durum kuşkusuz düşünce yapısını da etkilemiştir.⁶¹¹ Hüseyinzade'nin İttihat ve Terakki Komitesi'ne katılması ve Ağaoğlu ile yakın çalışması, onun politik alanda etkin bir figür olduğunu ve çevresindeki düşünce liderleriyle başarılı işbirlikleri kurabildiğini göstermiştir. Bu durum aynı zamanda Hüseyinzade'nin stratejik düşünce yapısının Azerbaycan politikasında önemli bir rol oynadığını ve siyasî arenada güçlü bir liderlik potansiyeline sahip olduğunu ortaya koymuştur.

1904 yılında Bakü'ye döndüğünde Rusya için askeri ve siyasî açıdan durum karışıktı.⁶¹² 1905 yılındaki ihtilal hareketleri ile birlikte Azerbaycanlı aydınların politik faaliyetleri başlamıştı. Azerbaycanlı aydınlar daha özgür bir ortamda gazete çıkarmaya başlamışlardır. Yükselen siyasî farkındalık ve özgürlük talepleri, çeşitli toplumsal grupların katılımıyla güçlü bir siyasî eylemin doğmasına neden olmuştur. Basın organları, insanların seslerini duyurması ve düşüncelerini ifade etmesi için önemli bir platform haline gelmiştir. 7 Haziran 1905 tarihinden sonra Bakü'de, Hüseyinzade ve Ahmet Ağaoğlu liderliğinde *Hayat* gazetesi yayın hayatına başlamıştır. Bu gazetenin yayınlanması, sadece Azerbaycan Türklerinin hayatında değil, tüm Rusya Türklerinin hayatında büyük bir olaydı. Gazete, Azerbaycan gazeteciliğinde dil açısından yeni bir akımın doğmasına öncülük etmiştir. Bu da basın ve edebiyatta Osmanlı edebî şivesinin kabulü anlamına geliyordu. Bu düşüncenin öncüsü Hüseyinzade olmuştur. Yazılarını Yeni Osmanlı Türk Edebiyatı dilinde yazarak, yerli Azerbaycan yazarlarını büyük ölçüde etkilemiştir. Böylece, *Hayat* gazetesi ve başyazarı Hüseyinzade, Azerbaycan Türkleri ile Osmanlı Türkleri arasında ortak bir dil ve hatta edebiyat oluşturma çabası içindeydi. Gazete bu yönde büyük başarı elde etmiş ve Azerbaycan basınında derin izler bırakmıştır. 1906 yılında, 102. sayıdan sonra Ahmet Ağaoğlu gazeteden ayrılmış ve yayını Hüseyinzade

⁶¹¹ Shissler, *Between Two Empires Ahmet Ağaoğlu and the New Turkey*, 117; Ahmet Ağaoğlu, 1911 yılında Türk Derneği'nde etkin rol oynayarak ve sonrasında Türk Ocakları ve onun yayın organı olan Türk Yurdu'nda gösterdiği çabalarla öne çıkan Türkçü bir aydın olarak bütün bu faaliyetlerde Hüseyinzade Ali Bey'le birçok ortak noktada buluşmuşlardır. İki aydının da dostluklarının mahiyetini daha iyi anlamak için bkz. Yılmaz Özkaya, "Ahmet Ağaoğlu'nun Hüseyinzade Ali Bey'e Mektupları", *Türk Yurdu*, c. 31, sy. 284 (Nisan 2011): 14-25.

⁶¹² Bu karışık durumun mahiyeti ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, 378-390.

tek başına devam ettirmiştir. Toplamda 352 sayı yayımlanmıştır.⁶¹³

Hayat gazetesinin 1905 yılında yayınlanan 7 numaralı sayısındaki ‘Gazetemizin Dili’ adlı yazısı Hüseyinzade’nin dil konusundaki düşüncelerini ortaya koymak için iyi bir örnektir:

“Modernizasyon ile bu insan odaklı eğitim arasında çatışma bulunmamaktadır. Batılılar kendi bilimsel terimlerini Yunanca ve Latince gibi ölü dillerden aldıkları gibi, biz de bilimsel terimlerimizi Arapça ve Farsça gibi dillerden almalıyız. İslam hümanizmi ile çağdaş medeniyet arasındaki dengeleme, İslam’ın etkisi altında kalma ile modernleşmenin uyumlu bir şekilde bir araya getirilip getirilemeyeceği sorusu oldukça önemlidir, ancak bu başka bir tartışma konusudur. Gazetemizin dilini sadeleştirmeli mi, yoksa halkımıza kendi öz dili olan Türkçeyi mi öğretmeliyiz? Asıl mesele budur. Görüşümüze göre, yazdıklarımızdan daha basit bir dil kullanmak, Kafkas bölgelerinde konuşulan ağızları kullanarak yazmak pek mümkün değil. Hepimiz farklı yerlerden gelmişiz. Bu şivelerden birini tercih edemeyiz. Onları birleştirmemiz gerekiyor, çünkü ayrı ayrı hangi şiveyi seçsek bile eksiklikler bulunuyor. Yeni Türkçe artık eskisi gibi değil.”⁶¹⁴

Diğer Ali Şir Nevai’nin bir şiirinden örnek vererek sözlerinde devam etmiştir:

Uçmak içre hayat tapgaylar

Tamuğdan necât tapgaylar

“Tamu’nun cehennem, uçmağın cennet olduğunu içimizden anlayacak biri var mı? Hayır, çünkü bunlar eski Türkçedir. Yeni Türkçe ise hem İslam medeniyetinin hem de tarihsel olayların etkisiyle Arapça ve Farsça’dan birçok kelime almış, zamanla bu iki dille birleşmiştir. Türklerin millî kimliği İslam’ı benimsemeye uygun olduğu gibi, dilleri de Farsça ve Arapça kökenli kelimeleri kabul etmeye elverişlidir. Ruslar, Fransızlar, İngilizler gibi yeni Avrupa dilleri ilerlemek için Yunanca ve Latince gibi ölü dillerden yararlandığı gibi, yeni Türkçe de bugün bir bakımdan ölü, bir bakımdan diri olan Arapça ve Farsça’nın sözcük hazinesini temel alarak gelişti. Böylece Osmanlı dili o kadar genişledi ki en yüksek fikirleri, en ince duyguları ifade etmek için Arapça ve Farsça’dan daha yetkin hale geldi. Bu durumda bu dil Avrupa dilleriyle rekabet edebilir. Türkçe, Arapça ve Farsça’nın sadece sözlüğünden faydalanır. Çünkü kendi dil yapısı bu dillere göre daha basit, daha anlaşılır ve daha olgundur. Sözcükler açısından Türkçe, Arapça ve Farsça’nın tüm sözcüklerine eğilim göstermez; kendi öz varlığına uygun olanları alır. Bu nedenle "Allah," "akıl," "dağ," "dal" gibi kelimeler tercih edilirken "yezd," "kiti," "guh," "diraht" gibi kelimeler dilimize girmez. Bilim ilerledikçe, icatlar ve keşifler arttıkça, bu yeni şeylere yeni isimler vermek gerekecektir. Avrupa dilleri bu isimleri Yunanca ve Latince’den alarak oluşturuyorlar. Ancak Yunanca ve Latince dilleri, ölü diller olduğu için bu dillerden alınan kelimeler, farklı anlamlarda basit veya karmaşık biçimde kullanılarak zenginleştiriliyor. Son yıllarda icat edilen fotoğraf, telgraf, fonograf, telefon gibi aletlere bakalım. Eski Yunanlılar bu aletlerin adlarını bilmedikleri için kendi dillerinde bu

⁶¹³ Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, (1994), 93; İlham Habibullayev, “Hüseyinzade Ali Bey (Turan) Hayatı ve Fikirleri”, (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul, 2001), 34-35.

⁶¹⁴ Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 271.

kavramlar için kelime yoktu. Ancak "ışık," "ses," "yazı" gibi öz kelimeleri kullanarak yeni kavramları ifade etmek için Yunanca kelimeleri kullanmak, böylece dili zenginleştirmek neden engel olsun? Neden Avrupalılar gibi hareket etmeyelim? Neden Farsça ve Arapça gibi tarihsel, dini ve edebi ilişkisi olan dillere başvurmayalım? Bu dillerin kelimeleriyle dilimizi zenginleştirmek ve eksikleri tamamlamak için. Öz dilin değerini anlayan herkes, bu ikinci yolu tercih eder. Arapça ve Farsça kelimelerin karmaşık ve çirkin olduğunu düşünenlere sorarım; "kapitalist," "ekonomi," "basın müdürü" gibi kelimeler mi, yoksa "sermayedar," "iktisat," "matbuat müdürü" gibi kelimeler mi daha karmaşık ve çirkin? Bir eseri Avrupa dillerinden çevirirken, kelimeyi gerçek ve kesin anlamıyla mı almalı, yoksa halkın kolayca anlayabilmesi için asıl anlamını bozmalı mı?"⁶¹⁵

Burada dilin sadeleştirilmesi veya öz Türkçenin öğretilmesi gibi seçenekler arasında bir denge kurmanın önemli olduğu görülmektedir. Yazar, yazıların daha basit bir dilde yazılmasının Kafkas bölgelerinde konuşulan ağızları içerecek şekilde mümkün olmadığını belirtmiştir. Ayrıca, farklı bölgelerden gelen insanların bulunduğu bir toplulukta, bu farklı ağızların birleştirilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Dilin sadeleştirilmesi veya öz Türkçenin öğretilmesi noktasında dengeli bir yaklaşımın benimsenmesi gerektiği ima edilmektedir. Dilin basit ve anlaşılır olması ile toplumsal çeşitliliğin ve öz Türkçenin korunması arasında bir denge kurulması önemlidir. Bu denge, toplumun hem iletişimde kolaylık sağlamasına hem de kendi kültürel ve dili değerlerini sürdürmesine yardımcı olacaktır. Öte yandan yazarın Arapça ve Farsça kökenli kelimelerin kabulünü savunması, 19. yüzyılın Kuzey Azerbaycan'daki dil tartışmaları bağlamında, o dönemdeki ana dilde eğitim ve tek bir ortak dil savunularak modernleşme çabalarının yanında özgün ve çeşitli bir dil yapısının korunması gerekliliğini vurgulayabilir. Yazarın görüşü, modernleşmenin yanı sıra kültürel çeşitliliğin ve tarihsel bağların da dilin gelişiminde önemli bir rol oynayabileceğini göstermektedir. Fakat Arapça ve Farsçanın etkisinden çıkılmaması, modernleşmenin gerçekleşmesini sınırlandırabilir. Çünkü modernleşme genellikle dilde sadeleşme, etkin iletişim ve uluslararası alanda rekabet yeteneği gibi unsurları gerektirir. Eğer dildeki yoğun Arapça ve Farsça etkisi devam ederse, anlaşılabilirlik azalabilir ve uluslararası iletişimde güçlükler yaşanabilir.

Hüseyinzade, *Hayat* gazetesinin kapanmasının ardından yine Zeynelabidin Tagiyev'in malî destekleriyle *Füyuzat* dergisinde müdürlük ve başyazarlık görevlerini üstlenmiştir. Dergide, Osmanlı Türkçesi'nin yayılmasını ve Türklerin edebî dilinin Osmanlı Türkçesi olmasını istemiştir. Aynı zamanda, *Füyuzat* dergisinde Azerbaycan kültürünün İran ve Rus tesirinden arındırılması gerektiğini, Türklerin manevî birlik kurmaları ve Türklerin esas olarak "Türkleşmek, İslamlaşmak, Avrupalılaşmak" prensipleriyle çalışmaları gerektiğini işlemiştir.

⁶¹⁵ Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 271-272.

Bu süreç, Azerbaycan edebiyatına büyük katkılar sağlamış ve Hüseyinzade veya Füyuzat devresi olarak anılmıştır. *Füyuzat* dergisiyle, Azerbaycan edebiyat sahnesine ‘romantik güzideler edebiyatı’nı⁶¹⁶ getirmiştir. Osmanlı Tanzimat ve Servet-i Fünûn edebiyatı ise hareketin ilham kaynaklarından biri olmuştur.⁶¹⁷

Sevgi Garaşova’ya göre *Füyuzat* dergisi, *Hayat* gazetesi gibi devrim karşıtı düşüncelere sahip, Pantürkist ve Panislamist yaklaşımları benimseyen, kozmopolit bir yayın organıydı. Her sayısında İslam propagandası içeren yazılar yer alırken, Osmanlı paşalarının ve yazarlarının fotoğrafları, kutsal yerlerin tasvirleri sıkça yayınlanıyordu. Azerbaycan’ın yaşamı ise neredeyse göz ardı ediliyordu. Hüseyinzade, Hasan Sabri Ayvazov ve diğer yazarların *Füyuzat*’ta yayınlanan eserlerinde Azerbaycan halkının özgün edebiyatı, kültürü, dili ve bağımsız geleceği reddediliyordu.⁶¹⁸ Hüseyinzade’nin *Füyuzat*’taki eserlerinde, Azerbaycan halkının özgün edebiyatı, kültürü, dili ve bağımsız geleceği hususlarının göz ardı edildiği belirtilmektedir. Ancak, bu durum, Hüseyinzade’nin aslında Azerbaycan’ın bağımsızlığını ve millî bilincin oluşmasını desteklediği ve modernleşmeyi önemseydiği gerçeğiyle çelişmektedir. Hüseyinzade, *Füyuzat*’ta belirtilenlere rağmen, eserlerinde Azerbaycan’ın millî kimliğinin güçlenmesini ve bağımsızlığının sağlanmasını teşvik etmiştir. Bu çelişki, Hüseyinzade’nin eserlerinin yüzeysel analizinden öte, daha derinlemesine bir inceleme gerektirmektedir. Hüseyinzade’nin dönemin siyasî ve toplumsal koşullarıyla kurduğu etkileşimin yanı sıra, eserlerinde sergilediği tutumun daha geniş bir bağlamda değerlendirilmesi de büyük önem taşımaktadır.

Hüseyinzade’nin söz konusu dergide ağır bir dil kullanması dikkat çekmiş ve ‘Servet-i Fünuncular’dan etkilendiği görülmüştür. Bu durum İsmail Gaspıralı’nın da dikkatini çekmiş ve Hüseyinzade’ye yazdığı mektubunda şöyle demiştir: “*Füyuzat*’ın birinci sayısını aldım. Güzel tertip ve güzel tab’olunmuş, hayırlı olsun. Lisanı biraz daha sadeleştirseniz avam sırasında daha ziyade münteşir olmayı mucip olurdu zannındayım.”⁶¹⁹ Aynı zamanda yeni Osmanlı Türk Edebiyatı tarzında yazdığı makalelerle, Azerbaycanlı yazarlar arasında destek bulan yeni bir grup oluşturmuştur. Bu yeni Osmanlı edebiyatının yazarları, Türkçelerini bu

⁶¹⁶ Güzide, seçkin anlamına gelir ve romantik güzideler edebiyatı, seçkinlerin romantik edebiyatı anlamını taşır. Edebiyatta güzideler ve hars edebiyatı, yani seçkinler ve halk edebiyatı olarak adlandırılır. Bu tür edebiyat, Mirza Feth Ali’den bu yana süregelen halkçı edebiyatın karşısında, romantik güzideler edebiyatı olarak ortaya çıkmıştır.

⁶¹⁷ Vecihi Sefa Fuat Hekimoğlu, “Türkiyenin Fikir Âleminde Etkin Bir Azerbaycan Türkü: Hüseyinzade Ali Turan”, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti-100: Müsəlman Şərqində İlk Parlamentli Respublika*, (Bakı: Dövlət Universiteti Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi, 2018), 770; Habibullayev, , “Hüseyinzade Ali Bey (Turan) Hayatı ve Fikirleri”, 38.

⁶¹⁸ Garaşova, “XX. Yüzyıl Azərbaycan Fikir Tarihində Ali Bey Hüseynzadə’nin Yeri”, 304.

⁶¹⁹ Habibullayev, , “Hüseyinzade Ali Bey (Turan) Hayatı ve Fikirleri”, 40.

tarzda kullanarak desteklemişlerdir.⁶²⁰ Hüseyinzade, siyasî olarak Osmanlı Devleti'ni bağımsız Türklüğün temeli olarak görmüş; bütün Türkler arasında Osmanlı Türkçesi'nin yayılmasını ve Türklerin edebi dillerinin Osmanlı Türkçesi olmasını istemiş. Kendisi de yazılarını oldukça düzgün Osmanlı edebî Türkçesiyle, o dönemde İstanbul'da kabul gören yeni edebiyat tarzıyla yazmıştır. Hüseyinzade'nin *Füyûzat*'taki yazılarıyla dikkat çeken ve kesin bir özelliği de, Azerbaycan Türklerini uzun bir süredir özellikle mezhep ayrılıkları yoluyla etkilemeye çalışan İran etkisine ve daha sonraki yıllarda güçlenen Rus egemenliğine karşı, Türklüğü, Türk kimliğinin safiyetini ve birliğini savunmuş olmasıdır. O, Azerbaycan Türklüğünün savunmasında yüksek bir noktada duran İslam kardeşliği fikrini ve Osmanlı Devleti'ni desteklemiştir.⁶²¹

Hüseyinzade'nin *Füyûzat* dergisindeki yazılarının en dikkat çekici yönü, ışığa, ilerlemeye, özgürlüğe, medeniyete, sanata, barışa, insanlığın sakin, dengeli, güzel ve uyumlu yaşamına olan sevgi ve bağlılığıdır. Hüseyinzade bu dergi aracılığıyla insanların manevî açıdan zenginleşmesine, cehaletten ve bilgisizlikten kurtulmalarına yönelik büyük çaba göstermiştir. Aynı zamanda, *Hayat* gazetesinde olduğu gibi, *Füyûzat* da yazarın Türk milliyetçiliğine ve onunla ilgili birçok konuya dikkat çektiği bir platform olarak görülmektedir. Yazarın dergideki çalışmaları sadece yukarıda belirtilen konularla sınırlı değildi. O, Türk milliyetçiliği konusunda makaleler kaleme alırken, aynı zamanda Azerbaycan Türkleri için iki büyük tehlike olarak gördüğü Ruslaşma ve Farslaşma eğilimlerine karşı sert bir tutum sergilemiştir. Bununla birlikte, Şii ve Sünni ihtilafları gibi diğer önemli konuları da ele almıştır. Ele aldığı konulardan dolayı dergi bir süre sonra kapatılmıştır. *Füyûzat* dergisinin kapanması, Rusya'da baskıcı politikaların tekrar yükseldiği bir döneme denk gelmiştir.⁶²²

Azerbaycan'ın millî eğitim ve pedagoji fikir tarihine değerli katkılarda bulunmuş bu büyük düşünürün eğitim görüşleri ve ana dilde eğitimi desteklemesi Azerbaycan tarihi açısından önemlidir. O, Azerbaycan'ın eğitim alanındaki önemli figürlerinden biridir. Onun etkin faaliyeti, Azerbaycan'ın okul ve pedagoji düşünce tarihinde önemli bir rol oynamıştır. Millî uyanışın, kimlik oluşumunun ve millî düşüncenin gelişiminin yanı sıra millî eğitim hareketinin ilerlemesi, medya ve kültürün yükselmesi süreçlerinde özverili hizmetleri ve bağımsız devletçilik düşüncesi bağlamında değerlendirilmiştir. Yazarın zengin mirası, Azerbaycan eğitimine ve kültürüne katkıda bulunmuş, bu alandaki gelişmelerde öncü bir rol

⁶²⁰ Caferoğlu, *Azerbaycan*, 31-32.

⁶²¹ Yüksel, *Azerbaycan'da Fikir Hayatı ve Basın*, 134.

⁶²² Habibullayev, , "Hüseyinzade Ali Bey (Turan) Hayatı ve Fikirleri", 41-42.

üstlenmiştir.⁶²³ Eğitimde Batı'nın ilerleyişini örnek alınması gerektiğini savunmuştur;

*“Bugün, bilim ve edebiyat alanlarında Türk dili üzerinden ilerleme kaydedilmiştir. Bu nedenle, Doğu coğrafyasında en değerli kültürel miras olarak Türk dili ve edebiyatı ortaya çıkmıştır. Avrupa'nın maarifini ve ilmini, edebiyatını, sanat ve sanayisini anlamaya ve milletimize yönelik yayınlar yapmaya odaklanmalıyız.”*⁶²⁴

Hüseyinzade'nin, geçmişte ortaya koyduğu zeki fikirlerinin günümüzde de geçerliliğini sürdürdüğü açıktır. Birleşmiş Milletler, 21. yüzyılı “Eğitim Çağı” olarak ilan etti. Ancak Hüseyinzade ise yüz yıl önce 20. yüzyılı “bilgi ve bilim çağı” olarak düşünüyordu (aslında ‘eğitim çağı’), ve Azerbaycan halkının eğitim, öğrenme ve kültürde gelişeceğine inanıyordu. Eğitim alanındaki gelişmeleri öngörebilme kabiliyeti, onun eğitim sistemini geniş bir perspektiften değerlendirdiğini ve toplumun ilerlemesi için bu alana olan odaklanmasının önemini anladığını gösterir. O, millî bağımsızlığın eğitim, bilgi ve kültürün gelişimiyle sağlanabileceğini savunmuş, bunun temel bir aracının da ana dil eğitimi olması gerektiğini belirtmiştir. Bu prensipler, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde somut olarak hayata geçirilmiş ve günümüzde bağımsız Azerbaycan'da millî eğitim, temel olarak ana dil üzerine inşa edilmiştir. Hüseyinzade, Avrupa'nın bilim, eğitim ve kültürel kazanımlarının benimsenmesini teşvik etmiş, fakat yerel değerlerin de korunmasının gerekliliğini ısrarla vurgulamıştır. Maalesef Sovyet rejimi, Hüseyinzade'nin mirasını tahrif etmeye yönelik çabalar içerisine girmiş ve onun görüşlerini gölgelemeye çalışmıştır. Ancak, bu çabalara rağmen onun fikirleri, Azerbaycan eğitim sistemine öncelikli bir yön verme noktasında hala önemli bir konuma sahiptir.⁶²⁵

3.3.14. Mehmet Said Ordubadi (1872-1950)

Mehmet Said Ordubadi (1872-1950), yoksul bir ailenin çocuğu olarak Ordubad'da doğdu. Babasını kaybettikten sonra ailesinin geçimini üstlendi ve ipekçilikte uzmanlaştı.⁶²⁶ Ordubadi, 20. yüzyılın başlarında toplumsal konuları işleyen birçok eser yazdı. Eserleri Azerbaycan edebiyatının önemli bir parçası olarak hala okunmaktadır.

19. yüzyılın son çeyreğinde Azerbaycan'da hızla gelişen kültürel ve sosyal hayat, “usul-i

⁶²³ Quliyev, “Əli Bəy Hüseynzadə Azərbaycan Maarifçiliyinin Korifeylərindən Biri Kimi”, 6.

⁶²⁴ Sevda Süleymanova, “Ali Bey Hüseynzade'nin Türkçülük İdeaları”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, VII. Cilt, 1-5 Ekim 2018, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayın., 2022), 188.

⁶²⁵ Quliyev, “Əli Bəy Hüseynzadə Azərbaycan Maarifçiliyinin Korifeylərindən Biri Kimi”, 8.

⁶²⁶ Ramin Sadıkov, “Mehmet Sait Ordubadi'nin (1872-1950) Azerbaycan Milli Kültür ve Sosyal Hayatındaki Yeri”, (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, 2009), 29-34.

cedid” okullarının açılmasını teşvik etmiştir. Ordubadi’nin hatıratına göre, bu okulların açılmasında Ordubad’ın cömert aydınları ve zenginleri önemli bir rol oynamıştır. 1901 yılından itibaren, ailesine destek olmak amacıyla Ordubadlı zenginlerden Rızayev’in ipek fabrikasında çalışırken, aynı zamanda edebî çalışmalarına devam eden Ordubadi, fabrikada yaşadığı olaylardan ve gözlemlerden etkilenmiştir. Hatıratında, fabrika sahibinin acımasız olduğunu, işçilerin ücretlerini eksilttiğini hatta polisler hamalları dövdürttüğünü anlatmıştır.⁶²⁷

1906 yılında Ordubad’da kurulan siyasî cemiyete katıldı. Cemiyetin üyeleri arasında genç aydınlar yer alıyordu ve toplantılarda Rus İhtilali ve sosyal demokratların faaliyetleri tartışılıyordu.⁶²⁸ Bu cemiyetin kuruluşu ve Ordubadi’nin üyeliği, dönemin siyasî ve toplumsal bağlamını yansıtmaya açısından önemlidir. Bu veriler, Ordubadi’nin dönemin siyasî olaylarına ilgi gösteren bir aydın olduğunu göstermektedir. Bu tür cemiyetler, toplumsal değişimin ve siyasî görüşlerin etkisini yansıtan önemli tarihsel kaynaklardır. Nitekim Ordubadi’nin mesdice gidip ders almayı reddederek dönemin siyasî olaylarına ilgi duyması ve toplumu aydınlatmak için gösterdiği çabalar, Azerbaycan modernleşmesinde önemli basamaklardandır.

Ordubadi, eserleri ve yazılarıyla halkı toplumsal sorunlara ve adaletsizliğe karşı bilinçlendirmeyi amaçlamıştır. Niyeti, insanları gaflet uykusundan uyandırarak toplumsal değişim ve adalet için harekete geçmelerini teşvik etmektir. 1904 yılında “*Gaflet*” adlı şiirler risalesini yazan Ordubadi, Ocak 1906 yılında Tiflis’e giderek gazeteci Ömer Faik Numanzade⁶²⁹ ile tanışmıştır. Numanzade, risaleyi yayınlamayı kabul etmiş ve önsöz yazmıştır. Eser, Tiflis’te Gayret matbaasında basılmıştır. Risalede mollaların cehaleti eleştirilince, Ordubad’ın Bahaîlik⁶³⁰ propagandası yaptığı iddia edilip küfrüne fetva

⁶²⁷ Sadıkov, “Mehmet Sait Ordubadi’nin (1872-1950) Azerbaycan Milli Kültür ve Sosyal Hayatındaki Yeri”, 35-36.

⁶²⁸ Sadıkov, “Mehmet Sait Ordubadi’nin (1872-1950) Azerbaycan Milli Kültür ve Sosyal Hayatındaki Yeri”, 38; Nuray A. İbrahim, “Mehmet Sait Ordubadi’nin Romanlarında Toplumsal Sorunlar”, (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İstanbul, 2021), 14

⁶²⁹ Ömer Faik Numanzade, 1872’de Gürcistan’da doğdu. Hayatının büyük kısmını toplumsal faaliyetler ve siyasî mücadelelerde geçirdi. Azerbaycan matbuatında etkili bir rol oynadı ve Kafkasya’daki Türk topluluklarının yaşamını ele alan eserler verdi. Ömer Faik’in yazıları, çağının koşullarına rağmen toplumu bilinçlendirmeye ve milli duyguları canlandırmaya yönelikti. Ömer Faik Numanzade’nin yazarlık ve toplumsal faaliyeti, Şark-ı Rus gazetesinden Molla Nasreddin mecmuasına geçişiyle devam etti ve Gayret Matbaası, Azerbaycan kitap neşriyatında önemli bir rol oynadı. En büyük katkısı, Molla Nasreddin mecmuasının kuruluşu ve neşri sahasındaki etkinliği oldu. Özellikle, Gayret Matbaası’nın ilk günlerinde Celil Mehmetkuluzade ile birlikte Molla Nasreddin’i kurdu ve yönetti. 1937’de ise hayata gözlerini yummuştur. Bkz. Abbas Zamanof, “Ömer Faik Numanzade (1872-1937)”, Çev. Yavuz Akpınar, *Edebiyat ve Beşeri Bilimler Dergisi*, sy. 7 (2024): 196-203; Ömer Faik Numanzade’nin gençlik yıllarından ölümüne kadar hayatı hakkında detaylı bilgi için bkz. Jafar Mustafaev, “Kafkasya Türklerinden Ömer Faik Numanzade’nin Hayatı ve Faaliyetleri (1872-1937)”, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, 2019).

⁶³⁰ Bahailik, 19. yüzyılda İran’da Bahâullah tarafından kurulan ve evrensel barış, adalet ve insanlığın birliği gibi ilkeleri savunan monoteist bir din olarak incelenmektedir. Sosyolojik ve antropolojik perspektiflerden ele

verilmiştir.⁶³¹ Şiirden kısa bir örnek verecek olursak:

“Gözün var ise hürriyyət zıyasından götür hisse,
Yaşa insanca, azad ol esaretten,
Yoğun bir zaman, bir özgürlük zamanı, bir çalışma zamanı,
Bana söyle görüm kim müsterih olmuş sefaletten?
Ne yattın ey misafir? Şafak söktü, kervan göçtü,
Özüntək (yalnız) pürxətər (sıkıntılı) menzil, Fayda yoktur bu rahattan?
Gel kardeş, atalım gafleti bi kenara,
Biraz gaflet kalsa, olmaz dahi çare...
Her işimiz gitti, geride hasret kaldı,
Avare koyan bizi gafletti bu gaflet.”⁶³²

Bu şiir, insanlara özgürlük ve insan haklarını hatırlatmayı hedefleyen güçlü bir mesaj taşımaktadır. Özellikle yazarın yaşadığı dönemde Azerbaycan toplumunda toplumsal ve siyasî sorunlarla mücadele etmek amacıyla kaleme alınan bu tür eserler, halkın aydınlanmasında önemli bir yere sahip olmuştur. Yazar, toplumun bilincini yükseltmek adına bir adalet ve özgürlük savunucusu olarak hareket etmiş, böylece toplumsal değişim için bir katalizör görevi üstlenmiştir. Bu şiirler, Azerbaycan’da aydınlanma sürecine hız kazandırmış ve toplumsal meselelere karşı duyarlılığı artırmıştır. Azerbaycan halkının özgür ve bağımsız olması gerektiğine eserlerinde sık sık vurgu yapan şair, aynı zamanda Azerbaycan’ın kültürel zenginliğini ve tarihini koruma arzusuna da vurgu yapmıştır. Ayrıca, yabancı yönetimlerin getirdiği yasaların yerel koşullara uygun olmadığını her zaman savunmuştur. *Qılınç ve Gələm* (Kılıç ve Kalem) adlı eserinde bu düşüncesini ifade eden şu sözleri buna en iyi örnektir:

“Azerbaycan halkının kültürel seviyesi, Araplar ve Farslarla karşılaştırıldığında oldukça yüksektir. Onları Arap ve Fars yönetimine (veya başka bir yönetime) itaat etmeye zorlamak, Araplar döneminden kalan yasaları temel alarak yerleştirmek çok zordur. Azerbaycan halkının tarihi, yabancı yönetimlere karşı ayaklanmalar temelinde oluşturulmuştur. Bu gerçeği göz önünde bulundurarak, Azerbaycan halkına kendi hükümetleri gibi, hatta yerel hükümetleri gibi görünen bir hükümet oluşturmali ve Azerbaycan’ın özgünlüğünü göz önünde bulundurmalıyız. Fars ve Irak’ta uygulanacak yasaların Azerbaycan’da uygulanması mümkün değildir çünkü bir milletin içinde yasaları uygularken ülkenin pozisyonunu, tarihini ve nüfusunun koşullarını dikkate almak

alındığında, Bahailik, farklı kültürler ve dinler arasında köprü kurma amacını taşıyan bir dini hareket olarak değerlendirilmektedir. Bkz. Ethem Ruhi Fırlalı, “Bahâilik”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 4, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1991), 464-468.

⁶³¹ Ayvaz Morkoç, “Memmed Seid Ordubadi ve ‘Qanlı Seneler’ Adlı Eserinde Ermeniler”, *Journal Of Social And Humanities Sciences Research*, c. 5, sy. 18 (2018): 388-389; Sadıkov, “Mehmet Sait Ordubadi’nin (1872-1950) Azerbaycan Milli Kültür ve Sosyal Hayatındaki Yeri”, 37.

⁶³² Morkoç, “Memmed Seid Ordubadi ve ‘Qanlı Seneler’ Adlı Eserinde Ermeniler”, 389.

gerekmektedir.”⁶³³

Mehmed Said Ordubadi, Azərbaycan modernləşməsinə önəmli katkılarda bulunmuş bir aydın olaraq öne çıkmaktadır. Eğitim ve aydınlanmanın modernleşmenin temel taşları olduğunu vurgulayarak, Azərbaycan halkının eğitim seviyesini yükseltmeye çalışmıştır. Ayrıca, Azərbaycan’ın yerel dilini ve kültürünü koruma konusunda önəmli bir savunucu olarak yerel kimliği koruma çabalarını desteklemiştir. Toplumsal adaletin modernleşme sürecinin ayrılmaz bir parçası olduğunu savunurken, siyasî reformlarla halkın daha fazla katılımını teşvik etmiştir. Ordubadi, Azərbaycan’ın bağımsızlığını ve ulusal kimliğini koruma konusundaki bağlılığıyla da modernleşme çabalarına öncülük etmiştir. Azərbaycan’ın çok yönlü bir edebiyatçısı olan Ordubadi, romancı, şair, gazeteci, tiyatro yazarı ve devlet adamı gibi çeşitli niteliklere sahiptir. Özellikle kaleme aldığı tarihi romanları ile tanınan Ordubadi, Azərbaycan edebiyatında tarihi roman türünün öncüsü olarak kabul edilir ve bu alandaki en önəmli temsilcilerden biridir.

3.3.15. Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934)

Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934) Tiflis’de doğdu, Müslüman medresesi ve Tiflis Birinci Klasik Gimnazyum’unda eğitim aldı. Lise yıllarında toplumsal faaliyetlerde bulunarak ödüller kazandı ve 1884 yılında başarıyla mezun oldu.⁶³⁴ 1898 yılında Petersburg Üniversitesi Hukuk Fakültesi’ni de bitiren Ali Merdan Bey, 1894 yılında Bakü’ye yerleşti ve hukuk alanında çalıştı. Farsça, Fransızca, İngilizce, Gürcüce dillerini öğrenerek, Hacı Zeynalabdin Tağıyev’in dikkatini çekti ve 1897 yılında *Kaspi* gazetesinin editörü oldu. Bakü Şehir Duması’nda da görev aldı.⁶³⁵ Bilinçli bir tavırla hareket eden, kendisini ulusal entelektüel çevrenin bir parçası olarak gören ve bu aidiyeti, liberal-demokratik değerlerin ve anayasal duyarlılıkların kök saldığı verimli bir zemin olarak kabul eden Ali Merdan Bey, ülkesinde modernleşme ve kalkınma adına önəmli çabalar göstermiş; bilgi temelli politikalar ve teknolojik gelişmelerle toplumu çağdaş seviyelere ulaştırmayı amaçlayan modern bir vizyon benimsemiştir.

Rus tarihindeki önəmli dönüm noktalarından biri olarak kabul edilen ve tüm Rus Müslümanlarının katılımıyla gerçekleşen üç büyük kongrede, Ali Merdan Bey’in siyasî ve entelektüel yetkinliği dikkat çekmiştir. Bu kongreler sırasıyla Ağustos 1905 yılında Nijni

⁶³³ Məmməd Səid Ordubadi, *Qılinc və Qələm*. Birinci hissə (Bakı: Şərq-Qərb, 2005), 195-196.

⁶³⁴ Cəmil Həsəni, *Tarixi Şəxsiyyətin Tarixi: Əlimərdan Bəy Topçubaşov* (Bakı: Azərbaycan Diplomatik Akademiyası, 2013), 23-25.

⁶³⁵ *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, c. 2, 407; Вагиф Агаев, “Алимардан Бек Топчибашев: Жизнь Во Имя Отечества”, *Diplomatiya Aləmi*, no. 23 (2009): 78-79.

Novgorod’da, Ocak 1906 yılında St-Peterburg’da ve Ağustos 1906 yılında da yeniden Nijni Novgorod’da düzenlenmiştir. Ali Merdan Bey’in ön plana çıktığı bu kongrelerin, aslında genel nitelikte toplantılar olduğu ve birlik sağlama sürecinin oldukça zorlu ilerlediği düşünüldüğünde, onun ümmetin etkili güçlerini bir araya getirme konusundaki rolü ve taşıdığı önem son derece büyüktür.⁶³⁶ Ali Merdan Bey’in girişimiyle, Duma içinde Müslüman fraksiyası⁶³⁷ oluşturulmuştur. Ali Merdan Bey, bu fraksiyanın hem başkanlığı görevini üstlenmiş hem de yedi kişiden oluşan bürosunun üyelerinden biri olmuştur. Çarlık rejiminin en güçlü dönemlerinde yürürlükte olan ulusal ayrımcılık politikalarını sert bir şekilde eleştiren bir tutum sergilemiştir.⁶³⁸ Bu bağlamda, ulusal ayrımcılığa yönelik eleştirilerini şu sözlerle dile getirmiştir:

*“Rusya’nın tüm tabakalarının hukuk eşitliği, vicdan özgürlüğü, söz özgürlüğü, şahsiyetin dokunulmazlığı, köylülere toprak verilmesi gibi konuların işlenip hazırlanmasında, bu kabileden olan genel devlet meselelerinde millî karakterli hiçbir meseleye izin verilemez. Rusya’nın tüm halklarının çıkarları buna izin vermez, dönemin tüm şartları buna karşıdır.”*⁶³⁹

Rusya Müslümanları I. Kurultayındaki konuşmasında:

*“...Biz bir soydan bir nesilden gelen, bir dine iman eden Türkleriz. Babalarımızın yurdu, Mağrip’ten Meşriq’e kadar genişlemiştir. Babalarımız kahraman bir millet olmalarına rağmen, bugün Kafkasya dağlarında, Kırım bağlarında, Kazan çöllerinde, babalarımızın yurdunda, öz vatanımızda, öz toprağımızda ihtiyaç ve taleplerimizi özgürce tartışma hakkımız kalmadı...”*⁶⁴⁰

Ali Merdan Bey’in ifadelerinden, Azerbaycan’ın geleceği için millî iradeyle kararlar alınması ve yerel sorunların bölgenin kendi halkı tarafından çözülmesi gerektiği yönündeki arzusu net biçimde anlaşılmaktadır. Ona göre, Azerbaycan’ın iç meselelerinde bağımsız hareket ederek millî bir politika izlemesi ve Rus egemenliğinin etkisinden sıyrılarak kendi çıkarlarına odaklanması büyük önem taşır. Ayrıca, Rusya’nın merkezi politikalarının bölgesel farklılıklara saygı göstermesi ve halkların özerklik haklarının korunması beklentisi onun bakış açısının önemli bir parçasını oluşturur. Ali Merdan Bey’in bu alandaki katkıları göz ardı edilemez. Bir asrı aşkın süren Rus işgalinin ardından Azerbaycan halkı, büyük fedakârlıklar ve bedeller sonucunda kendi bağımsızlığına erişmişti (1918). Ancak, bu bağımsızlığın uluslararası arenada tanınmaması, ülke ve halkı Bolşevik ideolojisi altında yeniden

⁶³⁶ Агаев, “Алимардан Бек Топчибашев: Жизнь Во Имя Отечества”, 79.

⁶³⁷ “Fraksiya” özellikle siyasî bir meclis veya parlamentoda, belirli bir görüşü, partiyi veya topluluğu temsil eden ve genellikle bir araya gelen bir grup milletvekilini ifade eder.

⁶³⁸ Əlimərdanbəy Топчубашов, *Paris məktubları* (Bakı: Azərneşr, 1998), 3; *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, c. 2, 408.

⁶³⁹ *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, c. 2, 408.

⁶⁴⁰ *Tarixin Felsefəsi: Retrospektiv və Perspektiv*, Yay. Haz. Əli Abasov və Əbüllhəsən Abbasov (Bakı: Azərbaycan Neşriyyatı, 2018), 380.

biçimlenen Rus emperyalizminin sömürgeci rejim tehdidine açık hale getirme riskini beraberinde getirmiştir. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurucu kadroları ve aydınları, bu tehlikenin farkına daha ilk günden vararak karşı karşıya kaldıkları sorunları uluslararası toplumun ve devletlerin dikkatine sunmaya özel çaba göstermeye başlamışlardır. Bu bağlamda, Azerbaycan Parlamentosu'nun kararıyla Paris'e gönderilen Temsilci Heyeti, halkın iradesini ve bağımsızlık yönündeki kararlılığını uluslararası arenada dile getirmek üzere önemli bir girişim başlatmıştır. Burada, bir yandan Çar Rusyası'nın çöküşünden sonra ortaya çıkan yeni bağımsız devletlerin - Gürcistan, Ukrayna, Kuzey Kafkasya vb. - bir yandan da Batı devletlerinin - ABD, İngiltere, Fransa, Almanya vb. - temsilcileriyle görüşmeler yapılmış, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsız bir devlet olarak uluslararası alanda tanınması için çaba gösterilmiştir. Ali Merdan Bey'in Bakü'deki Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti Başkanına ilettiği bilgiler, Temsil Heyeti'nin faaliyetlerini içermekle birlikte, devlet kurma, dış politika, yönetim ve uluslararası ilişkiler gibi pek çok önemli alanda öneriler sunmaktadır. Bu önerilerin yalnızca Azerbaycan'ın bağımsızlığını güvence altına almayı değil, aynı zamanda demokratik, sivil ve Batı standartlarına uygun bir devlet yapısını inşa etmeyi amaçladığı görülmektedir. Önerilerin, Paris çevresi ve Barış Konferansı'ndaki deneyimlerden yararlanılarak oluşturulduğu anlaşılmaktadır.⁶⁴¹ Bu çabalar, Ali Merdan Bey'in ulusal bağımsızlık mücadelesiyle birlikte modern bir devletin temel prensiplerini benimseme ve uluslararası alanda saygın bir konum elde etme amacını ortaya koyması açısından önemlidir.

Ali Merdan Bey, Peri Hanım ile olan evliliğinin Azerbaycanlı Müslümanların eğitimi açısından önemli bir katkı sunacağına ve aynı zamanda Hasan Melikzade Zerdabi'nin ideallerine hizmet edeceğine inanmıştır. Zerdabi'nin kızı olarak Peri Hanım, Ali Merdan Bey'in yanında hem öğretmen hem de güvenilir bir destekçi olarak yer almıştır. Bu evlilik, onun hayatında yeni bir dönemin başlangıcını teşkil etmiş ve uzun soluklu mücadelesinde daima Ali Merdan Bey'in yanında olmuştur.⁶⁴² Peri Hanım'ın ailesinden gördüğü destek de ilerleme yolunda karşılaştığı zorluklar karşısında Ali Merdan'a önemli bir motivasyon kaynağı olmuştur. Örneğin Hanife Melikova Zerdabi'nin, 26 Nisan 1908 tarihli mektubunda Petersburg'a Ali Merdan Bey'e şunları yazmıştır;

“Sizi burada görmeyi ne kadar arzuladığımı ifade etmek istesem de, işlerinizi düşündüğümde içim parçalanıyor, öfkeye kapılıyorum. Sonuç olarak, bu durum bir devin (çaba) işidir. Merdan, biraz kendini düşünmelisin. Vallahi, Bakülü insanları göz ardı ederek (en azından dışarıdan) Rus

⁶⁴¹ Topçubaşov, *Paris məktubları*, 5.

⁶⁴² Həsənlı, *Tarixi Şəxsiyyətin Tarixi*, 45.

toplumu içinde var olursanız, büyük bir değer kazanabilir ve Müslümanların eğitimi için daha etkili bir şekilde çalışabilirsiniz.”⁶⁴³

Eşinin ailesinin desteği, Ali Merdan Bey’in bu zorlu dönemde kendini yalnız hissetmeyip moral bulmasına önemli katkı sağlamıştır. 1900 yılında yaptığı uzun Avrupa seyahatinde Sofya, Belgrad, Budapeşte ve Viyana gibi şehirleri ziyaret etmiş; Paris’te düzenlenen bir dünya sergisini gezmiş ve ardından Londra ile Liverpool’a uğramıştır. Çekya ve Almanya üzerinden Rusya’ya dönüş yapan Ali Merdan Bey, seyahati süresince Avrupalıların Doğu’ya, özellikle Rusya’daki Müslümanlara yönelik bakış açılarını anlamaya odaklanmıştır. Ayrıca, Avrupa’da tanıştığı önemli isimlerle yaptığı görüşmeler, onun düşüncelerinde derin izler bırakmıştır.⁶⁴⁴ Ali Merdan Bey, Osmanlı Devleti, Kırım ve Kazan’daki yenilik hareketlerine büyük ilgi göstermiştir. Bu tür girişimler, onun ülkesinin geleceğiyle ilgili modernleşme ve yeniliklere olan güçlü ilgisini açıkça ortaya koymaktadır. Seyahati boyunca tanık olduğu teknolojik, kültürel ve sosyal gelişmeler, onun modern dünyaya ayak uydurma ve ilerleme isteğini daha da pekiştirmiştir. Hayatını yalnızca kendi halkının değil, tüm Rusya’daki Türk-Müslümanların bağımsızlık mücadelesine adanmış; yaşamının sonuna kadar Azerbaycan’ın bağımsızlığını yeniden kazanması için çabalarını sürdürmüştür.

3.3.16. Mehmet Emin Resulzade (1884-1955)

Mehmet Emin Resulzade (1884-1955), Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’nin (ADC) kurucusu ve ilk başkanıdır.⁶⁴⁵ Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’nin kurucularından biri olarak, ülkesinin bağımsızlık mücadelesine liderlik etmiş ve Azerbaycan’ın ilk demokratik cumhuriyetinin kurulmasını sağlamıştır. Resulzade, eğitim ve kültür alanında reformlar yaparak, millî bilinci ve aydınlanmayı teşvik etmiştir. Gazetecilik ve yayıncılık faaliyetleriyle, halkın bilinçlenmesi ve modern fikirlerin yayılması için çalışmıştır. Onun çabaları, Azerbaycan’ın çağdaş bir ulus-devlet olarak şekillenmesinde büyük rol oynamıştır.

1887 yılından itibaren Azerbaycan’da Batı tarzındaki okullar ‘usul-i cedid’ adıyla anılmaya başlandı ve Bakü’nün dışında ilk kez Tiflis’te eğitim hayatına geçti. Bu okullar, teknik eğitim altyapısını geliştirme hedefiyle faaliyet gösteriyor ve Rus Gori Enstitüsü mezunu öğretmenlerin liderliğinde çalışıyordu. Bu nedenle, yabancı temsilciler de bu okullarda ders

⁶⁴³ Rıdvan Çitil, “İsmail Bey Gaspıralı’nın Ali Merdan Topçubaşı’na Yazdığı Mektuplar”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, c. 4, sy. 3 (2015): 1030.

⁶⁴⁴ Həsənli, *Tarixi Şəxsiyyətin Tarixi*, 64.

⁶⁴⁵ Nesiman Yagublu, *Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi* (Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yay., 2015), 38. Doğumundan ölümüne kadar hayatı ve faaliyetleri ile ilgili detaylı bilgi için bkz. *Məhəmməd Əmin Rəsulzadə*, (Ed. Vəli Əlibəyov), (Bakı: Avrasiya Press, 2014), 3-48.

verebiliyordu. Eğitim seviyesi oldukça yüksek olan bu kurumlarda, matematik, coğrafya ve tarih gibi derslerin yanı sıra Farsça ve Rusça gibi diller de öğretiliyordu. Farsça ve Rusça derslerini Sultan Mecit Ganizade ile Habip Bey Mahmutbeyov vermektedir. Öğrenci sayısının giderek artması, okulların sürekli olarak genişletilmesine yol açıyordu. Resulzade de bu okullarda eğitim almıştı. O dönemin şartları göz önüne alındığında, bu okullar son derece nitelikli bir eğitim sunmaktaydı.⁶⁴⁶ Rus-Tatar okulundaki eğitimini tamamladıktan sonra Bakü Teknik Okulu'na devam eden Resulzade, hem Bakü'nün sosyal ve siyasî atmosferinden hem de Rusya'daki devrimci hareketlerden etkilendi. Gaspıralı İsmail Bey'in usul-i cedid okullarındaki eğitim anlayışı, onun ulusal meseleler üzerine yoğun biçimde düşünmesine olanak tanıdı.⁶⁴⁷ Müslümanların eğitim seviyesini yükseltmek için her türlü imkânı değerlendiren Resulzade'nin şu sözleri dikkat çekmektedir:

“O zaman birlik olup, bir okul inşa edelim ki, bu okuldaki mezun olan âlimler molla ve hoca olacaklardır. Bilinir ki, bizim âlimlerimizin çoğunun genel matematik bilgisi yoktur. Eğer modern yöntemlerle bir medrese olursa, hocalarımız çağdaş bilimlerle tanış olup hem kendileri gerçek âlim olacaklar, hem de milletin evlatlarını eğiteceklerdir. Bu saadet kapısının açılmasını Kafkasya devletlerinden, özellikle de Bakü'nün zenginlerinden bekliyoruz”⁶⁴⁸

Modern eğitim yöntemlerini benimseyerek bilimsel bilgiye dayalı bir reform gerçekleştirme isteği, onun yenilik ve gelişimi ön planda tuttuğunu, aynı zamanda geleneksel yöntemlerin artık yetersiz olduğunu ortaya koymaktadır. Bu yaklaşım, bilimsel düşüncenin ve çağdaş bilginin eğitim sistemine entegre edilmesi gerektiğine olan inancını açıkça yansıtır. Bu bağlamda Resulzade'nin eğitimle ilgili fikirleri, Azerbaycan'ın modernleşme sürecinde hayati bir öneme sahiptir. Ona göre, eğitim, milletin kalkınması ve bağımsızlığının temel taşlarından biridir. Bu çerçevede, toplumun her kesiminin eğitime erişim sağlaması gerektiğini vurgulamış ve özellikle kadınların eğitime özel bir hassasiyet göstermiştir. Millî kimliğin ve dilin korunması ve geliştirilmesinde eğitimin vazgeçilmez bir araç olduğu düşüncesini sıkça dile getiren Resulzade, demokratik ve özgür bir toplumun temelinde eğitimin bulunduğunu savunmuştur. Bu unsurların bir araya gelmesiyle toplumun refahının ve ilerlemesinin mümkün olacağı görüşünü benimsemiştir.

Mehmet Emin Resulzade, 1904 yılı sonunda Azerbaycan Türk işçileri arasında propaganda yapmak için kurulan Himmet örgütüne katılmış, kuruluşunda aktif rol oynamış ve *Himmet*

⁶⁴⁶ Yagublu, *Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi*, 46.

⁶⁴⁷ Yavuz Akpınar, “Mehmet Emin Resulzade”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 35, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2008), 2.

⁶⁴⁸ Faiq Qəzənfər oğlu Ələkbərov, *Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Dünya Görüşü* (Bakı: Elm, 2007), 88-89.

dergisini çıkarmıştır.⁶⁴⁹ Himmet, 1904 yılında Azerbaycan'da kurulan bir sosyalist örgüt olup, Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi (RSDWP) ile bağlantılı olarak faaliyet göstermiştir. Örgüt, özellikle eğitimin yayılması ve kadınların statüsünün iyileştirilmesi konularına vurgu yaparak toplumsal reformlara odaklanmıştır. 1905 devriminden sonra Himmet'in etkisi artmış, ancak Neriman Nerimanov, S. M. Efendiyev ve Meşhedi Azizbeyov'un⁶⁵⁰ da yer aldığı bu örgüt, hükümet baskıları sonucunda 1909 yılında organize bir güç olarak büyük ölçüde dağılmıştır.⁶⁵¹

1905-1907 yıllarında Azerbaycan'daki millî uyanış ve Çar Rusyası'na karşı mücadele, Resulzade'nin millî-siyasî görüşlerini şekillendirmiştir. Söz konusu tarihlerde eşit haklar ve özgürlük taleplerini içeren yazılar yazmış, bu talepleri “İnsanlara hürriyet, milletlere bağımsızlık!” şeklinde ifade etmiştir.⁶⁵²

Mehmet Emin Resulzade, Azerbaycan'ın modernleşme sürecinde eğitimi, toplumsal kalkınmanın temel dinamiği olarak benimsemiş, ancak bunu yalnızca geleneksel sistemle değil, Batı'dan esinlenen radikal bir düşünsel devrimle mümkün görmüştür. Eğitimdeki reform çabaları, sadece halkı aydınlatmakla kalmayıp, aynı zamanda millî kimliği ve bağımsızlık mücadelesini güçlendiren entelektüel bir yapı kurmuştur. Bu, onun toplumsal dönüşüm vizyonunun en belirgin izlerini yansıtmıştır. Resulzade'nin eğitim yaklaşımı, geleneksel kalıpları aşarak halkın modern dünyayla uyum içinde gelişmesini hedefleyen ve ileri görüşlü bir düşünsel temel oluşturma gayreti olarak değerlendirilebilir.

3.3.17. Sultan Mecit Ganizade (1866-1937)

Eğitim hayatına Usul-i Cedit okulunda başlayan Sultan Mecit Ganizade (1866-1937), sonrasında Şamahı'da bulunan Rus-Tatar okulunu tamamlamış, ardından Tiflis

⁶⁴⁹ Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, 209-210.

⁶⁵⁰ Meşhedi Azizbeyov (1876-1918), Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin (RSDFP) ilk üyelerinden biri olup, Azerbaycan'ın Sovyetleşmesi için aktif bir mücadele vermiş bir siyasî liderdir. 1896 St. Petersburg'a mülki mühendislik eğitimi almak üzere gitmiş ve 1898 yılında RSDFP'ye katılmıştır. Azizbeyov, 1905'te Hümmet sosyalist örgütünün önderlerinden biri olmuş, İran devrimine destek vermiş ve 1910'larda Bakü'de çeşitli sosyal yardım ve siyasî faaliyetlerde bulunmuştur. 1917 Ekim Devrimi'nden sonra Sovyet Rusyası'nın destekçisi olarak, çeşitli Sovyet görevlerinde bulunmuş, ancak 1918'de Türkistan yakınlarında Sovyet karşıtı hareketler nedeniyle tutuklanıp idam edilmiştir. Azizbeyov'un çalışmaları, Azerbaycan'daki sosyalist hareketler ve devrimci mücadelelerde önemli bir rol oynamıştır. Bkz. Yaqub Mahmudov, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, İki cildə I cild, (Bakı: Lider Nəşriyyat, 2004), 403-404.

⁶⁵¹ Swietochowski, *Russian Azerbaijan 1905-1920*, 52-55.

⁶⁵² Yaqub Mahmudov, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, İki cildə II cild, (Bakı: Lider Nəşriyyat, 2005), 306-307; Resulzade'nin 1903-1909 arasında hangi gazete ve dergilerde, kaç tane makale yayındığı ve bu makalelerin isimleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Yagublu, *Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi*, 442-497.

Aleksandrovski Öğretmen Enstitüsü'nden mezun olduktan sonra Habibbey Mahmudbeyov'la⁶⁵³ birlikte Bakü'de ilk özel Rus-Müslüman okulunu (1887-1891) kurmuştur. Bu okul, Azerbaycan eğitim tarihinde önemli bir yer tutmuş, 1891 yılında Rus hükümetinin müdahalesiyle ikiye bölünmüştür. Ganizade, bu okullardan birine müdür olarak atanmış, 1893 yılında Gaspıralı İsmail Bey ile Türkistan'a giderek Semerkand'da öğretmenlik yapmıştır.⁶⁵⁴ Ganizade, 1905 yılında Gori Öğretmen Okulu'na kaydını yaptıktan sonra 1908 yılına kadar da müfettiş olarak görevde bulunmuştur.⁶⁵⁵

Ganizade'nin M.T. Sidgi'ye⁶⁵⁶ yazdığı mektupta geleneksel edebî türlerin kendi tatminini sağlamadığını belirtmiş, sanat eserlerinin yeni türlerde yaratılmasının önemini vurgulamıştır. Ganizade, aynı zamanda bir çevirmen ve yazardı. 1894'te Lev Tolstoy'un *İlk Damıtcı* adlı oyununu çevirmiş ve Bakü'de sahnelemiştir. Bu eser Azerbaycan sahne tarihinde Rus dramaturjisinin ilk örneği olarak kabul edilir. Ganizade'nin edebî kariyerinin en önemli eseri *Mektubati-Şeyda Bey Şirvani* olup, bu eser geleneksel edebî türlere karşı bir yenilik arayışını yansıtır.⁶⁵⁷ *Şeyda Bey Şirvani'nin Mektubu* adlı romanı, iki bölümden oluşur. İlk bölüm, sanatsal-pedagojik bir eser olarak 1898 yılında yayımlanmış, ikinci bölüm ise 1900 yılında mektup tarzında bir roman olarak ortaya çıkmıştır. Her iki bölümde, Şeyda Bey'in Buhara'ya yaptığı seyahat sırasında yazdığı mektuplar yer alır. Şeyda Bey, dönemin ileri görüşlü ve demokratik öğretmenini simgeler; eğitim, ahlak ve halkın geleceğiyle ilgili fikirler sunar.⁶⁵⁸

⁶⁵³ Tam adı Həbib bəy Hacı İbrahimxəlil oğlu Mahmudbəyov (1864-1928) olan Habib Bey, Azerbaycanlı bir eğitimci ve pedagojik yenilikçidir. İlk eğitimini Şamahı'da almış ve Bakü'deki Realnı Okulu'nda devam etmiştir. Tiflis'teki Aleksandr Öğretmenler Enstitüsü'nde öğrenim görmüştür. 1887'de Sultanməcrid Ganizadə ile birlikte Bakü'de ilk özel "Rus-Müslüman" okulunu kurmuştur. İçərişəhır'de açılan ilk "Rus-Müslüman" okulunun müdürlüğünü on dört yıl boyunca yürütmüştür. Bakü şehir meclisinde okul komisyonu üyesi ve Azerbaycan öğretmenlerinin 1. Kurultayının delegesi olmuştur. Sovyet dönemi boyunca halk eğitiminin yeniden yapılandırılmasına önemli katkılarda bulunmuş ve Yüksek Pedagoji Enstitüsü'nde müdür yardımcısı olarak görev yapmıştır. Bkz. Mahmudov, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, İki cildə II cild, 174.

⁶⁵⁴ Aynura Əliyeva, "Azerbaycan Mədəniyyəti Tarixində Doğulan Günəş Sultan Məcrid Qənizadə", *Mədəniyyət.Az*, no. 4 (2019): 26-27; Yaşar Karayev ve Yavuz Akpınar, "Sultan Mecit Ganizadə", *TDV İslām Ansiklopedisi*, c. 37, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2009), 508; *Görkəmli maarif və mədəniyyət xadimi – Sultanməcrid Qənizadə: metodik vəsait / tərt.ed. A.Əliyeva, S.Əhmədova; red. S.Məlikzadə, ixt. red. və burax. məsul Ş.Qəmbərova* (Bakı: F.Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası, 2016), 3-4; Süleymanlı "Azerbaycan'da Modernleşme ve Kültür; 19. Yüzyılın İkinci Yarısı- 20. Yüzyılın Başı", 49.

⁶⁵⁵ Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, (1994), 427-428.

⁶⁵⁶ Muhammed Taghi Sidqi, 1854'te Ordubad'da doğmuş önemli bir Azerbaycan aydınıdır. Eğitime ve çocuk edebiyatına büyük katkılarda bulunmuş, modern eğitim yöntemlerini benimsemiştir. Ordubad'da açtığı çay evi, yerel aydınların buluşma noktası olmuştur. Sidqi, laik eğitimi savunarak Azerbaycan'da birçok önemli aydının yetişmesine katkı sağlamıştır. Bkz. İsa Habibbaylı, "Büyük Aydınlanmış Edebiyat ve Modernite; Muhammed Taghi Sidqi-160", *Azerbaycan* (14 Ocak 2015), 10.

⁶⁵⁷ Əliyeva, "Azerbaycan Mədəniyyəti Tarixində Doğulan Günəş Sultan Məcrid Qənizadə", 27; *Görkəmli maarif və mədəniyyət xadimi – Sultanməcrid Qənizadə*, 4.

⁶⁵⁸ Salide Şərifova, *Генезис Азербайджанского Романа: жанровые характеристики романа-хекаята и «маленького романа»* (*Azerbaycan Romanının Yaratılışı*) (Moskva: 2009), 59-62.

İkinci bölüm olan “Gelinler Hemayili” de kadın hakları, toplumsal cinsiyet eşitliği, toplumsal geri kalmışlık, eğitimin önemi, dinî ve etnik çatışmalar, demokratik düşünceler ve bireysel-toplumsal sorumluluk gibi konuları ele alır. Şeyda Bey, Pavel Petrovich ile yaptığı sohbetlerde kadın haklarının korunması ve toplumsal cinsiyet eşitliği konularına odaklanır. Toplumun geri kalmışlığının kadınların haklarını nasıl etkilediğini vurgular ve eğitimin önemine vurgu yapar. Sünni-Şii çatışmalarını eleştirir ve dinî, etnik farklılıkların önemini azaltarak insanların ahlakî niteliklerine odaklanılması gerektiğini savunur. Bireylerin kendi kaderlerini şekillendirmeleri gerektiğini vurgular ve toplumsal sorumluluk ve aktif yaşam tarzını teşvik eder.⁶⁵⁹ Özellikle kadın hakları, toplumsal eşitlik ve eğitim gibi evrensel konuları ele alarak, halkın bilinçlenmesine katkıda bulunmuş ve modernleşme sürecine zemin hazırlamıştır. Ganizade, kendi çağındaki öğretmen ve eğitimcinin rolüne dair kendi anlayışını şöyle ortaya koymaktadır: “Öğretmenin evi bir okuldur... Öğretmenin enstrümanı ve şarkısı ise öğrencileridir.”⁶⁶⁰ F. Köçerli bu eser ve Ganizade için şöyle yazmıştır:

*"Mektubatı-Şeyda Bey" başlığıyla yazdığı "Öğretmenler Gururu" ve "Gelinler Hümayili" adlı kitapçıklar, Ganizade'nin yetenekli bir yazar olduğunu gösteriyor. Bu eserlerin her birinde yeni fikirler, geniş hayaller, derin anlamlar, ince işaretler ve güzel inançlar var ki, herkese onları okumayı tavsiye ediyoruz."*⁶⁶¹

Eğitimin önemi ve öğretmenlerin toplumdaki rolü üzerine yapılan vurgular, o dönemin eğitim sistemi ve toplumsal yapılarıyla ilgili önemli ipuçları sunmaktadır. Ganizade, öğretmenin, öğrencilerine sadece bilgi vermekle kalmayıp onların hayatlarına derin bir etki bıraktığının farkındadır. Öğretmen, öğrencilerinin gelişiminde kilit bir rol oynar ve onların yaşamlarında önemli bir müzikal motif gibi yer alır. O da, öğretmenliğin sadece sınıf içi eğitimden öte, öğrencilerle özdeşleşen bir öğretim ve rehberlik süreci olduğunu öne sürer. Öğretmenlik makamına verdiği değer ve bu göreve atfettiği kutsallık şu sözlerinden anlaşılabilir; “Eğer öğretmenlik teklifi ağır bir teklifse, öğretmenlik şanı da yüce bir iştir. Eğer öğretmenlik her bir asırda ağır olmuşsa, bu asırda daha da ağırdır! Bizim asrımız bir asırdır ki, gündüzleri okuma, geceleri yazma öğretmenler için bir din borcudur.”⁶⁶²

Ganizade, Rus ve Azerbaycan dillerinin karşılıklı öğrenilmesine özellikle önem vermiştir. Onun “Azerbaycan dilinde yazıp okumak ve dilbilgisini öğrenmek için Rusça yazılmış ders

⁶⁵⁹ Şerifova, *Генезис Азербайджанского Романа: жанровые характеристики романа-хекаята и «маленького романа»*, 63-64.

⁶⁶⁰ Шарифова Салида Шаммед кызы, *Генезис Азербайджанского Романа: Жанровые Характеристики Романа - Хекаята И «Маленького Романа»*. Независимое литературное агентство, «Московский парнас», (Москва: 2009), 62.

⁶⁶¹ *Görkəmli maarif və mədəniyyət xadimi – Sultanməcid Qənizadə*, 8.

⁶⁶² Sultanməcid Qənizadə, *Seçilmiş Əsərləri* (Bakı: Avrasiya press, 2006), 34.

kitabı” olarak değerlendirdiği *İstilah-i-Azerbaycan*, Kafkasya’da yaşayan Azerbaycanlıların Rusça ve Azerbaycan dillerini pratik yolla öğrenmelerine yardımcı olan en iyi ders kitabıydı. Bu nedenle, bu ders kitabı 1890 yılından 1922 yılına kadar 6 kez yayımlandı ve her seferinde yazar, üzerinde tekrar çalışarak, uygun değişiklikler yaparak, sade metinler, şemalar, açıklamalar ve sözlükler ekleyerek dilin pratik öğrenilmesini iyileştirmeye çalışmıştır.⁶⁶³ Ganizade’nin, Rus ve Azerbaycan dillerinin karşılıklı öğrenilmesine önem göstermesinin sebebi, dil engellerini aşarak Azerbaycanlıların eğitim, ticaret ve idarî işlerde daha etkin olmalarını sağlamaktır. Aynı zamanda, iki dilin öğrenilmesi kültürel ve eğitimsel alışverişi artırarak modern bilim ve teknolojilere erişimi kolaylaştırmaktadır. Bu süreç, Azerbaycan’ın genel gelişimine önemli katkılar sağlayacaktı.

Onun fikrinde, dünya malına, devlete malik olmaktansa, yüksek ahlakî niteliklere sahip olmak ve bilgi sahibi olmak daha faydalıdır. Dünyada devlet yalnızca mala, mülke, çok sayıda altına sahip olmakla ölçülmez, insanın asıl devleti onun ahlakî nitelikleri, cömertliği ve dürüstlüğüdür ve bu devlet tükenmezdir. Ganizade’nin pedagojik fikirlerinde, ahlakî terbiyenin yöntem ve araçları kendini gösterir. O, halkın, özellikle gençlerin ahlakî terbiyesine etki eden unsurlar arasında edebî edebiyatın rolünü özel olarak değerlendirir, edebî eserler vasıtasıyla okuyucunun ahlakına, terbiyesine etki etmeyi önemli bir araç olarak kabul etmiştir. Bu eserler vasıtasıyla okuyucunun bilincine nüfuz etmeye, ona yüce insanî hisler aşılamaya çalışmıştır.⁶⁶⁴ Dönemin Azerbaycanlı aydınları genel olarak iyi ahlaka, ilerlerken özden kopmamaya ve eğitime büyük önem vermiştir. Onlar, ahlakî değerlere sahip olmanın, toplumsal ilerlemenin temel taşlarından biri olduğuna inanmışlardır. Ayrıca, modernleşme ve gelişim sürecinde kendi kültürel ve millî kimliklerini korumanın gerekliliğini vurgulamışlardır. Eğitim, bu aydınlar için hem bireysel hem de toplumsal kalkınmanın anahtarı olarak görülmüş ve bu nedenle eğitimde yenilikler yapma, modern metotlar ve içerikler geliştirme çabasında olmuşlardır.

19. yüzyılın ikinci yarısı Azerbaycan’ın kurtuluş ve bağımsızlık yolunu hazırlayan bir çağdır. Bu dönemde feodal ilişkiler toplumdan yavaş yavaş kaybolmaya başlamış ve yerini kapitalizm ve kentsel ilişkiler almıştır. Aynı zamanda toplumdaki estetik anlayışının normlarının da değiştiği görülmektedir. Öte yandan Doğu şiirlerinin klasik estetik normları hemen yok olmamıştır. Yeni usul okullarda edebiyat realizmi, gelişmekte olan demokratik ve pedagojik fikirleri konu aldı ve ilerleme konusunda önemli adımlar atıldı. O dönemde genel

⁶⁶³ Hüsəyn Əhmədov, *Azerbaycan Məxtab və Pedaqoji Fəxr Tarixi* (Bakı: ABU, 2001), 209.

⁶⁶⁴ Əhmədov, *Azerbaycan Məxtab və Pedaqoji Fəxr Tarixi*, 210.

olarak Azerbaycan edebiyatının teması, insanlara ileriye göstermek ve geri kalmışlıkla mücadele etmektir. Edebî şahsiyetlerin temel amacı, maruz kaldıkları zulm ve haksızlıkları, adaletsizliği halka göstermek ve ne pahasına olursa olsun mücadeleyi yaymaktır. Bu dönem Azerbaycan edebiyatının özelliklerinden biri de toplumda yaşanan olayları, konuları ana dille ele alarak halkın anlayabileceği şekilde işlemektir. Bu yöntemle edebiyatın daha erişilebilir hale getirilmesi, vatandaşların kendilerini tanımları sağlanmış, düşünce dünyalarına dokunarak onlara bireysellik bilinci kazandırılması amaçlanmıştır.⁶⁶⁵ Azerbaycan edebiyatının, Rusya işgali öncesinde doğulu dünyanın ve doğulu düşünce tarzının etkisi altında olduğu dönemlerde, halk adına mücadele etme ya da halkın hak ve hukukunu savunma gereksinimi duymadığı, ancak bu durumun 19. yüzyılda büyük ölçüde değiştiği ifade edilmektedir.⁶⁶⁶ Manaf Süleymanov’a göre 19. yüzyıla kadar Azerbaycan edebiyatında olmayan hikâye, şiir, deneme, anlatı, roman gibi edebî türler ortaya çıkmıştır. Asırlardır edebî çevrede hüküm süren mersiye, kaside, hicv, methiye gibi türlerin konumu yavaş yavaş sarsılmaya başlamıştır. Rusya ve Avrupa’dan gelen demokratik edebî ve siyasî akımlar, halkın maneviyatına nüfuz etmiştir. Yeni ideolojiler aşılamış, insanların gözlerini açmış ve onları gaflet uykusundan uyandırmıştır. Yeni bir üslupla yazan şairler, edebiyatçılar, gazeteciler ve eleştirmenler, halkı çağa ayak uydurmaya çağırmışlardır.⁶⁶⁷ Onlar, bir yandan modası geçmiş düşünce kalıpları ve gericilikle savaşıırken, öbür yandan halka inmeye çalışıp mevcut durumdan kurtularak ilerlemenin önemini anlatmaya çalışmışlardır. Azerbaycan halkı, millî davalarına sahip çıkma ve vatani, milleti ile bağımsızlığı uğruna büyük fedakârlıklar yapma bilincini bu dönemin edebiyatının etkisiyle kazanmıştır.

Dönemin realist edebiyatçıları, Azerbaycan halkıyla daha yakın bir bağ kurmak ve onlara siyasî, sosyal ve ekonomik meseleleri kendi ana dillerinde aktararak toplumsal hayata daha aktif bir şekilde katılmalarını sağlamak amacıyla edebî dili, halkın kullandığı canlı bir dile dönüştürmeye büyük önem vermişlerdir. Bu dönemde, söz konusu dil anlayışı “Ana Dili” olarak adlandırılmış ve kapitalist çağın yanı sıra kent yaşamının ihtiyaç duyduğu anlamları karşılamak amacıyla, halkın kolaylıkla anlayabileceği terimler özenle seçilerek kullanılmıştır. Dönemin yazarları, zamanlarına uygun bir millî dili yaratmış ve eserleriyle halkın zihnine ve kalbine girmeyi başarmışlardır. Edebî eserlerin dilini halkın günlük konuşma diline yaklaştırıp kaynaştırarak, yerel lehçelerin estetik özelliklerini korumuşlar. Aynı zamanda Çarlık rejiminin idarî sisteminden gelen terimleri, teknik hayata ait ifadeleri ve kapitalist ile bankacılık

⁶⁶⁵ Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, 68-69.

⁶⁶⁶ *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 1*, 160.

⁶⁶⁷ Süleymanov, *Eşitliklerim, Oxuduğlarım, Gördüklerim*, 107.

dünyasına dair kavramları bir araya getirerek, Azerbaycan halkının kolayca anlayabileceği bir dil oluşturmuşlardır. Bu dili kendi özgün eserlerinde de kullanmışlardır.⁶⁶⁸ 19. yüzyılın 30-40. yılları arasında Azerbaycan’da yazılan eserlerin çoğu Fars dilinde yazılmışken, aynı yüzyılın ikinci yarısında vatanperverlik duygularının ve milliyetçiliğin kuvvetlenmiş olması sebebiyle ilmî edebî eserlerin çoğu Azerbaycan ana dili ile yazılmıştır.

O dönem Azerbaycan edebiyatı ve onun temsilcileri, bir taraftan Azerbaycan Türkleri’nin kim olduklarını, nereden geldiklerini, hangi tarihî köklere, kültürel birikime ve manevî-ahlakî değerlere sahip olduklarını dış dünyaya aktarmakla görevlilerdi. Diğer taraftan ise, bu dış dünyanın ve çevrenin ne anlama geldiğini Azerbaycan Türkleri’ne anlatma sorumluluğunu üstlenmek durumundaydılar.⁶⁶⁹ Bu amaçla harcanan çabaların değeri tartışılmaz bir öneme sahiptir.

⁶⁶⁸ Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, 70.

⁶⁶⁹ *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 1*, 160.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KUZEY AZERBAIJAN'DA KÜLTÜREL HAYAT (1828-1905)

Kültürel hayat, bireylerin sosyal yaşamdaki etkileşimleri aracılığıyla deneyimledikleri, aktardıkları ve anlamlandırdıkları bir dizi norm, değer, inanç, sanat ve pratikten oluşur. Toplumu şekillendiren bu kültürel bileşenler, bireylerin ortak bir kimlik ve aidiyet duygusu geliştirmelerine olanak tanır. Kültürel hayat, sadece bireylerin estetik ve entelektüel ihtiyaçlarını karşılamakla kalmaz, aynı zamanda toplumsal yapıyı güçlendirir ve sürdürülebilir bir sosyal düzen oluşturulmasına katkı sağlar.⁶⁷⁰ Bu bağlamda kültür, toplumu bir arada tutan bir yapı taşı olarak önemli bir işlev üstlenir ve toplumsal uyum ile dayanışmayı teşvik eder.

Kültürel hayat, farklı kültürel pratikler ve sanat formları aracılığıyla bireylerin birbirleriyle olan bağlarını kuvvetlendirir ve toplum içinde ortak bir aidiyet duygusu oluşturur. Örneğin, müzik, dans, tiyatro gibi kültürel etkinlikler, bireylerin sosyal ilişkilerini zenginleştirirken, toplumun kimlik inşasında da belirleyici bir rol oynar.⁶⁷¹ Ayrıca, kültürel hayatın içinde barındırdığı ritüeller, gelenekler ve değerler bireylerin davranışlarını yönlendirir ve toplumsal normların yeniden üretilmesini sağlar.⁶⁷² Böylece kültürel hayat, toplumun ahlakî yapısının korunmasına ve kolektif belleğin aktarılmasına hizmet eden bir araç olarak karşımıza çıkar. Kültürel hayat, bireysel kimlik oluşumundan toplumsal uyuma, normların yeniden üretilmesinden kolektif belleğin korunmasına kadar geniş bir etki alanına sahiptir. Bu nedenle, kültürel yaşamın toplumlar üzerindeki etkisini analiz etmek, toplumsal dinamiklerin ve dönüşüm süreçlerinin anlaşılmasında kritik bir aşamayı temsil etmektedir.

Kültürel hayatın Kuzey Azerbaycan'da 19. yüzyıldaki rolü ise toplumun sosyal yapısını şekillendirme, ulusal kimlik oluşturma ve modernleşme sürecini hızlandırma açısından

⁶⁷⁰ Clifford Geertz, *The Interpretation of Cultures: Selected Essays* (New York: Basic Books, 1973), 33-41.

⁶⁷¹ Raymond Williams, *Keywords: A Vocabulary of Culture and Society* (Revised ed.; New York: Oxford University Press, 1983), 89-90.

⁶⁷² Pierre Bourdieu, *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1984), 29.

oldukça önemliydi. Bu dönemde kültür, yalnızca sanatsal bir ifade biçimi değil, aynı zamanda toplumsal ve siyasî değişimlerin bir aracı haline gelmiştir. Öncelikle, 19. yüzyılda eğitim sistemindeki yenilikler, kültürel hayatın gelişimine büyük katkı sağlamıştır. Batı'dan gelen eğitim anlayışının etkisiyle modern okullar açılmış, bu da yeni düşüncelerin ve ulusal bilincin yayılmasını sağlamıştır. Bunun yanında, Azerbaycan'da edebiyat, şiir ve tiyatro gibi sanat dallarındaki gelişmeler, halkın günlük yaşamındaki kültürel etkileşimleri pekiştirmiştir.

Kültürel faaliyetler, yerel geleneklerin korunması ve yeniliklerin entegrasyonu arasında bir denge kurarak toplumu dönüştürmüştür. Bu süreç, halk arasında sosyal bağların pekişmesine ve kültürel mirasın gelecek kuşaklara aktarılmasına olanak tanımıştır. Ayrıca, kültürel hayat, farklı sosyal grupların etkileşimini artırarak, toplumsal dayanışmayı güçlendirmiştir. O dönemde kültürel hayat, geleneksel ve modern öğelerin bir arada var olduğu bir yapıya sahipti. Rus yönetimi altında, Batılı kültürün etkisi artarken, yerel gelenekler ve halk edebiyatı da önemli bir yer tutuyordu.⁶⁷³ Bu durum, hem yerel hem de dışsal kültürel etkileşimlerin bir arada şekillendiği bir ortamı yansıtıyordu.

1828-1905 yılları arasında Kuzey Azerbaycan'daki kültürel hayat, Bourdieu'nün kültürel sermaye ve sembolik iktidar kavramları temel alınarak, toplumsal normların yalnızca yeniden üretildiği değil, aynı zamanda bireylerin farklı anlamlar inşa ettiği bir alan olarak değerlendirilebilir. Bu dönemde geleneksel ritüeller ve sanat formları, bireylerin toplumsal konumlarını sorgusuz kabul ettiği bir yapı olmaktan öte, sosyal ilişkilerin yeniden şekillendiği bir zemin işlevi görmüştür. Bölgede icra edilen kültürel etkinlikler, toplumsal yapıyı sabit tutmaktan ziyade, bireylerin sosyal kimliklerini yeniden yorumlayıp farklılaştırdığı bir ifade biçimine dönüşmüştür. Ayrıca, bu dönemin kültürel hayatı, geçmişin mirasını aktarmakla sınırlı kalmamış, bireylerin yeni anlamlar üreterek sosyal yapıyı dönüştürdüğü bir alan olarak değerlendirilmiştir. Böylece, bu süreç, kültürel hayatın durağan değil, değişken ve yaratıcı bir nitelik taşıdığına işaret etmiştir.

4.1. Modern Eğitim ve Bilim

Çarlık yönetimi, Kuzey Azerbaycan'ı ele geçirdikten sonra eğitim alanında bir dizi politika uygulamıştır. Bu politikaların temel amacı, Azerbaycan halkını Rus egemenliğiyle uyumlu hale getirebilmek ve onları daha itaatkâr bir topluma dönüştürmek olmuştur.⁶⁷⁴ Çarlık Rusya,

⁶⁷³ *Azərbaycan Tarixi*, 214-219

⁶⁷⁴ *Azərbaycan Tarixi*, 212.

stratejik çıkarlarını gerçekleştirmek amacıyla Azerbaycan'da oluşturduğu idarî sistemle kendisine fayda sağlayacak memurlar yetiştirmeyi hedeflemiştir. Bu doğrultuda, Azerbaycan'da sömürgecilik politikasına hizmet eden modern okullar, kültür ve eğitim kurumları hayata geçirilmiştir. Ancak bu uygulamalar, aynı zamanda Azerbaycan Türklerinin eğitim alanında ilerlemesine ve dönemin bilimsel ve kültürel gelişmeleri hakkında bilgi edinmesine olanak sağlamıştır. Eğitimin ilerlemesiyle birlikte millî duyguların canlanması, millî benlik bilincinin ve şuurunun gelişimi de hız kazanmıştır. Kuzey Azerbaycan halkının ümmetçilikten milliyetçiliğe geçişi, Güney Azerbaycan'a kıyasla daha hızlı gerçekleşmiştir. Bunun en önemli nedeni, Rusya aracılığıyla Avrupa'ya daha yakın bir konumda bulunmasıydı.⁶⁷⁵

Çarlık Rusya'sının kontrolü altında bulunan Kuzey Azerbaycan'da, Azerbaycan kültürünü Rus kültürüne asimile etmek amacı taşıyan çalışmalar kapsamında, öncelikle halkın Rusça öğrenmesini sağlamak için yöntemler incelenmiş ve bu doğrultuda çeşitli adımlar atılmıştır. Bu amaçla, hem Rusçanın öğretilmesine olanak tanıyan hem de Türk çocuklarının Rus kültürüne kolayca adapte olmasını sağlayacak okullar açılmıştır. Rus okullarının açılmasıyla birlikte, medreselerde de Rusça öğrenimi zorunlu hale getirilmiştir. Çarlık yönetimi, bir yandan halk arasında dinî otoriteye sahip ulema ve mollalar üzerinde denetim kurmaya çalışırken, diğer yandan yerel aileleri çocuklarını Rus okullarına göndermeye mecbur bırakmıştır.⁶⁷⁶ Böylece millî eğitim ile donanmış, millî değerleri peşinde koşan nesillerin yetişmesi engellenmeye çalışılmıştır. Ne var ki bu çabalar sonuçsuz kalmış ve Azerbaycan'daki millî değerler hiçbir zaman yok olmamıştır.

Çarlık Rusya'nın Azerbaycan'ı hâkimiyeti altına aldığı dönemde, bölgedeki eğitim durumunu ele almak önemlidir. Rusya, Azerbaycan topraklarına giriş yaptığında, eğitim sistemi büyük ölçüde dinî temellere dayanmaktaydı. Eğitim kurumları, mahalle mekteplerinden ve daha üst düzeydeki medreselerden oluşuyordu. Bu kurumlarda ders veren hocalar, Azerbaycan'da etkili olan İran nüfuzunun başlıca temsilcilerinden sayılan ve genellikle “molla” olarak adlandırılan Şiilik yanlısı kişilerdi. Dönemin Azerbaycanlı eğitimcileri, Batı'daki modern ve gelişmiş eğitim yöntemlerinden büyük ölçüde habersizdi. Asırlar boyunca İran'ın etkisi altında kalan Kuzey Azerbaycan'ın, İran'dan siyasî olarak ayrıldıktan sonra köklü Fars kültüründen tamamen sıyrılması bir anda gerçekleşebilecek bir durum değildi. Bu bağlamda Çarlık Rusya'nın ilk hamlelerinden biri, Güney Kafkasya'da Rusça eğitim veren okullar

⁶⁷⁵ *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti-100: bibliografiya*, Düzenleyen M.Vəliyeva, Z.Əhmədova, A.Hüseynova; ilmi Redaktör: K.Tahirov; redaktör: G.Səfəraliyeva, (Bakı: Azərbaycan Milli Kitabxanası, 2018), 26.

⁶⁷⁶ Musayev, *Religious Life and Education in Azerbaijan*, 793.

açmak oldu.⁶⁷⁷ Geleneksel eğitim sisteminde ülkede herhangi bir ilerlemeden söz etmek bir yana, dinin ağır etkisi altındaki bu yapıda yalnızca erkek öğrencilere okuma, yazma, Kur'an eğitimi ve temel düzeyde matematik bilgisi veriliyordu. Okullar, öğretim yönteminin esas olarak ezbere dayalı olduğu ilköğretim kurumlarıydı. Okullarda bilimsel derslere yer verilmiyor, eğitim seviyesi genel olarak oldukça düşük kalıyordu. Bu kurumlar, dönemin ihtiyaçlarına yanıt vermekte yetersiz kalıyordu. Bu nedenle dönemin ileri görüşlü insanları tarafından okullarda ve medreselerde eğitim sisteminde gerekli reformların yapılması gerektiği dile getiriliyordu.⁶⁷⁸ Geleneksel Müslüman eğitiminin sınırlamalarından uzak, modern bir eğitim sistemi oluşturmayı amaçlayan bu kişilerin büyük bir bölümü, Türk kültürel kimliğini Azerbaycan kültürünün temel unsurlarından biri olarak kabul ediyordu. Bu kişiler, 19. yüzyılda Azerbaycan millî kimliğinin en güçlü savunucuları olarak öne çıkan Azerbaycan Türkleriydi.⁶⁷⁹

Musayev'e göre, Çarlık Rusyası döneminde eğitim oldukça hızlı bir gelişim göstermiştir. Bu süreçte eğitim çalışmaları genellikle okul ve medreselerde gerçekleştirilmiş ve bu tür kurumların sayısı 500 ila 700 arasında değişmiştir. Yaklaşık 4700 öğrencinin eğitim aldığı 300'e yakın medrese ve mektep aktif olarak faaliyet göstermekteydi. Bu kurumlar genellikle mescitlerde veya küçük binalarda hizmet verirken, öğrenci sayıları ondan yüze kadar değişen gruplar halinde eğitim sağlıyordu. Öğrencilere Arapça, Farsça ve Kur'an öğretilmesi temel hedeflerden biriydi. O dönemde ayrıca özel din okulları da faaliyet gösteriyordu ve bu kurumlar çoğunlukla mescitlerin içinde inşa edilirdi. Bu okullara başvuruda bulunabilmek için adayların 14-16 yaşları arasında, Farsça bilgisine sahip olmaları ve anadillerini konuşabilmeleri şart koşuluyordu. Medreselerde ise eğitim ücretsiz olarak verilmekteydi. Bununla birlikte, mekteplerin şariat kanunlarının dışındaki düşüncelerin yayılmasına karşı duruşları nedeniyle, öğrencilere ileri düzeyde bilimsel bilgi sundukları söylenemez. Eğitim programlarında Arapça, Farsça, İslam'ın esaslarına dair bilgiler, edebiyat, felsefe, mantık, psikoloji ve İslam tarihi gibi dersler işlenirdi. Bu kurumlardaki eğitim süresi genellikle 6-8 yıl ya da 10-15 yıl arasında değişirken, eğitim iki aşamaya ayrılıyordu: ilköğretim ve

⁶⁷⁷ Yüksel, *Azerbaycan'da Fikir Hayatı ve Basın*, 71-72; İslam Musayev, "Religious Life and Education in Azerbaijan", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 8, sy. 37 (2015): 793.

⁶⁷⁸ Asəf Qənberov, "19 Əsrin Sonu XX Əsrin Əvvəllərində Azərbaycanda Təhsil İslahatları: Üsul-i Cədid və Azərbaycan-Rus Məktəbləri", *İslam Sivilizasiyası Qafqazda" II Beynəlxalq Simpoziumunun Materialları (Tezislər)*, (Bakı: 2019), 362-363; Şahin Durmaz, "20. Asrın Başında Azərbaycan'da Modern Bir Eğitim Kurumu: Tagiyev'in Kız Mektebi (At the Beginning of the 20th Century a Modern Educational Institution: Tagiyev's Girls School) (June 1, 2010)", *Journal of Qafqaz University Philology and Pedagogy*, no. 29 (2010): 99.

⁶⁷⁹ Shaffer, *Borders and Brethren: Iran and the Challenge of Azerbaijani Identity*, 29.

yükseköğretim.⁶⁸⁰

Azerbaycanlı çocukların çoğu ya eğitim alamıyordu ya da okula gönderilmiyordu. Eğitim alan az sayıda çocuk, mescitlerin yanında veya bazı başka mekteplerde eğitim alıyordu. Rus devlet okullarında Azerbaycanlı çocukların sayısı çok azdı. 1898 tarihli verilerde Bakü Erkek Lisesi'nde 160 Rus, 342 Ermeni ve 23 Azerbaycanlı eğitim alıyordu. Aynı şekilde Okulu'nda da bu sayı oldukça düşüktü. Bu mektepte 152 Ermeni, 221 Rus, 13 Azerbaycanlı tahsil görmekteydi. Kızların eğitimi söz konusu olduğunda durumun daha vahimdi. Buna göre Bakü Kız Lisesi'nde 320 Ermeni, 313 Rus, 14 Gürcü ve 1 Azerbaycanlı eğitim görmekteydi. Bu veriler, yerel halkın eğitiminin önündeki engelleri net bir şekilde ortaya koymaktadır.⁶⁸¹

Azerbaycan Türkleri ile Ruslar arasındaki eğitim düzeyi farkı, sosyoekonomik, politik ve kültürel faktörlerin bir araya gelmesinden kaynaklanıyordu. Çarlık Rusya'sının izlediği politikalar, yerel halkın eğitim seviyesini kasıtlı olarak düşük tutmayı hedeflemişti. Bu anlayış, yalnızca Azerbaycan Türklerini değil, diğer yerel toplulukları da kapsayarak sömürgeci bir yaklaşımın göstergesi olmuştur. Rus toplumu sanayileşme ve ekonomik refah sayesinde eğitime daha fazla kaynak ayırabilirken, Azerbaycan Türkleri tarıma dayalı, daha az gelişmiş bir sosyal yapıya sahipti. Maddî kaynak ve kurumsal altyapı eksiklikleri eğitimi ciddi şekilde kısıtlamıştır. Çarlık yönetimi ise Rus nüfusunun eğitime öncelik verip egemenliği altındaki toplulukların eğitim olanaklarını sınırlamıştır. Rus okullarına az sayıdaki Azerbaycanlı öğrencinin kabulü ve yalnızca Rusça eğitim verilmesi de bu politikaların bir parçasıydı. Kültürel açıdan bakıldığında, Çarlık yönetimi, geleneksel Müslüman eğitim kurumlarının modernleşmesini kısıtlamıştır. Rus nüfusu arasında yüksek okullaşma oranı, sanayi devrimi, kentleşme ve devletin desteklediği politikalarla teşvik edilirken, Azerbaycan Türkleri bunun tam aksine bir süreçle karşı karşıya kalmıştır. Dinî liderlerin modern eğitime mesafeli yaklaşımı da halkın yeni sistemleri benimsemesini zorlaştırmıştır. Özellikle kız çocuklarının eğitimi, dinî ve toplumsal normlar nedeniyle daha karmaşık bir sorun haline gelmiştir. Ancak 19. yüzyıl sonlarında başlayan uyanış hareketleriyle millî kimliklerini

⁶⁸⁰ Musayev, "Religious Life and Education in Azerbaijan", 793; Сеидбейли Мариам Гасановна, "История становления и развития образовательной системы в Азербайджане в период Российской империи (Rus İmparatorluğu Döneminde Azerbaycan'da Eğitim Sisteminin Oluşum ve Gelişim Tarihi)", *Проблемы деятельности ученого и научных коллективов, УДК 37 (479.24) (091) (2017)*: 53

⁶⁸¹ Durmaz, "20. Asrın Başında Azerbaycan'da Modern Bir Eğitim Kurumu: Tagiyev'in Kız Mektebi", 100; 19. yüzyılın ilk yarısında, Azerbaycan'da ders kitaplarının yazılması sıkıntılı bir süreç idi. Çünkü nitelikli öğretmen eksikliği, ders kitapları ile okul programları arasındaki uyumsuzluklar, bilimsel alanlarda kullanılan kavramlar ile ilgili sözlük yetersizliği ve yayınevlerinin yetersizliği gibi birçok sebepler bu konuda zorlukların yaşanmasına neden oldu. Ayrıca yeni açılan okullarda ana dilinin öğretilmesine yönelik gerekli ders kitapları mevcut değildi. Bu durumda Azerbaycanlı aydınlar, birtakım çözümler aramıştır. Detaylı bilgi için bkz. Vafa Savaşkan, "Azerbaycan'da Ana Dilinin Öğretilmesine Yönelik Yazılmış İlk Ders Kitapları", *TAED*, sy. 53 (2015): 201-203.

koruma çabaları, bu dengesizliği aşmada önemli bir rol oynamış ve eğitimi bireysel gelişimin yanı sıra sosyo-politik bir direniş aracı haline getirmiştir.

19. yüzyıldaki uyanış hareketinde önemli bir rol oynayan Azerbaycan Türkleri, hem Batı dünyasındaki hem de Rusya'daki fikrî akımlarını tanıma fırsatı elde etmişlerdir. Bu durum, ülkelerine döndüklerinde her alanda değişim ve ilerleme kaydetmeleri açısından oldukça etkili olmuştur. Zira ulusal çıkarlar doğrultusunda hareket etmek, millî kimliği muhafaza etmek ve istilacı güçlerin ülkelerini ele geçirme girişimlerine karşı koymak, güçlü bir millî birlik anlayışını zorunlu kılmaktadır. Azerbaycan aydınları, Rus hâkimiyetine karşı toplumun ancak eğitim yoluyla her türlü tahakkümden kurtulabileceğine inanmışlardır. Bu bağlamda, eğitimin toplumun tüm kesimlerine yayılması amacıyla okulların açılması, müfredatların oluşturulması ve ders kitaplarının hazırlanması yönünde yoğun çaba sarf etmişlerdir.⁶⁸²

Bir ülkenin kalkınmasında eğitimin rolü, tartışmasız bir şekilde kritik bir öneme sahiptir. Eğitim, bir toplumun çağdaş uygarlık seviyesine ulaşabilmesi için en temel ve vazgeçilmez unsurlarından biridir. Bu bağlamda 19. yüzyıl Azerbaycan aydınları, eğitimin bu belirleyici rolünün bilincine varmış ve o dönemin geleneksel eğitim sisteminin yetersizliklerini, eksikliklerini tespit ederek çözümler aramaya yönelmişlerdir. Mevcut eğitim sisteminde kısa vadede köklü değişiklikler yapmanın mümkün olmadığını fark eden yenilikçi aydınlar, modern yöntemlere daha yakın bir seçenek olarak nispeten Rus okullarını benimsemişlerdir. Bu süreçte toplumu ikna etmek adına çaba göstermiş; halkın geleneksel mektepler yerine modern anlayışla açılan yeni okullara çocuklarını göndermesini sağlamak için çalışmalar yürütmüşlerdir.⁶⁸³ Bu bağlamda Abbaskulu Ağa Bakıhanov, Mirza Fethali Ahundov, Hasan Bey Zerdabi gibi aydınlar halkın eğitiminde çok değerli hizmetlerde bulunmuşlardır. Bu kişiler sayesinde Çarlık döneminde oluşturulan çeşitli sosyal kuruluşlar ve hayır dernekleri, halkın sorunlarının çözümüne yardımcı olmada, onları insanî temelde birleştirmede önemli rol oynamıştır. Ülkesinin kalkınmasını ve ilerlemesini hedefleyen bu aydınlar, eğitim sistemindeki eksikliklerin giderilmesi amacıyla önemli sorumluluklar üstlenmiş ve Azerbaycan'ın geleceğini şekillendirme kaygısıyla çeşitli çözüm yolları arayışına girmişlerdir.

⁶⁸² Durmaz, “20. Asrın Başında Azerbaycan'da Modern Bir Eğitim Kurumu: Tagiyev'in Kız Mektebi”, 100; 19. yüzyılın ilk yarısında, Azerbaycan'da ders kitaplarının yazılması sıkıntılı bir süreç idi. Çünkü nitelikli öğretmen eksikliği, ders kitapları ile okul programları arasındaki uyumsuzluklar, bilimsel alanlarda kullanılan kavramlar ile ilgili sözlük yetersizliği ve yayınevlerinin yetersizliği gibi birçok sebepler bu konuda zorlukların yaşanmasına neden oldu. Ayrıca yeni açılan okullarda ana dilinin öğretilmesine yönelik gerekli ders kitapları mevcut değildi. Bu durumda Azerbaycanlı aydınlar, birtakım çözümler aramıştır. Detaylı bilgi için bkz. Vafa Savaşkan, “Azerbaycan'da Ana Dilinin Öğretilmesine Yönelik Yazılmış İlk Ders Kitapları”, *TAED*, sy. 53 (2015): 201-203.

⁶⁸³ Yüksel, *Azerbaycan'da Fikir Hayatı ve Basın*, 72.

Bu süreçte, yalnızca iç dinamiklerle sınırlı kalmamış, dış unsurlara da başvurarak çözüm arayışlarını genişletmişlerdir. Osmanlı Devleti'nden bu bağlamda yardım talep etmeleri, bu çabaların en dikkat çekici örneklerinden biridir.⁶⁸⁴

Çarlık yönetimi, Kuzey Azerbaycan'daki hâkimiyetini kalıcı ve sürekli kılma amacıyla, kendi belirlediği müfredata uygun eğitim veren okullar açmaya başlamıştır. Bu girişim çerçevesinde 2 Ağustos 1829 tarihinde bir nizamname hazırlanmıştır. Rusçanın zorunlu eğitim dili haline gelmesiyle birlikte, devlet kademelerinde yükselmek isteyenler arasında Rusçaya talep önemli ölçüde artmıştır. Bu durum, devlet okullarında eğitim gören öğrenci sayısının her geçen gün artmasına neden olmuştur. Ancak devletin açtığı bu okullar, halkın giderek büyüyen eğitim ihtiyacını karşılamakta yetersiz kalmıştır. Bu bağlamda, Azerbaycanlı aydınlar ana dilde eğitim veren kurumlar kurulması için çeşitli yollar aramaya koyulmuşlardır. Zira bu aydınlar, Rus yönetiminin halkı kendi öz kimliğinden uzaklaştırarak bölgedeki etnik yapıyı dönüştürme çabalarını net bir biçimde gözlemlemekteydiler. Aynı dönemde genç aydınlar, İran, Osmanlı ve Rusya'dan getirttikleri dergileri gizlice okuyarak kültürel ve entelektüel bir birikim sağlamışlardır. Bu gençler, ülkelerinin geleceği için halkı bilinçlendirme sorumluluğunu bir görev olarak benimsemişlerdir. Bir toplumun ilerlemesinin ve gelişmesinin eğitime bağlı olduğunun farkında olan bu kişiler, 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren Kuzey Azerbaycan'daki yenileşme hareketlerinin öncüleri arasında yer almışlardır.⁶⁸⁵

Rusça eğitim veren okullar açılmaya başladıktan sonra Rus yönetimi, halkı bu okullara yönlendirmek için çaba gösterdi. Ancak halk, İran etkisinin temsilcileri olan ahund ve mollaların etkisinde bulunuyor ve Rus hâkimiyetine karşı bir tutum sergiliyordu. Bu nedenle, çocuklarını söz konusu okullara göndermeye yanaşmıyordu. Rus okullarına giden çocuklar ise “Rus balası” olarak nitelendirilerek tepkiyle karşılanıyordu. Yine de çocuklarını bu okullara gönderen bazı beyler ve varlıklı kimseler mevcuttu. Bunun yanı sıra, Rus hizmetine giren az sayıdaki molla, ahund ve mirzalar da halk tarafından Ruslaşmış kişiler olarak görülüyordu. Bu kişilere “uçitel” denilmekteydi.⁶⁸⁶ Resulzade, Rus yanlısı olanlara ‘Rus-meab’, onların tam tersi düşünenlere ise ‘İran-meab’ demiştir. Birinci kesime aynı zamanda hür-endişler

⁶⁸⁴ Azərbycan Xalq Cümhuriyyəti – 100, 26-27.

⁶⁸⁵ Misir Mərdanov, *Azərbaycan Təhsil Tarixi*, c. 1 (Bakı: Təhsil, 2011), 41-42.

⁶⁸⁶ Nesibli, *Azərbaycan'ın Milli Kimlik Sorunu*, 141.; Yüksel, *Azərbaycan'da Fikir Hayatı ve Basın*, 72-73. Hatta fars kültürünün etkisinde kalan ‘havas’ olarak adlandırılan kişiler eğitimi, Farsça alıyor, bir Fars gibi düşünüyor ve kendisinin doğrudan doğruya İranlı olduğunu savunuyordu. Han sarayının etrafında toplanmış, toplumun en üst tabakasını oluşturan havaslar şairler ve fikir adamları arasında epey kopukluk vardı. 19. yüzyılla birlikte Azerbaycan toplumunda havas ve ulemanın fonksiyonuna benzer işlevi aydınlar üstlendiler. Havas ve ulema, bu statülerini zamanla aydınlara terk etmişlerdir. İşte bu süreç Azerbaycan'ın aydınlanma tarihine eşdeğerdir. Bkz. Açıkkaya, “Çarlık Rusyası Hâkimiyetindeki Azerbaycan Türklerinde Ulus Bilincinin Gelişmesinin Temel Dinamikleri”, 408.

(liberaller), ikinci kesime muhafazakârlar (konservatörler) demiştir. Muhafazakârlar, hür-endişleri kâfir olarak ilan ediyorlardı. Aydınlanma yolunda ilerlemeyi amaçlayan yenilikçi kesimlerin temel hedefleri, ana dili kullanarak iletişim kurmak, millî kimlik bilincini güçlendirmek ve bağımsızlık uğruna mücadele etmek gibi unsurlar etrafında şekilleniyordu. Ancak, bu ağır sorumluluğun üstesinden tek başlarına gelmeleri mümkün değildi; halkı da bu çabaya ortak etmeleri gerekiyordu. Bu amaca ulaşabilmek için halka hitap etmek ve onların his ve düşüncelerine etki etmek büyük bir önem taşıyordu. Söz konusu süreçte, eğitim kurumları ve basın organları kritik bir rol üstlenmiştir.⁶⁸⁷ Çocuklarını bu okullara göndermeyen aileler, millî değerleri ve terbiye anlayışını benimseyen okulların varlığını talep ediyordu. Bu duruma ilişkin olarak Sarıahmetoğlu, çocuklarını bu okullara göndermek istemeyen ailelere dair Neriman Nerimanov'dan⁶⁸⁸ şu sözleri alıntılanmıştır:

*“Anne babalar çocukları bedbaht olsun isterler mi? Hiç kimse istemez ki, oğlu zindanlarda yıllarca çürüsün. Fakat maalesef bunların hepsini görüyoruz ve gözlerimizden kanlı yaşlar dökülüyor. Bu derdin درمانını bulmak gerekir mi? Ne zamana kadar yaşlı ana babalarımız mahkemelere düşecek? Suç kimde? Suç hapiste çürüyen çocuklarımızda mı? Hayır, suç kendimizde. Zamanında lazım olan terbiyeyi vermeyip kendi elimizle çocuklarımızı ateşe attık. Peki, bunu bildiğimiz halde neden çocuklarımıza cehaletten kurtulmaları için böyle bir eğitim vermiyoruz?”*⁶⁸⁹

Rusya'nın sömürgecilik politikaları doğrultusunda egemenliğini güçlendirmek amacıyla Azerbaycan'da açtığı okullar, öngörülmeleyen bir şekilde ilerlemenin kapısını aralamış ve modern eğitim yöntemleriyle millî bilincin filizlenmesine zemin hazırlayarak bağımsızlığa giden sürece katkıda bulunmuştur. Söz konusu okullar, geleneksel eğitim sistemine reformlar getirerek eğitim programlarının modernleşmesine önemli katkılarda bulunmuştur. Halkın bağımsızlık mücadelesi ve direnişi ise aynı zamanda kültürel ve eğitsel kalkınmayı teşvik eden temel unsurlardan biri haline gelmiştir. Bu okulların etkisiyle Azerbaycan halkı kendi kimliğinin farkına varmış, birçok kültürel ve siyasî yapının temelleri atılmıştır. Ayrıca aydın bir kesimin ortaya çıkışı, bu sürecin en önemli dönüm noktalarından biri olmuştur. Tüm bu

⁶⁸⁷ Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti)* (İstanbul: Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları, 1990), 21-22; Ümit Akın, “Çarlık Dönemi Rus Azerbaycan'ında Eğitim”, *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, c. 8, sy. 15 (2018): 2196.

⁶⁸⁸ Tam adı Neriman Kerbelayı Necef oğlu Nerimanov olan yazar (1870-1925), Tiflis'te fakir bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. 1879'da eğitim dili Rusça olan Tiflis 'Ruhanî Mektebi'ni kazandı. 1885'te buradan mezun olduktan sonra Gori şehrindeki Zakafkasya 'Muallimler Semineryası'na hazırlandı. 1887-1890 arası burada eğitimini tamamladıktan sonra Tiflis guberniyası Borçalı kazasının Kızılhacılı köyüne öğretmen olarak atandı. 1891 yılında Bakü'ye gelerek kültürel, siyasî ve edebî faaliyetlerine burada devam etmiştir. 1925'te ansızın muammalı bir şekilde vefat etmiştir. Onun vefatı ülkeyi büyük bir yasa boğmuştur. Detaylı bilgi için bkz. Kurban, *Neriman Nerimanov ve Türkiye Politikası*, 8-21.

⁶⁸⁹ Sarıahmetoğlu, *Mücadeleye Adanan Hayat Neriman Nerimanov*, 123.

gelişmeler, millî uyanış hareketlerini ekonomik açıdan destekleyen bir burjuva sınıfının oluşumuyla sonuçlanmıştır.⁶⁹⁰ Millî uyanış sürecinde, Avrupa’da eğitim alan öğrenciler, Azerbaycan’a döndüklerinde ülkelerinin toplumsal aydınlanmasını sağlamak amacıyla önemli çabalar sarf etmişlerdir.

Rus işgalinin ardından ülkede Rusça, zorunlu olmuştur. Bu süreçte Azerbaycanlı aydınlar arasında yetişen ilk düşünürler ve bilim insanları, Rusça aracılığıyla Rus edebiyatını tanıma imkânı buldu ve bu vesileyle Batı Avrupa medeniyetiyle temas kurdular. Batı düşünce tarzıyla tanışan bu erken dönem entelektüelleri, Avrupa’da gelişen düşünce dünyasının özgürlükçü fikirlerinden, halkçılık anlayışından ve demokrasi idealinden etkilenmişlerdir. Özellikle Rus okullarında eğitim alarak modern bilgiyle donanan Azerbaycan aydınları, bu yolla çağdaş dünyaya açılma fırsatı yakaladılar. Sahip oldukları bilgi birikimiyle hem Azerbaycan’da eğitimi geliştirip ilerletmeye hem de bilimsel alanlarda önemli adımlar atmaya katkı sağladılar. Bu dönemde genellikle Rus okullarında öğrenim görmüş olan söz konusu aydınların en temel hedefleri, ülkelerinde millî bir basın oluşturmak, ekonomiyi kalkındırmak, millî bir dil yaratıp bunu yaygınlaştırmak ve geniş halk kitlelerine millî bilinç ile ahlakî değerleri aşılamaktı. Bu amaçlar doğrultusunda ortaya çıkan ve “ceditçilik” olarak adlandırılan reform hareketi, Müslüman-Türk toplumlarını geri kalmışlık ve eğitimsizlikten kurtarma çabalarının önemli bir parçasıydı. İsmail Gaspıralı ve Yusuf Akçura gibi entelektüellerin liderlik ettiği bu hareket, Azerbaycan’da Mirza Fetali Ahundov, Abbaskulu Bakıhanov, Hasan Melikzade Zerdabi ve Mirza Cafer Topçubaşı gibi ileri görüşlü ve bilinçli aydınlar tarafından özellikle eğitim alanında hayata geçirilmeye çalışılmıştır.⁶⁹¹ Moskova, Petersburg ve Avrupa’ya yükseköğrenim için giden öğrenciler arasında, Petersburg Üniversitesi Biyoloji ve Matematik Fakültesi’nden mezun olan Hasan Melikzade Zerdabi (1837-1907), Moskova Ziraat Akademisi’ni tamamlayan Necef Bey Vezirli (1854-1926), Moskova’daki bir başka yükseköğretim kurumundan mezun olduktan sonra Azerbaycan’a dönen Asker Ağa Adıgüzel Korani (1857-1910), Petersburg’da eğitimini tamamlayan Hüseyinzade Ali Bey ve Paris’te yükseköğrenim gören Ahmet Ağaoğlu gibi isimler yer almıştır. Bu şekilde, 19. yüzyılın sonlarında Avrupa’da yükseköğrenim görüp Azerbaycan’a dönen aydınlar, eğitimin ilerlemesine öncülük etmiş; sanat, edebiyat ve tiyatronun gelişiminde

⁶⁹⁰ Qənbərov, “19 Əsrin Sonu XX Əsrin Əvvəllərində Azərbaycanda Təhsil İslahatları: Üsul-i Cədid və Azərbaycan-Rus Məktəbləri”, 363.

⁶⁹¹ Kastrati, “Azerbaycan Edebiyatının Modernleşmesinde Hasan Bey Zerdabi’nin ‘Ekinçi’ Gazetesinin Rolü”, 265.

önemli katkılarda bulunmuşlardır (Resim 9 ve Resim 10).⁶⁹²

19. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan'da ilk genel kütüphaneler ve kıraathanelerin kuruluşu başlamıştır. Aydınlar, kütüphane açmanın önemini vurgulamış ve bu doğrultuda çeşitli girişimler hız kazanmıştır. Azerbaycan'ın ilk genel halk kütüphanesi, 1894 yılında Neriman Nerimanov tarafından Korçakov Caddesi'nde kurulmuştur. Bu kütüphane, yalnızca Azerbaycan'da değil, Rusya ve diğer Doğu ülkelerinde de büyük ilgi görmüştür. İstanbul, Tahran, Sofya, Kahire, Tebriz gibi pek çok şehirden dergi ve gazeteler gönüllü olarak kütüphaneye gönderilmiştir. Böylece Azerbaycan'daki entelektüel çevre, diğer ülkelerdeki gelişmeleri yakından izleme imkânı bulmuştur. Ancak bu süreçte, kütüphanenin kurucusu ve Azerbaycanlı aydınlar, özellikle edebî kaynakların temini konusunda ciddi zorluklarla karşı karşıya kalmıştır. Bakü'de gazete ve kitap yayıncılığının yetersizliği, nitelikli yayınların eksikliği ve maddî sorunlar, kütüphanenin daha fazla ilerlemesini engellemiştir. Bu engellerin üstesinden gelmek için Nerimanov ve arkadaşları, Mısır, Bulgaristan, Türkiye, İran gibi farklı ülkelerin yayınevleriyle ve Rusya'nın çeşitli şehirleriyle iletişim kurarak kütüphaneyi gazete, dergi ve kitaplarla zenginleştirmiştir. Bu çabalar sonucunda pek çok dilde dergi, gazete, broşür ve kitaplar kütüphaneye kazandırılmıştır. Elde edilen yayınların çoğu hayırseverlerin desteğiyle sağlanmıştır. Özellikle ünlü zengin ve hayırsever Hacı Zeynelabdin Tagiyev'in yardımları bu süreçte önemli bir rol oynamıştır. Bazı gazete ve dergiler ise Nerimanov'a ücretsiz olarak ulaştırılmıştır. Bu şekilde, dönemin zorluklarına rağmen kütüphane Azerbaycan entelektüel altyapısına değerli bir katkı sunmayı başarmıştır.⁶⁹³

Kütüphanelere yurt dışından kitap, gazete ve dergilerin ulaştırılması, millî bağımsızlık hareketinin gelişimine önemli bir katkı sağlamıştır. Buna ek olarak, kütüphaneye Fuzulî, Nizamî, M. F. Ahundov, A. Bakıhanov, M. Kazım Bey ve S. A. Şirvanî gibi yazarların klasik eserleri ile birlikte *Keşkül*, *Ekinci* ve *Ziya* gibi dönemin önemli gazeteleri de getirilmekteydi. Anadolu'dan ücretsiz temin edilen gazeteler ise burada geniş bir okur kitlesi tarafından takip edilmekteydi. Bu durum, iki kardeş halkın birbirlerinin toplumsal ve kültürel faaliyetlerinden haberdar olmasını mümkün kılmıştır.⁶⁹⁴ Kütüphane o kadar büyük ilgi gördü ki, bir Ermeni dergisi olan *Murç*'ta bu kütüphaneye dair şu şekilde bir değerlendirme yapılmıştır;

“Ermeni kütüphanelerinden hiçbirisi bu kütüphanelerinki kadar okuyucuya sahip olmamıştır Bu

⁶⁹² Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, 114.

⁶⁹³ Lamiə Hacımuradova Nizamiqızı, “İlk milli Qıraətxanamız: [Bakıda Nəriman Nərimanovun açdığı ilk qıraətxana haqqında]”, *Mədəniyyət*, no. 69 (2019): 1; Sariahmetoğlu, *Mücadeleye Adanan Hayat Neriman Nerimanov*, 134-135; Ismailov, *History of Azerbaijan*, 234.

⁶⁹⁴ Sariahmetoğlu, *Mücadeleye Adanan Hayat Neriman Nerimanov*, 134-135; Ismailov, *History of Azerbaijan*, 234.

*sayıya, kütüphaneyi ziyaret etmekte çekingen davranan mollalar ve seyyidlerin de eklenmesi gerekmektedir. Bu kişiler, gazete ve dergileri gizlice kütüphaneden evlerine getirirler. Gazetelerin elden ele dolaşıp kitlesel tüketim nedeniyle yıprandığını kendi gözlemlerinizle görmelisiniz.”*⁶⁹⁵

Kütüphanede Alişer Caferzade, Narimanov’un yakın silah arkadaşlarından biri olarak görev almıştır. Ancak bu yenilikçi kütüphane girişimi, bazı çevreler tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Özellikle dönemin ruhanî liderleri ve bazı devlet memurları, kütüphanenin faaliyetlerine olumsuz bir bakış açısı sergilemiştir. Araştırmacı Knyaz Aslan’a göre, o dönemde ruhanî liderler, Müslümanların kütüphaneye gitmesini günah olarak değerlendirmiş ve gazete okuyanları kâfir ilan etmiştir. Kütüphane, gazete, dergi ve kitap sağlamanın yanı sıra, farklı toplumsal kesimlere hitap eden etkinlikler de organize etmekteydi. Bununla birlikte, kütüphane etrafında edebiyat ve tiyatro dernekleri kurulmuştu. Bu girişim, Narimanov’un bilgi ve bilimi ön plana çıkararak Rus İmparatorluğu’nun baskıcı politikalarına karşı bir sığınak oluşturma düşüncesini yansıtmaktaydı. Aynı zamanda tiyatro etkinlikleri sayesinde kütüphaneye daha fazla okuyucu kazandırmak hedeflenmekteydi. Azerbaycan’ın tiyatro kültürü tarihinde önemli bir yere sahip olan bu dernek, dönemin yazarlarının eserlerini sahneleme imkânı bulmuştur. Bu gösterilerden elde edilen gelirler ise kütüphanenin ihtiyaçlarını karşılamak için kullanılmıştır.⁶⁹⁶

Kütüphanelerin sayısında gözle görülür bir artış yaşanmaya başlanmıştır. Özellikle Bakü, Guba, Ordubad, Nahçıvan, Şamahı, Nuha, Gence, Lenkeran ve Ağdam gibi bölgelerde toplamda 29 kütüphane kurulmuştur. Bu kütüphaneler ile birlikte okuma salonlarının denetimi ise dönemin okulları tarafından sağlanıyordu. Aynı zamanda, dönemin entelektüel figürleri arasında yer alan S. M. Ganizade, R. Efendiyev, N. Nerimanov, M. E. Sabir, C. Memmedguluzade ve M. Şahtatlı gibi isimler, pedagojik yaklaşımı temel alan modern yöntemlerle eğitim veren okulların sayısının artırılmasını talep etmekteydiler.⁶⁹⁷ Devlet okullarının açılmasıyla birlikte Azerbaycan’da kütüphane organizasyonu için daha elverişli koşullar oluşmaya başladı. Okulların bünyesinde küçük kütüphaneler kuruldu. 1845 yılı verilerine göre Şuşa Kaza Okulu kütüphanesinde 301, Nuha’da 360, Bakü’de 746, Gence’de 113, Nahçıvan’da 152 ve Şamahı’da 249 kitap bulunmaktaydı. Ayrıca, 1865 yılı kayıtlarına göre Ordubad Sıban Mektebi’nin kütüphanesinde 500 kitabın muhafaza edildiği belirtilmiştir. Bu süreçte önemli bir rol üstlenen Nerimanov, 1894 yılında ilk modern kütüphanenin

⁶⁹⁵ Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, 60; O. Буланова, “Нариман Нариманов: выдающийся деятель культуры (Nariman Narimanov: Önemli bir kültür aktivisti)”, *Эхо*, c. 10, no. 62 (14 апреля 2018): 2.

⁶⁹⁶ Nizamiqızı, “İlk Milli Qıraətxanamızı”, 1-2.

⁶⁹⁷ Musa Gasimov, “Azerbaycan Cumhuriyeti”, *Türkler Ansiklopedisi*, c. 19, (Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2002), 151.

kurulmasını hayata geçirmiştir.⁶⁹⁸ Ancak, bu büyük çaplı kültürel ve eğitim faaliyeti uzun bir süre devam etmemiştir. Kütüphanenin bu geniş propaganda faaliyeti, toplumda çeşitli güç odaklarının ve etkili çevrelerin dikkatini çekmeye başlamıştır. Sonuç olarak, kütüphane 1898 yılında hükümet tarafından kapatılmıştır.⁶⁹⁹ Çünkü Rusya, eğitilmiş, bilinçli bir halk istemiyordu.

Rusya Türkleri'nin eğitim ve kültür alanında yenileşme hareketi olarak ortaya çıkardığı Ceditçilik, İsmail Gaspıralı'nın öncülük ettiği eğitim ve öğretimdeki yenilikleri içeren usul-i cedit hareketi ile birleşerek Azerbaycan'da da etkisini göstermeye başlamıştır. Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde ileri görüşlü aydın maarifçiler usul-i cedit okulları açmaya başlamıştır. Azerbaycan'da ilk usul-i cedit okulu Bakü'de 1885 yılında açılmıştır. Rus okullarında eğitim gören Azerbaycanlılar, bu okullarda öğretmenlik yapmıştır. Halkın aydınlanması ve eğitilmesinde büyük role sahip olan bu aydınlar, kütüphanelerde okuma odaları kurarak herkesin millî bilince kavuşması için uğraşmışlardır.⁷⁰⁰

Usul-i Cedit, Azerbaycan'da ulusal bilincin gelişmesinde önemli bir basamak olmuştur. Azerbaycan'da 'aydın' olarak nitelendirilebilmek için Avrupaî tarzda bir eğitim almış olmak gerekti. Eski usul taraftarları bu kavrama dâhil edilmezdi. Usul-i cedit eğitim tarzı benimsenmeden önce Kafkasya'da ilk Rus Okulu 1802 yılında Tiflis'de sadece asilzadelerin çocukları için açılmıştı. 1830'dan itibaren sayıları hızla artan bu Rus okullarının temel amacı, Rusya'ya sadık ve Rusça bilen memurlar yetiştirmektir. Geleneksel mektepler ise nitelikli insan yetiştirme işlevini yitirmişti. Bu okulların çağın ihtiyaçlarına yanıt vermemesi, Rusya'nın işine geliyordu. Ancak bu durumun bilincinde olan ilerici Azerbaycan aydınları, eğitimin daha nitelikli hale gelmesi için mekteplerde usul-i cedit yöntemini hayata geçirmek için çaba harcamışlardır. Bu yönetime göre okuma-yazma ana dilde gerçekleşecek, eski heceleme yönteminin yerine "yeni ses" ya da usul-i savtiye metodu kullanılacak ve böylece eğitimin kalitesi artırılabilecekti. İlerici Azerbaycan aydınları, halkın ve zengin kesimin desteğiyle kendi millî okullarını açmaya başladılar. Bu okullarda Rus egemenliğini pekiştirmek gibi bir amaç güdülmüyordu; Rusça yalnızca derslerden biri olarak yer alıyordu.⁷⁰¹ Bu bağlamda, eski usul ile yeni usul okullar arasındaki temel farklar aşağıdaki tabloda ayrıntılı şekilde verilmiştir;

⁶⁹⁸ Kazan, "Azerbaycan Millî Uyanışında Aydınlar ve Basın", 31.

⁶⁹⁹ Gasimov, "Azerbaycan Cumhuriyeti", 151.

⁷⁰⁰ Kazan, "Azerbaycan Millî Uyanışında Aydınlar ve Basın", 31.

⁷⁰¹ Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, 58.

Tablo 4. Eski ve Yeni Metot Okullar Arasındaki Temel Farklar⁷⁰²

	Eski Okul	Yeni Okul
Okula Başlama Yaşı	8 Yaş	7 yaş
Öğrenim Süresi	5 yıl	3 yıl
Alfabe Öğretimi	Tüm harfler aynı anda harf yöntemi (usul-ü savtiye) kullanılarak öğretilir.	Ses yöntemine göre her derste 3 veya 4 harf öğretilir.
Eğitim Dili	Arapça veya Farsça	Ana dilde
Felsefe Kitapları	Evet	Hayır
Ana dilde Dilbilgisi Öğretimi	Hayır	Evet
Yazı Tahtası, Sıra ve Sandalye	Hayır	Evet
Fiziki Ceza	Evet	Hayır
Günlük Ders Sayısı	8	4
Teneffüs	Hayır	Evet
Ders Verilecek Olan Odalar	Dar ve yarı karanlık	Geniş ve aydınlık
Öğrenci Sayısı	30-40	30-40
Sınıf	Hayır	Evet
Öğrenci Kabulu	Yılın her zamanı	Yaz ve kış başlarında olmak üzere yılda iki kez
Tatiller	Dinî bayramlarda	Her Cuma günü ve resmi tatillerde, dinî bayramlarda
Eğitim Yılı Süresi	Büyün yıl boyunca	Yaz ayları tatil olmak üzere 10 ay
Ödev, not ve değerlendirme sınavı	Hayır	Evet

Azerbaycanlı pedagoglar, dönemin ihtiyaçlarına yanıt verebilecek ve din dışı derslerin de

⁷⁰² Zaynabidin Abdiraşidov, *İsmail Gaspıralı ve XX. yüzyılın Başlarında Türkistan*, Rusçadan çev; Hatice Kerimoğlu (İstanbul: Selenge Yayınları, 2022), 185.

işlenebileceği okulların eksikliğini hissettiklerinden dolayı usul-i cedit okullarının açılmasını hızlandırma arzusuyla hareket ettiler. Osmanlı, Avrupa ve Rus eğitim sistemlerinden esinlenerek açılan bu okullar, geleneksel medrese eğitiminden farklı bir yapıya sahipti. Yeni tarz okullarda Rusça eğitime yer verilirken dinî ilimlerin yanı sıra coğrafya ve tarih gibi çağdaş dersler de müfredata eklendi. Halkın bu okullara ilgisi zamanla artış gösterdi. Buna karşılık, öğrenci sayılarında azalma yaşayan ve saygınlıklarını yitirmeye başlayan medrese hocaları, halkı çocuklarını Usul-i Cedit Mektepleri'ne göndermemeleri yönünde baskı altına almaya çalıştı. Ancak, yeni eğitim tarzını teşvik eden aydınlar, halkın güvenini kazanan kişilikleri ve yüksek ahlak anlayışları sayesinde bu muhalefetin etkisini büyük ölçüde zayıflattı. Azerbaycanlı münevverler, halkı Rusça öğrenmenin önemine ikna edebilmek için yoğun bir çaba gösterdi ve bu uğraşlar karşılıksız kalmadı.⁷⁰³ Örneğin, şair ve eğitimci Seyit Azim Şirvânî'nin Şamahı'da kurduğu Usul-i Cedit Okulu'nu, ölümünden sonra arkadaşı Mirza Rıza devralarak sürdürmüştür. Bu okulların sayısındaki artış ve süreklilik, Azerbaycan aydınlarının emeklerinin boşa gitmediğini açık bir şekilde göstermiştir. Yeni usul okulların öncülerinden olan Molla İbrahim Halil (Kuba'da), Mirza İsmail Kutsi (Bakü'de) ve Molla Ebülhasan (Salyan'da) bu hareketin önemli temsilcileri arasında yer almışlardır. Usul-i Cedit Okulları'nın kurulması ve devam ettirilmesi için gösterilen çabalar takdire şayandır. Halkı yeni eğitim anlayışına olan ihtiyaç konusunda ikna etmek ve geleneksel sistemi ileriye taşıyan bu yenilikçi hamleyi sürdürmek, Azerbaycanlı aydınların yorulmak bilmeyen çalışmalarının bir sonucu olmuştur.⁷⁰⁴ İsmail Gaspiralı'nın öncülük ettiği usul-i cedit eğitim anlayışı genel hatlarıyla şöyledir:

1. Öğrencilere etkili bir okuma-yazma eğitimi sağlamak ve günlük yaşamda ihtiyaç duyabilecekleri temel bilgileri aktarmak, dinî bilgilerin verilmesi kadar büyük bir öneme sahiptir.
2. Bir öğretmenin, sınıfta eğitim verdiği öğrenci sayısı otuz veya kırk geçmemelidir.
3. Eğitim ve öğretime sadece erkek çocukları değil kız çocukları da kazandırılmalıdır.
4. Eğitimde, bireysel gelişimden ziyade sınıfa bir grup olarak ilerlemek ve başarı sağlamak daha önceliklidir.
5. Öğle araları kırk beş dakika, teneffüsler on dakika olacaktır.
6. Yaz aylarında okullar tatil olmalı veya dersler hafifletilmelidir.
7. Okul, Cuma günü ve bayram günlerinde tatil olmalıdır.

⁷⁰³ Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, (1994), 37-38.

⁷⁰⁴ Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, 58.

8. Bir günde toplam beş saat ders işlenmelidir. Bu da sabah üç saat, öğleden sonra iki saat ve her ders kırk beş dakika veya bir saat görülmelidir. Daha fazlası öğrenciyi yorar.
9. Öğrenciyi dövmek ve azarlamak dersi öğretmede bir ceza yöntemi olmamalıdır.
10. Her haftanın sonunda öğrenciye başarı durumunu gösteren belge verilmelidir. Ayrıca her dersin sonunda değerlendirme sınavı yapılmalıdır.
11. Tahta, sıra gibi araçlardan yararlanılmalı, sınıflar temiz, aydınlık büyük ve ferah olmalıdır.
12. Bir konu işlenirken üzerinde durulması gereken nokta öğrencinin o konuyu anlaması ve aktarabilmesi olmalıdır. Aynı zamanda öğrenci, işlenen konuyu tam olarak öğrenmeden başka bir konuya geçilmemelidir. Namaz sureleri dışında ezbere yer verilmemelidir.
13. Temel eğitimin beş yıl olmasına gerek yok; iki yıl yeterlidir. Kalan sürede ise farklı zanaatler öğretilerek değerlendirme yapılabilir.
14. Eğitim-Öğretim süresi bütün öğrenciler için aynı anda başlamalı ve bitmelidir.
15. Okuma-yazma öğretildikten sonra, sırasıyla önce Türkçe, ardından Rusça ve Arapça kuralları öğretilmelidir.⁷⁰⁵

16-21 Ağustos 1906 tarihlerinde gerçekleşen Rusya Müslümanlarının üçüncü toplantısında,⁷⁰⁶ İsmail Gaspıralı'nın eğitimle ilgili düşünceleri dile getirilmiş ve bu görüşler, Rusya Müslümanları arasında o dönemde eğitimin ne denli önemli olduğunu ortaya koyarak ilerlemenin ancak eğitimle mümkün olabileceğini vurgulamıştır. Bu durum, Azerbaycan'da eğitime ne denli büyük bir önem verildiğini açıkça ortaya koymaktadır. Ayrıca, usul-i cedit sisteminin Azerbaycan'da uygulanması ve Türk dünyasının birliğini sağlama düşüncesi de bu yaklaşımdan doğmuştur.

Bu maddeler şöyle sıralanabilir:

⁷⁰⁵ İme, Türk Çağdaşlaşma Sürecinde İsmail Gaspıralı Önderliğinde Başlatılan Usul-i Cedit Hareketinin Rolü", 371-372; İsmail Gaspıralı, *Eğitim Yazıları*, (Yayına hazırlayan: Yavuz Akpınar) (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017), 471-504.

⁷⁰⁶ 1905 yılında Rusya'da iç karışıklıklar çıkmaya başlayınca Rusya Türkleri bu tarihten itibaren bağımsızlık uğrunda siyasi faaliyetlerine hız verdiler. Bu amaçla bir dizi kurultay düzenlediler. Bu toplantıların yer ve tarihleri şu şekilde sıralanabilir; Ufa Müslüman Kurultayı (15 Ağustos 1905), Rusya Müslümanlarının Birinci Kurultayı (15 Ağustos 1905-Nijniy Novgorad), İkinci Kurultay (13-23 Ocak 1906- St. Petersburg), Üçüncü Kurultay (16-21 Ağustos- Nijniy Novgorad), Dördüncü Kurultay (15 Haziran 1914-St. Petersburg). Diğer kurultaylar ve içerikleri hakkında bilgi için bkz. Ahmet Karaca, "Çarlık ve Bolşevik Rusya Döneminde Türk-Müslüman Kurultayları'nın Bolşevik Devrimine Etkisi", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, c. 11, sy. 1 (2022): 78-86.

1. Müslüman çocukların ilk tahsillerini yapabilmeleri amacıyla bütün köylerde okullar açılacaktır.
2. Çok sayıda Müslümanın yaşadığı yerlerde ortaokullar iki sınıflı olarak açılacaktır.
3. Eğitim, ana dilde olup, kullanılan alfabe Arapçadır. Rus dili ise ders programına ortaokuldan itibaren konulmalıdır.
4. İlkokula alınma yaşı sekiz yaşından küçük olmamalıdır.
5. Eğitim yılı ilk ve ortaokullarda 4 sene olmalıdır.
6. Ortaokula kabul edilecek talebenin ilkokulu bitirmiş olma şartı vardır.
7. Müslüman çocukların eğitimi, her yerde aynı programa göre yapılır. Söz konusu tek bir programın tespiti için Rusya'nın çeşitli şehirlerinde 1907 Mayıs'ında kongreler düzenlenmelidir. Bu kongrelerin düzenleyip kabul ettikleri programları birleştirmek için Ağustos 1907 tarihinde Rusya Müslümanları Öğretmenleri Kongresi düzenlenmiştir.
8. Okullarda sağlık kurallarına uyulmalı, buna önem verilmelidir.
9. Okulların düzeni ve tamiri için ihtiyaç duyulan masraflar devlet, özel idareler ve belediyeler tarafından karşılanacaktır.
10. Cinsiyet farketmeksizin her Müslüman çocuk için ilkokul mecburi olacaktır.
11. Okulların teftiş edilmesi, yönetimi gibi işler Müslümanların elinde olacaktır.
12. Yerli halk tarafından seçilen bir heyet, mekteplerin gözetimini yapacaktır.
13. Öğretmen seçiminde yerli ahalinin gizli oyları geçerli sayılacaktır.
14. İhtiyacı karşılayacak öğretmen temini, öğretmen okullarında okuyanların mezun olmasına kadar, açılacak olan iki sınıflı kurslardan mezun olan eğitimeilerden sağlanacaktır.
15. Bakü, Kazan, Bahçesaray gibi şehirlerde cinsiyet ayırmaksızın erkek ve kız öğretmen okulları açılacaktır.
16. Müslüman okullarda görev yapan Müslüman öğretmenler, diğer Rus öğretmenler ile aynı haklardan yararlanırlar.
17. Rus Lisesinde okuyan öğrencilere, kendi ana dilleri ve edebiyatı okutulur ve öğretilir.
18. Okullarda okutulacak ders kitapları ve en başarılı eserlere verilecek ödülleri belirlemek için Büyük Rusya Öğretmenler Kongresi'nde kurulacak olan bir komisyon kurulacaktır.
19. Müslüman öğrencilerin de okuduğu Rus okullarının mütevelli ve pedagoji heyetlerine seçilecek üyeler arasında Müslüman üyeler de olmalıdır.

20. Medreselerde eğitim şartları iyileştirilmeli, maddî imkânlar geliştirilmeli, fen dersleri de programlara eklenmelidir.
21. Islah edilmiş ruhanî kurumlar, medreselerin gözetimi görevini devralmalıdır. Halk tarafından seçilen müteveli ve imamlar da medreselerin gözetimini yapar. Ayrıca medreselerin program ve talimatları bu müesseselerin oluşturduğu heyetler tarafından hazırlanır.
22. Rus ortaokul öğrencileri ile medrese talebeleri eşit hukuka sahiptir.
23. Medreselerde müderrislik yapanlar, bu görevlerini imamlık sıfatlarından ayrı tutmalı. Müderrisler seçilirken sırasıyla şu şartlar gerekir; seçilmiş olmak, yapılan sınavı geçmiş olmak, dinî meclis tarafından onaylanmış olmak.
24. Edebi Türk dilinin öğretilmesine özellikle önem verilecektir. Bu ders ilkokullarda imkân dâhilinde okutulmalı, ortaokullarda ise mecburî olmalıdır.
25. Vakıflardan ve öğrencilerden alınacak ücretler ile medreselerin masrafları karşılanır.⁷⁰⁷

Ceditçilik hareketi, Azerbaycan’da eğitim alanında köklü bir dönüşüm başlatarak toplumu derinden etkileyen bir güç haline gelmiştir. Bu hareket, geleneksel eğitim anlayışını aşarak insanlara modern bilgi ve düşünce dünyasının kapılarını açmıştır. Ortaya çıkan bu açılım, yalnızca akademik bilgi sağlamaktan öte, halkın özgüven sahibi bir ulusal kimlik inşa etmesine de katkıda bulunmuştur. Eğitimde benimsenen bu yenilikçi yaklaşım, geleneksel değerler ile modern bilgi arasında uyum yakalama gayreti olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte, bu dengeyi kurmak, eski yöntemler ile yeni fikirlerin yarattığı gerilimi yönetmeyi zorunlu kılmıştır; zira eğitimdeki böylesine büyük bir değişim, toplumsal yapıyı kökten etkileme potansiyeli taşımaktadır. Ancak, Azerbaycanlı aydınların bu zorlukların üstesinden gelme çabası, halkı daha aydınlık bir geleceğe yönlendirmek adına güçlü bir ilham kaynağı olmuştur.

Çarlık tarafında Azerbaycan’da ilkokul Şuşa’da 1830 yılında açılan ‘Kaza Okulu’dur. Bunu sırasıyla 1831 yılında Nuha’da, 1832 yılında Bakü’de, 1833 yılında Gence’de, 1837 yılında Şamahı’da açılan okullar izledi. Adı geçen okullarda amaç ilk eğitim imkânı vermek, yerli halkın çocuklarına Rusça öğretmek daha sonra onlara çeşitli memuriyet görevleri vermek idi. Bu mekteplerde şeriat dersinin verilmesine ancak basit dinî bilgiler öğretilmesi şartıyla izin

⁷⁰⁷ Belgin Tezcan Aksu, “Gaspıralı İsmail Bey’in Eğitim Üzerine Düşünceleri, Uygulamaları ve Etkileri” *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, cilt 12, sy. 1 (2001): 517-519; Abdıraşidov, *İsmail Gaspıralı ve XX. yüzyılın Başlarında Türkistan*, 187-192.

verildi. İlk kız okulu Şamahı'da 1847 yılında açıldı.⁷⁰⁸ Kız Okulu'nda Tagiyev'in açmış olduğu okul eğitimde atılan önemli adımlardandır. Tagiyev, hiç tahsil almamış olmasına rağmen eğitime çok önem vermiştir. Özellikle Müslüman kızların eğitim alabilmeleri için büyük emek sarf etmiştir. Azerbaycan Türklerinin gelişmesi, ilerlemesi ve eğitimi için büyük paralar harcamıştır. Azerbaycan'da açtığı kız okulu sayesinde Azerbaycanlı kızların modern hayata girmelerini sağlamıştır. Söz konusu kız okulunu açabilmek için Çarlıktan çok zor izin almıştır. 1896 yılında gerekli izinler alındıktan sonra binanın yapım çalışmaları başlamıştır. 1901 yılında binanın yapımı bitince Bakü'de Azerbaycan eğitim tarihine "Tagiyev'in Kız Mektebi" adıyla geçen ilk Müslüman kız okulu açılmış oldu. Okulun müdiresi, Hasan Zerdabi'nin eşi Hanife Melikova idi.⁷⁰⁹ Okulun mezunlarının anıları, buranın eğitim için ne kadar önemli olduğunu kanıtlar niteliktedir.⁷¹⁰

19. yüzyılda Azerbaycan'da eğitim kurumlarının sayısında artış gözlemlenmiştir. Bu dönemde açılan okullar, dönemin sosyal, kültürel ve siyasî değişimlerine paralel olarak, modern eğitim anlayışının gelişmesine katkı sağlamıştır. Aşağıda, Azerbaycan'da 19. yüzyılda açılmış olan okullara dair veriler sunulmaktadır. Bu tablolar, okulların sayısını ve dönemin eğitim yapısının daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

Azerbaycan'da 19. Yüzyılda açılmış okullar⁷¹¹

Tablo 5. Kaza Mektepleri

Şuşa Kaza Okulu	30.12.1830
Nuha Kaza Okulu	30.12.1831
Bakü Kaza Okulu	17.01.1832
Gence Kaza Okulu	18.02.1833

⁷⁰⁸ Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, (1994), 36-37; Sabina Abbaslı, "Azerbaycan'da Müslüman Okulları (1849-1918)", (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2019), 16.

⁷⁰⁹ Durmaz, "20. Asrın Başında Azerbaycan'da Modern Bir Eğitim Kurumu: Tagiyev'in Kız Mektebi", 101-103. Hanife Hanım, Azerbaycan'daki ilk eğitimci kadınlardandır. Kuzey Kafkasya'nın Nalçik şehrinde yaşayan köklü bir ailenin kızıdır. Aziz Nina Okulu'nu bitirdikten sonra hayatını Hasan Bey ile birleştirerek Bakü'ye yerleşti. Bakü zenginlerinden Tagiyev'in açtığı ilk Müslüman kız okulunun da müdürlüğünü yapmıştır.

⁷¹⁰ Örneğin Süleymanov'un aktardığı, okulun mezunlarından Nabat Hanım'ın (Neriman Nerimanov'un yeğeni) hatıralarına göre; Nabat Hanım, mektebin birçok Müslümanın yaşadığı Rusya'da ilk ve tek kız mektebi olduğunu, hatta Yakın ve Orta Doğu'da Avrupalı tarzda eğitim veren ilk kız okulu olduğunu, okul mezunlarının Azerbaycan'daki ilk ve esas bayan eğitim kadrolarını oluşturdıklarını, söz konusu mezunlardan hâkim, ressam, doçent, profesör, iktisatçı, kütüphaneci gibi birçok alanda hayatlarını devam ettirdiklerini söylemiştir. Detaylı bilgi için bkz. Süleymanov, *Azerbaycan Milyoncuları: Hacı Zeynelabdin Tağıyev*, 17.

⁷¹¹ Mərdanov, *Azərbaycan Təhsil Tarixi*, 101-102.

Nahçıvan Kaza Okulu	25.03.1837
Şamahı Kaza Okulu	12.05.1837
Şamahı Yüksek Okulu (dört sınıflı)	18.01.1854

Tablo 6. İbtidai Mektepler

Kuba İbtidai Okulu	10.11.1854
Ordubad İbtidai Okulu	24.11.1854
Lenkeran İbtidai Okulu	21.11.1856
Zagatala İbtidai Okulu	26.11.1862
Bakü İbtidai Okulu	1881

Tablo 7. Şehir Mektepleri

Şuşa Şehir Okulu	1874
Şamahı Şehir Okulu	1874
Nuha Şehir Okulu	1877
Nahçıvan Şehir Okulu	1879
Gence Şehir Okulu	1884
Zagatala Şehir Okulu	1885
Bakü I. Şehir Okulu	1889

Bakü II. Şehir Okulu	1898
Ordubad Şehir Okulu	1897

Tablo 8. Pazar Günü Mektepleri

Şamahı Pazar Günü Okulu	13.12.1881
Nuha Pazar Günü Okulu	1895
Gence Pazar Günü Okulu	1895
Bakü Pazar Günü Okulu	1896

Tablo 9. Demiryolu Okulları

Gence Demiryolu Okulu	1888
Ağcakabul Demiryolu Okulu (1896’da Bakü’ye taşındı)	03.02.1893
Ağstafa Demiryolu Okulu	21.01.1901

Tablo 10. Sanat Okulları

Nuha İpekçilik Okulu	1843
Bakü Denizcilik Sınıfı	1881
Zagatala Sanat Okulu	15.05.1882
Gence Sanat Okulu	08.11.1884
Bakü Teknik Okulu	1897

Kuba Bağ-bağçecilik Okulu	1887
Bakü Sanat Okulu	08.11.1888
Merdekan Bağ-bağçecilik Okulu	27.10.1896

Tablo 11. Rus-Azerbaycan Mektepleri

Salahlı	21.01.1875
Bakü I	20.10.1887
Bakü II	21.07.1891
Bakü III	?09.1892
Bakü IV	03.10.1898
Bakü V	02.11.1898
Bakü VI	1899
Bakü VII	1899
Bakü VIII	1900
Bakü IX	1900
Bakü X	1901
Şuşa	1893
Maştağa	1896
Nuha	1896
İrevan	21.10.1896
Nahçıvan	1896

Şamahı	1897
Gence	23.04.1898
Corat	1898
Bıgır	1900
Dağ Kesemen	01.09.1876
Salahlı	1882
Şıhlı	16.03.1886

Tablolar incelendiğinde, 19. yüzyılda Azerbaycan’da eğitim sistemi, kurulan okulların sayılarının ve çeşitliliğinin artışıyla paralel bir şekilde geliştiği görülmektedir. Bu okullar, 1837 yılına kadar yayılmaya devam etmiş ve ardından daha ileri düzeyde eğitim veren Şamahı Yüksek Okulu (1854) gibi okulların açılmasıyla eğitimde çeşitlenme sağlanmıştır. Eğitim alanındaki çeşitliliğin artmasına paralel olarak, “İbtidai Mektepler” 1850’li yıllardan itibaren hızlı bir şekilde yaygınlaşmaya başlamış ve bu kurumların ilk örneklerine 1854 yılında Kuba ve Ordubad gibi şehirlerde rastlanmıştır. Bu okulların temel amacı, özellikle kırsal bölgelerde okuryazarlık oranını artırmaktır. Şehirleşme sürecinin ivme kazanmasıyla, 1881 yılında Bakü İbtidai Mektebi açılmış ve şehirlerdeki eğitim olanakları önemli ölçüde genişlemiştir. Özellikle 1870’lerden itibaren şehir mekteplerindeki artış dikkat çekicidir; bu dönemde Şuşa (1874) ve Bakü (1889) gibi önde gelen merkezlerde kurulan okullar, modern eğitim anlayışının yaygınlaşmasına önemli bir katkı sunmuştur. Bu bağlamda, 1880’li yıllarda pazar günü mektepleri de açılmaya başlanmış olup, özellikle işçi sınıfına yönelik olarak eğitim fırsatlarını daha erişilebilir hale getirmiştir. Bu girişimlerin en belirgin örneği, 1896 yılında Bakü’de açılan pazar günü mektepleridir. Aynı dönem, sanayileşmeyle paralel bir gelişim göstermiştir; 1880’lerin sonlarından itibaren demiryolu ve sanat okulları ortaya çıkmış ve Gence (1888) ile Bakü Teknik Okulu (1897) gibi kurumlar sanayi odaklı iş gücü eğitiminin gelişmesinde kilit rol oynamıştır. Diğer yandan, 1870’lerden itibaren Rus kültürünün etkisiyle Rus-Azerbaycan okulları açılmaya başlamış ve özellikle Bakü (1887) gibi kentlerde yoğunlaşmıştır. Rusça dil eğitimi sağlayan bu okullar, Azerbaycan’daki eğitim sistemine farklı bir boyut kazandırarak önemli bir kültürel ve dilsel entegrasyon sağlamıştır. Böylece, Azerbaycan’ın 19. yüzyıldaki eğitim sistemi, toplumun geniş kesimlerine hitap eden okullar aracılığıyla şekillenmiş ve bu kurumlar, dönemin sosyal, ekonomik ve kültürel

gereksinimlerine cevap veren önemli yapılar olarak öne çıkmıştır. Eğitimdeki bu dönüşüm, Azerbaycan'ın modernleşme sürecinin yapı taşlarını oluşturmuş; halkın okuryazarlık oranını artırarak toplumsal değişim dinamiklerini hızlandırmıştır.

Petrol zengini Tagiyev, Azerbaycan'da eğitimin ilerlemesine yönelik kayda değer maddi katkılar sağlamış, pek çok okulun kurulmasına öncülük etmiş ve çeşitli dergi ile gazetelerin yayınlanmasında önemli bir rol üstlenmiştir. Müslüman kadınların kurtuluşunun ancak eğitimle mümkün olduğunu savunan Tagiyev, kız çocuklarının eğitim alabilmesi için yoğun çaba harcamıştır. Bu doğrultuda, eğitim fikrine karşı çıkan cahil mollalar ve onların destekçilerini ikna etmek amacıyla, önemli İslam merkezlerindeki birçok din adamından kızların eğitiminin caiz olduğuna dair fetvalar almıştır. Ayrıca, Çarlık Rusya'dan gerekli onayları aldıktan sonra buna dair çalışmalara başlamıştır.⁷¹² Eğitimine devam edememiş olmasına rağmen, ülkedeki sosyal, kültürel, ekonomik ve eğitim alanındaki gelişmeleri yakından takip etmiştir. Özellikle Müslüman kız çocuklarının eğitimsiz kalması, onun en çok rahatsız olduğu meselelerden biriydi. Tagiyev, Azerbaycan Türklerinin ilerlemesi ve eğitimde gelişmesi için tüm maddi imkânlarını seferber etmiş, Azerbaycan'da ilk kız okulunun açılmasını sağlayarak bu alanda önemli bir adım atmıştır.⁷¹³

Okulun açılması için Tagiyev, Çar III. Aleksandr'a bir mektup göndererek Müslüman kızların kendi ana dillerinde eğitim alabilecekleri bir okulun Bakü'de açılmasına izin verilmesini talep etmiştir. Ancak bu talep Aleksandr⁷¹⁴ tarafından reddedilmiştir. Onun ölümünden sonra yerine II. Nikolay⁷¹⁵ tahta geçmiştir. Nikolay'ın taç giyme merasimi sırasında Tagiyev, bir senatör aracılığıyla Nikolay'ın eşi Aleksandra Fyodorovna'ya değerli hediyeler gönderip okul izni için yeniden başvuruda bulunmuştur. Ayrıca açmayı planladığı bu Rus-Müslüman kızlar

⁷¹² Ali Ferhadov, "XX. Asrın Başlarında Azerbaycan'da İslami Düşünce, Eğitim ve Islahat Anlayışı", *Belleten*, c. 78, sy. 281 (2014): 278; Tagiyev'in maddi desteği ile Bakü'de 1905'te Hayat, yayınlanmaya başladı. Yine bu dönemde onun desteği ile Bakü'de *Kaspi* gazetesi de yayınlanmaktaydı. 1906'da yine Tagiyev'in desteği ile A. Hüseyinzade'nin editörlüğünü yaptığı Füyuzat dergisi yayınlanmaya başladı.

⁷¹³ Durmaz, "20. Asrın Başında Azerbaycan'da Modern Bir Eğitim Kurumu: Tagiyev'in Kız Mektebi", 101.

⁷¹⁴ III. Aleksandr Aleksandroviç Romanov (1845-1894), II. Aleksandr'ın ve imparatoriçe Mariya Aleksandrovna'nın ikinci oğlu idi. Saray hiyerarşisine göre tahtın varisi değildi. Kardeşinin ölümü üzerine tahtın varisi ilan edildi. Onun dönemi barışçı bir politika izlendiği, savaş yapmadığı bilinmektedir. Bkz. Milivoje Urosevic, "Александр III. Золотой Век Императорской Охоты" (III. Aleksandr. İmparatorluk Avcılığının Altın Çağı), *Гуманитарные аспекты охоты и охотничьего хозяйства*, no: 11 (23) (2019): 14-15.

⁷¹⁵ Çarlığın son imparatoru 1894'te tahta çıktı. 15 Mart 1917'ye kadar hüküm sürdü. Karısı imparatoriçe Aleksandra Fedorovna Hessen Darmstadt'lı Alman prensesi, Victoriya Alice Helena Louise Beatrice idi (Louise Beatrice von Hassen und bei Rhein) (1872-1918). Onların dört kız bir oğlan olmak üzere beş çocuğu vardı. Olga 1895, Tatyana 1897, Mariya 1899, Anastasya 1901 ve 30 Temmuz 1904 te doğan oğlu Aleksey Nikolayeviç (1904-1918) Çareviç ve tahtın varisi idi. Tahta çıkması ona nasip olmadı. Yekaterinburgda bütün ailesi birlikte bolşevikler tarafından öldürüldü. Bkz. Milivoje Urosevic, "Последний Русский Царь Николай II Александрович Романов и Охота (Son Rus Çarı Nicholas II Aleksandroviç Romanov ve Avcılık)", *Гуманитарные аспекты охоты и охотничьего хозяйства*, 5 (17), (2019): 16.

okuluna Çariçe Aleksandra Fyodorovna'nın adını vereceğini belirtmiştir. Nihayet, binanın inşası için izin aldıktan sonra çalışmalar başlamıştır. Tagiyev, bankaya 150.000 manatı faizle yatırarak buradan her yıl elde edilecek 7.500 manat gelirle okulun giderlerini karşılamayı planlamıştır. Kurulacak kız okulu binası, 864 metrekarelik bir alanı kaplayarak estetik yapısı ve mimarisiyle caddenin çehresini zenginleştirmiş ve yenilemiştir. Büyüklüğü göz önüne alındığında, bina ilerleyen zamanlarda bir üniversite eğitimi için bile kullanılabilecek bir kapasiteye sahip olmuştur.⁷¹⁶

Müslüman kadının uyanış devri olarak görülen bu hadise, okulun açılmasına karşı olanların aksine, aydınlar tarafından Türk dünyasının manevî ve iktisadî gelişiminin temel taşlarından biri olarak nitelendirilmiştir. Tagiyev, kadının rolünün ailede yüksek bir değerde olduğunu savunarak Hz. Muhammed'in "cennet anaların ayakları altındadır" sözüne vurgu yapmıştır.⁷¹⁷ Okulda ilk yıl 35'i Tagiyev'in bursu ile okumak üzere toplam 58 kız kayıt olmuştur. Öğrencilere verilen dersler arasında Azerbaycan ve Rus dili, matematik, coğrafya, ev işleri, resim, müzik vardır. Maddî açıdan desteklerini asla esirgemeyen Tagiyev'in okulun açılmasındaki rolü yadsınamaz. Ömer Faik Nemanzade⁷¹⁸ 20. yüzyılın başında Bakü'ye geldiğinde bu okulu görünce şaşırılmış ve şöyle demiştir; "Böyle karanlık bir ortamda bu okul düşünülemez bir mucize gibiydi." Bununla ilgili bir yazı yazıp Osmanlı Devleti'ndeki *Servet-i Fünun* dergisine göndermiş ve bu yazı tüm İslam âleminde ses getirmiştir.⁷¹⁹

Tagiyev, kızların okumasının dine uygun olmadığını savunan mollalara karşı da çetin mücadele vermiştir. Teklifin Çarlığa iletildiği günün sabahı ruhaniler ayaklanmış, teklifi beğenmiş olan Mir Muhammed Kerim'in kapısına benzin döküp yakmakla tehdit etmişlerdir. Yine Ahund Mirza Ebu Turab'ın da kapısına pislik dökmüşlerdir. Müslüman kızlar için bir okul açılacağı haberi şehre ulaştığında meclislerde, marketlerde, dükkânlarda, cenaze törenleri vb. yerlerde konuşulmuştur. Tagiyev, Molla Mirza'dan, çok yetenekli birisi olduğu için, İslam dünyasının sekiz ünlü müctehidinden bu konu ile ilgili mühürlü ve imzalı belgeler alıp gelmesini istemiştir. Molla Mirza bu görevi gerçekleştirip Azerbaycan'a döndüğünde

⁷¹⁶ Süleymanov, *Azerbaycan Milyonçuları: Hacı Zeynelabdin Tağıyev*, 12.

⁷¹⁷ *Kaspi*, (23 Eylül 1901), 108; Akın, "Azerbaycan'ın Modernleşme Sürecinde Bir Öncü: Hacı Zeynel Abidin Tağıyev", 134.

⁷¹⁸ Ömer Faik Nemanzade (1872-1937), Ahıska'nın Azgur köyünde varlıklı bir ailenin oğlu olarak doğdu. Birkaç yıl molla mektebine gitse de dini konulara hiç ilgi duymadı ve yeni açılmış Rus okuluna girdi. 1882'de İstanbul'da Fatih Mektebi'ne girdi. 1891'de İstanbul'daki eğitimini tamamlayarak Galata Postahanesi'nde çalışmaya başladı. 1894'te Şeki'de yeni açılan bir usûl-i cedit okulunda dünyevi ilmler öğretmenliği yaptı. 1903'te Tiflis'te Şark-i Rus gazetesinde C. Memmetkuluzade ile tesadüfen karşılaşması onun gelecekteki faaliyetlerinde önemli rol oynadı. Detaylı bilgi için bkz. Ömer Faiq Nemanzade, *Seçilmiş Əsərləri* (Bakı: Şərq-Qərb, 2006), 4-18.

⁷¹⁹ Süleymanov, *Azerbaycan Milyonçuları: Hacı Zeynelabdin Tağıyev*, 20.

Tagiyev, din adamlarının ileri gelenlerini evine davet ederek; “Hangi müçtehide itimat ediyorsunuz?” diye sormuştur. O dönemde herkesin, sözünü şartsız olarak kabul ederek kanun gibi görüp inandığı bir müçtehide vardı. Davetliler müçtehitlerini söylemiş, bunun üzerine Tagiyev, bu müçtehidlerin tek tek imzaladığı, İslamî açıdan kızların okutulmasında sakınca olmadığını gösteren imzalı belgeleri çıkarıp onlara göstermiştir.⁷²⁰ Bu davranış, Tagiyev’in problemlerle başa çıkma yetisini, zekâsını ve oldukça isabetli metotlar kullandığını göstermesi açısından takdire şayandır.

Eğitimde ilerlemeye karşı durarak, modern metotlarla eğitim verilmesini istemeyen muhaliflerin (kadimcilerin) fikirlerini Ceditçiliğin tanınan isimlerinden Yusuf Akçura şöyle özetlemiştir:

- 1) Müslümanların Avrupalılaşması mümkün olmamalı, eski gelenekler devam etmelidir,
- 2) Müslüman okulları eski bilim ve yöntemlere göre eğitim vermelidir,
- 3) Bilim dili için en değerli olan dil Arapçadır. Tarih, matematik, coğrafya ve doğa bilimleri gibi dersler işe yaramaz derslerdir,
- 4) Kız çocuklarının okula giderek eğitim görmesi gereksizdir. Bir kadın için gençliğinde dinin temellerini ve namaz kılmayı öğrenmesi yeterlidir. Bunun haricinde geri kalan bilgileri kocaları onlara öğretir,
- 5) Rusça öğrenmek lüzumsuzdur ve Rus okullarında eğitim görmek büyük bir günahtır.⁷²¹

Usul-i Cedit hareketine karşı çıkan kesimler, eğitim sistemini tamamen dinî temellere dayandırmayı savunarak modernleşme çabalarına güçlü bir direnç göstermiştir. Bu tutum, bireysel bir yaklaşımın ötesinde, toplumsal bir hareketin ürünü olarak şekillenmiştir. Söz konusu grupların temel amacı, geleneksel toplum yapısını korumak ve İslamî değerlerin eğitim üzerindeki etkisini devam ettirmektir. Aynı zamanda, bu bakış açısı mevcut sınıfsal ve kültürel yapıların bir yansıması olarak da değerlendirilebilir. Geleneksel eğitim yöntemlerinin toplumsal dinî kimlik ve kültürel mirasla uyumlu olduğunu savunmaları, bu kesimin ana dayanak noktası olmuştur. Toplumsal taban açısından bakıldığında, bu direncin kırsal bölgeler ve köylerde yaşayan, dinî hassasiyetleri yüksek ve geleneksel yaşam tarzlarına sıkı sıkıya bağlı bireyler arasında yaygın olduğu görülür. Modernleşme hareketine karşı gösterilen tepki, bu kesimlerin sosyal ve kültürel kimliklerini tehdit altında hissetmesinden kaynaklanmıştır.

⁷²⁰ Süleymanov, *Azerbaycan Milyoncuları: Hacı Zeynelabdin Tağıyev*, 13.

⁷²¹ Abdıraşidov, *İsmail Gaspıralı ve XX. yüzyılın Başlarında Türkistan*, 186.

Aynı zamanda, dinî inançlarıyla birlikte toplumsal statülerini de koruma çabası, modern eğitim yaklaşımlarına olan karşıtlığın önemli nedenlerinden biri olarak öne çıkar. Bu direnç yalnızca dinî çevrelerle sınırlı kalmamış; yerel yönetimlerden ve toplumun yaşlı bireylerinden de destek bulmuştur. Çoğu destekçi, geleneksel eğitim yöntemlerinin sosyal düzenin ve aile yapısının korunmasında hayati bir yere sahip olduğuna inanmıştır. Bu anlayış, kölelik ve feodal ilişkilerin yaygın olduğu bir dönemde modern eğitimin yaratabileceği toplumsal değişimlerin getireceği dönüşümleri önceden sezme korkusunu açık bir biçimde ifade eder. Dolayısıyla, Usul-i Cedit karşıtı tutum yalnızca ideolojik bir duruş değil; aynı zamanda derin toplumsal ve kültürel dinamiklerle şekillenen kapsamlı bir tepkidir. Bu bağlamda, kadınların eğitimine yönelik itirazlar, bu görüşlerin en belirgin sonuçlarından bir olarak ortaya çıkmıştır. Kadınların eğitiminin gereksiz ya da tehlikeli görüldüğü yönündeki iddialar, toplumsal yapının korunması adına geliştirilen stratejilerden biridir. Bunun altında yatan sebep, modern eğitimin getirdiği değişimlerle birlikte geleneksel aile yapısının zayıflayacağı ve kadınların ev içindeki rollerinin değişeceği endişesidir. Sonuç olarak, bu gruplar yalnızca dinî kaygılarla değil; toplumsal ve ekonomik tehditler açısından da modernleşme fikrine karşı çıkmıştır. Usul-i Cedit'e dair eleştiriler bir eğitim politikasından öte, aynı zamanda toplumun köklü dinî, kültürel ve sosyal endişelerini yansıtan geniş çaplı bir hareket olarak ele alınmalıdır.

Ferhadov, Tagiyev'in İslam'a aykırı bir davranışta bulunmadığını, 1853-1998 yılları arasında yaşamış Azerbaycanlı müfessir ve Bakü kadısı el-Baküvi'nin sözlerine dayanarak savunmaktadır. Baküvi'ye göre; "İlim sadece din ilimlerine özel değildir. Din eğitimi önce gelse de matematik, tarih, coğrafya, astronomi gibi ilimlerin de okutulması lazımdır. Kuran'da bu ilimlerinin öğretilmesi için ayetler vardır. Buna rağmen ulema, bu ilimlerden de geri kalmıştır."⁷²² El-Baküvi, Tagiyev'in bu okulu açması için ona yardım etmiş, dinî açıdan kızların okutulmasının farz olduğunu, İslam dininin ilerlediğini, cehalet döneminin geride kaldığını belirterek kendi kızını da bu okula göndermiştir.⁷²³ Hatta Tagiyev'e, hiç kimseyi ayırt etmeksizin eğitime, kültüre ve hayır işlerine yaptığı değerli hizmetlerden ve büyük paralar harcamasından dolayı Çarlık tarafından "gerçek devlet müşaviri rütbesi" verilmiştir. Bu rütbe general, amiral ve savcı rütbeleri ile eşdeğerdi. Ülkesinin yarınları ve aydınlanması için böylesine uğraşan birisine ruhaniler karşı çıkmıştır. O, din adamlarını, mahalle başçıları ve sözü geçen nüfuslu şahısları Tazepir Mescidin'de bir araya getirerek Müslüman kızlar için bir okul açılması gerektiğini dile getirmiştir. Siyah kaftanlı, geniş sarıklı, sakallı hacılar çıkıp

⁷²² Ferhadov, "XX. Asrın Başlarında Azerbaycan'da İslami Düşünce, Eğitim ve Islahat Anlayışı", 277.

⁷²³ El-Baküvi, *Kitabu Keşfü'l-hakayık an Nüketi'l-ayat ve'd-dekaik*, c. 3 (Tiflis: Bahariye Matbaası, 1904), 83; Ferhadov, "XX. Asrın Başlarında Azerbaycan'da İslami Düşünce, Eğitim ve Islahat Anlayışı", 277.

Kuran'dan ayetler, peygamberlerden, halifelerden, imamlardan hadisler öne sürerek bu işi küfür olarak adlandırmışlardır. Tagiyev'i din dışı hareketlerle suçlamışlar ve tehdit etmişlerdir. Toplantıya katılan en saygın iki din adamı: Mir Muhammed Kerim ve Bakü eyaleti valisi Ahund Mirza Abuturab, Kuran ayetlerini Arapça'dan dilimize çevirerek, Müslüman erkekler gibi Müslüman kadınların (eşlerin) da her türlü hakka sahip olduklarını, zamanın ilminden faydalanmakta yanlış bir şey olmadığını söylemişlerdir. Yine itiraz sesleri yükselince Tagiyev şöyle bir konuşma yapmıştır:

“Kızlarımızın zamane dersi almaları vacibdir. Onların gözleri açılır ve davranışları hoş olur. İngiltere'ye, Almanya'ya, Frengistan'a okumaya giden gençlerimiz, her biri oradan koluna bir eş takıp getiriyor, çünkü kızlarımız onları anlamıyor, geçimlerini sağlayamıyorlar. Yabancı eşlerden doğan çocuklar dinini unutur ve tüm servetimizi miras olarak alırlar. İşler böyle giderse ata evleri Kuran'dan, namazdan, şeriattan yoksun kalacak. Yeni okulda kızlara din dersi, dokumacılık, dikiş-nakış, kendi dillerinde ve Rus dilinde okuma yazma, çocuk terbiyesi ve matematik öğretilecek. Bunda sorun ne? Molla Ali Hacı Haliloğlu beni dinle! Ben kızları ahlaksız yapmak istemiyorum, namahrem yapma gibi bir derdim yok. Geçen gece 20 yaşındaki ortanca kızın sancılandı, neredeyse ölüyordu. Lopabiğ Ambarsum adlı yabancı erkek hekimi getirdin. Kızına baktı, iyileştirdi, onu ölümden kurtardı. Şimdi söyleyin bana Lopabiğ Ambarsum bir Müslüman kadın hekim olsaydı şeriata göre hangisi daha doğru olurdu? Çok sayıda kadın hekimlere ve öğretmenlere ihtiyacımız var. İdareciler bize vahşi Müslümanlar dedikten sonra bu okulu açmaya karar verdim. Bu amaçla çok para harcadım ve bina inşa ettim. Kazan şehrine Müslüman kadınlardan ders verecek olanları getirmek için adam gönderdim. Hatice Hanım adlı bir öğretmen getirdiler. Bütün Rus gazetelerine bizim dilimizi bilen kadın öğretmen aradığımı ilan verdim. İki öğretmen hanım gelmek istediler. Biri Meryem Hanım Sürkeviç (Litva tatarlarındandı) Ahalski'den Hanife Hanım'dı.”⁷²⁴

Müslüman kızların eğitim ve öğretime faal bir şekilde katılmaları için, Tagiyev'in destekleriyle kurulan okul 1901 yılında açılmıştır (Resim 11). Okulun gelişimi ve programı Zerdabi tarafından düzenlenmiştir. Aleksandriyevski Kız Okulu'ndan mezun olan genç kadınlar, Azerbaycanlı Müslüman kızların geleceğinde önemli bir yere sahip olacak ilk ve temel öğretmen kadrosunu oluşturmuşlardır. Başlangıçta yalnızca tek bir sınıf olarak faaliyet gösteren bu okul, 1913 yılında iki sınıfa çıkarak eğitim faaliyetlerini sürdürmüştür. 1 Ocak 1916 tarihinde okulda 104 kız öğrenci eğitim görmekteydi. Bunların 95'i Azerbaycanlı kızlardı. Böyle kız okulları kısa sürede ülkede muhtelif şehirlerde (Kazah'ın Salahlı köyünde, Aktaş'ta, Göyçay'ın Zeyelu köyünde, Şamahı'da, Şuşa'da ve Karyakin kazasında) açılmaya

⁷²⁴ Süleymanov, *Azerbaycan Milyoncuları: Hacı Zeynelabdin Tağıyev*, 13-14; Süleymanov, *Eşitdiklerim, Oxuduqlarım, Gördüklərim*, 65; Əşir Bəşiroğlu, *Neft Milyoncuları* (Bakı: Təknur Yayın., 2016), 36-37; Bədəlova Əsmər Sadiq Qızı, *Qloballaşma Şəraitində Böyüməkdə Olan Nəslin Milli Özünüdərk Təربiyəsi* (Bakı: 2013), 78-79.

başlamıştır. Açılan okullarda çalışan öğretmenler arasında Hanife Hanım Melikova, Hatice Hanım Agayeva, Rahile Hanım Hacıbeyova, Nigar Hanım Aslanova, Sara Hanım Vezirova, Kumru ve Nabat Nerimanova kardeşler, Şerabani Şabanova, Şefika Hanım Efendiyeve ve Ayna Sultanova gibi değerli öğretmenlerin adlarını belirtmek mümkündür.⁷²⁵ İlk Rus-Müslüman Kız Okulu'nun Bakü'de açılması ile Ali Merdan Topçubaşı'nın yazdıkları şöyledir:

*“Müslümanların akli ve terbiyevi gelişimi yolunda yeni dönemin carcısı gibi ortaya çıkan bu maarif ocağı, Bakü'nün asilzade ve fahri vatandaşı Hacı Zeynalabidin Tağıyev'in gayreti ile açılmış olan imparatoriçe Aleksandra Fyodorovna'nın adını aldığı Rus-Müslüman kız okuludur. Okulu kuran hayırseverin adı, ünü ile vatan dışında da iyi tanınır. O, hayırseverlik işini her zaman yüreğinin hükmü saymış, zengin Müslümanlar arasında en duyarlı temsilcisi gibi saygıyla anılıyor... Hem de bütün başka meselelerle kıyaslandığında Sayın Hacı Zeynelabidin Tağıyev, halk aydınlanmasının yaygınlaşmasına daima daha büyük heves ve çabalarla yardım ediyor.”*⁷²⁶

Eğitime verdiği büyük desteklerin yanı sıra Azerbaycan'ın her alanda gelişimine öncülük eden Tağıyev, kültür ve eğitim çalışmalarına da özel bir önem göstermiştir. 1883 yılında Bakü'de ilk tiyatro binasını inşa etmesi ve 1901 yılında da ilk Türk Kız Okulu'nu açması, halkın bilim ve eğitimle tanışmasında kayda değer bir rol oynamıştır.

Muhafazakâr çevrelerden yoğun tepki gören Müslüman aydın Türkler, Rus hükümetinden de kayda değer bir destek ya da teşebbüs bulamamıştı. Buna rağmen Azerbaycanlı aydınlar, modern ve yenilikçi eğitim girişimlerini azimle ve kararlılıkla sürdürmeye devam etmişlerdir. Öte yandan, özellikle 19. yüzyılın son çeyreğinde Çarlık, Azerbaycan'daki ticarî ve ekonomik gelişmelerin etkisiyle bazı yeni okullar açmak durumunda kalmıştır. Bakü'de hızla büyüyen sanayi, eğitim alanında bir hareketlenmeyi zorunlu kılıyordu. Bu duruma bağlı olarak Kuzey Azerbaycan'ın çeşitli şehirlerinde liseler açılmıştır. Şuşa ve Şamahı'da hem edebiyat odaklı orta dereceli liseler hem de fen ağırlıklı Realni Okulları kurulmuştur. Bu okullarda eğitim dili Türkçe ve Rusça olarak belirlenmiştir. Ancak, Rusça dersleri için kaynak kitaplar hazırlarken Türkçe dersleri için herhangi bir ders kitabı yoktu. Bu durumun temel amacı, Türk çocuklarına Rus kültürünü benimsetmek ve Rusça dilini öğretmektir. Türkçe dersleri ise Gori kentindeki öğretmen okulundan mezun olan öğretmenler tarafından veriliyordu.⁷²⁷ 1879 yılında Gori Muallim Semineryası'nın şubesi açıldıktan sonra 1881 yılında bu okuldan mezun olan

⁷²⁵ Nesrin Sarıahmetoğlu Karagür, “Azerbaycan'da Eğitim ve Basın”, *Türkler Ansiklopedisi*, c. 19, (Ankara: Yeni Türkiye Yayın., 2002), 300; Гасановна, “История становления и развития образовательной системы в Азербайджане в период Российской империи (Rus İmparatorluğu Döneminde Azerbaycan'da Eğitim Sisteminin Oluşum ve Gelişim Tarihi)”, 54.

⁷²⁶ Kaspı, (1901), No: 207.

⁷²⁷ Yüksel, *Azerbaycan'da Fikir Hayatı ve Basın*, 75.

öğretmenler Usul-i Cedit yöntemi ile eğitim vermeye başlamıştır. Okuldan 27 yılda 200 kadar öğretmen çıkmıştır.⁷²⁸ Gori Muallimler Semineryası, 1879 yılında Azerbaycan şubesini açmıştır. Azerbaycanlı gençler ilköğrenimini bitirdikten sonra semineryada eğitimlerine devam etmişlerdir. Hem de burada pedagoji alanında tecrübe ediniyorlardı. Buranın öğrencileri şariat, Rus dili, tarih, resim, edebiyat, aritmetik, geometri ve Azerbaycan dili derslerini öğrenmekle beraber müzik ile de meşgul olmuşlardır. Semineryada ayrıca bahçecilik, bağcılık, tarım, ipekböcekçiliği, arıcılık da öğretiliyordu. Okulda öğrencilerin kibar, temiz, kendine ve başkalarına karşı özenli olma gibi etik kurallara riayet etmelerine özen gösteriliyordu.⁷²⁹ Buradan mezun olan öğretmenler arasında, 20. yüzyılın başlarında önemli bir aydın kadrosuyla ortaya çıkan aydınlar sınıfından Üzeyir Hacıbeyli, Celil Mehmetkuluzade, Necef Bey Vezirov, Süleyman Sâni Ahundzade, M. Mahmutbeyli, Raşit Bey Efendiyef ve Neriman Nerimanov gibi tanınmış isimler yer alıyordu.⁷³⁰ Azerbaycan'da bilim, eğitim ve kültürün gelişimine büyük katkılarda bulunan bu Öğretmen Okulu'nun 1881 yılından 1917 yılına kadar 36 yıllık süreçte mezun ettiği isimler dikkatle derlenmiş ve yaşamları Misir Merdanov tarafından ayrıntılı şekilde incelenmiştir.⁷³¹

Azerbaycan'da eğitim ve kültür alanında ilerleme sağlamak amacıyla yürütülen tüm çabalara rağmen, 1905 İhtilali'ne kadar yapılan maarif hareketleri istenilen seviyeye ulaşamamıştır. Bunun temel nedenleri arasında Çarlık hükümetinin asimilasyon siyaseti, eğitim ve kültür hareketlerini baskılaması, millî basında yoğun sansür uygulaması ve çeşitli engellemeler yer alıyordu. Ayrıca, hükümetin yeni açılan okullarda öğrenci seçimi konusunda uyguladığı katı politikalar da bu duruma olumsuz etkide bulunuyordu. Örneğin, 1890 yılı verilerine göre, millî mektepler hariç Azerbaycan'da Rusça eğitim veren yalnızca bir Realni Okulu ile on iki gimnazyum bulunuyordu ve bu okullarda öğrenim gören 5700 öğrenciden sadece 91'i Türk'tü. Kafkas halkları arasındaki eğitim durumuna bakıldığında, her 5400 Ermeni'ye bir okul, 4800 Gürcü'ye bir okul, 300 Rus'a bir okul düşerken, Azerbaycan Türkleri için bu oran 17300 kişiye bir okul şeklindeydi. Bu durum, büyük ölçüde halkın çocuklarını Rus okullarına göndermeye sıcak bakmaması ve Çarlık yönetiminin Azerbaycan Türklerinin medenî ve kültürel gelişimini engellemeye yönelik niyetlerinden kaynaklanıyordu. Toplumda okuryazarlığın önemi giderek daha fazla anlaşılmasına rağmen, bölgede mevcut okulların sayısı oldukça yetersizdi. Çünkü daha fazla okul açmak ve bu okullarda millî dilde eğitim vererek

⁷²⁸ Ahmet Çamalan, "Azerbaycan Tahsilinin Temelleri: Çarlık Rusyası Devrinde Maarifçi Aydınların Faaliyetleri", *Journal Of Qafqaz University*, no. 31 (2011): 38.

⁷²⁹ Mərdanov, *Azərbaycan Təhsil Tarixi*, 52-54.

⁷³⁰ Baykara, *Azərbaycan'da Yeniləşmə Hərəkətləri*, 114.

⁷³¹ Mərdanov, *Azərbaycan Təhsil Tarixi*, 57-100.

millî bilinç kazandıracak dersler sunmak, yoğun sansür engelleri nedeniyle mümkün olmuyordu. Ancak zamanla halk arasında bilinçlenme artmaya başlamıştır. Eski medreselerin yerine yeni okulların açılması ve toplumda okuma-yazma oranının yükseltilmesi gerekliliği fikri ivme kazanmıştır. Bu farkındalık sayesinde eğitime yönelik talep giderek güçlenmiş ve halk modernleşme yolunda adım atma isteğini daha net bir şekilde ifade etmeye başlamıştır. Hatta Bakü’de Rusça çıkmakta olan *Kaspi* gazetesi eski dinî usuldeki mektepleri tenkit ederek şöyle yazmaktadır; “Bu mektepler cahil ve fanatik mollaların ağalığı altındadır.”⁷³² Bu baskı ortamında uysal bir halk olmak yerine Azerbaycan halkının haklarını savunan, eğitime önem veren ve millî benliğini kaybetmeyen bir toplum olarak kendini göstermesi gurur verici bir meseledir. Nitekim her alanda olduğu gibi eğitim alanında da Rus hükümetinin uyguladığı politika, asimilasyona yönelikti. Hükümet, Azerbaycanlı gençlere Rusça bile olsa kaliteli eğitim vermiyordu. Bu konuya ilişkin resmî belgelerde yer alan bir ifade, bu gerçeği doğrular niteliktedir; “Burada tahsili öyle kurmak lazım ki, eğitim alan Tatar (yani Azerbaycanlı), tam bir hiçliğe çevrilsin. Rus dilinde yazarken birçok hata yapsın, devletin dairelerindeki memurdan korksun.”⁷³³ Halk, Rusça yazarken dahi hata yapacak, en sıradan bir devlet görevlisinden, örneğin bir defterhane memurundan bile çekinecek. Yazmaya cesaret ettiğinde ise yapılan hatalar nedeniyle memurun azarıyla karşılaşacaktı. Nihayetinde bu durum, Çarlığın hedefine ulaşmasını sağlayacaktı.

Çarlık döneminde Kafkasya’daki eğitim kurumları ağı orta öğretim, alt öğretim ve ilköğretim sistemlerine ayrılmıştı. Orta öğretim, erkek ve kadın gimnazyumlarını, öğretmen enstitülerini ve seminaryalarını (okulları) içeriyordu. Daha alt katogorideki okullara şehir okulları, köy okulları, sanayi okulları dâhil edilmiştir. İlköğretim sistemi ise daha sınırlı idi. Bölgedeki eğitim sisteminin geliştirilmesi tüm sorunlara rağmen zamanla açılan okullar sayesinde gerçekleşmeye başlıyordu.⁷³⁴ Bu süreçte, 1884–1900 yılları arasında Bakü’deki ortaöğretim kurumları, bu kurumlarda eğitim gören öğrenci sayıları ve etnik dağılımı aşağıdaki tablolarda gösterilmiştir.

⁷³² Yüksel, *Azerbaycan’da Fikir Hayatı ve Basın*, 79; Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, 58-59.

⁷³³ *Azərbaycan Tarixi*, 212-213.

⁷³⁴ Timur Albertovich Magsumov, Mikhail B. Kolotkov, Sergei B. Zinkovskii ve Teymur Zulfugarzade, “The System of Public Education in Bakü Governorate in the Period Between the Second Half of the 19th Century and the Early 20th Century. Part 1”, *European Journal of Contemporary Education*, 10(2) (2021): 530-531.

Tablo 12. 1884–1900 arası Bakü’deki Ortaöğretim Kurumları ve Bu Kurumlardaki Öğrenci Sayıları⁷³⁵

Year	Gymnasia		Progymnasia		Real Schools		Number of Students	
	Male	Female	Male	Female	Boys	Girls	Total	
1874	-	1	-	-	1	N/A	N/A	N/A
1884	-	1	-	-	1	465	250	715
1885	-	1	-	-	1	481	274	755
1886	-	1	-	-	1	491	280	771
1889	-	1	-	-	1	503	324	827
1890	-	1	-	-	1	515	321	836
1891	-	1	-	-	1	542	379	921
1892	-	1	-	-	1	585	402	987
1893	-	1	-	-	1	542	433	975
1894	-	1	-	-	1	596	477	1,073
1895	-	1	-	-	1	640	477	1,117
1896	1	1	-	-	1	1,255	568	1,823
1898	1	2	-	-	1	1,589	1,052	2,641
1899	1	2	-	-	1	1,657	1,103	2,760
1900	1	2	-	-	1	1,777	1,172	2,949

Tablo 13. 1884-1900 arası Bakü Ortaöğretim Kurumları ve Etnik Dağılımı⁷³⁶

Yıl	Etnik Ruslar	Gürcüler	Ermeniler	Tatarlar	Dağlılar	Yahudiler	Diğer Etnisiteler (Avrupalılar)	Toplam
1884	377	16	204	43	11	16	18	715
1885	392	20	214	45	16	18	50	755
1886	402	14	230	37	15	21	52	771
1889	393	17	273	51	11	26	56	827
1890	416	24	252	56	11	33	44	836
1891	467	20	265	56	13	39	55	921
1892	472	14	263	56	17	48	66	987
1893	459	14	269	66	11	55	71	975
1894	545	18	276	73	8	78	1,073	1,073
1895	560	19	280	69	8	82	99	1,117

⁷³⁵ Magsumov ve diğerleri, , “The System of Public Education in Bakü Governorate in the Period Between the Second Half of the 19th Century and the Early 20th Century. Part 1”, 531.

⁷³⁶ Magsumov ve diğerleri, , “The System of Public Education in Bakü Governorate in the Period Between the Second Half of the 19th Century and the Early 20th Century. Part 1”, 532.

Yıl	Etnik Ruslar	Gürcüler	Ermeniler	Tatarlar	Dağlılar	Yahudiler	Diğer Etnisiteler (Avrupalılar)	Toplam
1896	766	32	762	89	12	149	128	1,823
1898	1,050	73	990	147	12	219	168	2,641
1899	1,077	74	1,045	142	14	246	180	2,760
1900	1,152	75	1,140	132	12	282	163	2,949

Tablolar incelendiğinde, 1884 ile 1900 yılları arasında Bakü'deki eğitim sisteminde önemli değişimler gözlemlenmiştir. İlk tablo, etnik dağılımı ve öğrenci sayılarını içermektedir. 1884 yılında toplam öğrenci sayısı 715 iken, bu sayı 1900 yılına gelindiğinde 2.949'a ulaşmıştır. Bu durum, eğitim sistemine duyulan ilginin ve talebin kayda değer bir şekilde arttığını ortaya koymaktadır. Özellikle etnik gruplar arasında Ruslar ve Ermeniler, önemli bir artış oranı sergileyen topluluklar olarak öne çıkmaktadır. 1884 yılında 377 olan Rus öğrenci sayısı, 1900 yılında 1,152'ye, Ermenilerin sayısı ise 204'ten 1,432'ye çıkmıştır. Bu durum, bu grupların eğitime katılımının arttığını ve toplumsal dinamiklerin değiştiğini göstermektedir. Gürcü ve Tatar öğrenci sayılarında da artışlar gözlemlenirken, Yahudi öğrencilerin sayısındaki artış da dikkate değerdir; 1884 yılında 6 olan Yahudi öğrenci sayısı, 1900 yılında 282'ye ulaşmıştır. İkinci tabloda ise eğitim kurumlarının sayıları ve öğrenci dağılımları incelenmiştir. Bu tabloda da benzer bir artış gözlemlenmektedir. Eğitim kurumlarının sayısındaki artış, toplumun çeşitli etnik gruplarının eğitim sistemine entegrasyonunu desteklemiştir. Ayrıca, erkek ve kız öğrenci sayıları arasındaki farkın zamanla azaldığı gözlemlense de, kadınların eğitim alanındaki temsili genel olarak düşük seviyelerde kalmaya devam etmiştir. 1884-1900 yılları arasında Bakü'deki eğitim sistemi, toplumsal dönüşümün bir yansıması olarak önemli bir gelişim göstermiştir. Eğitimdeki artış ve etnik çeşitlilik, bölgedeki sosyal uyum ve kültürel etkileşim açısından kritik bir rol oynamıştır. Bu durum, toplumun ilerlemesine katkıda bulunarak daha kapsayıcı bir eğitim anlayışının gelişmesine zemin hazırlamıştır.

20. yüzyılın başlarında, Rusya'nın baskısından rahatsız olan Azerbaycan halkı, eğitim alanında Türkiye'ye yönelmeye başlamıştır. Açılabilir çok sayıda okul umuduyla, millî ve manevî değerlerin de etkisiyle Türkiye'den yardım istenmiştir. Türkiye'den gelen öğretmenler Azerbaycanlı çocuklara eğitim vermeye başlamış fakat bu durum kesintiye uğramıştır.⁷³⁷

⁷³⁷ Rusya'dan gerektiği şekilde destek alamayacaklarını anlayan Azerbaycan Türkleri, Osmanlı Türkiye'si'ne yönelerek Osmanlı Devleti'nin öğretmenlerinin tecrübelerinden yararlanmak istedi. Özellikle XX. yüzyılın başlarında mektepler ilerledikçe öğretmen ihtiyacı artmış ve bir öğretmenlerin yetişmesi için kurslar açıldı. Buraya Tagiyev tarafından İstanbul'dan, Dârülmüallimîn-i Osmanî mezunlarından Mehmet Cevdet (1883-1935)

Rusya tarafından geliştirilen kapsamlı bir propaganda çerçevesinde, Azerbaycan'da eğitim seviyesinin İslam'dan dolayı oldukça düşük olduğu iddia edilmekte ve İslam'ın modern bilimlere karşı olduğu yönündeki bazı düşünceler ülke genelinde yaygınlaştırılmaya çalışılmaktaydı. Çarlık Rusya'sının bu çirkin politikası sonucunda, siyasal İslam ideolojisi Azerbaycanlı aydınlarına yanlış yansıtılmış ve bu çaba bir tür Türkçülük ideolojisiymiş gibi görülerek görmezden gelinmiştir. Çarlık Rusya'sının taşıdığı bu ideoloji, esasen Türkçülüğe değil milliliğe, manevî ve dinî değerlere yönelen Azerbaycan Türklerinin uyanmasını engellemek için Türkçülük ideolojisi fikri üzerinden sadece dinî hurafelere ve fanatizme yol açacak bir faaliyet olarak değerlendirilmektedir.⁷³⁸

19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da okul çağındaki çocukların büyük bir kısmı ilkokul eğitiminden yoksun bırakılıyordu. Merdanov, Kafkasya Eğitim Dairesi'nin⁷³⁹ 1900 yılına ait verilerine dayanarak, o dönemde Azerbaycan'da sadece 172 ilkokulun faaliyet gösterdiğini belirtmektedir.⁷⁴⁰ 1902 yılında Gence ve Bakü guberniyalarında okul sayısı 230'a ulaşmıştır. Bu okullardan 135'i Gence guberniyasındaydı ve burada 8761 öğrenci eğitim alıyordu. Bakü guberniyasında ise 95 ilkokulda 6197 öğrenci eğitim görüyordu.

Bahsi geçen dönemde, tüm Kafkasya genelinde okul çağındaki Azerbaycanlı çocukların yalnızca %7,6'sı ilkokul eğitimi alabilmekteydi. Rusya Halk Maarif Nazırlığı'nın 14 Ekim 1903 tarihli raporuna dayanarak Merdanov, Gence guberniyasında yaşayan nüfusun 871,557 kişi olmasına rağmen, bölgedeki okul sayısının son derece yetersiz olduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda, guberniyada her 8544 kişiye bir okul düşerken, nüfus içindeki Ruslara yönelik

davet edildi. Daha sonra Bahâ Sait, Beşiktaşlı Küçük Fuat gibi öğretmenler de Azerbaycan'a geldi. Azerbaycanlı aydınlar ve Osmanlı'dan gelen öğretmenler Osmanlı kültürünü Azerbaycan'da kuvvetlendirmek için çalıştı. Muallim Cevdet ve meslektaşlarının Azerbaycan'da büyük başarılarla imza atmış, önemli tesirler bırakmışlardır. Türk dilini yayma ve birleştirme teşebbüsleri ise Rus hükümetinin dikkatini çekmiştir. Bkz. Yüksel, *Azerbaycan'da Fikir Hayatı ve Basın*, 81-82. Muallim M. Cevdet'in Azerbaycan'daki yararlı faaliyetleri ve Azerbaycan Türkleri üzerindeki etkileri Rus hükümeti tarafından farkedilmiş ve Bakü'den uzaklaştırılmıştır. Bkz. Seyhan Büyükoçşkun, "Muallim M. Cevdet'in Arşive ve Arşivciliğe Hizmetleri", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, sy. 3 (1997): 204.

⁷³⁸ Musayev, "Religious Life and Education in Azerbaijan", 793. Bu propogandanın yanı sıra Rusya cephesindeki genel politika Müslüman tebayı ikinci sınıf gibi görme, İslam'ı ve onun kurumlarını görmezden gelerek Müslüman eğitim kurumları olan mektep ve medresedeler üzerinde sıkı kontrol ve denetim uygulama anlayışı hâkimdi. Böylece ilerlemenin önüne geçilerek itaatkâr bir millet yaratma düşüncesini daha gerçekleştirebilirdi. Bkz. Abdıraşidov, *İsmail Gaspıralı ve XX. yüzyılın Başlarında Türkistan*, 44.

⁷³⁹ Kafkasya Eğitim Dairesi, 18 Aralık 1848'de kuruldu. Başlangıçta, faaliyetinin ilk dönemlerinde, Tiflis, Şamahı-Derbent, Stavropol, Kutaisi ve Karadeniz ordu toprakları olmak üzere 5 okul müdürlüğüne ayrıldı. Dairede 5 lise (gimnaziya) ve 21 kaza mektebi bulunmaktaydı. Liselerin temel amacı, Kafkasya ve Zaqafqaziya bölgesinde devlet hizmeti için yetenekli insanlar yetiştirmektir. Bkz. Kamil Ağamaliyev, "Qafqaz Təhsil Dairəsinin yaradılması tarixindən", (18 Yanvar 2013), No:2, Arxiv, erişim tarihi: 09.10.023, <https://www.muallim.edu.az/www.old/arxiv/2013/02/20.htm>

⁷⁴⁰ Mərdanov, *Azərbaycan Təhsil Tarixi*, 113.

eğitim olanaklarının daha fazla olduğu; her 660 kişiye bir okul hizmet verdiği ifade edilmektedir. Buna karşın, Azerbaycanlıların eğitime erişimi oldukça sınırlı kalmış ve her 12,000 kişiye yalnızca bir okul düşmüştür.⁷⁴¹

Azerbaycan'da 20. yüzyılın başında eğitim, önemli dönüşümlere sahne olan bir süreçti. O dönemde, Azerbaycan hala Rus İmparatorluğu'nun bir parçasıydı ve Rusya'nın eğitim politikaları etkiliydi. Azerbaycan'da eğitim politikaları genellikle Rus yönetimi tarafından belirlenmekteydi. Eğitim genellikle sınırlıydı ve yalnızca varlıklı kesimlerin çocukları erişilebilirdi. Özellikle kırsal bölgelerde, eğitim imkânları oldukça kısıtlıydı ve okuryazarlık oranı düşüktü. Bu durum, eğitimdeki adaletsizliği ve toplumsal eşitsizliği vurgulamaktadır. Ayrıca, eğitimdeki bu kısıtlı erişim, geniş halk kitlelerinin bilgi ve kültürel gelişimine engel teşkil etmekteydi. Ancak, 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da modern eğitim kurumlarının oluşmaya başladığı da görülmüyordu. Özellikle büyük şehirlerde, Rus yönetimi altında yeni okullar ve eğitim kurumları açılmaya başlamıştı. Bu dönemde Azerbaycanlı aydınlar, eğitimin yaygınlaştırılması ve modernleştirilmesi için çaba harcıyordu. Aydınların bu çabaları, eğitimdeki dönüşüm sürecine önemli katkı sağlamıştır. Fakat eğitim sisteminin geniş kapsamlı bir dönüşümü için daha fazla zaman ve çaba gerekmektedir. Bu süreç, eğitim politikalarının yeniden yapılandırılmasını, eğitim kurumlarının modernizasyonunu ve eğitimdeki eşitsizliklerin giderilmesini içermektedir.

Bununla birlikte, 20. yüzyıl boyunca Azerbaycan'da eğitimde önemli ilerlemeler kaydedilmiş ve ülke bağımsızlığını kazandıktan sonra eğitim alanında büyük yatırımlar yapılmıştır. Bu süreç, Azerbaycan'ın modern eğitim sistemini şekillendiren önemli bir temel oluşturmuştur. Bağımsızlık sonrası dönemde, Azerbaycan eğitim sistemi uluslararası standartlara daha da yaklaşmış ve eğitimdeki kalite ve erişim konularında önemli iyileştirmeler sağlanmıştır.

4.2. Millî Dil ve Edebiyat

4.2.1. Dil

Dil, bir kültürün aynası niteliğindedir. Sadece bireyin içinde bulunduğu somut dünyayı değil, aynı zamanda toplumun kamusal öz bilincini, zihniyetini, millî kimliğini, yaşam tarzını, geleneklerini, değer yargılarını ve tutumlarını da yansıtır. Azerbaycan, farklı kültür ve medeniyetlerin kesişim noktası olarak önemli stratejik bir bölgede bulunduğundan, tarih

⁷⁴¹ Mərdanov, *Azərbaycan Təhsil Tarixi*, 114.

boyunca bu kültürlerden ve medeniyetlerden doğal şekilde etkilenmiştir. Dünyanın en eski yazı dillerinden biri sayılan Azerbaycan Türkçesinin tarihi, Azerbaycan halkının kadim ve zengin geçmişiyle ayrılmaz bir bağa sahiptir. Şahbazov, bazı araştırmacıların Azerbaycan edebî dilinin oluşumunu 13. yüzyıla dayandırdığına değinse de, dilin en eski yazılı eserlerinin kelime ve gramer yapısına yönelik kapsamlı analizlerin ardından, Azerbaycan dilinin bundan çok daha önce gelişmiş olduğu sonucuna varmıştır.⁷⁴² Azerbaycan dili lehçesi köken itibarıyla Oğuz Türkçesine dayanır. Yapılan araştırmalara göre, Moğol istilasından sonra doğuya doğru gelen yeni Oğuz toplulukları, eski Oğuz gruplarının diline pek çok yeni unsur eklemiştir. Bu sayede, unutulmaya yüz tutmuş olan 'Oğuz kültürü' yeniden canlanmaya başlamıştır.

Selçuklu-Osmanlı lehçesinin eski ve ilk şekli ile Azerbaycan lehçesi arasında bir fark olmadığı ileri sürülen görüşlerdendir. Eğer bir fark varsa bunun Azerbaycan topraklarında hüküm sürmüş olan Akkoyunlular, Karakoyunlular ve Safeviler gibi Türk hanedanlarının Osmanlılardan ayrı hatta onlara mezhep olarak da zıt bir siyaset anlayışı yürütmüş olmalarından kaynaklanmıştır.⁷⁴³ 19. yüzyılın başlarında ülkede Farsça oldukça etkili ve yaygın bir şekilde kullanılıyordu. Farslaşma öylesine belirgin bir hale gelmişti ki Azerbaycan halkı, kendi toplumundan kaynaklanan manevî baskıyı, dışarıdan gelen etkilerden daha yoğun bir şekilde hissediyordu. Havas denen kişiler Farsça eğitim ve terbiye alıyor, kendilerinin İranlı olduğunu düşünüyorlardı. Halkın maneviyatı üzerinde etkin olan ulema sınıfından da birçok kişi aynı zihniyettedir. Kendini Fars etkisine böylesine kaptıran kimseler, Türkçeyi köylü dili olarak addederek bu dile küçümseyici bir tavırla yaklaşmışlardır.

Azerbaycan Türkçesinin yaygınlaşmasında Fuzulî'nin rolünü vurgulamak büyük bir öneme sahiptir. Özellikle Azerbaycanlılar başta olmak üzere, Türk dünyasının en tanınmış şairlerinden biri olan Fuzulî, Azerbaycan üzerinde derin bir iz bırakmıştır. O, hem edebî kimliğiyle hem de eserlerindeki özgünlükle Azerbaycan'ın en sevilen ve en bilinen şairlerinden biri olmayı başarmıştır. Türkçe yazdığı dönemde ülkede şiirin adeta Fuzulî ile özdeşleştiği söylenebilir. Üstelik onun Türkçe şiir yazması, İran şahını bile Türkçe yazmaya yönlendirmiştir. Fuzulî'nin elde ettiği başarı, Türkçe şiir yazmayı hem daha kolay hale

⁷⁴² Тахир Шахбазов, “О Роли Азербайджанского Языка в Быту и Культуре Кавказских Народов в 19 Веке (19. Yüzyılda Kafkas Halklarının Yaşam ve Kültüründe Azerbaycan Dilinin Rolü Üzerine.)”, *Крымское Историческое Обозрение*, no. 1 (2016): 160; Зарифа Будагова, *Азербайджанский Язык*, Элм (Bakü: 1982), 5.

⁷⁴³ Resulzade, *Kafkasya Türkleri*, 27; Будагова, *Азербайджанский Язык*, 5. Oğuzlar, XI-XIV. yüzyıllar arasında Peçenek ve Kıpçakların baskısıyla batıya doğru göç etmiş, Azerbaycan, Anadolu ve Rumeli'ye yerleşmişlerdir. Bunun sonucunda Oğuz ağzına dayanan bir Türk edebî dili oluşmuştur. Bkz. A.Bican Ercilasun, “Batı Türkçesinin Doğuşu”, *Uluslararası Türk Dili Kongresi*, (Ankara: 1988), 41-42; Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1972), 95.

getirmiş hem de bu tarza olan hayranlık ve ilgiyi artırmıştır. Böylece Azerbaycan Türk edebiyatı özgün bir kimlik kazanarak kendi akımını oluşturmuştur. Edebiyatın bu yönde gelişimi, bir bakıma Fuzulî'nin edebî serüveniyle paralellik göstermektedir. Başlangıçta Farsça eserler kaleme alan Fuzulî, daha sonra Türkçe yazmaya yönelmiş ve bunu yaparken Azerbaycan şivesini ustalıkla kullanmıştır.⁷⁴⁴ Azerbaycan Türkçesi ile Fuzulî'nin eserleri arasında derin ve güçlü bir ilişki bulunmaktadır. Fuzulî, Azerbaycan Türkçesiyle kaleme aldığı eserleriyle dil ve edebiyat sahasında kayda değer bir etki yaratmıştır. Onun eserlerinde görülen dilsel özellikler, Azerbaycan Türkçesi ile belirgin benzerlikler taşımaktadır. Bu benzerlikler, Azerbaycan Türkçesinin Fuzulî'nin eserlerinde önemli bir işlev üstlendiğini açıkça ortaya koymaktadır. Şairin dilinde Azerbaycan Türkçesi ile Osmanlı Türkçesine ait özelliklerin bir arada kullanıldığı gözlemlenmektedir. Bununla birlikte, Türk dili ve edebiyatı tarihinde Fuzulî'nin yaşadığı coğrafyanın özellikleri ile dilindeki Azerbaycan Türkçesi unsurları dikkate alındığında, onun hem Osmanlı edebiyatı hem de Azerbaycan edebiyatı çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Ne var ki, Fuzulî'nin eserlerinde Azerbaycan Türkçesine özgü yerel ağız ve yazı dili niteliklerinin hangi ölçüde ve nasıl kullanıldığı konusu hâlâ belirsizliğini korumaktadır.⁷⁴⁵ Fuzulî'nin ardından, özellikle Vakıf'a⁷⁴⁶ kadar olan süreçte, Azerbaycan edebî dilinin sözlü ve yazılı olarak geniş bir alanda kullanıldığı belirginleşmiştir. Fuzulî'nin öne çıkardığı klasik şiir gazel üslubu, kendi etkisini korurken, mesnevî ve destan üslubu daha da yaygınlaşmıştır. Bu durum, edebî dilin evrim sürecinde Fuzulî ile daha sıkı bir bağlantı kurulan klasik şiir ve mesnevî üslubunun, onun döneminden sonra 200 yılı aşkın bir süre kendi etkisiyle varlığını sürdürdüğünü göstermektedir.⁷⁴⁷

Kafkasya ve Kuzey Azerbaycan'ın Rus İmparatorluğu'na dâhil edilmesinden sonra Çarlık, dil konusunda sert bir politika izlemiştir. Azerbaycan aydınları ortak ve temiz bir Türk dili oluşmasını istiyor, bunun için çabalıyordu. Hasan Bey Zerdabi'nin *Ekinci*'de kullandığı sade Azerbaycan Türkçesi, Mirza Fethali Ahındov tiyatrolarında kullandığı yalın dili ve daha birçoğu bu çabalara örnektir. Aydınların esas gayesi Azerbaycan Türklerinin millî birliğini

⁷⁴⁴ Resulzade, *Kafkasya Türkleri*, 10-12.

⁷⁴⁵ Mustafa Karataş, "Azerbaycan Türkçesinin Fuzulî'deki İzleri", *Turkish Studies*, c. 5, sy. 1 (2010): 531.

⁷⁴⁶ Molla Penah Vakıf (1717-1797), Azerbaycanlı bir şairdir. Azerbaycan edebiyatında önemli bir yere sahiptir ve genellikle halk edebiyatının önemli temsilcilerinden biri olarak kabul edilir. Eserleri arasında manzum hikâyeler, gazeller ve rubailer bulunmaktadır. Ayrıca, döneminin sosyal ve siyasî durumuyla ilgili eleştirel eserler de yazmıştır. Molla Penah Vakıf, Azerbaycan edebiyatının gelişimine önemli katkılarda bulunmuş ve eserleri günümüze kadar önemini korumuştur. Detaylı bilgi için bkz. Yavuz Akpınar, "Molla Penah Vâkıf", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 42, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2012), 486-487

⁷⁴⁷ Öbdülzəl Dəmirçizadə, "Edebî Dilimizin Gelişmesinde Fuzulî Merhalesi", Çev. Günay Çatalkaya, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, c. 6, sy. 6 (İstanbul 2011): 229-230.

sağlamaktı. Bu amaçla, başlattıkları çabalar elbette etkili oldu. 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde bu konuda epey yol katedildiği görülür. Ayrıca Rusya'nın Farsçanın etkisinin yok olmasını istemesi ve bu amaçla ana dilde yazılar yazmayı teşvik etmesi de bu hususta etkili olmuştur.⁷⁴⁸ Çünkü Çarlık burayı topraklarına katmadan önce resmî dil Farsça idi. Şiirler, ilahiler, destanlar ve hikâyeler bile henüz İran tesirinde idi. Türkçe yazan şairler aynı zamanda Farsça da şiir yazar, bunu ise yazarlığın ayrılmaz bir şartı olarak görürlerdi. Hatta Azerbaycan'ın değerli âlim ve şairlerinden Abbaskulu Bakıhanov, Kuzey Kafkasya ile ilgili yazdığı kıymetli '*Gülistan-ı İrem*' adlı eserini Farsça yazmıştı. Dönemin ünlü tiyatro yazarı Mirza Fethali Ahundov'un da eserlerinin bir kısmını bu dilde yazmıştır. Pek çok âlim, şair ve yazar, tarih boyunca eserlerini Farsça kaleme almıştır. Bu bağlamda, Rusya, Kuzey Azerbaycan'daki İran etkisine karşı bir denge oluşturmak amacıyla millî Azerbaycan Türkçesinde yazı yazmayı teşvik etmiştir. Benzer bir politika, Rusya'nın Finlandiya'yı işgal etmesinin ardından uyguladığı stratejiyle büyük ölçüde örtüşmektedir. O dönemde Finler, kültürel ve dinî açıdan kendilerini İsveç'e bağlı hissetmiş ve İsveççe, ülkenin resmî dili konumuna yükselirken Fince yalnızca kırsal kesimde kullanılan bir dil olarak kalmıştır. Ancak Rusya, bölgeyi işgal ettikten sonra Finleri İsveç etkisinden uzaklaştırma gayreti içinde Fince'nin kullanımını desteklemiş ve bu dilin edebî bir kimlik kazanarak ihyası yönünde çaba sarf etmiştir. Azerbaycan Türkçesi edebî düzlemde önemli bir canlanma göstermiş ve bu süreç, ülkede Farsçanın etkisinin azalmasına, aynı zamanda İran'ın kültürel ve siyasal nüfuzunun gerilemesine zemin hazırlamıştır.⁷⁴⁹

Rusya'nın Azerbaycan Türkçesini teşvik etmesi ne tam içtendi nede uzun süre devam edecekti. Rus yetkililerin Ahundov'un oyunlarının Rus tiyatrolarında sahnelenmesine destek olmaları, Azerbaycanlı yazarların kendi tarihleri üzerine çalışmalar yapmalarına izin vermeleri, 1840 ve 1850'lerde Rusça yayımlanan *Kavkaz* dergisinde Azerbaycan Türkçesiyle halk şiirlerinin paylaşılması, Rus ve Batılı Kafkasya uzmanlarının araştırmalarına hükümet desteği sağlanması gibi uygulamaların tamamı belirli bir çıkar doğrultusunda şekillenmişti. Fakat bu durum III. Aleksandr başa geçtikten sonra isteksiz bir hoşgörüyü dönüştü ve söz konusu destekler tamamen çekildi.⁷⁵⁰ Temelde bu millî ve sade Türkçecilik akımı, Azerbaycan toplumuna öncelikle kendi millî diline sahip olma hakkını kazandırmış ve 20. yüzyılda daha belirgin bir şekilde ortaya çıkan Azerbaycan Türk milliyetçiliğinin gelişimine

⁷⁴⁸ Yüksel *Azerbaycan'da Fikir Hayatı ve Basın*, 68-71.

⁷⁴⁹ Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, 151; Açıkaya, "Çarlık Rusyası Hâkimiyetindeki Azerbaycan Türklerinde Ulus Bilincinin Gelişmesinin Temel Dinamikleri", 412.

⁷⁵⁰ Tadeusz Swietochowski, "The Politics of a Literary Language and the Rise of National Identity in Russian Azerbaijan Before 1920", *Ethnic and Racial Studies*, 14/1, (London 1991): 177.

önemli bir zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda, vatani ve milletin çıkarlarını savunma konusunda ciddi mücadeleler veren ve büyük özverilerde bulunan Azerbaycan aydın sınıfının çabaları, toplumun millet olma bilincine ulaşma sürecinde kayda değer ilerlemeler sağlamıştır. Bu aydın grubunun önde gelen isimlerinden biri olan Mirza Fethali Ahundov'un dil konusundaki çalışmaları dikkat çekicidir. Ahundov, bilindiği üzere, Arap alfabesinin ıslahı amacıyla hayatı boyunca büyük bir çaba göstermiştir. Bu doğrultuda Osmanlı ve İran'a giderek girişimlerde bulunmuş, çeşitli yöntemler deneyerek devlet yetkililerine mektuplar yazmış ve meseleyi sürekli olarak gündemde tutmaya çabalamıştır.

19. yüzyılın ikinci yarısı ile 20. yüzyılın başları, dilde Osmanlılaşma eğilimlerinin ivme kazandığı bir dönemdir. Özellikle nüfusun üçte ikisinin Şii olduğu bölgelerdeki bireylerin İran'a çekilmesi sonucu Sünniler, kültürel olarak Osmanlı Devleti'ne yönelmiş ve bu eğilim dil kullanımında da kendisini göstermiştir. Basın dilinde Osmanlılaşma süreci belirgin bir şekilde ivme kazanmıştır. Bu gelişmelerde, Rusya'nın Pan-Slavizm akımına yönelik desteği karşısında bir alternatif olarak geliştirilen Pan-Türkizm fikrinin önemli bir rol oynadığı görülür. Pan-Türkizm, Türk halkları arasında ortak bir dil oluşturmayı temel amaç edinmiştir. Her ne kadar Osmanlıcaya yönelim yerel dilde bazı değişimlere yol açmış olsa da, Rusçanın resmi dil olarak kullanılması, ortak bir Türk dili oluşturma hedefine ciddi bir engel teşkil etmiştir. Bununla birlikte, gerek Osmanlı topraklarından Azerbaycan'a gönderilen öğretmenlerin etkisi gerekse artan eğitim bağlantıları sayesinde Osmanlı Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesi birbirine giderek yaklaşmıştır. Osmanlı'dan gelen bu öğretmenler, Azerbaycanlı öğretmen kadrosunun genişlemesine katkıda bulunmuş ve aynı zamanda bu kadronun İstanbul Türkçesi ile daha yakından ilişki kurmasını sağlamışlardır. Bu dönemde İran etkisiyle kullanılan ve tâlik bozması olarak adlandırılan yazı karakteri yerini Osmanlı Türkçesinde yaygın olarak kullanılan rika yazısına bırakmıştır.⁷⁵¹

Edebi bir dil meselesi halledilmesi gereken bir mesele idi. Çünkü bu konu üzerine uzun süren ateşli tartışmalar yaşanıyordu. Aynı zamanda 'Azerbaycan Türkü' kimliği sorunu da ortaya çıkmıştı. Onlar kendilerini Türk olarak tanımlıyor ancak Osmanlılarla kendilerini nasıl bağdaştıklarını sorguluyorlardı. Azerbaycan Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi tartışmaları aslında Azerbaycan'ın millî bağımsızlık yolunda tek ve ortak bir dil yaratma amacıyla ortaya çıkmış bir tartışmadır. İki halk arasında farklılık aranması da zaten dikkate değmezdi. Çünkü Azerbaycan ve Osmanlı din, dil ve kültür bakımından birbirine bağlı idi. Bu görüşü destekleyen Türk dünyasının önde gelen isimleri tüm Türk halklarının ortak bir edebî lehçeyi

⁷⁵¹ Yüksel, *Azerbaycan'da Fikir Hayatı ve Basın*, 83.

benimsemesi taraftarıydı.⁷⁵²

Müşterek bir Türk dili yaratma tezi konusunda en dikkat çeken aydınlar arasında Mirza Kazım Bey⁷⁵³ vardır. Rusya'da yaşayan Türkler arasında ortak bir Türkçe oluşturma çabaları yürüten aydınlar arasında o, en öne çıkan isimlerdendir. Çarlık Rusyası, 1854 yılında Kazan'da Tatar lehçesinde bir gazete yayımlamaya yönelik bir girişimde bulunan Nikolski adlı bir kişinin bu teşebbüsünü değerlendirmek üzere Mirza Kazım Bey'i görevlendirmiştir. Bu görev kapsamında Çarlık hükümetine bir rapor sunan Kazım Bey'in raporu incelendiğinde, Türk dünyasında ortak bir Türk dili oluşturulması gerektiğine açıkça vurgu yaptığı görülmektedir. Yapılan araştırmalara göre raporunda şöyle yazmaktadır; “Kazan lehçesinde olmayıp sade bir dille yazılmış Tatar dilinde gazetenin neşredilmesi, tevazu etmiş bir dil şeklini alacak ve diğer Tatar Türkleri için bir örnek olacaktır. Nihayet umarız ki, bütün Tatar lehçeleri bu dil vasıtasıyla işlenmiş, temiz bir dil şekline girecektir”. Onun ortak bir Türk dilinin yaratılması tezini ortaya atması, onun “İlk Azerbaycan Türk milliyetçisi” olarak nitelendirilmesini sağlar. O, aynı zamanda Türkoloji çalışmalarına öncülük eden aydınlardandır. Bu konuda önemli adımlar atmıştır. Azerbaycan Türk lehçesi üzerine bilimsel araştırmaların yok denecek kadar az olduğu bir çağda, kendisini bu konu ile ilgili araştırmalara adanmış ve mukayeseli Türk dili grameri hazırlamıştır. Kaleme aldığı ‘*Umumi Türk-Tatar Grameri*’ (1839) adlı eseri bu konuda dünyada yazılan ilk mukayeseli Türk lehçeleri gramer kitabıdır. Bu kitap birçok dile çevrilerek ders kitabı olarak da kullanılmıştır.⁷⁵⁴

⁷⁵² Swietochowski, “The Politics of a Literary Language and the Rise of National Identity in Russian Azerbaijan Before 1920”, 179-180.

⁷⁵³ Aleksandr Mirza Kâzım Bey (1802-1870), asıl adı Muhammed Ali'dir. Babası, Derbent'in tanınan ve ileri gelen isimlerinden Kadı Hacı Kasım Bey'dir. 1810 tarihinde Mirza Kazım, Derbent'te iyi bir eğitim gördü. Burada mantık, fıkıh, kelim, belâgat, hadis, tefsir ve Arapça dersleri aldı. İngiliz ve Alman misyonerler ile din konusunda sohbetlere giriyordu. Bu tartışmalardan etkilenerek Temmuz 1823'te Hristiyanlığı kabul etti. Adını Mirza Aleksandr Kazım Bey olarak değiştirdi. Rus yetkilileri, onu Sibiryaya genel valisinin tercümanı olarak Omsk şehrine gönderdi. Aynı zamanda bu şehirdeki bir okulda 1826'ya kadar Tatar dili okutmanlığı yaptı. 1844-1848 yılları arası Kazan'da Dil ve Tarih Fakültesi'nin dekanı olarak görev yaptı. Eğitim bakanı tarafından Petersburg Üniversitesi'nde Doğu Dilleri Fakültesi'nin kurulması için görevlendirildi (1849). Batı Avrupa'da birçok ülkeyi gezen Kâzım Bey 1870 yılında Petersburg'da vefat etmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Ahmet Kanlıdere, “Mirza Kâzım Bey”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 30, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2020), 162-164; Muhit Mert, “Aleksandr Mirza Kazım Bey (1802-1870)”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 4 (2004): 405-410; Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, (1994), 45-46.

⁷⁵⁴ Kanlıdere, *19. Yüzyıl Türk Dünyası*, 118; Шахбазов, “О Роли Азербайджанского Языка в Быту и Культуре Кавказских Народов в 19 Веке (19. Yüzyılda Kafkas Halklarının Yaşam ve Kültüründe Azerbaycan Dilinin Rolü Üzerine.)”, 162; Elçin İbrahimov, “Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinde Dil Politikası (Azerbaycan Örneği)”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, sy. 50 (2020): 102-103; İsmailov, *Azerbaycan Tarihi*, 209; Mirza Kazım Bey, Divânı Lugâti't-Türk'ün yazarı olan Kaşgarlı Mahmut'tan sonra gelen ikinci büyük dilci olarak nitelendirilmektedir. Onun bütün eserleri hala güncelliğini ve bilimsel değerini korumaktadır. Bkz. Ramiz Asker, “Azerbaycan'da Türkoloji'nin Kısa Tarihi”, *Journal of World of Turks/Zeitschrift für die Welt der Türken*, 12 (2) (2020): 2.

Liberal düşünceye sahip aydınlar, Rusça öğrenmenin faydalı olduğuna inanıyordu. Onlara göre bu dili öğrenmek, bir yandan çağın gerektirdiği becerileri kazanmak anlamına gelirken, diğer yandan da asimilasyon politikalarını daha iyi anlayarak bu tür girişimlere karşı durmayı mümkün kılacaktı. Ayrıca, Azerbaycan Türklerinin Müslüman olmayan dünya tarafından bölünmesi ve küçümsenmesinin önüne geçmek için bir araç olarak görülüyordu.⁷⁵⁵ Bilindiği üzere Kuzey Azerbaycan'ın işgalinin tamamlanmasının ardından Çarlık, halkı kendisine entegre edebilmek için onların dil, din ve kültürünü değiştirmek için çabaladı. Dilini ve kültürünü kaybeden bir ulusun millî kimliğini de kaybedeceğini düşünen Çarlık Rusyası, bu politikasını büyük ölçüde uygulamaya koymuştur. Çünkü Kuzey Azerbaycan'da Rusçanın zorunlu hale getirilmesi ile dil değişimi de kaçınılmaz olmuştur. Ancak Azerbaycan Türkleri millî kimliklerini hiçbir zaman unutmamış ve ana dillerine sadık kalmışlardır.⁷⁵⁶ Rusçanın zorunlu olması halka ana dilini unutturmamıştır. Resmi işlerde kullanılan dil Rusça olsa da kendi aralarında ve evlerinde ana dil konuşuyorlardı. Hatta Azerbaycan'ın farklı bölgelerinde yaşayan Ruslar üzerinde bile büyük bir etkiye sahip olmuşlardır. Nitekim 19. yüzyılın sonlarında Bakü'nün Göyçay ilçesine bağlı İvanovka köyünde Ruslar'ın Azerbaycan dilini bildikleri bu dili sadece Azerbaycanlılarla değil kendi aralarında da konuştukları tespit edilmiştir. Rus yerleşimcilerinin birbirine yakın bölgelerde yaşamaları ve ekonomik, endüstriyel ile sosyal ilişkiler içerisinde bulunmaları, yalnızca bir kısmının Azerbaycan Türkçesini benimsemesine yol açmakla kalmamış, aynı zamanda kendi dillerinde de belirli izler bırakmıştır. Bu etkileşim sonucunda, Azerbaycan Türkçesine ait birçok kelime, söz konusu Rus yerleşimcilerin günlük diline dâhil olmuştur.⁷⁵⁷

Rusçanın hâkim dil olması Kuzey Azerbaycan'da 1870'lerden sonra daha baskındı. Çünkü Rusya okul ve medreselerde doğrudan denetim kurmaya çalışarak Rusça öğrenmeyi mecburî kılmıştır. Müslüman okullarında Rus dili okutulması halkın ve mollaların büyük tepkisine yol açmıştır. Bu durumun asimilasyon ve Hristiyanlaştırma için bir hazırlık olarak değerlendirildiği gerekçesiyle buna karşı çıkanların sayısı oldukça fazlaydı. Ancak, bunun yanı sıra Rusça öğrenmenin bir gereklilik olduğunu savunanlar da bulunmaktaydı.⁷⁵⁸ Batı'yı, Rus dilini ve hayat tarzını tamamen reddedenler reformist düşünenleri tekfir ederek suçladılar. Ancak aydınların savunduğu Ruslaşmak ve millî kimliği kaybetmek değildi. Onlar, anadilinde

⁷⁵⁵ Swietochowski, "The Politics of a Literary Language and the Rise of National Identity in Russian Azerbaijan Before 1920", 178.

⁷⁵⁶ Mehmet Yalçın Yılmaz, "İşgal Döneminde Türkistan'da Rus Dil Planlaması ve Cedid Hareketi", *JASSAS-The Journal of Academic Social Science Studies*, sy. 29 (Elazığ 2014): 342.

⁷⁵⁷ Шахбазов, "О Роли Азербайджанского Языка в Быту и Культуре Кавказских Народов в 19 Веке (19. Yüzyılda Kafkas Halklarının Yaşam ve Kültüründe Azerbaycan Dilinin Rolü Üzerine.)", 164.

⁷⁵⁸ Kanlıdere, *19. Yüzyıl Türk Dünyası*, 30.

eğitimi savunurken, Rusça aracılığıyla Batı'nın düşünce akımlarını öğrenmeyi ve yabancı güçlerin vatanlarına yönelik yürüttükleri politikaları kavrayabilmeyi önemli bir hedef olarak görüyorlardı. Ana dilde edebî canlanma ve aydınlanma düşüncelerini mümkün olduğunca geniş bir kitleye ulaştırma gerekliliği, Azerbaycan aydınlarının en çok arzu ettiği reformlardan biri olarak ana dilde eğitim ve ortak bir Türk dili kullanımını ön plana çıkarmıştır. Zira içinde bulundukları baskıcı rejimde millî değerlere sahip çıkmak, benliklerini koruma yolunda atılması gereken en önemli adımlardan biriydi.

Ana dilde eğitim ve Türk dünyasında ortak bir Türkçe konuşmak aydın sınıfının uğrunda en çok mücadele ettiği hususlardandı. Onlar, yerel dilde millî bir basın oluşturulmasına engel olan, okullarda Azerbaycan Türkçesi dersini ders programlarından çıkarmaya çalışan ve duaları bile Müslüman çocuklara Rus diliyle okutan sömürgeciliğe karşı tepkilerini her zaman göstermişlerdir. Edebî dil konusunda Mirza Fethali Ahundov şunları söylemektedir; “Bize galip gelen, dillerini dilimize çatan ve dillerini boynumuza bağlayan Araplar, bizi ana dilimizde yazılan eserlerde manayı anlamak için Arapça'nın kural ve kanunlarını az çok bilmiş olmaya mecbur etmişlerdir. Böyle ise biz, Fars dilinde yazılmış eserlerin içeriğini anlamak için iki, dili ve Türkçe yazılmış eserlerin içeriğini anlamak için üç dili bilmeliyiz.”⁷⁵⁹ Ahundov'un bu durumu anlamak ve üç dil karmaşasını aradan kaldırmak için verdiği tavsiyelere göre Azerbaycan dilinin ruhunu ve hususiyetini, cümlelerin ve ifadelerin kuruluşunu, fiillerin ve sözlerin çeşitli hallere düşmesini öğrenmek gereklidir. Azerbaycanlıların telaffuzu ile zıt olan, esasen Farsça yazı sistemi prensibinde kurulan mevcut kaideler bir kenara bırakılarak, Azerbaycanlıların öz telaffuzlarında işittikleri kuralları, vurguları vs. esas kabul etmek gerektiğini vurgulamaktadır.

Baykara'ya göre Ahundov, dilin zenginleşmesi için Azerbaycan dilinde karşılığı olmayan Arapça ve Farsçadan alınan kelimelerin tamamen kaldırılması taraftarı değildir. Bunu Ahundov'un söylediği şu sözlerle desteklemektedir; “Biz hali hazırda çeşitli ilmleri öğrenmek için maksadımıza ulaşma işinde bize yardım eden kelimeleri ve terimleri öğrenmeliyiz. Biz sözleri ve terimleri ona göre öz dilimize getirmeliyiz ki onların karşılığı üç dilden hiç birinde yoktur.”⁷⁶⁰ Ahundov'a göre, öğrenilen bilim ve kavramların öz dilimize aktarılması, ancak doğru kelime ve terimlerin yaratılmasıyla mümkün olabilir. Burada vurgulanan nokta, bazı bilimsel kavramların o dönemde kullanılan üç dilde (Azerbaycan Türkçesi, Farsça ve Arapça) uygun karşılıklarının olmamasıdır. Bu eksiklik, bilginin etkin bir şekilde aktarılmasını

⁷⁵⁹ Mirzə Fətəli Axundzadə, *Əsərləri*, Cilt 3, 122; Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, 169.

⁷⁶⁰ Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, 169.

zorlaştırmaktadır. Ahundov, bu nedenle alfabe reformu ve dilde yenileşme konusunu gündeme getirerek, eğitimde dil sorunlarının çözülmesi gerektiğini savunmaktadır. Ona göre edebî dil, halkın yaşayan ve sade dili üzerine kurulmalıdır. Her edebî türün kendine özel dili olmalıdır. Şiir dili nesirden, komedi dili dram dilinden olmalıdır. Bu düşünceleriyle o, Azerbaycan Türk toplumunu bir millet olmaya doğru âdeta sürüklemiştir.⁷⁶¹

4.2.1.1. Mirza Fethali Ahundov'un Alfabe Islahı Çalışmaları

Alfabe ıslahı, Azerbaycan'da önemli reformlardan biridir. Mirza Fethali Ahundov, bu hususta yine ilk ve en önemli adımı atanlardan birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Onu en çok düşündüren konuların ve en çok uğraştığı çalışmalarının başında Arap alfabesinin ıslahı ve alfabe reformu gelmektedir. Bu sebeple o, Türk dünyasında alfabe konusunda ilk gerçekçi teşebbüsü yapan kişi olarak görülür. Alfabe ıslahı ile ilgili planladığı sistematik faaliyetlerin 1857 yılında başladığı biyografisinde açıkça görülmüştür; *“1857’de Farsçada İslâmi alfabeyi değiştirmek için bir kitapçık yazdım. Bu kitapçıkta alfabeyi değiştirmenin ne kadar önemli olduğunu gösterdim.”*⁷⁶²

Ahundov, Arap harflerinin ıslahı amacıyla hazırladığı layihasını (Resim 12) İran, Rusya ve Osmanlı devletlerinin ileri gelen devlet adamlarına göndermiştir. Ona göre İslam dünyasının geri kalmasının ve cehalet içinde olmasının sebebi yazılması ve okunması zor olan Arap alfabesidir. Bu durumun düzelmesi için büyük emek harcamış, birçok kişiye mektup yazmış ve zamanının çoğunu bu işe ayırmıştır. Hazırlamış olduğu layihayı Osmanlı Devleti'ne göndermiş ancak bir cevap alamamıştır. Umudunu yitirmez çünkü Osmanlı topraklarında o sıralarda birtakım ıslahat tedbirleri yapılyordu. Dil ile ilgili hazırladığı raporuna değer verileceğini düşünerek 1863 yılında İstanbul'a gitmiştir. Yanında getirdiği Farsça dergiler aracılığıyla, çocukların karşılaştığı zorlukları vurgulayan Ahundov, dört yıllık bir çalışma sürecinde bu sorunları bizzat tecrübe ettiğini ifade etmiştir. Müslüman ülkelerdeki düşük okuma ve yazma oranlarını Arap alfabesiyle ilişkilendirmiş ve İstanbul'daki ıslahat yanlılarına Osmanlı Türkçesindeki bazı sesli harfler üzerine gerçekleştirdiği çalışmalarını aktarmıştır. Hazırladığı yeni alfabe hakkındaki eksikliklerin giderilmesinin ardından hem Osmanlı Devleti'nde hem de diğer Müslüman ülkelerde bu alfabenin uygulanmasını arzulamıştır. Osmanlıca ve Farsça dillerinin yerine ortak bir dil oluşturma girişimlerinde bulunmuş ve Rus Kiril alfabesine benzer yeni harflerin geliştirilmesi ile küçük çocuklara

⁷⁶¹ Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, 169.

⁷⁶² İbrahimov, “Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinde Dil Politikası (Azerbaycan Örneği)”, 102.

eğitimin daha kolay verilebileceğini Münif Paşa ile birlikte savunmuştur. Ahundov, geliştirdiği yeni alfabeyi Hariciye Nazırı Ali Paşa ve Sadrazam Fuad Paşa'ya sunmuş; ancak her iki devlet adamı da meseleyi yeterince önemsemeyerek konuyu değerlendirilmek üzere ilim meclisine havale etmiştir. Meclisin 10 Ağustos 1863 tarihli toplantısında Ahundov, yeni alfabe üzerine yaptığı çalışmaları detaylı biçimde anlatmıştır. Arap harflerinin değiştirilmesinin bir zorunluluk olduğunu ve önerdiği yeni alfabenin okuma-yazma süreçlerini kolaylaştıracağını dile getirmiştir. Ayrıca, bu alfabe ile yazılacak kitapların çoğaltılmasının daha pratik hale geleceğini belirtmiş, Batı'daki Latin alfabesinin uzunluğuna dikkat çekerek kendi geliştirdiği alfabenin daha kolay öğrenilebilir olduğunu ileri sürmüştür.⁷⁶³ Cemiyet-i İlmiyye-i Osmaniyye'de kendi layihasıyla birlikte hazır bulunarak, Münif Paşa'nın⁷⁶⁴ da yer aldığı komisyonda bu konu ele alınmıştır. Ancak, burada da beklediği desteği görememiştir. Layihası, kitap basımındaki zorlukları gideremediği ve okuma-yazma süreçlerini kolaylaştırmadığı gerekçesiyle reddedilmiştir.⁷⁶⁵ Ahundov bu reddedilme üzerine büyük hayal kırıklığına uğramıştır. Bu çabaları karşılığında dördüncü dereceden Mecidiye nişanı verilmiştir. Hayal kırıklığı ile İstanbul'dan ayrılırken alfabe ıslahı ile ilgili çalışmalarından vazgeçmiş değildir. Ahundov, Arap harflerinin kendi içinde ıslah edilmesine yönelik düşüncesinden vazgeçerek 1873 yılında İstanbul'da yayımlanan *Hakaik* gazetesine yazdığı bir makalede, Latin harflerine dayalı bir alfabenin kullanılmasını önermiştir. Araştırmalara göre bu yazısında iki teklif sunar; ilki Arap harflerini ıslah etmek ikincisi ise Latin harflerine dayalı bir alfabe kullanmak şeklindedir. O, 1877-1878 yıllarında artık son karar olarak Arap harflerinin değil Latin alfabesinin kullanılmasını savunmuştur. Bu hususta kesin kararlı olduğunu belirten şu sözü dikkat çekmektedir; “Şuanda olmasa bile gelecek nesiller mutlaka Latin alfabesini kullanacaktır”.⁷⁶⁶ 1876 yılında Tiflis'teki Gori Muallimler Semineryası'nın Türk-Tatar bölümünün açılması için mücadeleye başlamış ve bu hayali, ölümünden bir yıl sonra, 1879 yılında gerçekleşmiştir.⁷⁶⁷

⁷⁶³ Yılmaz Karadeniz, “İran'da Malkum Han ve Feth Ali Ahundzâde'nin Arap Alfabetini Değiştirme Teşebbüsleri (1860-1880)”, *History Studies*, Enver Konukçu Armağanı, c. 4, (2012): 217-218.

⁷⁶⁴ Münif Paşa, Batı'nın modern bilim anlayışını Tanzimat'tan sonraki Batılılaşma hareketleri içinde, ülkeye yerleştirmeye çalışmış, Osmanlı Devleti'nde eğitim ve kültür düzeyinin yükselmesi için çabalamış aydınların başında gelmektedir.

⁷⁶⁵ Şükrü Haluk Akalın, “Cumhuriyet Döneminde Türkçe”, *Türkler*, c. 18, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2022), 23; Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, (1994), 52

⁷⁶⁶ Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, (1994), 52; Komisyon, meseleyi üç hususa bağlayarak ‘fenn-i tabiata kâfi derecede elverişli olmadığına’ kanaat getirmiştir. Bu hususlar şunlardır; Mevcut usul ıslaha ve tamamlanmaya muhtaç mıdır?, Bu esas kabul edildiği halde, arz edilmiş usûl tamam istenilen surete uygun mudur?, Bu akıllıca ıslahatın düşünülmesi ve tamamı mümkün müdür? Komisyon, bu esasları göz önünde bulundurarak bu layihanın reddine karar vermiştir. Bkz. Alaattin Uca, “Mirza Fethali Ahundzade'nin Türk Dünyası'na Hizmetleri”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sy. 17 (2001): 369.

⁷⁶⁷ *Azərbaycan Tarixi*, 220.

Ahundov'un bu konudaki fikirleri zamanla gelişip değişse de alfabenin özellikleri genel hatlarıyla şöyle sıralanabilir:

1. Bütün sessiz harfler ayrı yazılmalıdır. Kelimenin başında, ortasında ve sonunda değişen aynı sessiz harf, şekli değişmeden tek şekilde yazılmalıdır.
2. Sesli harfler, sessiz harflerin sırasında yazılmalı ve kelimelerin yanlış bir şekilde okunmaması için yeni bazı hareketler oluşturulmalıdır.
3. İngilizlerdeki stenografi yazım tarzı⁷⁶⁸ gibi yazarken kolaylık sağlamak ve daha hızlı yazabilmek için harflerin üzerine konan noktalar kaldırılmalı, yerine farklı bir birleşme işareti konmalı, yazı soldan sağa doğru yazılmalıdır.⁷⁶⁹

Ahundov, İstanbul'dan hayal kırıklığı ile ayrıldıktan sonra Tahran'a giderek projesini hayata koymaya çalışmıştır. O, anılarında planlarını, konu üzerinde nasıl sıkı çalıştığını ve Müslüman yöneticilerin bu alfabe ıslahı fikrine sıcak bakmadığını anlatmıştır. Ancak umudunu hiçbir zaman yitirmeden çalışmalarını sürdürmüştür. Sadrazam Ali Paşa'ya gönderdiği mektubunda harf inkılabının önemini, bu inkılap yapılmadıkça ilerlemenin çok zor olacağını ve Doğu'da okur-yazar oranının artmayacağını ileri sürdüğü mektubunda ayrıca bu söylediklerini kanıtlamaya çalışmıştır. Öte yandan Ahundov, Tahran halkını da yeni alfabe benimsenmeye teşvik etmiştir. Ayrıca, İran hükümeti yetkilileri ile görüşerek yeni alfabenin kabul edilmesi için çaba göstermiştir.

Ancak, bu çabalar büyük bir direnişle karşılaşmıştır. Çoğu İranlı, geleneksel Arap alfabesine bağlıydı ve yeni alfabenin kabul edilmesine karşı çıkıyordu. Ayrıca, Osmanlı Devleti'nde de benzer bir değişiklik girişimi başarısız olmuştu, bu da İranlı yetkililerin yeni bir alfabe fikrine karşı tedirgin olmalarına neden olmuştur.⁷⁷⁰

Yeni bir alfabe oluşturma ihtiyacı 20. yüzyıl başlarında, özellikle 1906 ve 1907 tarihli I. ve II. Öğretmenler Kongresi, Rusya Müslümanları Kongresi gibi birçok önemli toplantıda tartışma konusu olmuştur. 20. yüzyılın başlarında, özellikle Rusya Müslümanları arasında yaygın bir şekilde tartışılan bir konu olan yeni bir alfabe oluşturma ihtiyacı, dil ve kültürün korunması ve geliştirilmesi açısından son derece önemli bir meseleydi. Birçok kişi, okuma ve yazma sürecinde karşılaşılan önemli zorluklar nedeniyle, mevcut alfabenin yerine yeni bir alfabe oluşturulması gerektiğine inanıyordu. Bu yeni alfabe fikri, dil ve kültürün muhafaza edilmesi

⁷⁶⁸ Stenografi sistemi, harfler, kelimeler ve noktalama işaretleri yerine kısaltmalar ve semboller kullanan, daha hızlı yazma sistemidir. Doğuş yeri İngiltere'dir. Bkz. Daniel Walford La Rue, "The Shorthand Alphabet and the Reforming of Language", *The Scientific Monthly*, Vol. 15, No. 3 (1922): 271.

⁷⁶⁹ Naile Rüstemli, "M. F. Ahundzade'nin Arap Alfabesinin Islahıyla İlgili Yeni Alfabe Lâyihası", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, c. 16, sy. 3 (2016): 169-170.

⁷⁷⁰ Uca, "Mirza Fethali Ahundzade'nin Türk Dünyası'na Hizmetleri", 369-370.

ve iletilmesi amacıyla üzerinde durulması gereken bir problemdi. Çünkü yeni bir alfabe, dil ve kültürün gelişmesine katkı sağlayacağı gibi, eğitim ve öğrenim sürecinde de kolaylık sağlayacaktı. Alfabe sorunları ve mevcut alfabenin zorluğu, yeni çıkan gazetelerde (*Kaspi*, *Şark-i Rus*, *Terakki* vb.) de ele alınmıştır. Bu konu ile ilgili bir dizi makale yayınlanmıştır. Örneğin *Şark-i Rus* gazetesinin 30 Mart 1903 tarihli birinci sayısında Şahtatlı'nın şu sözleri dikkat çeker; “Sadece diğer dillerdeki kelimelerin değil, kullandığımız Arap alfabesiyle kendi Türk dilimizin kelimelerinin gerçek telaffuzu da göstermek mümkün değil”.⁷⁷¹ Neticede bu dil çabaları, dilin ve kültürün korunması ve geliştirilmesi için atılan adımların bir parçasıydı. Yeni alfabe, dilin daha kolay öğrenilmesine ve öğretilmesine yardımcı olmuş ve bu da okuryazarlık oranının artmasına katkı sağlamıştır. Ayrıca, yeni alfabe ile birlikte yayınlanan gazete ve dergiler sayesinde, toplumun bilgiye erişimi ve dünya olayları hakkında bilgi sahibi olma imkânı da artırmıştır. Bunun da toplumda genel bir aydınlanma ve modernleşme hareketine yol açması kaçınılmazdır.

Tüm Türk dünyasında ortak bir dil yaratma ve uygulama amacı Türk birliğini korumak, yabancı unsurların böl yönet politikasına karşı asimile olmamak için önemli bir adımdır. Yabancı güçlerin dayatmalarına rağmen Azerbaycan Türkleri, ‘Güney Azerbaycanlı’, ‘Azeri’ gibi kavramları benimsemiş değildir. Çünkü Türk kimliği çatısı altında herkes aynıdır. Türktür. ‘Azeri’ veya ‘Azerbaycanlı’ kimliği Sovyet ve İran tarihçiliğinde Türkleri bölmek ve küçük coğrafyalara ayırmak için bilinçli bir şekilde kullanılan kavramlardır. ‘Azerbaycanlı’ kimliği 1930’lardan sonra bölge halkına zorla benimsetilen bir etnik kimliğe dönüşmüştür. Çünkü araştırmalara göre 1936 yılına kadar Azerbaycan’da yaşayan Türkler bütün resmî kaynaklarda Türk ve Tatar, dinî anlamda Müslüman olarak nitelendiriliyordu. Bu tarihten sonra Sovyetlerce Azerbaycan Türkleri için dil, kültür, tarih ve coğrafya açısından sanki farklı bir milletmiş gibi çeşitli isimler uydurulmuştur.⁷⁷² Azerbaycan toplumu köklü ve etkin tarihî köklere sahiptir. Çarlık yönetiminde esas amaç kendisine sadık bir millet oluşturmak üzere Azerbaycan toplumunun kültürel kimliğinden kopuk bir kimlikle tanınması düşüncesi yaygındı. Bu sebeple 19. yüzyılın başından beri Azerbaycan halkını “Müslüman Tatarlar”, “Rusya Tatarları” veya sadece “Tatar” gibi kavramlarla, kullandığı dili ise “Tatarca” olarak

⁷⁷¹ İbrahimov, “Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinde Dil Politikası (Azerbaycan Örneği)”, 103; Selçuk Türkyılmaz, *Şark-i Rus Gazetesi’nin İzahlı Makaleler Bibliyografyası*, Mehmed Şahtatinski, *Şark-i Rus*, s. 1 [Gazetenin programı hakkında.] 30 Mart 1903 / 13 Muharrem 1321, No: 1 1, *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, sy. 18 (2010), 129.

⁷⁷² Mehmetov, *Türk Kafkasında Siyasî ve Etnik Yapı*, 544; Tatarcılık ve Türkçülük tartışmaları Türk birliği açısından son derece tehlikeli görülmekteydi. Bu, dilde ayrılığı ve bölünmeyi beraberinde getiren, gerek milliyette gerekse dilde ayrı yol tutturma eğilimini ortaya çıkaran bir tartışma idi. Zaten bu durum Rus hükümetinin çıkarları ile örtüşüyordu. Bkz. Kanlıdere, *19. Yüzyıl Türk Dünyası*, 72.

tanımlamışlardır.⁷⁷³

4.2.2. Edebiyat

Modern Azerbaycan edebiyatının doğması ve gelişmesi, Batı tesirinde 18. yüzyılda başlamıştır. 19. yüzyılda Kafkasya’da başlayan Rus istilasına ile birlikte hemen her alana müdahale eden Çarlık yönetiminin Azerbaycan edebiyatını kendi istediği şekilde yönetmeye başlaması şaşırtıcı değildir. 1840-1850 yılları arasında Kafkasya Valisi Vorontsov’un izlediği kültür politikasına göre sansürün izin verdiği ölçüde, belirli konular ele alınmaktaydı. Yerel din, dil, folklor ve edebiyat ile ilgili alanların incelenmesi ile sağlanan bilgileri hükümet, çıkarlarına göre kullanmaktaydı. Nitekim toplumsal öğeler, sömürü politikasına uygun bir şekilde getirilip, bu amaca hizmet etmek için faydalanılıyordu.⁷⁷⁴ Buna göre Azerbaycan edebiyatı iki kola ayrılmıştır. Kuzey Azerbaycan’da Rus tesiri sebebiyle çağdaş ilkelere göre şekillenmeye başlayan edebiyat, Güney Azerbaycan’da klâsik gelenekler içerisinde giderek sönükleşerek nazire edebiyatı halini almış ve taklitten öteye gitmemiştir.

Bu klasik edebiyat, Fuzulî gibi güçlü bir şairi taklit ederek ya da eski şairlerin şiirlerine benzetmeler yaparak ötesine geçememiştir. Halk edebiyatına bakıldığında ise 19. yüzyılda en parlak dönemini yaşadığı görülmektedir. Halk şairlerinin sayısında artış olurken, âşık tarzı geleneği de varlığını sürdürmüştür. Gezgin âşıklar tarafından çalılıp söylenen yüzlerce halk hikâyesinin mevcut olduğu bilinmektedir. Yazılı edebiyat sahasında ise âşık tarzında Elesker ve Kasım Bey Zakiri gibi önemli isimler karşımıza çıkmaktadır.⁷⁷⁵

Modern Azerbaycan edebiyatının öncülerini, genellikle Avrupa’da eğitim almış, Rusça öğrenmiş ve Rus-Tatar okullarında yetişmiş, Batı düşünce akımlarıyla tanışmış ileri görüşlü isimler oluşturmuştur. Bu kuşak içinde Abbaskuluğa Bakıhanlı Küdsî (1774-1846), Mirza Kazım Bey (1802-1870), Mirza Şefi Vazeh (1794-1852), Kasım Bey Zakir (1784-1857) ve İsmayıl Bey Kutkaşanlı (1806-1869) gibi önemli şahsiyetler yer alır. Bu aydınlar, Rusça ve Fransızca’yı üstün derecede bilmeleri yanında, Avrupa’daki aydınlanma ve fikir hareketlerini de yakından takip etmişlerdir. Modern Azerbaycan edebiyatının temelini atan bu isimler, modern anlamda ilk eserleri ortaya koymuş ve maarifçilik ile halkçılık anlayışını edebiyatın ana eksenine haline getirmişlerdir. Onların katkıları sayesinde Azerbaycan edebiyatı 19. yüzyılda roman, hikâye, gazete ve tiyatro gibi alanlarda önemli ilerlemeler kaydetmiştir. Aynı

⁷⁷³ Rameş Rzayev, “Erken Dönem Azerbaycan Maarifçiliğinde Kültürel Kimlik Algısı”, *Bilig*, sy. 95 (2020): 125.

⁷⁷⁴ Rzayev, “Erken Dönem Azerbaycan Maarifçiliğinde Kültürel Kimlik Algısı”, 126.

⁷⁷⁵ Okumuş, “Modern Azerbaycan Edebiyatı”, 262.

zamanda Batı Avrupa ve Rus edebiyatından çeviriler yapılmış ve ilk ders kitapları hazırlanmıştır. Tüm bu çabalar, Azerbaycan edebiyatını modernleşme sürecinde daha ileri bir noktaya taşımayı amaçlamıştır.⁷⁷⁶ Öte yandan Azerbaycan halkı, tarih boyunca hak, adalet, eşitlik ve özgürlük idealleriyle yaşamış ve bu idealler uğruna sürekli bir mücadele içinde olmuştur. Bu idealler, halkın asırlar boyunca geliştirdiği edebiyatın hem halk edebiyatında hem de yazılı eserlerde kendine yer bulmuştur. Örneğin, Kitab-ı Dede Korkut ve Köroğlu destanlarının yanı sıra Nizami Gencevî, Hakan Şirvanî, İmadeddin Nesimî ve Muhammed Fuzulî gibi büyük ustaların eserlerinde, insanlık durumu, hak ve adalet, insan hakları, özgürlük ile vatanseverlik temaları derin bir şekilde ele alınmıştır. 19. yüzyıldan itibaren Azerbaycancılık idealleri için önemli bir zemin hazırlanmış, milletin birlik ve bağımsızlık özlemleri derin bir düşünce alanı olarak halkın temel ihtiyaçlarından biri haline gelmiştir. Bu süreçte, bağımsızlık hareketlerinin ideolojik temelleri dönemin aydınlarının katkılarıyla oluşturulmuş ve bu fikirler, 20. yüzyılın başlarında Azerbaycancılık ideolojisinin gelişimini önemli ölçüde hızlandırmıştır.⁷⁷⁷

19. yüzyıl Azerbaycan edebiyatı, halkı aydınlatmayı ve cehaletle mücadeleyi temel temaları olarak benimsemiştir. Bunun yanı sıra, Çarlık yönetiminin otoriter ve baskıcı rejimi sonucunda ortaya çıkan zulüm ve haksızlıkları toplumun dikkatine sunmak, bu duruma karşı duruşu halk arasında yaygınlaştırmayı teşvik etmek, dönemin edebiyatı ve edebiyatçılarının öncelikli amaçlarından biri olmuştur. Bu dönem Azerbaycan edebiyatının karakteristik özelliklerinden biri, toplumsal hayatla bağlantılı konuları ele alarak halk arasında yaşayan canlı dili, halkın kolayca anlayabileceği bir şekilde işlemek olmuştur. Bu yaklaşım, edebiyatı demokratikleştirmeyi, halkın kalbine ve ruhuna dokunmayı; toplumdaki bireylere, vatandaşlara kendi benliklerini tanıtarak onlara kişilik bilinci kazandırmayı amaçlamıştır.⁷⁷⁸

Azerbaycan'ın tarihî ve kültürel dönüşümüne ışık tutan Azerbaycan edebiyatının temel hedefi, toplumsal farkındalığı artırmak, modern değerleri yaygınlaştırmak ve ulusal kimliği güçlendirmek olmuştur. Azerbaycan aydınları, matbaa ve gazete gibi araçlar aracılığıyla eserlerini geniş kitlelere ulaştırarak modern düşüncenin yayılmasına öncülük etmişlerdir. Edebiyatın, dilin standardizasyonunu sağlamada ve kullanımını yaygınlaştırmadaki rolü, ulusal bilincin şekillenmesinde kritik bir etken olmuştur. Aynı zamanda, klasik Azerbaycan edebiyatının etkisiyle ortaya çıkan eserler, ulusal kimliğin inşasında kilit bir unsur olarak önem kazanmıştır. Bu dönemde Azerbaycan edebiyatı, ulusal bilincin oluşumunda ve

⁷⁷⁶ Okumuş, “Modern Azerbaycan Edebiyatı”, 263.

⁷⁷⁷ Mahmudov, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, İki cildə I cild, 84

⁷⁷⁸ Baykara, *Azərbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, 69.

güçlendirilmesinde belirleyici bir işleve sahip olmuştur. Aydınların gösterdiği gayretler, Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesine zemin hazırlayan temel unsurlardan biri olarak dikkat çekmiştir. Bu çerçevede 19. yüzyıl Azerbaycan edebiyatı, modernleşme, dil standardizasyonu ve ulusal kimlik süreçleri arasındaki ilişkiyi ortaya koyan önemli bir dönem olarak değerlendirilmelidir.

19. yüzyılın ilk yarısında Kuzey Azerbaycan'da edebiyat alanında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu dönemde Azerbaycan tarihini yazma girişimleri başlamış ve tarih yazımına yönelik eserler kaleme alınmıştır. Örneğin, 1829 yılında Kerim Ağa Şekihanov *Şeki Hanları Tarihi*⁷⁷⁹ adlı eserini yazmış, 1845 yılında Mirza Adıgözel Bey *Karabağname* yi⁷⁸⁰ kaleme almış, 1847 yılında ise Mirza Cemal Cevanşir *Karabağ Tarihi* adlı çalışmasını yazmıştır. Bu eserler, bölgenin tarihine ışık tutan önemli kaynaklar arasında yer almaktadır. Abasgulu Ağa Bakıhanov, Azerbaycan tarihinin bilimsel temellere dayalı ilk kapsamlı eserlerinden biri olan *Gülüstan-ı İrem* adlı çalışmasını 1841 yılında Farsça olarak yazmış ve eser 1843 yılında Rusçaya çevrilmiştir. Bakıhanov'un bu eseri, Azerbaycan'ın en eski dönemlerinden 1813 Gülüstan Antlaşması'na kadar olan tarihi kapsamaktadır. Bu dönemde aynı zamanda doğubilim alanında önemli çalışmalar yapan Azerbaycanlı aydınlar öne çıkmıştır. Mirza Cafer Topçubaşov ve Mirza Kazım Bey bu alanda öne çıkan isimler arasında yer almıştır. Topçubaşov, Pers dili öğretmenliği yapmış ve 1834 yılında *İran Krestomatisi* ve *Moğolların Tarihi* eserlerini yazmıştır. Mirza Kazım Bey ise Kazan ve Petersburg üniversitelerinde görev yapmış, doğubilim alanında önemli çalışmalara imza atmıştır. Eserleri arasında *Muridizm ve Şamil*, *Derbendname*, *Bab ve Babiler* ve *Firdevsi'ye Göre Pers Mitolojisi* gibi önemli çalışmalar bulunmaktadır. Kazım Bey, aynı zamanda İngilizce, Almanca ve Fransızca dillerine hâkim olup, doğubilim alanındaki başarılarından ötürü Rusya Bilimler Akademisi ve İngiltere Kraliyet Cemiyeti üyeliklerine seçilmiştir.

Dönemin önemli gelişmelerinden biri de Azerbaycan Türkçesinde yazılmış ilk ders kitaplarının ortaya çıkmasıdır. 1839 yılında M. Kazımbayov tarafından *Türk-Tatar Dilinin*

⁷⁷⁹ 32 sayfadan oluşan eserde, Şeki Hanlığı'nın tarihini, siyasî, sosyal ve kültürel yönlerini ele alınmıştır. Hanlığın önemli olayları, idari yapısı ve tarihi şahsiyetleri üzerinde durulurken, Azerbaycan tarihindeki rolü de vurgulanmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Kerim Ağa Fateh, "Şeki Hanlarının Müxtəsər Tarixi- Hacı Seyid Əbdülhəmid Şeki xanları və Onların Nəsiləri," 2-ci, təkrar nəşri (Bakı: "Azərbaycan Ensiklopediyası" NPB, 1993), 8-22.

⁷⁸⁰ Karabağ-nâme, Mirze Adıgözel Bey tarafından 1845'te yazılan ve 1736-1828 yılları arasındaki Karabağ'ın siyasî tarihini ele alan bir eserdir. Eser, İran'daki siyasî olaylardan, Karabağ'ın hanlıkları arasındaki mücadelelerden ve Kafkasya'daki askeri seferlerden bahsederken, Azerbaycan Türkçesiyle yazılan ilk tarihi eser olma özelliği taşımaktadır. Karabağ-nâme, tarihi olayları ele alırken yazarın bakış açısını yansıtan süslü anlatımlar da içermektedir. Bkz. Ahmet Çam, "Karabağ-Nâme (Mirze Adıgözel Bey)," *Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü*, <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/karabag-name-mirze-adigozel-bey> (Erişim Tarihi: 01.07. 2024).

*Gramer*i adlı eser yayımlanmış, ardından 1844 yılında Budagov tarafından *Türk-Tatar Dilinin Alfabeti* basılmıştır. 1850 yılında M. S. Vazeh ve Grigoryev'in ortaklaşa hazırladığı *Kitab-i Türkî* adlı eser de Azerbaycan Türkçesi ders kitapları arasında yer almaktadır. Gazetecilik alanında da ilk girişimler bu dönemde başlamıştır. Ocak 1832 tarihinde *Tiflisskie Vedmosti* gazetesine ek olarak yayımlanan *Tatar Xeberleri* ("Tatar Haberleri") Azerbaycan Türkçesindeki ilk gazetelerden biri olmuştur. 1841-1846 yılları arasında *Zaqafqazskiy Vestnik* ve *Qafqaz'ın Bu Tarafının Ekhbarı* gazeteleri de Azerbaycan Türkçesinde yayımlanarak bölgenin basın faaliyetlerine katkı sağlamıştır.⁷⁸¹

19. yüzyılda Azerbaycan'da yaşanan sosyo-ekonomik ve siyasî dönüşümler edebiyat alanında da etkisini göstererek, realizm akımının öne çıkmasına neden olmuştur. Bu dönemde, toplumun sorunlarını ve halkın yaşamını yansıtan eserler, demokratik ve eğitimci düşünceleri savunan yazarlar tarafından kaleme alınmıştır. Dönemin yazarları, Azerbaycan tiyatrosunun ve dram sanatının gelişiminde öncü bir rol üstlenmişlerdir. Diğer taraftan, müzik ve resim sanatları Hacı Hüsü, Meşedi İsi ve Mir Möhsün Nevvab gibi sanatçılar aracılığıyla önemli bir ivme kazanmıştır. Bu gelişmelerle birlikte, Azerbaycan'da halkın sesini yansıtan eserler çoğalmış ve sanatçılar, kapitalist toplumun ve burjuva ideolojisinin eleştirisini eserlerine yansıtmışlardır. Ancak, sömürge dönemi şartları altında bu kültürel kazanımlar geniş halk kitlelerine ulaşma fırsatını bulamamıştır.⁷⁸² Buna rağmen, elde edilen kültürel birikim, Azerbaycan'ın millî kimliğinin oluşumunda ve kültürel mirasın korunmasında hayati bir rol oynamıştır.

4.2.2.1. Azerbaycan'da Romantizm Edebî Akımının Doğması

Azerbaycan'da romantizm edebî akımı ortaya çıktığında, ülkenin koşulları pek de parlak görünmüyordu. Genel olarak, meseleler şu başlıklar etrafında toplanıyordu: Millî bağımsızlığa ulaşma isteği ve bu doğrultuda öncelikle Rus Çarlık rejiminin baskı ve esaretine son verilerek sömürgecilikten kurtulma arzusu. Bunun yanı sıra, Azerbaycan toplumunun eğitim ve sosyal sorunlarının millî temellerde ve halkın ihtiyaçlarına göre çözümlenmesi hedefleniyordu. Bilim, eğitim, basın, edebiyat, güzel sanatlar, dil ve eğitim sistemi gibi alanlarda ilerleme sağlanması da önemli gündem maddeleriydi. Bunlara ek olarak, yeni kapitalizm düzeni, proletarya hareketi, sömüren ve sömürülen sınıfların siyasî problemleri gibi pek çok

⁷⁸¹ Ismailov, *History of Azerbaijan*, 206-212

⁷⁸² Bünyadov ve Yusifov, *Azerbaycan Tarihi*, 647-649.

toplumsal mesele de dikkat çekmekteydi.⁷⁸³ Bu edebî akımın önde gelenleri, öz millî azatlık ve ilerici medeniyet meselelerini halletmekte büyük çaba gösteren yazarlardır. Bunlar; Celil Mehmetkuluzade, Ali Ekber Sabir, Abdurrahim Hakverdili, Ömer Faik Numanzade, Uzeyir Bey Hacıbeyli, Nesef Bey Vezirov, Feridun Bey Köçerli ve başkaları idi. Azerbaycan halkının istiklal savaşına gitmesinde bunların büyük rolü olduğu bilinmektedir.⁷⁸⁴ 20. yüzyıla gelindiğinde Azerbaycan'ın realist ve romantik şairleri, vatanlarına dair değerli eserler ortaya koymuşlardır ve vatanı konu alan şiirler, hikâyeler, romanlar ve diğer türlerde eserler kaleme almışlardır. Bu yazarların sanatı, dönemin sosyal, tarihî, kültürel ve edebî manzarasını, romantik edebiyatta vatan konusunun tüm özelliklerini yansıtmaktadır.

Romantik edebiyatın gelişmesinde *Füyuzat* ve *Molla Nasreddin* gibi dergilerin katkısı da vardır. *Füyuzat* dergisi, Bakü'de 1906-1907 yılları arasında yayımlanan ve 32 sayıdan oluşan, haftalık Türkçe İslamî mecmuadır. Derginin yayın yönetmeni Hüseyinzade Ali Bey, malî destekçisi ise Hacı Zeynalabidin Tağıyev idi. *Füyuzat*, Hüseyinzade Ali Bey'in 1905 yılında neşrettiği *Hayat* gazetesinin devamı niteliğindedir ve dönemin siyasî, kültürel, edebî ve sosyal konularına değinmiştir. Aynı zamanda yeni okulların faaliyete geçmesinde de etkili olmuştur. Füyuzatçıların edebî faaliyetleri ve düşüncelerini yorumlama şekilleri, Azerbaycan edebiyatında romantizmin doğmasına öncülük etmiş ve yeni bir ekolün ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu bağlamda, 1905 yılından itibaren *Füyuzat* çizgisinde yeni bir edebî ekolün oluştuğu görülmektedir. Hüseyinzade Ali Bey'in romantik edebiyata dair düşünceleri ve nazarî-estetik konsepti ile *Füyuzat* dergisinde yayınlanan edebiyat materyalleri, Azerbaycan'daki edebî süreç üzerinde önemli bir etkiye sahip olmuştur.⁷⁸⁵ *Molla Nasreddin*, 20. yüzyılın başında Azerbaycanlı yazar Celil Mehmetkuluzade (1866-1932) tarafından düzenlenen siyasî bir mizah dergisidir. 1906 ile 1930 yılları arasında haftalık olarak yayımlanan bu hicivsel dergi, keskin bir mizah anlayışı ve gerçekçi örneklemelerle Müslüman din adamlarının ikiyüzlülüğü, Avrupa ülkelerinin dünya genelindeki sömürü politikaları ve yerel elitin yozlaşmışlığı gibi konuları ele almıştır. Ayrıca, Batılılaşma, eğitim reformları ve kadınların eşit hakları gibi konularda tekrarlayan ikna edici argümanlar sunmuştur. Bu dergi, Kafkasya'dan esinlenmiş gerçekçi örneklemelerle okuyucularına sosyal ve politik eleştiriler sunmuştur.⁷⁸⁶ Füyuzat edebiyatı, Molla Nesreddin edebiyatı geniş kitleler tarafından fazla ilgi görmemiştir. Ancak şüphesiz ki, Füyuzat ve etrafında toplanan edebiyatçılar, Azerbaycan edebiyatına bir üslup yeniliği getirerek, çağdaş dünya edebiyatının deneyimleriyle tanışmasını

⁷⁸³ Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, 180.

⁷⁸⁴ Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, 181.

⁷⁸⁵ Ziyayeva, "Azerbaycan Matbuatında Füyûzat Dergisi", 34.

⁷⁸⁶ *Slavs and Tatars Presents Molla Nasreddin*, 5.

sağlamışlardır. *Molla Nesreddin* genellikle gerçekçi edebiyatın, *Füyuzat* ise romantik edebiyatın gelişmesine ve yeni isimlerin ve eserlerin zenginleşmesine olanak tanımıştır.⁷⁸⁷

Azerbaycan romantikleri, daima ilerici bir perspektif benimsettirmişler ve halkı ilim ve fenlere teşvik etmeğe, tabiata hâkim olmaya yönlendirmişlerdir. Aynı zamanda, gerici ve muhafazakâr yazarların metafizik düşüncelerini reddetmişlerdir. Azerbaycan romantikleri, gerici ve muhafazakâr yazarlara ve onların destekçisi olan irtica zümresine karşı gösterdikleri muhalif tavır ve direnişleri sayesinde, dönemlerinde Azerbaycan halkı arasında büyük bir başarı elde etmişlerdir. Azerbaycan romantikleri, unutulmaz bir şekilde Azerbaycan toplumunu ilerici bilgi ve öğrenmeye teşvik etmiş olmakla birlikte, aynı zamanda haklarını kazanmak, hürriyetlerine ve istiklallerine kavuşmak için mücadele etmeleri gerektiğine inanmışlardır. Onlar için ileri bir toplum, ilim ve irfandan yoksun olamazdı. Bilgi ve kültürle donanmış bir toplum ilerler, yükselir ve hak ettiği yeri elde etmek için öncelikle haklarını, hürriyetini ve istiklalini kazanmak için çabalar, mücadele eder, hatta gerektiğinde canını feda eder. Sonunda ise kurtuluşa ulaşır.⁷⁸⁸

18. yüzyıldan itibaren tüm dünyayı etkisi altına alan romantizm dalgası, Azerbaycan'a 20. yüzyılın başlarında ulaşmıştı. 20. yüzyıl, dünya romantizminin Doğu'daki devamıydı. 20. yüzyılın sonlarından itibaren, modernleşme sürecine başka akımların da dahil olduğu bir dönemde, romantizmin yeni temsilcileri yetişmeye başlamıştı. Birçok yetenekli şairlerin yaratıcılığında romantik şiir, yeni ve çağdaş niteliklerle öne çıkıyordu. Romantizm akımı, hız ve “yenilenme” döneminde tarihsel bir kategori olarak tüm edebî türlerde kendini gösterse de, daha çok poetik (şiirsel) formlarda gerçekleşmiştir. Şiir vezinlerinin müziği, ritmi, kafiye sistemi romantik şairlerin yaratıcılığında uygun bir ifade aracı olmuştur.⁷⁸⁹ Bilindiği üzere Azerbaycan'da 1905 yılında ilan edilen hürriyet manifestosu başlangıçta büyük bir coşkuyla karşılanmış, demokrasi adına olumlu bir gelişme olarak geniş çevrelerce değerlendirilmiştir. Bu kapsamda, karamsarlık içinde olan romantikler dâhil olmak üzere birçok sanatçı geleceğe umutla bakmış, kendi idealleri uğruna mücadele etmişlerdir. İnkılabın ilk yıllarında ise, ciddi tereddütler yaşayan romantik sanatçılar büyük bir umutla hareket etmişlerdir.⁷⁹⁰

19. yüzyıl Azerbaycan edebiyatı, tüm yönleri ve istikametleriyle bir eğitimci edebiyatıydı. Maarifçilik olarak adlandırılan bu akımda, eğitim, toplumun ana itici güçlerinden biri olarak

⁷⁸⁷ *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 1*, 170.

⁷⁸⁸ Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, 182-183.

⁷⁸⁹ *XX Ösr Azərbaycan Ədəbiyyatı Məsələləri I Kitab* (Bakı: Elm, 2006), 370-371.

⁷⁹⁰ Ali Erol, “‘Azer’ Poeması ve ‘Azer’in Perspektifinden Hüseyin Cavid”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, sy. 44 (2017): 112.

kabul ediliyor, eğitim yoluyla toplumun tamamen değiştirilebileceğine ve yeniden düzenlenebileceğine inanılıyordu. Bu nedenle, geniş halk kitlelerinin eğitimsizliği, kültürel geriliği, tüm mevcut sorunların gerçek sebebi olarak kabul ediliyor ve siyasî, ekonomik ve kültürel kalkınmada eğitime büyük önem veriliyordu. Ancak, 19. yüzyıl Azerbaycan toplumunda her kesimin büyük ölçüde eğitime ihtiyacı olduğu bir gerçektir. Bununla birlikte, eğitim tüm sorunların çözümü değildi. Elbette halk için en büyük eğitim, ona kimliğini anlatmak, kendi köklerini tanıtmak, nereden geldiğini ve nereye gittiğini göstermekti. 19. yüzyıl Azerbaycan edebiyatı, bu bağlamda yer yer başarılı olmuş olsa da, Türkçülük ve milliyetçilik duygularının daha geniş çapta ve daha inandırıcı bir tarzda Azerbaycan Türkleri arasında yayılması, 20. yüzyılın başlarındaki edebiyatın payına düşecekti.

19. yüzyılda Azerbaycan edebiyatında romantizm akımının ortaya çıkışı, dönemin toplumsal ve siyasi değişimlerinin etkisiyle şekillenmiştir. Bu dönemde Azerbaycan, Rus İmparatorluğu'nun egemenliği altına girerken modernleşme süreci de başlamıştır. Azerbaycan aydınları, millî kimliklerini koruma ve geliştirme hedefiyle yerel bir edebiyat oluşturma çabasına girişmişlerdir. Bu doğrultuda Azerbaycan edebiyatı, tarihini, kültürünü, coğrafyasını ve halkını romantik bir perspektifle ele alarak özgün eserler üretmiştir. Yerel edebiyatın doğuşu, Azerbaycan'ın kendine has özelliklerini yansıtan romantik unsurları barındırmış ve edebiyatın gelişimine önemli bir katkı sağlamıştır. Ayrıca bu süreçte Azerbaycanlı yazarlar, yerel edebiyatlarını güçlendirirken Batı'nın romantizm akımından da belirgin ölçüde etkilenmişlerdir. Romantizm akımının Azerbaycan'da filizlenmesi, hem yerel edebiyatın oluşumuyla hem de Batı romantizminin etkisiyle yakından bağlantılı bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Azerbaycan'da romantizm edebî akımı, 19. yüzyılın ortaları ve sonlarında, ülkenin tarihsel, sosyal ve kültürel yapısında kök salan iç dinamiklerin, Batı etkileriyle etkileşime girmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Millî bağımsızlık arzusu, Rus Çarlık rejiminin zulmüne karşı mücadele, sömürgecilikten kurtulma arzusu gibi yerel meseleler, romantizmin temel motivasyonlarını oluşturmuş; *Füyuzat* ve *Molla Nasreddin* gibi dergiler, romantizmin gelişimine Batılılaşma çabaları ve sosyal eleştiriler aracılığıyla katkı sağlamıştır. Azerbaycan romantikleri, toplumsal dönüşümü desteklemek ve halkı ilim ve fenlere teşvik etmek amacıyla romantizmi benimseyerek, edebî üsluplarını oluşturmuş ve ülkelerinin geleceği üzerinde etkili bir rol oynamışlardır.

4.3. Din ve Dinî Kurumlar

19. yüzyıl, Azerbaycan tarihinin önemli dönüşümler yaşadığı ve özellikle din ile dinî

kurumların karmaşık bir biçimde etkilendiği bir dönem olarak öne çıkmaktadır. Bu yüzyılda Azerbaycan, hem stratejik coğrafi konumu hem de zengin tarihi mirası nedeniyle, dinî çeşitliliğin, mezhepler arası etkileşimlerin ve toplumsal dinamiklerin yoğun bir şekilde hissedildiği bir bölge haline gelmiştir. Yüzyılın başlarına kadar Azerbaycan, İslam dünyasının önemli merkezlerinden biri olarak tanınmıştır. Özellikle dinî alandaki bu durumun, Osmanlı ve İran imparatorlukları arasındaki bölgenin çok kez el değiştirmesiyle derinleştiği görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan üzerindeki hâkimiyeti Sünni İslam'ın yayılmasını teşvik etmişken, İran'ın kontrolü altındaki dönemlerde Şii İslam'ın etkisi daha baskın hale gelmiştir. Bu ikili hâkimiyet süreci, Azerbaycan'ın dinî ve kültürel yapısı üzerinde kalıcı etkiler bırakmıştır.⁷⁹¹ Bu siyasî değişimler, dinî kimliklerin şekillenmesi ve dinî kurumların yapılanmasında önemli bir rol oynamıştır.

19. yüzyılın Azerbaycan'ında dinî kurumlar da büyük bir evrim yaşamıştır. Bu dönemde medrese sistemi geliştirilmiş, camiler inşa edilmiş ve dinî liderlerin rolü yeniden tanımlanmıştır. Dinî liderler, hem siyasî hem de dinî otorite olarak toplumda etkili olmuş ve dinî eğitim kurumları aracılığıyla genç nesilleri yetiştirmişlerdir. Aynı zamanda, Azerbaycan'daki dinî kurumlar, sosyal yardım ve hayır işleri gibi toplumsal işlevleri de üstlenmişlerdir. Söz konusu yüzyıl, Azerbaycan'ın tarihinde önemli bir dönem olmuş ve din ile dinî kurumlar üzerinde karmaşık etkiler yaratmıştır. Bu dönemin dinî ve siyasî dinamikleri, Azerbaycan'ın modern tarihini ve toplumsal yapısını derinlemesine anlamak için büyük bir öneme sahiptir. Bilindiği üzere tarihsel olarak, Azerbaycan, 19. yüzyılın başlarında Çarlık Rusya'sının egemenliğine girdi ve bu dönemin etkisi Azerbaycan'ın diğer alanlarda olduğu gibi dinî yaşamında da belirleyici olmuştur. Bu nedenle, Azerbaycan'ın dinî yapısını anlamak için, özellikle Çarlık Rusyası döneminin analizine ve anlayışına büyük ölçüde ihtiyaç vardır.

Çarlık Rusyası, Azerbaycan'ı sömürgeleştirme süreciyle birlikte, Azerbaycan'ın dinî özerkliğini de önemli ölçüde sınırlamıştır. Bu bağlamda, Rus yönetimi, Azerbaycanlı nüfusu 'Tatar' olarak adlandırarak dinî kimliklerini kısıtlamış ve Azerbaycan Türklerini diğer

⁷⁹¹ Тадеуш Светоховский, "Ислам и Национальное Самосознание На Пограничных Территориях: Азербайджан", В кн.: *Религия и политика на Кавказе. Материалы международной конференции*, Кисми, (Ереван: 2004): 8-9. İran, 1501 yılında Azerbaycan'ı ele geçirerek Şii İslam'ı benimseyen Safavi hanedanının egemenliği altına girdi. Safaviler, Azerbaycan'ın Sünni Müslüman nüfusunu tasfiye etmeye başladılar. Özellikle Birinci Şah Abbas (1587-1628) döneminde Sünnilere yönelik baskılar arttı ve Türk kabile liderleri ya öldürüldü ya da Azerbaycan'dan sürüldü. Binlerce Azerbaycan Türkü de ya öldürüldü ya da İran'a göç etmek zorunda kaldı. 18. yüzyılın sonlarına doğru, idareciler, din adamları, okullar ve birçok esnaf tekrar Farsça konuşmaya ve Şii inancını benimsemeye başladılar. Ancak, Azerbaycan'ın batısında özellikle yoğun olan göçebe Türk halkı Sünni inançlarını korumaya devam etti. 1916'da, günümüz Azerbaycanının Müslüman nüfusunun %60'ı hala Şii idi. Bkz. Serge A. Zenkovsky, *Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, çev. İzzet Kantemir (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1971), 141-142.

Müslüman topluluklardan izole etme politikaları uygulamıştır. Azerbaycan'daki medreseler, Çarlık Rusyası için potansiyel bir endişe kaynağı olarak görülmüştür. Hristiyanlaştırma politikaları çerçevesinde, medreselerde Rusça eğitim zorunlu hale getirilmiş, maaşlı öğretmenler atanmış ve yeni Rusça eğitim veren okullar açılmıştır. Ayrıca, medrese eğitiminin bilimsel düzeyi düşük olduğu ve bu nedenle insanları İslam'dan uzaklaştırdığı yönündeki yaygın propagandalarla, insanları dinî ve kültürel değerlerden uzaklaştırmaya çalışılmıştır.⁷⁹²

İslam dinine bağlı kalmak isteyen, dinî kimliğini bırakmak istemeyen fakat aynı zamanda da Hristiyanlaştırma çabalarına maruz kalan halk, dinî kimliğini koruma çabasıyla içsel bir çatışma yaşamıştır. Nitekim Çarizm'in, Müslüman din adamlarını kendi saflarına çekerek, özellikle İslam'ı Türkiye ve İran'ın etkilerinden korumaya çalışmıştır. Çünkü Kafkasya'nın Müslüman halkının, İslam dünyası ile özellikle Osmanlı Devleti ve Kaçar Devleti arasındaki dinî ilişkilerin sürdürülmediği takdirde, önemli sorunlarla karşılaşabileceklerinin farkındaydılar. Bu amaçla Azerbaycan topraklarına birçok Hristiyan dindar yerleştirilmiştir. Bunlar arasında olan Alman, Polonyalı, Ermeni ve Yahudi toplulukları için bir dizi kilise ve havra yapılmıştır. 19. yüzyıl boyunca, Gence Eyaleti, Şamahı, Lenkeran, Guba ve Göyçay kazalarındaki birçok köy ve kasabada birçok Ortodoks Kilisesi inşa edilip hizmete açılmıştır.⁷⁹³ Bu süreç, bireylerin hem kendi inançlarını koruma isteği hem de dış etkilerle mücadele etme gayretiyle biçimlenmiştir. Bunun yanı sıra, Hristiyanlık ve Müslümanlık arasındaki dinî çatışmalar toplumsal gerilimleri tırmandırmış ve modernleşme sürecini daha da karmaşık bir hale getirmiştir. Azerbaycan'da yaşanan bu dönem, bölgenin tarihindeki dinî ve etnik çeşitliliğin daha iyi kavranmasına önemli bir katkı sağlamıştır.

Öyle ki bu durum Sovyetler dönemine gelindiğinde daha bariz bir şekilde kendini göstermiştir. Sovyetler'in İslam'a karşı yürüttüğü mücadelenin en önemli ve etkili unsurlarından biri, camilerin kapatılması politikası olmuştur. Araştırmalar, Sovyet Devrimi döneminde Azerbaycan'da yaklaşık 2000 veya bazı kaynaklara göre 3000'e yakın cami ve

⁷⁹² Kövser Tağıyev, "Siyasi Tarihi Bağlamında Azerbaycan'da Din Eğitiminin Gelişimi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 6, sy. 28 (2013): 384; Dadash Mutallimov, "Azerbaycan'ın Osmanlı, Rusya ve İran ile Dini İlişkileri (19. Yüzyıl)", (Doktora Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, Bursa, 2019), 86; Tavkul'a göre Rus perspektifinde, şeriat Kafkasya'daki Rus işgaline karşı direnişi artıran ve Kafkasya'nın yerli halklarını birleştiren önemli bir etken olarak kabul edilmiştir. Bu dönemde, din ve şeriat bölgenin Rus işgaline karşı ana muhalefet aracı olarak kullanılmış ve Rus hükümeti, İslam'ı kontrol etmek ve bölgedeki nüfuzunu güçlendirmek amacıyla yerel gelenekleri ve adetleri manipüle etme ya da kullanma eğiliminde olmuştur. Bkz. Ufuk Tavkul, "İslamiyetin 19. Yüzyılda Kafkasya Halklarının Toplumsal Yapılarına Tesirleri", *Kırım Dergisi*, c. 7, sy. 25 (1998): 5-6.

⁷⁹³ Tahir Şahbazov, "19. Yüzyılda Azerbaycan'a Hristiyan Göçleri: Sebepler ve Sonuçlar", *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, c. 5, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1-5 Ekim 2018), 257; Tağıyev, "Siyasi Tarihi Bağlamında Azerbaycan'da Din Eğitiminin Gelişimi", 384.

mescid bulunduğunu gösterirken, 1927 yılına gelindiğinde bu sayının 160'a, 1944 yılında ise 22'ye düştüğünü belgelemektedir. 1980'lerde Azerbaycan'da faal olan mescid sayısı yalnızca 25 olarak kaydedilmiştir. Azerbaycan'daki camiler, yerel dilde "mescid" olarak adlandırılan ibadet alanları, sadece dinî ibadetlerin gerçekleştirilmesi için değil, aynı zamanda dinî kültürün korunması ve aktarılmasında da önemli bir rol üstlenmiştir. Camilerle yakından ilişkilendirilen medreseler, bilgi ve eğitim faaliyetlerini yürüten merkezler olarak hizmet vermiştir. Camilerde eğitim veren bilginler, toplum içinde büyük bir etkiye sahip olmuşlardır. Genellikle bu bilginlerin vefat ettiğinde, saygı göstergesi olarak, cenazeleri genel mezarlıklara değil, ders verdikleri Cuma camilerinin avlusuna defnedilmiştir. Ayrıca, Azerbaycan'da Cuma camileri, devletin resmî kurumları gibi faaliyet göstermiş ve önemli evraklar sıklıkla bu camilerde saklanmıştır.⁷⁹⁴

Öte yandan İslam dininin etkisini azaltmak için Rusça eğitim veren okulların açılması her ne kadar Rus egemenliğini pekiştirme ve bölgeyi daha fazla Rus etki alanına dönüştürmeyi hedefleme amaçlı olsa da bunun olumlu yanları da vardır. Çarlık Rusya'sının Azerbaycan'da açtığı Rus okulları, yerel halka daha fazla eğitim imkânı sunarak okur-yazarlık oranlarının artmasına katkı sağlamıştır. Ayrıca, Rus eğitim sistemi modern eğitim metotlarını ve bilimsel öğrenme ilkelerini Azerbaycan'a getirerek yerel eğitim kalitesini iyileştirmiştir. Bu okullar, bilim ve teknolojiye erişimi artırarak teknolojik gelişmelere katkıda bulunmuş ve ekonomik kalkınmaya zemin hazırlamıştır. Bu şekilde, Azerbaycan daha modern bir eğitim altyapısına kavuşarak bilim ve teknolojideki gelişmelere daha hızla uyum sağlayabilmiştir. Azerbaycan'daki o dönem aydınları, Rus okullarına karşı değillerdi, çünkü bu okulların yerel eğitim seviyesini yükseltme ve modern eğitim fırsatları sunma potansiyeli olduğunu görüyorlardı. Örneğin Neriman Nerimanov, Rus okullarının deneyiminin, üstelik Rus klasik pedagogların yaşamı ve çalışmalarının incelenmesine ve öğretmenler arasında yayılmasına da ayrıca önem verirdi. O, okulların ve medreselerin eski öğretim yöntemlerine karşı mücadele ederken, Azerbaycan'ın eğitim sistemini ileri Rus ve dünya pedagojisiyle buluşturarak, Rus klasik pedagogların pedagojik fikirlerini ve Rusya'nın öncü eğitim sistemi ile Azerbaycan öğretmenlerini tanıştırmak, pedagoji biliminin yeniliklerini yaymak istemiştir.⁷⁹⁵ Azerbaycan entelektüellerine göre, çocuklarını Rus okullarına yönlendirme çabası ve Rus dilini öğrenme isteği yalnızca modern beceriler kazanmanın bir aracı olarak görülmemektedir. Daha da önemlisi, bu çaba, ülkelerinin diğer Müslüman dünyasından soyutlanma durumunu aşmak için

⁷⁹⁴ Abdulvahap Taştan, "Azerbaycan'da Sosyo-Kültürel Değişme, Din ve Dinsel Canlanma", *Bilig*, sy. 25 (2003): 20-21.

⁷⁹⁵ Hüseyn Əhmədov, *Nəriman Nərimanov (Həyatı, Fəaliyyəti Pedagoji və Tibbi Fikirləri)* (Bakı: Beynəlxalq Universitet Nəşriyyat və Poliqrafiya Mərkəzi, 2004), 22.

bir yöntem olarak değerlendirilmekteydi. Ancak bu umut, onları Rus hâkimiyetini kabul etme sürecinde işbirlikçi olarak suçlanma riskine açık hale getirmiştir.⁷⁹⁶ Dönemin aydınları, eğitim sistemindeki iyileştirmelerin hızla gerçekleşmesinin zor olduğunu anlayarak, kısa vadede daha modern eğitim yöntemlerinin uygulandığı Rus okullarını tercih ediyorlardı. Bu okullar, çocuklarına daha çağdaş bir eğitim sunma fırsatı olarak görülüyor ve halkı çocuklarını geleneksel mektepler yerine bu okullara göndermeleri konusunda ikna etmeye çalışıyorlardı.⁷⁹⁷ Fakat aynı zamanda dinî bütünlüklerini, ulusal kimliklerini ve bağımsızlıklarını koruma amacıyla verdikleri mücadele de gözardı edilemez.

Dönemin entellektüelleri, halkı, eğitim düzeyini artırmak ve modern beceriler kazandırmak amacıyla Rus okullarına yönlendirmeye çalışıyorlardı. Bu, halkın yaşam standartlarını yükseltme ve teknolojik ilerlemeye ayak uydurma amacını taşıyordu. Rus dilini öğrenme çabaları, Azerbaycan aydınlarının toplumlarını dış dünya ile daha fazla etkileşimde bulunabilen bir konuma getirmeyi amaçlıyordu. Rus dilini öğrenmek, ticaret, diplomatik ilişkiler ve kültürel alışveriş gibi bir dizi farklı alanda faydalı olabilirdi. Dinle ilgili bir amaçları olmaksızın, aydınlar Rus dilini öğrenmeyi yalnızca modernizasyon ve bilimsel gelişim aracı olarak görüyorlardı. Rus egemenliğini savunma politikasını destekledikleri yönündeki suçlamaların aksine, bu grupların temel hedefi halklarını Hristiyanlaştırmak değildi. Daha ziyade, odak noktaları eğitim ve kültürel dönüşüm olmuştur. Amaçları, toplumlarının bilimsel ve teknolojik bakımdan ilerlemelerini sağlamak ve onları modern dünyayla bütünleştirmek üzerine yoğunlaşmıştır

Bu dönemde, eğitim kurumları iki ana kategoride yer alıyordu: dünyevî ve dinî okullar. Dünyevi okulların sayıları sınırlıydı ve genellikle azdı. Dinî okullar arasında mollahaneler (aynı zamanda mescid mektepleri olarak da bilinir) ve medreseler öne çıkıyordu. Mescid mektepleri, genellikle geleneksel yöntemlerle Kur'an'ı ezberletme pratiği üzerine odaklanırken, zaman zaman Arap ve Fars dilleri gibi sınırlı dil bilgisi öğretilirdi. Mollahaneler ise dünyevî bilimlerin öğretildiği kurumlar değildi; bu tür okullarda daha çok dinî eğitim verilirdi. Öte yandan, medreseler (yüksek düzey dinî okullar), öğrencilere hem dinî hem de dünyevî bilgiler sunma amacı güderlerdi. Bu kurumlarda, ilahiyat, Farsça, Arapça, Rusça gibi diller, ana dil, matematik, İslam coğrafyası ve tarih gibi dersler öğretilirdi. Medrese eğitimi genellikle molla ve ahundların yetiştirilmesine odaklanırken, hem dinî hem

⁷⁹⁶ Swietochowski, *Russian Azerbaijan 1905-1920*, 30.

⁷⁹⁷ Yüksel, *Azerbaycan'da Fikir Hayatı ve Basın*, 72.

de genel bilgi sağlama görevini üstlenirlerdi.⁷⁹⁸ Swietochowski, o dönemin mekteplerini erkek çocuklarına genellikle ezber yoluyla din eğitimi, okuma, yazma ve aritmetik dersleri verilen, cami avlusuna kurulan ilkokullar olarak, medreseleri de âlim statüsüne hazırlık sunan yükseköğretim kurumları olarak tanımlamaktadır.⁷⁹⁹

Azerbaycan’da, Rusça dünyevî okulların, mollahanelerin ve medreselerin yanı sıra “Usul-i Cedid” olarak bilinen eğitim kurumları da bulunmaktaydı. Usul-i Cedid okulları, öğretim dilinin ana dil olarak kullanılması, kıraat (okuma) pratiği yanında yazma tekniklerinin öğretilmesi, tebeşir ve kurşun kalemlerin kullanılması ve öğrencilerin sıralarda oturması gibi modern eğitim metotlarını benimseyen kurumlardır. Bu sayede Usul-i Cedid okulları, geleneksel eğitim kurumlarına kıyasla çeşitli avantajlar sunmaktaydı.⁸⁰⁰

Çarlığın baskıcı politikalarına karşı Azerbaycanlı aydınlar bölgede Müslüman okullarının açılması ve ana dilde eğitimin yaygınlaşması için epey mücadele etmiştir. Müslüman okullarının kurulmasıyla ilgili ilk teşebbüs, Azerbaycan eğitim hareketinin önde gelen isimlerinden biri olan Abbaskulu Ağa Bakıhanov tarafından gerçekleştirilmiştir. Eğitim alanındaki önemli çalışmalarından biri, modern bir Müslüman okulu kurma amacıyla 20 Şubat 1832 tarihinde Kafkasya’nın baş hâkimi General Rozen’e sunduğu projesiydi. Abbaskulu Ağa Bakıhanov, sunulan raporunda bu girişimin gerekliliğini şu şekilde açıklamıştır; “Maarife doğru atılan ilk adım mektep tesis etmektir. Ben vatandaşlarımın faydası için bütün gücümü bu işe sarf ediyor ve şahsî denetimim altında olmak üzere mektep açmak hakkında teklifte bulunmaya cesaret ediyorum.”⁸⁰¹

Kafkasya’daki Müslüman toplulukların dinî yaşamını düzenlemek amacıyla kurulan ilk resmî kurum, 5 Nisan 1872 tarihinde oluşturulmuştur. Bu tarihte, II. Aleksandr, “Kafkasya Müslüman Din Yönetimi’nin Şii ve Sünni öğretilerine İlişkin Düzenlemesi” adlı yasal belgeyi imzalamıştır. Bu yönerge, Kafkasya’da dinî yaşamın yönetimini üç seviyeli bir sistem olarak belirlemiştir. İlk seviyede, müftüler ve kadılar bulunmaktaydı. Müftüler, dinî ritüelleri yönetirken, camileri ve dinî okulları denetler, camilerde kayıt defterleri tutar ve Müslümanların listelerini oluştururlardı. Camiler, okullar ve doğum kayıtları gibi bilgilere

⁷⁹⁸ Taştan, “Azerbaycan’da Sosyo-Kültürel Değişme, Din ve Dinsel Canlanma”, 12-13; Abdullah Kahraman, “Azerbaycan’da Din Algısı: Umuttan Fobiye Dönüşümün Serüveni”, *Orta Asya’da İslâm (Temsilden Fobiye)*, c. 3, (Ed. Muhammet Savaş Kafkasyalı) (Ankara-Türkistan: Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayın., 2012), 1883. Bu tür mekteplerin içeriği hakkında detaylı bilgi için bkz. İme, “Türk Çağdaşlaşma Sürecinde İsmail Gaspıralı Önderliğinde Başlatılan Usul-i Cedit Hareketinin Rolü”, 365-367.

⁷⁹⁹ Swietochowski, *Russian Azerbaijan 1905-1920*, 29.

⁸⁰⁰ İme, “Türk Çağdaşlaşma Sürecinde İsmail Gaspıralı Önderliğinde Başlatılan Usul-i Cedit Hareketinin Rolü”, 372.

⁸⁰¹ Abbaslı, “Azerbaycan’da Müslüman Okulları (1849-1918)”, 48.

dair işler ise kadılara aitti. Kadılar, camilerdeki dinî personelin işleyişini gözlemlerken, aile mahkemeleri ve mülk mirasları gibi davaları ele alırlardı. İkinci seviyede, ilgili vilayetlerde etkin olan üç üyeli kolektif organlar olan meclisler yer alırdı. Meclislerin görevleri, Müslümanların dinî kurallara uymasını denetlemek, dinî okulların yönetimini ele almak, cami malları ile ilgili meseleleri çözmek ve kadıların kararlarına karşı yapılan itirazları gözden geçirmektir. Üçüncü seviyede ise, şeyhülislam ve müftü atanmıştı. Şeyhülislam ve müftü, Kafkasya valisi tarafından çarın “yüce fermanı” ile atanırlardı. Bu uygulama, 1881 yılına kadar 9 yıl süresince devam etti, ardından İçişleri Bakanlığı, pozisyon için çara adayları sunma yetkisi aldı.⁸⁰² Şeyhülislam ve müftü başta olmak üzere göreve atanan tüm din adamları, görevlerine başlamadan önce imparatora sadık olacaklarına dair yemin etmek zorundaydılar. Din adamlarından ayrıca, halka imparatora sadakatle hizmet etmenin ve imparatorluğa bağlılığın önemini vurgulamaları isteniyordu. Bu uygulama yalnız din adamlarının Çarlık Rusya’sına sadakatini sağlamakla kalmamış, aynı zamanda toplumsal kontrolü güçlendirmeyi de hedeflemiştir.⁸⁰³ Rusya, din üzerinden kurduğu bu mekanizma sayesinde yerel halkın kültürel kimliğini zayıflatarak imparatorluğun hâkimiyetini pekiştirmeyi ve Müslüman toplumlar üzerinde denetimi artırmayı amaçlamıştır. Ayrıca, din adamlarının devletin ideolojik aygıtı olarak hareket etmesini sağlayarak olası direnişleri ve ayrılıkçı hareketleri engellemeyi hedeflemiştir.

Söz konusu düzenleme ile Çarlık yönetiminin Kafkasya’da daha fazla kontrol ve etki sağlama amacını taşıdığı anlaşılmaktadır. Bu düzenleme, özellikle Müslüman nüfusu Rus İmparatorluğu’na daha fazla entegre etmeyi ve onları Çarlık hükümetine daha bağımlı hale getirmeyi hedeflemiştir. Dinî liderlerin atanması ve maaşlarının belirlenmesi gibi konulara müdahale edilmesi, devletin dinî otorite üzerinde daha fazla kontrol sağlama ve Müslüman toplulukları dinî kurumlar üzerinden daha sıkı bir şekilde denetleme amacını ortaya koymaktadır.

Dinî kurulların temel görevleri arasında şunlar bulunuyordu:

- 1) Guberniya meclislerinin kararlarını incelemek,
- 2) Kadılara göz kulak olmak, bunlar camiler, okullar ve diğer kurumlara bilgi sunmalıydı,
- 3) Yıllık raporlar ve Müslüman okulları için program tasarıları hazırlamak,

⁸⁰² Рашад Гусейнов, “История Исламских Институтов в Азербайджане (19—XXI вв.)”, *Кавказ & Глобализация*, Том: 8 Выпуск 1-2 (2014): 88-89.

⁸⁰³ Asəf Qənbərov, *Azərbaycanda Dövlət-Din Münasibətləri: Dünyəviləyin Nəzəri və Hüquqi Əsasları* (Bakı: “Nurlar” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2019), 65.

- 4) Dinî liderlerin bilgisini kontrol etmek,
- 5) Yüksek Rus yönetimi tarafından gönderilen davalara bakmak.⁸⁰⁴

“Kafkasya’daki Müslüman Dini İşler İdaresi Hakkında Yönetmelik” uyarınca, Şii ve Sünni Müslümanlar için vakıf yönetiminde ortak kurallar belirlenmiştir. Camilere, dinî okullara, mezarlıklara ve diğer dinî kurumlara bağışlanan taşınır ve taşınmaz vakıf malları, yerel dinî liderlerin ve kurumların yetki alanına devredilmiştir. Onların yetkileri arasında medreseler, Kur'an kursları ve ileri düzey dinî eğitim veren kurumlar açmak; yetenekli öğrencilerin Müslüman ülkelerdeki çeşitli üniversitelerde eğitim görmelerine olanak sağlamak da vardı. Bu mallardan elde edilen gelirler bağışçıların isteğine ve şeriat kurallarına uygun olarak dağıtılırdı. Dinî kurumların ihtiyaçları karşılandıktan sonra kalan fonlar, mümkünse dinî liderlerin maaşlarına ve güncel giderlerine harcanmalı veya hayır işlerine kullanılmalıydı. Vakıf yönetiminin en üst denetimi, İçişleri Bakanı ve Kafkasya valisinin gözetimi altındaki Dini İşler İdaresi’ne aitti.⁸⁰⁵

Kafkasya Müslüman dinî liderleri, şu ayrıcalıklardan yararlanıyordu:

- 1) Kendileri ve çocukları kamu hizmetinden muaf tutulurdu.
- 2) 20 yıl görev yapmış olan yüksek Müslüman dinî liderlerin çocukları, özel soyluların çocuklarının haklarına sahipti.
- 3) Görev nedeniyle seyahat eden hocalar ve kadıların, yolculuk, günlük harçlıklar ve posta masrafları karşılanırdı.
- 4) Müslüman dinî liderler kamusal emekli maaşı hakkına sahipti.⁸⁰⁶

Azerbaycan’da, 20. yüzyılın başlarından 1920 yılına kadar olan devrimci süreçte dinî dinamikler, toplumsal ve siyasî hedeflere ulaşmak için kullanılmıştır. İslam ve geleneksel dinî uygulamalar, Azerbaycan’ın ulusal kimliğinin oluşturulmasında kritik bir role sahipti. 1918-1920 yılları arasında Azerbaycan Cumhuriyeti’nin ilk bağımsızlık döneminde, Musavat Partisi seküler bir ulusal devlet oluşturma amacını benimserken, rakip İttihad Partisi geleneksel İslam normlarına dayalı bir yönetim modelini savunuyor ve Rus İmparatorluğu’ndaki tüm Müslümanları birleştirme düşüncesini benimsiyordu. Sovyet yönetiminin başlangıçta İslam’a yönelik politikası, modernleşme programının bir unsuru olarak gösterilen belirli kısıtlamalarla sınırlıydı. Bu sınırlamalar, vakıfların kamulaştırılması, şeriat mahkemelerinin ve İslam okullarının aşamalı olarak kaldırılması gibi yasaklanmaları

⁸⁰⁴ Гусейнов “История Исламских Институтов в Азербайджане (19—XXI вв.)”, 89.

⁸⁰⁵ Таştан, “Азербайжан’да Сосйо-Кültürel Деğişме, Дин ве Динсел Канланма”, 29.

⁸⁰⁶ Гусейнов, “История Исламских Институтов в Азербайджане (19—XXI вв.)”, 89.

ıeriyyordu. Diğer yandan, etnik ve dısel kimliğin güçlendirilmesini teşvik eden politika, Müslümanlara “bl ve hükmet” ilkesinin bir uygulaması olarak görülmüştür. Özellikle Arap alfabesinin Latin alfabesiyle değiştirilmesi, Müslümanlar arasındaki etnik farklılıkları daha da derinleştiren bir reform olarak algılanmıştır.⁸⁰⁷

20. yüzyılın başlangıcında, Azerbaycan Türklerinin düşünsel yapılarında etnik unsurların ötesine geçen ve dinî unsurların daha baskın hale geldiği genel bir eğilim dikkat çekmiştir. Bu durumu ele alan Üzeyir Hacıbeyov’un⁸⁰⁸ “Dil” başlıklı yazısına atıfta bulunarak onun, dindar Azerbaycanlıların İşlam’ın etkisi altında kalarak, bilinçsizce dinî cemaati millî bir topluluk olarak algıladıklarını gözlemlediği ve halka sorulan “Milletin nedir?” ve “Hangi dilde konuşuyorsun?” gibi sorulara verilen cevaplar arasında, “Müslüman milletindenim, Müslüman dilinde konuşuyorum” gibi ifadelerin yer aldığını gözlemlemiştir.⁸⁰⁹ Bu bağlamda, Azerbaycan’da millî kimlik arayışlarının başlangıç aşamasında genel olarak Müslümanlık bağlamının dışına çıkamaması, Müslüman dünya görüşünün Azerbaycan Türklerinin çoğunluğu tarafından varoluşlarının temelini oluşturduğu gerçeğini yansıtmaktadır. Bazı aydınlar arasında, kendi tarih ve diline karşı artan ilginin bile genelde bu evrensel kültüre tabi olduğu ifade edilmektedir. Bu durum, Azerbaycan toplumunun genel yapısında dinin, özellikle İşlam’ın, millî kimlik ve toplumsal bağlamdaki önemini vurgulamaktadır.

Bu şekilde Müslüman dünya görüşü ve İşlm’a bağlılık oldukça kendini gösterse de İşlm, o dönemde (20. yüzyılın ikinci yarısında) ortaya çıkan toplumsal, ekonomik, siyasi ve bilimsel gelişmelerle başa çıkmak için kendini koruma yolunda değişikliklere gitmiştir. Bu dönemde, küresel değişimler nedeniyle dinî öğretiler, kurumlar, ilahiyatçılar ve inananlar arasındaki roller ve konumlar değişmiştir. Bu durum, geleneksel düşünce ve inançların gözden geçirilip değerlendirilmesini gerektirmektedir. Çünkü ağdaş, toplumsal, bilimsel ve teknolojik gelişmeler, aynı zamanda millî bağımsızlık hareketlerinin yükselişiyle birlikte, dinî modernizmin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu süreçte, maddî ve manevî değerlerin yeniden değerlendirilmesi, dinin bu değişimlere uyum sağlama çabasını yansıtmaktadır.

⁸⁰⁷ Свєтоховский, “Ислам и Национальное Самосознание На Пограничных Территориях: Азербайджан”, 12-14.

⁸⁰⁸ Üzeyir Hacıbeyov (1885-1948), Azerbaycan’ın önde gelen bestecilerindendir. Azerbaycan müziğinin klasik geleneğinden gelen Hacıbeyov, Moskova’da eğitim alarak batı müziğini klasik Azerbaycan motifleriyle birleştirmiş ve ulusal müzik kimliğinin oluşmasına katkıda bulunmuştur. En bilinen eseri “Leyli ve Mecnun” adlı operadır. Hacıbeyov, aynı zamanda müzikolog olarak da tanınmış, Azerbaycan müziğinin tarihini inceleyerek önemli eserlere imza atmıştır. Sovyet döneminde eserleri desteklenmiş olsa da, II. Dünya Savaşı sırasında sansürlenmiş ve eleştirilere maruz kalmıştır. 1948’de Moskova’da hayatını kaybetmiştir. Onun eserleri, Azerbaycan kültürünün önemli bir parçası olarak hala değer görür. Hayatı hakkında detaylı bilgi için bkz. Hacıbyli Üzeyir, *Seçilmiş srləri*. İki cildde. 1 cild (Bakı: řərq-Qərb, 2005), 5-15.

⁸⁰⁹ zcan ve İmanbeyli, *Azerbaycan’da Din ve Kimlik*, 76.

Dolayısıyla, dinlerin geçmişten gelen geleneksel anlayışlarının gözden geçirilip çağa uygun hale getirilmesi, dinî modernizmin temelini oluşturmaktadır.⁸¹⁰ Teknolojik gelişmeler, iletişim ve bilgi akışının hızlanması gibi etkenler, dinin öğretilerinin daha geniş kitlelere ulaşmasını sağlamış ve bu da dinin, zaman içinde değişen toplumsal, bilimsel ve teknolojik koşullara uyum sağlama sürecini (yani adaptasyon sürecini) hızlandırmıştır. Azerbaycan’da modernleşmenin dine etkisi, bu genel eğilimi yansıtmaktadır. Modernleşme, toplumun yaşam tarzını, düşünce biçimini ve değerlerini etkilemiş ve dinin rolünü de değiştirmiştir denilebilir. Çünkü zaman içinde yaşanan ilerleme ve gelişme, Azerbaycan’da dinin daha geniş bir kitleye ulaşmasına ve farklı sosyal katmanlardan insanların dinî öğretilere erişimini kolaylaştırmıştır. Ancak bu süreçte, geleneksel inançlar ile modern dünya görüşü arasında bir denge kurma çabaları da ortaya çıkmıştır. Dinin, modernleşme sürecinde yaşanan değişimlere uyum sağlama çabaları, Azerbaycan toplumunun dinî değerlere olan yaklaşımında evrimsel bir sürecin yaşanmasına neden olmuştur.

Ele aldığımız dönemde Azerbaycan’da din ve dinî kurumlar, bölgenin tarihî ve kültürel dinamiklerine bağlı olarak çeşitli değişimlere uğramıştır. Bu dönemde İslam, Azerbaycan’ın ana dinini oluşturmuş, Müslüman nüfus genellikle Sünni İslam’a bağlı kalmıştır. Osmanlı ve Safevi etkileri, Azerbaycan’daki dinî pratikleri şekillendiren faktörler arasında olmuştur. Dönemin önemli dinî liderleri, özellikle şeyhler ve müderrisler, toplum üzerinde etkili bir rol oynamış ve dinî eğitim kurumları bu dönemde önem kazanmıştır. Öte yandan Azerbaycan, kendi özgün İslam geleneğini sürdürmüş, ancak Osmanlı-Rus rekabetinin etkisi altında kalmıştır. Azerbaycan’da yaşayan farklı etnik gruplar arasında dinî çeşitlilik gözlenmiş ve dinî kurumlar, toplumun farklı kesimlerini bir araya getiren önemli bir faktör haline gelmiştir. Ancak, Rus İmparatorluğu’nun Azerbaycan üzerindeki etkisi, 1905 yılına kadar süren dönemde, bölgedeki dinî dinamikleri de etkilemiştir. Rus yönetimi, Azerbaycan’daki dinî kurumları kontrol altına alarak ve özerkliklerini kısıtlayarak, bölgedeki dinî yapıları yeniden şekillendirmiştir. Bu süreç, Azerbaycan’da dinin daha fazla devlet kontrolü altına girdiği bir evreyi işaret ederken, toplumun dinî pratikleri üzerinde de etkili olmuştur.

4.4. Matbuat (Basın)

19. yüzyılda Kuzey Azerbaycan’da basın, modern gazeteciliğin gelişiminde kritik bir rol üstlenmiştir. Bu dönemde, İran Azerbaycanı ve Rus Azerbaycanı’nda çeşitli gazete ve dergiler

⁸¹⁰ Taştan, “Azerbaycan’da Sosyo-Kültürel Değişme, Din ve Dinsel Canlanma”, 21.

yayımlanmaya başlamıştır. Bu yayınlar, dönemin siyasal, toplumsal ve kültürel olaylarını ele alan haberler, makaleler ve şiirlerle zengin bir içerik sunmuştur. Kuzey Azerbaycan'daki basın hareketi, 1875 yılında *Ekinci* gazetesinin yayımlanması ile tarih sahnesine adım atmıştır. Bu gazete, Azerbaycan Türkçesinde yayımlanan ilk gazete olarak önemli bir dönüm noktasını temsil etmektedir. Daha sonra, 1883 yılında İran Azerbaycanı'nda *Güney Azerbaycan Gazetesi* adıyla yeni bir yayın faaliyete geçmiştir. Her ne kadar bu gazete Azerbaycan Türkçesinde yayımlanan ilk gazete olma özelliğine sahip olmasa da, bölgedeki en etkili yayın organlarından biri olarak öne çıkmıştır. Bölgedeki diğer önemli gazeteler arasında *Şargı Rusi* (Doğu Rus) ve *Molla Nasreddin* dergisi yer almaktadır. *Şargı Rusi* gazetesi, Kuzey Azerbaycan'da Rusça yayınlanan ilk gazete olarak bilinirken, 1906-1917 yılları arasında yayımlanan *Molla Nasreddin* dergisi ise sosyal ve siyasî eleştirileriyle dönemin en etkili dergilerinden biri olmuştur. Bu dönemde yayınlanan gazeteler ve dergiler, siyasî ve sosyal olaylara dair haberlerin yanı sıra, kültür, edebiyat ve sanatla ilgili yazılar da içeriyordu. Azerbaycan matbuatının tarihsel gelişimi, bölgedeki basın faaliyetlerinin ilerleyişi, okuryazarlık oranındaki artış ve baskı teknolojilerindeki modernleşme süreçleriyle yakından ilişkilidir. Basının gelişimi, Azerbaycan'da toplumsal bilincin oluşumunda önemli bir etken olarak, toplumun okuryazarlık seviyesinin artışı ve teknolojik yeniliklerin yaygınlaşmasıyla paralel bir süreç izlemiştir.⁸¹¹

Rusya, Kafkasya'yı işgal ettikten sonra Azerbaycan halkı üzerinde bir baskı siyaseti gütmüştür. 1905 yılın kadar Azerbaycan basını sıkı bir takip ve sansüre uğramıştır. Öte yandan bu sıkı takibat, bölgede millî uyanışın da temellerini atmıştır. Nitekim susturulan ve baskılanan bir toplumda sesini duyurmak isteyen ve ülkesinin bağımsızlığı için mücadele veren aydınların önemi yadsınamaz. Bu aydınlar, edebiyat, sanat ve düşünsel uyanışta öncü roller üstlenmelerinin yanı sıra, gazete ve dergilerde yayımladıkları yazılarla da halkın bilinçlenmesine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Böyle bir nisbi serbestlik ortamında basının, millî ve medenî uyanışın siyasî varlığı haline gelmesi halkın geleceği için kilit noktadır. Matbuat, başka bir devletin hâkimiyeti altında yaşayan halkların, millî bilince ulaşmak ve bunu yayma yolunda verecekleri mücadelenin başarıya ulaşmasında büyük öneme sahiptir. Azerbaycan'da bu yol uzun ve meşakkatli olsa da hiçbir zaman vazgeçilmemiş ve bağımsızlık için çabalanmıştır. Nitekim 19. yüzyıl, genellikle sansürün uygulandığı, engellemelerin ve kapatılmaların yaşandığı bir dönem olmuştur. Hasan Bey Melikzade Zerdabi tarafından yoğun uğraşlar sonucunda yayın hayatına kazandırılan *Ekinci* gazetesi,

⁸¹¹ Aşırılı, *Azərbaycan Mətbuatı Tarixi (1875-1920)*, 10-12.

sonuç alınabilmiş ilk adım olmasının yanında kendinden sonraki gazetelere de öncülük etmiştir.

Azerbaycanlı aydınlar, halka inmenin, ilerlemenin ve millî şuurun oluşmasında basın önemini biliyorlardı. Kafkasya’da matbuatın tesisi ile zamanla siyasî, içtimaî ve millî bir fikir oluşmuştur. Çünkü memleket için mühim olan meseleler müzakere olunuyordu. Gazeteler, yazarların verdiği aydınlanma ve bilinçlenme mesajları ile halkta hem millî duygular uyandırıyor hem de millî meselelere ışık tutuyorlardı. Bu meseleler şöyle sıralanabilir:

1. Usul-i Cedid meselesi. Okullarda Türkçenin usul-i savtî yöntemi⁸¹² ile öğretilmesi ve medrese programına yeni fen bilimlerinin konulması.
2. Millî mektepler açmak. Mekteplerdeki Farsça yerine ana dil Türkçe okutmak.
3. Devlet okullarında Türkçe eğitimi talep etmek.
4. İslamî vakıfların idaresinin Müslüman halk tarafından seçilen ulema ve memurlar tarafından idaresi fikrini kabul ettirme.
5. Müslümanların içinde başka milletlerde olduğu gibi ilim ve bilim yayan ve hayır işleri ile uğraşan cemiyetlerin oluşturulması.
6. Belediye ve Duma’ya seçilen Müslümanlar hakkında reva görülen bozuk kanunlar ile mücadele. Bakü, Gence ve genellikle Kafkasya belediyelerinde Müslüman aza, meclisin yarısından fazlasını teşkil edemezdi.
7. Vatandaşlık ve ehliyet hakkının Müslümanlara da her yönden sağlanması ile hukuk ve mülkiyede diğer vatandaşlarla eşit tutulmak.⁸¹³

Yukarda sıralanan maddelerin gerçekleşmesi için alenî ve gizli olmak üzere çeşitli komiteler, cemiyetler ve fırkalar oluşturulmuştur. Bu kuruluşlar, Çarizmin idare usulünün değişmesini istiyorlardı.

Kafkasya’da basın faaliyetlerini başlatan ilk adım 1820’de, Tiflis’te *Tiflisskie Vedomosti* (Tiflis Haberleri) adıyla çıkarılan Rusça gazetedir. Rusya’nın bölgeyi işgal etmesinden sonra halk ile iletişimi daha sıkı tutmaya çalışması, aldığı kararları ve kanunları halka daha kolay duyurmayı amaçlaması gibi sebeplerden böyle bir gazeteye ihtiyaç vardı. 1829 yılında Gürcüce, 1829 yılından itibaren Farsça ve 1832 yılından itibaren ise Azerbaycan Türkçesi ile nüshaları yayınlanmaya başlamıştır. Yine 1838-64 yılları arasında Rusça olarak yayınlanan bir başka gazete *Zakavkaski Vestnik*’tir. Bu da 1845 yılından itibaren Azerbaycan Türkçesi ile

⁸¹² Usul-i cedid eğitiminde, harf şekillerini, karşıladığı seslerle öğretilmesini amaçlayan bir yöntemdir.

⁸¹³ Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, 22-23.

çıkarılmaya başlanmıştır.⁸¹⁴ Azerbaycan matbuatını millî olarak başlatan adım ilk yerel gazete olan *Ekinci*'nin yayınlanmasıdır.

4.4.1. *Ekinci* (1875-1877)

22 Temmuz 1875 tarihinde Hasan Bey Melikzade Zerdabi tarafından Bakü'de yayınlanmaya başlamıştır. Aydınlanmanın temel taşlarından biri olan basın-yayın faaliyetleri Azerbaycan'da *Ekinci* sayesinde hayat bulmuştur. Sosyo-politik bilincin oluşmasına katkı sağlamıştır. Nitekim dönem aydınlarının prensipleri arasında şu ilkeler vardı; “Her vilayetin gazetesi o ilin aynası olmalıdır”, “Gazeteler iyiyi ve kötüyü ortaya çıkarmalıdır”, “Halkın her bir isteği ve üzüntüsü o gazetede yayınlansın ki gazeteye her bakan halkı aynada görür gibi olsun”. Bu bağlamda aydınlanma fikrinin taşıyıcısı konumundaki gazete, millî görüşlü bir aydın neslin yetişmesine büyük katkı sağlamıştır. Nitekim *Ekinci*'den sonra *Ziya*, *Keşkül* gibi yayınlar *Ekinci*'nin yolundan giderek basının gelişimini teşvik etmişlerdir.⁸¹⁵

Ekinci ile amaçlanan halkı gaflet uykusundan uyandırmak, eğitim ve ilmin önemini halka aşılacak ve ülkenin aydınlanmasında bir basamak olmaktır.⁸¹⁶ Zerdabi, gazeteyi çıkarma yolunda büyük zorluklar ile karşılaşmış ve sonunda izin alabilmiştir. Bu hususta Zerdabi'nin çabaları takdire şayandır. Çünkü o dönemde Azerbaycan dilinde bir yayın çıkarmak, bir dağa tırmanmak ile eş değer zorlukta değerlendirilmektedir. Yazar eserini yayınlamak için para bulduğunda matbaa bulamaz, matbaa bulduğunda sansürden izin alamaz, sansürden izin alsa okuyucu bulmakta zorlanırdı. Deyim yerindeyse böyle bir ‘basın kıtlığı’ döneminde *Ekinci*'nin sadece Kafkasya'da değil Rusya ve Avrupa'da da büyük bir kültürel etkinlik olarak görülmesinin nedeni budur.⁸¹⁷

Ekinci hemen her alanda yenileşmenin, ilerlemenin ve güzelleşmenin taraftarı idi. Yenileşmeye karşı olan her şey alay, nefret ve pişmanlık ile hatırlanır ve kınanırdı. Gazetenin ilk sayısında şöyle yazmaktadır; “Zamanımız değişim gerektiriyor. Bu sözlerimize her zaman güvenip itibar edenler zamanı değiştirmek için radikal bir şekilde ilerliyorlar. Onların ilerlemesine mani olmayı tavsiye etmeyiz. Çünkü onlar bizsiz de ilerleyecekler. Bırakın bu

⁸¹⁴ Yavuz Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1994), 89; Ali Erol, “Türk Kültür ve Fikir Hayatında Ekinçi (1875-1877)”, *Bilig*, sy. 39 (2006): 55; Gazetelerde ele alınan konular için bkz. Akif Şahverdiyev, *Azərbaycan Mətbuatı Tarixi* (Bakı: Təhsil Nəşriyyatı, 2006), 5-8.

⁸¹⁵ Akif Aşırılı, *Azərbaycan Mətbuatı Tarixi (1875-1920)* (Bakı: Elm və Təhsil, 2009), 7; Resulzade, *Azərbaycan Cümhuriyeti*, 32.

⁸¹⁶ *Ekinci* gazetesinin 9 Ağustos 1876 tarihli sayısında Zerdâbi şöyle demektedir; “Gazete ve dergi okumak insanların dünyadan haberdar olmasını, onların öz dillerini öğrenmesini, mezheplerini korumasını sağlar”. Bkz. *Ekinci*, 9 Ağustos 1876, No:15.

⁸¹⁷ *Əkinçi (1875-1877), Tam Metni*, (Bakı: Avrasiya Press, 2005), 9.

yolda ilerlesinler”.⁸¹⁸ Gazete aslında yoksul köylünün toprak, su, hayvancılık, ekim, mahsul yetmezliği, üretim araçları, ipek börekçiliği gibi ekonomik sorunlarını ele almak için çıkartılmıştır. Bunun yanı sıra topraksızlıktan muzdarip olan, Çarlık ve toprak ağaları tarafından sömürülen köylülerin yaşadığı büyük su sorununu gidermenin yollarını bulmak, çiftçilik, ekme-biçme, harman gibi üretim süreçlerinin iyileştirilmesine yardımcı olmak, karşılaşılan engellere rağmen verimliliği artırmak için gerekli yöntemleri öğrenmek ve tanıtmak gazetenin ilk sayısından son sayısına kadar ele aldığı ana konulardandı.⁸¹⁹ Hayvancılık, ziraat, ekin-biçin gibi konulardan bahsedileceği kamuoyuna duyurulmuş, bu amaçla gazetenin adı *Ekinci* olmuştur. Ancak Rus yönetimi tarafından konulacak olası bir sansürün önüne geçmek için böyle bir yol seçilmiştir.⁸²⁰ Her ne kadar ziraatçının hakkını savunan bir görünüme sahip olsa da aynı zamanda millî duyarlılığı da geniş kitlelere yaymayı hedefleyen bir gazete olmuştur

Swietochowski’ye göre Zerdabi’nin *Ekinci*’yi çıkartması, Azerbaycan Türklerinin ulusal bilincinin gelişmesinde bir kilometre taşı olarak kabul edilebilecek bir olaydır. Çünkü edebî dilin oluşmasında, dinin kullanılmasının önlenmesinde, halkın cehalet ve gafletten kurtulmasında, yeni usul mekteplerin yaygınlaştırılmasında ve daha birçok konuda gazete büyük bir başarı sağlamıştır.⁸²¹ Bir toplumun ilerlemesinde eğitimin zarurî olduğunu savunan Zerdabi, ‘tahsil için gereken ilme pedagoji denir’⁸²² diye yazdığı Usul-i Cedid hareketinin öncüsü olan İsmail Gaspıralı’nın⁸²³ *Tercüman* gazetesini çıkartmasına henüz sekiz yıl vardı. Gaspıralı’nın Bahçesaray’daki Usul-i Cedid Okulunu açmasına ise dokuz yıl vardı. Bu ifadeyle, eğitimin ehil olmayan mollaların elinden alınarak alanında uzman kişiler tarafından yönetilmesi gerektiğine dikkat çekmektedir.⁸²⁴ *Ekinci* gazetesine katkı sağlayan ve yazıları

⁸¹⁸ *Ökinçi (1875-1877), Tam Metni*, 25.

⁸¹⁹ *Ökinçi (1875-1877), Tam Metni*, 11.

⁸²⁰ Zeynep Akarslan, “Azerbaycan’da Kültürel Uyanış ve Basın”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, c. 8, sy. 1 (2019): 6.

⁸²¹ Swietochowski, *Russian Azerbaijan 1905-1920*, 28; Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, (1994), 89-90.

⁸²² *Ekinci* gazetesinin 1875 tarihli altıncı sayısında bunu yazmaktadır.

⁸²³ İsmail Bey Gaspıralı (1851-1914), Kırım’ın Bahçesaray kentinde doğmuş, Akmesicid Erkek Gimnazyonu’ndan mezun olduktan sonra Voronej ve Moskova’daki askeri okullarda eğitim görmüştür. 1868’de Zincirli Medrese’de Rusça öğretmenliğine başlamış, ardından Paris ve İstanbul’da bulunmuştur. 1878-1884 yıllarında belediye başkanlığı yapmış, 1883’te Kırım Tatarlarının ilk Türkçe gazetesi olan *Tercüman*’ı çıkarmıştır. Usûl-i Cedit adıyla eğitimde reform hareketini başlatmış ve bu yöntem Türk dünyasında yayılmıştır. 1905’te I. Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı’na başkanlık eden Gaspıralı, Türk modernleşmesinde önemli bir rol üstlenmiş, 1914’te Bahçesaray’da vefat etmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Hakan Kırımlı, “Gaspıralı, İsmail Bey”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 13, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1996), 392-395

⁸²⁴ Zhala Babashova Kastrati, “Azerbaycan Edebiyatının Modernleşmesinde Hasan Bey Zerdabi’nin ‘Ekinçi’ Gazetesinin Rolü”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, c. 6, sy. 7 (2017): 270; Açikkaya, “Çarlık Rusyası Hâkimiyetindeki Azerbaycan Türklerinde Ulus Bilincinin Gelişmesinin Temel Dinamikleri”, 413.

bulunan devrin diğer ileri gelen aydınları şunlardır; Seyyid Azim Şirvânî⁸²⁵, Mirza Fethali Ahundov⁸²⁶, Asker Adıgüzelzade Korani⁸²⁷, Necef Bey Vezirov⁸²⁸, Ahsen'ül Kavaid (Hacı Mehemed Sadık)⁸²⁹, Alizade Şirvani⁸³⁰. Bu şahsiyetler daha çok Rus okullarında okumuş, Rus dilini öğrenmiş ve bu sayede Batı'daki gelişmelerden haberdar olabilmiş kişilerdir. Bu bağlamda Fransız İhtilali sonrası Avrupa'da ortaya çıkan yeni fikir hareketlerini de yakından tanımışlardır. Bunu kendi ülkelerinde uygulamak istedikleri için din istismarcılarının kurduğu toplumsal bozuklukları ortadan kaldırmayı hedeflemişlerdir. Bu hedefi gerçekleştirmenin önce kaliteli eğitimi yaygınlaştırmak ile olacağını bilen bu aydınlar alfabe, dil, adalet, eğitim metodunun değiştirilmesi, kadınların özgürlüğü gibi sorunları çözmeyi ilke edinmişlerdir.⁸³¹

Gazete, dâhiliye, ziraat ve tarım haberleri, ilim haberleri ve yeni haberler olmak üzere dört ana başlık etrafında toplanmıştır. Dâhiliye bölümünde Zerdabi'nin bizzat kaleme aldığı yazıları yer almaktadır. Söz konusu bölümde 55'i baş makale, 5'i ise gazeteye gönderilen yazılar olmak üzere toplam 60 makale yayınlanmıştır. Halkın ihtiyaç ve talepleri, aile

⁸²⁵ Seyyid Azim Şirvânî, dinî bilgisini geliştirmek amacıyla çeşitli İslâm merkezlerinde bulunarak siyâsî ve toplumsal yapıyı gözlemlemiş, yeni düşünce akımlarından etkilenmiştir. Kafkasya'nın dinî ve fikrî açıdan geri kaldığını düşünerek Şamahı'da özel bir okul açmış ve Osmanlı'nın usûl-i cedit sistemini benimsemiştir. Azerbaycan edebiyatının önemli şairleri arasında yer alarak 1888'de vefat etmiştir. Bkz. Yavuz Akpınar, "Seyyid Azim Şirvânî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 37, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2009), 50-51; Seyyid Azim Şirvânî'nin doğumundan ölümüne detaylı bilgi için bkz. Seyid Özim Şirvani, *Seçilmiş Ösârləri*, c. 1, (Bakı: Avrasiya Press, 2005), 5-10.

⁸²⁶ Ahundov'un, Zerdabi'ye gönderdiği mektup şöyledir; "Gazetenizin en önemli özelliklerinden biri, ifadenin güzelliği, cümlelerin zarafeti ve netliği, imla doğruluğu olmalıdır. Çünkü gazeteniz diğer şeylerin yanı sıra Azerice yazısını yanlış ifadelerden temizlemeye çalışmalı, bu dilde yazan tüm insanlara örnek olmalıdır. Gazetenizle işbirliği yapmayı reddetmiyorum. Bana gazetenizin programını gönderin." bkz. Mirzâ Fətəli Axunzadə, *Ösârləri*, III Cild (Bakı: Şərq-Qərb, 2005), 195.

⁸²⁷ Askeraga Korani, Bakü Gimnazyumu'nda Hasan Bey Zerdabi'nin öğrencisi olup eğitimini Moskova'daki Petrovski-Razumovsk Ziraat Akademisi'nde sürdürmüştür. Karabağ hanlarının soyundan gelen Korani, *Ekinci* gazetesinde yaklaşık 40 makale yayımlamış, mezuniyetinin ardından Tiflis, Kutaisi ve Gence'de devlet kurumlarında çalışmış, 1910 yılında vefat etmiştir. Bkz. Aşırılı, *Azərbaycan Mətbuatı Tarixi (1875-1920)*, 24.

⁸²⁸ Necef Bey Vezirov (1854-1926), Azerbaycan'ın ilk trajedi yazarı olup Ahundov'dan sonra ikinci önemli tiyatro yazarı kabul edilmiştir. Piyeslerinde, özellikle şehirli tüccar ve zengin sınıfının toplumsal yabancılaşmasını, ahlakî buhranlarını ve sorumsuzluklarını realist bir bakış açısıyla işlemiştir. Bkz. Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, (1994), 60; Necef Bey Vezirov'un pyesleri, hikâyeleri ve alıntılar için bkz. Nəcəf bəy Vəzirov, *Ösârləri* (Bakı: Şərq-Qərb, 2005), 15-342.

⁸²⁹ Ahsen'ül Kavaid takma adını kullanan Hacı Mehemed Sadık, *Ekinci*'nin yayın sürecinde Hasan Bey Zerdabi'ye önemli destek vermiştir. Dini eğitimdeki sorunlar, batıl inançlar, feodal-ataerkil yapının kültürel gelişime engel olması ve edebi meseleler üzerine yazılar kaleme almış, ayrıca modern eğitim ve tarım konularına da değinmiştir. *Ekinci*'nin 18 sayısında toplam 21 makalesi yayımlanmıştır. Bkz. Aşırılı, *Azərbaycan Mətbuatı Tarixi (1875-1920)*, 24-25.

⁸³⁰ Alizade Şirvani'nin (1858-1918), tam adı Məmməd Tağı Əlizadə Şirvani'dir. 19. yüzyıl Azerbaycan'ın önemli şahsiyetlerinden olup Hasan Bey Zerdabi'nin öğrencisidir. St. Petersburg İktisat Akademisi'nden mezun olduktan sonra çarın sarayında görev almış, bir süre Almanya ve Finlandiya'da yaşamıştır. Himmet Partisi'nin kurucularından biri, Rusya'nın Almanya Büyükelçisi ve Ekinci gazetesinin aktif yazarlarındandır. Azerbaycan Türkçesi, Almanca, Fransızca, İngilizce, Arapça, Farsça ve Rusça olmak üzere yedi dil bilmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Almaz Ülvi, *Elmin Haqq Çırağı* (Bakı: Elm Nəşriyyatı, 2015), 16-20.

⁸³¹ Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, (1994), 90; Akarslan, "Azerbaycan'da Kültürel Uyanış ve Basın", 7; Erol, "Türk Kültür ve Fikir Hayatında Ekinçi (1875-1877)", 58; Elif Koç, "Çarlık Dönemi Azerbaycan Matbuatı Üzerine Bir İnceleme", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 60 (2018): 184-185; *Azərbaycan Maarifinin Yorulmaz Carçısı Həsən Bəy Zərdabi*, 6-7.

düzeninde, eğitim sisteminde ve dinî konulardaki eksiklikler bu bölümün amacıdır. Yayınlanan makalelerde ise Müslüman toplumun geri kalma sebepleri ve buna uygun çözümlerden bahsedilmiştir. Dâhiliye bölümünde aynı zamanda cehaletle savaş, eğitimin önemi, uğranılan haksızlıklara karşı mücadele ve tarım ve ticaret gibi konulara da özen verilmiştir. Yani halkı aydınlatarak onları eskimiş geleneklerden vazgeçip çağdaş yolda yürümenin gerekliliğine inandırmak yazarın başlıca hedefleri arasındadır. Yazar, herkesin anlayabileceği bir şekilde düzgün bir üslup ve sade bir dil kullanarak tüm halka ulaşmak istemiştir.⁸³²

Ziraat ve Tarım Haberleri bölümünde ekim sırasında kullanılan araçlardan, ekilen toprağı sürmekten, ekim yerini daha verimli hale getirmek için bu yere başka şeyler karıştırmaktan, ekim-dikim, hasat, toplama, kurutma ve depolamadan, sığır yetiştiriciliğinden ve toplanan mallardan bahsedilmiştir.⁸³³ Nitekim 19. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan'da ekin ve ziraatın geri durumda olması, *Ekinci*'nin yazarlarını modern ve ilmî usullerle tarım yapılması, teknolojiyen yararlanması, fakir halkın durumunun iyileştirilmesi ve halkın bu konularda bilgilendirilmesi için yazmaya teşvik etmiştir. Çoğunu Zerdabi'nin yazdığı bu yazılarda halka verimsiz toprakların nasıl iyileştirilebileceğinden, toprakların özelliklerinden bahsedilmiştir. Bunu yaparken sade ve anlaşılır bir Türkçe kullanmaya özen göstermişlerdir.⁸³⁴ Öte yandan bu bölümdeki en temel amaç gazetenin adına uygun olması için ziraat ve ekim haberleri yazmaktır.

İlmî haberler bölümünde, bilim ve imtihan yoluyla ortaya çıkan durumlar ele alınmıştır. Örneğin insan vücuduna ve malına faydalı olan, bilim yoluyla elde edilen bilgiler tartışılacaktır.⁸³⁵ Ayrıca Azerbaycan ve başka ülkelerin etnografyasına önem verilmiştir. Dünyanın farklı yerlerindeki geleneksel adetler, aile ve nikâh, tarım aletleri, merasim ve ayinler, eğlenceler vs. konularda yazılmış yazılar, okuyucular için ciddi bir eğitici niteliğe sahipti. Gazetenin bütün alanlarında olduğu gibi bu bölümünde de halkın etnografik olarak daima gelişmesine, aile ilişkilerinin ve eski adetlerin değişmesine, halkın yaşam tarzının, giyiminin, eğlence anlayışının iyileşmesi ve modernleşmesine yardım ettiği açıktır.⁸³⁶

⁸³² Okan Yeşilot, "Rusya Türklerinin İlk Türkçe Gazetesi: Ekinci", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sy. 161 (2006): 210; *Azerbaycan Maarifinin Yorulmaz Carçısı Həsən Bəy Zərdabi*, 6.

⁸³³ Aşırılı, *Azerbaycan Mətbuatı Tarixi (1875-1920)*, 17; Şahverdiyev, *Azerbaycan Mətbuatı Tarixi*, 9.

⁸³⁴ Yeşilot, "Rusya Türklerinin İlk Türkçe Gazetesi: Ekinci", 211.

⁸³⁵ Aşırılı, *Azerbaycan Mətbuatı Tarixi (1875-1920)*, 17.

⁸³⁶ *Əkinçi (1875-1877)*, *Tam Metni*, 17.

Taze haberler bölümü birkaç alt başlıktan oluşmaktaydı.⁸³⁷ İlk olarak ticaret haberleri üzerinde duruluyordu. Bu kapsamda, il ve il dışındaki ticaret ürünlerinin çeşitleri ve satış fiyatlarıyla ilgili bilgilere yer verilmesi planlanmıştı. Osmanlı Devleti'ne dair haberler, yabancı ülkelerin nüfusu ve bu devletler hakkında bilgiler, kitaplar, eğitim ve kütüphanelerle ilgili içerikler de bu bölümde sunulan bilgiler arasında yer alıyordu.⁸³⁸ Ayrıca diğer ülkelerdeki kadınların yaşam koşulları ve kadın eğitime verilen öneme değinilerek bu durum, yerel koşullar ile kıyaslanıyordu. Zerdabi, bir çocuğun eğitimine okuldan önce ailede başladığını ve medeniyetin temellerini öncelikle aile içinde öğrenmesi gerektiğini vurgulamaktaydı. Bu bölüm, okuyucular tarafından en çok ilgi gören kısımlardan biriydi.

Okuyucular yazara Osmanlı-Rus savaşını yayınlaması için baskı yapıyorlardı. Zerdabi, 1 Eylül 1877 tarihli sayıda onlara şöyle cevap vermektedir; “Okuyucularımızdan birisi, ‘Ermeni gazeteleri gibi savaşın gerçekleştiği yerin fotoğrafını çekip gazete aracılığıyla halk ile paylaş ki herkes oraları görsün ve savaş hakkında haberdar olsun’ yazmış. Doğru diyorlar, varlığa darlık yoktur. Yoksulluktan bir şey bekleyemezsiniz. Bizim neyimiz var? Biz daha gazeteyi bastırmaya hurufat bulamıyoruz, savaş alanlarının veya arabalarının fotoğraflarını nasıl yayınlatabiliriz? Vay bizim halimize. Diğerlerinden çok gerideyiz!”⁸³⁹ Zaten sıkı bir takipte olan gazetede savaşa dair fotoğraf yayınlamak veya bilgiler vermek oldukça riskli olurdu.

Gazete, 1877 yılına kadar yayın yapmış ve halk içerisinde kendisini kabul ettirmeyi başarmıştır. Ancak sansür işi zorlaştıktan sonra sıkı takibe alınan Zerdabi, sansür heyetine giderek gazetede hangi haberlerin yayınlanmasına izin vereceklerini sorduğunda sadece devletin gönderdiği telgrafların basılmasına izin verecekleri cevabını almıştır. Yukarıda değindiğimiz gibi halkın beklediği haberler farklıdır. Çünkü o sırada Osmanlı-Rus harbi patlak vermiştir. Dolayısıyla gazetenin okuyucusu azalmıştır. Ayrıca Necep Vezirov'un gazeteye gönderdiği bir makalenin olduğu bölümün gazetede çalışan bir Ermeni'nin şikâyeti üzerine sansür heyeti tarafından kaldırılıp, Zerdabi adına yeni bir sayı yayınlamaları üzerine Zerdabi, *Ekinci*'yi bir daha çıkarmamak üzere kapatmıştır. 29 Eylül 1877 tarihi, gazetenin son sayısı olan 56. sayının yayınlandığı ve gazetenin kapatıldığı tarihtir.⁸⁴⁰ Zerdabi'nin faaliyetlerinden endişelenen polis, onu Bakü'den uzaklaştırmak için birçok kez baskı

⁸³⁷ Bu bölümler; Ticaret Haberleri, Siyasi Haberler, Hükümet Fermanları, Mahkeme Kararları, Tıp ve Diğer Haberlerdir.

⁸³⁸ Aşırılı, *Azərbaycan Mətbuatı Tarixi (1875-1920)*, 17; Yeşilot, “Rusya Türklerinin İlk Türkçe Gazetesi: *Ekinci*”, 212.

⁸³⁹ *Ökinçi (1875-1877)*, Tam Metni, 470.

⁸⁴⁰ Yeşilot, “Rusya Türklerinin İlk Türkçe Gazetesi: *Ekinci*”, 214. Kazan, kapatılma sebebini Necef Bey Vezirov'un gazetede yayınlanan bir makalesinin siyasî fikirler içermesi olduğunu yazmaktadır. Bkz. Kazan, “Azerbaycan Millî Uyanışında Aydınlar ve Basın”, 33.

yapmıştır. Bu arada 1878 yılında Zerdabi, kendi rızası ile okulu bırakmıştır.⁸⁴¹ Gazetenin 1877 yılında 20. sayısında şu ilan vardı; “Rahatsız olduğumuz için yılın son sayıları zamanında çıkmayacak ve onların ne zaman çıkacağı bilinmiyor.”⁸⁴²

Ekinci gazetesi, Kuzey Azerbaycan’ın 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarındaki toplumsal yapısının dönüşümünde önemli bir rol oynamıştır. Gazete, sadece geleneksel düşünceleri sorgulamakla kalmamış, aynı zamanda yenilikçi fikirlerin yayılmasına zemin hazırlayarak toplumu aydınlatma misyonunu üstlenmiştir. Bu bağlamda, *Ekinci*’nin içerikleri, dönemin toplumsal yapısını dönüştürerek halkın zihinsel dünyasında kayda değer bir değişim yaratmıştır. Gazete, bireylerin bilgiye erişimini artırarak, toplumsal hareketlerin ve fikir akımlarının gelişimine katkı sağlamış, toplumsal sınıfların daha yakınlaşmasına ve halkın alt sınıflarının seslerinin duyulmasına olanak tanımıştır. *Ekinci*, toplumsal bilinçlenmeyi hızlandırarak halk arasında daha demokratik bir düşünsel atmosfer yaratmış, toplumsal yapıyı dinamik bir hale getirmiştir. Gazetenin etkisi, yalnızca entelektüel düzeyde değil, aynı zamanda eğitim, ekonomi ve kültür gibi alanlarda da önemli toplumsal reform çağrıları yaparak, toplumsal değişim taleplerine etki etmiştir. Eğitimdeki modernleşme önerileri, toplumun daha geniş kesimlerini etkilerken, bu değişimlerin alt sınıflar arasında nasıl bir yankı bulacağı ve uygulanabilirliği konularına daha fazla önem verilmesi gerekirdi. *Ekinci*’nin içerikleri, fikir hareketlerini beslemiş ve halkı daha eşitlikçi, özgürlükçü bir toplum anlayışına yönlendirmiştir. Ancak, gazetenin toplumsal çeşitliliği yeterince kapsamadığı ve yalnızca Azerbaycan Türklerinin ulusal bilincini güçlendirmeye yönelik bir perspektif sunduğu gözlemlenmiştir. Bu durum, daha geniş bir toplumsal bütünleşme için fırsatlar yaratabilecek potansiyelin bir kısmını kaçırmış olabilir. Gazetede yer alan eğitim reformları ve yeni usul okulları fikri, belirli bir elit kesime hitap etmiş olsa da, bu yeniliklerin halkın geniş kitlelerine nasıl ulaştırılacağı konusunda daha kapsamlı bir yaklaşım gerekmiştir. *Ekinci*’nin etkisi, aynı zamanda toplumsal sınıfların yeniden şekillenmesinde de belirgin bir rol oynamıştır. Gazete, eğitilmiş ve orta sınıf bireylerin toplumsal kimliklerini yeniden şekillendirmelerine fırsat tanımış ve toplumda yeni bir sınıf yapısının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Ayrıca, daha önce dışlanmış kesimler, örneğin işçi sınıfı, gazete aracılığıyla toplumsal yapıya dâhil olmuş ve sınıflar arasındaki sınırlar giderek daha esnek hale gelmiştir. Bu da daha katılımcı bir toplumsal yapının oluşmasına olanak tanımıştır.

⁸⁴¹ Hasan Bey, 18 Kasım 1869’da Bakü Realnı Gimnaziyası’na “Tabiiyat tarihi” öğretmenini olarak atanmıştı.

⁸⁴² *Əkinçi (1875-1877), Tam Metni*, 486.

4.4.2. Ziya (1879-1880)

Azerbaycan'da *Ekinci*'den sonra 1879 yılında *Ziya* adlı gazete Ünsizade kardeşlerden Said Ünsizade tarafından çıkartılmıştır. Gazetenin adı 76. sayısından itibaren *Ziyayi Kafkasiye*⁸⁴³ (1880-1884) olarak değiştirilmiştir. Said Bey, bir gazete çıkartma isteğini gerçekleştirmek amacıyla 4 Aralık 1887 tarihinde Kafkas Sansür Komisyonu'na başvurmuştur. Başvurusunda, doğuluların da batılılar gibi aydınlığa ve hakikate can attıklarını, ülkesindeki kavgaların ve düşmanlığın cehaletten olduğunu yazmıştır. Yayının amacını yurt içinde ve yurt dışında olan yenilikler ve haberler hakkında okuyucuyu bilgilendirmek, onların gelişimlerine yardım etmek olarak belirtmiştir. Said Bey'in sunduğu belgeleri inceleyen Sansür Kurulu, bunda bir sakınca görmediğini belirtip yayınlanmasını kabul etmiştir. Bu izin verilirken Said Bey'in hayatı⁸⁴⁴, eğitimi, Çarlık politikasına aykırı bir tavır sergilememesi de dikkate alınmıştır.⁸⁴⁵ Zerdabi'ye kıyasla, Ünsizade kardeşler Çar hükümetine karşı sert bir tavır takınmamışlardır. Buradaki en önemli nokta gazetenin ömrünü uzun tutmaktır. Bu nedenle, İslam ve İslamcılık çerçevesinde yaymaya çalıştığı ideoloji açısından, diğer gazetelere kıyasla nispeten daha az baskı görmüştür. Gazetede ayrıca, kardeşi Celal Ünsizade, çocukları Abdurrahman ve Ağanı ile kız kardeşinin çocukları da görev almıştır.⁸⁴⁶

Gazetenin başlıkları şöyledir; devlet olayları, uluslararası ilanlar, dış haberler, iç haberler, yerel haberler, ilanlar ve felyetonlar.⁸⁴⁷ Said Ünsizade, *Ziya*'nın basılması için bir matbaa satın almıştır. Fakat gazetenin basımı, Azerbaycan dilini bilen matbaa işçilerinin bulunamayışı sebebi ile zordu. 1880 yılından 1884 yılına kadar *Ziya-yı Kafkasiyye* adıyla yayına devam etmiştir. Gazete'de S. A. Şirvâni, H. M. Zerdabi, M. R. Daniş, N. Vezirov, Celal Ünsizade gibi önemli isimler de yazmıştır.⁸⁴⁸ Şahverdiyev, bu yazarlardan birçoğunun (H. Zerdabi, N. Vezirov, A. Gorani, M. Alizade, S. A. Şirvani), *Ziya*'nın Azerbaycan halkının kültürel gelişiminde önemli bir rol oynamamasından üzüntü duyduklarını yazmaktadır. Hatta Kafkas

⁸⁴³ *Ziya-yı Kafkasiye*, Kafkas ışığı anlamına gelmektedir.

⁸⁴⁴ Hacı Said Ünsizade (1839-1905), 19. Yüzyılın 30. yıllarında Şamahı'da doğdu. Şamahı medresesinden mezun olduktan sonra eğitimde daha da ilerlemek için dönemin İslam medeniyetinin beşiği olarak kabul edilen Bağdat'a giderek iyi bir dini eğitim aldı. Şamahı'ya dönünce burada bir okul açtı. 1866'da Şamahı Şeriat Meclisi üyeliğine seçildi. 1875'te ruhban idaresinin yönetiminde bir okul açar. Bu okulda dini ilimlerin yanı sıra Azerbaycan Türkçesi, Rusça, Arapça ve Farsça dersleri de veriliyordu. 1877'de Kafkas Valiliği'nin isteği üzerine Transkafkasya Ruhani İdaresi'ne gönderildi. Orada iki ay çalıştıktan sonra Tiflis'e taşınarak 1884'e kadar orada yaşadı. Bkz. Şirvani, *Seçilmiş Ösərləri*, 7.

⁸⁴⁵ Aşırılı, *Azərbaycan Mətbuatı Tarixi (1875-1920)*, 28.

⁸⁴⁶ Aşırılı, *Azərbaycan Mətbuatı Tarixi (1875-1920)*, 27-28.

⁸⁴⁷ Kusurları alaya alan ve eleştiren bir gazete veya dergi makalelerine verilen ad.

⁸⁴⁸ Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, (1994), 90-91; Koç, "Çarlık Dönemi Azerbaycan Matbuatı Üzerine Bir İnceleme", 186-187; Akarslan, "Azerbaycan'da Kültürel Uyanış ve Basın", 7-8.

Sansür Komyonu'nu bile tatmin etmeyen gazetenin yararsız olduğuna dair yazanlar da olmuştur. Ahundov'un alfabe ıslahatını eleştiren gazete, hem bu sebepten hem de dinî konularda birçok makale yayınladığından Panislamcı ve muhafazakâr olarak değerdendirilmiştirdir.⁸⁴⁹

Gazete, dönemin geleneksel düşünce biçimlerinden uzaklaşarak, Batılı yeniliklerin ve fikirlerin halkla buluşmasını sağlamış, dolayısıyla Azerbaycan'daki toplumsal bilincin gelişimine katkıda bulunmuştur. Ziya, özellikle eğitimli sınıfın oluşumunu desteklemiş, entelektüel çevrelerin güç kazanmasına olanak tanımıştır. Ziya'nın etkisi, hem bireysel hem de toplumsal düzeyde görülebilir. Gazete, toplumu yeniliklere açarken, aynı zamanda kültürel ve ideolojik bir çatışmayı da ortaya çıkarmıştır. Modernleşme ve geleneksel değerler arasında bir denge kurmaya çalışan Ziya, muhafazakâr ve modernist görüşler arasında bir etkileşim yaratmıştır. Bu süreç, toplumsal sınıfların yeniden biçimlenmesine, geleneksel sınıfların dışında yeni düşünsel sınıfların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Gazetenin, özellikle Panislamcı ve dinî temaları işleyen yayın politikası, dönemin kültürel hayatında önemli bir rol oynamış ve bu ideolojik yönü, Ziya'nın toplumdaki etkisini artırmıştır. Ancak bu etki, aynı zamanda karşıt görüşlerin de oluşmasına neden olmuş ve gazetenin toplumsal yapıya olan etkisi, sadece olumlu değil, bazen bölücü bir karakter taşımıştır. Bu bağlamda Ziya, Azerbaycan'daki toplumsal değişimlerin önemli bir aktörü olarak değerdendirilebilir.

4.4.3. Keşkül (1883-1891)

Gazetenin yayıncısı, Seyid Ünsizade'nin kardeşi Celal Ünsizade'ydi. Eğitimli bir kişilik olan Celal Ünsizade, Avrupa ve Rus kültürlerini yakından tanımıştı. Gazete, fikir olarak *Ekinci*'ye oldukça yakın bir çizgiye sahipti ve içerik bakımından siyaset, ticaret, sanayi, zanaat ile kültür gibi konulara odaklanıyordu. 1883 yılından önce dergi formatında yayınlanırken, 1 Ocak 1883 tarihinden itibaren haftalık gazete olarak çıkmaya başlamıştır. Yayın hayatı 1891 yılına kadar devam etmiştir. Gazetede dil, edebiyat, sanat, sosyo-politik meseleler üzerine makaleler, özgün edebî eserler ile Avrupa, Doğu ve Rus edebiyatından çevrilere yer verilmiştir. Ayrıca, ilerici Azerbaycan aydınlarının desteğini de kazanmayı hedeflemiştir.⁸⁵⁰

Rus ve dünya edebiyatına yer verdiği için Azerbaycanlı aydınlarla yol gösterici nitelikte bir gazetedir. *Keşkül*'de ayrıca Fuzuli'nin *Leyla ile Mecnun*'u, Hafız ve Sadi'nin hal tercümeleri

⁸⁴⁹ Şahverdiyev, *Azerbaycan Mətbuatı Tarixi*, 20.

⁸⁵⁰ Mahmud İsmayilov, *Azerbaycan Tarixi*, Yeddi cildə IX. cild (19. asır) (Bakı: Elm Nəşriyyatı, 2007), 324.

(biyografileri), Ömer Hayyam'ın bazı şiirlerinin de Rusça tercümeleri yayınlanmıştır. Bu açıdan bakıldığında Rus topraklarında da Şark edebiyatını tanıtmada etkili olmuştur.⁸⁵¹

Ekinci'nin demokratik düşüncelerini sürdüren gazete, Doğu'nun despotizmini, geriliğini ve fanatizmini eleştirmiştir. Kütüphanelerin kurulması, tiyatronun gelişmesi, toplumsal yardım vakıflarının açılması gibi ilerici düşünceleri sayfalarına taşımıştır.⁸⁵² Gazetenin yayın başlıkları şöyledir; içerik, tarihî ve siyasî bölüm, tenkit ve matbuat özeti, pedagoji, hekim önerileri, şiir bölümü, takvim, muhtelif materyaller, ilanlar.⁸⁵³

Millet kavramı, Azerbaycan toplumuna ilk kez *Keşkül* gazetesi aracılığıyla tanıtılmıştır. Bu gazetede, “millet” ve “din” kavramlarının farklı anlamlar ifade ettiği hususu ilk kez ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.⁸⁵⁴ *Keşkül*, yerel bir dinî topluluk ve milliyet kavramları arasındaki ayrımı net bir şekilde çizmiştir. Hatta gazetede ‘millet’ kavramı ile şöyle bir konuşma geçmiştir;

Soru: Uyuğunuz nedir? (millet)

Cevap: Ben bir Müslümanım ve aynı zamanda bir Türküm.

Soru: Osmanlılı mısın?

Cevap: Hayır, ben bijanlıyım.

Soru: Bijanlıların ülkesi nerede?

Cevap: Söyleyebildiğim kadarıyla, Aras'ın diğer tarafında Azeriler yaşıyor - bu tarafta Bijanlılar.

Soru: Diliniz Türkçe yani Türk müsünüz?

Cevap: Durumumu tarif edecek bir kelime yok. Ben Türküm ama bijanlı.

Soru: Bijanlı Türk olmak yerine neden ikileminizi kendinize Azerbaycan Türkü diyerek sorununuzu çözmüyorsunuz?⁸⁵⁵

Gazetenin başlattığı millet tartışmalarının yarattığı etki ile yayıncısı 1892 yılında *Azerbaycan* adlı bir gazete çıkartmak istedi fakat başarılı olamamıştır. 1891 yılında *Keşkül*'ün kapanmasının ardından Azerbaycan'da 1903 yılında *Şark-i Rus* gazetesinin yayınlanmasına kadar herhangi bir Türkçe gazete ve dergi yayınlanması için izin alınamamıştır.⁸⁵⁶

⁸⁵¹ Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, (1994), 91.

⁸⁵² Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, (1994), 91; İsmayilov, *Azərbaycan Tarixi*, 324.

⁸⁵³ Koç, “Çarlık Dönemi Azerbaycan Matbuatı Üzerine Bir İnceleme”, 188.

⁸⁵⁴ Alberto Priego Moreno, “The Creation of the Azerbaijani Identity and Its Influence on Foreign Policy”, *Unisci Discussion Papers*, (2005): 5; Mahmud İsmayilov, *Azərbaycan Tarixi*, Yeddi cildə V. cild (19. asır) (Bakı: Elm Nəşriyyatı, 2007), 335; Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, (1994), 91.

⁸⁵⁵ Swietochowski, *Russian Azerbaijan 1905-1920*, 32.

⁸⁵⁶ Mehmetov, *Türk Kafkasında Siyasi ve Etnik Yapı*, 517.

Keşkül, Azerbaycan'daki toplumsal yapıyı derinden etkileyen, kültürel ve düşünsel bir dönüşümün aracı olmuştur. Celal Ünsizade'nin öncülüğünde yayımlanan bu gazete, Batı ve Rus kültürleriyle tanışan aydınlar arasında yeni fikir akımlarının doğmasına zemin hazırlamıştır. *Keşkül*'ün içerdiği Batı edebiyatı ve sosyal projeler, Azerbaycanlıları sadece kültürel anlamda değil, aynı zamanda toplumsal sorumluluklar konusunda da bilinçlendirmiştir. Gazetenin önerdiği kütüphane kurma, tiyatro geliştirme gibi projeler, toplumsal yapıyı dönüştüren ve modernleşmeye yönlendiren adımlar olmuştur. Ayrıca, 'millet' kavramının *Keşkül*'de ilk kez net bir şekilde tanımlanması, Azerbaycan'daki etnik ve dinî kimliklerin ötesinde milliyetçi bir kimlik inşa sürecini başlatmıştır. Bu, toplumsal sınıfların yeniden şekillenmesine, özellikle aydın sınıfının güç kazanmasına yol açmıştır. *Keşkül*, halkın düşünsel gelişimini hızlandırarak, Azerbaycan'ın kültürel ve toplumsal yapısında yeni bir kimlik arayışını başlatmıştır. Gazetenin kapanmasının ardından, bu fikrî hareketin bir süre gerilemesi, *Keşkül*'ün toplumsal hayattaki önemini gözler önüne sermiştir.

4.4.4. Şark-i Rus (1903-1905)

Şark-i Rus, 1903 yılında yayın hayatına başlamıştır. Gazetenin kurucusu Muhammed Ağa Şahtatlı'dır.⁸⁵⁷ 67. sayısına kadar haftada üç defa, sonrasında kapanana kadar günlük olarak toplamda 392 sayı yayımlanmıştır.⁸⁵⁸ Azerbaycan'ın sosyo-politik düşünce ve toplumsal fikirlerin gelişimi tarihinde, aydınlanma hareketinin yaygınlaşmasında önemli bir rol oynamıştır. Bu gazete, çeşitli milletlerin temsilcilerinin katılımıyla, Doğu'dan Çin sınırlarına kadar uzanan geniş bir coğrafyada farklı din ve dillere mensup aydınların yenilikçi fikirlerini ortaya koyduğu bir yayın organı olarak değerlendirilmektedir. Kadın hakları, dilde sadeleşme, özgürlük, demokrasi, millî kültür ve medeniyet gibi konuların toplumla buluşturulmasında

⁸⁵⁷ Demokrat bir aydın olan Şahtatlı (1846-1931), derin entelektüel birikimi ile gazetenin başarılı olması için epey çaba gösterdi. O, ilk tahsilini Nahçıvan'da yapmıştır. Arapça ve Farsça öğrendikten sonra Nahçıvan'daki yegâne Rus-Tatar okuluna kabul edilerek burada Rusça eğitim almıştır. 1860'ta Tiflis'e gelerek eğitimine burada devam etti. Yüksekokuldan mezun olduktan sonra Erivan vilayet bürosunda çalışmaya başladı. İyi eğitim almış bir genç olarak St. Petersburg'a gitti. Buradaki öğrencilik yılları onun en değerli zamanları olarak bilinmektedir. Bu şehirdeki felsefi fikir akımlarından etkilendi. 1871'de Almanya'ya gelerek buradaki en ünlü üniversitelerden biri olan Leipzig Üniversitesi'nde Felsefe, Tarih ve Hukuk Fakültesi'ne girmeye hak kazandı. Ardından Paris Sorbonne'de şark dilleri eğitimi verdi. Babasının vefat haberi üzerine Tiflis'e geri döndü. 1875'den itibaren Tiflis'te yaşamaya başladı. 12 Aralık 1931 tarihinde Bakü şehrinde vefat etti. Şahtatlı'nın doğumundan vefatına kadar hayatı hakkında detaylı bilgi için bkz. Əbulfəyz Quliyev, *Məhəmməd Ağa Şahtatlı'nın Publisistikası* (Bakı: Elm və Təhsil, 2016), 6-29.

⁸⁵⁸ Gazetenin tüm yayınlarının içeriği hakkında bkz. Selçuk Türkyılmaz, "Şark-i Rus Gazetesi Üzerine Bir İnceleme", (Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, İzmir, 2006), 1-243.

önemli bir rol üstlenmiştir.⁸⁵⁹

Şahtatlı, Azerbaycan Türkçesinin kullanımının önemine dikkat çekmiştir. Ancak zaman zaman kendisini, Rusların Müslüman halkı ayrıştırma çabalarına hizmet etmekle ve Pantürkizm karşıtı bir tutum sergilemekle suçlanan bir durumda bulmuştur. Dil meselesine ilişkin tartışmalar, özellikle 1905 İhtilali sonrasında daha da yoğunlaşmıştır. İhtilal sonrası devlet otoritesinde meydana gelen zayıflama, aydınların dil konusundaki birikmiş enerjilerinin gün yüzüne çıkmasına imkân tanımıştır. Bu dönemde tiyatro eserlerinin sahnelenmesi, yeni okulların açılması, yayımlanan kitaplar ve sansürün hafiflemesi gibi yenilikler, basın yayın faaliyetlerinin de hızlı bir şekilde gelişmesine olanak sağlamıştır.⁸⁶⁰

Şark-i Rus, yalnızca Azerbaycan Türklerine değil, Kafkasya'daki bütün Türk-Müslüman halka hitap etmiştir. Aynı zamanda Kırım, İran, Volgaboyu Tatarları, Orta Asya, Sibirya, Balkanlar ve Anadolu'ya kadar ulaşmaya çalışarak 'ortak bir dil' kullanmanın önemini her defasında belirtmiştir.⁸⁶¹ *Şark-i Rus* gazetesi, Azerbaycan'ın kültürel ve toplumsal yapısını dönüştüren önemli bir yayın organı olarak, 1903-1905 yılları arasında yayımlanmış ve bu süreçte hem yerel halkı hem de daha geniş bir coğrafyadaki Türk-Müslüman toplulukları etkileyerek sosyo-politik değişimlere zemin hazırlamıştır. Gazetenin kurucusu Muhammed Ağa Şahtatlı, yayın hayatına başladığı ilk günden itibaren dilde sadeleşmenin önemini vurgulamış ve halkın kendi dilinde daha özgür bir şekilde kendini ifade edebilmesi gerektiğini savunmuştur. *Şark-i Rus*'ta, dilin önemine sıkça değinilmiştir. Şahtatlı, yerli halkın dilinin edebî gelişmişlikten yoksun olduğunu belirterek, "Biz edebi bir dilden yoksunuz" ifadeleriyle halkın kendi dilinde modern bir iletişim kurabilmesi için reform yapılması gerektiğini vurgulamıştır. Bu yaklaşım, Azerbaycan'da dilde sadeleşmenin ve halk dilinin güçlenmesinin ilk adımlarından biri olmuştur. Gazetede, kadın hakları, özgürlük, demokrasi, millî kültür ve medeniyet gibi konularda yapılan vurgular, toplumsal değişim süreçlerini hızlandırmıştır. Bu

⁸⁵⁹ Quliyev, *Məhəmməd Ağa Şahtatlı'nın Publisistikası*, 91-98; Aşırılı, *Azərbaycan Mətbuatı Tarixi (1875-1920)*, 53; Şahverdiyev, *Azərbaycan Mətbuatı Tarixi*, 26; Akarslan, "Azerbaycan'da Kültürel Uyanış ve Basın", 9; Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, (1994), 92. Gazete, Devlet kadrolarında yapılan adaletsizliğe bile değinmekten kaçınmamıştır. Öyle ki bu kadrolara Rus halkın yerleştirilmesi hakkında gazete şöyle yazmaktadır; "Bir boşluk bulduklarında göreve hemen bir Rus atanır ve Müslümanlar tamamen unutulur. Boş pozisyonları doldurmak için Rusya'nın uzak köylerinden birilerini getirirler, onlara büyük ve ekstra maaşlar öderler." Bkz. Dilara Seyid-zade, *Azerbaijan in the Beginning of XX Century: Roads Leading to Independence* (Bakı: OKA offset, 2011), 15.

⁸⁶⁰ Swietochowski, "The Politics of a Literary Language and the Rise of National Identity in Russian Azerbaijan Before 1920", 179.

⁸⁶¹ Kazan, "Azerbaycan Millî Uyanışında Aydınlar ve Basın", 39. Şahtatlı, gazetesini yayınlamak için sansür heyetinden izin alma yolunda da epey uğraşmıştır. Örneğin sansür heyetine ilk başvurduğu zaman Rus İmparatorluğu Basın Ana Müdürlüğü başkanı V. Solovyov şöyle demiştir; "Kategorik olarak Azerbaycan gazetesinin yayınlanmasına izin veremem. Halkınızın neden bir gazeteye ihtiyacı var? Aydınlar Rusça okumalı ve sıradan halk koyunlarını otlatmalıdır." Bkz. Ализаде, "Национально-колониальная политика царского правительства на Центральном Кавказе", 163.

kapsamlı etki, gazetenin “ortak dil” fikrini sürekli olarak savunmasıyla daha da güçlenmiştir. Gazetede yer alan “ortak bir dil” kullanımı, Türk-Müslüman dünyasında kültürel bir birleşim ve aidiyet duygusunu teşvik etmiştir. Ayrıca, *Şark-i Rus*’un kadın hakları ve toplumsal eşitlik gibi konuları işlemesi, özellikle kadınların toplumsal hayata katılımını arttırmaya yönelik fikirlerin yayılmasına katkı sağlamıştır. Gazetenin yayınlamış olduğu yazılar, kadınların eğitim hakkını savunan, toplumsal cinsiyet eşitliğine dair düşünceleri teşvik eden metinlerden oluşmuştur. Bu, o dönemde oldukça yenilikçi bir yaklaşım olup, Azerbaycan toplumunun geleneksel yapısını sorgulayan bir adım olmuştur. Dil reformu ve sosyal eşitlik gibi konularda *Şark-i Rus*’un etkisi, 1905 Devrimi ile daha da belirginleşmiştir. Devrimle birlikte, devletin kontrolü zayıflamış ve toplumsal alanda özgürlük talepleri artmıştır. *Şark-i Rus* bu ortamda, sansürün gevşemesiyle birlikte daha güçlü bir şekilde sesini duyurmuş, tiyatro oyunları, yeni okulların açılması ve basılan kitaplarla halkın eğitim düzeyini yükseltmeye çalışmıştır. Ayrıca, gazetenin Türk-Müslüman halklara hitap etmesi, kültürel ve toplumsal işbirliğini güçlendiren bir etki yaratmıştır. Azerbaycanlılar, Kafkasya’daki diğer Türk topluluklarıyla daha fazla etkileşime girerek ortak bir kültürel kimlik oluşturma yolunda önemli adımlar atmıştır. *Şark-i Rus*’un kapanmasının ardından Celil Mehmetkuluzade ve arkadaşlarının, gazetenin matbaasını ve baskı malzemelerini alarak Tiflis’te Gayret matbaasını kurmaları, Azerbaycan’daki aydınlanma hareketlerinin devamını sağlamak için önemli bir adım olmuş, bölgedeki kültürel hareketlerin sürekliliğini sağlamıştır. Gazetenin kısa ömrüne rağmen, *Şark-i Rus* dönemin toplumsal yapısını ve fikir hareketlerini şekillendirerek önemli bir kültürel miras bırakmıştır.

4.4.5. Hayat (1905-1906)

1905 yılında Rusya’da meydana gelen toplumsal olaylar ve siyasî gerilimler, Azerbaycan için de zorlu bir dönemin başlangıcını oluşturmuştur. Bu sıkıntılı süreçte bilgi ve iletişim araçlarına duyulan ihtiyaç giderek artmıştır. O dönemin şartlarına uygun olarak günlük bir gazete çıkarma fikri, Azerbaycanlı aydınlar arasında yoğun bir şekilde tartışılmıştır. 15 Mart 1905 tarihinde, Azerbaycan toplumunun önde gelen isimlerinden ve aynı zamanda bir hayırsever olan Hacı Zeynalabdin Tağıyev’in evinde bir araya gelen aydınlar, bu düşüncüyü detaylı bir şekilde masaya yatırmıştır. 16 Nisan 1905 tarihinde dönemin saygın aydınlarından Ali Bey Hüseyinzade ve Ahmet Bey Ağaoğlu, *Hayat* adını taşıyacak bir gazetenin yayınlanması için St. Petersburg Baş Basın Dairesi’ne resmî bir başvuru yapmıştır. Tağıyev’in etkisi ve gayretleri sayesinde, Nisan’ın 22’sinde Kafkasya Valisi Vorontsov-Dashkov’dan

gazetenin yayınlanmasına onay çıkmıştır. Nihayet 7 Haziran 1905 tarihinde *Hayat* gazetesi yayımlanmaya başlamıştır. Ancak gazete, içerik bakımından ciddi bir sansürle karşı karşıya kalmış; önemli yazıları Rusçaya çevrilerek Tiflis Sansür Komitesi'ne gönderilmiştir.⁸⁶² Toplamda 325 sayı yayımlanan bu gazete, yalnızca Kafkasya coğrafyasında değil, aynı zamanda Volga Nehri kıyılarında, İran ve Türkiye'de de geniş bir etki alanı yaratmıştır. Yazar kadrosunda Hüseyinzade Ali Bey, Hasan Bey Zerdabi, Ahmet Ağaoğlu, Mirza Elekber Sabir, Neriman Nerimanov ve Üzeyir Hacıbeyli gibi dönemin önde gelen aydın ve entelektüelleri yer almıştır. Gazete, sade ve anlaşılır bir Türkçe benimseyerek Türk dünyasının birliğini savunmayı temel bir ilke olarak benimsemiştir.⁸⁶³ *Hayat*'ın ilk sayısında yayınlanan “Gazetemizin Mesleki” başlıklı bir makale gazetenin amacını açıkça ortaya koymuştur;

*“Mesleğimiz, gazetemizin adından da anlaşılacağı gibi, yaşamın anlam ve gerçekliğine hizmet edebilecek bir yol ve temel olarak istifade edilir. Yaşam, sürekli bir hareket, bir etkinlik, fiziksel ve manevi bir büyüme işareti olan, bizi sürekli bir gelişim sürecine yaklaştıran ruhsal bir olgudur. Diğer yandan, dünya ve yaşam bir savaş alanıdır, tüm canlılar sürekli rekabet içinde ve çevreleriyle mücadele ederek varlıklarını sürdürürler. İşte gazetemizin temel görevi bu yöndedir...”*⁸⁶⁴

Azerbaycan'da, bağımsızlık arayışı ve halka hizmet etme amacı doğrultusunda toplumun bilinçlendirilmesi, millî kimliğin güçlendirilmesi, bağımsızlık mücadelesine destek verilmesi ve toplumsal değişim ile gelişimin teşvik edilmesi yönünde önemli çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Bu çabalar, dönemin zorlu koşullarına rağmen temel bir sorumluluk olarak benimsenmiştir. Bu süreçte *Hayat* gazetesi, toplumun manevî-ruhsal yaşamı ile maddî-bedensel yaşamı arasındaki ayrımı ele alan, Müslüman halkların bir millet olduğu fikrini vurgulayan ve bu milletin manevî temelini İslam dini tarafından şekillendirildiğini savunan önemli bir yayın organı olarak öne çıkmıştır. Gazete, İslam'ın bireylerin ruh dünyasını biçimlendiren bir temel öge olduğuna dikkat çekmiş ve bu bağlamda kamusal bilincin oluşumuna katkıda bulunmuştur.⁸⁶⁵

Gazeteye yönelik baskılar ve tehditler, yayına başladığı ilk aylarda sansür mekanizmasının ne denli katı bir yapıya sahip olduğunu net bir şekilde ortaya koymaktadır. Gazetenin ilk sayısının yayımlanmasından yaklaşık bir ay sonra, Ermeni sansür görevlisi Qallel, *Hayat* gazetesinin yayınının durdurulması için Kafkasya Genel Valiliği'ne başvuruda bulunmuştur. Sansür Komitesi, gazeteyi ve kurucusu Ahmed Bey Ağaoğlu'nu “Panislamist ideallerin güçlü

⁸⁶² Aşırılı, *Azərbaycan Mətbuatı Tarixi (1875-1920)*, 61; Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 268.

⁸⁶³ Akarslan, “Azerbaycan'da Kültürel Uyanış ve Basın”, 12-13.

⁸⁶⁴ *Azərbaycan Mətbuatı Tarixi*, 50-51.

⁸⁶⁵ Sarıahmetoğlu, “Azerbaycan'da Eğitim ve Basın”, 304.

bir savunucusu” ve “Osmanlı Sultanı’nın etkisini ve nüfuzunu pekiştirme hedefini destekleyen bir yapı” olarak nitelendirmiştir. Ayrıca, gazete çalışanları “katı İslamî değerlerin savunucuları” olmakla itham edilmiş ve gazetenin anti-Ermeni propaganda yoluyla Kafkasya’da Müslüman radikalizmini körükleyeceği iddia edilmiştir. Buna karşın Ermeni gazeteleri, Bakü ve Kafkasya’nın bazı bölgelerinde açıkça anti-Türk ve anti-Müslüman bir tutum sergileyerek toplumsal düşmanlık yaratmaya çalışırken, Kafkasya Genel Valiliği ile Sansür Komitesi bu faaliyetlere karşı herhangi bir müdahalede bulunmamıştır.⁸⁶⁶ Bu durum, o dönemde Azerbaycan’da gazetecilik ve basın özgürlüğünün kısıtlandığı ve sansürün sıkı bir şekilde uygulandığı bir ortamın bulunduğu açıkça kanıtıdır. Aynı zamanda, sansürün özellikle milliyetçi veya Panislamist görüşlere sahip olanları hedef aldığını ve bu görüşleri savunan gazetelerin baskı altında tutulduğunu göstermektedir. Öte yandan o dönemde Azerbaycan’da etnik ve dinî ayrımcılığın yaşandığını ve özellikle Ermeni gazetelerinin anti-Türk ve anti-Müslüman propagandaya devam ederken, aynı standartların tüm gazetelere uygulanmadığını göstermesi de ayrı bir tartışma konusudur.

Söz konusu gazete, özellikle Rusya’daki 1905 devriminden sonra, Azerbaycan’da yeni bir düşünsel hareketin, toplumsal değişimin ve kültürel uyanışın sembolü haline gelmiştir. Gazete, yalnızca siyasî bir araç değil, aynı zamanda halkın kendini ifade etme biçimini dönüştüren bir medya organıydı. Bu dönüşümde, gazetenin içerdiği fikirler, toplumsal sınıfların yeniden şekillenmesinde etkili olmuştur. Gazetenin ilk sayılarında yer alan “*Gazetemizin Mesleki*” başlıklı yazı, gazetenin misyonunu açıkça ortaya koymuş ve toplumu bilinçlendirme amacını vurgulamıştır. Yazıda “yaşamın anlamı ve gerçekliği”ne dair yapılan tartışmalar, toplumun sadece maddî değil, manevî yönleriyle de gelişmesi gerektiğini savunmuştur. Bu bakış açısı, Azerbaycan’ın toplumsal yapısındaki geniş kitlelerin düşünsel dünyasına yeni bir pencere açmıştır. Gazete, yalnızca entelektüel bir kesime hitap etmekle kalmamış, halkın günlük yaşamına dair derin düşünceler geliştiren bir yayın haline gelmiştir.

Hayat gazetesinin halkı bilinçlendirme misyonu, dilin sadeleştirilmesi, kültürel kimlik ve bağımsızlık gibi temalar etrafında şekillenerek, Azerbaycan toplumunun geniş kesimlerinde derin bir etkiye sahip kapsamlı bir hareketin öncüsü olmuştur. Toplumsal katmanların oluşumu açısından *Hayat*’ın en dikkat çekici katkısı, gazete yayınlarında yer verilen fikirlerin halkı ortak bir amaca yönlendiren birleştirici bir güç haline gelmesiydi. Bu çerçevede gazete, Türk dünyasında ortak bir dil ve kültür anlayışını teşvik ederek yalnızca Azerbaycan halkı arasında değil, aynı zamanda Kafkasya’daki Türk-Müslüman nüfus içerisinde de etkili bir

⁸⁶⁶ Aşırılı, *Azərbaycan Mətbuatı Tarixi (1875-1920)*, 61.

birleşme zemini oluşturmayı başarmıştır. Örneğin, gazetenin ideolojik olarak sunduğu “Ortak Türkçe” fikri, Azerbaycan Türklerinin dışında, Volga, Kırım ve Sibiry gibi coğrafyalarda da yankı bulmuş, yeni bir entelektüel sınıfın doğmasına zemin hazırlamıştır. Bu sınıf, kültürel olarak Türk dünyasına ait bir kimliği benimsemiş ve özellikle Pantürkist düşüncelerin yayılmasında önemli bir aktör olmuştur. Ancak, gazetenin baskılara ve sansüre uğraması, toplumsal yapıyı dönüştüren süreçte karşılaşılan zorlukları da gözler önüne sermektedir. *Hayat* gazetesi, sadece içeriğiyle değil, aynı zamanda sansürle mücadelesiyle de dikkat çekmiştir. Gazetenin yayınladığı yazılara yönelik sansür, dönemin ideolojik çatışmalarını ve toplumsal ayrımları ortaya koymuştur. Örneğin, gazetenin milliyetçi ve Panislamist görüşleri savunan yazıları, Ermeni sansür yetkilileri tarafından hedef alınmış ve gazete “Panislamist ideallerin taraftarı” olarak suçlanmıştır. Bu durum, Azerbaycan’da etnik ve dinî ayrımların toplumsal yapıyı nasıl şekillendirdiğine dair önemli bir örnek teşkil etmektedir. Ayrıca, Ermeni gazetelerinin Türk ve Müslüman karşıtı bir tutum sergilemesi sonucunda bu gazetelere çeşitli müdahalelerin yapıldığı görülmektedir. Bu müdahaleler, Azerbaycan’da basın özgürlüğünün sınırlı olduğunu ve sansür uygulamalarının özellikle milliyetçi temaları öne çıkaran gazetelere karşı daha yoğun bir şekilde uygulandığını göstermektedir.

Tüm bu dinamikler, *Hayat* gazetesinin toplumsal yapıyı dönüştürmedeki etkisini açıkça gözler önüne sermektedir. Gazete, yalnızca bir haber kaynağı olmanın ötesine geçerek halkın kendini ifade etme biçimlerini, toplumsal sınıfları ve kimlikleri yeniden şekillendiren ideolojik bir araç olarak ön plana çıkmıştır. Hüseyinzade Ali Bey ve Ahmet Ağaoğlu gibi önde gelen isimler, gazetenin şekillenmesinde önemli roller oynamış ve halk üzerinde derin bir etki yaratmıştır. Bu figürler, gazetenin entelektüel ve siyasî içeriğini belirleyen liderler olarak yeni bir toplumsal sınıfın öncüsü haline gelmişlerdir. Bu gelişmeler, Azerbaycan’daki toplumsal yapının yeniden ideolojik temellerde inşa edilmesine ve yeni toplumsal sınıfların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. *Hayat* gazetesi, Azerbaycan’da toplumsal yapıyı dönüştüren ve fikir akımlarının gelişimine yön veren güçlü bir araç olarak dikkat çekmiştir. Yayımladığı fikirler ve ideolojilerle yeni toplumsal sınıfların oluşumuna katkı sağlamış, aynı zamanda halkı bilinçlendirerek toplumsal değişim sürecini hızlandırmıştır. Gazetenin sansüre karşı verdiği mücadele ile etnik ve dinî ayrımlara karşı takındığı tavır, Azerbaycan’daki basın özgürlüğü mücadelesinin sembolü haline gelmiştir. Bu durum, *Hayat* gazetesinin sıradan bir medya organından çok öteye geçerek toplumsal dönüşümleri tetikleyen ve tarihsel bir dönemin şekillenmesinde belirleyici bir rol üstlenen bir aktör olduğunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

4.4.6. Füyuzat (1906-1907)

Çarlık Rusya'sında 1905 yılında Meşrutiyet ilan edilmesi sonrasında, sansürün hafiflemesiyle birlikte Rusya Türklüğü içinde çeşitli düşünce akımlarının ortaya çıktığı yeni siyasî dönemde, diğer basın organları gibi *Füyuzat* da farklı fikirlere açılan bir platform olmuştur. *Füyuzat* dergisi, 1 Kasım 1906 tarihinde Bakü'de yayın hayatına başlamış ve Hacı Zeynelabidin Tağıyev tarafından desteklenmiştir. *Füyuzat* dergisinin başyazarı Hüseyinzade Ali Bey'dir. Dergi, ayda iki veya üç kez yayımlanmıştır ve içeriği oldukça kapsamlıdır; edebiyat, siyaset, tarih, sosyoloji, kimya bilimi, sağlık, aile hayatı gibi birçok konuyu ele almıştır. "Füyuzat" kelimesi, suyun taşması, bolluk, ilerleme, manevî haz, ilim, irfan gibi anlamları içeren bir kelime olup, derginin amacını yansıtmaktadır. Dergi, toplumun aydınlanmasına katkı sağlamış ve Azerbaycan aydınlarının yanı sıra diğer Türk aydınlarının da düşünce ve görüşlerini ifade edebildiği bir köprü olmuştur.⁸⁶⁷ Derginin yazarları ve şairleri arasında Hüseyinzade Ali Bey dışında, Hasan Bey Melikzade Zerdabi (1837-1907), Mehmed Hadi (1879-1920), Hüseyin Cavid (1882-1941), Mehmet Emin Resulzade (1884-1955), Mirza Elekber Sabir (1867-1911), Abdulla Sur (1883-1912), Abdulla Şaik (1881-1959), Abbas Sehhet (1874-1918) gibi diğer Azerbaycanlı isimler yer almaktadır. Bunun yanı sıra, Bahçesaray'dan Hasan Sabri Ayvazov (1878-1938), Kazan'dan Senetulla İbrahimov, Kıbrıs'tan Ahmed Raik (1884-1962) ve İstanbul'dan Abdulla Cevdet (1869-1932), Ahmed Kemal (1874-1924) gibi önemli isimler de bulunmaktadır.⁸⁶⁸

Dergide yer alan yazılar ve edebî türler incelendiğinde, yazarları belirli kategorilere ayırmak mümkündür. Hüseyinzade Ali Bey, Hasan Sabri Ayvazov, Muhammed Hadi, Said Salması, Ahmed Kemal, Ahund Yusuf Talıbzade, Ahmet Râik Efendi, Mirza Hasib Gudsî ve Abdulla Cevdet gibi isimler, dergiye düzenli olarak katkıda bulunmuş ve seri makaleler yayımlamışlardır. Bu yazar ve şairler, *Füyuzat*'ın çekirdek yazar kadrosunu oluşturmuşlardır. Bunun yanı sıra, bazı yazarlar yalnızca belirli yazılarıyla dergide yer almıştır. Bu gruptaki yazarların çoğu Avrupa ve Osmanlı kökenli şairler ve edebiyatçılar olarak değerlendirilebilir. Örneğin, Abdülhak Hamid, Tevfik Fikret, Nigar Osman, Muallim Naci, Hüseyin Suad ve

⁸⁶⁷ Erdoğan Uygur, "Azerbaycan Matbuatında Füyûzât Dergisi", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, c. 7, sy. 2 (2010): 151-152; Sədaqət Həsənova, *Füyuzat Jurnalı və Dil Problemləri* (Bakı: Elm, 2006), 9.

⁸⁶⁸ Uygur, "Azerbaycan Matbuatında Füyûzât Dergisi", 152.

Abdülhak Mıhrinnisa Hanım gibi Osmanlı şairlerinin eserleri bu dergide yayımlanmıştır.⁸⁶⁹ Böylece söz konusu dergi, Azerbaycan'ın kültürel sahnesine önemli katkılarda bulunmuş ve çeşitli edebî, tarihî ve sosyal konularda farklı bakış açıları sunmuştur. Yazarların çeşitliliği, derginin Azerbaycan kültüründe farklı görüşleri ve perspektifleri içermesine yardımcı olmuştur. Ayrıca Azerbaycan'ın sınırları dışındaki Türk toplulukları ve Osmanlı Devleti ile kültürel ve entelektüel etkileşimi teşvik etmiştir. Osmanlı şairleri ve yazarları da dergiye katkıda bulunmuş olması Azerbaycan ile Osmanlı arasındaki ilişkiler güçlenmiştir.

Füyuzat, önceden yayınlanan *Hayat* gazetesi gibi, Türkçülük, İslamcılık ve Çağdaşlaşma düşüncesini savunmuş, Türk-İslam dünyasını bir araya gelmeye, dinî ve millî birliği sağlamaya çağırmıştır. *Füyuzat*, kuruluş amacı gereği Türkçü bir dergi olarak faaliyet göstermiş ve yüz yıldan fazla bir süre boyunca Rusya İmparatorluğu'nun etkisi altında bulunan Azerbaycan'da Türkçülük ve milliyetçilik fikirlerini yaymayı, Azerbaycan Türklerini kendi tarihleri, kültürleri ve mirası ile tanıştırmayı amaç edinmişti. Dergi, edebiyat alanında etkili bir şekilde, Kafkasya'da Çarlık Rusya'sının egemen olduğu ulusal politikaya karşı Türklük ve İslam ideolojilerini öne çıkarma misyonunu taşımıştır. Aynı zamanda, bu fikirler etrafında insanları birleştirme hedefini gütmüştür.⁸⁷⁰ Derginin "İttihada Doğru Terakki" programı ile Hüseyinzade Ali Bey, Türk halklarının siyasî-toplumsal fikir tarihinde yeni bir sayfa açmıştır. Füyuzatçılar tarafından, Türk halklarının özgürlük meselesi açısından en uygun ve faydalı yolun terakki olduğu kabul ediliyordu. Bu ilerlemeye çağrı, onun faaliyetinin başlangıcından itibaren yankı buluyordu: "Müslümanız ve dünyanın her yerinde bulunan din kardeşlerimiz ilerlese, biz de bu ilerlemeyi sevinçle karşılıyoruz! Türk'üz! Türklerin her yerde ilerlemesini ve gelişmesini arzuluyoruz!"⁸⁷¹ Hüseyinzade Ali Bey, millî bağımsızlık mücadelesinin temelini atan "İttihad ve Terakki" ideali ile bilinirdi. Bu ideal, Türkiye'de 1889 yılında kurulan İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin öncülük ettiği değerlerden türetilmişti. İttihad ve Terakki'nin oluşumunda Hüseyinzade Ali Bey'in önemli katkıları bulunuyordu ve 39 yaşında Türkiye'den Bakü'ye dönüşü, bu fikrin Azerbaycan toplumunda yayılmasını amaçlıyordu.⁸⁷²

Azerbaycan'da, Rusya ve İran gibi farklı siyasî güçler arasında ideolojik bir mücadele yaşanmış ve bu mücadelenin temel amacı mevcut düzeni değiştirmek olmuştur. Bu bağlamda

⁸⁶⁹ Ziyayeva, "Azerbaycan Matbuatında Füyûzat Dergisi", 64. Yazarların dergiye kaç adet makale gönderdikleri ve makalelerin isimleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Ziyayeva, "Azerbaycan Matbuatında Füyûzat Dergisi", 65-73.

⁸⁷⁰ *Füyuzat (1906-1907) Tam Metin*, (red. Bâkir Nâbiyev ve Teymur Kârimli), (Bakı: Çaşıoğlu Nâşriyyatı, 2006), VI; *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 1*, 169-170.

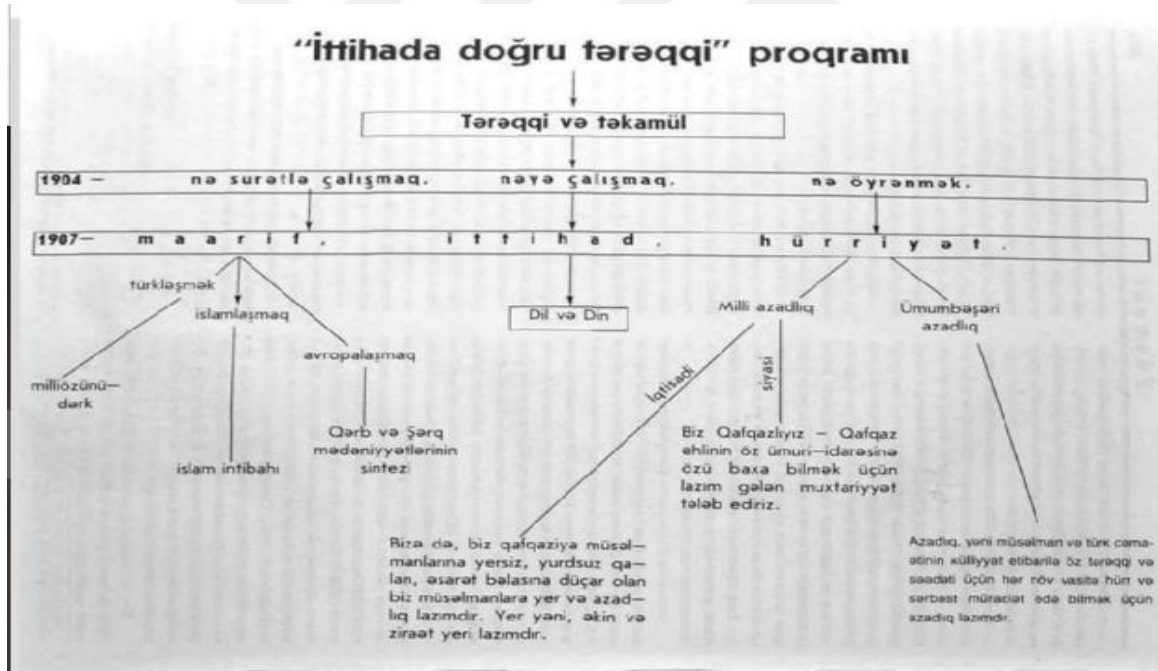
⁸⁷¹ *Füyuzat (1906-1907) Tam Metin*, X.

⁸⁷² Aşırılı, *Azərbaycan Mətbuatı Tarixi (1875-1920)*, 78.

Azerbaycanlı aydınlar, özellikle Füyuzatçılar, bu dönüşüm çabalarına karşılık olarak kendi programlarını ortaya koymuşlardır. Söz konusu programın temel hedefi, mevcut durumu eleştirel bir şekilde çözümleyerek ulusal bağımsızlığın yeniden kazanılmasını sağlamak, toplumsal adaletsizlikleri sona erdirmek ve halkı ilerlemeye, özgürlüğe teşvik etmektir. Bu süreçte Hüseyinzade Ali Bey, “İttihada Doğru Terakki” programı ile o dönemin mevcut düzenini devrimci bir yaklaşımla değil, evrimci bir yöntemle dönüştürmeyi savunmuştur. Ona göre, milletleri ileriye taşıyan esas yol devrimden ziyade evrim olmalıdır. Toplumun gelişiminin doğal ve süreklilik gösteren bir süreç olduğu kanaatindeydi. Bu bağlamda şu ifadeleri dile getirmiştir;

*“İçten bir sevgi ve doğal bir gelişimle tüm dinlerin ve milletlerin geçtiği yolları takip ediyoruz. Bu yolun başlangıcı karanlık ve zorlu olsa da sonu aydınlık ve parlaktır... Bazı milletler yolun ortasında ilerlerken veya sonunda ulaşırken, diğerleri bu yolu başlatırlar... Bu, evrim ve gelişim yasası olarak adlandırılan bir doğal süreçtir... Biz de bu yolu izliyoruz.”*⁸⁷³

Tablo 14. İttihada Doğru Terakki Programı⁸⁷⁴

Eğitimin önemine sıkça değinilen dergide, maarifçilik Azerbaycan’ın toplumsal yaşamında kritik bir unsur olarak ele alınmıştır. Dönemin en acil sorunlarından biri olan eğitim, toplumu bilinçlendirme ve halka yeni okullar kazandırma gibi meseleler, *Füyuzat*’ın yakından ilgilendiği başlıca konular arasında yer almıştır. Zaman zaman Almanya, Norveç ve Danimarka gibi ülkelerde açılan eğitim kurumlarının özellikleri, yatak kapasiteleri ve

⁸⁷³ *Füyuzat (1906-1907) Tam Metin, XI.*

⁸⁷⁴ *Füyuzat (1906-1907) Tam Metin, XXVI.*

sundukları hizmetler örnek gösterilerek bu tür uygulamaların Azerbaycan'da da hayata geçirilmesinin gerekliliği vurgulanmıştır.⁸⁷⁵

Füyuzat dergisinin dördüncü sayısında, 1901 yılında Tagiyev'in desteğiyle açılmış olan Kız Okulu ön plana çıkarılarak, bu tür okulların daha fazla geliştirilmesi, benzer birçok eğitim kurumunun hayata geçirilmesi ve genel anlamda eğitim faaliyetlerinin ilerlemesine vurgu yapılmıştır;

“Okulun güzel bir şekilde gelişebilmesi için şu anki on beş bin manatlık harcamasına ek olarak, yani başka bir on beş bin manat daha bulmak gerekiyor. Bu parayı nereden ve hangi kaynaklardan bulmalıyız? Buna sahip olduğumuz bir kaynak var mı? Yine lazım olan meblayı Hacı Zeynalabidin'den mi isteyelim? Bu miktarı isteme hakkımız var mı? Zaten bu yolda büyük bir özveri ve fedakârlıkla okulu kendi harcamalarıyla inşa ettirdi ve ayrıca yüz yirmi beş bin manat bağışta bulundu. Müslüman topluluğunun bu iyi işe yardımcı olması gerekmektedir.”⁸⁷⁶

Edebî dil meselesi, her zaman yoğun bir şekilde üzerinde durulan önemli konulardan biri olmuştur. Bu bağlamda, *Füyuzat* dergisi, Azerbaycan edebî diline yönelik kapsamlı bir çözüm arayışı içinde olan bir medya organı olarak özel bir dönemine işaret etmektedir.⁸⁷⁷ *Füyuzat* dergisi, İsmail Gaspiralı'nın prensiplerine bağlı kalarak edebî dil meselesini öncelikli bir konu olarak ele almış ve bu meseleyi derginin sayfalarında kapsamlı bir şekilde tartışmaya açmıştır. Dergi ekibi, yalnızca yerel bir dil kullanmanın ötesine geçerek daha yüksek bir dil standardı benimsemeyi hedeflemiştir. *Füyuzat* yazarları, edebiyatı dilin zenginleşmesine katkı sağlayan bir araç olarak değerlendirmiş, dilin sanatsal niteliği ile zenginliğine büyük bir önem atfetmiş ve diller arası ortak kullanımın geliştirilmesini teşvik etmişlerdir. Örneğin, derginin ilk sayısında Ahmet Raik şu şekilde bir yaklaşım sergilemiştir;

“Yazım, ifade tarzı, dil kullanımı ve benzeri konularda İstanbul edebiyatı takip edilmeli, gereksiz yere ve sadece Türkçe karşılıkları varken Arapça ve Farsça kelimeler kullanmaktan kaçınılmalıdır! Edebiyata faydası olan, yaygın olarak kullanılan Türkçe kelimeleri çok kullanmalı. Daha yapacak çok şey var! Ancak bunlar hep hukuka, doğaya ve evrime tabi olduklarından zamanla kendiliklerinin gerekliliğini milletimize hissettireceklerdir.”⁸⁷⁸

Füyuzat dergisi, genel Türkçülük fikirlerinden ilham alarak Türkçe kullanımına büyük bir önem atfetmiştir. Dergi, tüm çabalarında Türkçe'nin ruhunu hissettirmek, İslam diniyle harmoni içinde yaşamak ve Avrupa değerlerine uyum sağlama prensiplerini temel almıştır. Bu

⁸⁷⁵ *Füyuzat (1906-1907) Tam Metin*, n. 3, 43-45. Muhammed Hadi'nin yazısı, millî eğitimin yanı sıra kültürel değerlerin ve aile yapısının korunmasına da katkı sağlayarak özellikle engelli ve yardıma muhtaç çocukların eğitimi konusundaki önemli bir perspektifi ele almıştır.

⁸⁷⁶ *Füyuzat (1906-1907) Tam Metin*, no. 4, 54.

⁸⁷⁷ Həsənova, *Füyuzat Jurnalı və Dil Problemləri*, 97.

⁸⁷⁸ *Füyuzat (1906-1907) Tam Metin*, no. 1, 10.

mecmuanın yazarlarının dil konusundaki girişimleri, Azerbaycan'ın modernleşme sürecine anlamlı bir katkıda bulunurken, bağımsızlık mücadelesine destek olmuş ve dilde millî bir kimlik inşasına zemin hazırlamıştır. Söz konusu çabalar, Azerbaycan tarihinde önemli bir dönüm noktasını temsil ederek ülkenin kültürel ve ulusal kimliğini güçlendirmiştir. 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da etkili olan *Füyuzat* dergisi, millî, dinî ve kültürel kimlik konularını ele alarak özellikle Türkleşme, İslamlaşma ve Avrupalılaşma yaklaşımını vurgulamıştır. Dergi, Osmanlı Türkçesi ile ortak Türk diline olan yaklaşımı desteklemiş, Türk-İslam dünyasında Türkiye'nin liderliğini ön plana çıkarmış ve Türklerin İslam dünyasındaki önemini vurgulamıştır. Ayrıca, insan haklarından teknolojiye kadar Avrupa'nın model alınması gerektiğini savunmuş ve Osmanlı'yı Türk Müslüman halklarının Avrupa'ya açılan kapısı olarak görmüştür. Bu perspektif, Azerbaycan'ın millî ve dinî kimliğinin oluşmasında önemli bir rol oynamış ve Rus egemenliği ile Fars kültürünün hâkim kılınması politikalarına alternatif bir kimlik oluşturmuştur.

Füyuzat, öncelikle dönemin geleneksel kültürel yapısını sorgulamış ve bu sorgulama, hem aydınları hem de halkı etkilemiştir. Gazetede işlenen konular, özellikle halkın eğitimi, kadın hakları ve modernleşme gibi başlıklar, toplumsal hayatta devrim niteliğinde değişimlere yol açmıştır. Özellikle kadınların toplumsal yaşamda daha görünür olmasını savunan yazılar, dönemin muhafazakâr anlayışlarına karşı ciddi bir meydan okumadır. Örneğin, *Füyuzat*'ta yer alan “Kadın, toplumun en önemli unsurudur ve onun eğitimi, tüm halkın eğitiminden önce gelir” şeklindeki vurgular, kadınların toplumsal ve kültürel anlamda ne kadar büyük bir dönüşüm geçireceğinin habercisidir. Bu tür yazılar, halk arasında kadının eğitime yönelik bir farkındalık yaratmış, kadınların toplumsal alandaki yerlerini yeniden tanımlamıştır. Aynı zamanda *Füyuzat*, kültürel hayatın dönüşümünde milliyetçilik akımlarına da önemli bir katkı sağlamıştır.

Gazetede sıkça karşılaşılan “Ulus bilinci, kültürün temelidir” gibi ifadeler, halkın kültürel kimliğini ve geçmişini sahiplenme arayışını tetiklemiştir. Bu düşünsel arayış, kültürel bir dirilişi ve ulusal bir kimlik oluşturma çabasını doğurmuş, toplumun geleneksel yapılarından sıyrılmalarını sağlamıştır. Gazetenin bu kültürel dirilişi destekleyen yazıları, hem aydınlar hem de halk arasında yeni bir toplumsal sınıfın, milliyetçi ve kültürel bilinçlenmiş bir kitlenin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Gazetenin yayın hayatında, aynı zamanda daha önce sessiz kalan toplumsal grupların seslerini duyurdukları bir alan haline gelmesi, bu yeni sınıfın kültürel hayattaki etkisini pekiştirmiştir. *Füyuzat*, sadece bir fikir platformu değil, toplumsal sınıflar arasında yeni bir düşünsel diyalog alanı yaratmıştır. Farklı toplumsal sınıflardan gelen

seslerin, özellikle entelektüel ve eğitimli sınıfın sesi olarak ön plana çıkması, o dönemdeki kültürel yapının yeniden şekillenmesine yol açmıştır. Gazete, halkın geniş bir kesimine hitap eden yazılarla toplumsal hiyerarşiyi sorgulayan, eğitimli sınıfın yükselen rolünü pekiştiren bir mecra olmuştur. Tezde, 1828-1905 yılları arasındaki toplumsal ve kültürel dönüşümleri ele alırken, *Füyuzat* dergisinin 1906-1907 yıllarındaki yayınlarının da bu dönüşümün bir devamı ve sonucu olduğu göz önünde bulundurulmuştur. 1905 yılındaki toplumsal değişimlerin, özellikle kültürel ve fikrî düzeydeki yansımaları, gazetenin sonraki yıllardaki içeriklerinde kendisini göstermektedir. *Füyuzat* dergisinin incelenmesi, 19. yüzyıl sonlarında yaşanan toplumsal ve kültürel dönüşümün bir parçası olarak görülmüş ve bu dönüşümün etkilerinin daha iyi kavranmasına yardımcı olduğu belirtilmiştir.

4.4.7. Himmet Gazetesi (1904-1905)

1904 yılı sonunda Transkafkasya'daki ilk Müslüman sosyal demokrat grup olan Himmet (bazen Hümmet şeklinde kullanılmaktadır) partisi kurulmuştur. Partinin kurucuları arasında Mehmet Emin Resulzade, Neriman Nerimanov, Meşedi Azizbeyov, Mehmed Hasan Hacinski ve birçok değerli yazar yer almıştır (Resim 13).⁸⁷⁹ Bolşeviklerin Müslüman toplulukların desteğini kazanma amacı doğrultusundaki faaliyetleri, Sosyal Demokrat Himmet Partisi aracılığıyla yürütülmüştür. Bu parti, Müslüman işçilerin siyasî bilincini geliştirme ve eğitme konusunda çeşitli çalışmalar gerçekleştirmiştir. Himmet Partisi, Rusiya Sosyal Demokratik Fəhlə Partiyası (RSDFP) Bakü Komitesi'ne bağlı olarak faaliyet göstermiştir. Her ne kadar Müslüman işçilerin taleplerini karşılamak üzere özerk bir parti olarak kurulmuş olsa da Bakü Sovyeti'ne seçilen Himmet üyeleri, belirli bir parti kimliğinden ziyade genelde Bolşevik ideolojisini temsil etmiştir.⁸⁸⁰

Öte yandan, müstakillik politikasının temel alındığı büyük devletçilik stratejisi, zorlama yoluyla asimilasyon politikalarını ve azınlık statüsündeki milletlerin haklarının sistematik bir şekilde ihlalini beraberinde getirmiştir. Bu durum, toplumun siyasal yapısında merkezî bir sorun teşkil eden millî meseleyi ön plana çıkarmıştır. Bu bağlamda, Bolşeviklerin parti

⁸⁷⁹ Bolşevikler, Müslümanların desteğini almak için Hümmet partisi aracılığıyla faaliyet gösterdi. 1904'te kurulan Hümmet, Müslüman halkın siyasî bilincini artırmada önemli bir rol oynadı. RSDFP'nin Bakü Komitesi yanında faaliyet gösteren Hümmet, Bolşevikleri genel olarak temsil ediyordu. Detaylı bilgi için bkz. Aygün Əzimova, "Azərbaycan Siyasi Təşkilatları və Bakıda İnkilabi-Demokratik Hakimiyyət (Mart 1917- Mart 1918)", *Akademik Tarih və Düşünce Dergisi*, c. 8, sy. 3 (2021): 839; İsmayılov, *Azərbaycan Tarixi*, Yeddi cildə V. cild, 189.

⁸⁸⁰ Yüksel, *Azərbaycan'da Fikir Hayatı ve Basın*, 102; Əzimova, "Azərbaycan Siyasi Təşkilatları və Bakıda İnkilabi-Demokratik Hakimiyyət (Mart 1917- Mart 1918)", 839.

programında millî meseleye ilişkin bölümler, devrimci düşüncelere sahip Azerbaycanlı entelektüelleri ve geniş halk kitlelerini derin bir biçimde etkilemiştir. Programın özellikle milletlerin kendi kaderini tayin hakkına ve bağımsız idarî birimler (vilayetler) oluşturulmasına yönelik hükümleri, oldukça cazip bir içerik sunmuştur. Söz konusu maddelerin çekiciliği, ulusal baskılardan kurtulma arzusuyla hareket eden bilinçli aydınların belirli bir kesimini sosyal demokrasi fikrine yaklaştırmıştır.⁸⁸¹

Himmet Partisi'nin önde gelen bir yayın organı olarak *Himmet* gazetesi, 1904 yılında, Resulzade'nin editörlüğünde yayın hayatına başlamıştır. Gazete, yayımlandığı andan itibaren Azerbaycan halkı ile diğer milletler arasında dostluk ve karşılıklı işbirliğini güçlendirme amacıyla önemli çalışmalar yürütmüştür. *Himmet* gazetesinin ilk sayısında Neriman Nerimanov'un kaleme aldığı makalede bu konulara değinilmiştir. "Misyonumuz tüm insanları birleştirmektir. Biz diyoruz ki, bütün milletlerin hedefi tek bir idealdir; bu ideal, bütün milletleri kardeşliğe davet eder."⁸⁸² Gazete 1904-1905 yılında 6 sayı, 3 Haziran 1917 tarihinden Temmuz 1918 sonuna kadar 113 sayı basılmıştır. Mayıs 1919 tarihinden 1920 yılına kadar da 44 sayı Astrahan'da yayımlanmıştır. 1904 yılında sadece altı sayısı çıkan *Himmet* gazetesi, "zararlı yönelimi" nedeniyle 1905 yılının ortalarında polis tarafından kapatılmıştır. Ardından 1906 Mayıs'da Bolşeviklerin ilk yasal gazetesi olan ve haftada iki kez yayınlanan *Davet-Koç* gazetesi yayınlanmaya başlamıştır.⁸⁸³ Hektograf⁸⁸⁴ yöntemiyle çoğaltılan gazetenin adına özellikle dikkat ederek, onun fikrî ve siyasî duruşunu anlamak mümkündür. 'Himmet', Arapça kökenli bir kelime olup, çaba sarf etmek, çalışmak ve emek vermek anlamlarına gelmektedir.⁸⁸⁵ Devrim öncesi dönemde, "Tüm ülkelerin proletaryası birleşin" sloganı doğrultusunda yayınlar yapıyordu. Ancak gazetenin yazarları, bu sloganı Azerbaycan atasözünden esinlenerek "Kişilerin birliyi dağı yerinden oynadar" ifadesiyle değiştirmiştir.⁸⁸⁶

4.4.8. Basında Ermenilerin Rolü

19. yüzyıl Azerbaycan'ında, Kafkas Sansür Komitesi'nin müdahaleleriyle birçok yerel gazete sansüre uğramış ve kapatılmıştır. Bu gazetelerin kapatılma gerekçeleri genellikle siyasî düşüncelerin ifade edilmesini kısıtlama, hükümet karşıtı yayınların önünü kesme ve toplumsal

⁸⁸¹ İsmayılov, *Azərbaycan Tarixi*, Yeddi cildə V. cild, 87.

⁸⁸² *Nəriman Nərimanov (həyatı, fəaliyyəti pedaqoji və tibbi fikirləri)* (Bakı: ABU, 2004), 105-106.

⁸⁸³ Aşırlı, *Azərbaycan Mətbuatı Tarixi (1875-1920)*, 47.

⁸⁸⁴ Daktilo edilmiş ya da elle yazılmış metnin belli sayıda kopyasını alkolle çıkarma işlemi.

⁸⁸⁵ Aşırlı, *Azərbaycan Mətbuatı Tarixi (1875-1920)*, 47.

⁸⁸⁶ Aşırlı, *Azərbaycan Mətbuatı Tarixi (1875-1920)*, 47.

dengeleri koruma amacı taşımıştır. Sansür uygulamalarının altında yatan temel nedenler arasında yönetime yönelik eleştirilere karşı hassasiyet, devlet politikalarını sorgulayan içeriklerin yayılmasını engelleme çabası ve hükümetin propaganda ile kontrol mekanizmalarını güçlendirme isteği bulunmaktaydı. Bu koşullarda yerel aydınlar basın-yayın faaliyetlerini sürdürmekte büyük zorluklarla karşılaşmış, bunun yanı sıra Ermenilerin de bazı olumsuz girişimleriyle mücadele etmek durumunda kalmışlardır. Örneğin, *Hayat* gazetesine yönelik baskı ve tehditler, yayımlanmaya başladığı ilk aylarda sıkı sansür uygulamalarıyla net bir şekilde ortaya çıkmıştır. İlk sayının yayımlanmasından yaklaşık bir buçuk ay sonra, Sansür Komitesi Başkanı, Ermeni sansürcülerinin baskısı sonucu, gazetenin yayınının durdurulması talebiyle Kafkasya Müftülüğü'ne başvurmuştur. Sansür Komitesi, gazeteyi ve editörü Ahmet Ağaoğlu'nu "Panislamist ideolojinin ateşli savunucusu" ve "tüm Müslümanların halifesi olarak görülen Türk sultanının nüfuz ve gücünün artmasını destekleyen bir yayın" olarak nitelendirmiştir. Öte yandan, *Hayat*'ın yaratıcı ekibi "katı İslam taraftarları" olarak suçlanmış ve Kafkasya'da Ermeni propagandaları sonucunda, Müslüman fanatizminin ateşleneceği iddia edilmiştir. Ancak Bakü'de ve Kafkasya'nın bazı bölgelerinde yayımlanan Ermeni gazeteleri, anti-Türk ve anti-Müslüman tavırlarıyla düşmanlık tohumları ektir, Kafkasya Müftülüğü ve Sansür Komitesi bu yayınlara herhangi bir müdahalede bulunmuyordu.⁸⁸⁷ Örneğin Celil Mehmetkuluzade'nin ailesiyle birlikte Güney Azerbaycan'a göç ettikten sonra *Molla Nasreddin* dergisini İran'da Azerbaycan dilinde yayınlama isteğine izin verilmemiş ve yalnızca Farsça dilinde yayımlanması şartıyla onay verileceği ifade edilmiştir. Mehmetkuluzade'nin İran hükümetinin bu talebine karşı şu sözleri söylemiştir; "Tebriz'de Ermeniler Ermenice gazete çıkarıyorlar. Siz ise Azerbaycan dilinde dergi yayınlamaya izin vermiyorsunuz. Öyleyse izin verin, 'Molla Nasreddin'i Ermenice yayınlayayım.'⁸⁸⁸

Millî birliğe vurgu yapan, manevî birliğini ve bölgesel kimliğini güçlendirmeye çalışan bir gazete olan *Ekinci*'de Zerdabi'nin ve o dönemin sert milliyetçi duruşunu benimseyen Ermeni gazetesi *Mşak* ve onun editörü Arsruni ile keskin bir polemiği dikkat çekmektedir. Zerdabi'nin manevî birliği savunduğu yerlere ilişkin iddialara cevap olarak Arsruni şunları yazmıştır; "Verin bize öyle yerleri ki, geçmişte onları zorla işgal etmişsiniz ve ondan sonra gidip İttihad-ı İslamı o sahalarda yapın ki, orada İslam bina olmuş olsun (yani İslam'ın temeli koyulmuş)." Zerdabi, Arsruni'nin bu açıklamasını sakın bir şekilde karşılamış ve Ermeni iddialarına yüksek bir medeniyet seviyesinde yanıt vermiştir; Ey cenab Arsruni, doğru buyurursunuz ki devrimiz ilim devridir ve bu halde Ermeniler bizden daha fazla ilim tahsil

⁸⁸⁷ Aşırılı, *Azərbaycan Mətbuatı Tarixi (1875-1920)*, 61.

⁸⁸⁸ Aşırılı, *Azərbaycan Mətbuatı Tarixi (1875-1920)*, 87.

etmeye rakiptirler, ama kaç yüzyıldır ki, biz Ermeniler ile komşuluk yapıyoruz. Şimdi cenabınıza ayıp değil mi ki bizim aramızda husumet yaratıyorsunuz?”⁸⁸⁹ Arsruni’nin ifadeleri, tarihî iddialara ve toprak taleplerine dayalı olarak Türklere yönelik bir eleştiri ve gönderme içermektedir. Bu tür yazılar, halk arasında tarihî ve etnik çatışmalara dair gerilimi artırabilir, aynı zamanda tarihî ve kültürel anlamda kutuplaşmayı körükleyebilirdi.

19. yüzyılda Azerbaycan’da, yerel dilde gazete çıkartmak isteyen aydınlara Çarlık yönetimi tarafından uygulanan sansür ve engellemeler, basın özgürlüğüne müdahale ve toplumsal çeşitlilikte adaletsiz bir durumu yansıtmıştır. Bu durum, Azerbaycan’da etnik gruplar arasında eşitsiz bir basın ortamının oluşmasına neden olmuştur. Bu durum, gazetecilik alanındaki ayrımcılığın yanı sıra toplumun genelinde bir adaletsizlik ve halk arasında gerilim yaratmıştır. Söz konusu dönemde Azerbaycan’da basın sansürünün teşvik edilmesi ve Ermenilerin basın yayın faaliyetlerinin durmasına yönelik çabaları, dönemin etnik, dinî ve politik karmaşıklıklarından kaynaklanmaktaydı. Osmanlı Devleti ve Rus İmparatorluğu’nun etki alanlarında ortaya çıkan siyasî çalkantılar, Ermenilerin Azerbaycan basınındaki yayın faaliyetlerini şekillendiren temel unsurlar arasında yer almıştır. Bu dönemde yaşanan toprak talepleri, etnik gerginlikler ve siyasî rekabetler gibi faktörler, söz konusu etkinin önemli bileşenleri olmuştur.

4.5. Sinema

Sinema, görsel ve işitsel sanatların birleşimi olarak, insan deneyimlerini anlatmanın en etkili yollarından biridir. Her ülkenin sinema tarihi, o toplumun kültürel, sosyal ve siyasî dinamiklerini yansıtan zengin bir mozaik sunar. Bu bağlamda Kuzey Azerbaycan’da da 19. yüzyılda sinema, toplumsal değişimlerin ve modernleşme sürecinin önemli bir yansıması olarak öne çıkmıştır. Bu dönemde sinema, halkın eğlence ihtiyaçlarını karşılarken, aynı zamanda kültürel kimliğin ve ulusal bilincin gelişimine de katkıda bulunmuştur.

Azerbaycan’da sinema sanatı, 19. yüzyılın sonlarına doğru Bakü’deki hızlı ekonomik ve kültürel gelişimle birlikte ortaya çıkmıştır. 1900’lü yılların başında, Bakü’de ilk sinema üretimi için adımlar atılmaya başlanmış, Belçikalı işadamları Pirone kardeşler tarafından sinema üretimi organize edilmiştir.⁸⁹⁰ Lumière kardeşlerin de sinematografi ve sinemaya dair

⁸⁸⁹ Aşırılı, *Azərbaycan Mətbuatı Tarixi (1875-1920)*, 18.

⁸⁹⁰ Aydın Kazımzadə, *"Üzeyir Hacıbəyov və Kino"* (Bakı: Nağıl evi, 2005), 11.

buluşları, Azerbaycan'da sinemanın yayılmasına olanak tanımıştır.⁸⁹¹ Azerbaycan sinemasında aktif bir şekilde çalışmış olan Rus film yönetmeni ve oyuncu Boris Nikolayeviç Svetlov, Azerbaycan'da önemli sinema projelerine imza atmış ve yerli sinemanın gelişimine katkıda bulunmuştur. Böylece, Azerbaycan'da sinematografya, teknik bir icattan kitlesel bir eğlence türüne dönüşerek hızla yayılan bir sanat dalı haline gelmiştir.⁸⁹²

Dünya sinemasının tarihiyle paralel olarak Azerbaycan sineması da ilk yıllarda sessiz ve siyah-beyaz, daha sonra ise renkli ve sesli formatlarda olmuştur. Azerbaycan sinema sanatının tarihi 1898 yılına dayanmaktadır. Bu dönem, sinema tarihinde erken bir aşama olduğu için, belge değerine sahip kısa kayıtların oluşturulduğu bir süreç olarak öne çıkmaktadır. 1898-1935 yılları arasında Azerbaycan'da sessiz filmler çekilmiş, bu dönemde hem belgesel hem de dram tarzı filmler üretilmiştir. 1898 yılından itibaren Azerbaycan'da “*Şehir Bahçesinde Halk Yürüyüşü*”, “*Pazar Caddesi Sabahı*”, “*Trenin Demiryolu İstasyonuna Girişi*”, “*Bibiheybette Petrol Pompaları Yangını*” gibi filmler çekilmiştir. 1900 yılında Paris'te düzenlenen dünya sinema sergisinde “*Bibiheybette Petrol Pompaları Yangını*” ve “*Balakhani'de Petrol Pompaları*” kronikleri⁸⁹³ gösterilmiştir. 20. yüzyılın başlarında, birçok ülkede tam metrajlı sinema filmleri üretimi hız kazanmış, bu dönemde Azerbaycan'ın toplumsal, siyasî ve kültürel yapısı, sinema sanatının gelişimi için uygun bir zemin hazırlamıştır. Azerbaycanlı yazar İbrahim Bey Musabeyov'un⁸⁹⁴ dönemin yaşamını ve olaylarını melodram türünde anlattığı “*Petrol ve Milyonlar İmparatorluğunda*” adlı eserinden esinlenerek, Azerbaycan'da ilk tam metrajlı film çekilmiştir.⁸⁹⁵ Bu film, 20. yüzyılın başındaki petrol zengini Bakü'nün yaşamını, Azerbaycanlı milyonerlerin günlük hayatını ve petrol kuyularında zor koşullarda çalışan işçilerin mücadelesini ekrana taşımıştır. Azerbaycan sinemasının ilk tam metrajlı drama filmi olan “*Petrol ve Milyonlar İmparatorluğunda*”, 1916 yılında Bakü milyonerlerinden Hacı Zeynelabidin Tagiyev'in pasajındaki “Fransız Elektrobiyografi” salonunda ilk kez izleyicilerle buluşturulmuştur. Film, Bakü dışındaki Kafkasya ve Orta Asya'nın pek çok şehrinde de gösterilmiştir. Böylece, bu film Azerbaycan sinemasının ilk dramatik yapımı

⁸⁹¹ İbrahim Bayramoğlu Məğəməv, "Azerbaycan'da Sinema Sanatının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi Tarihi Üzerine." Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация, no. 2 (2010): 203.

⁸⁹² Kazımzadə. "Üzeyir Hacıbəyov və Kino", 12.

⁸⁹³ "kronikler" kelimesi, sinema bağlamında *kısa belgesel film* veya *haber filmi* anlamında kullanılır.

⁸⁹⁴ İbrahimbey Mehdibey oğlu Musabeyov, 1880 yılında Şeki'nin Qutqaşen (Kutkaşan) köyünde doğmuş, Azerbaycan edebiyatının önemli yazarlarından biridir. Eğitimini, Gence'deki şehir okulunda, ardından da Tiflis'teki öğretmen okulunda tamamlayarak öğretmenlik yapmıştır. Edebiyat kariyerinde, özellikle "Xoşbəxtlər (mutlular)" ve "Neft və milyonlar saltanatı" " gibi eserlerle dikkat çekmiş, Türk halkını aydınlatmayı amaçlayan bir edebiyat anlayışını savunmuştur. Musabeyov ayrıca, Azerbaycan'da ilk sinema eserlerinin ortaya çıkmasında önemli bir rol oynamıştır. Bkz. İbrahim bəy Musabəyov, *Neft və Milyonlar Səltənətində* ("Şərq-Qərb", 2006), 4-11.

⁸⁹⁵ Məğəməv, "Azerbaycan'da Sinema Sanatının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi Tarihi Üzerine.", 205.

olarak tarihe geçmiştir. Avrupa ve Asya'daki ilk tam metrajlı filmler 1930-1950 yılları arasında çekilmişken, bu film halkın kültürel seviyesinin yüksekliğini simgeleyen önemli bir eserdir.⁸⁹⁶

Azerbaycan'da sinema alanındaki öncülerden biri, Bakü'ye yerleşen Rus yayıncı, fotoğrafçı ve kameraman Alexandr Mişon'du. 19. yüzyılın sonlarında Mişon, Bakü'de ilk sinema çekimlerine imza atmıştır. Bu çekimlerden ilki, Bakü'deki bir erkek lisesinin yararına düzenlenen bir etkinlikte gösterilmiş ve elde edilen gelir, okulun ihtiyaçlarının karşılanmasına ayrılmıştır. Daha sonra Mişon, farklı konularda hem belgesel nitelikli görüntüler hem de kurgusal filmler çekerek Azerbaycan sinemasının gelişimine önemli katkılarda bulunmuştur. Bu çalışmalar, bölgede sinema deneyiminin ilk adımlarını oluştururken, Doğu dünyasında sinemanın temellerinin atılmasında da büyük bir rol oynamıştır. Mişon'un bu öncü çabaları, Azerbaycan sinemasının doğuşunun bir simgesi olarak kabul edilmekte ve ülkenin ulusal kültürünün vazgeçilmez bir parçası haline gelmektedir.⁸⁹⁷ Mikhailovski Caddesi (günümüzdeki Aliyev Caddesi) üzerinde bir fotoğraf stüdyosu işleten Mişon, Bakü'de uzun yıllar yaşamıştır. Bilimsel fotoğrafçılık topluluğunda aktif bir rol üstlenen Mişon, bu topluluğun sekreteri olarak görev yapmıştır. 1879 ile 1905 yılları arasında, petrol üretimi ve arıtma süreçlerini, ayrıca petrol patlamaları ve bu bölgelerdeki büyük yangınları belgelerle kaydetmiştir. 1898 yılında, Bakü'deki günlük yaşamı filme almaya başlayan Mişon'un amacı, bu filmleri Paris'te sergilemektir.⁸⁹⁸ Mişon'un çektiği Azerbaycan'daki ilk belgesel filmlerin gösterimi dolayısıyla, 2 Ağustos Azerbaycan'da Sinema Günü olarak kabul edilmiştir.⁸⁹⁹

19. yüzyılın sonlarına doğru gelişmeye başlayan Azerbaycan sineması, kültürel ve tarihî kimliğin güçlenmesine önemli katkılar sağlamıştır. Sinema, aynı zamanda eğitim aracı olarak halkı sosyal ve ekonomik meseleler hakkında bilgilendirmiştir. Bu süreçte sinema salonları ve prodüksiyon şirketleri, yerel ekonomiye katkıda bulunarak istihdam yaratmıştır. Bu dönemde çekilen ilk filmler, yerel yaşamı ve gelenekleri belgeleyerek toplumsal farkındalığı artırmıştır. Özellikle kadın hakları gibi sosyal konular, sinemada sıkça işlenmiş ve toplumsal değişimi desteklemiştir.⁹⁰⁰ 19. yüzyılda Azerbaycan sineması, toplumsal cinsiyet rollerinin geleneksel

⁸⁹⁶ *Azərbaycan Milli Kinosu Tariximizin Salnaməsidir: Azərbaycan Milli Kino Günü Münasibətilə Mərkəzi Kitabxanaların Uşaq Şöbələri, MKS-nin Şəhər, Qəsəbə, Kənd Kitabxana Filiəlləri Üçün Hazırlanmış Metodik Vəsait*, (Bakı: Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi, F. Köçərli ad. Respublika Uşaq Kitabxanası, 2018), 4-6.

⁸⁹⁷ Müşfiq Cəfərov, "Azərbaycan Kinosu - 120: Tarixi, Bu Günü və Gələcək İnkişaf Perspektivləri," *Respublika*, 20 may 2018, 6.

⁸⁹⁸ Sezai Türk, *Azerbaycan Sineması*, Türk Dünyasında Sinema Yazı Dizisi-1 (ICT MEDIA, Ocak 2023): 2.

⁸⁹⁹ Адалят Велиев, "Азербайджанское кино - 120," *Искусство*, № 3 (93), 2018, 30.

⁹⁰⁰ *Azərbaycan Milli Kinosu Tariximizin salnaməsidir*:13-16.

bir anlayış temelinde şekillendiği bir dönemi yansıtmıştır. Bu dönemde sinema, erkeklerin bakış açısını ve toplumsal hâkimiyetini pekiştirici bir araç olarak işlev görmüştür. Erkek karakterler genellikle koruyucu, karar verici ve güçlü figürler olarak kurgulanırken, kadın karakterler daha çok anne, eş ya da mağdur rollerinde, ikincil bir konumda temsil edilmiştir. Toplumun ataerkil yapısı, kadınları pasif, boyun eğen ve destekleyici bireyler olarak betimleyen bu sinema anlayışını desteklemiştir. Bununla birlikte, bu dönemde yalnızca dört film kadınların bireysel ve siyasal gelişimlerini ele almış olup, bu filmler de çoğunlukla Sovyet propagandasının etkisi altında şekillenmiştir. Sovyetler Birliği'nin kadınların özgürleşmesi temasını sinema aracılığıyla öne çıkardığı bu süreç, Azerbaycan'ın bağımsızlık sonrasında daha muhafazakâr bir perspektife yönelmesiyle sona ermiştir. Bu bağlamda, Azerbaycan sinemasında cinsiyet rolleri, toplumsal dönüşümlere paralel olarak biçimlenmiş ve ataerkil normların güçlü birer yansıması olarak varlığını korumuştur.⁹⁰¹ 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan sineması, sosyal hayatı yansıtan önemli bir unsur olarak öne çıkmıştır. Çekilen kısa filmler, Bakü'nün günlük yaşamını ve ekonomik faaliyetlerini belgeleyerek dönemin toplumsal yapısını ortaya koymuştur. Sinema, yalnızca bir eğlence aracı olmanın ötesine geçerek toplumsal dönüşümlerin ve modernleşmenin bir aynası haline gelmiş, aynı zamanda insanları bir araya getiren kültürel bir platform oluşturmuştur. Bu bağlamda Azerbaycan sineması, sanat olgusunun yanı sıra toplumsal hafızayı kayıt altına alan değerli bir araç olarak varlığını güçlendirmiştir.

İlgili zaman diliminde Kuzey Azerbaycan'da sinema, henüz gelişme aşamasında olan bir sanat dalı olarak öne çıkmıştır. Dönemin toplumsal dinamikleri dikkate alındığında, sinemanın şehirleşme, modernleşme ve kültürel dönüşümler gibi süreçlerin bir yansıması olarak şekillendiği görülmüştür. Kuzey Azerbaycan'daki siyasal ve sosyal çalkantılar, sinemanın ele aldığı temaları büyük ölçüde biçimlendiren temel unsurlar arasında yer almıştır; özellikle toplumsal sorunlar ve kimlik arayışları üzerinde durulmuştur. Bu çerçevede, sinema yalnızca bir eğlence aracı olmanın ötesinde, toplumsal dönüşümlerin belgelenmesi ve aktarılması açısından güçlü bir platform sunma işlevi üstlenmiştir.

4.6. Müze

Müzeler, toplumların kültürel mirasını koruyan, sergileyen ve geleceğe aktaran önemli kurumlardır. Bu işlevleri sayesinde, geçmişi anlamlandırarak günümüzü açıklamaya ve

⁹⁰¹ Zümrüd Jalilova, "Traditional Gender Roles Enacted by Men and Women in Azerbaijani Cinema", *Contemporary Southeastern Europe*, 2020, 7(2), 81-83.

geleceği şekillendirmeye yönelik bir köprü oluşturur. Toplumsal belleğin taşıyıcısı konumunda olan müzeler, yalnızca sergileme alanları değil, aynı zamanda eğitim ve araştırma merkezleridir. Müzeler yalnızca geçmişin değil, aynı zamanda geleceğin inşasına katkıda bulunan çok yönlü ve dinamik eğitim ortamları olarak varlık göstermektedir.⁹⁰² Müzeler, geçmiş medeniyetlere ait eserleri sergileyerek kültürel mirası korur ve bu eserler aracılığıyla toplumların tarihini, sanatını, inançlarını ve yaşam biçimlerini ziyaretçilerine aktarır. Örneğin, tarihsel müzelerde sergilenen silahlar, heykeller ve taş yapılar, bir dönemin toplumsal yapısını ve kültürel özelliklerini gözler önüne serer. Doğa tarihini ve bilimi konu alan müzeler ise, evrimsel süreçler ve teknolojik ilerlemelerin izlerini taşıyan fosil örnekleri ve icatlar ile insanlık tarihine dair bilgiyi genişletir. Müzeler, eğitim ve araştırma amacı güderken, aynı zamanda halkın kültürel bilincini artırarak, geleneklerin ve kimliklerin korunmasına katkı sağlar.⁹⁰³ Bu yönüyle müzeler, sadece geçmişin izlerini saklamakla kalmaz, toplumların tarihsel bağlarını güçlendirir ve gelecek nesillere kültürel mirası aktarma görevini üstlenir. Bu bağlamda Kuzey Azerbaycan'da da müzeler kültürel hayatı yansıtmaya açısından önemlidir.

19. yüzyıldan itibaren Azerbaycan'da saraylar, camiler ve diğer önemli yapılar, nadide halılar, resim sanatı eserleri ve süs eşyalarıyla zengin bir şekilde donatılmıştır. Ancak, bu kültürel varlıkların büyük bir kısmı zamanla ülke dışına taşınmıştır. O dönemde müze kurumlarının bulunmaması, bu tür kültürel mirasın korunmasında ciddi zorluklara neden olmuştur. 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan'ın araştırılması yönünde bazı keşifler gerçekleştirilmiş, ancak bulunan eserler özel koleksiyonlarda ve yabancı müzelerde toplanmıştır. O dönemde Azerbaycan'da müze kurulmasına yönelik girişimler ağırlıklı olarak öğretmenler ve aydınlar tarafından gündeme getirilmiştir. İlk bölgesel müzelerden biri, 1890'lı yıllarda Celil Mehmetkuluzade tarafından kurulmuş ve burada tarih, etnografya ve eğitim materyalleri sergilenmiştir. 20. yüzyılın başlarında Bakü'de pedagojik amaçlı müzeler kurulmuş ve bu müzeler, eğitim sürecinde görsel araçlar olarak kullanılmıştır. Tanınmış eğitimci Hasan Bey Zerdabi, halk uygulamalı sanatları müzesinin kurulması fikrini öne sürmüştür. İlk resmî devlet müzesi olan İstiklal Müzesi ise 1919 yılında açılmış ve Azerbaycan'ın kültürel mirasının araştırılması yönünde önemli çalışmalar yürütmüştür.⁹⁰⁴ 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da müzecilik, İstiklal Müzesi'nin kurulmasıyla önemli bir

⁹⁰² Ezgi Özdemir, *Kent Kimliğini Yansıtmada Müzelerin Rolü: Selanik Müzelerinden Örnekler*, (yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Müze Yönetimi Bilim Dalı, 2019): 19-26.

⁹⁰³ Ahmed Yasmin, Alaa Hanan, and Muhammed Zizo, "Museum: Historical Importance." *INOSR Arts and Management* 3, no. 1 (2017): 1-3.

⁹⁰⁴ Adilxan Hüseynəli oğlu Bayramov, *Sənət, Sənət Məbədləri, Sənət Fədailəri* (Vətənoğlu, NPŞ MMC, 2015), 36-38.

dönüm noktası yaşamıştır. Bu müze, Müze, kılıç, el yazmaları ve halk sanatına dair birçok eseri bir araya getirerek millî kültürel mirası koruma çabası içinde olmuştur. Ancak, 1920 yılında Sovyet yönetiminin kurulmasıyla müze kapatılmış; yine de bu kısa süreli faaliyet, Azerbaycan'daki müzecilik anlayışının temellerini atmıştır.⁹⁰⁵

Azerbaycan'da 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında müzelerin olmaması, ülkedeki tarihî ve kültürel mirasın korunamamasına ve bu eserlerin yabancı koleksiyonlara veya müzelere taşınmasına yol açmıştır. Bu durum, kültürel değerlerin korunması konusunda kurumsal bir altyapının eksikliğini göstermektedir. Müze ve arşiv sisteminin bulunmayışı, tarihî eserlerin ülkede kalmasını ve düzenli bir şekilde korunmasını imkânsız kılmıştır. Aynı zamanda, halk ve yönetim kademelerindeki farkındalık eksikliği, bu eserlerin millî kimlik ve kültürel miras açısından taşıdığı değerin yeterince anlaşılamadığını ortaya koymaktadır. Bu eksiklikler, Azerbaycan'ın kültürel mirasının önemli bir kısmının kaybına yol açsa da, sonraki dönemde müzelerin kurulması ve tarihî eserlerin korunmasına yönelik adımlar bu kaybı telafi etmeye çalışmıştır.

Azerbaycan'ın kültürel mirasının korunması konusunda o dönemdeki altyapı ve stratejilerin yetersizliği, Çarlık Rusya'nın etkisiyle doğrudan ilişkilidir. Rusya, bölgedeki yerel kültürel ve tarihî değerlere yeterince önem vermemiş, daha ziyade kendi emperyal çıkarlarını gözeterek bir yönetim anlayışı benimsemiştir. Bu durum, Azerbaycan'ın kültürel mirasının sistematik bir şekilde korunmasını engellemiş ve bu eserlerin yurt dışına taşınmasına ya da kaybolmasına neden olmuştur. Rusya'nın dünya çapında ünlü müzelerinden biri olan Ermitaj Müzesi'nde Azerbaycan'da metalle işlenmiş sanat eserlerinin yanı sıra, birçok özgün şekilli ve süslemeli ev eşyası da sergilenmektedir. Müzenin salonlarında, en eski dönemlerden 20. yüzyılın başlarına kadar Azerbaycanlı ustalar tarafından hazırlanmış kuyumculuk ürünleri, seramik kaplar, taş ve ahşap üzerine oyulmuş sanat eserleri ile farklı dokuma örnekleri bulunmaktadır. Zamanında Karabağ'ın Hocalı köyünde yapılan kazılarda bulunan, 3 bin yıllık tarihe sahip kuyumculuk eserleri, özgün formlarıyla ziyaretçilerin ilgisini çekmektedir. Tebriz ve Şirvan'da dokunmuş eşsiz Azerbaycan halıları, müzenin en değerli parçalarındandır. Kuba'nın Pirabadıl, Şamahı'nın Meraza köyünde dokunmuş halılar, renkleri ve zengin süslemeleriyle göz kamaştırmaktadır. Şamahı halılarının üzerinde 1881-1885 yıllarında dokunduklarını belirten yazılar bulunmaktadır. Bunun yanı sıra, Ermitaj'da ünlü Azerbaycanlı şair Nizami Gencevî'nin *Hamse* adlı eserinin 1430'larda yazılmış nadir bir nüshası muhafaza

⁹⁰⁵ Bayramov, *Sənət, Sənət Məbədləri, Sənət Fədəiləri*, 37-38.

edilmektedir.⁹⁰⁶ Ermitaj Müzesi'nde sergilenen Azərbaycan sanat eserleri ve özellikle Azərbaycan halıları, Rusya'nın Azərbaycan kültürünə ve sanatına büyük bir ilgi ve dəğər verdiğini göstərməkdədir. 1764 yılında Rus Çaricesi II. Katerina'nın Batı Avrupalı ressamların eserlərinin yanı sıra Azərbaycan'ın da kültürel mirasını müzeye katması, Rusya'nın Azərbaycan'ın kültürünü sahiplənməsi anlamına gəlməkdədir. Azərbaycan'dan getirilən sanat eserləri, halılar və diğər kültürel öğələrin sergilənməsi, bu mirasın bir bakıma Rusya'nın kültürel zənginliğı olaraq lanse ediləsi, Azərbaycan'ın kültürel birikiminin Rusya tərəfindən sahiplənilədiğini açıqça göstərməkdədir.

Azərbaycan'da müze kurma süreci, 20. yüzylın başlarından itibaren toplumsal ve siyasî olaylarla doğrudan ilişkili olaraq gelişmiştir. İnsanlar tərəfindən yaratılan taş, metal, deri, ağaç, seramik gibi eşyaların birikmesi ve saklanması gerekliliğı, bireysel koleksiyonların ve daha sonra müzələrin oluşmasına zəmin hazırlamıştır. Azərbaycan, dünya sanat ve endüstri merkezlerinden biri olmasına rağmen bu süreç daha geç başlamış olsa da, artık ülke çapında farklı tarihsel dönemlere ait millî örnekler sergilerde, koleksiyonlarda ve müzelerde tanıtılmaktadır. Halıcılıkla birlikte Azərbaycan'da 40 farklı zanaat dalında faaliyet gösteren kişiler vardı. Bu zanaatkârlar, özellikle tarımda kullanılan bel, yaba, kürek gibi aletlerin yanı sıra ev eşyaları gibi mobilya ve kaşık gibi objeler de üretmişlerdir. Bu yaratıcı faaliyetler, Azərbaycan'da müze kurma sürecinin temellerini atmıştır. Azərbaycan'daki müzeler, içerik, form ve organizasyon açısından tarihsel olarak dört ana döneme ayrılabilir: Birinci aşama 1896-1950, ikinci aşama 1951-1968, üçüncü aşama 1969-1991 ve dördüncü aşama ise 1992-2010 yıllarını kapsamaktadır.⁹⁰⁷

Azərbaycan, zəngin tarihî ve kültürel mirasıyla, müzecilik faaliyetleri için güçlü bir potansiyele sahiptir. Bölgedeki halk, yüzylar boyunca çeşitli zanaat dallarında faaliyet göstererek taş, metal, deri, ağaç ve seramik gibi materyallerle eserler yaratmıştır. Bu durum, Azərbaycan halkının yaratıcı ve üretken bir toplum olduğunu göstermektedir. Müze ve müzecilik faaliyetlərinin daha erken başlamış olması beklenebilir, çünkü tarihsel birikim ve zanaatkârlar bu tür koleksiyonlara zəmin hazırlamıştır. Ancak, Azərbaycan'da müzeciliğın gelişimi, toplumsal ve siyasî faktörlerle şekillenmiş, sürecin hızlanması belirli dönemlerde gerçekleşmiştir. Zanaatkârlar ve tarihsel eserlərin korunması ihtiyacı, müzeciliğın temellerini atmış, bu da Azərbaycan'ın kültürel değərlerini günümüze taşımada önemli bir rol oynamıştır.

⁹⁰⁶ "Dünənimizi Sabaha Bağlayan "Körpü"lər - Muzeylər": metodik vəsait, tərt. A. Əliyeva, S. Əhmədova; red. S. Məlikzadə; ix. red. və burax. məsul Ş. Qəmbərova; F. Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası (Bakı, 2017), 7-8.

⁹⁰⁷ Sabir Əmirxanov, "Azərbaycanda Muzeyşünaslığın Aktual Problemləri" (Biznes Universitetinin Nəşriyyatı, Bakı, 2011): 75-80.

BEŞİNCİ BÖLÜM

KUZEY AZERBAIJAN'DA SOSYAL HAYAT (1828-1905)

5.1. Sosyal Hayatın Tanımı ve Kapsamı, Sosyal Hayatın Toplumsal Önemi

Sosyal hayatın toplumsal önemi, bireylerin birbirleriyle olan bağlarını güçlendirerek toplumsal uyumu sağlama sürecinde belirgin hale gelir. Sosyal ilişkiler, toplumsal kurumların işleyişine doğrudan etki eder ve bu kurumlar, toplumun normatif yapısının ve değerler sisteminin korunmasında merkezî bir rol oynar.⁹⁰⁸ Özellikle aile, arkadaş grupları, meslekî ağlar gibi birincil gruplar, bireylerin sosyal kimliklerinin oluşumunda etkili olup sosyal dayanışmayı güçlendiren temel dinamikler arasında sayılmaktadır.⁹⁰⁹ Sosyal hayatın yapısı ve işlevleri, toplumsal değişimlerle birlikte evrilmekte; günümüzde ise dijital etkileşimlerin ve küreselleşmenin etkisiyle yeniden şekillenmektedir.

Sosyal hayat, genellikle toplumu oluşturan bireylerin hayatlarını sürdürebilmek için izledikleri kolaylaştırıcı davranışlar ve roller bütünü olarak tanımlanır. Bireylerin topluluk içinde kurduğu sosyal ilişkiler, bu ilişkiler yoluyla oluşan etkileşimler ve toplum içinde sahip oldukları sosyal roller ile şekillenen yaşam alanıdır. Bireyler arası ilişkilerin yapısı ve niteliği, toplumun temel unsurlarından biri olarak görülmekte ve bireylerin kimlik oluşumunda, değer algılarında, sosyal rollerinde önemli bir rol oynamaktadır.⁹¹⁰ Bunun yansıması, sosyal hayat, sadece bireysel ilişkiler ve etkileşimlerden ibaret olmayıp, aynı zamanda toplumun genel değer yargılarını, normlarını ve davranış kalıplarını da içine alır. Bu nedenle sosyal hayat, bireylerin yaşamında olduğu kadar toplumsal düzenin devamlılığı açısından da büyük önem

⁹⁰⁸ Zygmunt Bauman, *Liquid Modernity* (Cambridge: Polity Press, 2000): 4.

⁹⁰⁹ Ulrich Beck, *Risk Society: Towards a New Modernity*, trans. Mark Ritter (London: SAGE Publications, 1992): 88.

⁹¹⁰ Anthony Giddens, *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age* (Stanford: Stanford University Press, 1991): 32–33.

taşımaktadır.⁹¹¹

Toplum ile medeniyet, birbirlerini sürekli olarak etkileyen iki unsurdur. Medeniyet, toplumun bir ürünü olup, düzenlemeye çalıştığı en önemli alanlardan biri sosyal hayattır. Sosyal yaşam, medeniyetin pek çok unsurunu yansıtır.⁹¹² Weber’e göre, toplumsal eylem, bireylerin diğer insanlarla olan ilişkilerini ve bu ilişkilerde sergiledikleri anlamlı davranışları ifade eder. Bu kavram, Weber’in sosyolojisinin merkezinde yer alır, çünkü ona göre toplumu ve sosyal hayatı anlamanın yolu bireylerin bu anlamlı eylemlerini analiz etmekten geçer. Yani, bir eylemin toplumsal eylem sayılabilmesi için, bu eylemin diğer insanları dikkate alarak yapılması ve diğer insanların davranışlarının da eylem üzerinde etkili olması gerekir. Toplumsal eylem rastgele veya anlamsız bir davranış değildir; belirli bir anlamı olan ve bir amaca yönelik eylemdir. Eylemde bulunan kişi, neden bu eylemi gerçekleştirdiğinin bilincindedir. Weber, toplumsal eylemin öznel olduğunu da vurgular. Bireyler, kendi dünyalarında belirli bir anlam yüklü olan eylemler gerçekleştirir ve bu anlam kişiden kişiye farklılık gösterebilir. Her bireyin toplumsal eylemi, onun algılayış biçimine göre şekillenir. Weber’in toplumsal eylem anlayışı, bireylerin toplumsal yaşamın aktif ve anlam yaratan özneleri olduğu fikrine dayanır. Bu teori, sosyal bilimlerde “anlamaya yönelik sosyoloji” (verstehende Soziologie) olarak bilinen bir yaklaşımı geliştirir. Toplamları anlamak için bireylerin eylemlerine anlam kazandırma süreçlerinin incelenmesi gerektiğini savunur.⁹¹³

Sosyal hayat, sadece bireylerin birbirleriyle olan ilişkilerini değil, aynı zamanda bireylerin devletle, toplumsal kurumlarla ve kültürel normlarla olan ilişkilerini de kapsar. Bu çerçevede sosyal hayat, bir toplumun kültürel, ekonomik, politik ve dinî unsurlarıyla şekillenir ve bireylerin günlük yaşam pratiklerine etki eder.⁹¹⁴ Sosyal hayata değinmek, o bölgedeki bireylerin geçmişteki kültürel, ekonomik, politik ve dinî dinamiklerini anlamamıza yardımcı olur; bu da toplumsal yapının evrimini ve bireyler arası ilişkileri daha iyi kavramamızı sağlar. Dolayısıyla, sosyal hayatı incelemek, geçmiş tarihî değerlendirmenin yanı sıra, o bölgedeki sosyal değişimlerin ve toplumsal normların nasıl geliştiğini anlamak açısından da büyük bir öneme sahiptir.

Sosyal hayatın bir diğer boyutu ise toplumsal kurumlardır. Eğitim, din, ekonomi ve siyaset

⁹¹¹ Émile Durkheim, *The Division of Labor in Society* (1893; New York: Free Press, 1997), trans. George Simpson, 60–70.

⁹¹² *İslam Tarihi ve Medeniyeti*, ed. Nesimi Yazıcı ve Nusret Çam (Ankara: Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları, 2009), 153.

⁹¹³ Max Weber, *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*, ed. Guenther Roth and Claus Wittich (Berkeley: University of California Press, 1978): 4–22.

⁹¹⁴ Anthony Giddens, *Sociology*, 7th ed. (Cambridge: Polity Press, 2009): 126–134.

gibi toplumsal kurumlar, bireylerin sosyal çevreleriyle kurduğu ilişkileri şekillendirir. Bu kurumlar, bir toplumun norm ve değerlerini koruyan ve ileten yapılar olarak işlev görür. Talcott Parsons'ın sosyal hayatın dinamiklerini analiz etmesi, bireylerin toplumsal etkileşimlerini ve bu etkileşimlerin sosyal sistemlerde nasıl organize olduğunu anlamada önemli bir çerçeve sunar. Sosyal hayat, bireylerin birbirleriyle olan ilişkileri ve bu ilişkilerin toplumsal normlar ve değerlerle şekillendiği bir alan olarak görülebilir. Eylem yönelimleri olan enstrümantasyonel, ifade edici ve ahlakî türler, bireylerin sosyal hayat içerisindeki rollerini ve bu rollerin nasıl etkileşimde bulunduğunu açıklar. İş bölümü, sosyal hayatın işleyişini belirleyen temel bir unsur olarak, bireylerin sosyal ağlar içinde nasıl etkileşimde bulunduğunu ve toplumsal hedeflere ulaşmak için birbirlerine nasıl bağımlı olduklarını gösterir. Bu bağlamda, sosyal sistemin istikrarı için gereken düzenleyici mekanizmalar, toplumsal ilişkilerin sürdürülebilirliği için kritiktir. Mülkiyet ve hakların belirlenmesi, sosyal hayatta değişim süreçlerinin düzenli ve istikrarlı bir şekilde işlemesi için gereklidir ve bu durum, bireylerin sosyal hayattaki rollerini ve ilişkilerini daha anlamlı hale getirir.⁹¹⁵ Bu açıdan bakıldığında, 19. yüzyılda Kuzey Azerbaycan'daki sosyal yaşam, bireylerin toplumsal etkileşimleri, normları ve değerleri doğrultusunda biçimlenen çok yönlü bir yapıyı yansıtmaktadır. Sosyal hayat, bireylerin kendi aralarındaki ilişkilerinin yanı sıra, aile, komşuluk ve topluluk gibi sosyal yapıların dinamikleriyle de iç içe geçmiş bir şekilde işler. Bu nedenle, sosyal hayatın tanımı ve bileşenleri üzerinde durduktan sonra, Kuzey Azerbaycan'da o dönemde sosyal hayata dair daha kapsamlı bir analiz yapmak önemlidir.

Kuzey Azerbaycan'da 19. yüzyıldaki sosyal hayata odaklanmak, toplumun dinamiklerini, dönemin atmosferini, halkın geleneklerini ve günlük yaşamlarını anlamak açısından kritik bir öneme sahiptir. 19. yüzyılda bu bölgede sosyal yaşam, ekonomik koşullar, eğitim, aile yapıları ve sosyal sınıfların etkisi gibi faktörlerle şekillenmiştir. Özellikle geleneksel değerler, bireylerin toplumsal rollerini ve davranışlarını belirlemiş, aile ve komşuluk ilişkileri güçlü bir biçimde sürdürülmüştür. Bu bağlamda dönemin atmosferi, sosyal yaşamın biçimlenmesinde belirleyici bir etkiye sahip olmuştur. Özellikle, sosyal değişim süreçleri, Rusya'nın bölgede oynadığı rol ve modernleşme girişimleri, halkın günlük hayatında önemli dönüşümlere neden olmuştur. Bu süreçler, sosyal yapının dinamiklerini doğrudan etkileyerek bireylerin toplumsal rollerini yeniden tanımlamalarına zemin hazırlamıştır. 19. yüzyılda Kuzey Azerbaycan'daki sosyal yaşamı incelemek, sadece tarihî bir bakış açısı kazandırmakla kalmaz; aynı zamanda bu dönemin sosyal dinamiklerinin günümüze uzanan etkilerini kavramamızı sağlar. Bu

⁹¹⁵ Talcott Parsons, *The Social System* (London: Routledge, 1991): 45–48.

nedenle, sosyal hayatın incelenmesi, bölgenin tarihsel ve kültürel mirasının daha iyi anlaşılmasını sağlar.

Talcott Parsons'un sosyal sistem konusundaki açıklamaları, sosyal hayatın önemini anlamamız açısından son derece değerlidir. Sosyal sistem, bireylerin eylem süreçlerinin birbirine bağımlı olduğu bir yapı olarak tanımlanır. Bu durum, bir toplumun sosyal yaşamını incelemek için temel bir çerçeve sunar. Söz konusu dönemde Kuzey Azerbaycan'daki sosyal hayatı ele alırken, Parsons'un teorileri üzerinden bir analiz yapmamız, o dönemin toplumsal yapısını ve dinamiklerini anlamamıza yardımcı olacaktır. Parsons'a göre, sosyal sistemler bir eylem sistemidir ve bireylerin etkileşimleri, bu sistemin temel yapı taşlarını oluşturur. Her birey, kendi motivasyonları ve eylemleri doğrultusunda diğer bireylerle etkileşimde bulunur. Bu etkileşimler, sosyal yapının temel dinamiklerini oluşturur ve bir toplumun kültürel, sosyal ve ekonomik durumunu şekillendirir. Dolayısıyla, sosyal hayat, sadece bireylerin bir arada bulunmasından ibaret değildir; aynı zamanda bu bireyler arasındaki ilişkilerin ve etkileşimlerin bir toplamıdır. Bir toplumun sosyal hayatını analiz etmek, o dönemdeki sosyal normları, değerleri ve bireyler arası etkileşimleri anlamak açısından kritik bir öneme sahiptir. Parsons, sosyal sistemlerde motivasyonel süreçlerin her zaman bireysel aktörlerde gerçekleştiğini belirtir. Bu durum, toplumsal dinamiklerin anlaşılmasında motivasyonun rolünü vurgular. Örneğin, Kuzey Azerbaycan'da 19. yüzyılda bireylerin sosyal hayatları, sadece kişisel ihtiyaçların karşılanması değil, aynı zamanda toplumsal normlara uygun bir şekilde hareket etme gerekliliğiyle de şekillenmiştir. Sosyal sistemler içinde yer alan bireylerin motivasyonları, toplumun genel yapısını etkileyen önemli faktörlerdir. Sosyal hayatı ele alırken, bireylerin motivasyonları arasındaki tutarlılıkları ve bu tutarlılıkların toplumsal etkileşimlerde nasıl tezahür ettiğini incelemek önemlidir. Bu, toplumun sosyal yapısına ışık tutarken, aynı zamanda bireylerin sosyal sistem içindeki rollerini ve bu rollerin nasıl geliştiğini anlamamıza olanak tanır. Sosyal hayatın dinamiklerini kavrayabilmek için yapısal analizin önemi de göz ardı edilemez. Parsons, yapısal analiz olmadan dinamik kavramsallaştırmaya başlamakta zorluk çekileceğini belirtir. Bu bağlamda, Kuzey Azerbaycan'daki sosyal yaşamı ele alırken, o dönemin toplumsal yapılarını incelemek, bireylerin motivasyonel süreçlerini anlamada kritik bir adım olacaktır. Bu analiz, sosyal sistemin dinamiklerini ve bireyler arası etkileşimlerin sonuçlarını ortaya koyar.⁹¹⁶

Bilindiği üzere 1828 Türkmençay Antlaşması⁹¹⁷ ile Azerbaycan kuzey ve güney olarak ikiye

⁹¹⁶ Parsons, *The Social System*, 138-141.

⁹¹⁷ Antlaşmanın maddeleri ve sonuçları için bkz. Yeşilot, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", 187-199.

bölünmüştür. Güneyi İran, kuzeyi Çarlık Rusya yönetiminde kalmıştır. Bu durum, Kuzey Azerbaycan'ın sosyo-ekonomik yapısında Rusya'nın doğrudan etkili olmasına yol açmıştır. Kuzey Çarlık Rusya'sının Kuzey Azerbaycan üzerinde gerçekleştirdiği politikalar, Azerbaycan halkının kimliği ve varlığı için ciddi tehditler barındıran baskı ve asimilasyon çabalarını içermiştir. Bu dönemde ortaya çıkan toplumsal ve ekonomik sorunlar, halkın yaşam koşullarını derinden etkilemiştir. Rusya'nın askerî müdahaleleri ve uyguladığı şiddet, bölgede ağır yaralar açarak toplumsal yapıyı ciddi biçimde sarsmıştır. Rusya'nın 19. yüzyılda Kuzey Azerbaycan'ı işgali, bölgedeki sosyal hayatı köklü bir şekilde dönüştürmüştür. İşgal, yerel otoritelerin gücünü zayıflatırken, aydınların yeni sosyal sınıflar oluşturarak eğitim ve kültürel alanda değişim taleplerini dile getirmelerine olanak sağlamıştır. Din ve laik düşünceler arasında yaşanan çatışma, toplumsal normların sorgulanmasına ve yeni bir sosyal bilinçlenmeye yol açmıştır. Bu süreç, Azerbaycan'da ulusal kimlik arayışını güçlendirerek, halkın bağımsızlık mücadelesine aktif katılımını teşvik etmiştir.⁹¹⁸

Bu bölümde, Kuzey Azerbaycan'daki sosyal hayatın farklı yönleri incelenmiştir. Evlilik, mimarî, folklor, müzik ve tiyatro gibi temel konular ele alınarak, bu unsurların toplum üzerindeki etkileri değerlendirilmiştir. Özellikle 19. yüzyılda Rusya'nın bölgeyi işgali, sosyal ve kültürel yapıda önemli değişimlere yol açarak geleneksel yaşam biçimlerini etkilemiştir. Bu çerçevede, Kuzey Azerbaycan'ın sosyal yaşamının nasıl bir dönüşüm geçirdiği, Rusya'nın etkisi dikkate alınarak analiz edilmiştir. Kuzey Azerbaycan'daki 19. yüzyıl sosyal hayatının dönüşümünü anlamak için, Max Weber'in toplumsal eylem anlayışı ve Talcott Parsons'un sosyal sistem teorileri, birer teorik çerçeve sunarak bu dönüşümün derinliklerine inmeyi mümkün kılmaktadır. Weber, toplumsal eylemin, bireylerin sosyal etkileşimlerinden ve bu etkileşimler aracılığıyla ortaya çıkan anlamlı davranışlardan şekillendiğini vurgulamaktadır; bu, bireylerin toplumsal normlar ve değerlerle etkileşimde bulunarak, onları içselleştirip toplumsal rollerini yeniden inşa etmelerine olanak tanır. 19. yüzyılda Kuzey Azerbaycan, Rusya'nın egemenliği altında toplumsal yapıların hızla değiştiği bir dönemden geçerken, bu dönüşüm, bireylerin toplumsal kimliklerinin yeniden şekillenmesi sürecini gözler önüne sermektedir. Özellikle Rusya'nın hegemonik etkisi, Azerbaycan halkının toplumsal normlarla uyum içinde yeni roller üstlenmelerine neden olmuş, böylece Weber'in kavramsal çerçevesi, bölgedeki bireylerin toplumsal eylemlerine dair anlamlı bir açıklama sunmaktadır. Weber'in bu bakış açısı, toplumsal eylemi yalnızca bireysel değil, aynı zamanda kolektif bir anlam

⁹¹⁸ Ceyhun Məmmədov, "19. Yüzyılın İlk Yarısında Azerbaycan Aydınlarının Devlet-Din İlişkileri Üzerine Görüşleri ve Laiklik Eğilimleri", Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 10 (4) 2023, s.57-61

yaratma süreci olarak tanımlayarak, Kuzey Azerbaycan'daki toplumsal dönüşümün dinamiklerini daha derinlemesine kavramamıza yardımcı olur. Aynı zamanda, Parsons'un sosyal sistem anlayışı, bireylerin etkileşimlerinin, birbirine bağımlı bir yapıyı oluşturduğunu ve bu etkileşimlerin, toplumun sosyal yapısının temel taşlarını oluşturduğunu ileri sürer; bu bağlamda, Kuzey Azerbaycan'da sosyal hayatın şekillenmesi, toplumsal kurumlarla (aile, din, ekonomi) etkileşen bireylerin eylemlerinin bir yansıması olarak incelenebilir. Parsons'a göre, toplumsal sistemin dinamikleri, yalnızca bireylerin bireysel eylemleriyle değil, aynı zamanda bu eylemlerin kolektif düzeydeki organizasyonu ile belirlenir; bu, Azerbaycan'daki 19. yüzyıl sosyal yapısının, ekonomik koşullar, eğitim ve aile yapılarındaki değişimlere nasıl uyum sağladığını anlamamızı sağlar. Ayrıca, Rusya'nın askerî müdahalesi ve kültürel baskıları, toplumsal değerlerin değişimine yol açarken, bireylerin sosyal sistem içindeki rollerini yeniden şekillendirmeleri için bir katalizör işlevi görmüştür. Bu bağlamda, sosyal yaşamda gözlemlenen değişim, hem bireysel düzeydeki kimlik arayışlarını hem de toplumsal yapının istikrarını sürdürme yönündeki adaptasyon süreçlerini içermektedir. Sonuç olarak, Kuzey Azerbaycan'daki sosyal hayatın dönüşümünü anlamak, yalnızca toplumsal değerlerin değişimiyle değil, aynı zamanda bu değerlerin toplumsal yapılar içindeki karşılıkları ve bireylerin bu yapılarla etkileşiminin evrimiyle de doğrudan ilişkilidir. Bu dönüşüm, sosyal hayatın dinamiklerini ve toplumun tarihsel evrimini açıklığa kavuşturarak, bölgenin toplumsal yapısını daha derinlemesine anlamamıza olanak tanımaktadır.

5.2. Evlilik

Aile hayatının kurulması için atılan ilk adım evlilik kurumudur. Toplumsal hayatın çekirdeğini aile oluşturmaktadır. Aile kurmak için bu olgunun gerçekleşmesi gerekmektedir. Aile birliğini oluşturan evlenme, bir toplumun değer yargılarını, kültürel değerlerini, sosyal ve ekonomik yapısını yansıtır. Nitekim bu uygulama gelenekleri yansıtan birtakım uygulamalar doğrultusunda gerçekleştirilir. Azerbaycan halkı, 19. yüzyılda Çarlık iktidarının yönetimi altında olsalar da bu geleneksel adetlerini unutmamışlar ve değer yargılarını kaybetmemişlerdir.

Azerbaycan'da geleneksel evlenme şekli kız beğenme, kızı ailesinden isteme, nişanlama ve düğün yapma şeklinde olmuştur.⁹¹⁹ İlk aşama olan kız beğenmede birtakım şartlar göz önünde

⁹¹⁹ Bir diğer evlenme şekli beşik kертmesi veya diğer adıyla göbek kesmedir. Aileler veya yakın akrabalar çocuklarını bebeklikten itibaren birbiri ile nişanlı olarak sayıyorlardı. Çocuklar yetkinlik çağına gelince nişanlanıyordu. Bu gelenek sadece Azerbaycan'da değil diğer Türk halklarında da mevcut olmuştur. Fakat

bulundurulurdu. Gelin adayı olarak seçilen kızın annesinin kimliğine, kişiliğine ayrı bir önem gösterilirdi. Çünkü gelin adayının kişiliğinin ve ahlakının annesi ile benzer olduğuna inanılmıştır. Bunun yanı sıra kızın güzelliği, sadeliği, marifeti, zekâsı ve buna benzer nitelikleri de göz önüne alınır. Oğlanın annesi, halası veya yakın akrabaları gelin adayı kızı düğünlerde, cenazelerde, bayramlarda, hamamlarda vb. görüp beğendikten sonra oğlanın annesi, kocasına kızın kimlerden olduğunu, ailelerine uygun olup olmadığını, kimin kızı olduğunu öğrenmesini isterdi.⁹²⁰ Kız bakma olarak adlandırılan bu gelenekte, gelin adayı belirlendikten sonra kız istemeye gidilirdi. Buna dünürçülük de denir. Önce kızın ailesine haber gönderilir ve rıza alındıktan sonra kız istemeye gidilirdi. Damat adayının annesi, babası ve aile büyükleri bu görevi yaparlardı. Aile büyükleri kız evine vardığında kendileri ve oğulları hakkında bilgi verirlerdi. Kız tarafı yeterince düşündükten sonra olumlu veya olumsuz kararlarını bildirirlerdi. Olumlu cevap alındığı takdirde damat tarafı kıymetli hediyelerle ‘söz kesme’ veya ‘nişanlanma’ adı verilen uygulama için tekrar kız tarafının evine giderek söz veya nişan yüzüğü takıldıktan sonra çiftleri sözleşmiş olurlardı. Sonra kız ve erkek tarafları düğün gününü kararlaştırırlardı.⁹²¹ Nişanla düğün arasındaki zaman diliminde ‘ayak açtı’ olarak adlandırılan bir gelenek var. Buna göre kız tarafı, oğlan tarafını misafir olarak çağırır ve çeşitli ikramlarda bulunur. Oğlan, kız evine hediyeleri ile birlikte gitmelidir. Bundan sonra damat, birtakım kurallara uyarak⁹²² artık kız evine çekinmeden gidip gelebilir. Fakat gelin adayı için ayakaçtı töreni yapılmıyordu. Çünkü onun damat evine gitmesi uygun görülmemiştir.⁹²³

Kına gecesi düğünden hemen önce yapılan uygulamadır (Resim 14 ve Resim 15). Bu tören bir nevi kız düğünü demektir ve gelinin baba evinde geçirdiği son gününün kutlanması anlamına gelmektedir. Bu törenden sonra gelin baba evini terk ederek düğünden sonra kocasının evine

günümüzde bu gelenek ortadan kaldırılmıştır. Bkz. Şehla Nuruşade, “Halkın Milli Manevi Değeri Olarak Azerbaycanlıların Geleneksel Düğün Töreni”, *Kültür Evreni*, sy. 35 (2018): 68.

⁹²⁰ Teymur Bünyadov, *Azerbaycan Etnografyası*, 3 cildde 2. cild (Bakı: Şərq-Qərb, 2007), 376-377.

⁹²¹ Asef Orucov, “Evlenme Gelenekleri: Palu ve Nahçıvan Yöresi Üzerine Bir Araştırma”, *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Uluslararası Palu Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, (Elazığ: 2018), 3; Hülya Tezcan ve Nigar Calalzade, “Azerbeycan’da Düğün Geleneği ve Gelinlik Modası”, *International Social Sciences Studies Journals*, c. 7, sy. 86 (2021): 3375-3376; Bu gelenek Anadolu’da var olmuştur. Özellikle Doğu Anadolu’da yaygın olarak görülen bu gelenek günümüzde azalmış olsa da hala devam etmektedir. Bkz. Ali Yakıcı, “Anadolu Düğün Geleneğinin Sosyal Hayata, Sanata ve Edebiyata Etkisine Dair”, *Milli Folklor*, c. 2, sy. 13 (1992): 29.

⁹²² Büyüklerin yanında nişanlı ile konuşmaması, gece orda kalamaması gibi.

⁹²³ Ramil Rüstəmov, “Zəncan və Həmədan Ostanlarının Geleneklerinin Öğrenilmesinin Önemi ve Güncelliği”, *TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi*, c. 11, sy. 41 (2019): 139; Nuruşade, “Halkın Milli Manevi Değeri Olarak Azerbaycanlıların Geleneksel Düğün Töreni”, 69-70; Ali Çelik, “Trabzon, Bakü, Merv, Kızılorda, Sambıl, Gagauz Düğünlerinde Gelin-Güvey Motifi”, 3. *Millîetler Arası Türk Halk Edebiyatı ve Folkloru Kongresi Bildirileri*, T.C. Kültür Bakanlığı yay., (9-11 Ekim 1995), 22

gitmektedir.⁹²⁴ Bazı yörelerde ‘kına yakıtı’ bazı yörelerde ise ‘kız başı’ olarak adlandırılır. Kına yakıtı töreni Türk halklarının eski dönemlerden bugüne kadar muhafaza ettiği renkli ve zengin törenlerden biridir. Düğün arifesinde kız evinde toplanan kadınlar, akrabalar, komşular şarkılar söyler, eğlenir ve sonra duygulu türküler söylenerek gelin ağılatılmaya çalışılır. Ardından kına yakma merasimine geçilir. Bu aşamada etrafı mumlarla dizili bir tepsiye hazırlanan kına gelinin eline yakılır. Kınayı ıslatana bahşış verilir. Misafirler de gelinin kınasından ellerine yakabilir. Kına yakılmadan önce gelinin avcuna altın veya bozuk para koyma âdeti mevcuttur.⁹²⁵ Kına gecesinde çeşitli maniler de söylenir, yemekler yapılır ve eğlenceli oyunlar oynanır. Eğlence gece boyu devam eder.⁹²⁶ Kınada genellikle kırmızı renk tercih edilmektedir. Kınada kırmızı rengin önemi büyüktür.⁹²⁷

Ertesi gün düğün başlamaktadır. Düğün günü geldiğinde damadın ailesi, akrabaları ve komşuları gelini evinden almaya giderler. Gelin, evden çıkmadan önce belinin kırmızı kuşakla bağlanması, ayağının altına tabak konulması gibi birtakım gelenekler gerçekleştirilir. Bazı yörelerde gelinin belini erkek kardeşi, amcası veya dayısı bağlarken bazı yörelerde damadın abisi veya abisi bağlamaktadır. Gelinin belinin kırmızı kuşakla bağlanması ‘bekâret alameti’ni gösteren veya evine ve eşine bağlı olacağına inanılarak yapılan bir uygulamadır. Bazen de kötü ruhlardan korunacağına inanılır. Bazı yörelerde kız baba evinden çıkmadan önce lambanın etrafında döndürülür ve gelinin annesi kızının arkasından su dökerdi. O, baba evinden çıktığında Kuran’ın veya ekmeğin altından geçirirlerdi. Bu gelenekte İslam’la birlikte İslam öncesi inançların izlerini görmek mümkündür. Baba ocağından çıkan gelinin üzerine şeker, pirinç, buğday, arpa ve bozuk para saçılması da bir başka gelenektir. Bu da evlenenlerin kötü ruhlardan korunması için yapılmaktadır.⁹²⁸ Düğün bittiğinde gece çiftler evlerine gittiklerinde⁹²⁹ erkek kadının belindeki kuşağı çözer ve eşine birtakım hediyeler verir.⁹³⁰ Gelinin eşinin evine girerken testi kırma geleneği gerçekleştirilir. Bazen gelin boş bir

⁹²⁴ Şirin Bünyadova, *Orta Əsr Azərbaycan Ailəsi* (Bakı: Elm Nəşriyyatı, 2012), 55; Rüstəmov, “Zencan və Hemedan Ostanlarının Geleneklerinin Öyrənilməsinin Önəmi və Güncəlliyi”, 139.

⁹²⁵ Orucov, “Evlenmə Gelenekləri: Palu və Nəhçıvan Yöresi Üzerine Bir Araştırma”, 181-182; Nuruzade, “Halkın Milli Manevi Değeri Olarak Azərbaycanlıların Geleneksel Düğün Töreni”, 70.

⁹²⁶ Meleyke Memmedova, “Azərbaycan və Anadolu Kına Gecəsi”, *Motif Akademik Halkbilimi Dergisi*, c. 10, sy. 19 (2017), 151. Gelin evinde kına gecəsi davam edərkən damat evində də eğlencələr düzənlenirdi. İki tarafa da törenlər davam edərkən Damat tarafı, kız evinə ziyarətte bulunur çeşitli hediyələr və kına getirirlerdi.

⁹²⁷ Kınada kırmızı rengin tercih edilme sebebi için bkz. Bünyadova, *Orta Əsr Azərbaycan Ailəsi*, 55.

⁹²⁸ Orucov, “Evlenmə Gelenekləri: Palu və Nəhçıvan Yöresi Üzerine Bir Araştırma”, 183; Nuruzade, “Halkın Milli Manevi Değeri Olarak Azərbaycanlıların Geleneksel Düğün Töreni”, 74-75

⁹²⁹ O gece ‘gerdek’ olarak bilinen zıfak gecesinin sabahında damat evdən ayrılır akrabalarında və ya arkadaşlarında kalır və 3 gün eve gəlməzdi. Kadın, evdən 3 gün çıkmamalı idi. Bazı yörelerde bu süre 40 günü bulmaktadır. Saygı göstergesi olarak yapılan bu âdetə ‘üçgünlük âdeti’ de denilmektedir. Bkz. Bünyadov, *Azərbaycan Etnografyası*, 3 cildde 2. Cild, 395.

⁹³⁰ Çelik, “Trabzon, Bakü, Merv, Kızılorda, Sambıl, Gagauz Düğünlerinde Gelin-Güvey Motifi”, 26.

tabağı kırar. Bu, gelinin şu mesajı iletmek istediği anlamına gelir; “Eğer bu yuvada, huzursuzluk çıkarırsam, bu tabak/testi gibi ben de kırılıyım.” Bazen de gelin eve girerken kucağına oğlan çocuğu verilir. Anlamı, gelinin oğlan çocuk doğurup neslin devamını sağlamasıdır.⁹³¹ Gelinin getirilmesi ile yeni bir ailenin temeli atılmış olurdu.

Azerbaycan halkının bu düğün gelenekleri bazı ufak değişimlere uğramak suretiyle hala günümüzde de devam etmektedir. Söz konusu gelenekler, halkın kültürü, bakış açısı ve gelişim tarihi hakkında bilgiler vermektedir. Azerbaycan halkının tarih içerisinde oluşan dinî inançları, millî ve manevî değerleri, misafirperverliği, aile değerleri, dinî inançları ve birçok diğer özellikleri düğün kültürüne yansımıştır. Azerbaycanlıların düğün törenleri bazı değişikliklere uğrasa bile ulusal kültürün kendine haslığı korunmuştur.⁹³²

Azerbaycan’daki geleneksel evlilik ritüelleri, sosyal yapının derinliklerine inen birer inceleme aracıdır. Aile, toplumsal düzenin temel taşı olduğu için, evlilik süreci, toplumun sosyal yapısını, değerlerini ve dinamiklerini en net şekilde ortaya koyar. Evlilik, sadece iki bireyin birleşmesi değil, aynı zamanda bir toplumsal sorumluluk, kimlik ve aidiyetin somutlaşmasıdır. Gelin ve damat arasında kurulan bağ, sadece iki kişinin kaderini değil, ailelerin, köylerin ve hatta daha geniş toplum kesimlerinin sosyal hiyerarşilerini yansıtır.

Kız beğenme, nişan, kına gecesi gibi aşamalardan geçen bu evlilik serüveni, sosyal normların birer temsili olarak karşımıza çıkar. Kızın annesinin kimliği üzerinden yapılan vurgular, toplumsal cinsiyet rollerinin ne denli belirleyici olduğunu ve kadının aile içindeki rolünün nasıl tanımlandığını gözler önüne serer. Aynı zamanda, aileler arasındaki ilişkinin bir araya gelmesi ve bu süreçteki sosyal etkileşimler, toplumsal sınıfların, beklentilerin ve değerlerin nasıl şekillendiğini açığa çıkarır.

Evlilik, bu anlamda, sosyal yapının bir aynasıdır. Aile içindeki her birey, toplumun farklı katmanlarına dair sembollerle yüklenir. Örneğin, gelinin beline kırmızı kuşağın bağlanması, yalnızca bir geleneği değil, aynı zamanda toplumsal bir mesajı taşır: Bekaret, bağlılık ve korunma arzusunun sosyal alanda nasıl şekillendiğini ve kadın kimliğinin sosyal yapılarla nasıl etkileşime girdiğini simgeler. Bu ritüel, toplumun kadına bakışını ve onun toplumsal işlevini anlamamızda anahtar rol oynar.

⁹³¹ Orucov, “Evlenme Gelenekleri: Palu ve Nahçıvan Yöresi Üzerine Bir Araştırma”, 183.

⁹³² Örneğin Azerbaycan Türkleri geleneklerini korumak için Çarlık Rusya’nın ve Sovyetlerin etnik grupların birbirine karışması için uyguladığı karma evlilik politikasına rağbet etmiyorlardı. Söz konusu uygulamanın çok az örneği görülüyordu. Müslüman bir erkeğin Müslüman olmayan bir kadınla evlenmesi durumunda çocuk babasının milliyetini alıyordu. Zira Müslüman topluluklarda, babanın milliyeti daha baskındı. Ruslarla yapılan evliliklerde ise Rus milliyeti hâkimdi. Bkz. Taştan, “Azerbaycan’da Sosyo-Kültürel Değişme, Din ve Dinsel Canlanma”, 23-24.

Aynı şekilde, kına gecesi ve düğün törenleri, toplumsal normların birer kutlamasıdır. Kadınların birbirine destek olduğu, eğlencelerin yapıldığı bu gece, aslında kadın dayanışmasının ve sosyal bağlılıkların simgesidir. Gelinin evlenmeden önceki son gecesi, toplumun ona yüklediği sorumluluklarının, beklentilerinin ve gelecekteki rolünü kabullenişinin bir göstergesidir. Evlilik süreci ve ona bağlı ritüeller, Azerbaycan toplumunun tarihsel evrimini ve kültürel mirasını taşıyan, sosyo-kültürel bir yapının izlerini sürmemize olanak tanır. Her bir gelenek, o dönemin sosyal yapısının izlerini bugüne taşıyan bir kültürel dokunun her bir ipliği gibi, geçmişin izlerini bugünlere taşıırken, aynı zamanda toplumun ne kadar derin ve dinamik bir yapıya sahip olduğunu ortaya koyar. Bu ritüeller, sosyal gerçekliği sadece yansıtan değil, aynı zamanda ona şekil veren unsurlar olarak, bireylerin toplumsal bağlamdaki yerini ve kimliğini güçlendirir.

5.3. Mimarî

Azerbaycan’da çağlar boyunca birçok sosyal değişimler yaşanmıştır. Şehircilik ve mimarinin yükselişi Ortaçağın başlarından itibaren başlamıştır. Şehirlerde meydanlar, ticarî külliyyeler, büyük sokaklar, kalabalık merkezler, yeni mahalleler gibi alanlar giderek gelişme göstermiştir. Ancak bu gelişim, Selçuklular döneminden sonra bir duraksama sürecine girmiş ve Çarlık Rusyası ile birlikte yeniden hareketlenmiştir.

Azerbaycan mimarisinin 19. yüzyılın ikinci yarısındaki gelişimi, hızla büyüyen ve kısa sürede Rusya’nın en büyük sanayi merkezlerinden biri haline gelen Bakü’deki hızlı kentleşme ile karakterize edilmiştir. Diğer şehirlerde ise düzenli planlama yapmak ve olanakları iyileştirmek için çaba gösterilmiştir. İncelenen dönemde Azerbaycan’da şehir planlaması ve mimarinin gelişiminin temel özelliği inşaat plan kompozisyonu oluşturmak ve sanatsal mimarî unsurları kullanmaktır. Bu yenilikler binaların cephelerindeki özel dekorasyonlarda, balkonlarda, giriş kapılarında, merdivenlerde vs. göze çarpmaktaydı. 19. yüzyılın son çeyreğinde petrol endüstrisinin hızla gelişimi, nüfus akışının çoğalmasına ve buna bağlı olarak da yerleşimde epey zorluklara yol açmıştır. Bu sebeple Bakü’nün sınırlarının kenarlarına, yani şehrin etrafına petrol işçileri için yerleşimler inşa edilmiştir.⁹³³

Dönemin önemli mimarlarından Kasım Bey Hacıbababeyov (1811-1877)⁹³⁴, 1868 yılında

⁹³³ İsmayılov, *Azərbaycan Tarixi*, Yeddi cildə IV. cild (19. asır), 406; Rizvan Qarabağlı, “Azərbaycan Memarlıq Tarixi”, *Respublika*, (Bakı: 2019), 5; Rəcəbli, *Azərbaycan tarixi Oçerklər*, 344

⁹³⁴ Hacıbabayov, 19. yüzyılın ortalarında Kafkasya’da etkili olan bir mimar ve şehir planlamacıdır. Özellikle Şamahı, Bakü ve Şuşa gibi Azerbaycan şehirlerinde önemli mimarî projelerde yer almış ve bu şehirlerin

Bakü'de büyük bir kervansaray inşa etmiştir.⁹³⁵ Ayrıca Bakü'nün merkezindeki meydanın⁹³⁶ yapımını da gerçekleştirmiştir. Çok sayıda çeşme inşa etmiştir. Bakü'nün merkezi parklarından biri olan gölgeli Tsitsianov Bahçesi'nin planını da Hacıbababeyov geliştirmiştir. 1865 yılında sahil bulvarı ve parkı yapılmaya başlanmıştır. 1886 yılında Bakü ikinci kale kapıları yapılmıştır. 1898 yılında Tağıyev'in özel Müslüman Kız Okulu⁹³⁷ inşaatına ünlü mimar İ.V.Goslavsky'nin projesine göre başlanmıştır. Yüzyılın sonunda Bakü'de büyük binalar tüm hızıyla devam etmiştir. Bakü girişimcileri birbiri ardına güzel ve lüks mimarî anıtlar inşa etmişlerdir. Yeni binalarda millî ve Avrupaî tarz birleştirilerek ustaca yapılar oluşturulmuştur. Hacıbabayov'un projelerinden yola çıkan Ziver Bey Ahmedbeyov, Hacıbey Ahundov, Meşedi Mirza Gafar İsmailov gibi diğer mimarlar da burada güzel yapılar inşa etmişlerdir.⁹³⁸ 1890'ların başlarında villa yapım çalışmaları başlamış ve Mardakan'da petrol sanayicisi Muhtarov'un villası inşa edilmiştir. Bu villa, aynı zamanda Bakü'nün zengin kesiminin banliyö villalarının inşasının da başlangıcını oluşturmuştur.⁹³⁹ 1897-1901 yılları arası Muhtarov'un villası ile birlikte Esedullayev ve Nobel'in de villaları dikilmiştir.⁹⁴⁰ Kapitalizmin hızla gelişmesi de Bakü'de büyük çaplı inşaat çalışmalarını beraberinde getirmiştir. Birbiri ile yarışan zenginler güzel binalar inşa etmişler, şehrin muhteşem anıtlarının kurulmasını sağlamışlardır.⁹⁴¹

19. yüzyılın sonlarına doğru, Bakü'de idarî ve kamu binalarının inşası hedefiyle Nikolayev Sokağı'nın (günümüzdeki İstiklal Sokağı) projesi tasarlanmıştır. 1880-1890 yıllarında Bakü'de mimarlık örnekleri, devlet bankası, tren istasyonu da inşa edilmiştir. D.D.Buynov, İ.V.Goslavsky, K.B.Skureviç gibi önemli mimarlar bu yerlerin inşasına katkıda bulunmuşlardır.⁹⁴² Mimarî anıtların restorasyonu üzerinde de epey çalışmalar yapılmıştır. Örneğin 1850'lerde Şeki Han'ın Sarayı'nın restorasyonu tamamlanmıştır. 60'lı ve 70'li yıllarda Bakü kalesi duvarı restore edilmiştir. Ancak bu sefer, şehirde birtakım mimarî

gelişimine katkı sağlamıştır. Onun liderliğindeki çalışmalar arasında tiyatro binaları, sahil düzenlemeleri, kervansaraylar ve camiler gibi önemli çeşitli yapılar bulunmaktadır. Bkz *Azərbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, c. X, (Bakü: ASE Baş Redaksiyası, 1987), 146.

⁹³⁵ Sonrasında Araz sineması olan bina.

⁹³⁶ Şimdi 'Çeşme Meydanı' olarak bilinen Parapet bu meydandır.

⁹³⁷ Şimdiki Azərbaycan Ulusal Bilimler Akademisi El Yazmaları Enstitüsü olan bina.

⁹³⁸ *Azərbaycan Tarixi*, 218; Nuriyeva, *Azərbaycan Tarixi*, 211; Farid Alakberli, "Baku's Architecture Identity of Architects and Financiers Revealed", *Azerbaijan International*, (9.4) (Winter 2001): 30-37; Rasim Əfəndi, *Azərbaycan İncəsənəti* (Bakı: Şərq-Qərb, 2007), 241.

⁹³⁹ Şimdiki adı Merdekan olan bu şehir, Abşeron Yarımadası'nın bir yerleşim yeridir. Abşeron Yarımadası'nın kuzey kıyıları elverişli doğal iklim koşulları ile bilinir. Bu nedenle 19. yüzyılın sonlarında Yarımada'daki Mardakan adlı köyde birçok villa ve yazlık ev inşa edilmiştir.

⁹⁴⁰ İsmayilov, *Azərbaycan Tarixi*, Yeddi cildə IV. cild (19. asır), 407; Rəcəbli, *Azərbaycan tarixi Oçerklər*, 344-345.

⁹⁴¹ İsmailov, *History of Azerbaijan*, 236.

⁹⁴² İsmayilov, *Azərbaycan Tarixi*, Yeddi cildə IV. cild (19. asır), 408.

anıtların dağıtılması durumu ortaya çıkmış; 1865 yılında sahil boyunca uzanan kale duvarlarının bir kısmının dağıtılması nedeniyle burasının sallanmaya başlaması ve bu duvarın taşlarından istifade edip şehirdeki binaların yapımında kullanılmaya başlanması buna örnektir. 1890'larda kalenin ikinci duvarı yıkılmaya başlanmıştır. Yerine Nikolayev Caddesi'nde yeni binalar inşa edilmiştir. 1896 yılında kalenin ikinci kapısı yapılmıştır. Bu dönemlerde Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde de idarî ve dinî yapılar inşa edilmeye devam etmiştir. Örneğin eski Karabağ hanedanı neslinden olan Gövhər Ağa'nın isteği üzerine, 1883 yılında, Şuşa'da, Kerbelayî Seyfhan tarafından bir cami yaptırılmıştır. 1888 yılında da Meşedi İbrahim oğlu, Hızı Rayonu'nda yeni bir cami inşa ettirmiştir.⁹⁴³

20. yüzyılın başı Azerbaycan sanatının ve mimarlığının gelişimde önemli bir aşamadır. Bu dönemde Nagiyev'in 'İsmailiyye' binasının (Resim 16), Tağıyev ve Murtuza Muhtarov saraylarının inşası yeni aşamayı karakterize eden mimarî incilerden sayılmaktadır. Bakü Şehir Duması'nın, Opera ve Bale Tiyatrosu'nun güzel binaları, Taze Pir Camii, Yahudi sinagogu, Tağıyev'in Kız Okulu, Saadet Okulu vb. binalar şehrin cazibesi haline gelmiştir. Ticaret, finans, sağlık ve hizmet binaları arasında Tiflis Ticaret Bankası, Olginsk Alışveriş Merkezi, Nagiyev'in Hastanesi (Resim 17) ve onun Yeni Avrupa Oteli özellikle dikkat çekmektedir.⁹⁴⁴

Şehir kenarlarında ve petrol alanlarının yakınlarındaki çalışma bölgelerinde büyük anıtsal binalar azdı. Buralara işçi kışlaları inşa edilmiştir. Bu konut türleri tipik olarak tek katlı kulübelerden oluşuyordu. İsmayılov'a göre Bakü'nün başlıca mimarî şaheserlerinin çoğu, cazibesini Bakü taşının⁹⁴⁵ mükemmel dekoratif potansiyeline ve bu taşın yerli ustalar tarafından maharetle işlenmesine borçludur. Binaların ince sanat ile işlenmesi zor kısımları, kabartma taş oymalarının bütün parçaları Hanife, Hacı Abbas, Hacı Heyrulla vb. ustalar tarafından şaşırtıcı bir işçilikle yapılmıştır. Çünkü taş oymacılığı, Azerbaycan'da çok eskiden gelen bir gelenektir. Yeniden canlanarak mimaride tüm gücüyle kendini göstermiştir. Şehirlerde geleneksel şehir planlaması ilkelerinin bölgenin doğal-coğrafi özellikleri, üretim,

⁹⁴³ Rəcəbli, *Azərbaycan tarixi Oçerklər*, 345-346; İsmayılov, *Azərbaycan Tarixi*, Yeddi cildə IV. cild (19. asır), 410.

⁹⁴⁴ Rəcəbli, *Azərbaycan tarixi Oçerklər*, 346.

⁹⁴⁵ Azerbaycan taş oymacılığındaki yüksek işçiliği yansıtan 'Bayıl Taşları' olarak adlandırılan taşların ortaya çıkışını tarihçiler XIII. yüzyıla tarihlendirmektedir. Denizden çıkarılan bu sanatsal taş oyma numuneleri, Bakü'nün Bayıl yerleşim biriminde, denize çok yakın olan bir tepenin üzerine kurulmuş olan kalenin tasarımında kullanıldı. Daha sonra Hazar Denizi'nin seviyesinin yükselmesi sebebiyle kale sular altında kaldı. Bayıl taşları Bakü ekolüne ait eşsiz ve tekrarı olmayan taş oyma sanatıdır. Azerbaycan'da Orta Çağ'da bile resim ve hat sanatının, sanat eseri olarak yüksek gelişim seviyesini gösterir. Bkz. *Azərbaycan İncəsənəti I* (Bakı: Letterpress Nəşriyyatı, 2010), 22-23; Vəfa Guliyeva, "Azərbaycan Memarlığının Şah Əsərlərinin Durumu", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, c. 1, sy. 4 (2012): 237-238. Bayıl taşlarının görüntüsü ve kullanıldıkları yerler için bkz. Yüksel Sayan ve Ersel Çağlıtütüncügil, "Bakü Bayıl Kalesi (Kasrı) ve Kitabeleri Hakkında", *Sanat Tarihi Dergisi*, c. 15, sy. 2 (2006): 49-71.

ekonomi, iklim koşulları ile de ayrılmaz bir bağlantısı vardı. Örneğin Azərbaycan'ın dağ eteklerindeki evler özellikle kompakt bir şekilde inşa edilmişti. Evlerin alt katları ev ihtiyaçları ve kiler gibi kullanılırdı. Evler dekoratif unsurlarla bezenirdi. Ordubad ilçesinde evlerin üst katlarına serinlemek için 'balahane' denilen oturma odaları yapılmıştır. Şamahı'da sık sık meydana gelen depremler nedeniyle, yıkılmaya karşı dayanıklı tek katlı binalar inşa edilmiştir.⁹⁴⁶

Bakü'nün 19. yüzyıl Azərbaycan mimarisinde en önde gelen şehir olmasının sebebi buradaki petrol yataklarından kaynaklanmaktadır. 1859 Şamahı depreminden sonra merkezin Bakü'ye taşınması ve başkente dönüşmesi de bunda etkilidir. Birincil sebep olan petrolden dolayı pek çok işçi buraya çalışmaya gelmiş, toprak zenginleri yeni ve görkemli binalar inşa ettirmiş ve nüfus artışından dolayı yeni mahalleler ve evler yapılmıştır. Bakü'nün çevresindeki küçük mahalleler de kaldırılarak yeni projelere göre yenilenmiştir. 19. yüzyılın sonunda Bakü, petrol endüstrisinde dünyanın en büyük şehirlerinden biri haline gelmiştir. Bu dönemde dünya petrolünün yarısından fazlası Abşeron'da çıkarılıyordu. Bölgeden çıkarılan petrol, Hacı Zeynelabidin Tağıyev, Ağamusa Nagiyev, Murtuza Muhtarov, Şemsi Esedullayev, Ağabala Quliyev ve İsabey Hacinski gibi yerli iş insanlarıyla birlikte, Nobeller ve Rothschildler gibi yabancı petrol zenginlerinin servetlerini oluşturan temel kaynaktı. Bu zengin girişimciler lüks saraylar, villalar ve binalar inşa ettirmişlerdir. Bunun için yerli mimarların yanı sıra yabancı mimarlardan da faydalanılmıştır. Yabancı mimarlar (İ.V.Goslavski, İ.K.Ploşko, N.A.Fon der Nonne gibi), binaları tasarlarlarken geldikleri yerin mimarî geleneğinden ve özellikle de Batı'nın klasik, gotik, barok, modern vb. mimarî tarzından yoğun bir şekilde yararlanmışlardır. Projeleri tasarlayan mimarlar yabancı olsa da yerel ustalar binaları kendi elleri ile inşa etmişlerdir. Baş usta olarak anılan Hacı Abbas'ın, usta Hayrulla'nın, Salman ve Soltan Atayevler'in, Kerbelayî Mecid'in, Kerbelayî Sadık'ın ve diğer birçok sanatçının yonttuğu taştan incilerin uzun yıllar Bakü binalarının duvarlarını süslediği ve günümüzde de modern sanatçıları şaşırttığı bilinmektedir.⁹⁴⁷ Burada inşa edilen binaların çoğunda Avrupa sanatının belirgin bir etkisi hissedilmektedir. Bunun nedeni, İtalya, Almanya ve Fransa gibi ülkelerde farklı dönemlerde ve stillerde inşa edilmiş yapıların, yerel mimarlar tarafından ilham kaynağı olarak benimsenmiş olmasıdır. St. Petersburg'da eğitimini tamamlayıp Bakü İl İdaresi'nin inşaat bölümünde görevli Ziverbey Ahmedbeyov, Şamahı ve Göyçay'da önemli projelere imza atmıştır.⁹⁴⁸ Onun projeleri üzerine inşa edilmiş yapılarda, özellikle de camii inşasında,

⁹⁴⁶ İsmayılov, *Azərbaycan Tarixi*, Yeddi cildə IV. cild (19. asır), 408-409.

⁹⁴⁷ Qarabağlı, "Azərbaycan Memarlıq Tarixi", 5.

⁹⁴⁸ Əfəndi, *Azərbaycan İncəsənəti*, 241.

milliyetçilik ve yerli ananelere bağlılık görülmektedir. Şamahı'da Cuma ve İmam Camii, Bakü'de Taze Pir Camii, Göyçay'da Ebulfezi el-Abbas Camii (1898-1902), Emircan'da Murtuza Muhtarov Camii (1908) ve birçok konut binası Ziverbey'in projeleri ile inşa edilmiştir. Özellikle Emircan'daki Camii, Doğu mimarlığının en güzel eserlerinden biri olarak UNESCO tarihi anıtlar listesine dâhil edilerek korunmuştur.⁹⁴⁹

Kerbelayi Sefihan Karabağı, Azerbaycan'ın tanınmış mimarları arasında yer almaktadır. Özellikle Şuşa'da, sanatsal değeri yüksek birçok cami, kervansaray, mahalle çeşmesi, hamam ve benzeri mimarî yapıların tasarımına imza atmıştır. Berde'de dört minareli 'İmamzade (1869)', Ağdam'da 'Cuma (1870)', Fuzuli'de 'Hacı Elekber (1899)', Odessa'da 'Tatarlar (1870)', Aşabat'da 'Karabağlar' camilerinin yapımı onun projesine göre olmuştur.⁹⁵⁰ Bunlara ek olarak camilerden 'Aşağı Gövher Ağa Camii (1874-1875)', 'Yukarı Gövher Ağa Camii (1883-1884)', 'Saatli Camii (1883)', mahalle camilerinden Çölqala, Hacı Yusif, Mamay, Cülfalar, Sefihan'ın eserleri arasında yer almaktadır. Bunlardan en dikkat çekenini ise İbrahim Han'ın kızı Gövher Hanım'ın adına inşa edilen Aşağı Gövher Ağa Camii gösterilmektedir. Camilerin minareleri, sanatsal tasarımları açısından dikkat çekmektedir. Minarelerin ana gövdesinin bütünü, Allah yazısının tekrarı ile bezenmiştir.⁹⁵¹ Bu tür ibadet binalarının oluşturulmasında yerli ananelere sadık kalınmıştır. Sadece camiler değil türbeler, ziyaretgâhlar gibi dinî binalarda da çeşitli süslemeler ve şekillere rastlanmıştır.

Rasim Efendi'ye göre 19. yüzyılda Azerbaycan halkı, Rus medeniyeti aracılığıyla Avrupa ve dünya kültür ve medeniyeti ile tanışmıştır. Toplumsal ve estetik düşünce, bilim, eğitim ve sanat alanlarında karşılıklı etkileşim için uygun zemin oluşmuş, yeni sanat türleri ortaya çıkmıştır. Mimarî, resim, dekoratif ve uygulamalı sanatlar alanlarında uzman kişilerin faaliyetleri için geniş çalışma alanları açılmıştır. Bu süreç 20. yüzyılda daha geniş bir ivme kazanmıştır. Halkın manevî ve fikir hayatında eğitim, kültür ve basın öncü bir rol oynamaya başlamış; edebiyat, müzik, tiyatro, mimarî, güzel sanatlar alanında çağın estetik gereksinimlerine uygun olarak yenileşme ve modernleşme eğilimi artmıştır. Rusya tarafından uygulanan baskıların yanı sıra Kuzey Azerbaycan'da, eğitim ve kültür alanında önemli devlet programları uygulanmıştır. Sanat ve mimarlığın gelişimine özel önem verilmiştir.⁹⁵² Baykara'ya göre Kuzey Azerbaycan, Çarlık için hammadde ve mamul malları için pazar

⁹⁴⁹ Tahir Şahbazov, "19 Əsr Azərbaycan Memarlığı və İncəsənətinin Bəzi Məsələlərinə Dair", *Azərbaycan Xalçaları*, c. 7, sy. 24 (2017): 85-86.

⁹⁵⁰ Şahbazov, "19. Yüzyılda Azərbaycan'a Hristiyan Göçləri: Sebepler ve Sonuçlar", 86; Əfəndi, *Azərbaycan İncəsənəti*, 243.

⁹⁵¹ Əfəndi, *Azərbaycan İncəsənəti*, 243.

⁹⁵² Əfəndi, *Azərbaycan İncəsənəti*, 202.

olarak görülürken Batı kültür ve medeniyeti bu şartlar altında ülkenin kendi millî, geleneksel ve klasik kökleri üzerinde yükselmiştir. Nitekim yeni medeniyetin yaratıcıları, eserlerini oluştururken halkın yüzyıldan beri yaratmış olduğu zengin medenî mirastan en iyi şekilde istifade etmiştir. Bunun en iyi örneği, mimarlıkta öne çıkmış olan Acem Nahçıvânî'nin⁹⁵³ meşhur sanatkârlık özelliklerini diğer mimarların devam ettirmesidir. Yani taklit yolu ile değil yaratıcılık yolu ile ilerlenmiştir.⁹⁵⁴ Baykara, aynı zamanda Azerbaycan'ın medeniyet ve kültür konusunda çok zengin bir geçmişi olduğuna vurgu yaparak 19. yüzyılda yenileşmede Alman şarkiyatçıların, İngiliz misyonerlerinin, Fransız inkılabının, dekabristlerin, Polonya istiklalcilerinin büyük payı olduğunu belirtmiştir. Barbar Slav kabilelerinin geleneklerini 20. yüzyıla kadar getiren Rus milletinin, 19. yüzyılda Kuzey Azerbaycan'a medeniyet ve kültür taşıdığını iddia edenlerin bu iddialarını esassız olarak görmektedir.⁹⁵⁵ Rusya'nın Azerbaycan'daki modernleşme sürecine katkıda bulunduğu söylenebilir. Ancak Kuzey Azerbaycan'da mimarî ve sanat alanındaki gelişimlerin yalnızca Rusya sayesinde gerçekleştiğini iddia etmek doğru olmaz. Uzun bir geçmişe ve zengin bir kültüre sahip olan Azerbaycan'ın, mimaride ve sanatta kendi özgün tarzını ortaya koyduğu söylenebilir.

19. yüzyılın başlarına kadar Azerbaycan'da inşa edilen binalar, geçmişin mimarî gelenekleri ile yakından bağlıdır. Ancak bölge Rusya'ya katıldıktan sonra elbette birtakım değişiklikler yaşanmıştır. Binalarda ve tek katlı evlerde bu değişiklikler kendini göstermiştir. Bu dönemde sanayi, ticaret ve zanaatların artması şehirlerin gelişimine katkıda bulunmuştur. Özellikle Bakü, Şamahı, Gence, Şeki ve Şuşa'nın mimarî alandaki gelişiminde önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. 19. yüzyılın sonlarında kapitalist ilişkilerin gelişmesiyle bağlantılı olarak Bakü'de ve diğer şehirlerde hastaneler, oteller, tiyatrolar, konutlar, fabrikalar, halk bahçeleri ve diğer mimarî yapılar inşa edilmiştir.⁹⁵⁶

Çarlık Rusya yönetimi altında değişen sosyo-ekonomik koşullar, toplu konut yapımında yeni özelliklerin çıkmasına neden olmuştur. Eski tarz apartmanlar, yerini daha modern ve gelişmiş konut binalarına bırakmıştır. Kırsal alanlarda, özellikle şehir merkezlerinde inşa edilen kentsel ve yarı kentsel konut binalar, İslami geleneklere uygun eski kapalı karakterlerini yitirmeye başlamıştır. Dış cephelerdeki değişimin yanı sıra iç cephelerde de değişiklikler yapılmıştır. Sokağa bakan ana cephelerde büyük pencereler, geniş balkonlar ve dekoratif unsurlar

⁹⁵³ XII. Yüzyılda Azerbaycan'da yaşamış bir mimardır. Adına, Nahçıvan'da bulunan Mümine Hatun Türbesi'ndeki bir kitabe rastlanmıştır. Bkz. Semavi Eyice, "Acemî b. Ebû Bekir", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 1, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın., 1988), 323-324.

⁹⁵⁴ Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, 51-52.

⁹⁵⁵ Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, 62.

⁹⁵⁶ Əfəndi, *Azərbaycan İncəsənəti*, 241.

yaygınlaşmaya başlamıştır. Gence, Guba, Nuha, Şuşa, Ordubad başta olmak üzere diğer şehirlerin inşaatlarına da bu yenilikler yansımıştır. İdarî ve dinî binaların mimarisinde, zenginler için inşa edilmiş özel konut binalarında Rus klasisizmine özgü mimarî tarzın ve motiflerin uygulanması da yaygın görülen özelliklerdendir. Bununla birlikte bu yeni stiller ve biçimler, yerel konut inşaatı deneyimiyle birlikte yerli ustalar tarafından orijinal olarak yeniden işlenmiştir. Yani ulusal mimarî, sabit geleneklerle doğal bir şekilde birleştirilmiştir.⁹⁵⁷

İnşaat ekipmanlarında da değişiklikler gözlenmiştir. Yeni inşaat malzemelerinin görünüşleri daha dikkat çekici ve moderndi. Bu da çağın gereksinimlerini karşılayan ileri mühendislik yapılarının, yeni yapım, yöntem ve tekniklerinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Eski, kare pişmiş kerpiç tuğlaların yerini hemen hemen her yerde kullanışlı olan dikdörtgen tuğlalar almıştır. Dairelerde az ısıtan ve çok yakıt tüketen eski sobalar, Avrupa tarzı sobalarla değiştirilmiştir. Yurtdışından çok sayıda orman malzemesi ithal edilmesi nedeniyle Bakü ve Abşeron'da daha önce konut yapımında örneklerine sık rastlanan taş kubbeli yapılar, ahşaptan yapılan hafif çatılara dönüşmüştür.⁹⁵⁸

19. yüzyılın sonlarında Kuzey Azerbaycan'da özellikle Bakü'de, toplumsal düzenle bağlantılı olarak ve toplumsal ihtiyaca göre büyük mülkî binaların inşası giderek hız kazanmıştır. Bu yapılar inşa edilirken Avrupa kültürüne yönelik güçlü bir eğilim vardı. Bunlar arasında mimarı İ.V.Goslavski olan, 1896 Kadın Müslüman Okulu⁹⁵⁹ ve petrol zengini Tağıyev'in 1893-1902 yıllarına tarihlendirilen sarayı gösterilebilir.⁹⁶⁰

Çarlık yönetimi, Kuzey Azerbaycan'da mimariyi olumlu etkilemiştir. 19. yüzyıl, özellikle halk mimarisinde gözlenen yeni ve ilerici eğilimler açısından yeni bir aşama olarak kabul edilmektedir. Fakat belirtmek gerek ki, sadece bazı Rus veya Avrupa mimarisi biçimlerinin körü körüne benimsenmesinden değil, aynı zamanda yeni ve daha gelişmiş sosyo-ekonomik koşullarda, yeni yerel konut türlerinin yaratılması ve geliştirilmesi de söz konusudur. 19. yüzyılda ağırlıklı olarak ülkenin kırsal yaşam yerleşimlerde görünen sığınak, oyma, yarı oyma formatındaki evler gibi standart ev tipleri neredeyse ortadan kalkmıştır. Bunlara sadece ekonomi ve yol altyapısı açısından çok geride kalmış uzak bölgelerde rastlanıyordu. Şehirlerde, eski yapıların yerine, düzenli planlama esas alınarak geliştirilen modern kentsel planlama yöntemleriyle inşa edilen yapılar geçmiştir. Azerbaycan'da Cavad, Ağdaş, Ağdam, Kazah ve Göyçay gibi yeni şehirler, bu yöntemlerle inşa edilmiştir. Şamahı, Gence, Bakü,

⁹⁵⁷ İsmayilov, *Azərbaycan Tarixi*, Yeddi cildə IV. cild (19. asır), 409.

⁹⁵⁸ İsmayilov, *Azərbaycan Tarixi*, Yeddi cildə IV. cild (19. asır), 410.

⁹⁵⁹ Şimdiki Azerbaycan EA Elyazmaları Enstitüsü binasının olduğu yer.

⁹⁶⁰ Şimdiki Azerbaycan Tarih Müzesi binasının olduğu yer.

Guba, Şeki, Şuşa gibi antik kentlerin mimarisinde ileriye dönük önemli adımlar atılmıştır. Buralarda yeni binaların yapılması ve modern mimarinin uygulanması için ana planlar geliştirilmiş ve uygulanmıştır. Yukarıda belirtildiği gibi özellikle Bakü’de görünüm ve planlama açısından, Rus bölgelerinin modern yapılarından geri kalmayan birçok yeni idarî bina ortaya çıkmıştır. Bu binaların mimarisi ve zarif işçilikleri, farklı mimarî stillerin etkileyici bir harmanı olarak tasarlanmıştır.⁹⁶¹ Binaların yapımında, esas amaç maksada uygun olarak inşa edilmesiydi. Doğal koşullar, yerel gelenekler ve ekonomik özellikler, belirli bir bölgedeki konut binalarının özelliklerini belirleyen etkenlerdir. Abşeron, Nahçıvan, Şeki, Ordubad, Gence, Kazah, Zakatala, Ağdaş, Guba ve Lenkeran bölgelerindeki konut binaları birbirine benzer, ancak her biri kendi tarzında farklılık gösterir. Azerbaycan konut yapılarının güzel özelliklerinden biri de hemen hemen tüm halk sanatı türleri ile yakından bağlantılı olmasıdır. Ahşaptan oyulmuş desenli dekoratif kemerler, farklı renkli camlarla kaplı ve zarif bir şekilde dekore edilmiş kemerler ve ızgaralar, zengin bezekli balkonlar, sütunlar ve bir dizi başka mimarî formlar, konutların oluşturulmasında övgüye layık bir görünüm kazandırdı. Şuşa’daki Mehmandarov’un, Esedbey’in, Nateva’nın evleri, Şeki’deki Şekihanovların, Hacı Mustafa’nın evleri, Lahıc’daki Hacı Hanahmed’in evi, Quba Haçmaz’daki bir konut binası örnek olarak verilebilir.⁹⁶²

Bakü’nün fizikî anlamda büyümesi, petrol endüstrisinin de hızlı gelişimine bağlı olarak sonraki yıllarda da devam etmiştir. Özel olarak davet edilmiş mimarlar klasisizm, barok, modern ve başka stillerde binalar dikseler de çoğunlukla neo-Rönesans ve neo-klasisizm motifler ve formlar kullanmışlardır. Zira bu dönemin binaları ‘çatısız Rönesans’ adını almıştır.⁹⁶³ 20. yüzyıla gelindiğinde Rusya’nın ibadete kısıtlamalar getirmesiyle doğrudan alakalı olarak mescit ve camileri yıkma politikası, mimarî açıdan eşsiz bir değere sahip olan pek çok kültürel mirasın da yok edilmesi demektir. Birçoğu da din ile alakalı olmayan binalar haline dönüştürülmüştür.⁹⁶⁴ Kuzey Azerbaycan binalarının mimarisi, inşaat ananeleri, kökenleri zamanımıza kadar gelmiştir. Bu da mimarî alanda geleneklere bağlılığın göstergesidir. 19. yüzyıl Azerbaycan mimarisinden bazı örnekler için bkz. (Resim 18, 19, 20, 21 ve 22).

Azerbaycan, tarihi boyunca çeşitli sosyal ve kültürel evrimlere tanıklık etmiş ve bu süreçler, bölgenin mimarî yapısında da izler bırakmıştır. Şehirleşme ve mimarî, Orta Çağ’ın ilk

⁹⁶¹ Şahbazov, “19. Yüzyılda Azerbaycan’a Hristiyan Göçleri: Sebepler ve Sonuçlar”, 83-84.

⁹⁶² Əfəndi, *Azərbaycan İncəsənəti*, 246.

⁹⁶³ Şahbazov, “19. Yüzyılda Azerbaycan’a Hristiyan Göçleri: Sebepler ve Sonuçlar”, 85.

⁹⁶⁴ Taştan, “Azerbaycan’da Sosyo-Kültürel Değişme, Din ve Dinsel Canlanma”, 17.

dönemlerinden itibaren önemli bir ivme kazanmış, kentlerin sosyal dokusu, büyüyen nüfus ve ticaretle şekillenmiştir. İleriye dönük büyük değişimlerin temelleri, bu dönemdeki meydanlar, pazar yerleri, geniş caddeler ve yeni yerleşim alanlarının inşasıyla atılmıştır. Ancak Selçuklu İmparatorluğu'nun ardından, özellikle 16. yüzyıldan itibaren mimarî gelişim bir duraklama sürecine girmiştir; bu gerileme, Çarlık Rusya'sının bölgeye hâkimiyet kurduğu 19. yüzyılda hızla sona ermiş ve Azerbaycan'ın şehirleri yeniden gelişim sürecine girmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısında, Azerbaycan'ın en önemli kentlerinden biri olan Bakü, hızla büyüyerek, hem nüfus artışı hem de ekonomik zenginlikle şekillenen yeni bir sosyal yapı oluşturmuştur. Bu dönemin mimarî gelişimi, özellikle sanayi devriminin etkisiyle ivme kazanmış ve Bakü, adeta bir sanayi merkezi kimliğine bürünmüştür. Şehrin altyapısında yapılan büyük iyileştirmeler ve şehir planlamasında gerçekleştirilen yenilikler, bu sürecin somut yansımalarını oluşturmaktadır. Bakü'nün yanı sıra, diğer şehirlerde de modernleşme süreci hızlanmış, binaların cephelerinde ve iç mekânlarında estetik anlayışı yeniden şekillenmiştir.

Özellikle bu dönemde, Batı Avrupa'nın mimarî etkileri ve yerel Azerbaycan tarzlarının birleşimiyle benzersiz yapılar ortaya çıkmıştır. Avrupa'nın neoklasik ve eklektik tarzlarıyla harmanlanmış Azerbaycan'ın geleneksel mimarisi, Bakü'nün her köşesinde görülen zengin estetik unsurlar arasında yer almıştır. Bakü'deki petrol sanayisinin büyümesi, şehri yalnızca ekonomik anlamda değil, aynı zamanda demografik yapısı açısından da dönüştürmüştür. Bu hızlı nüfus artışı, yeni yerleşim alanlarının inşasını zorunlu kılmış, şehirdeki yoğunluğu dengeleme çabalarını hızlandırmıştır.

Bu dönemin dikkat çeken isimlerinden biri, Azerbaycan'ın önde gelen mimarlarından Kasım Bey Hacıbababeyov'dur. Hacıbababeyov'un tasarladığı projeler, dönemin mimarî anlayışında derin izler bırakmış ve Bakü'nün gelişim sürecinde kritik bir rol oynamıştır. Şehirde inşa edilen büyük saraylar ile etkileyici villalar, Azerbaycan'ın modernleşme sürecinin en belirgin yansımalarını oluşturmaktadır. Ayrıca, yabancı ve yerli mimarların birlikte çalışarak büyük eserler yaratması, dönemin kültürel çeşitliliğini ve zenginliğini yansıtmaktadır. Bu bağlamda 19. yüzyılda Azerbaycan'ın mimarî gelişimi, yalnızca şehirlerin fiziksel yapısını dönüştürmekle kalmamış, aynı zamanda Azerbaycan'ın kültürel kimliğini de yeniden şekillendirmiştir. Bu süreç, hem yerel geleneklerin hem de dışsal etkilerin harmanlanmasıyla Azerbaycan'a güçlü bir kültürel miras bırakmış, modernleşme sürecini hızlandırarak, şehirlere estetik ve kültürel açıdan zengin bir kimlik kazandırmıştır.

5.4. Folklor

Folklor, halkın kültür değerlerini (gelenekler, görenekler, töreler, inanışlar, müzik, oyunlar, danslar, giyim kuşam, el sanatları, anonim halk edebiyatı ürünleri vb.) derleyen, inceleyen ve yerine göre karşılaştırmalar yapan bilim dalıdır. Bu bilim dalı yazılı kaynaklardan daha çok sözlü edebiyat ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bölge halkının kimliği, yaşam tarzı, yaptığı işler, kültürü, gündelik hayatını yansıtmaktadır. Bu nedenle sözlü edebiyat örneklerinin yaratılmasında ve asırlar boyu gelecek nesillere aktarılmasında ister şehirle ister köyle olsun o bölgedeki her birey katkısı vardır. Bu uygulama zamanla cilalanabilir, yeni anlamlar kazanabilir ve formalaşabilir.⁹⁶⁵ Tarih boyunca insanların hayatında meydana gelen olayların hemen hepsi onun yarattığı sanat eserlerinde, bayatlara⁹⁶⁶, laylalara (ninniler), masallara, destanlara ve hatta dokuduğu halı desenlerinden kap-kacakların desenine kadar hayatın her alanına yansır.⁹⁶⁷ Ancak tarih sadece bu unsurlarla özdeşleştirilmemelidir. Söz konusu unsurlar tarihî olayları yansıtsalar da sanatsal yaratıcılığın bir ürünüdür.

Halk inançları, folklorun oluşmasında önemli bir etkindir. Geçmiş zamanlardan günümüze kadar değişerek gelişmiş inançlar sistemi insanların ruhuyla, yaşamıyla yakından ilgilidir. Esasen en eski zamandan beri insanların herhangi bir amaca ulaşma arzusu, çaresizliği, bu konudaki birtakım olaylara karşı tutumu, dünyada ve günlük hayatta neler olup bittiğini incelemek için oluşturduğu inançlar bütünü bugün zihnimizde şekillenen inançlar olarak değerlendirilmektedir.⁹⁶⁸

Folklor kelimesinin Avrupa'da ortaya çıktığı ve ilk kez 19. yüzyılın ortalarında İngiliz bilim insanı William Chon Thoms tarafından kullanıldığı bilinmektedir. Bu kelime, tam anlamıyla “halk bilgeliği” anlamını taşımaktadır. Ayrıca atasözleri, inançlar ve benzeri unsurları da kapsamaktadır. Azerbaycan'da ise bu terim, 19. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlanmıştır. İlk olarak ünlü Azerbaycanlı aydın Ahmet Ağaoğlu'nun⁹⁶⁹ yazılarında kelimeye rastlanmıştır.

⁹⁶⁵ *Azərbaycan Folkloru (Məktəblilər üçün seçmələr)* (Bakı: Şərq-Qərb, 2005), 4.

⁹⁶⁶ Azerbaycan Türkçesinde halk şiirinde mani türüne verilen ad.

⁹⁶⁷ Almaz Həsənzadə, *Folklorşünaslığa Giriş* (Bakı: Elm və təhsil, 2015), 84.

⁹⁶⁸ Zümrüd Mənsimova, “Azərbaycan Mərasim Folklorunda Adətlər, İnanclar Bəşəri və Milli-Mənəvi Dəyərlərin İfadəsi Kimi”, *VJK* 398. KBT 82.3 (Aze): 27.

⁹⁶⁹ Ahmet Ağaoğlu (1869-1939), Azerbaycan'ın Şuşa şehrinde doğdu. Baba tarafından ailesinin Erzurum'dan 18. Yüzyılda Karabağ'a göçtüğü düşünülmektedir. Annesi, yarı göçebe bir hayat tarzı olan bir Türkmen aşiretinin üyesidir. Ağaoğlu varlıklı bir ailede büyümüştür. O, çoğu İslâm ülkelerinde örneklerine rastlanabilen, geleneksel eğitim veren sıbyan mekteplerini andıran bir ilkokulda okudu. Rusça ve Arapça özel ders alır. Ortaokulu bir Rus mektebinde okumuştur. 1884'te Bakü'deki tek Rus Lisesi olan 'Realni Uçilişçe'de lise öğrenimini tamamlar. Bu okullarda liberal ve ihtilalcı Rus düşüncesi ile tanışmış, okullar fikir hayatının şekillenmesinde etkili olmuştur. 1887'de St. Petersburg'da 'Politeknik Enstitüsü'ne kaydını yaptırdı. Fakat burayı yarıda bırakıp 1888'de Paris'e yükseköğrenimini tamamlamaya gitti. Avrupa'ya yükseköğrenim görmek amacıyla giden ilk Azerbaycan Türklerindendir. Detaylı bilgi için bkz. Ufuk Özcan, “İmparatorluktan Cumhuriyete Kimlik Değişimi Ahmet

Ağaoğlu, 5-12 Eylül 1891 tarihleri arasında Londra’da düzenlenen 9. Oryantalistler Kongresi’ne katılmış ve burada Fransızca bir rapor sunmuştur. 1892 yılında *Kafkas* gazetesinde bu konferansa ilişkin bir yazı kaleme alırken “folklor” kelimesini kullanmıştır. Bu sözcük, o dönemde Azerbaycan’da bilinmediği için insanlar arasında merak uyandırmıştır. 20. yüzyıldan itibaren ise kelimenin kullanımı giderek yaygınlaşmıştır.⁹⁷⁰

Folklorün gelişmesi, bir toplumun kültürel kimliğinin korunması ve gelecek nesillere aktarılması açısından büyük önem taşımaktadır. Folklor, halkın tarihini, değerlerini, inançlarını ve sosyal yapılarını yansıtan önemli bir kültürel miras olarak, toplumsal hafızanın bir parçası işlevi görmektedir. Ayrıca, folklorün gelişimi, toplumların modernleşme süreçlerinde geleneksel öğelerin nasıl dönüştüğünü veya korunduğunu göstererek, kültürel çeşitliliğin ve zenginliğin anlaşılmasına yardımcı olur. Ramil Aliyev, folklorun gelişim aşamalarını şu şekilde tanımlamıştır:

1. Folklor, bilgi içeriğinden oluşur ve çağdaşlığa hizmet eder.
2. Folklor, millilikten insanüstülüğe doğru gelişim gösterir.
3. Folklor, başka bilim alanları ile etkileşimde hızlı gelişme sağlar.
4. Folklorun tarihi Azerbaycan halkının düşünce tarihidir. Başka ilim alanlarını da geliştirme imkânına sahiptir.
5. Folklorun öğrenilmesinde diyalektoloji, psikoloji, etik, teoloji, antropoloji vb. bilimlerin imkânlarından yararlanmak mümkündür.⁹⁷¹

Azerbaycan halkının kadim ve zengin folkloru, yazılı edebî örneklerle birlikte incelenmiştir. Azerbaycan sözlü halk sanatı ile ilgili malzemelerin toplanması ve araştırılması için T.Bayramalibeyov, F.Köçerli, M.V. Gernerli, M.F. Musevi, A.Şaiq ve diğer önemli araştırmacılar büyük emek sarf ettiler. A.Şaiq’in 1913 yılında *İqbal*⁹⁷² gazetesinde yayınlanan, ‘Dilimiz ve Edebiyatımız’ başlıklı makalesinde millî folklor örneklerini toplama, inceleme ve

Ağaoğlu’nun Hayatı, Dönemi ve Düşünceleri”, (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Bölümü, İstanbul, 1996), 11-15.

⁹⁷⁰ Həsənqızı, *Folklorşünaslığa Giriş*, 13-14; Ağaoğlu bu konferansta Doğu folklorunu, halk şiirini, masallarını, atasözlerini vs. toplamak için özel bir komisyon oluşturulmasını teklif etti. Bu da onun folklorla olan ilgi ve merakını gösterir.

⁹⁷¹ Ramil Əliyev, *Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatı (Müasir Aktual Problemlər)* (Bakı: Elm Nəşriyyatı, 2014), 7.

⁹⁷² İqbal gazetesi 1912-1915 yılları arasında Bakü’de Azerbaycan dilinde neşrolundu. Gazetenin çıkan 1023 sayısından 459’u Senetulla Eynullayev İbrahimov’un, 299’u Seyid Hüseyin Sadıqzade’nin, 265’i ise Mehmedali Abdülaziz ve Mehmed Emin Resulzadeler’in yayıncılığı ve düzenlemesi ile yayınlandı. Gazete’nin ilk sayısında amacı belirtilmiştir; “İkbal gazetesi milletimizin maddi ve manevi mutluluğuna, ikbaline katkıda bulunma ve hizmet etme arzusuyla yayın hayatına başladı.” Gazetenin amaçları ve içeriği hakkında daha fazla bilgi için bkz. *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, İki cildə II cild, (Bakı: Lider Nəşriyyat, 2005), 38-39.

yayınlamanın önemine dikkat çekmiştir.⁹⁷³ Azerbaycan'ın kuzeyi Rusya'da, güneyi İran'da kalsa da kültürel düzeyde Azerbaycan bir bütündür. Bu bütünlük folkloral anlamda kendisini daha çok göstermektedir. Dolayısıyla, tüm folklor türleri açısından değerlendirildiğinde, hem Güney hem de Kuzey Azerbaycan'da neredeyse aynı sözlü ve yazılı edebiyat geleneğinden bahsetmek mümkündür. Bu konuda yazılmış “Azerbaycan Folkloru Antolojisi” serisinde şu ana kadar Nahçıvan, Irak-Türkmen, Şeki, Göyçe, Karakoyunlu, Gencebasar, Şeki, Karabağ, Ağbaba, İrevan, Derbent, Zengezur, Şirvan, Dereleyez, Zengezur, Mugan, Ağdaş ve Loru-Pembek ciltleri neşr olunmuştur.

Azerbaycan'ı Araştırma ve Öğrenme Cemiyeti'ndeki folklor komisyonunun görevi, Azerbaycan'ın farklı bölgerine giderek halk edebiyatı örneklerini toplamaktı. Onlar, âşık ve folklor yaratıcılığını oldukça iyi biliyorlardı. Folklorun tüm türleri sistemli bir şekilde toplanarak basıldı, kitap haline getirildi ve yeniden yayımlandı. 1929'da söz konusu cemiyetin adı Azerbaycan Devlet Bilimsel Araştırma Enstitüsü olarak değiştirildi.⁹⁷⁴

Azerbaycan folklorunda, vatan, köy, devlet ve millî zihniyetin değerleri sanatsal imgelerle dile getirilir. Halkın vatanına ve devletine ne kadar büyük bir önem atfettiği açıkça fark edilir. Azerbaycan Türkleri, millî zihniyet değerlerini derinden benimsemiş ve bu değerlere büyük kıymet vermiştir. Onların anlayışında vatan, her şeyden önce insanın ilk kez gözlerini açtığı, hayatla buluştuğu yerdir. Vatan, halkın kalbine ve ruhuna işlenmiş bir anlam taşır.⁹⁷⁵ Azerbaycan halkının doğasında var olan adalet, bir arada yaşama sevgisi, insancılık, başkalarının acılarına üzülmek gibi yüksek ahlakî ve çok kültürlü değerleri, yarattığı folklorla da yansımıştır. İnsanlığa verilen bu yüksek manevî değerın yansımasında folklorun önemi büyüktür.⁹⁷⁶ Azerbaycan folklorunda ele alacağımız unsurlar şu şekilde sıralanabilir; Laylalar, Nazlamalar, Sanamalar, Düzgüler (tekerlemeler), Oyun nağmeleri, Nağıllar, Oyunlar, Cıratmalar⁹⁷⁷, Emek Nağmeleri, Mevsim, Merasim ve Maişet nağmeleri, Bayatılar⁹⁷⁸, Atasözleri ve Masallar, Tapmacalar, Sınamalar, Yanıltmacalar, Halk Gösterileri, Efsaneler, Rivayetler, Masallar ve Latifeler.

⁹⁷³ İsmayilov, *Azərbaycan Tarixi*, Yeddi cildə V. cild, 203.

⁹⁷⁴ Ramil Aliyev, *Azerbaycan Folkloru (Janr sistemi ve teorik açıklamalar)* (Ankara: İksad Yayınevi, 2021), 542-543.

⁹⁷⁵ İqbal Fehrüz oğlu Ağazadə, *Azərbaycan Folkloru və Milli Mentalitet*, c. 2, (Bakı: NBS Printing Company, MMC, 2018), 64.

⁹⁷⁶ Mənsimova, “Azərbaycan Mərasim Folklorunda Adətlər, İnanclar Bəşəri və Milli-Mənəvi Dəyərlərin İfadəsi Kimi”, 25.

⁹⁷⁷ Oyun içi söylenen tekerlemeler içinde oyunculara manevi destek için teşvik edici tekerlemelerin yanı sıra bir de ‘acıtma’ olarak geçen cıratmalar vardır. Cıratmalar, oyun içinde oyuncuları asabileştirmek, rakip takımın moralini bozmak için söylenen tekerleme türü bir folklor unsurudur.

⁹⁷⁸ Bayatılar esas olarak insanın lirik ve felsefi duygularını özlü ve şiirsel bir şekilde ifade etmeye hizmet eder.

5.4.1. Laylalar

Layla, ninni demektir. Belli bir uyum ve ritim ile söylenen çocuk nağmeleridir. Azerbaycan'da evlenen kızların ninni bilmesi önemli sayılan geleneklerdendi. Anne, sevgisini, muhabbetini, samimiyetini ve duygularını melankolik bir melodiyle bebeğine aktarırdı. Böyle büyüyen çocuklarda yüksek ahlakî değerlerin, güzel duyguların ve vatanseverlik hissinin daha çok üstünlük gösterdiği kanıtlanmıştır. Çünkü anne, bu özellikleri çocuğunu büyütürken aşılacaktır. Bunda laylaların katkısı büyüktür. Lirik bir tarzda söylenen, duygu yüklü ninniler, sanatsal dizeler bakımından zengin bir halk edebiyatı türüdür.⁹⁷⁹ Laylalar, genelde dört, bazen altı bazen yedi mısradan oluşur. Bazı bölgelerde yas törenlerinde de layla söylendiği görülmüştür. Ölen kişinin yakınları yas tutarken bazen layla söylerler. Bu tür laylalar kederle söylendiği için bebelere söylenenlerden farklı bir nitelik taşır.⁹⁸⁰ Bu farkı göstermek için örnek vermek gerekirse:

Bebek laylası;
Ninni dedim, tar dedim
Kızıl güle bat dedim
Kızıl güller açınca
Boya başa çat dedim
Yavrum ninni, a ninni
Körpem ninni, a ninni

Yas laylası;
Canım, vay derdim
Vay dermanım, vay derdim
El gül ekti, gül derdi
Ben gül ekdim, vay derdim
Yiğit kardeşim laylay
Güzel kardeşim laylay⁹⁸³

Laylalardan birkaç örnek daha;

*Laylay dedim ağlama,
Yüreğimi dağlama,
Büyü bir koç yiğit ol,
Bana ümit bağlama⁹⁸¹*

*A laylay, beyim laylay,
Güzelim-yakışıklım laylay,
Gurbet ülkede-yâd elde,
Arkam, yardımcım laylay⁹⁸⁴*

*Okşasın dilim seni,
Büyütsün elim seni,
Meydanda at oynatan,
Bir yiğit göreyim seni⁹⁸²*

*Layla dediğimde uyu
Kızıl güllere bat
Kızıl güller içinde
Rahat uyku çek⁹⁸⁵*

⁹⁷⁹ Əliyev Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatı, 310-311.

⁹⁸⁰ Həsənaqızı, Folklorşünaslığa Giriş, 158.

⁹⁸¹ Azərbaycan Şifahi Xalq Adabıyyatı Antologiyası A39 (Bakı: Çarşıoğlu, 2004), 279.

⁹⁸² Azərbaycan Şifahi Xalq Adabıyyatı Antologiyası, s.280

⁹⁸³ Həsənaqızı, Folklorşünaslığa Giriş, 158-159.

Örneklerde görüldüğü gibi annenin muhabbeti, bebeğe verdiği umut ve güven hissi sanatsal bir şekilde ifade edilmektedir. Anne, çocuğunu gelecekte akıllı, yiğit, kahraman olarak görmek istemektedir. Çocukların büyürken vatan sevgisi, anne-babaya saygı, yiğitlik, millî ve manevî örf, adet ve geleneklerin devamı gibi kavramların farkında olup erdemli bir kişilikle büyümesi için önemli bir türdür. Azerbaycan folklorundaki “Laylalar”, hem sözlü hem de müzikal olarak aktarılmaktadır. Geleneklere göre, anneler veya büyükanneler bebeklere ninni söylerken zaman zaman enstrümanlar da eşlik eder. Azerbaycan müziğinde ‘Layla’ teması, genellikle zarif ve içten bir melodiye sahip ninnilerde ve bebek şarkılarında kendine yer bulur. Laylalar, yalnızca bebekleri sakinleştirme veya uyutma amacı taşımamış; aynı zamanda annelerin çocuklarına aktardığı değerler, yaşanan çevresel koşullar ve dönemin sosyal gerçeklikleri hakkında bilgi veren bir araç olmuştur. Bu bakımdan Laylalar toplumsal hafızayı ve kültürel sürekliliği temsil etmesinin yanı sıra, 19. yüzyılda belirgin bir şekilde kendini gösteren modernleşme sürecinin etkisiyle, toplumsal rollerin değiştiği bir dönemde bireyler arası duygusal bağların korunmasına hizmet etmiştir.

5.4.2. Nazlamalar

Nazlamalar, annenin çocuğunu avutması, ruhunu okşaması vb. gibi bir çeşit ninni türü olan folklor türüdür.

<i>Dağda darılar,</i>	<i>Dağdaki atlar,</i>
<i>Sünbül sarılar,</i>	<i>Kuyruğunu katlar,</i>
<i>Koca karılar,</i>	<i>Güzel kadınlar,</i>
<i>Bu balama kurban⁹⁸⁶</i>	<i>Yavruma kurban⁹⁸⁷</i>
<i>Dağların lalasına,</i>	
<i>Gözlerin karasına,</i>	
<i>Analar kurban olsun,</i>	
<i>Öz körpe yavrusuna⁹⁸⁸</i>	

Nazlama ve Layla gibi çocuk folklor türleri, sözlü halk edebiyatının güzel örneklerini

⁹⁸⁴ *Azərbaycan Şifahi Xalq Adabiyatı Antologiyası*, 280. Burada anne uzak bir memleketteyken akrabaları için hasret çekmektedir. Çocuğunun yardımı ile darlıktan kurtulacağına, arzusuna kavuşacağına inanır.

⁹⁸⁵ Feridun Bey Köçerli, *Balalara Hədiyyə* (Bakı: Şərq-Qərb, 2013), 52.

⁹⁸⁶ Əliyev, *Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatı*, 223; *Azərbaycan Folkloru*, 17; Həsəniqızı, *Folklorşünaslığa Giriş*, 160.

⁹⁸⁷ *Azərbaycan Şifahi Xalq Adabiyatı Antologiyası*, 285.

⁹⁸⁸ *Azərbaycan Folkloru*, 20.

yansıtmakla birlikte, çocukların karakter oluşumu üzerinde de önemli bir etkiye sahiptir. Bu türleri duyan, okuyan ya da dinleyen çocuklar, hikâyelerdeki olay örgüsünde kendilerini bulur ve o dünya ile bağ kurar. Bu anlatılar, onlara hem becerikli hem de iradeli olmayı öğretirken, büyüklerine saygı göstermenin önemini de hatırlatır. Bu hikâyelerle büyüyen çocukların yüreğinde vatan sevgisi filizlenir ve güçlenir. Aynı zamanda, bu folklor türleri çocuklar için zengin bir bilgi kaynağıdır. Bu eserler sayesinde ana dillerinin zenginliğini hisseder, dil becerilerini geliştirir ve iletişim yetilerini güçlendirirler.⁹⁸⁹

Laylalar, dönemin aile yapısına, annelik rollerine ve çocuk yetiştirme pratiklerine dair önemli bilgiler sunarken; nazlamalar, bireylerin duygusal dünyasını ve toplumsal değişimlere karşı geliştirdikleri tepkileri gözler önüne sermektedir. Bu tür metinler, hem geleneksel değerlerin yeni nesillere aktarımında hem de toplumsal dönüşümlerin izlerinin incelenmesinde kritik ipuçları barındırır. Örneğin, laylalar, ninniler aracılığıyla aile içi dayanışmayı ve toplumsal rollerin sürekliliğini vurgularken; nazlamalar, özellikle kadınlar açısından toplumsal konumların değişimiyle bağlantılı olarak modernleşme sürecinde yaşanan bireysel deneyimlere ayna tutmaktadır.

Bu bağlamda, her iki tür de 19. yüzyıldaki sosyal yapının ve dönüşüm süreçlerinin birer aynası niteliğindedir. Toplumun gündelik yaşamı, değer sistemleri ve bireysel-toplumsal ilişkileri hakkında dolaylı ama derinlemesine bilgiler sunarak sosyal hayatın kültürel kodlarını çözümlemeye yardımcı olurlar.

5.4.3. Sanamalar

Çocuklar hakkındaki dikkat çeken folklordan birisi de sanamalardır. Türkiye Türkçesindeki tekerlemenin adı Azerbaycan'da sanamadır. Sanamaya başlamadan önce oyuncular düz bir sıra veya daire şeklinde toplanır. Söylenen tekerlemenin son kelimesi veya son hecesi hangi oyuncuda bitiyorsa o, ebe olmaktan kurtulur. Bu işlem tek bir oyuncu kalana kadar sürer ve sona kalan oyuncu ebe olur. Bazen aksine ilk çıkan ebe olur. Bazen sanama ile saymak iki oyuncu şeklinde de olabilir. Oyunculardan biri tekerlemeye başlamaktadır. Son hece ya da kelime kimde kalırsa o oyundan çıkar ve yerine başka oyuncu girer. Bu tarz sanamaların sonunda 'sen bu oyundan çık', 'sen çık', 'sen dur' şeklinde de bitebilir. Bu tarz tekerlemelerden Azerbaycan'da en bilineni 'iyne-iyne' tekerlemesidir. Anadolu'da da bu

⁹⁸⁹ *Azərbaycan Folkloru*, 5.

geleneğin aynısı mevcuttur.⁹⁹⁰ Örnek vermek gerekirse;

Azerbaycan örneği;

*İğne-iğne
Ucu düğme
Beli belican,
Şam ağacı,
Şatır keçİ,
Goz ağacı,
Gotur keçİ,
Hoppan, huppan,
Yırıl, yırtıl,
Su iç kurtul.*

Anadolu örneği;

*İnne minne,
Ucu dinne,
Fil killiğe,
Kuşdillice,
Lala lula,
Pirinç tunç.⁹⁹¹*

Azerbaycan sanamalarına başka örnekler;

*Razi, ha babam razi,
Tikib donnu derzi,
Abbasi verim hercle
Toyu tazedən başla,
Karga kur,
Sen çık,
Sen yerinde dur.⁹⁹²*

*Bir iki,
Bildirki,
Üç, dört,
Kapını ört,
Beş, altı,
Taşaltı,
Altıda alma,
Yedide bölme,
Sekizde serçe,
Dokuzda dolça,
On'a orak,
On Bir'e konak,
Peppe kağa,
Geldi bize,
Tepiknen vurdum,*

⁹⁹⁰ Memmedova, "Azerbaycan ve Anadolu Kına Gecesi", 160-161.

⁹⁹¹ Memmedova, "Azerbaycan ve Anadolu Kına Gecesi", 161.

⁹⁹² *Azarbaycan Şifahi Xalq Adabiyatı Antologiyası*, 353.

Sanamalar, Azerbaycan'da çocuk oyunlarının ritüelistik bir parçası olup, bireysel sosyalleşme ve grup dinamiklerini erken yaşta deneyimleten folklorik bir araçtır. 19. yüzyılda, geleneksel toplumsal yapıdan modernleşmeye geçişin yaşandığı dönemde, sanamalar, bireylerin sosyal düzeni anlamalarını ve bu düzene uyum sağlamalarını sağlayan sembolik bir alan sunmuştur.

Ebe seçimi veya oyun sırasının belirlenmesi gibi süreçler, toplumsal hiyerarşi, adalet ve rekabet kavramlarının çocuklar arasında aktarımını kolaylaştırmıştır. Modernleşmeyle birlikte bireysel ve kolektif değerlerin değişimi, bu oyunların pedagojik işlevini daha da belirgin hale getirmiştir. Sanamalar, bu yönüyle, 19. yüzyıldaki sosyal dönüşümlerin çocuk oyunlarına yansıyan bir izdüşümünü temsil eder.

5.4.4. Sınamalar

Sınamalar, halkın eski çağ ile alakalı görüşlerini, mitolojik inançları koruyan folklor türüdür. İnsanların düşüncesi, etrafındakilerle münasebetleri, hayata bakışı ve etnografik görüşleri hakkında bilgi sahibi olmamız için önemli bir türdür. İlk çağlardan itibaren hayatın çeşitli dönemlerinde insanlar, çevredeki birçok olayın özünde gizlenen sorulara cevap aramışlar, sonuç çıkartmakta zorluk çekmişlerdir. Hayatla ilgili şahit oldukları çıkmazların, engellerin sebebini tabiatla aramışlar, ayrı olaylar ve nesneler arasındaki en ufak benzerliğe dahi bakmışlardır. Bu sebeple tabiatın sonsuzluğuna tesir etme teşebbüsü, dolayısıyla tatmin olma arzusu ve gözlemleri sınamaların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. İnsanların hayallerinin gerçekleşeceğine olan inançları ifade eden dualar, bazı ayinler vs. bu yolla ortaya çıkmıştır. Her birinin detaylı analizi, bağlantılarının incelenmesi tarihsel gerçeklikleri de ortaya çıkarır.⁹⁹⁴ Aşağıda sınamalardan bir örnek verilmiştir:

*Uykuda ayakkabı görürsen kötü haber işiteceksin,
Uykuda balık görürsen ilinde bolluk olur,
Uykuda saç uzatmak uğursuzluk alametidir,
Uykuda yıkandığını görürsen, işlerin yolunda gidecek,
Uykuda ateş yakmak iyi işlerin olacağına işarettir,
Uykuda ev süpürmek sevinç getirmez,
Uykuda toy görmek yas, yas görmek toy demektir,
Uykuda ıstık söndürürsen bedbahtlık olur,*

⁹⁹³ *Azərbaycan Şifahi Xalq Adabiyatı Antologiyası*, 355.

⁹⁹⁴ *Azərbaycan Folkloru*, 8; *Azərbaycan Şifahi Xalq Adabiyatı Antologiyası*, 5. Söz konusu inançlar sonucu sınama folkloru oluşmuştur. Bu inançlar hakkında detaylı bilgi için bkz. Əliyev, *Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatı*, 276-300

*Uykuda dişini kaybedersen, yakınların bedbaht olur,
Uykunda ateş edersen, bir tartışmaya gireceksin,
Uykuda tuz alırsan, bolluğa kavuşursun,
Uykuda tütün görmek kötü habere işarettir,
Rüyada et alırsan, haksızlığa uğrarsın.
Rüyada seni öpen biri hastalanır,
Rüyada gülen kimse kötü bir haber duyar.
Rüyada arabaya binersen, uğursuzluğa düşersin.
Rüyada bir köpek size havlarsa, kötü bir olayla karşılaşacaksınız.
Bir rüyada su görürseniz, mutluluğa kavuşursun.
Rüyada uzun bir bıçak görürseniz bir erkek çocuk doğar, elma görürseniz bir kız doğar.
Rüyada su ile konuşursan, etkisini kaybeder.
Rüyada altın ve gümüş gören bir kız yakında nişanlanacaktır.
Rüyada ip gören kimsenin işi gecikir.
Rüyada ırmak veya pınar görürseniz, işiniz başarılı olacaktır.
Rüyada karga görmek kötü haber alacağınıza işarettir.
Rüyada uzun çizme gören, kötü haberlerin peşine düşer.
Rüyada güvercin gören kıza tez vakit haberci gelir.
Rüyada güzel dekore edilmiş bir ev gören misafir gidecektir.
Rüyada turna görmek ayrılığa işarettir.
Rüyada ayna gören kişinin işi uğurlu olur.
Rüyada at gören arzusuna kavuşur.
Kötü rüya gören kişi uyandığında yastığını ters çevirirse, uykusu sunar.⁹⁹⁵*

Sınamalar, bireylerin doğayla, toplumla ve hayatla kurduğu ilişkiyi mitolojik düşünceler ve rüya sembolizmi üzerinden şekillendiren önemli bir folklor türüdür. Sınamalar, toplumsal belirsizlikleri anlamlandırma ve düzen sağlama işlevini daha da belirginleştirmiştir. Örneğin, rüyalarda görülen objeler ve olayların uğur veya felaketle ilişkilendirilmesi, bireylerin umutlarını ve korkularını şekillendirirken toplumsal normların ve inançların aktarımında önemli bir rol oynamıştır. “Rüyada ırmak görmek işlerin yolunda gideceğine”, “turna görmek ayrılığa” işaret ederken, “kötü rüyadan sonra yastığı çevirmek” gibi uygulamalar bireylerin kontrol duygusunu yeniden kazanmasına olanak tanımıştır. Bu tür sembolik yorumlar, toplumsal dayanışma ile bireysel çaba arasında bir denge kurarken, değişen sosyal yapının kolektif hafızadaki yansımaları da ortaya koymuştur.

⁹⁹⁵ *Azərbaycan Folkloru Antologiyası XI (Şirvan folkloru)* (Bakı: Səda Nəşriyyatı, 2005), 35-36; *Azərbaycan Şifahi Xalq Adabıyyatı Antologiyası*, 111-112; *Azərbaycan Folkloru*, 191-192.

5.4.5. Emek Nağmeleri

Bir emek verilerek yaratılan ve söylenen şarkılardır. ‘Holavarlar’ ve ‘sayacı sözler’ sözlü halk edebiyatının en eski ve en yaygın emek nağmeleri türleri olarak kabul edilir. Eski çağlarda insanlar hayatlarını devam ettirmenin yollarını ararken olaylar örgüsü geliştikçe hayatlarını sürekli değiştirdiler. Örneğin suya düşen ağaçların batmadığını görünce ağacı kesip kayık yapmışlar, bu kayıkla nehrin ve gölün derinliklerine giderek balık tutmuşlardır. Rüzgâr, fırtına, yırtıcılar gibi zararlı unsurlardan korunmak için ağaç ve taşlardan korunaklı mağaralar yapmışlardır. Evcilleştirdikleri hayvanların yardımıyla toprağı sürüp ekip biçmişlerdir. Bu faaliyetleri gerçekleştirirken bu işlerin ritmine, melodisine, ahengine sözleri ile katılmışlardır. Bu uğultular, sesler zamanla bir biçim kazanarak emek nağmelerine dönüşmüştür. Örneğin holavarlar içeriğı yapılan işle, hayvanların yapılan işe heveslendirilmesiyle yakından bağlantılıdır. Sayaçı sözleri, koyunculuk ile alakalı oluşturulmuştur.⁹⁹⁶ Sayaçı sözlerine bir örnek vermek gerekirse;

*Nenem, a kızıl koyun,
Yollara dizil koyun,
Şuqayıb'dan kalmısan,
Kalasan yüz yıl koyun.*⁹⁹⁷

Bu emek nağmelerinin bilinmesi, incelenmesi atalarımızın hem ilk meşguliyetleri, emek faaliyetleri tarihî, soyları ve kökleri hakkında bize önemli bilgiler veren kaynaklardır. Emek nağmelerine örnekler;

*Gün düştü kar üstüne,
Bahçede bar üstüne,
Tembel yatan öküzün,
Kuşlar konar üstüne.*⁹⁹⁸

*Boynunu ben yağlarım,
Yaman közü dağlarım,
Tez çek, maral öküzüm,
Geri kalsan ağlarım.*⁹⁹⁹

19. yüzyılda bu türler, halkın ekonomik yaşamını, iş gücünü, dayanışmayı ve toplumsal düzeni anlamlandırmasına katkı sağlamıştır. Holavarlar ve sayaçı sözleri gibi türler, yerel

⁹⁹⁶ *Azərbaycan Folkloru*, 6.

⁹⁹⁷ *Azərbaycan Folkloru*, 6. Yazar, buradaki Şuqayıb'ın manasının M.Ö. 4. binyılda yaşamış Türk kabilesi Kayın'ın hükümdarının ismi olduğunu belirtmiştir.

⁹⁹⁸ *Azərbaycan Folkloru*, 62.

⁹⁹⁹ *Azərbaycan Folkloru*, 63.

tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin toplumsal yapıya entegrasyonunu simgelerken, toplumun değerlerini ve iş bölümü anlayışını da ortaya koymuştur. Bu türler, yalnızca bireysel faaliyetleri değil, aynı zamanda toplumsal işbirliği ve kolektif çabayı da sembolize etmektedir. Örneğin, “Nenem, a kızıl koyun” gibi sayaçı sözleri, koyunculuk geleneği üzerinden toplumsal iş bölümü ve hayvancılıkla ilişkili sosyal düzeni aktarırken, “Boynunu ben yağlarım” gibi nağmeler, tarımsal üretim ve iş gücünün düzenlendiği süreci yansıtır. Bu bağlamda, emek nağmeleri, toplumsal değişim ve dönüşümün folklor aracılığıyla toplumsal hafızada nasıl şekillendiğini gösteren önemli bir kültürel iz bırakan unsurdur.

5.4.6. Mevsim-Merasim-Maişet Nağmeleri

Azerbaycan folklorunda oldukça fazla tür vardır. Bunlardan birisi de mevsim ve merasim nağmeleridir. Her birinin estetik, manevî ve psikolojik değerleri vardır. Mevsim merasimi ile ilgili nağmeler ‘ayrı ayrı doğa olayları ve inançlarla ilgili’ olan ve ‘insanların belli mevsimlerde ortak çalışmalarını özetleyen’ nağmeler olarak kendi içinde sınıflara ayrılmıştır. Ayırı-ayrı doğa olayları ve inançlarla ilgili olan nağmeler oldukça eski gelenekleri yansıtmaları açısından özel bir yere sahiptir. Eski insanların zihninde canlanan ilk inanışları da gösterir. Onlar, böyle nağmelerle doğaya tesir etmenin mümkün olduğuna inanmışlardır. Bu nağmelerde insanlara ait olan özelliklerin, ayrı ayrı tabiat unsurlarına verilmesiyle bu unsurlar insanlaştırılır. Mesela güneşi çağıran bir nağmede güneşin ilahî menşeli olan atıyla gezdiğini ve atına binince sıcaklık getirdiğini düşünmüşlerdir.¹⁰⁰⁰ İkinci tür olan insanların belli mevsimlerde ortak çalışmalarını özetleyen mevsim nağmeleri, yeni bir çalışma mevsiminin başladığını kutlamak, insanların ortak çalışmalarını özetlemek için kullanılan bir türdür. Örneğin Türk halklarının Nevruz’un gelişini ve sonbaharın sonunda hasat toplamayı kutlamaları gibi. Nevruz hakkında oluşturulan nağmelerdeki ana tema bol miktarda ürün elde etmektir. Nitekim atalarımız Nevruz ile yeni mevsimin gelmesini kutlayarak ekme-biçme işlerinin canlanması, üretkenliğin artması, günahlardan temizlenmesi gibi durumların üzerinde durmuştur.¹⁰⁰¹

*A Yel baba, Yel baba,
Kurban sana gel baba,
Tahılımız yerde kaldı,
Yakamız elde kaldı,
A Yel baba, Yel baba,*

¹⁰⁰⁰ Əliyev, *Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatı*, 53.

¹⁰⁰¹ Əliyev, *Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatı*, 54-55.

*Kurban sana gel baba,
A Yel bab, gel baba,
Saman senin den benim.¹⁰⁰²*

*Gökten gökten ne gelir?
Damla damla yağmur gelir,
Ambarlar dolu dolu,
Güğümler dolu dolu.¹⁰⁰³*

Maişet nağmeleri, esas olarak bir kişinin dünyaya gelmesi, aile kurması, ölüm vb. gibi durumlarla ilgili bir halk edebiyatı türüdür. Tören ayinleri, ayinlerde kullanılan şiirler, daha çok bayatı şeklindeki örnekler Azerbaycan maişet tarihinin öğrenilmesinde etkilidir. Diğer halk türleri ile karşılaştırıldığında doğal ve sosyal olaylarda, dünyanın ve insanın yaratılışında mitolojik tarih daha etkilidir. Konuyla ilgili üç ana mit türü vardır; gök-sema mitleri, evrenle ilgili kozmogonik mitler, toplum ve insanlarla ilgili etnografik mitler, takvim mitleri.¹⁰⁰⁴

Bu nağmeler, özellikle tarımsal üretimin ve toplumsal işbirliğinin simgesi olarak, dönemin sosyal yaşamına dair güçlü ipuçları sunmuştur. Mevsim nağmeleri, iş gücünün kolektif bir şekilde organize edilmesini gerektiren dönemlerde toplumların bir araya gelip ortak bir amaca yöneldiğini göstermektedir. Bu türler, toplumsal dayanışmanın ve üretkenliğin arttığı mevsimsel dönümlerde sosyal bağları güçlendiren ritüel bir araç olarak işlev görmüştür. Merasim nağmeleri ise toplumun kültürel ve dinî geleneklerini yansıtarak, toplumsal kutlamaların ve toplumu birleştiren ritüellerin önemini vurgular. Özellikle Nevruz gibi kutlamalar, kolektif birliğin ve yeniliğin simgesi olmuştur. Maişet nağmeleri ise bireylerin yaşam döngülerine dair önemli bilgiler sunmaktadır. Doğum, evlilik ve ölüm gibi evrensel temaları işlerken, halkın mitolojik inançlarını ve toplumsal algısını anlamamıza yardımcı olmaktadır. Bu nağmeler, toplumsal normların, bireysel kimliklerin ve toplumda yer edinme biçimlerinin nasıl şekillendiğini gözler önüne sermektedir.

5.4.7. Nağıllar

Azerbaycan Türk kültüründe yaygın olarak görülen nağıllar, ateş etrafında toplanarak anlatılan halk hikâyelerine verilen addır. Yaşanmış olayların masalsı bir şekilde anlatımına

¹⁰⁰² *Azərbaycan Folkloru*, 84.

¹⁰⁰³ *Azərbaycan Folkloru*, 87.

¹⁰⁰⁴ *Azərbaycan Şifahi Xalq Adabiyatı Antologiyası*, 7; *Azərbaycan Folkloru*, 10; Maişet nağmeleri örnekleri için bkz. *Azərbaycan Folkloru Antologiyası*, IV. Kitap (Şeki Folkloru) I. Cild (Bakı: Səda Nəşriyyatı, 2000) 189-202 ve *Azərbaycan Folkloru Külliyyatı* I. Cild, Nağıllar I. Kitap (Bakı: Səda Nəşriyyatı, 2006), 70-384.

denir. Azerbaycan folklorunun destansı türleri arasında en çok nağıllar vardır. Nağılların temel özelliklerinden biri gerçeğin ve iyiliğin kötülüğe galip gelmesidir. Nağılların üç türü vardır; hayvanlarla ilgili, sihirle ilgili ve maişet (hayat) ile ilgili olanlar.¹⁰⁰⁵ En eski sayılan nağıllarda hayvanlar (kuş, öküz, inek, at, aslan, bülbül, güvercin, balık vs.) insanların yardımcısı ve onları beladan kurtaran varlıklar olarak anlatılır. Sihir nağıllarında insanlar doğal olayların gizemlerini tam anlayamamış, vahşi ve yırtıcı hayvanlar karşısında kendilerini güçsüz görmüşlerdir. Bu varlıkları mitolojik güçler olarak düşünmüşlerdir. Onlarla ilgili konuşmalar sihirle ilgili nağılların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bazı nağıllar ise aile ve yaşam ile ilgilidir. Burdaki esas düşünce ise haksızlık ve zorluklara karşı mücadeledir.¹⁰⁰⁶ Nağılların derlenmesi ve yayımlanması süreci, 19. yüzyılda başlamış ve bu konuda Rusyayla yerel basın önemli bir rol oynamıştır. Söz konusu dönemde, birçok araştırmacı masal motiflerini gruplandırmak, sınıflandırmak ve sistematik biçimde bir araya getirmek için yoğun çaba sarf etmiştir.¹⁰⁰⁷ Azerbaycan folkloru üzerine yapılan çalışmalar ise 20. yüzyılın başlarında hem teorik hem de pratik boyutta daha kapsamlı bir şekilde yayımlanmaya başlanmıştır. Bu dönemde özverili aydınlar, halk kültürüne ait unsurların derlenmesi ve korunması için büyük mücadeleler vermiştir. Özellikle 1920'li ve 1930'lu yıllarda folklor bilimi teorik çerçevede kayda değer bir gelişim göstermiştir.¹⁰⁰⁸

19. yüzyılda Azerbaycan'daki nağıllar, sadece eğlencelik değil, aynı zamanda toplumun kültürel yapısını ve sosyal değerlerini yansıtan önemli bir halk edebiyatı türüdür. Nağıllar, toplumsal zorluklarla başa çıkma çabalarını ve adalet ile kötülük arasındaki mücadeleyi simgeler. Hayvan temalı nağıllar, toplumda karşılıklı yardımlaşma ve dayanışma değerlerini, sihirli nağıllar ise halkın bilinmeyene dair korkularını ve bunlara karşı geliştirdiği mitolojik açıklamaları yansıtır. Maişet nağılları ise iş gücü, aile ilişkileri ve sosyal eşitsizliklere karşı verilen mücadeleleri anlatır. 19. yüzyılda nağılların toplanması, halkın kültürel kimliğini koruma ve toplumsal değişimleri aktarma çabasının bir yansımasıdır. Bu nağıllar, dönemin toplumsal dönüşümünü ve toplumun kolektif belleğini yansıtan değerli birer kaynak işlevi görmüştür.

5.4.8. Efsaneler

Efsaneler daha eski mitolojik görüşleri yansıtır. İçeriklerine göre sınıflara ayrılmışlardır:

¹⁰⁰⁵ *Azərbaycan Folkloru*, 10

¹⁰⁰⁶ *Azərbaycan Folkloru*, 11. Nağılların üç türü için de örnekler için bkz. *Şeki Folkloru*, 156-202.

¹⁰⁰⁷ Əliyev, *Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatı*, 207.

¹⁰⁰⁸ *Azərbaycan Folkloru Külliyyatı*, 9.

1. Astral görüntüler, gök cisimleri ve burçlarla ilgili efsaneler,
2. Bitki ve hayvanlar âlemi ile ilgili efsaneler,
3. Toponomi ile ilgili efsaneler,
4. Tarihî şahsiyetler, insan, kabile ve milletlerle ilgili efsaneler,
5. Dinî efsaneler.¹⁰⁰⁹

Nağıllar gibi efsanelerde de mucizevî ve sihirsel öğelere sıklıkla karşılaşılır. Bu türde de insanlar taşa, kayaya, kuşa çiçeğe vb. yönelmektedir. İçerik olarak ayrıca vatanseverlik, adaletsiz kişilere düşmanlık, vatana bağlılık, gençlerin sadakatli ve saf sevgileri, doğruluk ve dürüstlük ana motiflerdir. Efsane örneklerinde bencillik, kibir, aç gözlülük ve zalimlik kınanır. Azerbaycan efsanelerinin, okunurken sanki o topraklarda yetişen çiçeklerin kokusunu alırmış hissi vermesi, ırmakların pınarların akış sesini duyarmışçasına, kuşların cıvı cıvı şarkılarını dinlermiş gibi his vermesi belirtilen özellikleri arasındadır.¹⁰¹⁰ Efsaneler köylü hayatını ve dünya görüşünü öğrenmek için oldukça önemlidir. Örneğin dinî efsanelerde halkın hayatında gördükleri yaşadıkları anlatılır, günlük hayattaki problemler halledilir. Halkın hayatını, adet-ananelerini, dünyaya bakışını, arzu ve isteklerini somutlaştıran sanat örnekleri olup, tarih boyunca günümüze kadar gelmiş, geçtiği yollarda hem kültürel hem de tarihî bakımdan Azerbaycan halkının serveti haline dönüşmüştür. Efsanelere bir örnek vermek gerekirse:

Bir gelin bebeği kucığında Murov Dağı'nı geçip ailesinin evine gidiyordu. Aniden güçlü bir rüzgâr eser. Gelin rüzgârın bebeğini onun elinden alacağını anlar. Böylece Allah'a yalvarmaya başlar; "Allah'ım rüzgârı yavaşlat, kurtar bizi!". Rüzgâr giderek güçleniyor. Gelin yine yalvarır; Ey felek, rüzgârın bebeğimi elimden almasını engelle, bizi birbirimizden ayırmasın, bizi bir yerde taş eyle." Gelin bebeğine sımsıkı sarılır ve taş olurlar. Bu taş şimdi 'Gelin taşı' olarak adlandırılır.¹⁰¹¹

Azerbaycan'daki efsaneler, halkın sadece mitolojik anlatıları değil, aynı zamanda toplumsal yapıları, değerler sistemi ve dünya görüşünü de yansıtan metinler olarak önemli bir kültürel işlev görmektedir. Bu efsaneler, içerik olarak çok geniş bir yelpazeye yayılmakta; gök cisimleri ve doğal öğelerden, toplumsal tarih ve dinî figürlere kadar çeşitli konuları ele almaktadır. Bu çeşitlilik, efsanelerin toplumsal bellek işlevini güçlendiren bir unsur olup, halkın geçmişle, doğa ile ve evrenle olan etkileşimini anlamamıza yardımcı olmaktadır.

¹⁰⁰⁹ Əliyev, *Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatı*, 161. Bu efsanelerin içeriği hakkında detaylı bilgi için bkz. Əliyev, *Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatı*, 161-163.

¹⁰¹⁰ *Azərbaycan Folkloru*, 11.

¹⁰¹¹ *Azərbaycan Şifahi Xalq Adəbiyyatı Antologiyası*, 447. Efsanelerin diğer türlerinde daha fazla örnek için bkz. *Azərbaycan Şifahi Xalq Adəbiyyatı Antologiyası*, 447-480

Efsanelerde yer alan mucizevî ve sihirsel öğeler, halkın bilinmeyen olgulara yönelik duyduğu merak ve korkuları temsil ederken, aynı zamanda bu duygularla yüzleşme ve onları aşma çabalarının birer yansımasıdır. Toplum, doğa olayları ve insanüstü güçler karşısında gücünü ve bilincini oluşturma çabasını bu tür hikâyelerle somutlaştırmıştır. Efsanelerin yapısında, halkın hayata dair yaşadığı zorluklarla mücadele etme yöntemleri ve sosyal normlara olan bağlılıkları açık bir şekilde görülmektedir. Özellikle dinî efsaneler, toplumsal adaletin, doğruluğun ve sadakatin pekiştirildiğini, bireysel ve kolektif değerlerin toplumun kültürel yapısında nasıl bir yer edindiğini gösteren anlatılardır. Bu metinlerde, adaletin sağlanması ve toplumda ahlakî bütünlüğün korunması gerektiği vurgulanır. Efsanelerin toplumsal işlevi, aynı zamanda halkın bir arada var olma, kimlik oluşturma ve kültürel mirası koruma arzusunun da bir tezahürüdür. Bu yönüyle efsaneler, sadece eğlencelik anlatılar olmayıp, toplumsal değişimlerin ve kültürel dönüşümlerin şekillendiği bir bağlamda halkın ortak değerlerinin, arzu ve isteklerinin temsil bulduğu belgeler olarak da değerlendirilebilir.

5.4.9. Rivayetler

Rivayetler de tarihî şahsiyetler, önemli olaylar, coğrafi yerler hakkında sözlü olarak oluşturulan ve yayılan epik türlerden biridir. Rivayetlerde herhangi bir tarihî hadise, topluluk, kavim, bilinen ünlü şahsiyetler, kahramanlar, köyler, kaleler hakkında değerli haberler bulunmaktadır. Bu karakteristik özelliği ile rivayet, mitlerden, efsanelerden ve nağıllardan ayrılır. Esasen rivayetler iki türe ayrılmıştır. Bunlar; tarihî şahsiyetlerle ilgili rivayetler ve yer adlarıyla ilgili topolojik rivayetlerdir.¹⁰¹² Ramil Aliyev'e göre rivayetleri kategorize etmede bazı zorluklar vardır. Bunun ana nedeni, bu türün yeterince keşfedilmemiş olmasıdır. Ancak rivayetlerin genel özelliklerini, tipolojik ve anlamsal özelliklerini öğrendikten sonra tasniflerinden ayrıntılı olarak bahsetmek mümkündür.¹⁰¹³

Rivayetler, o dönemin sosyal hayatını yansıtarak gelenekleri, inançları ve toplumsal ilişkileri anlatması açısından önemli bir türdür. Bu hikâyeler, köy yaşamından şehir hayatına kadar geniş bir yelpazede insanların günlük yaşamlarını ve etkileşimlerini yansıtır. Evlilik, aile yapısı, çalışma biçimleri gibi konular revayetlerde sıkça işlenir ve toplumun değerlerini yansıtarak dönemin sosyal dokusunu yansıtır. Yer adlarına bağlı rivayetlerden bir örnek:

Bibiheybet

¹⁰¹² *Azərbaycan Folkloru*, 11.

¹⁰¹³ Aliyev, *Azərbaycan Folkloru*, 103.

Denildiğine göre, İran'dan Heybet adlı bir adamın gemisiyle Şıh köyüne gelen iki kız vardır. Heybet, bu kızlara “bibi” dermiş. Az sonra, Heybet'in gemisiyle bibilerin yanına İran'dan kırk kız daha gelir. Bu kızlara herkes saygı gösterir, onları ziyaret edermiş. Bir müddet geçer, kızların hepsi ölür. Heybet, onların mezarlarının üzerine günbez (bir tür bitki) diker. Heybet öldüğünde, kızların mezarlarının yanında defnedilir. Böylece, bu yere “Bibiheybat” adı verilir.¹⁰¹⁴

Bu hikâye örneğinden, Azerbaycan'da aile yapısının ve toplumsal inançların büyük ölçüde etkili olduğu sonucuna varabiliriz. Hikâye, aile bağlarının gücünü ve saygıyı vurgulayarak, geleneksel toplumun aile ilişkilerine verdiği önemi yansıtmaktadır. Aynı zamanda hikâye, ölüm ve anma ritüelleri ile ilgili bilgi vererek, o dönemin sosyal yaşamının manevî ve kültürel yönlerini aydınlatmaktadır.

Tarihî şahıslara bağlı rivayetlere bir örnek:

Bəs Kişilər Hanı (Peki Erkekler Nerede?)

Timur ordusuyla birlikte Azerbaycan'a gelir. O, karşıdaki köye elçi gönderir ve bildirir ki, kızlar, gelinler, anneler değerli eşyalarını alarak köyden çıksınlar. Bizim işimiz erkeklerle ilgilidir. Onlarla savaşmaya gelmişiz.

Ordu çölde geceleemektedir. Sabah erken saatlerde askerler köye girerler. Timur, çevresine bakar ve boş gördüğü için şaşırır. Askerler ev ev dolaşırken bir yaşlı adam bulurlar. Onu Timur'un huzuruna getirirler. Timur yaşlı adama sorar:

- *Bu köyün erkekleri nerede?*

Yaşlı adam cevaplar: Saygıdeğer hükümdar, siz haber gönderdiniz ki, kızlar, gelinler, anneler en değerli eşyalarını alıp köyden çıksınlar. Onlar da sizin emrinize uydu.

Timur, yaşlının bu sözüne aldırış etmeden kadınlarla konuşur:

- *Peki, erkekler nerede?*

Yaşlı adam cevaplar: Ey büyük hükümdar, dünyada kıza kardeşten, anaya evlattan, karıya ömür boyu yol arkadaşından daha değerli ne olabilir ki?

Bu cevaptan sonra Timur derin düşüncelere dalar ve ardından ordusunun köyden ayrılmasını emreder.¹⁰¹⁵

Bu rivayet, 19. yüzyıl Azerbaycan'ının sosyal yaşamını yansıtarak, Timur'un ordusuyla bağlantılı bir olayı ele alır. Hikâye, toplumsal cinsiyet rolleri ve kadınların değeri üzerinde durur. Metin, Timur'un kadınların önemini sorgulayan bir yaşlı adamla yaptığı diyalog üzerinden kadınların toplumsal değerine dikkat çeker ve bu da dönemin toplumsal yapısı ve değerleri hakkında önemli ipuçları sunar.

¹⁰¹⁴ *Azərbaycan Folkloru*, 319-320.

¹⁰¹⁵ *Azərbaycan Folkloru*, 327.

5.4.10. Bayatılar

Bayatılar, Azərbaycan folklorunun en eski türlerinden biri olarak kabul edilir ve hikâyeleri kabileler arasında yayılan anlatılardır. Bayatıların yaratılması genellikle belirli bir yazarla ilişkilendirilir ve bu yazarlar genellikle deneyimli sanatçılardır. Bayatılarda “sevgilim”, “ben âşığım”, “öyle mi” gibi ifadeler genellikle belirli kişilere göndermeler yapabilir. Bayatılarda lirik kahramanın “ben” ve bazen “biz” olduğu görülürken, içerdikleri hüznün ve üzüntünün melodisi yazarın doğup büyüdüğü yeri yansıtır. Bayatılar düşündürme özelliğine sahiptir ve anlaşılması halk diliyle oluşturulduğu için kolaydır. Halk, acılarını ifade etmek için bayatılardan ve lirik imkânlarından yararlanır. Bayatılar, evsel ve mevsimsel törenlerle ilgili konu ve içeriğe sahip eski bir edebî türdür. Bu nedenle en çok düğün, yas ve doğum törenlerinde kullanılırlar. Bayatılarda aşk teması ile düğün şarkılarında aşk ifadesi arasında poetik benzerlikler bulunmaktadır.¹⁰¹⁶ Azərbaycan Türkleri için vatan sevgisi, derinlemesine kök salmış bir değerdir. Bu değerleri folklorlarına da yansıtmışlardır. Örneğin;

Vatan, Gurbet

Əzizim Ala dağa,

Gün düşür Ala dağa.

Mən Qaradağ əhliyəm,

Yaz məni Qaradağa.

Zəhmətim getdi bada,

El gəldi çatdı dada.

Yarın gözü yoldadı,

Həsrətdi Ordubada.

Mən aşıqəm Qarabağ,

Şeki, Şirvan, Qarabağ.

Tehran cennete dönse,

Azizim Ala dağa,

Gün düşer Ala dağa.

Ben Karadağ insanıyım,

Yaz beni Karadağ'a.

Emeklerim gitti boşa,

El geldi çatdı dada.

Yarın gözü yoldaydı,

Hasretti Ordubad'a.

Ben aşığımı Karabağ'ın,

Şeki, Şirvan, Karabağ'ın.

Tahran cennete dönse bile,

¹⁰¹⁶ Əliyev, *Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatı*, 86-91.

Bu bayatıda, aşkın güçlü duyguları ve ayrılığın yarattığı özlem temaları üzerinden bir kişinin doğup büyüdüğü vatanına olan sevgi ve bağlılığı anlatılmaktadır.

Konularına göre Azerbaycan bayatıları aşağıdaki gibi gruplandırılabilir:

1. Doğa ile ilgili bayatılar;
2. Doğa güzelliklerini anlatan bayatılar;
3. Emekle ilgili bayatılar;
4. Aşk bayatıları;
5. Toplumsal içerikli bayatılar;
6. Ev hayatı bayatıları;
7. Vatanseverlik bayatıları;
8. Arkadaşlığı anlatan bayatılar vb.¹⁰¹⁸

Azerbaycan bayatıları, konularına göre gruplandırılarak, 19. yüzyılda Azerbaycan'daki sosyal hayatın çeşitli yönlerini yansıtarak bize daha derin bir anlayış sunar. Bu gruplandırma, dönemin toplumsal dinamiklerini, doğayla etkileşimini, emek kültürünü, aşk ve ilişkileri, toplumsal temaları, ev hayatını, vatanseverlik duygularını ve arkadaşlığı farklı açılardan ele alarak bütüncül bir resim çizer. Bayatılar, içerdikleri zengin semboller ve imgeler aracılığıyla o döneme ait duyguları, düşünceleri ve değerleri anlamamızı sağlar. Bu şekilde, bayatılar tarih ve kültürel bağlamda zengin bir perspektif sunarak sosyal hayatın farklı yönlerini anlamamız için önemli bir araç olarak hizmet ederler.

5.4.11. Tapmacalar

Tapmacalar, Türkiye Türkçesi ile bilmece, Azerbaycan çocuk folklorunun türlerinden biridir. Bilmece türünün oluşumunda gerçek yaşam olayları yer alır. Bilmece, çocuğun zihinsel gelişiminde önemli bir rol oynar. Bilmece, sözlü yaratıcılığın dinamik bir türü olarak, tekrarlanarak hafızalarda yaşar. Bilmeceler önceden yetişkinler tarafından kullanılmış, sonra

¹⁰¹⁷ *Azərbaycan bayatıları XXI* (Bakı: Yeni Nəşrlər Evi, 2004), 15. Şiirin tamamı için bkz. *Azərbaycan bayatıları XXI*, 15-23.

¹⁰¹⁸ Əliyev, *Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatı*, 95.

çocuk folklorunun temel türlerinden biri olmuştur.¹⁰¹⁹ Tapmacaları şu gruplara ayırmak mümkündür:

1. Hayvanlar dünyasıyla ilgili olan tapmacalar.
2. Bitki âlemini konu alan tapmacalar.
3. Meyveler hakkında olan tapmacalar.
4. Doğa ile ilgili olan tapmacalar.
5. Teknik ilerlemeye bağlı şekilde ortaya çıkan tapmacalar.¹⁰²⁰

Tapmacaların farklı konuları ele aldığı ve içinde yerel doğa, iş yapma biçimleri, teknik ilerlemeler gibi unsurları barındırdığı göz önüne alındığında, tapmacaları okuyan birisi 19. yüzyıl Azerbaycanı'nın sosyal ve kültürel hayatına dair birçok perspektif kazanabilir. Bu tapmacalar, dönemin yaşam tarzını, yerel değerleri ve toplumsal dinamikleri hakkında ipuçları sunabilir. Ancak tapmacaların genellikle sembolik bir dille yazıldığı ve doğrudan tarihsel detaylar içermediği göz önünde bulundurulmalıdır. Bu nedenle, tapmacaları yorumlamak, dönemin sosyal hayatını anlamak için önemli bir araç olabilir, ancak bu yorumların dikkatli ve dengeli bir şekilde yapılması gerekmektedir.

5.4.12. Atasözleri

Atasözleri folklorun vazgeçilmez bir parçasıdır ve bir kültürün geçmişini, deneyimlerini ve bilgeliğini yansıtarak gelecek nesillere aktarır. Toplumsal iletişimde yaygın olarak kullanılır ve sık sık günlük yaşamda karşılaşılan durumları ifade eder. Atasözleri, kültürel değerleri ve normları yansıtır, ahlakî öğütler sunar ve hatta mizahî bir bakış açısı getirebilir. Ayrıca, dili zenginleştirir ve geleneksel toplumlarda eğitim aracı olarak kullanılır. Bu nedenle atasözleri, bir toplumun kimliğini, dilini ve kültürel derinliğini yansıtan önemli bir öğedir.

Uzun yıllar boyunca atalarımızın deneyimleri sonucu günümüze aktarılan atasözleri, Azerbaycan'da 19. yüzyıldan itibaren toplanmaya başlanmıştır. 20. yüzyılda ise atalar sözleri birçok araştırmacı tarafından incelenmiş, çeşitli folklor topluluklarında ele alınmıştır. O dönem Azerbaycan'daki atasözleri halk acılarını, üzüntülerini, toplumda zorbalığı, haksızlıkları, günlük yaşamdaki çatışmaları, aile içi meseleleri, baba-oğul anlaşmazlıklarını hicivli bir şekilde ifade etmiştir. Özellikle, ince mizah, gerçekçilik ve cehalet eleştirisi, zengin-fakir ilişkileri, komşuluk, akrabalık ilişkileri, erkek-kadın, gelin-kaynana, baba-oğul

¹⁰¹⁹ Əliyev, *Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatı*, 323.

¹⁰²⁰ Əliyev, *Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatı*, 324.

anlaşmazlıkları, ifadeleri atasözlerini temel konusu olmuştur.¹⁰²¹ Atasözleri, 19. yüzyıl Azerbaycanı'nın toplumsal yapısını derinlemesine yansıtarak komşuluk ilişkileri, aile içi dinamikler, tarımın önemi, adalet anlayışı, dinî ve kültürel değerler, misafirperverlik ve eğitim gibi birçok unsuru gözler önüne sermektedir. Bu öğeler, dönemin düşünce sistemi ve yaşam tarzı hakkında önemli ipuçları sunmaktadır. Dolayısıyla atasözleri, 19. yüzyılın sosyal, kültürel ve ekonomik koşullarını anlamamıza katkıda bulunurken aynı zamanda Azerbaycan'ın tarihî ve kültürel zenginliğinin bir aynasıdır.

5.4.13. Masallar

Azerbaycan folklorunda öne çıkan unsurlardan biri de masallardır. Masallar, Azerbaycan halkının geçmişi, yaşam tarzı, dünya görüşü, gelenekleri, kahramanlık öyküleri, mücadeleleri ve arzularını özgün bir şekilde yansıtır. Masallar, olaylar, karakterler, geleneksel kalıplar ve edebî özelliklerle farklı bir yapıya sahiptir. Hayata dair olaylar ve sihirli unsurlar bu masallarda önemli bir yer tutar; bu özellikler, Azerbaycan folklorunun geleneksel yapısını diğer unsurlardan ayırır ve folklorik unsurların sınırlarını belirleme imkânı sunar.¹⁰²²

19. yüzyıldan itibaren Azerbaycan masalları derlenip yayımlanmaya başlanmıştır. Masallar; hayvan masalları, sihirli masallar, evsel masallar, dinî masallar ve çocuk masalları gibi kategorilere ayrılır. Hayvanlarla ilgili masallar, genellikle totem mitlerine dayanır; hayvanlar, sembolik anlamlar taşıyarak toplumsal ilişkilere, yaşam felsefesine ve değerlere ayna tutar. Bu masallarda hayvanlar, insan nitelikleriyle donatılır ve alegorik anlamlar kazanarak insan yaşamının derinliklerine ışık tutar. Sihirli masallar, sihirli güçler ve tılsımların ana tema olduğu, gizemli ve fantastik bir atmosfer sunan masallardır. Evsel masallar ise günlük yaşamın unsurlarını vurgular, genellikle toplumsal rolleri ve sınıfsal mücadeleleri ele alır. Dinî masallar, dinî inançları, peygamberlerin hayatlarını ve ahlakî öğretileri konu alır; bu masallar, mitolojik-dinî görüşlerin, tarihî bilincin ve İslamî düşüncenin etkisiyle şekillenir. Azerbaycan masalları, halk kültürünün temel taşlarından biri olarak mitler, ritüeller, inançlar ve gelenekler gibi unsurları içerir. Mitolojik düşüncelerden etkilenecek şekilde şekillenen masallar, animist, fetişist, totemist ve antropomorfik öğeler barındırır. Alegorik temsiller, masalların vazgeçilmez özelliklerinden biridir ve toplumsal kusurları eleştirel bir şekilde yansıtır.¹⁰²³

¹⁰²¹ Həsənqızı, *Folklorşünaslığa Giriş*, 183-186.

¹⁰²² Kemale Yılmaz, "Azerbaycan Masallarının Edebi Analizine Dair Bir Deneme", *Journal of Qafqaz University*, sy. 18 (2006): 73

¹⁰²³ Aliyev, *Azerbaycan Folkloru*, 226-242.

19. yüzyıl folklorundaki masallar, içerlerinde barındırdıkları semboller, karakterler arasındaki dinamik ilişkiler ve tematik vurgu unsurlarıyla dönemin sosyal ve kültürel yapısını ayrıntılı bir şekilde gözler önüne sermektedir. Hikâyeler, sınıfsal hiyerarşiler, toplumsal normlar, cinsiyet rollerinin inşası ve ekonomik koşullar gibi devrin belirleyici unsurlarını işaret ederek dönemin toplumsal düzenini ve bu düzenin alt metinlerini anlamaya olanak tanır. Bunun yanı sıra, masalların kuşaktan kuşağa aktarılma geleneği, o dönemin sözlü kültür pratiklerini ve iletişim biçimlerini yansıtarak kültürel süreklilik ve toplumsal belleğin korunması açısından önemli bir araç olarak değerlendirilebilir.

5.4.14. Yanıltmacalar

Bugüne kadar gelen folklor örnekleri arasında en eski türlerden biri de yanıltmacalardır. Yanıltmacalar genellikle dilin gelişimine katkıda bulunmak, dildeki hataları düzeltmek, akıcı konuşma becerilerini geliştirmek amacını taşır. Yanıltmacalar hem düzyazı hem de şiir biçiminde olabilir. Kelimeler öyle sıralanır ki, onları hızlıca söylediğinizde sadece çocuklar değil, yetişkinler de şaşırır. Özellikle çocuklar için dil hatalarını düzeltmek amacıyla kullanılan bir öğretim yöntemi olarak yanıltmacaların öğretilmesi de yaygındır.¹⁰²⁴ Yanıltmacalar aynı zamanda bellekle ilgilidir ve yapay konuşma alışkanlığını oluşturur. Tarihsel olarak, bir konuşmacının kelimeleri tekrarladığı ve dilinin altına taş koyarak konuşmasını düzeltmektedir. Yanıltmacalar, dilin düzgün telaffuzunu kolaylaştırmak ve kelimelerin ezberlenmesine yardımcı olmak amacıyla kullanılır. Ayrıca çocukların zihinsel gelişimine de katkıda bulunur ve çocuk folklorunun bir parçası olarak önemli bir rol oynar.¹⁰²⁵

Çocuk folklorunda yer alan yanıltmalar, Azerbaycan'ın kültürel dokusunu önemli bir şekilde yansıtarak sosyal hayatla sıkı bir ilişki içindedir. Bu yanıltmacalar, dil gelişimi ve eğitimi için etkili bir araç olarak hizmet eder, dilin doğru kullanılmasını teşvik ettiği için bu sözler Azerbaycan'ın geleneksel halk kültürünün bir parçasıdır ve kuşaklar arası aktarımı teşvik eder, toplumsal değerlerin ve geleneklerin devamını sağlar. Bunlar ayrıca toplumsal bağları güçlendirir ve misafirperverlik gibi önemli kültürel değerleri yansıtır.¹⁰²⁶

¹⁰²⁴ Həsənpızı, *Folklorşünaslığa Giriş*, 34.

¹⁰²⁵ Aliyev, *Azerbaycan Folkloru*, 481-483.

¹⁰²⁶ Misafirperverlikle yanıltmacalar arasındaki ilişki, Azerbaycan kültüründe misafirlerin hoş karşılanması ve ağırlanması bir ifadesi olarak yanıltmacaların misafirler arasında keyifli bir etkileşimi teşvik etmek için kullanılmasını yansıtır.

5. 4. 15. Latifeler

Azerbaycan folklorunda latifeler, asırlar boyunca halkın yaşamını ve toplumsal meseleleri mizahî bir şekilde ifade etmek için kullanılan bir türdür. Bu latifeler genellikle tarihsel dönemlerdeki hükümdarların, toplumsal yapıların ve çatışmaların gülmeceyle yansıtılmasına odaklanmıştır. Gülmece ve mizah, Azerbaycan folklorunda, özellikle latifelerde, önemli bir rol oynamış ve bu tür eserlerde daha derin anlamlar kazanmıştır. Bu latifeler, zamanla değişen toplumsal ve siyasî sorunlarla da güncelliğini korumuş ve günümüzde bile çağdaş meselelere dokunmaktadır.¹⁰²⁷ Azerbaycan folklorunda halk fıkralarının toplanması, derlenmesi ve neşri 19. yüzyılın ikinci yarısında başlamıştır. Bu çerçevede, Azerbaycan latifelerinden bir örnek şöyledir:

“Uzak bir köyde yaşayan adam, akrabasından bir mektup alır. Molla Nasreddin’i arayıp bulur ve bu mektubu okumasını rica eder. Molla, mektubu incelediğinde, bunun çok karmaşık bir yazı olduğunu, hiçbir şey anlamadığını görür. Bu yüzden mektubun sahibine dönerek şöyle der:

- “Öncelikle, Farsça bilmiyorum. Sonra, bu mektup Türkçe olsaydı yine okuyamazdım.”

- “Farsça bilmiyorsun, Türkçe de okuyamıyorsun; o zaman bu emmameyi¹⁰²⁸ başına niçin koyuyorsun?”

- “Eğer emmame iletiyorsa, al koy başına bir hatt oku da göreyim”¹⁰²⁹

Azerbaycan folklorunda latifelerin Türkiye’deki Nasreddin Hoca fıkraları gibi olduğunu söylemek oldukça yerinde bir benzetmedir. Bu hikâyeler, güldürürken düşündürülen bir içeriğe sahiptir ve genellikle bir öğüt veya mesaj içerirler. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Azerbaycan’da toplanmaya başlanan bu latifeler, o dönemin toplumsal ve siyasî dinamiklerini yansıtırken, günümüzde dahi geçerliliğini koruyarak çağdaş meselelere de dokunmaktadır. Bu hikâyeler, hem eğlenceli birer öykü hem de kültürel bir mirastır.

5. 4. 16. Halk Gösterileri/Tamaşaları

Halk gösterileri, sözlü halk edebiyatının eski formlarından birini temsil etmektedir. Halk tiyatroları tarih boyunca birtakım evrimler geçirmiş ve zamanla millî bir nitelik kazanmıştır. Bu gösteriler, folklorun diğer türleri arasında özellikle epik türün farklı alt kollarında ortaya çıkmıştır. Hikâye anlatıcıları, ozanlar, çocuklarına hikâye anlatan ebeveynler ve büyükannele, hikâyelerin gelişimini jestlerden, mimiklerden ve el-kol hareketlerinden büyük

¹⁰²⁷ Sönmez Abbaslı, *Azərbaycan Lətifələrinin Regional Xüsusiyyətləri* (Bakı: Nurlan, 2011), 3-6.

¹⁰²⁸ Bazı doğu ülkelerinde ahundların veya ruhanilerin başlarına sardıkları bir tür sarık.

¹⁰²⁹ *Azərbaycan Folkloru*, 348.

ölçüde faydalanarak canlandırmışlardır. Bu süreçte, anlatılan folklor örneği ilk aşamada basit sahnelerde sergilenmiş ve böylelikle halk oyunlarının temelleri atılmıştır.¹⁰³⁰ Azerbaycan halk oyunlarında hiciv ve mizah büyük bir önem arz etmekteydi. Bu tür oyunlarda, komik durumlar oldukça yaygın olarak karşımıza çıkmaktaydı. Bu durumun temelinde, halkın toplumsal hatalarını ve eksikliklerini mizahî bir yaklaşımla ele alarak düzeltmek istemesi yatmaktaydı.¹⁰³¹

Halk oyunları ve gösterileri, tarihin en eski dönemlerinden beri halkın günlük yaşam tarzını, eğlence dünyasını yansıtmaları açısından da dikkat çekicidir. Kötülere ceza verme, iyileri koruma ve destekleme, emeği sevmek, çalışkan ve cesur olma, kahramanlık gibi yüksek insanî duyguları aşılayan ve folklor türleri içinde önemli bir yere sahip olan halk gösterileri, hem çocukların hem de yetişkinlerin eğitiminde, fiziksel, zihinsel ve psikolojik gelişiminde büyük rol oynamaktadır.¹⁰³² Halk gösterilerinin birçok çeşidi vardır. Bunlar şöyle sıralanabilir; Sadece çocuklara özgü oyunlar, yetişkinlerin çocuklar için ürettiği oyunlar, çocukların söz oyunları, grup halinde, danslı, şarkılı oyunlar ve basit taklit oyunları, talih, kumar, fal, niyet oyunları, yetenek ve güç oyunları, kazanma ve başarı için oynanan oyunlar, jimnastik ve ritmik oyunlar, zekâ oyunları, aldatma, kandırma oyunları, bellek gücü, düşünce hızı, hissetme oyunları, saklanma ve saklama oyunları gibi.¹⁰³³

19. yüzyılın Azerbaycanı'nda halk gösterileri ve oyunları, o dönemin sosyal hayatını yansıtarak çeşitli yönleriyle belirginleşir. Bu etkinlikler, farklı sosyal sınıflardan insanların bir araya gelmesine ve etkileşim kurmasına olanak tanıyarak toplumsal birliğin ve dayanışmanın önemli bir simgesi haline gelir. Halk gösterileri ve oyunları, aynı zamanda Azerbaycan'ın zengin kültürel mirasını yansıtarak toplumun geleneksel değerlerini ve yaşam tarzını sergiler. Müzik, dans, kostüm ve diğer görsel unsurlar aracılığıyla bu etkinlikler, Azerbaycan'ın renkli ve çeşitli kültürel yapısını gözler önüne serer. Bu etkinlikler, insanların bir araya gelerek keyifli vakit geçirmesini sağlamanın yanı sıra, sosyal ilişkilerin güçlenmesine, toplumun birbirini anlamasına ve ortak bir kimlik hissetmesine katkıda bulunur. Böylelikle, o dönemin toplumunun günlük yaşamını, eğlence dünyasını ve kültürel kimliğini daha iyi anlamamıza yardımcı olur.

¹⁰³⁰ *Azərbaycan Xalq Ədəbiyyatından Seçmələr (Qaravəllilər, Oyunlar Və Xalq Tamaşaları)*, (Düz. Hüseyn İsmayılov və Tahir Orucov) (Bakı: Şərq-Qərb, 2005), 13.

¹⁰³¹ *Azərbaycan Xalq Ədəbiyyatından Seçmələr (Qaravəllilər, Oyunlar Və Xalq Tamaşaları)*, 14.

¹⁰³² Mələkə Nizami qızı Məmmədova, *Azərbaycan və Anadolu Folklorunda Oyun və Tamaşalar* (Bakı: Elm və Təhsil, 2014), 3.

¹⁰³³ F.X.Gözəlov, M.K. İmanov, İ.F.Rüstəməzadə, T.T.Orucov, E.H.Abbasov, *Qarabağ Xalq Oyunları və Meydan Tamaşaları* (Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu, 2017), 11.

5. 4. 17. Karavellilər

Karavelli, mitolojik kökenlere sahip olan ve antik dönemlerde yapılan ritüellere dayanan bir türdür. Mitolojik tanrıların onuruna düzenlenen törenlerde, kurbanlar verilir ve bu kurbanlar genellikle mitolojik tanrılara veya totem tanrılara adanmıştır. Karavellilər, bu tür ritüellerde ve mitolojik inançlarla ilişkilendirilen olayları, karakterleri ve temaları içerir. Karavellilerde, mitolojik öğeleri, karakterleri ve temaları ironik bir şekilde ele alır ve genellikle komik veya eğlenceli bir dille anlatılır. Masal, destan ve diğer halk edebiyatı türleriyle de ilişkilendirilir ve genellikle meydan performansları veya sözlü anlatılar şeklinde sunulur.¹⁰³⁴ Karavellilər genellikle toplumsal olaylardan esinlenerek yaratılır ve hikâye anlatıcısı tarafından latife ve mizah unsurlarıyla süslenir. Ancak, karavellilerin birçoğu folklor ve edebiyat araştırmacıları tarafından tam olarak incelenmemiş ve üzerinde geniş kapsamlı çalışmalar yapılmamıştır. Bu nedenle, karavelliler hakkındaki bilgiler genellikle kısıtlı ve parçalıdır.¹⁰³⁵

Karavellilər, halkın mitolojik kökenlere dayalı inançlarını ve toplumsal yapısını, sıradan olaylardan ziyade mitolojik figürlerle ilişkilendirerek sunar. Bu türde anlatılar, halkın yaşamına dair derin izler bırakırken, toplumsal eleştiriyi genellikle mizah ve ironi yoluyla gerçekleştirir. Karavelli anlatıları, kısıtlı ve dağınık çalışmalarla ele alınmış olsa da, bu türün toplumsal dönüşüm ve halkın bilinçli katılımını yansıtan değerli bir folklor örneği olarak karşımıza çıkmaktadır.

5. 4. 18. Düzgüler

Çocuk edebiyatının önemli türlerinden biri olan düzgüler, Azərbaycan halk edebiyatının temel taşlarından biridir. Düzgüler, ritim, aliterasyon ve uyum gibi özelliklerle öne çıkar ve genellikle gerçeklikle kurgusal unsurları bir araya getirerek anlam yaratırlar. Bu türün en belirgin özelliği, eski toplumların doğaya ve emeğe dair bakış açılarını yansıtmalarıdır. Ayrıca, düzgüler halkın emek sürecinin başlangıcındaki ağırlığını hatırlatma amacı taşımaktadır.¹⁰³⁶ Yani düzgülerde sıkça işlenen konular ve anlatılar, insanların toplumsal geçmişlerindeki emek, çalışma ve yaşamla ilgili deneyimlerini yansıtarak, bu değerleri gelecek nesillere aktarmayı amaçlar. Bu türden metinler, toplumun emek ve çalışma

¹⁰³⁴ Aliyev, *Azərbaycan Folkloru*, 245-254; *Azərbaycan Xalq Ədəbiyyatından Seçmələr (Qaravəllilər, Oyunlar Və Xalq Tamaşaları)*, 4-9.

¹⁰³⁵ Tahir Talib oğlu Orucov, *Qaravəlli Janrının Poetikası* (Bakı: Qrifli Nəşr, 2009), 29-32.

¹⁰³⁶ Əliyev, *Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatı*, 317.

süreçlerine dair bilinci canlı tutmayı ve kültürel bellekte yer etmiş bu değerleri korumayı hedefler. Bu bakımdan, düzgüler bir tür kültürel hafıza aracı olarak işlev görürler.

Düzgü örnekleri incelendiğinde, çoğunda, kozmogonik görüşlerin poetik bir dille ifade edildiği gözlemlenmiştir. Çocukların çoğunun bildikleri konulara başvurdıkları, daha doğrusu, halk masallarından aldıkları kahramanlarla, hayvanlarla, kuşlarla, sanatlarla, törenlerle ve ev işlerinde yaşanan diğer olaylarla ilgili zamanın farklı aşamalarında yaratılan şarkıların ayrı parçalarına dayandıkları görülmektedir.¹⁰³⁷ Bu bağlamda, düzgülerin insanın kendi varlığına ve çevresine dair algılarını yansıttığı görülür. Özellikle, insan - kozmos - zaman - mekân ilişkilerinin öne çıkarıldığı düzgülerde, zaman ve mekânın insan deneyimindeki önemi vurgulanır.¹⁰³⁸ Düzgüler, Azerbaycan'daki sosyal hayatı çok yönlü bir şekilde yansıtır. Bu şiirlerde sıkça halkın günlük yaşamı, gelenekleri ve ritüelleri ele alınır. Özellikle, çocuklar arasında oyunlar sırasında okunan düzgüler, geleneksel halk oyunlarına uyarlanarak toplumun eğlence ve etkileşim biçimlerini yansıtır. Ayrıca, düzgülerde mitolojik öğeler, insanlar, hayvanlar, bitkiler ve doğa olayları arasındaki ilişkiler sıkça işlenir, bu da toplumun doğaya ve çevresine bakış açısını yansıtır. Toplumsal değerler, normlar ve idealler düzgülerde sıkça vurgulanır. Örneğin, bazı düzgülerde toplumsal dayanışma, aile bağları ve fedakârlık gibi değerler öne çıkar. Ayrıca, bazı düzgülerde Azerbaycan halkının efsaneleri, hikâyeleri ve kahramanları konu alınır, bu da toplumun ortak hafızasını ve kültürel mirasını yansıtır. Toplumsal eleştiri ve mizah da düzgülerin önemli bir parçasıdır, bu da toplumdaki güncel olaylar, sosyal sorunlar veya kişilik özellikleri hakkında yorumlar içerebilir.

19. yüzyılda Azerbaycan'da folklor, halkın yaşam biçimlerinin, kültürel kodlarının ve toplumsal değerlerinin derin izlerini taşıyan bir bilimsel alandır. Bu dönemde folklorun yalnızca geleneksel sanat formları olarak değerlendirildiği yaygın bir kanı olsa da, gerçekte halkın kimliğini ve toplumsal yapısını şekillendiren dinamik bir etkileşim aracı olarak işlev görmüştür. Toplumun her bireyi, nehir gibi akan bir halk edebiyatının parçası olarak, hem kendi zamanının hem de geçmişin izlerini taşımakta, bu kültürel mirası nesiller boyu aktarmaktadır.

Sosyal açıdan bakıldığında, folklorun 19. yüzyılda, halkın yüzeydeki günlük yaşamını yansıttığından çok daha fazlasını içerdiği görülmektedir. Toplumun folklor ürünleri, sadece eğlencelik unsurlar değil, derin toplumsal eleştiriler, değerler, bir arada yaşama biçimleri ve kolektif hafızayı şekillendiren unsurlar barındırmaktadır. Halkın inançları, mizahî yaklaşımı

¹⁰³⁷ Ramazan Qafarlı, *Uşaq Folklorunun Janr Sistemi və Poetikası* (Bakı: Elm və Təhsil, 2013), 232-234.

¹⁰³⁸ Əliyev, *Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatı*, 318.

ve toplumsal ilişkilerinin temelleri, bu ürünler üzerinden anlaşılabilir. Bir başka açıdan, Azərbaycan'daki folklorun gelişimi, dönemin sosyal yapısının da bir göstergesidir. Zira folklor, sadece bir eğlence unsuru olarak kalmamış, aynı zamanda halkın karşılaştığı zorluklar, dünya görüşleri ve toplumsal yapılarla ilgili derin anlamlar taşıyan bir yapı haline gelmiştir. Bu açıdan, folklorun aktarılması ve yorumlanması, toplumsal değişimlerin ne denli içsel bir dönüşüm sağladığının da göstergesidir.

5. 5. Müzik

Azerbaycan müziği, 19. yüzyılda kayda değer bir ilerleme ve dönüşüm sürecine girmiştir. Bu dönemde, Doğu ve Batı müzik kültürlerinin karşılıklı etkileşimi, Azerbaycan müziğinin hem zenginleşmesine hem de biçimsel olarak çeşitlenmesine olanak tanımıştır. Geleneksel Azerbaycan müzik unsurlarını koruyan eserlerin yanı sıra Batı müziğinin etkilerini yansıtan kompozisyonlar da bu dönemin ürünleri arasında yer almıştır. Azerbaycan müziği kendine has bir üslup geliştirerek özgün bir kimlik kazanmıştır. Bu dönemde Azerbaycan'da kullanılan müzik aletleri arasında tar, kamança, balaban, daf, nağara ve saz gibi enstrümanlar öne çıkmaktadır. Her biri, hem müzikal hem de kültürel anlamda büyük öneme sahipti. Bu müzik aletleri, Azerbaycan'ın sosyal hayatında da derin etkiler bırakmıştır. Düğünler, bayramlar ve diğer toplumsal etkinliklerde bu enstrümanlar eşliğinde gerçekleştirilen müzik performansları, toplumsal birleştirici bir işlev taşımıştır. Müzik, insanlar arasındaki bağları güçlendiren, toplumsal dayanışmayı artıran ve kültürel kimliği pekiştiren bir araç olarak kullanılmıştır.

Tablo 15. Enstrümanların İsimleri¹⁰³⁹

Simli alətlər (xordofonlu)	Nəfəs alətləri (aerofonlu)	Zərb alətləri (membranofonlu)	Özən səsli alətlər (idiofonlu)
mizrabla çalınan			
Rübab	Ney	Qaval	Çan
Saz	Nay	Nağara	Zəng
Tar	Qaval	Dəf	Ağız qopuzu
Yayla çalınan		baraban	
kamança	Zurna		
	Balaban		
	Düdük		
	Tütək		

¹⁰³⁹ Abbasqulu İsmayıl Oğlu Nəcəfzadə, *Azərbaycan İdiofonlu Çalğı Alətləri* (orqanoloji-tarixi tədqiqat) (Bakı: MBM, 2010), 167.

Simli alətlər (xordofonlu)	Nəfəs alətləri (aerofonlu)	Zərb alətləri (membranofonlu)	Özən səsli alətlər (idiofonlu)
	Şeypur		
	Boru		

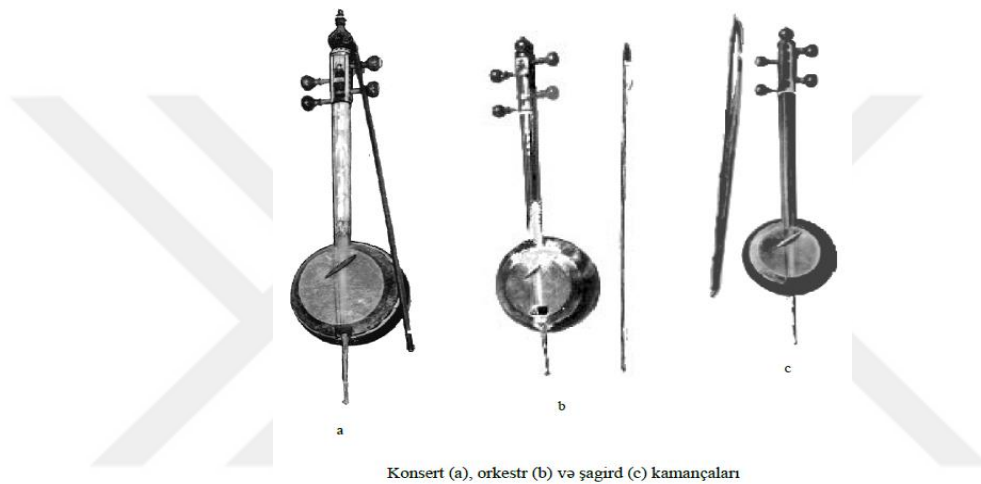
Saz, kamança ve tar gibi geleneksel çalgılar, kültürel müziğin temel yapı taşlarını oluşturmuştur. Saz, büyük ozan sanatının devamcısı olan âşık ve saz-söz sanatının ayrılmaz parçasıdır. Saz, aynı zamanda, Türk dünyasının, Türk manevî değerlerinin sembollerinden biridir. Azerbaycan'da ölçüleriyle farklılık gösteren tavar saz veya ana sazın 9, bazen 8 teli, ondan biraz daha küçük olan orta veya koltuk sazın 6, bazen 7 teli, küçük cura sazın ise 4-6 teli vardır. O dönemde teller yüksek kaliteli çelikten yapılır ve gümüş suyuna batırılırdı. Bu teller asla paslanmaz ve çok sağlam bir şekilde yapılıyordu.¹⁰⁴⁰

Tar, Orta Doğu ve Kafkasya'da özellikle Azerbaycan'da yaygın olarak kullanılan telli bir çalgıdır. Azerbaycan'da tar, zengin tarihî ve kültürel mirasıyla önemli bir yer tutar. Bu geleneksel telli çalgı, müzik eğitiminde ve performanslarında merkezî bir rol oynar, özellikle muğam müziğinin vazgeçilmez bir parçası olarak kabul edilir. Tarın yapısı, çanağından perdelerine kadar özenle tasarlanmış olup, çalma teknikleri ve simlerin çeşitliliğiyle zengin

¹⁰⁴⁰ *Azərbaycan Musiqi Tarixi*, Birinci cild, (Bakı: Sarg-Qarb, 2012), 202.

bir ses dünyası sunar.¹⁰⁴¹ Tarın geleceği olmadığı ve kendi kendine müzik sahnesinden silineceği görüşü bazı müzik eleştirmenleri ve tarihçiler tarafından öne sürülmüşse de, birçok aydın bu görüşe karşı çıkarak tarın önemli bir müzik enstrümanı olduğunu savunmuştur. Tar, Azerbaycan müziğinde büyük bir öneme sahip olup, nota ile çalınmasında önemli başarılar elde edilmiştir ve uluslararası müzik enstrümanları arasında yer alması gerektiği vurgulanmıştır. Tarihsel olarak tar, Mısırlıların Nabla enstrümanından evrilmiş, İran’da gelişmiş ve Azerbaycan’da yeniden şekillendirilerek önemli bir kültürel miras haline gelmiştir.¹⁰⁴²

Konsert (a), orkestr (b) və şagird (c) kamançaları

Kamança, Azerbaycan’da yaygın olarak kullanılan bir yaylı çalgıdır ve çeşitli bölgelerde farklı adlarla anılır. 19. yüzyıldan itibaren Azerbaycan müziğinde önemli bir yer tutan kamança, özellikle mugam icralarında ve halk müziğinde sıkça kullanılmıştır. İnce işçilikle süslenen ve çeşitli ahşaplardan yapılan kamança, kültürel ve sanatsal değeri yüksek bir çalgı aletidir. Ayrıca, kamança ustaları, çalgının süslemelerinde ve yapım tekniklerinde sanatsal zevklerini yansıtarak, dönemin estetik anlayışını ortaya koymuşlardır.¹⁰⁴³

19. yüzyılda Azerbaycan’ın Karabağ bölgesinde, özellikle Şuşa şehrinde, Hurşid Banu Natavan¹⁰⁴⁴ liderliğinde “meclisi-üns” adı verilen bir edebî meclis faaliyet göstermiştir. Bu

¹⁰⁴¹ *Azərbaycan Musiqi Tarixi*, 204-205.

¹⁰⁴² Nəcəfzadə, *Azərbaycan İdiofonlu Çalğı Alətləri*, 18-19.

¹⁰⁴³ Saadet Abdullayeva, *Azərbaycan Xalq Çalğı Alətləri (musiqişünaslıq – orqanoloji tədqiqat)* (Bakı: Adıloğlu, 2002), 161-165.

¹⁰⁴⁴ Hurşid Banu Nâtevan (1830-1897), Hurşid Bânû Natavan, 19. yüzyılın Azerbaycan edebiyatının önde gelen figürlerinden biridir. Fuzûlî mektebinin en tanınmış temsilcilerinden biri olarak kabul edilen Natavan, gazelleriyle samimiyet, tabiilik ve incelikli bir lirizm sergilemiştir. Ayrıca, Natavan’ın müzik alanındaki etkisi, şarkılarının bestelenmesiyle Azerbaycan müzik tarihinde önemli bir yer edinmesiyle görülür. Şiirleri,

meclis, Nizamî, Fuzulî, Fagîf gibi ünlü Azerbaycan şairlerinin eserlerini halk arasında yaygınlaştırmayı amaçlamıştır. Meclisler, genellikle müzik eşliğinde gerçekleştirilmiş ve Azerbaycan'ın müzikli tiyatro tarihinde önemli bir rol oynamıştır. Azerbaycan'ın ve dünya müzik kültürünün tarihinde derin izler bırakan büyük bir entelektüel olan Üzeyir Hacıbeyov, en dikkat çekici ve önemli Azerbaycanlılardan biridir. Hacıbeyov, Azerbaycan'ın Ağcabedi köyünde 18 Eylül 1885 tarihinde doğmuştur. Ailesi, köklü bir kültürel geçmişe sahip olan genç Hacıbeyov Şuşa'ya taşındıktan sonra burada temel eğitimini almıştır. Müzikal yetenekleri, özellikle dayısının rehberliğinde ve Şuşa'daki müzikal etkinliklerde gelişmiştir. Bu çevresel etkiler, Üzeyir Bey'in gelecekteki müzik kariyerini şekillendirmiş ve "*Leyli ve Mecnun*" operasının oluşumunda belirleyici bir rol oynamıştır.¹⁰⁴⁵ 1897 yılında, Şuşa'da Hakverdiyev¹⁰⁴⁶ tarafından düzenlenen Fuzulî'nin "*Leyli ve Mecnun*" eserinden "*Mecnun Leylinin Mezarı Başında*" adlı müzikli sahne eseri sahnelenmiştir. Bu eserde, Cabbar Garyağdı'nın Mecnun rolünü üstlendiği ve sahnede on üç yaşındaki Üzeyir Hacıbeyov'un da yer aldığı kaydedilmiştir. Bu sahne eseri, Üzeyir Hacıbeyov'un ilgisini çekmiş ve sonrasında "*Leyli ve Mecnun*" operasını yazmasına ilham vermiştir. Üzeyir Hacıbeyov'un bu eseri, Doğu'da ilk opera olarak tarihe geçmiş ve Azerbaycan'ın profesyonel bestecilik faaliyetlerinin gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Üzeyir Hacıbeyov'un diğer operaları ve Azerbaycan müzik tarihine damga vuran eserleri, bu dönemin sanatsal ve kültürel değerini daha da belirgin hale getirmiştir.¹⁰⁴⁷

Hacıbeyov, hayatı, müzikle yoğun bir ilişki içinde geçmiştir. 1899 yılında ilk eğitimini tamamlayarak Gori Muallimler Semineryası'na girdiğinde, buradaki eğitimi boyunca da Rus ve Batı Avrupa müziğiyle yakından ilgilenmiştir. Bu dönemde keman ve bariton çalmayı

Azerbaycan kültürünün temel taşlarından biri olarak kabul edilir ve hala popülerliğini korumaktadır. Natavan'ın eserleri, besteciler tarafından bestelenmiş ve klasik Azerbaycan müziğinin zengin bir parçası haline gelmiştir. Şiirleri, Azerbaycan'daki müzikal ve kültürel etkinliklerde sıkça kullanılmış ve seslendirilmiştir. Onun sanatı, Azerbaycan müzik tarihinde edebi ve lirik bir miras olarak değerlendirilir ve bu yönüyle ulusal bir kültürel sembol haline gelmiştir. Natavan'ın eserleri, Azerbaycan edebiyatının ve müziğinin gelişimine büyük katkı sağlamış ve onun sanatsal mirası, gelecek kuşaklara ilham kaynağı olmaya devam etmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Yavuz Akpınar, "Hurşid Bânü Nâtevan", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 18, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1998), 396-397.

¹⁰⁴⁵ Misir Mərdanov və Əsgər Quliyev, "Üzeyir Bəy Hacıbəyli: Böyük Maarifçi, Azərbaycan Professional Musiqisinin Banisi, Dahi Bəstəkar", *Azərbaycan Məktəbi*, n. 3 (2011): 2.

¹⁰⁴⁶ Abdurrahim Bey Hakverdiyev, 19. yüzyıl Azerbaycan edebiyatının önde gelen tiyatro yazarlarından biridir. Eğitim hayatına Realni Okulu'nda başlamış ve tiyatroya olan ilgisi bu dönemde şekillenmiştir. Petersburg'da eğitim alırken tiyatroya olan ilgisi artmış ve edebi çalışmalara başlamıştır. 1899 yılında Azerbaycan'a döndükten sonra öğretmenlik yapmış ve tiyatro alanında faaliyet göstermiştir. Bakü'deki edebi çevrede birçok önemli isimle tanışmış ve eserler vermiştir. Sovyet döneminde de Azerbaycan edebiyatı ve tiyatrosu üzerine çalışmalarını sürdürmüştür. Bkz. Ayvaz Morkoç, "Abdürrahim Bey Hakverdiyev'in Eserlerinde Toplumsal Eleştiri", *International Journal of Social and Humanities Sciences Research (JSHSR)*, c. 4, sy. 5 (2017): 1269.

¹⁰⁴⁷ Hatıra Ahmedli Cafer, "Dünden Bugüne Azerbaycan Müziği Üzerine Bir Değerlendirme", *İdil*, c. 4, sy. 17 (2015):140.

öğrenerek müzik yeteneklerini geliştirmiştir. Seminerya sürecinde, öğrencilere müzik dersleri vererek ödüller kazanmıştır. Özellikle halk müziği alanında notaları aktararak bu alanda da başarı elde etmiştir. Müzik yeteneği, onun hayatında sadece kişisel bir ilgi alanı olmakla kalmamış, aynı zamanda edebiyat ve gazetecilik alanlarında da kendini göstermiştir. Müziği ve edebiyatı bir araya getiren eserler kaleme alarak millî kimliği güçlendirme yolunda önemli bir rol oynamıştır. Bu süreçte, müziğin toplumda yayılmasına ve anlaşılmasına katkıda bulunmuştur.¹⁰⁴⁸ Hacıbeyov, Azerbaycan müziğinin evriminde ve yerel müzik geleneğinin oluşumunda merkezî bir rol oynamıştır. Özellikle “*Köroğlu*” operası, Azerbaycan folklorunu senfonik bir tarzda işleyerek uluslararası alanda geniş bir tanınırlık kazanmıştır (Resim 23). Bununla birlikte, Hacıbeyov’un müzikal komedi türündeki önemli eserleri, örneğin “*Arşın Mal Alan*”, dünya çapında tanınmıştır. Onun entelektüel yapılanması, Rus demokratik düşüncesinin etkisi altında şekillenmiştir ve toplumsal eşitsizliklere karşı mücadele ruhunu yansıtmıştır.¹⁰⁴⁹

Hacıbeyov, “*Leyli ve Mecnun*” operasını sonra 1909 ile 1916 yılları arasında beş opera ve üç müzikal komedi eseri meydana getirmiştir. “*Aslı ve Kerem*” operası ile “*O Olmasın, Bu Olsun*” ve “*Arşın Mal Alan*” adlı müzikal komediler, besteciye büyük bir ün kazandırmıştır. Hacıbeyov, Azerbaycan müziğinin estetik ilkelerini geliştirmek ve çeşitli tarzlarını ilerletmek amacıyla realizm, idealizm, milliyetçilik ve evrensellik gibi temel kavramları detaylı bir şekilde ele almıştır. Kendi notlarında Azerbaycan halk müziğinin çeşitli türlerinin stilistik özelliklerini birleştirerek kendine özgü bir tarz olan “Üzeyir tarzı”nı oluşturmuştur. Eserlerinde klasik aydınlık ve halk şarkısı melodisinin hâkimiyeti belirgindir ve müziği her zaman yüce duygular ve aydınlık anlamlarla ifade etmeyi amaçlamıştır. Sanatı, Azerbaycan toplumunun yaşamının önemli bir yansıması haline gelmiş ve eserleri Azerbaycan’ın sınırlarını aşarak uluslararası müzik sahnesinde önemli bir yer edinmiştir. Bilimsel çalışmaları ve yayımlanan eserleri müzik bilimine önemli katkılarda bulunmuş ve Azerbaycan müziğine yeni janrlar (türler) eklemiştir. Ayrıca, Azerbaycan millî harmoni ve polifoni sistemine¹⁰⁵⁰ temel oluşturmuş ve müziği ulusal sınırların ötesine taşımıştır. Büyük Vatan Savaşı döneminde aktif bir rol üstlenmiş ve marşlarıyla savaş sahalarında ilerlemiştir.¹⁰⁵¹

¹⁰⁴⁸ Mərdanov və Quliyev, “Üzeyir Bəy Hacıbəyli: Böyük Maarifçi, Azərbaycan Professional Musiqisinin Banisi, Dahi Bəstəkar”, 2-3.

¹⁰⁴⁹ Səfərova, *Azərbaycanın Musiqi Elmi*, 266-267.

¹⁰⁵⁰ Polifonik eserler, birden çok melodinin kontrpuan kurallarına uygun bir şekilde bir araya getirilmesiyle oluşturulur. İki veya daha fazla melodi, belirli kurallara göre birlikte ilerleyerek polifonik müziği oluşturur.

¹⁰⁵¹ Səfərova, *Azərbaycanın Musiqi Elmi*, 265-266.

Üzeyir Hacıbeyov'un müzikal çalışmaları, Azerbaycan'ın millî bilincini ve kültürel kimliğini güçlendirmeye yönelik önemli bir rol oynamıştır. Onun eserleri, sadece sanatsal bir değer taşımakla kalmayıp, aynı zamanda Azerbaycan halkının duygularını ve tarihini yansıtarak, ulusal bir simge haline gelmiştir. Bu eserler, sadece Azerbaycan sınırları içinde değil, dünya çapında da tanınmış ve takdir edilmiştir. Hacıbeyov'un müziğinin evrenselliği, sanatının sadece belirli bir coğrafi bölgeye değil, insanların duygularına ve deneyimlerine hitap ettiğini göstermektedir. Ayrıca, Hacıbeyov'un çalışmaları, müzikal boyutun ötesinde toplumsal ve politik bir bağlam içinde de ele alınabilir. Özellikle, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde yazdığı millî marşlar, o dönemin bağımsızlık mücadelesinin sembolü olarak değerlendirilebilir. Bu marşlar, sadece müzikal bir ifade değil, aynı zamanda tarihî ve toplumsal bir anlam taşımaktadır.

Zülfüqar Hacıbeyov da birkaç opera ve müzikal komedi eseri bestelemiştir. Başka bir besteci olan Müslüm Maqomayev'in 1916 yılında Bakü'de sahnelenen '*Şah İsmayıl*' operası, Azerbaycan müzik sanatının zenginliklerine katkı sağlamıştır.¹⁰⁵² Azerbaycan millî müzik aletlerinden olan tar, saz ve kamançaya karşı da 'medenî takip'¹⁰⁵³ hareketleri gerçekleştiriliyordu. Hatta o dönemin sosyalizm kuramcılarında biri olan Azerbaycan şairi Mikayıl Müşfiq'in '*Oxu Tar*' şiirine karşılık, başka bir Sovyet şairi Süleyman Rüstem, "*Okuma tar, sus tar. Seni sevmiyor proletar,*" mısralarıyla cevap vermiştir. Sovyet hükümetinin Azerbaycan halkını millî ve dinî değerlerinden, kendi tarihî köklerinden ayırmaya yönelik çabaları başarılı olmamıştır. Örneğin, Azerbaycan'ın Ü. Hacıbeyov, M. Müşfiq, Qurban Primov gibi vatansever aydınlarının çabaları sonucunda, tarihî müzik aletleri olan tar'ın itibarı iade edilmiştir.¹⁰⁵⁴ Tar, kökeni Farsçadaki "tel" kelimesine dayanan, uzun saplı bir müzik aletidir. İran ve Azerbaycan'da sıkça kullanılmasının yanı sıra Gürcistan ve çeşitli Kafkas ülkelerinde de yaygın olarak çalınmaktadır. Azerbaycan müziğinde tarın ilerlemesine katkıda bulunan 19. yüzyılın önemli sanatçılardan Mirze Sadık Esedoğlu, tarın tel sayısını artırarak beşten on sekize çıkarmış ve çalma tekniğinde değişiklikler yaparak diz üzerinde çalınan tarın ağırlığını azaltmıştır. Ayrıca, baş kısmındaki oval yapıyı düzleştirerek çalmayı kolaylaştırmıştır. Esedoğlu'ndan itibaren tar bu şekilde çalınmıştır.¹⁰⁵⁵

¹⁰⁵² *Azərbaycan Tarixi*, 248.

¹⁰⁵³ "Medeni takip hareketi", batılı kültürel ve sanatsal akımları benimseyen ve bu akımları izleyen bir hareketi ifade eder. Bu bağlamda, tar, saz ve kamançaya karşı gerçekleştirilen "medenî takip hareketleri", geleneksel Azerbaycan müziği yerine batı müziği tarzını tercih eden bir dönemin kültürel ve sanatsal değişimini yansıtır.

¹⁰⁵⁴ *Azərbaycan Tarixi*, 306.

¹⁰⁵⁵ Süleyman Fidan, "Azerbaycan Müziğinde Tar ve Tar Sanatçısı Ilgar İmamverdiyev", *Yeni Türkiye*, sy. 57 (2014): 190.

19. yüzyıl Azerbaycan tarihine bilim adamı ve pedagog, şair ve müzikolog, sanatçı ve hattat olarak girmiş ve zamanının seçkin şahsiyetlerinden biri olarak tanınan Mir Möhsün Nevvab'ın oluşturduğu “musikiciler meclisi” Azerbaycan'da müziğin gelişimine katkıda bulunmuş önemli bir meclis olmuştur. Bu meclis, birçok önemli müzikçinin yetişmesine ve gelişmesine katkıda bulunmuştur. Özellikle, Hacı Hüsü, Meşedi Cemil Emirov, İslam Abdullayev, Seyid Suşinski ve Cabbar Qaryağdıoğlu gibi dönemin önde gelen müzikçileri bu mecliste eğitim aldılar ve yeteneklerini geliştirdiler. Meclis, Azerbaycan müzik geleneğinin korunmasını ve geliştirilmesini amaçlamıştır. Müzik teorisi, icra teknikleri, bestecilik gibi konularda eğitim vererek genç müzisyenlerin yeteneklerini geliştirmeye yardımcı olmuştur. Ayrıca, müzikal bir ağ oluşturarak müzikçiler arasında işbirliği ve bilgi paylaşımını teşvik etmiştir.¹⁰⁵⁶ Mir Möhsün Nevvab'ın liderliğindeki söz konusu meclis, Azerbaycan müziğinin daha geniş kitlelere ulaşmasına ve uluslararası alanda tanınmasına da katkıda bulunmuştur. Bu sayede, Azerbaycan müziği zengin bir mirasa sahip çıkarak gelecek nesillere aktarılmıştır.

Mir Möhsün Nevvab'ın “*Vüzuhül-ərqam*” risalesi, eserleri arasında en çok öne çıkan ve Azerbaycan müziğinin zengin tarihine önemli bir ışık tutan bir çalışmadır. Bu risale, 19. yüzyılın sonlarına doğru kaleme alınmış ve o dönemin öne çıkan müzik eserleri arasında yer alarak, dikkatleri üzerine çekmiştir. Arap alfabesiyle basılmış olması, metnin dönemin müzik literatüründe özel bir konumda bulunduğunu göstermektedir. Nevvab, risalesinde muğam dastgahlarının¹⁰⁵⁷ kökenlerini ve oluşum sürecini ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Bu, müzik teorisine ve pratiğine dair önemli bir katkı olarak kabul edilmektedir. Ayrıca, Nevvab'ın risalesi, sadece Azerbaycan müziği üzerine değil, genel olarak Orta Doğu müzik geleneği üzerine yapılan çalışmalara da yeni bir perspektif getirmiştir. Bu bakımdan, “*Vüzuhül-ərqam*” risalesi, bölgesel müzik araştırmaları için vazgeçilmez bir kaynak olarak kabul edilmektedir.¹⁰⁵⁸

Azerbaycan'ın vokal müzik sahnesinde öncü bir figür olan Murtuza Memmedov (1897-1961) da Batı klasik şan tekniğini kullanarak özgün katkılarda bulunan ve Azerbaycan halk şarkıları ile Batı klasik opera tarzını başarıyla harmanlayan önemli bir Azerbaycan sanatçısı idi. Eğitimi ve sanatıyla, Azerbaycan müziğinin gelişimine ivme kazandırmıştır. Özellikle muğam

¹⁰⁵⁶ *Azərbaycan Musiqi Tarixi*, 23; Zemfira Səfərova, *Azərbaycanın Musiqi Elmi (XIII-XX Asrlər)* (Bakı: Azərnəşr, 2006), 241-242; *Mir Möhsün Nəvvab-190*: daycest: Düzenleyen: A.Məmmədova; İxtisas Redaktör: K.Tahirov, (Bakı: 2023), 9.

¹⁰⁵⁷ Muğam, Arapça kökenli bir terim olup, müzikte sistemleştirilmiş bir bütün müzik eserini ifade eder. Uygur Türklerinde, belirli düzen ve kurallar içerisinde sistemleştirilmiş büyük hacimli müzik eserlerine Muğam denirdi ve bu geleneğin kökenleri asırlar öncesine dayanmaktadır. Azerbaycan kültürünün köklerini folklor ve sözlü tarihe dayanan eşsiz bir müzik geleneğidir.

¹⁰⁵⁸ *Azərbaycan Musiqi Tarixi*, 24.

geleneğini koruyarak modernleştirmiş ve dünya çapında tanınan bir sanatçı olmuştur.¹⁰⁵⁹ Sanatçının, kaynaklarda halkın ona verdiği ad olan ‘bülbul’ lakabı sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Sanatçının adının ‘bülbul’ konmasının arka planı oldukça ilginçtir. Geleneksel olarak, çoğu insan bülbulü güzel bir şarkıcı olarak bilir. Bu nedenle, sanatçının adının ‘bülbul’ olarak seçilmesi, onun yeteneklerinin ve müziğinin doğal zarafetini vurgular, dinleyiciye hemen kusursuz bir müzikal deneyim vaat eder. Bu seçim, sanatçının müziğinin özgün ve büyüleyici niteliğine bir göndermedir, aynı zamanda onun maharetini ve sanatını yüceltir.¹⁰⁶⁰

Yaşamı boyunca Azerbaycan müzik kültürüne önemli katkılarda bulunmuş ve özellikle folklor alanında derinlemesine çalışmıştır. Hanendelik sanatına olan ilgisiyle başlayan müzikal yolculuğu, Avrupa vokal sanatına olan ilgisiyle zenginleşmiş ve bu iki okuma tarzını sentezlemeye çalışmıştır. Murtuza Memmedov, Milano’da eğitim aldıktan sonra Azerbaycan’a dönerek uzun zamandır hayalini kurduğu ‘el havalarının toplanılması ve öğrenilmesi’ için çaba harcamıştır. Bu amacı gerçekleştirmek için 1932 yılında Azerbaycan Devlet Konservatuvarı bünyesinde Bilimsel Araştırma Müzik Merkezi’ni kurmuştur. Bu merkez, Azerbaycan halk müziği tarihinde bir dönüm noktası olmuş ve müzikal araştırmaların önemli bir merkezi haline gelmiştir.¹⁰⁶¹

Bilimsel Araştırma Müzik Merkezi’nin faaliyetleri, sadece Murtuza Memmedov’un biyografisini değil, aynı zamanda Azerbaycan halk müziği tarihini de derinden etkilemiştir. Bu faaliyetler, Murtuza Bey’in Moskova’daki müzik enstitülerindeki çalışmalarına ve Rus halk müziği folklorünün araştırılmasına, Azerbaycan müzik geleneğinin daha derinlemesine anlaşılmasına katkı sağlamıştır. Sadece araştırma ile sınırlı kalmamış, aynı zamanda saha çalışmalarıyla da geniş bir coğrafi alana yayılmıştır. Merkezin turneleri, Azerbaycan’ın farklı bölgelerindeki müzikal çeşitliliği keşfetmek ve yerel yetenekleri ortaya çıkarmak için önemli bir fırsat olmuştur. Murtuza Memmedov’un liderliğinde gerçekleştirilen bu turneler, genç bestecileri yerel halk müziğiyle daha yakın temas haline getirmiş ve onların müzikal anlayışlarını zenginleştirmiştir. Bu süreç, Azerbaycan müzik sahnesinde önemli isimlerin yetişmesine zemin hazırlamıştır.¹⁰⁶² Murtuza Mammadov’un Azerbaycan halkı ve halk şairleri için önemi büyüktür. Onun eserleri, Azerbaycan kültürünün ve millî kimliğinin şekillenmesinde ve korunmasında önemli bir yere sahiptir. 20. yüzyıl halk şairlerinden Bahtiyar Vahapzade’nin 1998 yılında yazdığı şu sözleri bunu doğrular niteliktedir;

¹⁰⁵⁹ Eljan Hasanov, “Murtuza Memmedov’un Azerbaycan Müzik Yaşamına Katkısının Değerlendirilmesi”, (Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Müzik Ana Sanat Dalı, Edirne, 2022), 5-11.

¹⁰⁶⁰ *Bizim Bülbul-dünyanın Bülbulü*, (red. Nahid Hacızadə) (Bakı: Nurlan, 2006), 3.

¹⁰⁶¹ Hasanov, “Murtuza Memmedov’un Azerbaycan Müzik Yaşamına Katkısının Değerlendirilmesi”, 58.

¹⁰⁶² Hasanov, “Murtuza Memmedov’un Azerbaycan Müzik Yaşamına Katkısının Değerlendirilmesi”, 59-63.

*“Bugün Bülbül kimdir bizim için? Mirze F tali Axundzade dramaturgiyamızın, Üzeyir Hacıbeyli'nin operamızın ve profesyonel m zi imizin temel attıysa, Bülbül de profesyonel vokal sanatımızın temelini atmıştır. Bu   l , sadece Azerbaycan medeniyetinin değil, aynı zamanda tüm Müslüman çarkında saydığım sahaların öncüleri olmakla Azerbaycan'ımızın ba ını çekmektedirler.”*¹⁰⁶³

Azerbaycan'ın müzik tarihinde, makam ustalarının önemli bir yeri vardır. 19. yüzyılın sanat ları arasında, makam okulu eğitimi almış ve tanınmış isimler arasında Me edi   i, Settarhan, Hacı H s  Alesker  irin ve Sadık Esad oğlu (Sadıkc n) gibi kişiler bulunmaktadır. Bu isimler, Azerbaycan mugam sanatının gelişimine önemli katkılar sa lamı lardır. Köklü bir geçmişe sahip olan klasik miras niteliğindeki makam sanatı, günümüzde hala varlığını sürdürmekte ve aktif olarak gelişmektedir. 19. yüzyılda, bu sanatın önde gelen temsilcileri arasında Cabbar Kary  dı, Me edi Cemil Emirov, Seyyid    inski gibi isimler yer almaktadır. Ayrıca, makam enstrümanları  alan sanatçılar arasında Kurban Pirimov, Mansur Mensurov, Ahmet Bakıhanov, Behram Mensurov, A aselim Abdullayev, Ceyran Ha ımov , Habil Aliyev,  efige Eyvazova gibi isimler de öne çıkmaktadır.¹⁰⁶⁴ 19. yüzyılın sonlarından itibaren müziğin çeşitli alanlarında belirgin bir gelişim gözlemlenmektedir. Bu dönemde Azerbaycan'da müziğin en eski ve sevilen türlerinden biri olan  arkı (mahnı), halkın yaşamı, duygusal deneyimleri, sevinç ve hüzün gibi insanî temaları ele almıştır. Azerbaycan türkülerinin birçoğu klasik makamlara dayanmakta ve bu makamlardan ilham almaktadır. Azerbaycan'ın müzikal evriminde önemli bir kilometre ta ı olan dönemlerden biri olan 19. yüzyılın sonlarında Karaba 'ın    a şehrinde faaliyet gösteren edebî meclis olan “meclisi- ns”tür. Bu meclis, Nizam , Fuzulî ve diğer Azerbaycanlı şairlerin eserlerini halk arasında yaymak amacıyla faaliyet göstermiştir. Meclisler, müzik eşliğinde gerçekleştirilmiş ve    a şehrinde tiyatrola tırılmı  m zikallerin sahnelenmesi, Azerbaycan'ın müzikal tiyatro tarihinde önemli bir rol oynamıştır. Özellikle 1897 yılında Hagverdiyev tarafından hazırlanan Fuzulî'nin “*Leyli ve Mecnun*” eserinin müzikli sahnesi, Azerbaycan opera geleneğinin temellerinden birini oluşturmuştur.¹⁰⁶⁵

¹⁰⁶³ *Bizim Bülbül-dünyanın Bülbülü*, 55.

¹⁰⁶⁴ Mu am ve makam, çeşitli coğrafyalarda benzer müzikal yapıları temsil ederken, her ikisi de kendilerine özgü perde, aralık ve seyir kuralı olan özel ezgi dola ımlarını içermektedir. Ancak, zaman içinde, özellikle 15. yüzyıldan itibaren, Azerbaycan'da mu am ve Türkiye'de makam sınıflamalarında belirgin değişimler yaşanmıştır. Örneğin, Türk Makam Müziği'nde 18. yüzyıldan itibaren on yedi aralıklı ses sistemi, on iki ana makam, yedi  v ze ve dört  ube şeklinde bir gelişim göstermiştir. Bu değişimler, her iki geleneğin de müzikal yapısını etkilemiş ve çeşitli dönemlerde farklı sınıflandırma sistemlerinin benimsenmesine yol açmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Oğuz Karakaya ve Kamran Ahmadov, “Azerbaycan Mu am Müziği ve Türk Makam Müziği  inde ‘H m yun’ Makamının Karşılaştırılması  zerine Bir Araştırma”, *Ak  Amader*, c. VII, sy. 14 (Haziran 2021): 253-261.

¹⁰⁶⁵ Cafer, “Dünden Bugüne Azerbaycan Müziği  zerine Bir Değerlendirme”, 139-143.

19. yüzyıl, Azerbaycan’da müzikal anlamda zengin ve çeşitli bir kültürel döneme işaret eder. Bu dönemde, geleneksel Azerbaycan müziği, Batı müziği ile etkileşime girmiştir. Bu etkileşim, müziğin çeşitliliğini ve derinliğini artırmış, yeni tarzlar ve seslerin ortaya çıkmasına olanak tanımıştır. Müzik, toplumun her kesiminde önemli bir rol oynamıştır. Saraylarda çalınan klasik eserlerden, halk arasında dillenen geleneksel şarkılara kadar, müzik insanların yaşamlarının ayrılmaz bir parçası olmuştur. Ayrıca, dinî ritüellerde¹⁰⁶⁶ de müziğin varlığı yaygındı; bu, hem manevî deneyimi zenginleştirmiş hem de toplumsal bağları güçlendirmiştir. Azerbaycan müziği, 19. yüzyıl boyunca klasikleşen eserlerin yanı sıra halk müziği geleneğini de sürdürmüştür. Besteciler ve müzisyenler, geleneksel enstrümanları modernleştirerek yeni sesler ve tarzlar yaratmışlardır. Bu süreç, Azerbaycan müziğinin zenginliğini ve çeşitliliğini artırmış, uluslararası alanda da tanınmaya başlamış ve önemli bir kültürel miras haline gelmiştir.

Azerbaycan’da 19. yüzyıl sosyal hayatı üzerine yapılan incelemeler, müzik kültürünün toplumun ruhunu ve sosyal yapısını yansıtan güçlü bir gösterge olduğunu ortaya koymaktadır. Müzik, hem bireylerin hem de toplulukların yaşamına yön veren önemli bir kültürel ifade biçimi olarak, dönemin sosyal yapısındaki değişimleri ve toplumsal dinamikleri anlamamıza olanak tanır. 19. yüzyılda Azerbaycan’da müziğin, sadece bir eğlence aracı olmanın ötesinde, toplumsal dayanışmayı, kimliği ve aidiyeti pekiştiren bir işlevi olduğunu görmekteyiz. Müzik, Azerbaycan’ın farklı sosyal sınıflarındaki bireylerin bir araya gelmesini sağlayan bir mecra olmuş ve bu yönüyle toplumun kültürel bağlarını güçlendirmiştir. Geleneksel müzik formlarının yanı sıra, Batılı etkilerle harmanlanan yeni tarzların ortaya çıkması, hem toplumsal tabakalar arasındaki etkileşimi hem de kültürel dönüşüm sürecini derinleştirmiştir. Ayrıca, müzik aracılığıyla toplumsal olaylara, kültürel ideallere ve bireysel hikâyelere dair bir anlatı dili oluşturulmuş, bu da müziğin halkın sesi olarak kabul edilmesini sağlamıştır. Müzik, Azerbaycan’daki o dönemin toplumunun duygu ve düşüncelerini yansıtan bir aynadır. Sosyal sınıflar arasındaki farklar, müzikteki çeşitlilikle birlikte, bir kültürel dinamik olarak karşımıza çıkmaktadır. Geleneksel ve modern formların etkileşimi, hem toplumdaki kültürel çeşitliliği

¹⁰⁶⁶ Din ve müzik ilişkisi tarihsel açıdan incelendiğinde, dinin toplumsal ve kültürel yapı içinde önemli bir yer işgal ettiği görülür. Din, sosyolojik bir olgu olarak değerlendirildiğinde, toplumun bir arada tutulmasında ve sosyal dayanışmanın güçlendirilmesinde önemli bir rol oynar. Bu bağlamda, dini ritüellerin müzik ögesi, kültürel belleğin yaşatılmasında ve dini mesajların iletilmesinde kritik bir işlev üstlenir. Müzik, dinsel ritüellerin tamamlayıcı bir parçası olarak kabul edilir ve insan sesinin doğallığıyla hayat bulur. Özellikle vokal müzik, dinsel ritüellerde başlıca yer tutar ve topluluk üyelerinin kolektif değerlerini temsil ederek aidiyet duygularını güçlendirir. Detaylı bilgi için bkz. Mehmet Emin Şen, “Dinsel Ritüellerin Müzik Ögesine Fenomenolojik Bir Yaklaşım”, *Kahrımanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 19, sy. 1 (2022): 450-453. O dönemde çok kültürlü bir toplum olan Azerbaycan’da, müzik ibadetlerde, dualarda ve diğer dini uygulamalarda önemli bir rol oynuyordu. İslam’ın etkisi altında, ilahi ve naat gibi müzik formları, dini mesajların iletilmesi ve manevi bir atmosfer oluşturulması için kullanılıyordu.

hem de bireylerin sosyal yapıya entegre olma biçimlerini ele vermektedir. Bu bağlamda müzik, Azerbaycan'daki sosyal yapıyı analiz etmek için son derece önemli bir araçtır, çünkü o dönemdeki toplumsal sınıfların ve kültürel akımların müzik aracılığıyla şekillendiği söylenebilir.

Azerbaycan'da söz konusu dönemde müziğin, toplumsal yapının inşası ve dönüşümü üzerindeki etkisi, sosyal ilişkilerin biçimlenmesinde merkezî bir yer tutmuştur. Bu dönemde müzik, yalnızca bireysel zevkin bir yansıması olmaktan öte, sosyal sınıflar arasındaki etkileşimi düzenleyen ve toplumsal aidiyeti pekiştiren bir kültürel mekanizma olarak işlev görmüştür. Özellikle halkın geleneksel ritüelleri ve toplumsal törenlerle iç içe geçen müzikal ifadeler, güç ve statü ilişkilerinin inşasında önemli bir rol oynamıştır. Batılı müzikal etkilerle geleneksel Azerbaycan melodilerinin birleşimi, toplumsal yapının farklı katmanları arasında kültürel çatışma ve sentez süreçlerini açığa çıkarmıştır. Bu bağlamda müzik, toplumsal sınıfların kendilerini ifade etme biçimlerini, toplumsal dinamizmi ve kültürel dönüşüm süreçlerini yansıtan bir aynaya dönüşmüştür. Müzikal formlar, hem toplumsal çeşitliliği hem de bu çeşitliliğin bir arada var olma biçimlerini açıklığa kavuşturmak adına önemli bir teorik araç sağlamaktadır.

5. 6. Tiyatro

Kuzey Azerbaycan, 19. yüzyılda sanat alanında önemli bir döneme tanıklık etmiştir. Bu dönemde, sanatın çeşitli alanlarında büyük bir canlanma yaşanmıştır. Özellikle tiyatro, dikkate değer bir gelişim göstermiştir. Kuzey Azerbaycan'da tiyatro, toplumun sosyal ve kültürel hayatında önemli bir rol oynamıştır. Tiyatro sahneleri, çeşitli oyunlarla dolup taşarken, bu oyunlar genellikle toplumsal konuları ve güncel sorunları ele almıştır. Tiyatro, insanların duygularını harekete geçirerek toplumsal değişime katkıda bulunmuştur. 19. yüzyılın sonlarına doğru, Kuzey Azerbaycan'daki tiyatro hareketi daha da kurumsallaşmaya başlamış ve bu dönemde birçok kalıcı tiyatro topluluğu kurulmuştur. Bu topluluklar, hem yerel halkın hem de ulusal çapta tanınmış oyun yazarlarının eserlerini sahneleyerek tiyatronun yaygınlaşmasına katkıda bulunmuştur.

19. yüzyılın ortalarından itibaren Azerbaycan'da geleneksel halk oyunları, yerini giderek modern tiyatro sahnelerine bırakmıştır. Ancak bu, geleneksel halk oyunlarından tamamen kopmak anlamına gelmemektedir. Osmanlı ve diğer Müslüman-Doğu topluluklarında olduğu gibi, Azerbaycan'da da Batılı tiyatro tarzı öncesinde halk oyunları bu eksikliği gidermiştir.

Oyunların kökeni belirsiz olsa da, “Kosa-kosa”, “Kilim Arası”, “Şah Salim Oyunu”, “Karavelli”, “Şebek Oyunu” gibi halk oyunları, Azerbaycan tiyatrosunun oluşumunda önemli bir etkiye sahiptir.¹⁰⁶⁷ Bazı eleştirmenler bu değişimi, “kâfirlerin tabîî yaşam tarzı” olarak nitelendirse de, tiyatro yazarları bu engeli aşmayı başarmıştır. Modern tiyatro, Azerbaycan’da halkı bilinçlendirmeyi, düşündürürken güldürmeyi, aile ve eğitim gibi önemli konuları işlemeyi amaçlamıştır. Azerbaycan’daki modern tiyatro geleneği, Mirza Fethali Ahundzade ile başlamış ve Necef Bey Vezirov ile devam etmiştir. Ardından Reşit Bey Efendiyeve, Celil Mehmetkuluzade, Sakine Hanım Ahundzade, Üzeyir Hacıbeyli, Abdulla Şaik, Neriman Nerimanov, Abdurrahim Bey Hakverdiyev, Hüseyin Cavid ve Cafer Cabbarlı gibi isimlerle ilerleme kaydedilmiştir. Bu tiyatro yazarları, eserlerinde Azerbaycan hayatını gerçekçi ve eleştirel bir bakış açısıyla yansıtmış ve toplumsal sorunlara çözüm önerileri sunmaya çalışmıştır.¹⁰⁶⁸

Azerbaycan’da tiyatronun doğuşu, Avrupa’nın etkisiyle şekillenen bir süreç olarak öne çıkmaktadır. Petrol endüstrisinin gelişmesiyle birlikte Bakü şehri hızla Avrupaî bir karakter kazanmış ve bu durum dönemin dinamiklerini belirlemiştir. Öte yandan, Tiflis, Çarlık yönetiminin bir eyalet merkezi olarak önem kazanmıştır. 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Tiflis’te birçok resmî daire kurulmuş ve çeşitli okullar açılmıştır. Bu durum, Rusların Tiflis halkı arasında Avrupa tarzı yaşamı yaymalarını sağlamıştır. Prenslerin, asilzadelerin ve büyük devlet memurlarının konaklarında, bölge halkının alışık olmadığı yeni bir yaşam tarzı egemen olmuştur. Gayrimüslimler bu yaşam tarzına hızla uyum sağlarken, Müslümanlar (ki çoğunluğu Türklerdir) uzun süre bu yaşama yabancı kalmıştır. Bu yaşam tarzını “kâfirlerin doğal yaşam biçimi” olarak kabul eden Müslümanlar, onlardan uzak durmuşlardır. Avrupa tarzı yaşam anlayışının doğal bir sonucu olarak, 1849 yılında Genel Vali Knyaz (Prens) Vorontsov, Tiflis’te Rus tiyatro binasının temelini atmıştır ve bu bina 1851 yılında hizmete açılmıştır. Bu, Azerbaycan’da tiyatro geleneğinin başlangıcı olarak kabul edilmektedir.¹⁰⁶⁹

Müslümanların tiyatroya mesafeli durmalarının temelinde kültürel, dinî ve ahlakî nedenler yer almaktadır. Müslümanlar, tiyatroyu genellikle Batı kültürüyle ilişkilendirilen değerlerle çatışan ve dinî normlarla uyumsuz bir alan olarak görmüşlerdir. Bu nitelendirme, tiyatronun dinî ve ahlakî değerleri aşındırıcı veya sorgulanabilir unsurlar içerebileceği endişesinden kaynaklanıyor olabilir. Ayrıca, o dönemde kadınların tiyatro sahnesinde performans

¹⁰⁶⁷ Huseyn Ahmadov, *Abdurrahim Bey Hakverdiyev ve Çağdaş Azerbaycan Tiyatrosu* (Ankara: İksad, 2020), 3.

¹⁰⁶⁸ Ümit Akın, “Azerbaycan Tiyatrosu Üzerine Bir İnceleme: Geçmişten Sovyet Dönemine Kadar”, *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, c. 17, sy. 38 (2021): 5558-5559.

¹⁰⁶⁹ Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, (1994), 58.

sergilemesi kabul edilmemekteydi. Dönemin tiyatro yazarlarından Hüseyin Arablinski (1881-1919), kadınların sahnede performans göstermesine izin verilmediği için bir kadını canlandıran ilk aktör olarak tarihe geçmiştir. Bu durum, toplumun bazı kesimlerinde hoş karşılanmamış ve Arablinski dışlanmıştı. Hatta Tağıyev'in inşa ettirdiği tiyatro binasında çıkan bir yangın sırasında, yangının şiddetle devam etmesine rağmen din adamları sevinçle bağırarak “Şükürler olsun” demişlerdir. Arablinski'yi sadece din adamları değil, dindar ailesi de aktörlük kariyerini onaylamamıştır; bu meslek, geleneksel Müslüman ailelerde uygunsuz kabul edilmiştir. Arablinski, kadın rollerini daha iyi canlandırabilmek için bıyığını tıraş ettiğinde, aile ilişkileri onarılamaz bir şekilde zarar görmüştür. Sonunda, Arablinski kuzeni tarafından öldürülmüştür.¹⁰⁷⁰ Dönemin sosyal hayatında tiyatro gibi sanatsal faaliyetler, dinî ve ahlakî normlarla çatışmaktaydı ve bu nedenle geniş bir toplumsal kabul görmemekteydi. Kadınların sahnede yer almasına izin verilmemesi, kadınların toplumsal hayattaki rollerinin kısıtlı olduğunun bir göstergesidir. Ailevî ve toplumsal baskılar, bireylerin meslek seçimlerinde ve toplumsal kabul görmelerinde belirleyici bir rol oynamış, bu durum kişisel ilişkilerin zarar görmesine yol açmıştır. Toplumsal normlara uymayan bireyler, ciddi boyutlara ulaşan şiddet ve sosyal dışlanma ile karşı karşıya kalmışlardır. Aşağıdaki resimde, *Molla Nasreddin* dergisinde bu durum şöyle tasvir edilmiştir:

Arablinski: “Sahnede o kadar çok trajedi ve keder oynadım ki sonunda keder bana da bulaştı.” (Bakü’deki Tağıyev Tiyatrosu’nun yanmasının trajedisi)¹⁰⁷¹

¹⁰⁷⁰ Slavs and Tatars Presents Molla Nasreddin, 88.

¹⁰⁷¹ Slavs and Tatars Presents Molla Nasreddin, 88.

Azerbaycan tiyatrosunun gelişiminde, repertuvara Azerbaycan tarihî ve millî bağımsızlık hareketiyle ilgili sahne eserlerinin eklenmesi, aktörlerin profesyonellik seviyesinin artması ve olgunlaşmasında Arablinski'nin büyük hizmetleri olmuştur. Yaratıcılığında millî tiyatro gelenekleri ile modern tiyatro kültürü organik bir şekilde birleşmiştir. Arablinski, çeşitli türlerdeki eserlerde inandırıcı ve parlak karakterler yaratmıştır. Ancak oyunculuk doğası, trajedi ve romantik coşkuya daha yatkındır. Ahmedbey Şamkhal ("Qezavat", S. Lanskoj), Gave ("Demirçi Gave", Ş. Sami), Ferhad, Qacar, Necef bey ("Bextsiz Cavan", "Aga Muhammed Şah Qacar", "Dağılan Tifaq", E. Haqverdiyev), Franz Moor ("Qaçaq", F. Şiller), Nadir şah ("Nadir Şah", N. Nerimanov) gibi trajik rolleri yüksek sanatsal yetkinlikle oynamıştır. Azerbaycan'da profesyonel sahne sanatçılarının yetişmesinde Arablinski'nin büyük katkıları olmuştur. O, Azerbaycan dramaturjisi ve tiyatrosunun aktif bir savunucusu olmuştur. Sumgayıt Devlet Dram Tiyatrosu'na ve Bakü'nün bir caddesine Arablinski'nin adı verilmiştir. Sabit Rahman'ın *Son Facia* adlı eseri ise Arablinski'ye ithaf edilmiştir.¹⁰⁷² Sabit Rahman (asıl adı Sabit Kerim oğlu Mahmudov), çağdaş Azerbaycan edebiyatının önde gelen temsilcilerinden biri ve tanınmış bir yazar-dramaturgdur. "Emektar Sanat İşçisi" unvanına sahip olan Rahman, Azerbaycan edebiyatı ve tiyatrosunun gelişimine önemli katkılarda bulunmuştur. Hayatının kırk yılından fazlasını edebî yaratıcılığa adanmış olan Rahman, çeşitli eserler yazmış ve çevirmiştir. Onun çalışmaları, Azerbaycan Millî Kütüphanesi tarafından hazırlanan *Sabit Rahman-100* bibliyografyasında detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Rahman'ın edebî mirası, hem Azerbaycan kültürü hem de dünya edebiyatı için değerli bir kaynak olarak kabul edilmektedir.¹⁰⁷³

Vorontsov, Kafkasya'daki çeşitli etnik grupların - Türk, Gürcü ve Ermeni - aydınlarını tiyatro eserleri yazmaya teşvik etmiştir. Bu teşvik, özellikle Müslüman topluluklar arasında, Mirza Fethali Ahundzade gibi ilk tiyatro yazarlarının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Ahundzade, 1850 yılında *Hekayet-i Molla İbrahimhalil Kimyager* (kısa adıyla Kimyager) adlı ilk komedisini kaleme almıştır. Bu eser, Azerbaycan'da tiyatro geleneğinin erken dönemlerinde önemli bir kilometre taşı olarak kabul edilmektedir.¹⁰⁷⁴ Aynı yılda *Hekayet-i Müsyö Jordan Hekimi-Nebatat* ve *Derviş Mesteli Şah Cadukini-Meşhur*, 1851 yılında *Hekayet-i Xırsı-Quldurbasan* ve *Sergüzeşti-Veziri-Xanı-Lenkeran*, 1852 yılında *Sergüzeşti-*

¹⁰⁷² Mahmudov, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, İki cildə I cild, 398-399.

¹⁰⁷³ Sabit Rəhman – 100: *Bibliografiya* /tərt. ed. (düzenleyen): T.Həsənova, N.Aslanbəyova; bur. məsul və ixtisas red. K. Tahirov; red. M. Vəliyeva (Bakı: M.F. Axundov Adına Azərbaycan Milli Kitabxanası, 2010), 3-6.

¹⁰⁷⁴ Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, 58; Ahmadov, *Abdurrahim Bey Hakverdiyev ve Çağdaş Azerbaycan Tiyatrosu*, 8.

Merdi-Xesis (Hacı Qara) ve 1855 yılında *Mürafie Vekillerinin Hekayeti* gibi eserler yazmıştır.¹⁰⁷⁵

Hekayet-i Molla İbrahimhalil Kimyager komedisi, Ahundzade'nin Azərbaycan toplumunu eleştirel bir bakış açısıyla incelediği ve toplumsal meselelere dikkat çektiği bir eserdir. Eserde, toplumun üst tabakasını temsil eden karakterler eleştirilerek, onların halk ve vatan sevgisinden uzak olduğu, vatan kavramını anlamadıkları ve toplumsal sorunlarla ilgilenmedikleri vurgulanır. Bu karakterler, paraya ve maddî kazanca odaklanmış, halkın ve vatanın değerlerine yabancılaşmış kişiler olarak tasvir edilir. Öte yandan, eserdeki Hacı Nuru gibi karakterler ise halkla daha sıkı bağlara sahip olup toplumsal meselelerle ilgilenirler. Komedi, bu karakterler aracılığıyla toplumun duyarsızlığını ve vatanseverlik eksikliğini eleştirirken, halkın ve vatanın değerlerine olan bağlılık ve önemi de vurgular.¹⁰⁷⁶ O dönemde toplumun çeşitli tabakalarının, özellikle de üst sınıfların çürümüşlüğü, aldatıcılığı ve riyakârlığı söz konusu idi. Komedide, Molla İbrahimhalil karakteri gibi hiçbir işin peşinden koşmayan, aldatıcı ve kurnaz karakterler, toplumun gözlerini boyamakta ve kendi çıkarları doğrultusunda manipüle etmektedirler. Molla İbrahimhalil'in karakteri üzerinden, toplumun cahilliği ve manipülasyona açıklığı eleştirilmektedir. Molla İbrahimhalil, toplumun saf ve cahil kesimlerini kandırmakta ve kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaktadır.¹⁰⁷⁷

Metin aynı zamanda, yazarının, toplumsal eleştiriye ve mizahı nasıl bir araya getirdiğini de açıklamaktadır. Ahundov, komedide mizahî unsurları kullanarak toplumun çeşitli sorunlarını ve çürümüşlüğünü gözler önüne sermekte ve okuyucuları düşünmeye teşvik etmektedir. O, bu aldatıcı karakteri tasvir ederken “Molla İbrahimxəlil sabah vaxtı namaz kılmak için seccade üzerinde, başında sarık, elinde uzun tesbih, dizlerinin üstünde oturup dua okumaktadır.”¹⁰⁷⁸ diyerek onun kendisini halka nasıl farklı gösterdiğinin de mesajını vermektedir.

Ahundzade'nin *Hekayet-i Mösyö Jordan* adlı eseri, bilimsel merakı teşvik eden, eğitimi destekleyen ve yaşanan olaylara mizahî bir bakış açısıyla yaklaşan bir yapıt olarak öne çıkar. Olaylar, Hatemhan Ağa'nın ev sahipliğinde düzenlenen bir toplantıda, ünlü Fransız bilim insanının ziyareti sırasında gelişir. Konuk olan Mösyö Jordan, burada tanıştığı Şahbaz Bey'e

¹⁰⁷⁵ Ahmadov, *Abdurrahim Bey Hakverdiyev ve Çağdaş Azərbaycan Tiyatrosu*, 10.

¹⁰⁷⁶ Bağır Babayev ve Rəşad Əsgərov, “Mirzə Fətəli Axundzadənin Əsərlərində Folklor Nümunələri və Dini-Mifoloji Motirlər”, *Mirzə Fətəli Axundzadə Yaradıcılığında Folklor Motirləri və Mifologizm*, ed. Leyla Məmmədova, Düz. Gülnar Osmanova (Bakı: Elm və Təhsil, 2022), 47; Timuçin Əfəndiyev, “Mirzə Fətəli Axundzadə Yaradıcılığında Milli İntibah İdeyaları”, *525-ci qəzete*, (10 sentyabr 2020).

¹⁰⁷⁷ Komedi'nin tamamı için bkz. https://azeri.org/Azeri/az-latn/latin_lit/az_literature/drama/mirza_fatali_akhundov/akhundov_az/akhundov-alchemist.pdf, 1-10.

¹⁰⁷⁸ <https://azeri.org/Azeri/az>, 6.

eğitim fırsatı sunmak amacıyla onu Paris'e götürmeyi teklif eder. Şahbaz Bey teklifi kabul etse de, nişanlısı Şerefnise Hanım ve annesi bu durumdan rahatsız olurlar. Seyahati engellemek için bir araya gelir, çeşitli taktikler ve hileler geliştirirler; hatta büyücü Mesteli Şah'tan yardım talep ederler.¹⁰⁷⁹ Eserde verilmek istenen asıl mesaj, geleneksel değerler ile modernleşme ve Batılılaşma arasındaki çatışmadır. Şahbaz Bey'in çağdaş bilim ve diller öğrenme arzusuyla Paris'e gitme isteği, bir yandan ilerlemeyi ve modernleşmeyi simgelerken, diğer yandan ailesinin ve nişanlısının bu isteğe karşı çıkışı, geleneksel değerlerin korunmasını temsil eder. Bireysel arzular ve toplumsal beklentiler arasındaki bu çatışma, Paris'e gitmeyi engelleyen büyücü aracılığıyla dramatize edilmiştir. Eser, geleneksel değerlerin modernleşme ve Batılılaşma sürecine karşı direncini ve bu süreçte yaşanan sosyal çatışmaları yansıtmaları açısından son derece değerlidir.

Ahundzade *Sergüzeşti-Veziri-Hanı-Lenkeran* adlı komedisinde¹⁰⁸⁰, hanlık dönemindeki feodal düzenin toplumsal ilerlemeyi engellediğini göstermiştir. Hanların hükümler ve adalet anlayışlarını sorgularken, toplumsal eşitsizlikleri ve entrikaları da vurgulamaktadır. *Hekayeti-Xırsı-Quldurbasan* komedisinde ise Ahundzade, toplumsal çatışmalara daha belirgin bir şekilde dikkat çekmiştir. Komedide 'Divanbeyi' adlı karakterin esas işi halkın adaletini sağlamak ve huzuru korumakken, o, halka yukarıdan bakar. Bu çar memuru, halkın yerel dilini bilmemektedir. Yerel dili bilmeyen yabancıların halk üzerindeki efendilik çabaları, dramatik bir şekilde ele alınır. Bu durum, halkın aşağılanmasına ve etik olmayan durumların ortaya çıkmasına sebep olmuştur.¹⁰⁸¹ 'Hacı Qara' komedisinde ise yazar, dönemin sakin yaşamını eleştirmiştir. Bu sorunların ortaya çıkmasında egemen sınıfı sorumlu tutmuştur. *Müräfi Vekillerinin Hekayeti* ise yazarın son komedisidir ve bu eserde de toplumsal adaletsizliklere odaklanmıştır.¹⁰⁸² Azerbaycan tiyatrosunda önemli bir yere sahip olan Ahundzade, tiyatroyu, büyük ölçüde okuma yazma bilmeyen halka mesajını iletme için uygun bir araç olarak görüyordu. Bu çabalar, uzun vadede tiyatroyun aktörler, yönetmenler, oyun yazarları ve sadık bir izleyici kitlesiyle birlikte önemli bir kültürel kurum olarak yükselmesine yol açmıştır. Üstelik bu süreç, Tagiyev'in malî desteğiyle de güçlenmiştir. Ahundzade'nin "dramatik sanatın amacı, insanların ahlakını düzeltmek ve izleyiciye ders

¹⁰⁷⁹ Meftuna Dadaşova, "Sovyet Dönemi Azerbaycan Sineması", (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Radyo - Televizyon ve Sinema Anabilim Dalı, Konya, 2019), 98; Tam metin için bkz. http://www.anl.az/el/emb/M.F.Axundzade/eserleri/kitab/mfa_mjordan&dervis-m.sh.pdf

¹⁰⁸⁰ Komedi'nin tamamı için bkz. http://www.anl.az/el/emb/M.F.Axundzade/eserleri/kitab/mfa_svxlengeran.pdf

¹⁰⁸¹ L. K. Memmedova, "M.F. Aundovun Hekayəti-Xırs Quldurbasan Komediyaşında Çar Məmurı Obrazı", *Bakı Slavyan Universitetinin Əməkdaşlarının İllik Elmi İşlərinin Yekünuna Həsr Olunmuş Konfrans Məruzələrinin Tezisləri*, (Bakı: Kitab Aləmi, 2006), 79-80.

¹⁰⁸² Ahmadow, *Abdurrahim Bey Hakverdiyev ve Çağdaş Azerbaycan Tiyatrosu*, 11-12.

vermek” şeklindeki ilkelerini benimseyen Azerbaycan tiyatrosu, didaktik bir misyon duygusuyla karakterize olmuştur.¹⁰⁸³

Mirza Fətəli Axundzadə'nin 1873 yılında sahnelenen *Lenkeran Hanının Vəziri* adlı tiyatro eseri¹⁰⁸⁴, Azerbaycan tiyatrosunda kayda değer bir öneme sahiptir. Piyeste, karakterlerin sosyal statüleri ve aralarındaki hiyerarşik ilişkiler dikkat çekmektedir. Vəzirlerin və hanların otoritesi, diğer karakterler üzerindeki etkisi və bu hiyerarşinin toplumsal dinamiklere olan etkisi işlenmiştir. Piyeste kıyafetlər və hədiyyələr, sosial statüyü və kişisel ilişkileri belirlemede önemli bir rol oynamıştır. Bu, o dönemde insanların dış görünüşe və maddi değerlere verdikleri önemi ve bunun toplumsal kabul üzerindeki etkisini vurgulamaktadır. Ayrıca, karakterlerin davranışları ve beklentileri, dönemin sosyal normları ve gelenekleri tarafından şekillendirilmiştir. Bu da, geleneklerin ve sosyal beklentilerin bireyler üzerindeki baskısını göstermesi açısından, dönemin sosyal hayatına ışık tutmaktadır. Piyesin vermek istediği mesaj, haksızlık ve adaletsizlik karşısında insanların nasıl bir mücadele içinde oldukları ve karşılaştıkları zorluklardır. Bu piyes ayrıca, güç ve otoritenin kötüye kullanılması nedeniyle bireylerin çaresizlik hissetmesine yol açtığını ve bu durumun onları tehlikeli eylemlere sürükleyebileceğini ortaya koymaktadır. Karakterler arasındaki diyaloglar, bu temaların dramatik bir şekilde ele alınmasını sağlamış ve izleyicilere insanlık durumlarının karmaşıklığını göstermesi açısından değerli bir yapı ortaya çıkarmıştır. Metinde özellikle Teymur Ağa'nın yaşadığı duygusal gerilim ve Nihal Hanım'ın endişeleri dramatik bir şekilde sahnelenmiş ve bu, otoritenin zorbalığını ve bireylerin bu zorluklar karşısındaki direnişini vurgulamıştır.

Abdurrəhim Bəy Həkverdiyev (1870-1933), Azerbaycan modern tiyatrosunun gelişiminde önemli bir rol oynayan isimlerden biridir. 1891 yılında Tiflis Realni Okulu'nu bitiren Abdurrəhim Bəy, yükseköğrenim için Petersburg'a gider ve burada Yol Mühendisleri Enstitüsü'ne kaydolur. Petersburg'da geçirdiği sekiz yıl boyunca, azad müdəvim öğrenci sıfatıyla Doğu Fakültesi'nde eğitim alır ve dil ile edebiyat konularına ciddi şekilde ilgi gösterir. Petersburg'daki edebî yaşam ve sık sık Aleksandrinski Tiyatrosu'nda izlediği gösteriler, onun sanata ve tiyatroya olan ilgisini daha da artırır. Genç yazar, ilk eserleri olan *Yeyersen Gaz Etini, Görersen Lezzetini* (1892) ve *Dağılan İttifakı* (1896) Petersburg'da yazmıştır.¹⁰⁸⁵ 19. yüzyılın sonlarından itibaren edebî kariyerine dram eserleri yazarak

¹⁰⁸³ Swietochowski, *Russian Azerbaijan 1905-1920*, 27.

¹⁰⁸⁴ Piyesin tamamı için bkz. http://www.anl.az/el/emb/M.F.Axundzade/eserleri/kitab/mfa_svxlenkeran.pdf

¹⁰⁸⁵ Əbdürrəhim Bəy Həqverdiyev, *Seçilmiş Əsərləri*, İki cildə. I cild (Bakı: Lider Nəşriyyat, 2005), 6. Piyesin tam metni için bkz. aynı eser, 27-47.

başlamış olan Hakverdiyev, bu dönemde Rus edebiyatından birkaç kısa tercüme de yapmıştır. Yazarın üç perdelik ilk komedisi olan *Yeyersen Gaz Etini, Görersen Lezzetini*, bir tüccarın ailesinde yaşanan gülünç olayları anlatır.¹⁰⁸⁶ Komedî, ailede felakete yol açan ve kadının onur ile haklarını zedeleyen çok eşlilik meselesini eleştirmeyi amaçlamaktadır. Abdurrahim Bey'in, döneminin toplumsal ve kültürel yapılarındaki adaletsizlikleri ve kadın hakları ihlallerini eleştirmesinin nedeni, bu sorunların toplumun geniş kesimlerini etkileyen önemli meseleler olmasıdır. Hakverdiyev, bu eleştirileriyle toplumu bu konularda düşünmeye ve değişim için harekete geçmeye teşvik etmiştir.

Abdurrahim Bey Hakverdiyev'in eserlerinin çoğu, Azerbaycan halkının yaşamından ve tarihinden kesitler sunar. Özellikle millî ve tarihî konulara odaklanan bu eserler, genellikle toplumsal adalet, kahramanlık, aşk, doğa ve insan ilişkileri gibi temaları işler. Hakverdiyev'in eserleri, derin duygular ve millî değerler üzerinden okuyucuya seslenir. Örneğin, *Adalet Kapıları*, ahlakî ve adalet temalarını işleyen bir drama olarak öne çıkar. İki ana şekilde gelişen bir hikâyede, padişahın kızının sağlık sorunları ile sevdiği adam arasındaki çatışma merkezde yer alır. İlk bölümde padişahın kızı, sağlık sorunlarından muzdariptir ve bu durumu çözmek için çeşitli etkinlikler düzenler, ancak gerçek mutluluğu bulamaz. İkinci bölümde ise, adaletin sembolü olarak tanımlanan dört kapının bulunduğu bir mekânda adalet arayışı ve hüküm verme süreci anlatılır. Bu bölümde Rizvan, padişahın kızını sevdiğini ve onunla birlikte olmak için her şeyi göze alabileceğini dile getirir. Ancak padişah, toplumsal statü ve adalet kavramlarının iç içe geçtiği bir anlayışla hareket eder ve bu durum çatışmalara yol açar.¹⁰⁸⁷ Bu piyes, aşk, adalet, toplumsal düzen ve bireysel özgürlük gibi temaları derinlemesine ele alır. Karakterlerin içsel çatışmalarını ve dışsal engelleri nasıl aştığını gösterir. Karakterler aracılığıyla insanın adalet arayışındaki mücadelesini ve vicdanın önemini vurgular. Toplumsal eleştiriler yaparak, adaletin sadece yasal düzeyde değil, aynı zamanda insanın vicdanında nasıl işlediğini tartışır.

Azerbaycan toplumunun çeşitli sorunlarını, halkın bilgisizliğini, yaşadığı zorlukları ve genel toplumsal ilişkileri keskin bir dille ele almıştır. Eserinde, Azerbaycan'ın yanı sıra Kafkasya, Ortadoğu ve genel olarak İslam dünyasında gözlemlenen cehalet, istismar ve adaletsizlikleri mizahî bir üslupla eleştirmiştir. Dönemin köylüleri ve esnaflarının bilgisizliklerini doğal bir

¹⁰⁸⁶ Akın, “Azerbaycan Tiyatrosu Üzerine Bir İnceleme: Geçmişten Sovyet Dönemine Kadar”, 5611; Haqverdiyev, *Seçilmiş Əsərləri*, c. 1, 27-47.

¹⁰⁸⁷ Haqverdiyev *Seçilmiş Əsərləri*, 243-250.

şekilde tasvir ederken, karakterler aracılığıyla dönemin ruhunu başarılı bir şekilde yansıttığı gözlemlenmektedir.¹⁰⁸⁸

Abdurrahim Bey Hakverdiyev, 1911 yılında Mirza Fethali Ahundov'a ithaf ettiği *Xəyalat* piyesinde, Ahundov'un hayatını ve Azerbaycan halkı için yaptıklarını ele almıştır. Bu eserde, Ahundov'un vatandaşları için yaptığı ve yapmaya çalıştığı fedakârlıklar vurgulanmaktadır. Aynı zamanda, Ahundov'un Azerbaycan halkının ideallerini nasıl şekillendirdiği ve onların kadim düşüncelerinden uzaklaşma arzusunu dile getirdiği gösterilmektedir. Ahundov, halkını modernleşmeye teşvik ederken, onları gayretle çalışmaya çağırmıştır. Piyeste, Ahundov'un dinî liderler ve yerel yöneticiler tarafından nasıl karşılandığına da özellikle vurgu yapılır.¹⁰⁸⁹ Bu piyes, dönemin toplumsal ve siyasî yapısını, dinî ve kültürel tartışmaları yansıtan önemli bir edebî eser örneğidir.

Azerbaycanlı tiyatro yazarlarından Necef Bey Vezirov'un yazdığı tiyatro eserleri, 19. yüzyıldaki sosyal hayatın anlaşılması açısından önemli kaynaklardan biridir. Necef Bey'in tiyatro yazarlığına olan ilgisi, izlediği bir tiyatro gösterisiyle başlamışsa da, onu asıl etkileyen Mirza Fethali Ahundov'un komedileri, özellikle de *Hacı Gara* olmuştur. Gimnaziyumda son sınıftayken yaratıcılığının ilk ürünlerini ortaya koymaya başlamıştır. Boş vakitlerini tiyatro yazmaya ayıran Vezirov, 1874 yılında Moskova Petrovski Razumovski Akademisi'ne girmesi tiyatroya olan ilgisini daha da arttırmış, pek çok Rus piyesine katılmış ve Rus aktörlerle tanışma fırsatı bulmuştur.¹⁰⁹⁰ Yazar, *Ev Terbiyesinin Bir Şekli* (1875), *Sonraki Pişmanlık* (1890), *Fayda Vermez* (1890), *Daldan Atılan Taş Topuğa Değer* (1891), *Adı Var, Kendi Yok* (1891), *Yağıştan Çıktık, Yağmura Düştük* (1895) ve *Zamanın Pehlivanları* (1898-1900) adlı eserlerinde, paranın egemen olduğu toplumun yaşam biçimini ve ahlakî normlarını keskin bir dille eleştirerek komedi sanatının gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca, *Müsibeti-Fahreddin* (1896) adlı eseriyle Azerbaycan edebiyatında trajedi türünün temellerini atmıştır. *Geçmişte Kaçaklar* (1912), *Yeni Yüzyılın Başlangıcı* (1923) ve *Para Düşkününü Hacı Ferec* (1924) gibi dram eserleri de bu türün önemli örneklerindendir. Necef Bey, Azerbaycan halkının özgürlüğü ve kültürel ilerlemesine engel teşkil eden toplumsal güçleri ve muhafazakâr düşünce yapısını eleştirerek, vatandaşları ülkenin refahı ve millî bağımsızlığı

¹⁰⁸⁸ Morkoç, "Abdurrahim Bey Hakverdiyev'in Eserlerinde Toplumsal Eleştiri", 1273.

¹⁰⁸⁹ Ümit Akın, "Azerbaycan Tiyatrosu Öncülerinden Abdurrahim Bey Hakverdiyev'in Gözünden Mirza Fethali Ahundzade/ "Xəyalat", 5. *ASM Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi Tam Metin Kitabı*, (Antalya: Biyosistem Yayıncılık, 3-5 Mayıs 2018), 42-45; Akın, "Azerbaycan Tiyatrosu Üzerine Bir İnceleme: Geçmişten Sovyet Dönemine Kadar", 5612; Haqverdiyev, *Seçilmiş Əsərləri*, 232-224.

¹⁰⁹⁰ Ümit Akın, "Necef Bey Vezirov'un Hayatı, Sanatı ve Eserleri", (Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İzmir, 2018), 46-47.

için mücadeleye teşvik etmiştir.¹⁰⁹¹ Eğitime önem veren yazar, aydınlanmanın ve ilerlemenin eğitimle mümkün olacağını piyeslerinde sıklıkla vurgulamıştır. Örneğin, *Ev Terbiyesinin Bir Şekli* adlı piyeste, sosyal ve ailevî ilişkiler üzerinden eğitimin önemi ele alınmıştır. Piyesin ana teması, eğitimin değeri ve aile içindeki iletişim sorunlarıdır. Metinde, farklı yaş ve karakterlerdeki bireylerin eğitim, ahlak ve ailevî sorumluluklar üzerine tartışmaları yer almaktadır.¹⁰⁹² Ayrıca, piyes, eğitimin bireylerin geleceği ve ailelerin mutluluğu için ne kadar önemli olduğunu da vurgulamaktadır. Bayramali Bey'in çocuklarına olan beklentileri ve çocukların bu beklentilere uymamaları, eğitimin değerini ve gerekliliğini ortaya koymaktadır.

1883 yılında, bir grup tiyatro tutkununun profesyonel oyuncularından oluşan bir topluluğa dönüşmesi üzerine önde gelen hayırsever Hacı Zeynalabdin Tagiyev, Bakü'de tiyatro için bir bina inşa ettirmiştir.¹⁰⁹³ 1970'li ve 1990'lı yıllarda, Bakü'nün yanı sıra Guba, Nuha, Şuşa, Nahçıvan ve Erivan'da da tiyatro gösterileri düzenlenmiştir. 1895 yılında ise *Bakı Artistlər Cəmiyyəti* (Bakü Sanatçılar Derneği) kurulmuştur.¹⁰⁹⁴

Dönemin yazarları, adaletsizliklere, ayrımcılığa ve sosyal eşitsizliklere karşı duyarlılık oluşturmayı hedeflemişlerdir. Toplumun her kesiminden insanların haklarını savunarak sosyal adaletin sağlanması için toplumsal bilinci artırmayı amaçlamışlardır. Ulusal kimlik ve toplumsal değişim de önemli bir tema olarak öne çıkmaktadır. Yazarlar, Azerbaycan'ın ulusal kimliğini güçlendirmek ve modernleşme süreçlerindeki yerini tartışmak amacıyla eserlerinde yerel kültür ve ulusal değerlere odaklanmışlardır. Ayrıca, toplumun dönüşümü ve Batılılaşma sürecindeki zorluklar ve fırsatlar da eserlerinde işlenmiştir.

Eleştiri ve reform, yazarların tiyatrolarındaki diğer belirgin temalar olmuştur. Mevcut toplumsal yapının eleştirisi ve iyileştirilmesi çağrısı, eserlerinde sıkça karşılaşılan bir yaklaşımdır. Öte yandan, Azerbaycan tiyatrosu, tarihî ve millî bağımsızlık temalarını işleyen eserlerle zenginleşmiş ve aktörlerin profesyonellik seviyesi artmıştır. Toplumu eleştiren komediler, tiyatro geleneğinin önemli bir unsuru haline gelirken, eğitimle elde edilen bilgi birikimi, millî ve tarihî konuları ele alan eserler üreterek tiyatroya katkı sağlamıştır. Sosyal adaletsizlikleri ve muhafazakâr düşünce yapılarını eleştiren eserler toplumsal değişimi teşvik etmiş, tiyatro binalarının inşası ise tiyatronun kurumsallaşmasına ve yaygınlaşmasına olanak tanımıştır. Bu süreçler, Azerbaycan tiyatrosunun toplumsal bilinç ve millî kimlik gelişimine önemli katkılarda bulunmasını sağlamıştır.

¹⁰⁹¹ Mahmudov, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*. İki cildə II cild, 435.

¹⁰⁹² Piyesin tamamı için bkz. Nəcəf bəy Vəzirov, *Əsərləri* (Bakı: Şərq-Qərb, 2005), 15-23.

¹⁰⁹³ Süleymanov, *Azərbaycan Milyonçuları: Hacı Zeynalabdin Tağıyev*, 12; *Azərbaycan Tarixi*, 217.

¹⁰⁹⁴ *Azərbaycan Tarixi*, 217-218.

Kuzey Azerbaycan, 19. yüzyılda sanatsal alanda önemli bir evrim süreci yaşamış ve bu dönem, sanatın sosyal ve kültürel yaşamla iç içe geçmiş bir şekilde yeniden şekillendiği bir dönemi işaret etmektedir. Tiyatro, bu dönüşümün dikkat çekici örneklerinden biri olarak, sadece eğlencelik bir faaliyet olmaktan çıkarak toplumsal değişimin ve bilinçlenmenin bir aracı haline gelmiştir. Tiyatro sahneleri, yalnızca estetik bir performans alanı olmakla kalmamış, halkın yaşadığı sosyal ve kültürel gerçeklikleri eleştirel bir bakış açısıyla yansıtan dinamikler barındırmıştır. 19. yüzyılın sonlarına doğru, tiyatro hem kurumsallaşmaya başlamış hem de edebî üretimlerin daha geniş kitlelere ulaşmasını sağlayan güçlü bir araç olmuştur. Tiyatro hareketinin, toplumun tüm kesimlerini kapsayacak şekilde yaygınlaşmasında, eserleriyle önemli katkılar sunan pek çok yazar ve sanatçının rolü büyüktür.

Bu dönemde, geleneksel halk oyunları ile Batılı tiyatro anlayışının buluşması, kültürel bir sentez yaratmış ve toplumda köklü bir değişim sürecini başlatmıştır. Azerbaycan tiyatrosunun bu dönüşümünde, yalnızca halk oyunlarının etkisi değil, aynı zamanda Batı'nın sanatsal ve toplumsal modellerinin kabulü de önemli bir rol oynamıştır. Batılı tiyatro anlayışının öncülerinden biri olarak Ahundzade'nin eserleri, Azerbaycan halkının ve toplumunun sosyal ve kültürel yapısını inceleyerek bunu mizahî bir dille eleştiren önemli örnekler sunmaktadır. Ahundzade'nin komedileri, hem toplumsal eşitsizlikleri hem de geleneksel değerlerle modernleşme arasındaki çatışmayı gözler önüne sererek toplumu derinden sarsan sorunları tiyatro aracılığıyla dile getirmektedir. Bu süreç, aynı zamanda Azerbaycan'daki toplumsal yapının, dinî ve ahlakî normlarla derin bir çatışma içinde evrilmesine de işaret etmektedir. Özellikle kadınların tiyatro sahnesindeki yokluğu, dönemin toplumsal normlarının katı bir biçimde işlendiği ve bireysel özgürlüklerin sınırlı olduğu bir dönemi yansıtmaktadır. Kadınların sahnede yer almasının sosyal kabul görmemesi, yalnızca tiyatroyu değil, aynı zamanda geniş bir kültürel ve ahlakî tartışma alanını da beraberinde getirmiştir. Bu noktada, tiyatronun dinî değerlere zarar verip vermediği sorusu halk arasında ciddi bir ayrışmaya yol açmış ve tiyatronun toplumda daha geniş bir kabul bulmasını engellemiştir. Nihayetinde, Azerbaycan tiyatrosunun evrimi, kültürel, toplumsal ve sanatsal bir altyapıyı dönüştüren, incelenmesi gereken çok boyutlu bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu süreçte, hem tiyatronun kurumsal yapısının inşa edilmesi hem de bireysel sanatçılar ve oyun yazarlarının eserleriyle halkı bilinçlendirme çabaları, Azerbaycan'ın kültürel gelişiminde önemli bir mihenk taşı olmuştur.

Tiyatro eserlerinin toplumsal etkisi, yalnızca estetik bir olgu olmanın ötesindedir; bu eserler, dönemin sosyal yapısını, sınıfsal hiyerarşisini ve toplumsal cinsiyet normlarını şekillendirerek toplumsal bilinçlenmeyi derinleştirir. Tiyatro, seyirlik bir sanat formu olmanın ötesine geçer ve toplumsal sorunları eleştiren bir düşünme platformuna dönüşür, bu da tiyatronun toplumsal etkisini bir kültürel araç olmanın çok ötesine taşır. Bu bağlamda, tiyatro, toplumun sosyal sorumluluk bilincini artıran ve toplumsal değişime katkıda bulunan önemli bir mecra olarak karşımıza çıkar. Ancak, tiyatronun bu işlevi, kadının sahneye çıkamaması gibi toplumsal engellerle sınırlanmıştır. Kadınların tiyatro sahnesinden dışlanması, Batılılaşma sürecinin toplumsal normlar üzerindeki dönüştürücü etkisini gösteren bir durumdur; bu engel, Batı'dan ithal edilen kadın temsillerinin yerel toplumsal yapıyla nasıl çatıştığını açığa çıkarır. Kadınların sahnede yer alamaması, toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin ve Batılılaşma ile birlikte gelen norm değişikliklerinin bir yansımasıdır.

Sansür de tiyatronun toplumsal etkilerini sınırlayan başka bir unsurdur. Ancak sansür, sadece devlet müdahalesinin değil, aynı zamanda toplumsal ve kültürel baskıların, ideolojik çatışmaların da bir sonucu olarak ortaya çıkar. Burada, sansürün, tiyatronun toplumsal etkisini engellemektense, toplumsal gerilimlerin dışa vurumu haline geldiğini görmek mümkündür. Bu durum, tiyatronun, toplumsal yapının gerilimlerini ortaya koyan bir mecra olarak da işlev gördüğünü gösterir.

Tiyatrodaki bu toplumsal gerilimler, Batılılaşma sürecinin etkisiyle daha da belirginleşir. Batılı tiyatro anlayışının benimsenmesi, geleneksel Türk tiyatrosunun yapısal ve ideolojik özellikleriyle derin bir çatışma yaratır. Bu çatışma, Batı'nın modernleşme taleplerinin yerel toplumsal değerlerle nasıl bir gerilim yarattığını ve tiyatronun bu süreçteki dönüştürücü rolünü gözler önüne serer. Batılılaşma süreci, tiyatronun toplumsal işlevini yeniden şekillendirir ve halk tiyatrosunun geleneksel yapısı ile Batılı model arasındaki çatışma, tiyatronun toplumsal etkilerini sorgulamaya yol açar.

Bu toplumsal dönüşüm sürecinin bir başka önemli yansıması ise dil politikalarıdır. Batılılaşma ile paralel olarak, tiyatroda halk dilinin kullanılmasına yönelik bir eğilim ortaya çıkar ve sadeleştirilmiş Türkçe, halkı toplumsal sorunlar hakkında bilinçlendiren bir araç haline gelir. Bu dilsel dönüşüm, tiyatronun toplumsal bilinçlenme üzerindeki rolünü pekiştirir ve dilin, toplumsal dönüşümdeki gücünü gözler önüne serer. Öte yandan Batılı tiyatro modelini savunanlarla geleneksel Türk tiyatrosunu savunanlar arasındaki ideolojik çatışma, tiyatronun toplumsal işlevine dair önemli bir tartışma alanı oluşturur.

5. 7. Moda (Kılık Kıyafet)

Moda, tarihsel süreçleri yansıtan ve toplumsal ayrımları belirleyen dinamik bir olgudur. Belirli bir zaman diliminde tüketicilerin estetik ve sosyal beklentilerine göre şekillenen moda, yalnızca giyimle sınırlı kalmaz; aynı zamanda yaşam tarzlarını, kültürel değerleri ve bireysel kimlikleri de ifade eder. Farklı sosyal gruplar arasında değişim gösteren ve evrilen moda, bireylerin kendilerini ifade etme biçimlerini etkileyerek toplumsal statü ve başarıyı yansıtan bir araç haline gelir. Kültürel olarak onaylanmış bir ifade biçimi olan moda, hem toplumsal hem de bireysel kimliklerin harmanlandığı çok boyutlu bir kavramdır.¹⁰⁹⁵

Giyim-kuşam, bir toplumun sosyal yapısını ve kültürel değerlerini yansıtan önemli bir göstergedir. Giysi, bireylerin sosyal, siyasal ve ekonomik statülerini simgelerken, aidiyet duygusunu da pekiştirir. Bir dönemin giyim tarzı, o dönemin toplumsal normlarını, cinsiyet rollerini ve ekonomik koşullarını anlamak için önemli bir pencere sunar. Belirli giysi normları, toplumun ahlakî değerlerini ve bireylerin kendilerini nasıl ifade ettiklerini yansıtırken, moda gibi dinamik unsurlar sosyal değişimi ve gruplar arasındaki etkileşimleri de gösterir. Giyim-kuşam, tarihsel ve kültürel bağlamda sosyal hayatın derinlemesine incelenmesine olanak tanır.¹⁰⁹⁶ Azerbaycan'ın millî kıyafetleri, uzun bir gelişim sürecinden geçmiş olup halkın maddî ve manevî kültürünün bir yansımasıdır. Tarihsel süreçlerle iç içe olan bu kıyafetler, Azerbaycan kültürünü anlamak için değerli kaynaklar arasında yer alır. Giysiler, maddî kültürün diğer unsurlarına kıyasla halkın millî özelliklerini daha belirgin şekilde yansıtır ve sabit etnik unsurlar arasında yer alır.

Azerbaycan, zengin kültürel mirası ve geleneksel dokuma sanatıyla tanınır. Bu bağlamda, çeşitli şehirlerde gelişen kumaş üretimi hem yerel yaşamda hem de uluslararası ticarete önemli bir rol oynamıştır. Gence, Şeki, Nahçıvan, Maraga, Merend, Eresh ve Ordubad, Azerbaycan'ın önemli dokuma merkezleri arasındadır. Bu şehirler arasında özellikle Gence, ipek kumaş zanaatının en önemli merkezlerinden biri olarak öne çıkar.¹⁰⁹⁷ Gence, tarihsel olarak önemli bir el sanatları merkezi olup köklü bir dokuma geleneğine sahiptir. Şehir, özellikle halı dokuma geleneğiyle tanınırken, 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında

¹⁰⁹⁵ Ziyet Öndoğan ve Ece Nüket Öndoğan, *Moda ve Marka*, ed. Ö. Kurtoğlu Necef ve A. Şen Kılıç (Ankara: İksad Yayınevi, 2021): 2–6.

¹⁰⁹⁶ Mustafa Çağlayandereli, D. Ali Arslan ve Ahmet Mazlum, "Kültür Sosyolojisinde İhmal Edilen Konu: Giyim-Kuşam," *International Congress on Fashion & Art & Design*, May 20-23, 2017, Gaziantep, Türkiye, 873–875.

¹⁰⁹⁷ P. Ə. Əzizbəyova, *Azərbaycan Milli Geyimləri* (Moskova: «Искусство» Nəşriyyatı, 1972), 5.

cecimlerin¹⁰⁹⁸ yanı sıra ipek kumaş üretimi de gelişmiştir. Kadınlar, bu dokuma işlerini evlerinde gerçekleştirerek hem aile bütçelerine katkıda bulunmuş hem de geleneksel el sanatlarını yaşatmıştır. Gence'deki atölyelerde kadınların dokuma faaliyetlerine katılımı, yerel kültür ve sosyal yapının önemli bir parçasını oluşturmuştur. Dokuma sanatı, yalnızca ekonomik bir faaliyet olmanın ötesinde, aynı zamanda sosyal etkileşim alanı olarak da işlev görmüştür. Bu bağlamda, Gence, dokuma sanatları açısından zengin bir mirasa sahip olup, bu mirası günümüze kadar taşımaktadır.¹⁰⁹⁹

Azerbaycan'da üretilen ve yaygın bir şekilde kullanılan kumaşlar arasında zarbeft, hara, atlas, tafta, qanovuz, kemha, kiseye, mehmer, darayı, mahud, şal, tirme, midqal ve bez gibi çeşitler yer almaktadır. Bu kumaşların bazıları halk arasında “Hacı bana bak”, “gece-gündüz”, “gende dur”, “alıştım yandım”, “küçe bana dar gelir” gibi adlarla bilinmektedir. Kumaşlar, hem halkın kültürel yapısını yansıtan unsurlar arasında yer almakta hem de toplum içindeki sosyal sınıfları ayırt etmeye yardımcı olmaktadır. Kadın kıyafetleri genellikle ipek ve pamuklu kumaşlardan yapılırken, erkek kıyafetleri mahud ve evde dokunan şal kumaşından üretilmiştir. Alt giysiler ise keten ve pamuk kumaşlardan yapılmış, ancak zengin ailelerde ipek kumaştan dikilen alt gömlekler tercih edilmiştir. 19. yüzyılda Azerbaycan'da ipek kumaş üretiminin merkezleri Şamahı, Basqal, Gence, Şeki ve Şuşa gibi şehirler olmuştur.¹¹⁰⁰

19. yüzyılda Azerbaycan'da kadınlar, uzun ve bol elbiseler, işlemeli şalvarlar ve renkli başörtüleri kullanarak hem zarafeti hem de toplumsal değerleri yansıtan kıyafetler giymiştir. Dış giyim olarak kullanılan takımlar, belden kesimli olup alt parçaları elle dikilmiş; yaka, etek ucu ve kol ağzları ise beyaz sim ve renkli pullarla süslenmiştir. Bu giysilerin altına, topuğa kadar inen uzun, pileli “tuman” adı verilen etekler giyilirdi. Beş-altı kat eteğin üst üste giyildiği durumlarda, iç ve dış etek arasında kalanlara “ara tuman” denirdi. Kadınlar dışarı çıktıklarında ise eteklerinin üzerine ekstra olarak “çakşır” adı verilen paçalı bir giysi giyerlerdi. Tumanlar, ipek kumaştan üretilmiş ve genişliği serbest pililerle daraltılarak püsküllü uçkurla bele tutturulmuştur.¹¹⁰¹ Bu kıyafetler, kadınların ölçülülük ilkesine uygun bir şekilde örtünmesini sağlarken, aynı zamanda kişisel ve kültürel ifadelerini de ortaya koymaktaydı.

¹⁰⁹⁸ Cecim, ince dokuma teknikleriyle üretilen, genellikle dekoratif amaçlarla kullanılan, çeşitli desenlerle süslenmiş, 30-35 cm genişliğinde ve 15-20 metre uzunluğunda, çoğunlukla ev tekstili ürünleri için tasarlanan bir tür halıdır.

¹⁰⁹⁹ Həsənov Elnur Lətif Oğlu, “Gəncənin Ənənəvi Sənətkarlıq Nümunələrinin Dekorativ-Təbiiqi Xüsusiyyətlərinin Müqayisəli Tədqiqi,” *Elmi Xəbərlər*, Cild 15, № 2 (2019): 46–47.

¹¹⁰⁰ Əzizbəyova, *Azərbaycan Milli Geyimləri*, 6-7.

¹¹⁰¹ Arzu Məmmədova, “Azerbaycan'ın 19. Yüzyıl Yöresel Kıyafetləri,” *Maddi Kültür Vol. I. Bildirilər*, Ocak 5, 2015, 850–851.

19. yüzyıl Bakü'de kadın giyimi.¹¹⁰²

Tuman¹¹⁰³

Azerbaycan'da tumanların etek boyları bölgeden bölgeye farklılık göstermekteydi. Örneğin, Nahçıvan'da etekler daha kısa olurken, Nahçıvan'ın Şerur bölgesinde oldukça kısa etekler tercih edilmekteydi. Nahçıvan, Tebriz ve Gilan'da yaygın olan bu kısa etekler, 20. yüzyılın başlarında yayımlanan *Molla Nasreddin* mizah dergisinde eleştirilmiştir.¹¹⁰⁴ Bu durum, dönemin moda anlayışını ve sosyal dinamiklerini yansıtan önemli bir göstergedir.

¹¹⁰² Əzizbəyova, *Azərbaycan Milli Geyimləri*, 35.

¹¹⁰³ Əzizbəyova, *Azərbaycan Milli Geyimləri*, 88-89.

¹¹⁰⁴ Mammadova, "Azerbaycan'ın 19. Yüzyıl Yöresel Kıyafetleri", 851.

Molla Nasreddin dergisinde etek ile ilgili karikatür.¹¹⁰⁵

İslam toplumlarındaki değişen giyim tarzlarına ve bunun etrafındaki tartışmalara atıfta bulunan görselde İran'ın o dönemdeki örtünme normlarına yapılan bir eleştiri veya alaycı bir yaklaşım sergilenmektedir. Nitekim bu hicivsel yaklaşım İran toplumunda yaşanan değişim ve dönüşümlere, özellikle de İslam'ın giyim ve örtünme ile ilgili beklentilerinin uygulanmasındaki çelişki veya çatışmalara işaretmektedir. Hem geleneksel değerlerin hem de modern eğilimlerin bu alanda yarattığı gerilimleri eleştirel bir bakış açısıyla ele almıştır.

19. yüzyılda Azerbaycan'da giyim, farklı etnik grupların ve yerel varyantların bir arada bulunmasıyla zengin bir çeşitlilik göstermiştir. Bu dönemdeki giyim tarzları, hem kültürel bütünlüğü korumuş hem de yerel özellikleri yansıtmıştır.¹¹⁰⁶

Azerbaycan'da erkek giyimi, bahsi geçen dönemde sosyal ve kültürel etkilere bağlı olarak çeşitlilik gösteriyordu. Azerbaycan'da erkek başlıkları arasında sıradan “arakçın” ve “çalma”ların yanı sıra, kuzu derisinden dikilmiş, uzun ve bombe şekilli başlıklar da kullanılmıştır; bu başlıklar, özellikle Şuşa'da üretilmiş olup, 19. yüzyılın ortalarına kadar

¹¹⁰⁵ *Slavs and Tatars Presents Molla Nasreddin*, 41.

¹¹⁰⁶ Gülnarə İbadova, “Azərbaycanda Milli Geyimlərin Təşəkkülü və İnkişaf Mərhələləri,” *Azərbaycan Xalqları*, Cild 4, № 11 (2014): 123.

giyilmiştir. Ayrıca, yüksek ve kenarları yukarı doğru katlanan külahlar, deriden yapılan papaklar ve börkler de tercih edilmiştir. Papak, Azerbaycanlı erkekler için sakinlik, onur ve şeref simgesi sayılırken, düşmesi utanç verici bir durum olarak görülmüştür. 19. yüzyılın ortalarında erkekler, uzun ceketler, geniş pantolonlar ve geleneksel başlıklar giymiştir. Kıyafetlerin desenleri ve renkleri, kişinin sosyal statüsünü yansıtmakla birlikte, halk arasında baş açık dolaşmak uygunsuz sayılmıştır.¹¹⁰⁷ Bu durum, bölgedeki sosyal hayatın hiyerarşik yapısını ve bireylerin sosyo-kültürel konumlarını yansıtan önemli bir gösterge olarak değerlendirilebilir. Ayrıca, kıyafetlerin ve baş giysilerinin kullanımı, toplumsal normların ve geleneklerin bireyler üzerindeki etkisini ortaya koyarak, bu normların toplumun kültürel dinamikleriyle nasıl iç içe geçtiğini göstermektedir.

19. yüzyıl Azerbaycan'da erkek giyimi.¹¹⁰⁸

19. yüzyılda Azerbaycan'ın Rusya ile birleşmesinin ticaret ve sanayi üzerindeki etkileri göz önüne alındığında, Bakü'nün Rusya'nın önemli sanayi merkezlerinden biri haline gelmeye başladığı görülmektedir. Şehrin büyümesi ve fabrikaların artışı, yoğun bir iş gücü ihtiyacını da beraberinde getirmiştir. Azerbaycan'ın farklı bölgelerinden gelen bireyler, bu fabrikalarda ve petrol sahalarında çalışarak yeni bir yaşam tarzına uyum sağlamaya çalışmıştır. Ancak, geleneksel millî kıyafetler bu yeni yaşam biçimi ve çalışma ortamına uygun olmadığından, işçiler Rusya'dan temin edilen ucuz kumaşlarla daha sade ve işlevsel giysiler dikmeye

¹¹⁰⁷ Minara Guliyeva Jamshidi, "Azerbaycan'da Hanlıklar Dönemi Erkek Milli Kıyafetleri ve Günümüz Giysi Tasarımına Bir Uyarılama," *SDÜ ART-E Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi* 16, no. 31 (Haziran 2023): 441-442.

¹¹⁰⁸ Əzizbəyova, *Azərbaycan Milli Geyimləri*, 58-59.

yönelmiştir.¹¹⁰⁹ 19. yüzyılın ortalarında Çarlık Rusya'sının işgali, Azərbaycan'daki sosial ve ekonomik yapıyı dönüştürerek geleneksel kıyafet kültürünü de etkilemiştir. Bu dönemde millî burjuvazi, feodal giysi ve geleneksel kıyafetleri geride bırakarak Avrupa modasını benimsemeye yönelmiş ve bu durum, kıyafetlerin estetik ve sosial anlamda dönüşümünü hızlandırmıştır. Kıyafetlerin çeşitlenmesi ve modernleşmesi, farklı sosial sınıfların kendilerini farklı stillerle ifade etmelerine olanak tanımıştır. Özellikle kadın giyiminde geleneksel örtünme biçimleri ile Avrupa tarzı kıyafetler bir arada görülmeye başlanmış, bu değişim toplumsal normlarla etkileşim içinde gelişmiştir. Azərbaycan'daki giyim tarzları, sosial hayatın dinamiklerini ve kültürel değişimleri yansıtan önemli göstergelerden biri haline gelmiş, zamanla bu değişim şehirlerden köylere kadar yayılarak millî giyim kaybolmasına neden olmuştur.¹¹¹⁰

19. yüzyıldan 20. yüzyıla geçiş sürecinde Azərbaycan'da giyim kuşamda önemli değişimler yaşanmış ve bu süreçte giysilerin estetik anlayışı, teknolojik gelişimle birlikte halkın dünya görüşü ve kültürel ilerlemesiyle paralel bir evrim geçirmiştir. Orta Çağ'ın sonlarına doğru halk giysilerinde sadelik ve rahatlık ön plana çıkarken, 19. yüzyılın sonlarına doğru Avrupa'nın etkisiyle Avrupaî tarzlar benimsenmeye başlanmıştır. Bu geçiş, giysilerde renk çeşitliliği, desenler ve kumaşlar açısından belirgin bir değişim yaratmıştır. Özellikle geometrik desenlerin yerini bitkisel motifler almış, bu durum halkın estetik anlayışının bir yansıması olarak görülmüştür. 20. yüzyılın başlarında Batı etkisiyle Azərbaycan modasında belirgin bir modernleşme süreci başlamış, Sovyet dönemiyle birlikte Batılılaşma eğilimleri güçlenmiştir. 1950'lerden sonra moda sanayisinin gelişmesiyle giyim tasarımlarında özgünlük ve estetik anlayışı daha da artmıştır. Sosial sınıflar arasındaki farklılıkların azalması ve kitlelerin daha benzer giyim tarzlarına yönelmesi, Azərbaycan'daki modanın modernleşme sürecinin önemli bir parçası olmuştur. Özellikle kentsel bölgelerde Batı modasının etkisi giderek artarken, modernleşme süreci Azərbaycan giyim kültüründe kalite artışına katkı sağlamış ancak geleneksel ve estetik özgünlük açısından bazı kayıplara yol açmıştır.¹¹¹¹

Bu dönemde giyim, yalnızca estetik bir tercih olmanın ötesinde, toplumsal kimlik inşasında önemli bir rol oynamıştır. Moda, bireylerin estetik anlayışlarını yansıtmanın yanı sıra toplumsal hiyerarşileri, kültürel değerleri ve ekonomik farklılıkları da ortaya koymuştur.

¹¹⁰⁹ Jamshid, "Azərbaycan'da Hanlıklar Dönemi Erkek Milli Kıyafetleri...", 448.

¹¹¹⁰ Leyla Natiq qızı Heydərova, "Azərbaycan modasının geyim sferasında rolunun tədqiqi" (magistr dissertasiyası, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Magistratura Mərkəzi, Bakı, 2015): 20-22.; Günay Əfrasiyab qızı Cavadzadə, Azərbaycan milli geyimlərinin kompozisiya xüsusiyyətlərinin tədqiqi (Magistr dissertasiyası, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, 2015), 4.

¹¹¹¹ Telman İbrahimov, Müasir Moda Sənəti, Bakı 2007, s.4; Sabirə Səfi qızı Dünyamalıyeva, *Azərbaycan geyim mədəniyyəti tarixi (bədi-ethoqrafik tədqiqat)* (Bakı: Elm, 2002), 425-427.

Geleneksel Azerbaycan kıyafetleri, halkın tarihsel, kültürel ve toplumsal yapısıyla bütünleşmiş, her bir parça hem bireysel hem de kolektif kimliğin izlerini taşımıştır. Kıyafetler, yalnızca dış görünümü belirleyen unsurlar olmaktan öte, sosyal normlara ve toplumsal sınıflara uygunluğu belirleyen simgeler hâline gelmiştir. Özellikle kadın giyimi, toplumun kadınlara biçtiği rollerin ve beklentilerin en belirgin göstergelerinden biri olmuştur. Uzun ve bol elbiseler, hem örtünmenin hem de sosyal kabulün bir işareti olmanın yanı sıra estetik değerleri de ifade eden bir araç hâline gelmiştir. Bu durum yalnızca bireysel kimlikleri değil, toplumsal cinsiyet ilişkilerini ve kadınların sosyal alandaki yerini de yeniden şekillendiren bir dinamik oluşturmuştur. Geleneksel Azerbaycan kıyafetleri tarih boyunca yerel geleneklerle uyum içinde gelişmiş olsa da Batı'nın etkisiyle başlayan modernleşme süreci, giyim tarzlarında önemli bir dönüşümü beraberinde getirmiştir. Modernleşme, geleneksel değerlerle çatışmakla kalmamış, aynı zamanda toplumsal normları, estetik anlayışları ve bireylerin toplumsal rolleriyle ilişkili giyim biçimlerini de değiştirmiştir. Özellikle işçi sınıfı arasında geleneksel kıyafetlerin yerini sade ve işlevsel giysilerin alması, toplumsal sınıflar arasındaki ekonomik ve kültürel farkları daha da belirgin hâle getirmiştir. Bu bağlamda kıyafetler, yalnızca fiziksel işlevi yerine getiren unsurlar olmaktan çıkıp, toplumsal sınıfın kültürel ve ekonomik durumunu da yansıtan göstergeler hâline gelmiştir. Bu değişim, Azerbaycan'ın sosyal yapısındaki derin dönüşümlerin de bir yansımasıdır.

Moda, bu çerçevede, sadece sosyal normları pekiştiren bir unsur değil, aynı zamanda toplumsal yapıların yeniden inşasına katkıda bulunan dinamik bir faktör olarak öne çıkmaktadır. Azerbaycan'daki giyim kültürü, geleneksel değerler ile modernleşme arasındaki gerilimi yansıtarak sosyal yapının çok katmanlı ve dinamik bir biçimde şekillendiğini göstermektedir. Bu süreç, bireylerin kimliklerini ve toplumsal statülerini belirlemenin ötesinde, toplumsal yapıları dönüştüren bir sosyal mühendislik işlevi görmüştür. Kıyafetler, bireysel özgürlük ve toplumsal bağlılık arasındaki dengeyi kurarken, toplumsal hiyerarşilerin, cinsiyet rollerinin ve sınıfsal farklılıkların sürekli olarak yeniden inşa edilmesine olanak tanımıştır. Bu noktada giyim, yalnızca bireysel bir ifade biçimi değil, aynı zamanda toplumsal ve kültürel değişimin dinamik bir unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır.

“19. Yüzyılda Kuzey Azerbaycan'da Sosyal Hayat” başlığı altında incelenen konular, yalnızca dönemin estetik tercihlerini değil, aynı zamanda toplumsal yapıyı şekillendiren, dönüştüren ve izleyen unsurlar olarak önem taşımaktadır. Azerbaycan'daki toplumsal değişimlerin anlaşılmasında moda, evlilik gelenekleri, mimarî, müzik, tiyatro ve folklor gibi kültürel öğeler, dönemin sosyo-kültürel yapısını ve siyasî evrimini temsil eden göstergelere

dönüşmektedir. Bu bağlamda modernleşme, Batılılaşma, dinî kimliklerin değişimi ve milliyetçilik gibi faktörler, Azerbaycan'daki toplumsal sınıfların hiyerarşilerini derinleştirerek, toplumsal yapının ve bireylerin değerlerinin yeniden şekillenmesinde belirleyici bir rol oynamıştır.

SONUÇ

Azerbaycan'ın tarih öncesi dönemlerden itibaren önemli bir yerleşim alanı olduğu, doğal kaynakları, coğrafi konumu ve kültürel birikimiyle eski uygarlıkların gelişiminde rol oynadığı görülmektedir. İlk devlet yapılarının ortaya çıkışıyla birlikte Azerbaycan toprakları, toplumun sosyal, ekonomik ve siyasî değişimlerine tanıklık etmiştir. Kuzey Azerbaycan'ın tarihi, insanlık tarihinin ilk dönemlerinden itibaren güçlü kültürel ve sosyal yapılar inşa eden, tarım ve hayvancılık gibi ekonomik faaliyetlerle beslenen bir gelişim göstermiştir. Bu tarihsel süreç, bölgenin devletleşme geleneğinin köklü olduğunu ve geçmişten günümüze kadar uzanan siyasî ve toplumsal dinamiklerin önemini vurgulamaktadır. Azerbaycan tarihindeki siyasî ve askerî güç mücadeleleri, yerel kültürel unsurlar ve inançların belirleyici rolünü gözler önüne sermektedir. Bu durum, tarihsel olayların değerlendirilmesinde sadece politik faktörlerin değil, kimlik ve kültür mücadelesinin de önemini göz önünde bulundurulması açısından önemlidir.

Azerbaycan tarihi, feodal ilişkilerin güçlenmesi ve bağımsızlık eğilimlerinin ortaya çıkmasıyla karakterize edilen karmaşık bir süreçte, çeşitli hanedanlıklar ve imparatorlukların etkisi altında şekillenmiştir. Bu dönemlerde yaşanan güç mücadeleleri, bölgenin siyasî dinamiklerini belirlemiş ve nihayetinde Rusya ile Osmanlı Devleti'nin rekabeti sonucunda Azerbaycan'ın siyasî anlamda zor bir sürece girmesine sebep olmuştur. Nadir Şah sonrası dönemde, hanlıklar arasındaki çatışmalar ve dış güçlerin müdahaleleri, bölgenin siyasî dinamiklerini derinlemesine etkileyerek, Azerbaycan'ın ulusal kimliğinin şekillenmesine zemin hazırlamıştır. 1828-1905 yılları arasında Kuzey Azerbaycan, Çarlık Rusya'sının sömürücü politikaları altında ekonomik ve sosyal dönüşümlere uğrayarak, yerel halkın millî bilincinin oluşumunu ve siyasî hak arayışını teşvik eden bir modernleşme sürecine girmiştir. 19. yüzyılda Çarlık Rusya'sının izlediği iskân politikaları ve göçlerin, Kuzey Azerbaycan'daki demografik yapıyı köklü bir şekilde değiştirerek, yerel Türk nüfusunu topraksız bırakıp Ermenileri bölgeye yerleştirirken, aynı zamanda Osmanlı Devleti'ne ve İran'a olan göçleri de hızlandırarak etnik gerginlikleri artırdığı görülmüştür. Bu durum, Çarlığın toprak genişletme ve nüfus kontrol politikalarının, yerel halk üzerinde yarattığı derin toplumsal ve etnik etkilerin bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Ardından Ermeni vilayeti oluşturulmaya çalışılmasıyla, Çarlık Rusya'sının Azerbaycan'daki demografik dengeleri köklü bir şekilde değiştirmeye yönelik stratejisi, Ermeni nüfusunun bölgeye yerleştirilmesiyle birlikte Azerbaycan Türkleriyle olan gerginlikleri daha da artırmış ve bu durum tarihsel çatışmaların temelini oluşturmuştur. Özellikle Rusya hükümetinin Ermeni grupları tam

teçhizatlı bir şekilde silahlandırarak yerel Müslüman halka saldırılar düzenlemelerine zemin hazırladığına dair kuvvetli kanıtlar mevcuttur.¹¹¹²

Modernleşme süreci Azerbaycan'ın sosyo külterel hayatında birtakım yeni gelişmelere ve değişimlere kapı aralamış olsa da geleneksel külterel ve sosyal dokunun toplum hayatındaki görünürlüğünün devam ettiği görülmektedir. Modernleşme sürecinin yerleşik kalıplar karşısında görece sorun yaşadığı anlaşılmaktadır. Bu sorunlar özellikle aydın çevresinin gelenekselden moderne geçiş sürecinin oldukça sancılı geçmesine yol açtığı söylenebilir. Geleneksele karşı modern ve gelişen bir toplumun gerekliliğine inanmış Azerbaycanlı aydınlar, bu süreçte etkin ve mücadeleci bir yol takip ederek, Azerbaycan'da sosyo-kültürel yapıda önemli değişim ve gelişmelere imza atmışlardır. Karşı karşıya kalınan toplumsal dayatma ve baskılara rağmen toplumun inkişafına yönelik adımlar atmaktan geri durmayarak toplumun aydınlanmasında önemli görevler üstlenmişlerdir. Modernlik anlayışlarını ise daha ziyade basın yayın yoluyla topluma duyurmaya çalışmışlar, kurulan eğitim müesseseleri ile toplumda değişimin gerçekleşmesinde öncü rol oynamışlardır. Azerbaycanlı aydınlar modernleşme sürecinde hem geleneksel yapıya karşı toplumun gelişimine yönelik kazanımlara öncülük/öncelik verdikleri gibi; Çarlık Rusya'nın emperyalist politik uygulamalarına karşı mücadele ederek; millî düşüncenin oluşumunu ve toplumun uyanışını sağlamışlardır.

Öte yandan söz konusu dönemde Azerbaycanlı aydınların Batı medeniyeti ile tanışması, toplumsal ve külterel değişimlerin önünü açmıştır. Yenilikçilik taraftarları, eğitim yoluyla toplumu dönüştürmeyi hedeflemiş, böylece cehaletle mücadele ederek millî kimliği güçlendirmeyi amaçlamışlardır. Bu hedeflerinde yürüdükleri yolda, onlar, yenilikçi fikirlerle geleneksel unsurları harmanlayarak toplumsal dönüşümün önünü açmışlardır. Eğitim ve külterel faaliyetler aracılığıyla, bireylerin bilinçlenmesini sağlarken, ulusal kimliklerini güçlendirmeyi de hedeflemişler, bu sayede hem yerel hem de uluslararası alanda etki yaratmayı başarmışlardır. Aydınların modernleşme çabaları, özellikle eğitim reformları ve toplumsal bilinçlenme yönünde önemli adımlar atılmasına neden olmuş; bu bağlamda, aydınlar yeni fikirleri savunarak halkı eğitime ve sosyal sorumluluklara yönlendirmeyi hedeflemiştir. Bununla birlikte, çeşitli toplumsal engeller ve mevcut otoriter yapı, bu modernleşme çabalarını zaman zaman sekteye uğratmış ve hedeflenen değişimlerin gerçekleştirilmesini zorlaştırmıştır. Ancak, karşılaştıkları zorluklar aydınları yıldırmamış, aksine mücadelelerini daha da güçlendirerek modernleşme hedeflerine ulaşma çabalarını

¹¹¹² *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye Nezareti Siyasî* (BOA, HR. SYS.), 1378-17.

sürdürmelerine vesile olmuştur. Bölgenin sağlamlığı, tarihsel ve kültürel birikiminden kaynaklanarak dinamik bir toplumsal yapı oluşturmaya olanak tanımıştır; bu durum, geleneksel değerlerin korunmasıyla birlikte yeniliklere de açık olmasını sağlamıştır. Bu değişime açıklık, aydınların modernleşme çabalarıyla birleşince, toplumun sosyo-kültürel yapısında önemli dönüşümlerin gerçekleşmesine zemin hazırlamıştır.

Dönemin bazı önde gelen aydınları eserlerinde din adamlarını sert bir dille eleştirerek toplumun geri kalmışlığını sorgulamış ve birçoğu da aydınlanma çağının gerekliliklerine eserlerinde vurgu yapmıştır. Bu çabalar, milliyetçi bir bilinçlenme sürecini tetikleyerek Azerbaycan'da ulusal kimliğin yeniden inşasına zemin hazırlamıştır. Bu atmosferdeki sosyal hayat, geleneksel kalıpların ve katı toplumsal normların etkisi altında gelişirken, bireylerin modern değerleri savunma çabalarıyla şekillenmiştir. Özellikle eğitim ve kadın hakları gibi alanlarda yapılan mücadeleler, toplumsal ilerlemenin sağlanması ve toplumun bilinçlenmesi adına önemli adımlar atılmasına olanak tanımıştır.

Kültürel hayata gelindiğinde ise modernleşmeye etki eden dinamiklerin başında eğitim gelmektedir. Eğitim ve bilim alanında gelişim, geleneksel eğitim sisteminin modern eğitim metotlarıyla yer değiştirmesi ve Batılı eğitim standartlarının benimsenmesiyle hız kazanmıştır. Eğitim tarihi, eğitimin gelişim sürecini, öğretim yöntemlerini ve eğitim sistemlerini inceleyen bir disiplindir. Bu alan, toplumsal ve kültürel bağlamda eğitim politikalarının nasıl şekillendiğini anlamaya yardımcı olur. O dönemin eğitim tarihi, eğitim sisteminin toplumsal değişimlere ve modernleşme süreçlerine nasıl yanıt verdiğini gösterirken, eğitimin erişilebilirliği ve niteliği üzerindeki etkilerini de ortaya koymaktadır. Ayrıca, eğitimdeki yenilikçi yaklaşımlar, bireylerin sosyo-kültürel konumlarını iyileştirme ve toplumda ilerleme sağlama amacı taşımaktadır. Modern okulların kurulması, eğitim sisteminin laikleşmesi ve kadınların eğitime yönelik girişimler bu yeniliklerin başında gelmektedir. Ayrıca, Türkçe ile birlikte Rusça ve Farsça gibi dillerin de öğretilmesi, öğrencilerin daha geniş bir kültürel ve bilimsel perspektif kazanmalarını sağlamıştır. Modernleşme yolunda ilerlenen bu yolda ana dil meselesi unutulmamış, dilin kültürel ve millî kimlik üzerindeki etkisi her daim göze çarpmıştır. Rus İmparatorluğu döneminde uygulanan asimilasyon politikaları, Azerbaycan Türkçesinin resmî ve eğitim alanlarında gerilemesine yol açmış, dilin özgünlüğünü tehdit etmiştir. Bu dil politikalarının Azerbaycan Türkçesi üzerindeki etkilerine rağmen Azerbaycan halkının kimliğini pekiştiren bir unsur olarak ana dilin kullanımı, halkın kendini tanımlama ve kültürel mirasını sürdürme biçimi olarak değerlendirilebilmelidir. Alfabe ıslahı çalışmaları bu alanda, Azerbaycan Türkçesinin

gelişimini destekleyerek kültürel kimliğin güçlenmesine ve toplumsal okuryazarlığın artmasına katkı sağlaması açısından önemlidir. Nitekim bu süreçte, Arap alfabesinin zorluklarının aşılması ve daha işlevsel bir Latin alfabesi oluşturulması hedeflenmiştir. Böylece, toplumda dil ve kültürel kimliğin korunması, gelişmesi ve modernleşme sürecinin hızlandırılması amaçlanmıştır. Bu girişimler, aynı zamanda Türk kimliğinin korunması ve kültürel bağımsızlığın sağlanması için önemli bir strateji olarak değerlendirilmektedir.

Azerbaycan edebiyatı, 19. yüzyılda yaşanan sosyo-kültürel dönüşümlerin etkisiyle, halkın özgürlük, adalet ve eşitlik idealleri etrafında şekillenmiş ve bu süreçte önemli eserler üretilmiştir. Bu dönem, edebî akımların zenginleşmesi millî kimliğin güçlenmesi açısından belirleyici bir rol oynamış, yazarlar toplumsal sorunları ele alarak halkın bilinçlenmesine katkıda bulunmuşlardır. Çeşitli dergilerde ve burjuva sınıfının eserlerinde toplumsal eleştiriler, millî kimlik arayışı, halk edebiyatı unsurlarının yansımaları ve kadın hakları gibi temalar belirgin şekilde işlenmiştir. 19. yüzyılda Azerbaycan edebiyatı, özgürlük ve adalet temalarının öne çıkmasıyla, toplumsal eleştiriye ve millî duyarlılığı derinleştirerek, edebî eserlerin sadece sanatsal bir ifade değil, aynı zamanda sosyal bir mücadele aracı haline geldiğini göstermektedir. Bu süreç, yazarların halkın sorunlarını dile getirmesiyle edebiyatın toplumsal işlevini güçlendirmiştir.

19. yüzyılda Azerbaycan'daki eğitim reformları, dinî kurumların faaliyetlerini ve etkilerini önemli ölçüde dönüştürmüştür. Çarlık yönetiminin dinî otoriteyi kontrol altına alması, dinî liderlerin devlet politikalarına daha bağımlı hale gelmesine yol açmış ve dinî kurumların bağımsızlığını zayıflatmıştır. Bu durum, Müslüman topluluklar arasında kimlik arayışını derinleştirirken, çeşitli dinî görüşlerin ve sosyal hareketlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Dinî kurumlar, hem toplumsal denetim araçları olarak işlev görmüş hem de modernleşme süreçleri içinde yeniden yapılandırılmıştır. Diğer bir deyişle bazı dinî kurumların halkı sömüren yapılar halinde bulunmaları, modernleşme sürecinde zamanla yok edilmeye çalışılmış ve bu bağlamda sosyal hareketlerin doğuşu ve interkültürel etkileşim gibi dinamiklerle, toplumun dönüşümünü hızlandırarak bireylerin toplumsal bilinçlenmesini sağlamıştır.

Söz konusu bilinçlenme ve ilerleme sürecinde basının etkisi yadsınamaz derecede önemlidir. Nitekim basın, toplumsal bilinç ve aydınlanmayı destekleyerek bireylerin bilgiye erişimini sağlar ve sosyal değişimi teşvik eder. Kültürel ve sosyal hayatta, basın yayın organları, farklı görüşlerin ifade edilmesine olanak tanıyarak çeşitliliği ve demokratik katılımı artırır. Ayrıca, toplumsal sorunların görünür hale gelmesi, bireylerin haklarını savunmaları ve bilinçli bir

toplum oluşması için kritik bir araçtır. Bu sebeple 19. yüzyılda Kuzey Azerbaycan'da basın, toplumsal bilincin gelişiminde ve aydınlanma hareketlerinde kritik bir rol oynamıştır. *Ekinici, Ziya, Keşkül, Şark-i Rus, Hayat, Himmet, Füyuzat* gibi yayımlanan çeşitli gazeteler ve dergiler, sosyal ve kültürel konulara dikkat çekerek halkın eğitim düzeyini artırmayı amaçlamıştır. Bu yayınlar, eğitim ve aydınlanma, dil sadeleşme, demokrasi ve hürriyet, toplumsal bilinç gibi önemli sosyal reformları desteklemiş, aydınlar arasında işbirliğini teşvik etmiştir. Ancak bu süreçte birçok sansür uygulamasına maruz kalınmış ve birçok gazete kapatılmıştır. Çarlık dönemi, hoşlanmadığı veya kendi politikalarına aykırı içerikler yayımlayan gazeteleri kapatma yoluna giderek sıkı sansür uygulamalarıyla öne çıkmıştır. Bu baskı, gazetecilerin ve dönemin yazarlarının özgürce ifade etme yetilerini kısıtlayarak eleştirel seslerin bastırılmasına yol açmış ve toplumsal ile siyasî bilincin gelişimini ciddi ölçüde zorlaştırmıştır. Ancak toplumsal bilinç ve aydınlanma çabaları zorluklarla karşılaşsa da, Azerbaycan'da bu süreçte yılgınlık yaşanmamış ve aydınlar, sansüre rağmen bağımsızlık ve modernleşme yolundaki düşüncelerini yaymaya devam etmiştir. Bu durum, toplumun aydınlanma hedeflerine ulaşma konusundaki kararlılığını ve iradesini ortaya koymaktadır.

Azerbaycan'da 19. yüzyılda sosyal hayatta geleneksel yapı korunduğu gibi, modernleşmenin getirdiği birtakım değişimlerin de yaşandığı görülmektedir. Sosyal hayatın önemli unsurlarından evlilik gelenekleri, kız beğenme, nişanlama, düğün ve kına gibi adımlardan oluşan köklü bir süreçtir. Bu gelenekler, toplumun kültürel ve manevî değerlerini yansıtarak, aile kurma sürecinde önemli bir rol oynamaktadır. Azerbaycan'daki geleneksel evlenme ritüelleri, toplumun aile değerlerine, dinî inançlarına ve kültürel geçmişine derin bir bağlılık gösterdiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca bu gelenekler, toplumsal yapının ve bireylerin kimliğinin şekillenmesinde önemli bir rol oynamakta, aynı zamanda misafirperverlik ve dayanışma gibi değerleri de pekiştirmektedir. Mimarî ise o dönemde sosyal hayatın bir yansıması olarak toplumsal değerleri ve normları gösterir. Azerbaycan mimarisi, 19. yüzyılda sosyal ve ekonomik değişimlerle paralel olarak gelişim göstererek hem yerel hem de Avrupa etkilerini harmanlayarak zenginleşmiştir. Bu dönemde inşa edilen yapılar, ulusal kimliği koruma çabaları ile modernleşme eğilimlerini bir araya getirerek, bölgenin mimarî mirasına önemli katkılarda bulunmuştur. Sosyal hayatın bir diğer dinamiklerinden biri de folklordur. Folklor, bir bölgenin sosyal hayatını gelenekler, dil, toplumsal yapı, tarih, sanat ve kimlik gibi unsurlarla yansıtan dinamik bir ifade biçimidir. Bu bağlamda Azerbaycan folkloru, toplumun kültürel değerlerini, geleneklerini ve sosyal etkileşimlerini yansıtan zengin bir miras

sunmuştur. Bu türler, halkın duygularını, inançlarını ve sosyal normlarını şekillendiren kolektif bir bilincin varlığını gösterir.

19. yüzyıl Azerbaycan müziği, sosyal hayatı birleştirici bir güç olarak öne çıkmış, düğünler ve bayramlar gibi etkinliklerde toplumsal dayanışmayı artırmıştır. Müziğin, halkın duygularını ifade etme ve kimliğini pekiştirme işlevi, kültürel mirasın aktarımında kritik bir rol oynamıştır. Bu dönemde müzik, yalnızca eğlence aracı değil, aynı zamanda sosyal ve politik bilinçlenmeyi destekleyen bir platform olmuştur. 19. yüzyılda Azerbaycan müziği, geleneksel enstrümanların modernize edilmesi ve Batı müziği ile etkileşim sonucu zenginleşerek yeni tarzlar ve seslerin ortaya çıkmasına olanak tanımıştır. Bu dönemde müzikal komediler ve senfoni orkestraları gibi yenilikler, Azerbaycan müziğinin uluslararası alanda tanınmasını sağlamıştır. Azerbaycan müziğinin gelişimi, toplumsal dayanışmayı güçlendiren ve kültürel kimliği pekiştiren bir araç olarak önemli bir rol oynamıştır. Düğünler, bayramlar ve edebî meclisler gibi sosyal etkinliklerde müziğin varlığı, halkın bir araya gelmesini sağlarken, sanatçıların eserleri de toplumsal eşitsizliklere karşı bir ifade biçimi haline gelmiştir. Toplumsal eşitsizliklere karşı ifade biçimi tiyatro alanında da kendini göstermiştir. Çünkü 19. yüzyılda Azerbaycan tiyatrosu, halk oyunlarından modern sahne sanatlarına geçiş süreciyle birlikte önemli bir evrim geçirmiştir; bu dönüşüm, toplumsal sorunları ele alan eserlerle desteklenmiştir. Tiyatro, yalnızca bir eğlence aracı olmanın ötesine geçerek, sosyal eleştiriye ve aydınlanmayı teşvik eden bir platform haline gelmiş, böylece bireylerin düşünsel gelişimlerine katkıda bulunmuştur. Ayrıca, bu dönemde kurulan kalıcı tiyatro toplulukları, yerel kültürün ve değerlerin korunmasında ve yayılmasında kritik bir rol oynamış, bu sayede Azerbaycan halkının ulusal kimliğini pekiştiren önemli bir sosyal yapı oluşturmuştur. Örneğin Ahundov, eserlerinde toplumsal eleştiriye mizahî bir dille harmanlayarak, halkın bilinçlenmesine ve sosyal sorunlara dikkat çekilmesine katkıda bulunmuş; *Hekayet-i Molla İbrahimhalil Kimyager* gibi eserleriyle toplumun üst tabakasının yozlaşmasını cesurca eleştirmiştir. Tiyatro yazarları, eserlerinde modernleşme ve Batılılaşma temasını işlerken, halkın eğitim düzeyinin artırılmasına yönelik mesajlar vererek, bağımsızlık mücadelesine ilham kaynağı olmuşlardır.

Kuzey Azerbaycan'da modernleşme süreci, sadece sosyal ve kültürel değişimlerle sınırlı kalmayıp, aynı zamanda uluslararası güç dengeleriyle de şekillenmiştir. Bu dönemde, yerel aydınların entelektüel çabaları, geleneksel değerlerin sorgulanmasına ve yeni düşünce akımlarının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Modernleşme, toplumsal yapının dönüşümünü sağlarken, bireylerin kimlik arayışlarını da derinleştirmiştir. Bunun yanı sıra,

kültürel unsurların yeniden değerdendirilmesi, bölgedeki etnik ve sosyal çeşitliliğı zenginleştirmiştir. Sonuç olarak, Kuzey Azerbaycan'ın modernleşme deneyimi, bir yandan yerel dinamikleri güçlendirirken diğeryandan küresel etkilerin derinlemesine incelenmesini gerektiren bir süreçtir.

KAYNAKÇA

1- Başbakanlık Osmanlı Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye Nezareti Siyasi (BOA, HR. SYS.), 1378-17.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti Siyasi (BOA, HR.SYS), 1340-3.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik (BOA, Y.PRK.EŞA), 12-81.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yabancı Arşivler, Gürcüstan Arşivindeki Türkiye İle İlgili Belgeler (BOA, YB.21), 2-5.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yabancı Arşivler, Gürcüstan Arşivindeki Türkiye İle İlgili Belgeler (BOA, YB.21), 6-8.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yabancı Arşivler, Gürcüstan Arşivindeki Türkiye İle İlgili Belgeler (BOA, YB.21), 3-1.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yabancı Arşivler, Gürcüstan Arşivindeki Türkiye İle İlgili Belgeler (BOA, YB.21), 3-46.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yabancı Arşivler, Gürcüstan Arşivindeki Türkiye İle İlgili Belgeler (BOA, YB.21), 2-19.

2- Telif-Tedkik Eserler

Abbaslı, Sönmaz. *Azərbaycan Lətifələrinin Regional Xüsusiyyətləri*. Bakı: Nurlan, 2011.

Abdiraşidov, Zaynabidin. *İsmail Gaspıralı ve 20. Yüzyılın Başlarında Türkistan*. Rusçadan çev. Hatice Kerimoğlu, İstanbul: Selenge Yayınları, 2022.

Abdullayeva, Saadet. *Azərbaycan Xalq Çalğı Alətləri (musiqişünaslıq – orqanoloji tədqiqat)*. Bakı: Adıloğlu, 2002.

Ağaoğlu, Ahmed Bəy. *Seçilmiş Əsərləri*. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.

Ağaoğlu, Ahmet. *Serbest İnsanlar Ülkesinde*. İstanbul: Sanayii Nefise Matbaası, 1930.

Ahmadov, Huseyn. *Abdurrahim Bey Hakverdiyev ve Çağdaş Azərbaycan Tiyatrosu*. Ankara: İksad, 2020.

Ak, Mahmut. *Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Safeviler Tarihi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi, 2015.

Akalın, Gülsərən. *Türk Düşüncə və Siyasi Həyatında Əhməd Ağaoğlu*. Çev. Samirə Məmmədova, Bakı: AzAtaM, 2004.

Akçura, Yusuf. *Türkçülük (Türkçülüğüm Tarihi Gelişimi)*. İstanbul: Türk Kültür Yayımları, 1978.

Akpınar, Yavuz. *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1994.

Albaniya Tarixi. Bakı: Avrasiya Press, 2006.

Aliyev, Qabil. *Qafqaz Tarixi (Ən Qədim Çağlardan XVIII Əsrin Sonunadək)*. I hissə. Dərslik. Bakı: Elm, 2009.

Aliyev, Ramil. *Azərbaycan Folkloru (Janr sistemi və teorik açıqlamalar)*. Ankara: İksad Yayınevi, 2021.

Arzumanlı, Vaqif və Nazim Mustafa. *Tarixin Qara Səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq*. Bakı: Qartal, 1998.

Aşırlı, Akif. *Azərbaycan Mətbuatı Tarixi (1875-1920)*. Bakı: Elm və Təhsil, 2009.

Aşurbəyli, Sara. *Bakı Şəhərinin Tarixi*. Bakı: Avrasiya Press, 2006.

Aşurbəyli, Sara. *Şirvanşahlar Dövləti (VI-XVI Asırlar)*. Bakı: Avrasiya Press, 2006.

Aydınoğlu, Tahir. *Həsən Bəy Zərdabi Xatirələrində*. Bakı: Aspoliqraf Yayınları, 2013.

Azərbaycan Diasporunun Tanınmış Simaları. Palitra Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası, 3 Kasım 2015, No: 194.

Azərbaycan Şifahi Xalq Adabıyyatı Antologiyası A39. Bakı: Çəşioğlu, 2004.

Azərbaycan Bayatıları 201. Bakı: Yeni Nəşrlər Evi, 2004.

Azərbaycan Folkloru (Məktəblilər üçün seçmələr). Bakı: Şərq-Qərb, 2005.

Azərbaycan Folkloru Antologiyası XI (Şirvan folkloru). Bakı: Səda Nəşriyyatı, 2005.

Azərbaycan Folkloru Antologiyası. IV. Kitap (Şeki Folkloru) I. Cild, Bakı: Səda Nəşriyyatı, 2000.

Azərbaycan Folkloru Külliyyatı. I. Cild, Nağıllar I. Kitap, Bakı: Səda Nəşriyyatı, 2006.

Azərbaycan İncəsənəti. I, Bakı: Letterpress Nəşriyyatı, 2010.

Azərbaycan Maarifinin Yorulmaz Carçısı: Həsən bəy Zərdabi – 170. metodik vəsait,
Düzenleyen: A.Abdullayeva; iht. red. və bur. məs. K.Tahirov; Ed. G.Səfərləyeva, Bakı: M.F.
Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası, 2012.

Azərbaycan Milli Kinosu Tariximizin Salnaməsidir. Azərbaycan Milli Kino Günü
Münasibətilə Mərkəzi Kitabxanaların Uşaq Şöbələri, MKS-nin Şəhər, Qəsəbə, Kənd
Kitabxana Filiilləri Üçün Hazırlanmış Metodik Vəsait. Tərt. A. Əliyeva, İxt. red. və burax.
məsul Ş. Qəmbərova, red. K. Ağazadə. Bakı: Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi,
F. Köçərli ad. Respublika Uşaq Kitabxanası, 2018.

Azərbaycan Musiqi Tarixi. Birinci cild, Bakı: Sərg-Qərb, 2012.

Azərbaycan Sovyet Ansiklopedisi, c. 4, Bakı: 1980.

Azərbaycan Sovyet Ansiklopedisi. c. X, Bakı: ASE Baş Redaksiyası, 1987.

Azərbaycan Tarixi (Ən Qədim Zamanlardan-201 Əsrin İlk Onilliklərinə Dək). ed.
Mehman Abdullayev, Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2016.

Azərbaycan Tarixi 11. Dərslik, Bakı: Şərq-Qərb, 2018.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cildə II cild, Bakı: Lider
Nəşriyyat, 2005.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti-100: biblioqrafiya. Düzenleyen M.Vəliyeva,
Z.Əhmədova, A.Hüseynova; ilmi Redaktör: K.Tahirov; redaktör; G.Səfərləyeva, Bakı:
Azərbaycan Milli Kitabxanası, 2018.

Azərbaycan Xalq Ədəbiyyatından Seçmələr (Qaravəllilər, Oyunlar Və Xalq
Tamaşaları). Düz. Hüseyn İsmayılov və Tahir Orucov, Bakı: Şərq-Qərb, 2005.

Bauman, Zygmunt. *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press, 2000.

Baxıhanov, Abbaskulu. *Gülistan-ı İrem*. Bakı: Azərbaycan Əlmər Akademisi
Nəşriyyatı, 1951.

Baykara, Hüseyn. *Azərbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*. İstanbul: Gençlik
Basımevi, 1975.

Baykara, Hüseyin. *Azərbaycan'da Yeniləşmə Hərəketləri (19. Yüzyıl)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1966.

Bayrakdar, Mehmet. *Medler ve Türkler*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2013.

Bayramoğlu, Alxan. *Mirzə Ələkbər Sabir* (qısa tərcümeyi-hal). Bakı: Nurlan Yayınları, 2001.

Bayramoğlu, Alxan. *Şamaxıda Maarif və Maarifçilik (19 əsrin ortalarından Mart 1918-ci ilə qədərki ədəbi mühit)*. Bakı: Maarif, 1997.

Bayramov, Adilxan Hüseynəli Oğlu. *Sənət, Sənət Məbədləri, Sənət Fədailəri*. VƏTƏNOĞLU, NPŞ MMC, 2015.

Bayramova, N.Y. *Мирза Алекбер Сабир В Творчестве Расула Рзы (Mirza Alekber Sabir in The Works Of Rasul Rza)*. кадров: Бакинский институт повышения квалификации и переподготовки педагогических, 2013.

Beck, Ulrich. *Risk Society: Towards a New Modernity*. Translated by Mark Ritter. London: SAGE Publications, 1992.

Bədəlova, Əsmər Sadıq Qızı. *Qloballaşma Şəraitində Böyüməkdə Olan Nəslin Milli Özünüdərk Tərbiyəsi*. Bakı: 2013.

Berkok, İsmail. *Tarihte Kafkasya*. İstanbul: İstanbul Matbaası, 1958.

Bəşiroğlu, Əşir. *Neft Milyonçuları*. Bakı: Təknur Yayın., 2016.

Bizim Bülbül-dünyanın Bülbülü. red. Nahid Hacızadə, Bakı: Nurlan, 2006.

Bohn, John. *The Dynasty of Kajars* 17. London: Henrietta Street, Covent Garden, 1833.

Bourdieu, Pierre. *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1984.

Bünyadov, Teymur. *Azərbaycan Etnografiyası*, 3 cildde 1. Cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.

Bünyadov, Teymur. *Azərbaycan Etnografiyası*. 3 cildde 2. Cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2007.

Bünyadov, Z. M.– Y. B. Yusifov. *Azərbaycan Tarihi (En Qədim Zamanlardan 20 Esredək)*. c. I, Bakı: Çıraq Neşriyyatı, 2007.

Bünyadov, Ziya. *Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225-ci illər)*. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.

Bünyadov, Ziya. *Azərbaycan VII-IX Əsrlərdə*. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.

Bünyadova, Şirin. *Orta Əsr Azərbaycan Ailəsi*. Bakı: Elm Nəşriyyatı, 2012.

Caferoğlu, Ahmet. *Azerbaycan*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1940.

Cavadzadə, Günay Əfrasiyab qızı. *Azərbaycan milli geyimlərinin kompozisiya xüsusiyyətlərinin tədqiqi*. Magistr Dissertasiyası, Bakı: Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, 2015.

Coene, Frederik. *The Caucasus*. New York: Roudledge, 2010.

Cornell, Svante E. *The Politicization of Islam in Azerbaijan*. USA: Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, 2006.

Çaycıoğlu, Serdar Oğuzhan. *Rusya'nın Kafkasya Siyaseti (General Paskeviç'in Komutanlığı Dönemi 1827-1831)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayın., 2021.

De Waal, Thomas. *The Caucasus*. New York: Oxford University Press, 2010.

Doğru, A. Mecit. *Mirza Elekber Sabir 'Hophopname'*. Ankara: Atak Matbaası, 1975.

Durkheim, Émile. *The Division of Labor in Society*. 1893. Translated by George Simpson. New York: Free Press, 1997.

Dünyamalıyeva, Sabirə Səfi qızı. *Azərbaycan Geyim Mədəniyyəti Tarixi (Bədii-Etnoqrafik Tədqiqat)*. Bakı: Elm, 2002.

Əbulfəyz Quliyev, Məhəmməd Ağa Şahtaxlı'nın Publisistikası. Bakı: Elm və Təhsil, 2016.

Əfəndi, Rasim. *Azərbaycan İncəsənəti*. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.

Əfəndiyev, Oqtay. *Azərbaycan Səfəvilər Dövləti*. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.

Əhmədli, Rafail. *Seyid Əzim Şirvaninin Fəlsəfi Görüşləri*. Bakı: Elm Nəşriyyatı, 2005.

Əhmədov, Hüseyn. *Azərbaycan Məxtab və Pedaqoji Fəxr Tarixi*. Bakı: ABU, 2001.

Əhmədov, Hüseyn. *Nəriman Nərimanov (Həyatı, Fəaliyyəti Pedaqoji və Tibbi Fikirləri)*. Bakı: Beynəlxalq Universitet Nəşriyyat və Poliqrafiya Mərkəzi, 2004.

Əhmədov, Təymur. *Nəriman Nərimanov*. Bakı: Nurlar Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2018.

Əkbərov, Rəhib və Sadıq Səlimov. *Azərbaycan Dövlət və Hüquq Tarixi*. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2003.

Əkinçi (1875-1877), Tam Metni. Bakı: Avrasiya Press, 2005.

El-Baküvi. *Kitabu Keşfü'l-hakayık an Nüketi'l-ayət ve'd-dekaik*. c. 3, Tiflis: Bahariye Matbaası, 1904.

El-Belâzurî, Ahmed b. Yahya. *Fütûhu'l-Büldân*. çev. Mustafa Fayda, İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.

Elekberli, Faik. *Azərbaycan Türk Felsefi ve İctimai Fikir Tarihi 19-20. Yüzyıllar*. Cilt 1, Türkiye Türkçesine Aktaran: Alpaslan Demir, Ankara: Astana Yayınları, 2021.

Ələkbərov, Faiq Qəzənfər oğlu. *Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Dünya Görüşü*. Bakı: Elm, 2007.

Əlimirzəyeva, Rəfayət. *Nəriman Nərimanov'un Yaradıcılığında Maarifçi Ziyalı Problemi (Monoqrafiya)*. Bakı: Elm və Təhsil, 2010.

Əliyev, Fuad və Mirabdulla Əliyev. *Naxçıvan Xanlığı*. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.

Əliyev, Fuad və Urfan Həsənov. *İrəvan Xanlığı*. Bakı: Şərq- Qərb, 2007.

Əliyev, Ramil. *Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatı (Müasir Aktual Problemlər)*. Bakı: Elm Nəşriyyatı, 2014.

Əliyeva, Aynurə. “Əbədi Maarif Ziyası”, *Mədəniyyət.Az.*, 29 Haziran 2018.

Eşki, Mehmet Alpaslan. *Türk Milliyetçiliği ve Rusya*. Gaziantep: İksad Yayınevi, 2022.

Əzim, Şirvani Seyid. *Seçilmiş Əsərləri*. Üç cildə I cild, Bakı: Avrasiya Press, 2005.

Əzim, Şirvani Seyid. *Seçilmiş Əsərləri*. Üç cildə II cild, Bakı: Avrasiya Press, 2005.

Əzizbəyova, P. Ə. *Azərbaycan Milli Geyimləri*. Moskova: «Искусство» Nəşriyyatı, 1972.

Füyuzat (1906-1907) Tam Metin. (red. Bəkir Nəbiyev və Teymur Kərimli), Bakı: Çarşıoğlu Nəşriyyatı, 2006.

Gaspıralı, İsmail. *Eğitim Yazıları*. Yayına hazırlayan: Yavuz Akpınar, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017.

Geertz, Clifford. *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*. New York: Basic Books, 1973.

Giddens, Anthony. *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Stanford: Stanford University Press, 1991.

Giddens, Anthony. *Sociology*. 7th ed. Cambridge: Polity Press, 2009.

Golden, Peter B. *Türk Halkları Tarihine Giriş*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014.

Gömeç, Saadettin Yağmur. *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2018.

Gömeç, Saadettin Yağmur. *Türk Destanlarına Giriş*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2015.

Görkəmli Maarif və Mədəniyyət Xadimi – Sultanməcid Qənizadə: Metodik Vəsait/tərt.ed. A.Əliyeva, S.Əhmədova; red. S.Məlikzadə, ixt. red. və burax. məsul Ş.Qəmbərova, Bakı: F.Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası, 2016.

Gözəlov, F.X., M.K. İmanov, İ.F.Rüstənzadə, T.T.Orucov, E.H.Abbasov. *Qarabağ Xalq Oyunları və Meydan Tamaşaları*. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu, 2017.

Grousset, Rene. *Bozkır İmparatorluğu*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1980.

Gündüz, Tufan. *Kızılbaşlar, Osmanlılar, Safeviler*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2015.

Haqverdiyev, Əbdürrəhim Bəy. *Seçilmiş Əsərləri*. İki cildə. I cild, Bakı: Lider Nəşriyyat, 2005.

Həsən bəy Zərdabi – 180: digest. red. A.Məmmədova; İhtisas red. K. Tahirov, Bakı: 2022.

Hasanlı, Cemil. *Alimerdan Bey Topçubaşı Dönemi ve Mücadelesi*. çev. Ali Asker, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 2022.

Hasanov, Hasan. *Makedonyalı İskender ve Atropat*. Bakı: Teas Press Nəşriyyat Evi, 2017.

Hayit, Baymirza. *Sovyetlerde Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2000.

Həbibbəyli, İsa. *Naxçıvan Xanlığı*. Naxçıvan: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Prezident Kitabxanası, 2009.

Həsənli, Cəmil. *Tarixi Şəxsiyyətin Tarixi: Əlimərdan Bəy Topçubaşov*. Bakı: Azərbaycan Diplomatik Akademiyası, 2013.

Həsənqızı, Almaz. *Folklorşünaslığa Giriş*. Bakı: Elm və Təhsil, 2015.

Həsənova, Sədaqət. *Füyuzat Jurnalı və Dil Problemləri*. Bakı: Elm, 2006.

Hüseynî. *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukîyye*. çev. Necati Lugal, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1943.

Hüseynov, Heydər. *Azərbaycan'da 19 Əsr İctimai və Fəlsəfi Fikir Tarixindən*. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.

Hüseynov, Süleyman Səfər oğlu. *Qasım Bəy Zakir*. Bakı: Yazıçı Nəşriyyatı, 2010.

Ismailov, Dilgam. *History of Azerbaijan*. Bakı: NPM, 2017.

Ismayılov, Mahmud. *Azərbaycan Tarixi*. Yeddi cildə IV. cild (19. əsr), Bakı: Elm, 2007.

Ismayılov, Mahmud. *Azərbaycan Tarixi*. Yeddi cildə IX. cild (19. əsr), Bakı: Elm Nəşriyyatı, 2007.

Ismayılov, Mahmud. *Azərbaycan Tarixi*. Yeddi cildə V. cild (19. əsr), Bakı: Elm Nəşriyyatı, 2007.

İbrahimov, Telman. *Müasir Moda Sənəti*. Bakı: 2007.

İlk Türk İslam Devletleri Tarihi. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayın., 1992.

İqbal Fehrüz oğlu Ağazadə. *Azərbaycan Folkloru və Milli Mentalitet*. c. 2, Bakı: NBS Printing Company, MMC, 2018.

İslam Tarihi ve Medeniyeti. ed. Nesimi Yazıcı ve Nusret Çam. Ankara: Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları, 2009.

İsmailov, Mahmud. *Azərbaycan Tarihi (İlk Çağlardan 20. Yüzyıl Başlarına Kadar)*. Aktaran Vəfa Kurban, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2014.

- İsmayıl, Mahmud ve Maya Bağirova. *Şəki Xanlığı*. Bakı: Azərənəşr, 1997.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2011.
- Kanlıdere, Ahmet. *19. Yüzyıl Türk Dünyası*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını, 2013.
- Kaplan, Abdurrahman. *Timur'un Kafkasya Cihadı*. Ankara: Astana Yayınları, 2020.
- Kazımcı, Aydın. *Üzeyir Hacıbəyov və Kino*. Bakı: Nağıl Evi, 2005.
- Kərimova, Xatirə. *Mədəniyyət*, n. 3, Azərbaycan: Elm, 2016.
- Kınlı, Onur. *Osmanlı'da Modernleşme ve Diplomasi*. Ankara: İmge Kitabevi, 2006.
- Koç, Dinçer. *Altın Orda Tarihi*. İstanbul: Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi, Yayın Yılı Yok.
- Köçerli, Feridun Bey. *Balalara Hədiyyə*. Bakı: Şərq-Qərb, 2013.
- Kurat, Akdes Nimet. *IV-XVIII Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayın., 2019.
- Kurat, Akdes Nimet. *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987.
- Kurban, Vefa. *Neriman Nerimanov ve Türkiye Politikası*. Bakü: M.F. Axundov Adına Azərbaycan Milli Kitabxanası, 2012.
- Mahmudlu, Yaqub, Qabil Əliyev, Mehman Abdullayev, Leyla Hüseynova ve Hafız Cabbarov. *Azərbaycan Tarihi*. Bakü: Azərbaycan Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığı Yayını, 2020.
- Mahmudov, Yaqub. *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*. İki cildə II cild, Bakı: Lider Nəşriyyat, 2005.
- Mahmudov, Yaqub. *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*. İki cildə I cild, Bakı: Lider Nəşriyyat, 2004.
- Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. ed. Vəli Əlibəyov, Bakı: Avrasiya Press, 2014.
- Mehmetov, İsmail. *Türk Kafkasında Siyasi ve Etnik Yapı (Eskiçağlardan Günümüze Azərbaycan Tarihi)*. İstanbul: Ötüken, 2009.
- Məmmədov, İsmayıl. *Azərbaycan Tarixi*. Bakı: Adiloğlu Nəşriyyatı, 2005.

Məmmədova, Mələkə Nizami qızı. *Azərbaycan və Anadolu Folklorunda Oyun və Tamaşalar*. Bakı: Elm və Təhsil, 2014.

Mərdanov, Misir. *Azərbaycan Təhsil Tarixi*. c. 1, Bakı: Təhsil, 2011.

Metin, Celal. *Emperyalist Çağda Modernləşmə Türk Modernləşməsi ve İran (1800-1941)*. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2011.

Mir Möhsün Nəvvab-190: daycest: Düzenleyen: A.Məmmədova; İxtisas Redaktör: K.Tahirov, Bakı: 2023.

Mirza Bala Mehmetzade, *Milli Azərbaycan Hareketi*. Ankara: Azərbaycan Kültür Derneği Yayın., 1991.

Mirzə Ələkbər Sabir– 160; daycest, Düzenleyen: L. Ahmedova; Akademik Editör: K. Tahirov, Bakü: 2022.

Mirzə Fətəli Axundzadə - 200: biblioqrafiya. redaktörler; K.Tahirov ve G.Səfəraliyeva, Bakı: M.F. Axundzadə Adına Azərbaycan Milli Kitabxanası, 2012.

Mirzə Fətəli Axundzadə. *Əsərləri*. Üç cildə. I cild, Bakü: Şərq-Qərb Nəşriyyatı, 2005.

Mirzə Fətəli Axundzadə. *Əsərləri*. Üç cildə. III cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005.

Mirzə Şəfi Vazeh Biblioqrafiya. Bakı: M.F. Axundov Adına Azərbaycan Milli Kitabxanası, 2019.

Mirzə Şəfi Vazeh. *220 İllik Yubileyi Münasibətilə Metodiki Vəsait*. Bakı: Bərdə Rayon Mərkəzləşdirilmiş Kitabxana Sistemi, 2014.

Mirzə Şəfi Vazeh. *Nağmələr*. Bakı: Şərq-Qərb Yayınları, 2004.

Morkoç, Ayvaz. *Azərbaycan Edebiyatında Hikâye*. ed. Afina Barmanbay, Furkan Öztürk, İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2022.

Musabəyov, İbrahim bəy. *Neft və Milyonlar Səltənətində*. Bakı: Şərq-Qərb, 2006.

Mustafazadə, Tofiq. *XVIII Yüzlük–19 Yüzlüyün Əvvəllərində Osmanlı–Azərbaycan Münasibətləri*. Bakı: Elm Nəşriyyatı, 2002.

Nağıyeva, Dilarə Ağamusa. *Zamanın Sorağında (Milyonçu Ağə Musa Nağıyevin Fəaliyyəti və Xeyriyyəçiliyi Haqda)*. Bakı: Elm, 2011.

Nəcəf bəy Vəzirov. *Əsərləri*. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.

Nəcəfzadə, Abbasqulu İsmayıl Oğlu. *Azərbaycan İdiofonlu Çalğı Alətləri* (orqanoloji-tarixi tədqiqat). Bakı: MBM, 2010.

Nemanzadə, Ömər Faiq. *Seçilmiş Əsərləri*. Bakı: Şərq-Qərb, 2006.

Nəriman Nərimanov (*həyatı, fəaliyyəti pedaqoji və tibbi fikirləri*). Bakı: ABU, 2004.

Nəriman Nərimanov (*Nəriman Kərbəlayi Nəcəf oğlu Nərimanov*): *Bibliyografi*.
Düzenleyenlər: M.Vəliyeva, M.Cəfərova, H.Manafova; Bilimsel düzenleme: K.Tahirov;
düzenleme: T.Əhmədov, Bakü: 2020.

Nəriman Nərimanov. *Seçilmiş Əsərləri*. Bakı: Lider Nəşriyyat, 2004.

Nuriyeva, İradə. *Azərbaycan Tarixi (Ən Qədim Zamanlardan–20I Əsrin Əvvəllərində)*”, Bakı: Mütərcim, 2015.

Ordubadi, Məmməd Səid. *Qilinc və Qələm*. Birinci hissə, Bakı: Şərq-Qərb, 2005.

Orucov, Tahir Talib Oğlu. *Qaravəlli Janrının Poetikası*. Bakı: Qrifli Nəşr, 2009.

Orujov, Hidayet. *Azerbaijan Theater (from past to present)*. Bakü: Baku State University Press, 2011.

Osmanlı Arşiv Belgelerinde Nahçıvan. İstanbul: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2011.

Osmanlı Belgelerinde Azerbaycan. ed. Nuran Koltuk, İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, 2015.

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (Karabag-Susa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Sirvan, Seki, Revan, Kuba, Hoy) (1578-1914) c. 1, Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., 1992.

Öndoğan, Ziyne, ve Ece Nüket Öndoğan. *Moda ve Marka*. ed. Ö. Kurtoğlu Necef ve A. Şen Kılıç. Ankara: İksad Yayınevi, 2021.

Özcan Sevinç Alkan ve Vügar İmanbeyli. *Azerbaycan'da Din ve Kimlik*. İstanbul: Küre Yayınları, 2014.

Parsons, Talcott. *The Social System*. London: Routledge, 1991.

Qafarlı, Ramazan. *Uşaq Folklorunun Janr Sistemi və Poetikası*. Bakı: Elm və Təhsil, 2013.

- Qarabağnamələr*. III kitab, Bakı: Şərq-Qərb, 2006.
- Qasım bəy Zakir. *Seçilmiş Eserləri*. Bakı: Avrasiya Press, 2005.
- Qaşqay, Solmaz. *Manna Dövləti*. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993.
- Qənbərov, Asəf. *Azərbaycanda Dövlət-Din Münasibətləri: Dünyəvilərin Nəzəri və Hüquqi Əsasları*. Bakı: “Nurlar” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2019.
- Qəniyev, Hasan. *Azərbaycan Tarixi (Ən Qədim Zamanlardan–20I Əsrin İlk Onilliklərində)*. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı, 2019.
- Qənizadə Sultanməcid. *Seçilmiş Əsərləri*. Bakı: Avrasiya Press, 2006.
- Qutqaşanlı Hacı İsmayıl Bəy. *Əsərləri*. Bakı: Lider Nəşriyyat, 2005.
- Qüdsi, Abbasqulu Ağa Bakıxanov. *Seçilmiş Əsərləri*. Bakı: Avrasiya Press, 2005.
- Rasim Əfəndi. *Azərbaycan İncəsənəti*. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
- Rəcəbli, Qəzənfər. *Azərbaycan tarixi Oçerklər*. Bakı: Elm və Təhsil, 2013.
- Rəhimova, Maisə. *Azərbaycan Arkəologiyası (Daş dövrü)*. 6 cildə 1. Cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2008.
- Rəhman Sabit–100: *Bibliografiya* /tərt.ed. (düzenleyen): T.Həsənova, N.Aslanbəyova; bur. məsul və ixtisas red. K. Tahirov; red. M. Vəliyeva, Bakı: M.F. Axundov Adına Azərbaycan Milli Kitabxanası, 2010.
- Resulzade, Mehmet Emin. *Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti)*. İstanbul: Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları, 1990.
- Resulzade, Mehmet Emin. *Kafkasya Türkleri*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1993.
- Roux, Jean Paul. *Türklerin Tarihi*. İstanbul: Kabalcı, 2008.
- S. Əzim Şirvani-180. *Metodik vəsait*. Sumqayıt: Sumqayıt Şəhər Mərkəzləşdirilmiş Kitabxana Sistemi, S. Vurğun adına Mərkəzi Kitabxana, 2015.
- Sariahmetoğlu, Nesrin. *Mücadeleye Adanan Hayat Neriman Nerimanov*. İstanbul: Yeditepe, 2012.
- Saydam, Abdullah. *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayın., 1997.

Səfərova, Zemfira. *Azərbaycanın Musiqi Elmi (XIII-20 Asrlər)*. Bakı: Azərnəşr, 2006.

Seyid-zade, Dilara. *Azerbaijan in the Beginning of 20 Century: Roads Leading to Independence*. Bakı: OKA Ofset, 2011.

Shaffer, Brenda. *Borders and Brethren: Iran and the Challenge of Azerbaijani Identity*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 2002.

Shissler, Ada. *Holly Between Two Empires Ahmet Ağaoğlu and the New Turkey*. London and New York: I.B.Tauris Publishers, 2002.

Smith, Whitney. *Flag Lore Of All Nations*. Washington: Millbrook Press, 2001.

Söz Sərrafi Qasım Bəy Zakir. Qasım Bəy Zakirin 235 illik Yubileyi Münasibətilə Mərkəzi Kitabxanaların Uşaq Şöbələri, Bakı: F. Köçərli Adına Respublika Uşaq Kitabxanası, 2019.

Strabon, *Antik Çağda Anadolu - Ortadoğu ve Kuzey Asya*, XI, IV, çev. Bekir Kalender, Ankara: Gece Kitaplığı, 2023.

Süleymanlı, Ebulfez. *Milletləşmə Sürecində Azərbaycan Türkleri*. İstanbul: Ötüken, 2006.

Süleymanov, Manaf. *Azərbaycan Milyonçuları: Hacı Zeynelabdin Tağıyev*. Bakı: Gənclik, 1996.

Süleymanov, Manaf. *Eşitdiklərim, Oxuduqlarım, Gördüklərim*. Bakı: Azərnəşr, 1987.

Sümer, Faruk. *Oğuzlar (Türkmenler)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1972.

Sümer, Faruk. *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*. Ankara: Güven Matbaası, 1976.

Swietochowski, Tadeusz. *Russian Azerbaijan 1905-1920*. New York: Cambridge University Press, 1985.

Şahverdiyev, Akif. *Azərbaycan Mətbuatı Tarixi*. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı, 2006.

Şerifova, Salide. *Генезис Азербайджанского Романа: жанровые характеристики романа-хекаята и «маленького романа» (Azərbaycan Romanının Yaratılışı)*, Москва: 2009.

Şirvani, Seyid Əzim. *Seçilmiş Əsərləri*. c. 1, Bakı: Avrasiya Press, 2005.

Tarixin Felsefəsi: Retrospektiv və Perspektiv. Yay. Haz. Əli Abasov və Əbülhəsən Abbasov, Bakı: Azərbaycan Neşriyyatı, 2018.

Topçubaşov, Əlimərdanbəy. *Paris Məktubları*. Bakı: Azərnəşr, 1998.

Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken, 2003.

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi. c. 1, İstanbul: Dergah Yayınları, 1977.

Türk Dünyası El Kitabı. c. 3, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1992.

Türk Dünyası Ortak Edebiyatı; Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi. c. VIII, Ankara: Ankara Kültür Merkezi Başkanlığı Yayın, 2007.

Türk, Sezai. *Azerbaycan Sineması*. Türk Dünyasında Sinema Yazı Dizisi-1. ICT MEDIA, Ocak 2023.

Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 1, Azerbaycan Edebiyatı. red: Nevzat Kösoğlu, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993.

Türküne, Mümtaz' er. *Türk Modernleşmesi*. Ankara: Lotus Yayınevi, 2006.

Umudlu, Vidadi. *İrəvan Xanlığı (Rusiya İşğalı və Ermənilərin Şimali Azərbaycan Torpaqlarına Köçürülməsi)*. Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, 2010.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1969.

Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları, 1992.

Ülvi, Almaz. *Elmin Haqq Çırağı*. Bakı: Elm Nəşriyyatı, 2015.

Üzeyir, Hacıbəyli. *Seçilmiş Əsərləri*. İki cildə. 1 cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005.

Vaqif, Molla Pənah. *Əsərləri*. Bakı: Şərq-Qərb, 2004.

Vladimir Minorski, *Caucasica IV*, Reprinted from the BSOAS., (xv/3.), (1953): 504-529.

Weber, Max. *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*. Edited by Guenther Roth and Claus Wittich. Berkeley: University of California Press, 1978.

Williams, Raymond. *Keywords: A Vocabulary of Culture and Society*. Revised ed. New York: Oxford University Press, 1983.

Xudaverdi Oğlu, Mirzə Əhməd Mirzə. *Əxbarnamə (Talış Xanlığının tarixindən)*.

Çev. Əli Hüseynzadə, Bakı: 2009.

20 Əsr Azərbaycan Ədəbiyyatı Məsələləri I Kitab. Bakı: Elm, 2006.

Yaqublu, Nesiman. *Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi.* Ankara: Azərbaycan Kültür Derneği Yay., 2015.

Yaqublu, Nəsiman. *“Kaspi” Qəzetinin Yaranması və Fəaliyyəti.* Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2011.

Yusif Seferov, *Qədim Azərbaycan Nə Bilirik?.* Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1989.

Yüksel, İbrahim. *Azerbaycan'da Fikir Hayatı ve Basın.* İstanbul: Acar Yayınları, 1988.

Zenkovsky, Serge A. *Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık.* çev. İzzet Kantemir, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1971.

Zülfüqarlı, Məhərrəm. *Azərbaycan Tarixinə Yeni Baxış.* Bakı: Təhsil Nəşriyyat, 2007.

Азербайджана, История. *С Древнейших Времен До Начала 20 Века (Eski Çağlardan 20. Yüzyılın Başlarına Kadar).* Bakı: Elm, 1995.

Будагова, Зарифа. *Азербайджанский Язык,* Элм. Bakü: 1982.

Грантовский, Е. А. *Ранняя История Иранских Племен Передней Азии, Восточная Литература.* Москва: «Восточная литература», 2007.

Ибрагимов, А., ve И. А. Рустамов. “Гасан-Бек Меликов Зардаби (1842-1907).” *Азербайджанский институт усовершенствования врачей и Азербайджанский университет имени С. М. Кирова,* 1957.

Искендерова, М.С. *Бакинское ханство* Чашыюглы. Баку: 1999.

М.Ф., һидајет Әфәндијев. *Ахундов Реалист - Сатирик Нәсринин Давамчылары, Азернешр.* Баку: 1974.

Мирза Шафи Вазех Библиография. Bakı: M.F. Axundov Adına Azərbaycan Milli Kitabxanası, 1987.

Оглу, Абасов Фахри Митат. *Гарабагское Ханство.* Баку: Тахсил, 2007.

Шаврова, Н. Н. *Новая Угроза Русскому Делу Въ Закавказье Предстоящая.* S. Peterburg: Maliye Bakanlığı Süreli Yayınların Matbaa Yazı İşleri Müdürlüğü, 1911.

Шаммед кызы, Шарифова Салида. *Генезис Азербайджанского Романа: Жанровые Характеристики Романа - Хекаята И «Маленького Романа»*. Независимое литературное агентство, «Московский парнас». Москва: 2009.

3. Makaleler

“Mirza Alakbar Sabir (Satirik Poet 1862-1911)”. *Azerbaijani Literatur*, (Bakü: The Ministry of Culture and Tourism of the Republic of Azerbaijan, 2015): 1-36.

“Molla Nasreddin: The Magazine That Would’ve, Could’ve, Should’ve, By Slavs and Tatars”, *Christoph Keller Editions, JRP-Ringier*, No:26 (2011).

“Risalə”. *Elmi Araşdırmalar Jurnalı*, n. 2 (17), (Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı, 2019).

“Керим бек Мехмандаров (1854-1929)”, Управление делами Президента Азербайджанской Республики, Президентская Библиотека, Шуша.

Açıkkaya, Savaş. “Çarlık Rusyası Hâkimiyetindeki Azerbaycan Türklerinde Ulus Bilincinin Gelişmesinin Temel Dinamikleri”. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 28 (2010): 403-420.

Ağasıoğlu, Feridun. “Kadim Azerbaycan’da Gutti Devleti”. *Bilge*, sy. 23 (2000): 15-18.

Akarşlan, Zeynep. “Azerbaycan’da Kültürel Uyanış ve Basın”. *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, c. 8, sy. 1 (2019): 1-22.

Akbıyık, Hayrunnisa Alan. “Timur’un Toktamış Üzerine Seferleri ve Altın Orda’nın Yıkılması Meselesi”. *Bilig*, sy. 27 (2003): 117-156.

Akın, Ümit. “Azerbaycan Tiyatrosu Üzerine Bir İnceleme: Geçmişten Sovyet Dönemine Kadar”. *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, c. 17, sy. 38 (2021): 5586-5630.

Akın, Ümit. “Çarlık Dönemi Rus Azerbaycan’ında Eğitim”. *OPUS Uluslararası Toplum -Araştırmaları Dergisi*, c. 8, sy. 15 (2018): 2193-2215.

Aksu, Belgin Tezcan. “Gaspıralı İsmail Bey’in Eğitim Üzerine Düşünceleri, Uygulamaları ve Etkileri”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*. c. 12, sy. 1 (2001): 513-528.

Alakberli, Farid. "Baku's Architecture Identity of Architects and Financiers Revealed". *Azerbaijan International*, (9.4) (Winter 2001): 30-37.

Asker, Ali. "Azerbaycan'da Milli Kimlik İnşasında Sosyo-Ekonomik Etkenler ve Millet Olgusunun Fikrî Temelleri (19. Yüzyılın Sonu - 20. Yüzyılın Başı)". *Yeni Türkiye*, sy. 75 (2015): 516-535.

Aliyev, Elmin. "Son Dönem Azerbaycan / Türk Düşünürlerinden Abbaskulu Bakühanlı ve Nesâyih İsimli Eseri". *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 20 (2008): 79-114.

Alizade, Meleyke. "Gence Tarihinden Sayfalar". *İrs Tarih*, c. 4, sy. 12 (2014): 24-29.

Aras, Osman Nuri. "Azerbaycan'ın Ekonomik Yapısı ve Enerji Kaynaklarının Ekonomik Önemi". *2023 Dergisi* sy. 39 (2002): 40-50.

Arslan, Ayna Askeroğlu. "Eçmiyadzin Katogikosluğu ve Rusya Devleti Arasındaki İlişkilerin Başlangıcı". *Türk Mecmuası*, c. 26, sy. 1 (2016): 15-30.

Asker, Ramiz. "Azerbaycan'da Türkoloji'nin Kısa Tarihi". *Journal of World of Turks/Zeitschrift für die Welt der Türken*, 12 (2) (2020): 1-16.

Aydın, Mustafa. "Kafkasya'dan İstanbul'a: Son İlisu Sultanı Danyal Bey (Ö. 1871)". *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, c. 129, sy. 254 (Eylül - Ekim 2021): 135-162.

Ayvazovlu, Rafail Əhmədli və Lalə Yaşar qızı Əhmədova, "Azərbaycan'da Milli Şuurun İnkişafında Qaçaq Hərəkətinin Rolü". *Elmi İş (beynəlxalq elmi jurnal)*, no. 09/58 (Bakı, 2020): 8-15.

Azimova, Aida. "The Peculiar of the Muslim Woman in the Neriman Nerimanov's Creativity". *International Journal of Science and Research*, Volume 5, Issue 11 (November 2016): 404-406.

Babayev, Baba. "Həsən Bəy Zərdabının hekayə Yaradıcılığının Bilinməyən Tərəfləri". *Kredo*, (15 Kasım 2018): 14.

Baxşəliyev, F.E. "Cənubi Qafqaz Quberniyaları Üzrə Bəy Komissiyalarının Təşkili və 1870 - ci İl 14 May Kəndli İslahatına Hazırlıq İşində Onların Rolü". *Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar Elmlər Seriyası*, no. 1 (2008): 70-76.

Bayram, Ömer. "Mirza Elekber Sabir'in Klasik Tarzda Yazdığı Şiirler". *NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 1, sy. 1 (2011): 67-74.

Bayram, Parvana. “Abbaskulu Ağa Bakühanov’un Hayatı, Eserleri ve Kitab-ı Askeriye Hikâyesi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 6, sy. 27 (2013): 145-165.

Bayramova, N.Ş. “Şamaxı Xanlığının Tarixinə Dair”. *Journal of Azerbaijani Studies*, (2009): 345-350.

Bedirhan, Yaşar. “Selçuklu Türkmenlerinin Kafkasya ve Kafkas Elleriyle Münasebetleri”. *Turkish Studies*, c. 9, sy. 4 (2014): 165-185.

Beydilli, Kemal. “1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu’dan Rusya’ya Göçürülen Ermeniler”. *Türk Tarih Kurumu Belgeler Dergisi*, c.13, sy. 17 (Ankara 1988): 386-390.

Bivar, A.D. H. “The Portraits and Career of Mohammed Ali, Son of Kazem-Beg: Scottish Missionaries And Russian Orientalism”. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, Vol. 57, No. 2 (1994): 283-302.

Bulak, Şahap. “Azerbaycan İsminin Kökeni ve Anlamı”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 9, sy. 43 (2016): 54-60.

Büyükcoşkun, Seyhan. “Muallim M. Cevdet’in Arşive ve Arşivciliğe Hizmetleri”. *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, sy. 3 (1997): 203-211.

Cafer, Hatıra Ahmedli. “Dünden Bugüne Azerbaycan Müziği Üzerine Bir Değerlendirme”. *İdil*, c. 4, sy. 17 (2015): 135-146.

Cəfərov, Müşfiq. “Azərbaycan Kinosu - 120: Tarixi, Bu Günü və Gələcək İnkişaf Perspektivləri”. *Respublika*, (20 may 2018): 6.

Çalışkan, Mehmet Ali. “Hahol Halkı: Orta Asya'nın Unutulmuş Göçebe Topluluğu”. *Belleten*, c. 86, sy. 387 (2022): 401-415.

Çamalan, Ahmet. “Azerbaycan Tahsilinin Temelleri: Çarlık Rusyası Devrinde Maarifçi Aydınların Faaliyetleri”. *Journal Of Qafqaz University*, no. 31 (2011): 36-50.

Çandır, Muzaffer. “Ahmet Ağaoğlu’nun Gözüyle Atatürk”. *Turan-Sam*, 9 (36) (2017): 677-685.

Çapraz, Hayri. “19. Yüzyılda Rusya’nın Karabağ Politikası”. *Belgi*, sy. 3 (2012): 231-240.

Çapraz, Hayri. “Çarlık Rusya’sının Türkistan’da Hâkimiyet Kurması”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 24 (Aralık 2011): 51-78.

Çelik, Dursun. “19. ve 20. Yüzyıllarda Azerbaycan (Birinci Bölüm)”. *Bilig*, sy. 3 (1996): 60-79.

Çelik, Sebahattin. “Abbasiler Döneminde Hürremiye Mezhebi ve Bâbek İsyanı”. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 9, sy. 15 (2006): 95-106.

Çitil, Rıdvan. “İsmail Bey Gaspıralı’nın Ali Merdan Topçubaşı’na Yazdığı Mektuplar”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, c. 4, sy. 3 (2015): 995-1021.

Dəmirçizadə, Əbdüləzəl. “Edebî Dilimizin Gelişmesinde Fuzulî Merhalesi”. Çev. Günay Çataalkaya, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, c. 6, sy. 6 (İstanbul 2011): 209-230.

Deniz, Şefaattin. “Kerim Han Zend’in Şiraz’ı İmar ve İhyası”. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, sy. 20 (2016): 157-171.

Durmaz, Şahin. “20. Asrın Başında Azerbaycan’da Modern Bir Eğitim Kurumu: Tagiyev’in Kız Mektebi”. *Journal of Qafqaz University Philology and Pedagogy*, no. 29 (2010): 98-107.

Durmaz, Şahin. “20.Yüzyılın Başında Azerbaycan’da Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Amaçlı Vakıf ve Dernekler”. *Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü Yardım ve Dayanışma Hakemli Araştırma Dergisi*, c. 1, sy. 2 (2010): 61-69.

Əfəndiyev, Timuçin. “Mirzə Fətəli Axundzadə Yaradıcılığında Milli İntibah İdeyaları”. *525-ci qəzete*, (10 sentyabr 2020): 10-11.

Ələkbərov, Aləkbər ve Muhammet Kemaloğlu. “Lulubi Etnoniminin Kökeni”. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, sy. 9 (2014): 236-246.

Əliyeva, Aynura. “Azerbaycan Mədəniyyəti Tarixində Doğulan Günəş Sultan Mecid Qenizadə”, *Mədəniyyət.Az*, no. 4 (2019): 26-29.

Erol, Ali. “‘Azer’ Poeması ve ‘Azer’in Perspektifinden Hüseyin Cavid”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, sy. 44 (2017): 95-106.

Erol, Ali. "Türk Kültür ve Fikir Hayatında Ekinçi (1875-1877)", *Bilig*, sy. 39 (2006): 53-72.

Erzi, Adnan Sadık. "Akkoyunlu ve Karakoyunlu Tarihi Hakkında Araştırmalar". *Belleten*, c. XVII, sy. 70 (Ankara 1954): 179-222.

Əzimova, Aygün. "Azərbaycan Siyasi Təşkilatları və Bakıda İnkilabi-Demokratik Hakimiyyət (Mart 1917- Mart 1918)". *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, c. 8, sy. 3 (2021): 831-853.

Fərəcov, Ş.F. "Azərbaycanda Partizan Hərəkatını Doğuran Səbəblər və Qaçaq Hərəkatı". *Bakı Universitetinin Xəbərləri*, no. 2, Humanitar Elmlər Seriyası (2010): 161-167.

Ferhadov, Ali. "20. Asrın Başlarında Azərbaycan'da İslami Düşünce, Eğitim ve Islahat Anlayışı". *Belleten*, c. 78, sy. 281 (2014): 273-286.

Fidan, Süleyman. "Azerbaycan Müziğinde Tar ve Tar Sanatçısı Ilgar İmamverdiyev". *Yeni Türkiye*, sy. 57 (2014): 189-193.

Forbes, Alexandr. "Mirza Kazım Bey: A linguist who contributed to the development of the Azerbaijani language (Mirza Kazım bey: Azərbaycan dilinin gelişimine katkıda bulunan bir dilbilimci)". *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*, c. 32, sy. 2 (2016): 78-89.

Gahramanlı, Nergiz. "Molla Nasreddin Dergisinin İki Önemli Yazarı: Mirza Celil ve Sabir". *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, c. 9, sy. 26 (2021): 52-68.

Garaşova, Sevil. "20. Yüzyıl Azerbaycan Fikir Tarihinde Ali Bey Hüseynzâde'nin Yeri". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 16 (2004): 297-314.

Guliyeva Jamshidi, Minara. "Azerbaycan'da Hanlıklar Dönemi Erkek Milli Kıyafetleri ve Günümüz Giysi Tasarımına Bir Uyarılma". *SDÜ ART-E Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi* 16, no. 31 (Haziran 2023): 434-452.

Guliyeva, Vefa. "Azərbaycan Memarlığının Şah Əsərlərinin Durumu". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, c. 1, sy. 4 (2012): 227-239.

Güler, Önder. "Moğollar, Altın Orda ve İlhanlı Devletleri Döneminde Ortaçağ'da Karadeniz Ticareti". *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, c. 45 (2020): 23-35.

Habibbaylı, İsa. "Büyük Aydınlanmış Edebiyat ve Modernite; Muhammed Taghi Sidqi-160". *Azerbaycan*, (14 Ocak 2015).

Hacer Göl, “Geçmişten günümüze Azərbaycan”, *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* c. 5, sy. 1 (2016): 153-170.

Hacıyev, İsmayil. “20. yüzyıl Başlarında Azərbaycan’a Yönelik Ermeni İddiaları ve Yapılan Katliamlar (Rus Belgeleri Işığında)”. *Sosyal və Beşəri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, c. 18, sy. 40 (2017): 148-161.

Hacıyeva, Arzu. “Nəriman Nərimanovun Baxışlarında Din və Vicdan Azadlığı Problemi”, *Oarapapaqlar, Xüsusi Buraxılış*, (2010): 33-36.

Hacıyev, Javid. “Azərbaycan Gence Hanlığı: Cevad Han’ın General Sisianov’la Mektuplaşması (Gence Uğrunda Mücadele)”. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, c. 131, sy. 258 (2002): 135-158.

Haklı, Salih Zeki. “Ahmet Ağaoğlu’nun Batılılaşma Düşüncesinde Türkiye’nin Toplumsal Yapısı ve Kültürel Değişim”. *Muhafazakâr Düşünce*, c. 15, sy. 54 (2018): 117-141.

Halilova, Terane. “Rusya’nın Azərbaycan’da Hristiyanlaşdırma Siyasetine Karşı Ortaya Çıkan İsyanlar: Car-Balaken Örneği”. *Vakanüvis*, c. 1, sy. 2 (2016): 85-98.

Həsənova, Mətanət Saraçlı. “Qasım Bəy Zakir Realizminin Xalqın Milli Düşüncəsinin Formalaşmasında Yeri”. *Bakı Universitetinin Xəbərləri - Humanitar Elmlər Seriyası*, n. 4 (2012): 27-30.

Həsənov, Elnur Lətif Oğlu. “Gəncənin Ənənəvi Sənətkarlıq Nümunələrinin Dekorativ-Tətbiqi Xüsusiyyətlərinin Müqayisəli Tədqiqi”. *Elmi Xəbərlər*, c. 15, sy 2 (2019): 46-49.

Heyet, Cevat. “Azərbaycan’ın Adı ve Sınırları”. *Avrasya Etütleri TİKA*, (1994): 94-100.

İbadova, Gülnarə. “Azərbaycanda Milli Geyimlərin Təşəkkülü və İnkişaf Mərhələləri.” *Azərbaycan Xalçaları*. c. 4, sy. 11 (2014): 116-125.

İbrahimov, Elçin. “Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinde Dil Politikası (Azərbaycan Örneği)”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, sy. 50 (2020): 99-116.

İme, Gamze. “Türk Çağdaşlaşma Sürecinde İsmail Gaspıralı Önderliğinde Başlatılan Usul-i Cedit Hareketinin Rolü”. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 41, sy. 72 (2022): 363-378.

İsmayilova, Mənsurə. “Seyid Əzim Şirvaninin Yaradıcılığında Məktəb və Təhsil Problemləri”. *İpək Yolu*, sy.4 (2020): 106-111.

Jalilova, Zümrüd. “Traditional Gender Roles Enacted by Men and Women in Azerbaijani Cinema”. *Contemporary Southeastern Europe* 7, no. 2 (2020): 80-96.

Kamal, Rüstəm. “Knyaz Sisianovun Qətli Süjet Elementi Kimi” *Ədəbiyyat Qəzeti*, (27 Noyabr 2020): 149-152.

Karaca, Ahmet. “Çarlık ve Bolşevik Rusya Döneminde Türk-Müslüman Kurultayları’nın Bolşevik Devrimine Etkisi”. *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, c. 11, sy. 1 (2022): 78-86.

Karadeniz, Yılmaz. “İran’da Malkum Han ve Feth Ali Ahundzâde’nin Arap Alfabesini Değiştirme Teşebbüsleri (1860-1880)”. *History Studies*, Enver Konukçu Armağanı, c. 4 (2012): 215-226

Karakaya, Oğuz ve Kamran Ahmadov. “Azerbaycan Muğam Müziği ve Türk Makam Müziği İçinde ‘Hümâyün’ Makamının Karşılaştırılması Üzerine Bir Araştırma”. *Akû Amader*, c. VII, sy. 14 (Haziran 2021): 253-261.

Karataş, Mustafa. “Azerbaycan Türkçesinin Fuzûlî’deki İzleri”. *Turkish Studies*, c. 5, sy. 1 (2010): 525-555.

Kastrati, Zhala Babashova. “Azerbaycan Edebiyatının Modernleşmesinde Hasan Bey Zerdabi’nin “Ekinçi” Gazetesinin Rolü”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, c. 6, sy. 7 (2017): 264-276.

Kayhan, Hüseyin. “Azerbaycan Atabeyleri İldenizlilerin Yıkılışı”. *Tarih ve Gelecek Dergisi*, c. 3, sy. 1 (2017): 239-255.

Kazan, Hüseyin. “Azerbaycan Millî Uyanışında Aydınlar ve Basın”. *İnönü Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi (İNİF E-Dergi)*, c. 1, sy. 1 (2016): 28-43.

Koç, Elif. “Çarlık Dönemi Azerbaycan Matbuatı Üzerine Bir İnceleme”. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 60 (2018): 181-196.

Köse, Bayram Arif. “İlk Müslüman Hâkimiyetinden Abbasilere Müslümanların Güney Kafkasya Politikalarına Etki Eden İç ve Dış Gelişmeler”. *Vakanüvis - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 2 (2017): 297-342.

Kuduban, Ş. Duygu Ata ve Mevlüt Kaya. “Karabağ’ın Siyasi Serüveni: İslam

Öncəsindən Sovyet İdaresinə". *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (ERZSOSDE) X-I (2017): 113-124.

Küpelı, Özer. "Transkafkasya'da Güç ve Rekabet: XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Güney Kafkasya'da Osmanlı-Safevi Mücadelesi". *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, sy. 1 (2016): 97-113.

Magsumov, Timur Albertovich Mikhail B. Kolotkov, Sergei B. Zinkovskii ve Teymur Zulfugarzade. "The System of Public Education in Bakü Governorate in the Period Between the Second Half of the 19th Century and the Early 20th Century. Part 1", *European Journal of Contemporary Education*, 10(2) (2021): 530-531.

Məğərəmov, İbrahim Bayram oğlu. "Azerbaycan'da Sinema Sanatının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi Tarihi Üzerine". *Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация*, no. 2 (2010): 201-206.

Memmedova, İrade. "Talış (Lenkeran) Hanlığı". *Yeni Türkiye*, c. 2, sy. 72 (Temmuz-Aralık 2015): 705-720.

Memmedova, Meleyke. "Azerbaycan ve Anadolu Kına Gecesi". *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, c. 10, sy. 19 (2017): 149-159.

Məmmədzaadə, Nilüfər. "19 Əsrin I Yarısında Çar Rusiyasının İşğalçılıq Siyasəti və Şimali Azərbaycan". *Tarih ve Onun Problemleri*, no. 4 (2011): 33-36.

Mənsimova, Zümrüd. "Azərbaycan Mərasim Folklorunda Adətlər, İnanclar Bəşəri və Milli-Mənəvi Dəyərlərin İfadəsi Kimi". *УДК 398. КБТ 82.3 (Азе)*: 24-41.

Mərdanov, Misir ve Əsgər Quliyev. "Üzeyir Bəy Hacıbəyli: Böyük Maarifçi, Azərbaycan Professional Musiqisinin Banisi, Dahi Bəstəkar". *Azərbaycan Məktəbi*, n. 3 (2011): 6-20.

Mert, Muhit. "Aleksandr Mirza Kazım Bey (1802-1870)". *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 4 (2004): 405-410.

Moreno, Alberto Priego. "The Creation of the Azerbaijani Identity and Its Influence on Foreign Policy". *Unisci Discussion Papers*, (2005): 1-11.

Morkoç, Ayvaz. "Abdürrahim Bey Hakverdiyev'in Eserlerinde Toplumsal Eleştiri". *International Journal of Social and Humanities Sciences Research (JSHSR)*, c. 4, sy. 5 (2017): 1268-1276.

Morkoç, Ayvaz. "Memmed Seid Ordubadi ve 'Qanlı Seneler' Adlı Eserinde Ermeniler". *Journal Of Social And Humanities Sciences Research*, c. 5, sy. 18 (2018): 387-400.

Musayev, İslam. "Religious Life and Education in Azerbaijan". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 8, sy. 37 (2015): 790-796.

Mutlu, Nilüfer. "Hanlıklardan Cumhuriyete Doğru Azerbaycan'ın Kısa Tarihi (1747-1920)." *Uludağ Journal of Economy and Society / B.U.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, c. 37, sy. 1 (2018): 147-167.

Mutlu, Suzan Akkuş. "Asur ve Urartu Devleti'nin Manna Ülkesi Üzerindeki Hâkimiyet Politikası", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, c. 4, sy. 11 (2017): 225-239.

Nesibli, Nesib. "Azerbaycan'ın Milli Kimlik Sorunu." *Avrasya Dosyası*, Azerbaycan Özel, İlkbahar 2001, Cilt: 7, Sayı: 1; 132-160.

Nizamiqızı, Lamiə Hacımuradova. "İlk milli Qıraətxanamız: [Bakıda Nəriman Nərimanovun açdığı ilk qıraətxana haqqında]". *Mədəniyyət*, no. 69 (2019).

Nuruzade, Şehla. "Halkın Milli Manevi Değeri Olarak Azerbaycanlıların Geleneksel Düşün Töreni". *Kültür Evreni*, sy. 35 (2018): 64-77.

Öner, Mustafa. "Türk Dünyasında Modernizm ve Dil Gelişmesi". *Yeni Türkiye*, y. 24, sy. 101 (Ocak-Şubat 2018): 94-102.

Özkaya, Yılmaz. "Ahmet Ağaoğlu'nun Hüseyinzade Ali Bey'e Mektupları". *Türk Yurdu*, c. 31, sy. 284 (Nisan 2011): 14-25.

Özmenli, Mehmet. "Armenia'da Arsaklar ve Kamsarakanlar". *Yeni Türkiye Dergisi*, sy. 60 (2014): 1-14.

Paşayeva, Mehebbet. "Azerbaycan Türklerinin Etnik Tarihine Kısa Bir Bakış". *ICANAS*, c. 38, sy. 5 (Ankara 2007): 2505-2516.

Qarabağlı, Rizvan. "Azərbaycan Memarlıq Tarixi". *Respublika*, (Bakı, 2019): 1.

Quliyev, Əsgər. "Əli Bəy Hüseynzadə Azərbaycan Maarifçiliyinin Korifeylərindən Biri Kimi". *Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan məktəbi*, sy. 2 (2014): 6-15.

Rue, Daniel Welford La. "The Shorthand Alphabet and the Reforming of Language". *The Scientific Monthly*, Vol. 15, No. 3 (1922): 271-281.

Rüstemli, Naile. “M. F. Ahundzade’nin Arap Alfabetesinin Islahıyla İlgili Yeni Alfabe Lâyihası”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, c. 16, sy. 3 (2016): 161-187.

Rüstemov, Ramil. “Zencan ve Hemedan Ostanlarının Geleneklerinin Öğrenilmesinin Önemi ve Güncelliği”. *TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi*, c. 11, sy. 41 (2019): 135-143.

Rüstemova, Afag. “Azerbaycan’da Tarihsel Kimliğin ve Dilin Gelişim Süreçleri”. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergisi*, sy. 9 (2009): 110-122.

Rzayev, Rameş. “Erken Dönem Azerbaycan Maarifçiliğinde Kültürel Kimlik Algısı”. *Bilig*, sy. 95 (2020): 123-148.

Sadıqov, Ramin. “Karabağ Hanlığının Çarlık Rusyası’na İlhamı”. *History Studies*, c. 10, sy. 7 (2018): 199-219.

Savaşkan, Vafa. “Azerbaycan Eğitimcilerinden İsmail Bey Gutgaşanlı ve Avrupa Etkisinde Yazılan İlk Hikâyesi: Reşit Bey ve Saadet Hanım”. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sy. 50 (2013): 181-200.

Savaşkan, Vafa. “Azerbaycan’da Ana Dilinin Öğretilmesine Yönelik Yazılmış İlk Ders Kitapları”. *TAED*, sy. 53 (2015): 201-214.

Sayan Yüksel ve Ersel Çağlıtütüncügil. “Bakü Bayıl Kalesi (Kasrı) ve Kitabeleri Hakkında”. *Sanat Tarihi Dergisi*, c. 15, sy. 2 (2006): 49-71.

Saydam, Abdullah. “Rusya’nın Kafkasya’yı İşgali”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* c. 5, sy. 1 (1990): 239-257.

Solmaz, Bünyamin. “Modernlik ve Modernleşme Kuramlarına Yöneltilen Eleştiriler”. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 32 (2011): 35-58.

Soofizadeh, Abdolvahid. “Cemaleddin Afganî’nin İslam Birliği Düşüncesindeki Yeri ve Önemi”. *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi (OTAD)*, c. 4, sy. 2 (2020): 118-127.

Soofizadeh, Abdolvahid. “Güney Kafkasya’da Osmanlı-Safevi Rekabeti (1555-1618)”. *OTAM*, sy. 43 (2018): 165-180.

Soofizadeh, Abdolvahid. “Büyük Selçuklular Döneminde Azerbaycan.” *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 18 (Haziran 2023): 53-72.

Soysüren, Ali Haydar. “1930’lu Yıllarda Azerbaycan Bağımsızlık Mücadelesinde Bir Kesit: Kafkasya Konfederasyon Şurası”. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, c. 41 (2019):

Swietochowski, Tadeusz. "The Politics of a Literary Language and the Rise of National Identity in Russian Azerbaijan Before 1920". *Ethnic and Racial Studies*, 14/1 (London 1991): 55-63.

Şahbazov, Tahir. "19 Əsr Azərbaycan Memarlığı və İncəsənətinin Bəzi Məsələlərinə Dair". *Azərbaycan Xalqları*, c. 7, sy. 24 (2017): 82-95.

Şahin, Cemile. "Çerkes Göçleri ve Çerkeslerin Anadolu'da Yurt Edinme Arayışları: Sakarya - Maksudiye Köyü Örneği". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, c. 5, sy. 8 (2016): 2782-2816

Şen, Mehmet Emin. "Dinsel Ritüellerin Müzik Ögesine Fenomenolojik Bir Yaklaşım". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 19, sy. 1 (2022): 447-455.

Tağıyev, Kövser. "Siyasi Tarihi Bağlamında Azerbaycan'da Din Eğitiminin Gelişimi". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 6, sy. 28 (2013): 380-389.

Taşkesenlioğlu, Lokman. "Azerbaycan Türk Edebiyatı Millî Şairi Mirze Elekber Sâbir ve Hophopname". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, sy. 2/3 (2013): 96-132.

Taştan, Abdulvahap. "Azerbaycan'da Sosyo-Kültürel Değişme, Din ve Dinsel Canlanma". *Bilig*, sy. 25 (2003): 1-39.

Tavkul, Ufuk. "İslamiyetin 19. Yüzyılda Kafkasya Halklarının Toplumsal Yapılarına Tesirleri". *Kırım Dergisi*, c. 7, sy. 25 (1998): 1-11.

Tepekaya, Muzaffer. "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kırım ve Kafkasya'dan Göç Hareketleri ve Saruhan (Manisa) Sancağı'na Göçler". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, c. 6, sy. 2 (2006): 463-480.

Tezcan, Hülya ve Nigar Calalzade. "Azerbeycan'da Düğün Geleneği ve Gelinlik Modası". *International Social Sciences Studies Journals*, c. 7, sy. 86 (2021): 3373-3383.

Turan, Refik. "Kuzey Azerbaycan'da Modern Ulusal Kimliğin Gelişim Sürecine Genel Bir Bakış". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sy. 61 (2018): 429-451.

Turan, Şerafettin. "1829 Edirne Antlaşması". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. 9, sy. 1-2 (1951): 111-151.

Türkmen, Zekeriya. “19. Yüzyıl Başlarında Rusya’nın Güney Kafkasya Politikası”. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 10 (2004): 9-24.

Türkyılmaz, Selçuk. “Şark-i Rus Gazetesi’nin İzahlı Makaleler Bibliyografyası”. Mehmed Şahtatinski, *Şark-i Rus*, s. 1 [Gazetenin programı hakkında.] 30 Mart 1903 / 13 Muharrem 1321, No: 11, *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, sy. 18 (2010): 123-254.

Uca, Alaaddin. “Dr. Hüseyinzade Ali Bey”. *Türk Yurdu*, sy. 288 (2011): 50-57.

Uca, Alaaddin. “Mirza Fethali Ahunzâde’nin Türk Dünyası’na Hizmetleri”. *A.Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sy. 17 (2001): 365-382.

Ulutürk, Muammer. “Azerbaycan’da Zerdüştilik ve Abşeron-Surahanı Ateşgedesi”. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 9 (2021): 45-54.

Urosevic, Milivoje. “Александр III. Золотой Век Императорской Охоты”. (III. Aleksandr. İmparatorluk Avcılığının Altın Çağı), *Гуманитарные аспекты охоты и охотничьего хозяйства*, no: 11 (23) (2019): 14-25.

Urosevic, Milivoje. “Последний Русский Царь Николай II Александрович Романов и Охота (Son Rus Çarı Nicholas II Aleksandroviç Romanov ve Avcılık)”. *Гуманитарные аспекты охоты и охотничьего хозяйства*, 5 (17) (2019): 16-29.

Uyanık, Necmi ve Arif Cabbarov. “XVIII. Yüzyılın Sonları- 19. yüzyılın Başlarında Osmanlı Devleti-Şeki Hanlığı İlişkileri”. *Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, sy. 19 (2018): 461-479.

Uygur, Erdoğan. “Azerbaycan Matbuatında Füyûzât Dergisi”. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, c. 7, sy. 2 (2010): 150-176.

Uzer, Umut “Ali Bey Hüseyinzade and His Impact on National Thought in Turkey and the Caucasus”, *Acta Via, Serica*, vol. 3, no. 2 (December 2018): 133-148.

Yakıcı, Ali. “Anadolu Düşün Geleneğinin Sosyal Hayata, Sanata ve Edebiyata Etkisine Dair”. *Milli Folklor*, c. 2, sy. 13 (1992): 28-31.

Yaqublu, Nəsiman. “Bir Daha Üçrəngli Bayrağımızın Mənası Haqqında”. *Azərbaycan MEA-nın Xəbərləri, ictimai Elmlər Aeriaları*, no. 1 (2018): 156-160.

Yasmin, Ahmed, Alaa Hanan, and Muhammed Zizo. “Museum: Historical Importance”. *INOSR Arts and Management* 3, no. 1 (2017): 1-5.

Yavuz, M. H. "Mirza Cafer's Contribution to Turkish Studies: A Critical Appraisal". *International Journal of Turkish Studies*, c. 8, sy. 1 (2002): 75-88.

Yazıcı, Nesimi. Ülkər Mirzəyeva, "Nobel Qardaşlarının Qənimi Şəmsi Əsədullayev". *Finansist-Maraqlı Həyat*, (2013): 24-27.

Yeşilot, Okan. "Rusya Türklerinin İlk Türkçe Gazetesi: İkinci". *Türk Dünyası Araştırmaları*, sy. 161 (2006): 203-217.

Yeşilot, Okan. "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları". *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sy. 36 (2008): 187-199.

Yılmaz, Hayati. "Mirza Ali Ekber Sâbir". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, c. 12, sy. 1 (2012): 365-368.

Yılmaz, Hayati. "Mirza Ali Ekber Sâbir". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, c. 12, sy. 1 (Yaz 2012): 361-386.

Yılmaz, Kemale. "Azerbaycan Masallarının Edebi Analizine Dair Bir Deneme". *Journal of Qafqaz University*, sy. 18 (2006): 72-82.

Yılmaz, Mehmet Yalçın. "İşgal Döneminde Türkistan'da Rus Dil Planlaması ve Cedid Hareketi". *JASSAS-The Journal of Academic Social Science Studies*, sy. 29 (Elazığ 2014): 339-349.

Yörük, Doğan ve Elvin Valiyev. "Güney Kafkasya'da Osmanlı Hâkimiyeti (1723-1735)". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 40 (2016): 15-28.

Zamanof, Abbas. "Ömer Faik Numanzade (1872-1937)". Çev. Yavuz Akpınar, *Edebiyat ve Beşeri Bilimler Dergisi*, sy. 7 (2024): 196-203.

Zerdabi, Hasan Melikzâde. "Açık Mektup". *Hayat*, sy. 12 (13 Ocak 1906): 1-2.

Агаев, Вагиф. "Алимардан Бек Топчибашев: Жизнь Во Имя Отечества". *Diplomatiya Aləmi*, no. 23 (2009): 1-5.

Ализаде, Захида. "Национально-колониальная политика царского правительства на Центральном Кавказе". *Кавказ & глобализация*, с. 1 (2007): 161-170.

Багиров, Абузар. "Беспощадный Поэт-Сатири". *Литература*, no. 5 (89) (2017): 4-14.

Буланова, О. "Нариман Нариманов: выдающийся деятель культуры (Nariman Narimanov: Önemli bir kültür aktivisti)" *Эхо*, с. 10, no. 62 (14 апреля 2018): 1-4.

Велиев, Адалят. "Азербайджанское кино - 120." Искусство, № 3 (93), 2018, 30-35.

Гасановна, Сеидбейли Мариам. "История становления и развития образовательной системы в Азербайджане в период Российской империи (Rus İmparatorluğu Döneminde Azerbaycan'da Eğitim Sisteminin Oluşum ve Gelişim Tarihi)". *Проблемы деятельности ученого и научных коллективов*, УДК 37 (479.24) (091) (2017): 52-58.

Гусейнов, Рашад. "История Исламских Институтов в Азербайджане (19—20I вв.)", *Кавказ & Глобализация*, Том: 8 Выпуск 1-2 (2014): 86-94.

И., Асланлы Гунтюрк М. "Вопросы Физического Воспитания в Творчестве А. Бакиханова (Abbaskulu Bakıhanov'un Çalışmalarında Beden (fizik) Eğitim Sorunları)", *Педагогічні Науки*. (Выпуск: 112, 2013): 5-11.

Иманова, Севиндж. "Не Верю я Ни в Какую Ложь (Hiçbir Yalana İnanmıyordum)", п. 11 (135) (Ноябрь 2018): 5-6.

Мустафаев, Г. "Карабахское Ханство и Его Население В XVIII–19 ВВ.". *Всесвітня Історія*, Том 34 (73), п. 1 (2023): 211-215.

Светоховский, Тадеуш. "Ислам и Национальное Самосознание На Пограничных Территориях: Азербайджан", В кн.: *Религия и политика на Кавказе. Материалы международной конференции*. Кисми, (Ереван: 2004): 7-30.

Томсинов, В. А. "Подготовка крестьянской реформы 1861 года в России". с. XV–XCVIII, *Издательство «Зерцало»*, Москва: 2012.

Шахбазов, Тахир. "О Роли Азербайджанского Языка в Быту и Культуре Кавказских Народов в 19 Веке (19. Yüzyılda Kafkas Halklarının Yaşam ve Kültüründe Azerbaycan Dilinin Rolü Üzerine.)". *Крымское Историческое Обозрение*, no. 1 (2016): 159-170.

4. Ansiklopedi Makalesi

"Genizade Sultan Mecid". *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*. 4: 158-159, (F-Hazretkulov), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayın., 2004,

Aka, İsmail. “Timurlular”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 41: 177-180, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2012.

Akalın, Şükrü Haluk. “Cumhuriyet Döneminde Türkçe”. *Türkler*. 18: 15-53, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2022.

Akpınar, Yavuz. “Hasanbey Melikzâde Zerdâbi”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 16: 362-363, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1997.

Akpınar, Yavuz. “Hurşid Bânû Nâtevan”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 18: 396-397, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1998.

Akpınar, Yavuz. “Mehmet Emin Resulzade”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 35: 2-5, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2008.

Akpınar, Yavuz. “Mirza Şefî Vâzır”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 42: 579, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2012.

Akpınar, Yavuz. “Molla Penah Vâkıf”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 42: 486-487, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2012.

Akpınar, Yavuz. “Seyyid Azim Şirvânî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 37: 50-51, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2009.

Algar, Hamid. “Mirza Feth Ali Ahundzâde”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 2: 186-190, İstanbul: Türkiye Siyanet Vakfı Yay., 1989.

Aliev, Saleh Muhammedoğlu. “Kuba”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 26: 297-298, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2002.

Aşurbeyli, Sara. “Şirvanşahlar”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 39: 211-213, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2010.

Aydın, Mustafa. “Karabağ”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 24: 367-368, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2001.

Aydın, Mustafa. “Şirvan”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 39: 204-206, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2010.

Aydın, Mustafa. “Talış Hanlığı”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. ek-2: 577-578, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2019.

Ayla Demiroğlu, “Burhân-ı Kâtı”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 6: 432-433, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1992.

Bilgili, Ali Sinan. “Azerbaycan Türkmenleri Tarihi”. *Türkler Ansiklopedisi (Ortaçağ)*. 7: 22-43, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Budak, Mustafa. “Şeyh Şâmil”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 39: 67-70, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2010.

Buniyatov, Ziya Musa. “Azerbaycan”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 4: 317-322, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1991.

Çay, Abdülhaluk ve İlhami Durmuş. “İskitler”. *Türkler Ansiklopedisi (İlkçağ)*. 1: 575-596, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Dursun, Davut. “Lezgiler”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 27: 169-170, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2003.

Efendizâde, Oktay. “Gence”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 14: 17-20, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1996.

Eğilmez, Savaş. “Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın Kafkasya Politikası”. *Türkler*. 4: 705-712, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Eyice, Semavi. “Acemî b. Ebû Bekir”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 1: 323-324, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın., 1988.

Fateh, Kərim Ağa. “Şəki Xanlarının Müxtəsər Tarixi- Hacı Seyid Əbdülhəmid Şəki xanları və Onların Nəsilləri.” 2-ci, təkrar nəşri. Bakı: “Azərbaycan Ensiklopediyası” NPB, 1993.

Fırlalı, Ethem Ruhi. “Bahâlik”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 4: 464-468, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1991.

Gasimov, Musa. “Azerbaycan Cumhuriyeti”. *Türkler Ansiklopedisi*. 19: 121-147, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2002.

Hacieveva, Saide. “İrevan (Revan) Türk Hanlığı ve Osmanlı Devleti ile İlişkileri”. *Türkler*. 7: 64-72, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

İskenderova, Merziye. “Bakû Hanlığı”. *Türkler*. 7: 44-56, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2002.

Kanlıdere, Ahmet. “Mirza Kâzım Bey”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 30: 162-164, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2020.

Karagür, Nesrin Sarıahmetoğlu. “Azerbaycan'da Eğitim ve Basın”. *Türkler Ansiklopedisi*. 19: 297-307, Ankara: Yeni Türkiye Yayın., 2002.

Karayev Yaşar ve Yavuz Akpınar. “Sultan Mecit Ganîzâde”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 37: 508-509, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2009.

Karayev, Yaşar. “Gutgaşanlı İsmail Bey”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 23: 85-86, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın., 2001.

Kayhan, Hüseyin. “Azerbaycan Atabeyleri (İldenizliler) (1146-1225)”. *Türkler*. 4: 876-879, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2002,.

Kırımlı, Hakan. “Gaspıralı, İsmail Bey”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 13: 392-395, İstanbul: Diyanet Vakfı Yay., 1996.

Köymen, Mehmet Altay. “Selçuklu Devrinin Özellikleri”. *Türkler*. 4: , Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 634-638.

Kurtuluş, Rıza. “Kerim Han Zend”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 25: 288, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2022.

Latifova, Elvira. “Rus İmparatorluğu’nun 19. Yüzyılda İzlediği Sömürgecilik Siyasetine Karşı Kafkasya Halklarının Mücadelesinde Azerbaycan İlisu Sultanlığı’nın Rolü”. *Yeni Türkiye*. 74: 485-492, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2015.

Memmedov, Hüsamettin. “Beylerbeylikten Hanlığa: Gence – Karabağ”. *Türkler*. 7: 57-63, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Okumuş, Salih. “Modern Azerbaycan Edebiyatı”. *Türkler Ansiklopedisi*. 19: 262-274, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2002.

Turan, Osman. “Babek”. *İslam Ansiklopedisi*. 2: 170-174, İstanbul: MEB, 1970.

Ürekli, Muzaffer. “Celâyirliler”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 7: 264-265, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1993.

Verdiyeva, Hacı Y. “İrevan (Revan) Vilayetindeki Demografik Değişiklikler Üzerine”. *Türkler Ansiklopedisi*. 19: 175-180, Ankara: Yeni Türkiye Yayın., 2002.

Yazıcı, Tahsin. “Bâkîhanlı”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 4: 543-544, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1991.

Yıldız, Hakkı Dursun. “Bâbek”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 4: 376-377, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1991.

Yüce, Nuri. “Ahmet Ağaoğlu”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 1: 464-466, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın., 1988.

Zekiye, Mir Fatih. “Ön ve Orta Asya, Kafkasya, Karadeniz’in Kuzeyi, İdil-Ural ve Batı Sibirya’daki Eski Türkler”. *Türkler Ansiklopedisi*. 1: 424-431, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

5. Kitap Bölümü

“Azərbaycan Mətbuatının Məşəli- Zərdabi”. *Metodik Vəsait / Düzenleyen.*: A.Əliyeva; Ed. S.Məlikzadə, Bakı: F.Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası, 2017.

“*Dünənimizi Sabaha Bağlayan "Körpü"lər - Muzeylər*”: metodik vəsait. Tərt. A. Əliyeva, S. Əhmədova; red. S. Məlikzadə; ix. red. və burax. məsul Ş. Qəmbərova; F. Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası. Bakı, 2017.

Akın, Ümit, “Azerbaycan’ın Modernleşme Sürecinde Bir Öncü: Hacı Zeynel Abidin Tagiyev”. *Filoloji Araştırma Örnekleri Kitabı*, ed. Nuh Doğan. Ankara: Nobel, 2018, 123-138.

Aliyev, Elmin, “Azerbaycan'da Modernleşme Dönemine Ait Klasik Bir Maktel Örneği: Riyazü'l-Kuds”, *Çeşitli Yönleri İle Kerbela (Edebiyat)*, c.2. Sivas: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2010, 387-400.

Arzumanlı, Vaqif, “Millətini və Vətənini Çox Sevdii Üçün Öldürülmüş Nəriman Nərimanov”. *Qarapapaqlar: aylıq elmi-kütləvi dərgi / Gürcüstan Azərbaycanlılarının Mədəniyyət Mərkəzi*, Xüsusi buraxılış: Nəriman Nərimanov 140, 2010.

Babayev, Bağır ve Rəşad Əsgərov, “Mirzə Fətəli Axundzadənin Əsərlərində Folklor Nümunələri və Dini-Mifoloji Motivlər”. *Mirzə Fətəli Axundzadə Yaradıcılığında Folklor Motivləri və Mifologizm*, ed. Leyla Məmmədova, Düz. Gülnar Osmanova, Bakı: Elm və Təhsil, 2022, 42-49.

Balayan, Zori, interview, *The Karabagh File - Documents and Facts on the Region of Mountainous Karabagh 1918-1988*. ed. Gerard J. Libaridian. Cambridge Toronto: The Zoryan Institue, 1988.

Gulusoy, İlkin, “19. Y.Y. Azərbaycan Şairi Kasımbey Zakir’in ‘Vilayetin Mağşuşluğu Hakkında’ Adlı Satiresi Üzerine”. *Filoloji Alanında Araştırma ve*

Değerlendirmeler. Ankara: Gece Akademi Yayın, 2019, 6-19.

Hekimoğlu, Vecihi Sefa Fuat, “Türkiyenin Fikir Âleminde Etkin Bir Azerbaycan Türkü: Hüseyinzade Ali Turan”, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti-100: Müsəlman Şərqində İlk Parlamentli Respublika*. Bakı: Dövlət Universiteti Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi, 2018, 769-773.

Heydərova, Leyla Natiq qızı, “Azerbaycan modasının geyim sferasında rolunun tədqiqi”. Magistr dissertasiyası, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Magistratura Mərkəzi, Bakı, 2015.

Inglehart, Ronald ve Christian Welzel, “Modernization”, *Modernization, Cultural Change, and Democracy*. New York, Cambridge University Press, 2005.

Kahraman, Abdullah, “Azerbaycan’da Din Algısı: Umuttan Fobiye Dönüşümün Serüveni”. *Orta Asya’da İslâm (Temsilden Fobiye)*. 3, ed. Muhammet Savaş Kafkasyalı. Ankara-Türkistan: Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayın., 2012.

Kazımlı, Elnur, “Azerbaycan’ın Jeopolitik Konumu ve Karabağ Sorunu”. *Karadeniz ve Kafkaslar: Riskler ve Fırsatlar*. İstanbul: TASAM, 2018.

Latifova, Elvira, “19. Yüzyılda Rus İstilasına Karşı Kafkas Halklarının Özgürlük İsyanı: 1844 İlisu İsyanı Örneği”. *Askerî Tarih – Ayaklanmalar, İsyanlar, Darbeler ve İhtilaller Tarihi, 18. Türk Tarih Kongresi*, c 6, hazırlayanlar Semiha Nurdan – Muhammed Özler. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayın., 2022, 551-570.

Oktay, Hasan, “Revan Hanlığı ve Hanları”. *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, c. 4. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayın., 2014, 149-185.

Perry, John R., “New Perspectives on Safavid Iran”. *Cultural currents in the Turco-Persian World of Safavid and post-Safavid times*, ed. Colin P. Mitchell. New York: Routledge, 2011.

Süleymanlı, Mübariz, “Azerbaycan’da Modernleşme ve Kültür; 19. Yüzyılın İkinci Yarısı- 20. Yüzyılın Başı”. *Azerbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler (19. Yüzyılın Ortaları-20. Yüzyılın Başları)*, ed. Ali Asker. Ankara: Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, 2021, 43-70.

Yiğit, Fatma Akkuş, “Kösedağ’dan Ayn Câlût’a Türk-Moğol Hâkimiyet Mücadelesi”. *1243 Kösedağ Savaşı Türk’ün Anadolu Tarihinde Bir Dönüm Noktası ve*

Anadolu'nun Moğollar Tarafından İşgali, ed. Abdullah Kaya. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yay., 2018, 437-445.

6. Sempozyum Bildirileri

Akın, Ümit. "Azerbaycan Tiyatrosu Öncülerinden Abdurrahim Bey Hakverdiyev'in Gözünden Mirza Fethali Ahundzade/ "Xəyalat". 5. *ASM Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi Tam Metin Kitabı*, Antalya: Biyosistem Yayıncılık, 3-5 Mayıs 2018, 243-251.

Asker, Ali, Canan Yıldırım ve Duygu Özkan. "Günümüz Penceresinden Ahmet Ağaoğlu "İslamiyet'te Kadın" Eseri Üzerine Notlar". *II. Uluslararası Sosyal Bilimler Araştırmaları Kongresi Bildiriler Kitabı*, 19 - 21 Ekim 2017, Bakü/Azerbaycan, Ankara: 2017, 40-50.

Çağlayandereli, Mustafa, D. Ali Arslan ve Ahmet Mazlum. "Kültür Sosyolojisinde İhmal Edilen Konu: Giyim-Kuşam". *International Congress on Fashion & Art & Design*, May 20-23, 2017, Gaziantep, Türkiye, 869-887.

Çelik, Ali. "Trabzon, Bakü, Merv, Kızılorda, Sambıl, Gagauz Düğünlerinde Gelin-Güvey Motifi". *3. Milletler Arası Türk Halk Edebiyatı ve Folkloru Kongresi Bildirileri*, T.C. Kültür Bakanlığı yay., 9-11 Ekim 1995, 20-28.

Ercilasun, A.Bican. "Batı Türkçesinin Doğuşu". *Uluslararası Türk Dili Kongresi*, Ankara: 1988, 39-45.

Əzizəliyeva, Bəşirə və Serhan Çınar. "Qadının Din, Cəmiyyət və Ailədə Yeri: Əhməd Bəy Ağaoğlunun "İslam'a Görə və Müsəlmanlıqda Qadın" Əsəri Əsasında". *I. Milletlərarası Türkiyə-Azərbaycan Münasebətleri Sempozyumu Bildirilər Kitabı*, Kastamonu: 12-14 Mayıs 2016, 492-495.

Mammadova, Arzu. "Azerbaycan'ın 19. Yüzyıl Yöresel Kıyafetleri." *Maddi Kültür* Vol. I. Bildiriler, Ocak 5, 2015, 847-863.

Memədova, L. K. "M.F. Aundovun Hekayəti-Xırs Quldurbasan Komediyasında Çar Məmurı Obrazı", *Bakı Slavyan Universitetinin Əməkdaşlarının İllik Elmi İşlərinin Yekununa Həsər Olunmuş Konfrans Məruzələrinin Tezisləri*. Bakı: Kitab Aləmi, 2006.

Mierzejewski, Melaike Hüseyin. "Secular Education of Women in Azerbaijan (End of 19th – Beginning of 20th Centuries): First School for Muslim Girls Founded by Hacı

Zeynalabdin Tağıyev." In *IV Konferencja Naukowa poświęcona stosunkom między Azerbejdżanem a Polską* [IV Scientific Conference on Azerbaijan-Poland Relations], edited by Hasan Hasanow, 11 April 2016, Warsaw: Oficyna Olszynka, 2016: 21-28.

Orucov, Asef. "Evlenme Gelenekleri: Palu ve Nahçıvan Yöresi Üzerine Bir Araştırma". *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Uluslararası Palu Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Elazığ: 2018, 179-184.

Özkaya, Yılmaz. "Kırım-Azerbaycan Edebi-Fikri İlişkilerinde İsmail Gaspıralı'nın Rolü", *Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri 1 / İsmail Bey Gaspıralı*. 4 Bilgi Şölenleri Serisi, Editörler: Alev Sınar Uğurlu, Selçuk Kırılı, Bursa: Türk Ocakları Bursa Şubesi Yay., 2015.

Qənbərov, Asəf. "19 Əsrin Sonu 20 Əsrin Əvvəllərində Azərbaycanda Təhsil İslahatları: Üsul-i Cədid və Azərbaycan-Rus Məktəbləri". *İslam Sivilizasiyası Qafqazda" II Beynəlxalq Simpoziumunun Materialları (Tezislər)*, Bakı: 2019, 362-368.

Süleymanova, Sevdə. "Ali Bey Hüseynzade'nin Türkçülük İdeaları". *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, VII. Cilt, 1-5 Ekim 2018, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayın., 2022, 183-191.

Şahbazov, Tahir. "19. Yüzyılda Azərbaycan'a Hristiyan Göçləri: Sebepler ve Sonuçlar". *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, c. 5, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1-5 Ekim 2018, 243-261.

7. Tezler

Abbashlı, Sabina. "Azerbaycan'da Müslüman Okulları (1849-1918)". Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2019.

Akın, Ümit. "Necef Bey Vezirov'un Hayatı, Sanatı ve Eserleri". Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İzmir, 2018.

Asadov, Chingiz. "Ahmet Ağaoğlu'nun İrşad Gazetesi'ndeki Yazıları (1905-1906)". Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2019.

Ateş, Abdurrahman. “Avşarlı Nadir Şah ve Döneminde Osmanlı-İran Mücadeleleri”. Doktora Tezi, Isparta Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2001.

Dadaşova, Meftuna. “Sovyet Dönemi Azerbaycan Sineması”. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Radyo - Televizyon ve Sinema Anabilim Dalı, Konya, 2019.

Elsevar, Ganımatlı. “Karabağ Hanlığı: 1747-1828”. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2020.

Göde, Halil Altay. “Zeyneoğlu Cihangir’in Muhtasar Azerbaycan Tarihi Adlı Eserinin Çeviri ve İncelenmesi”. Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1993.

Güzel, Birgül. “Abbas Sehhet’in Hayatı, Sanatı ve Eserleri”. Yüksek Lisans Tezi, Bartın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Bartın, 2016.

Habibullayev, İlham. “Hüseynzade Ali Bey (Turan) Hayatı ve Fikirleri”. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul, 2001.

Hacısalıhoğlu, Fuat. “Azerbaycan’da Tarihçilik”. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2012.

Hasanov, Eljan. “Murtuza Memmedov’un Azerbaycan Müzik Yaşamına Katkısının Değerlendirilmesi”. Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Müzik Ana Sanat Dalı, Edirne, 2022.

İbrahim, Nuray A. “Mehmet Sait Ordubadi’nin Romanlarında Toplumsal Sorunlar”. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İstanbul, 2021.

İpek, Ali. “İlk İslami Dönemde Azerbaycan (632-750)”. Doktora Tezi, İÜ Sosyal Bilimler Üniversitesi, İstanbul, 1999.

Karakurt, Metehan. “Çarlık Dönemi Azerbaycan’da Türk Milliyetçiliği”. Yüksek Lisans Tezi, Ardahan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Ardahan, 2018.

Mövsümlü, Cavid “19.Yüzyılın Sonu ve 20. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan’da Milli Fikriyatın Gelişimi”. Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2021.

Mustafaev, Jafar. “Kafkasya Türklerinden Ömer Faik Numanzade’nin Hayatı ve Faaliyetleri (1872-1937)”. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, 2019.

Mutallimov, Dadash. “Azerbaycan’ın Osmanlı, Rusya ve İran ile Dini İlişkileri (19. Yüzyıl)”. Doktora Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, Bursa, 2019.

Önol, Onur. “The Armenians and Tsarist Russia (1870-1906)”. Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, Ankara, 2009.

Özcan, Ufuk. “İmparatorluktan Cumhuriyete Kimlik Değişimi Ahmet Ağaoğlu’nun Hayatı, Dönemi ve Düşünceleri”. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Bölümü, İstanbul, 1996.

Özdemir, Ezgi. “Kent Kimliğini Yansıtmada Müzelerin Rolü: Selanik Müzelerinden Örnekler”. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Müze Yönetimi Bilim Dalı, İstanbul, 2019.

Rzayev, Ramesh. “Tarihsel Perspektiften Modernleşme Paradigması (Azerbaycan’da Modernleşme Tartışmalarına Dair Yeni Bir Yaklaşım: 1848-1878)”. Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2020.

Sadıkov, Ramin. “Mehmet Sait Ordubadi’nin (1872-1950) Azerbaycan Milli Kültür ve Sosyal Hayatındaki Yeri”. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, 2009.

Türkyılmaz, Selçuk. “Şark-i Rus Gazetesi Üzerine Bir İnceleme”. Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, İzmir, 2006.

Zamanov, Elchin. “Sovyetler Döneminde Azerbaycan’da Eğitim Hareketleri”. Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Eğitimi Bilim Dalı, Konya, 2014.

Ziyayeva, Zemine. “Azerbaycan Matbuatında Füyûzat Dergisi“. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Ankara, 2016.

8. Online Kaynaklar

Ağamalıyev, Kamil. “Qafqaz Təhsil Dairəsinin yaradılması tarixindən”. (18 Yanvar 2013), No:2, Arxiv, erişim tarihi: 09.10.2023, <https://www.muallim.edu.az/www.old/arxiv/2013/02/20.htm>

Atatürk Ansiklopedisi. “Ahmet Ağaoğlu (1869-1939)”, Erişim 12 Mayıs 2022, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ahmet-agaoglu-1869-1939/>, s.1

Azerbaycan'ın İlk Gazetesi - Tarih - Visions of Azerbaijan Dergisi, (erişim tarihi:01.02.2023).

Çam, Ahmet. “Karabağ-Nâme (Mirze Adıgözel Bey)”. Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü. Erişim Tarihi: 01.07. 2024. <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/karabag-name-mirze-adigozel-bey>.

http://www.anl.az/el/emb/M.F.Axundzade/eserleri/kitab/mfa_mjordan&dervism.sh.pdf

http://www.anl.az/el/emb/M.F.Axundzade/eserleri/kitab/mfa_svxlenkeran.pdf

http://www.anl.az/el/emb/M.F.Axundzade/eserleri/kitab/mfa_svxlenkeran.pdf

https://azeri.org/Azeri/az_latn/latin_lit/az_literature/drama/mirza_fatali_akhundov/akhundov_az/akhundov-alchemist.pdf

<https://editions.covecollective.org/content/decembrist-revolt-1825>.

<https://sites.google.com/site/azerbaycanturkdebiyati/genel-hatlariyla-azerbaycan-edebiyati/genel-hatlariyla-azerbaycan-yazili-edebiyati/ana-dilli-azerbaycan-yazili-turk-edebiyati>

https://www.researchgate.net/publication/317232007_Caucasian_Albanian_and_the_Question_of_Language_and_Ethnicity

Kudsi ‘Abbāsqulu Āğa Bakıhanov. (2022). Türkiye İslam Ansiklopedisi, erişim tarihi: 25.04.2023, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/kudsi-abbaskulu-aga-bakihanov>

Pehlivan, Seher Erenbaş. “Kemallüddövlə Mektubları (Mirza Fethali Ahundzâde)”. *Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü*, <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/kemalluddovle-mektublari-mirza-fethali-ahundzade-tees-1287>. [Erişim Tarihi: 31 Aralık 2022].

Schulze, Wolfgang. “*Caucasian Albanian and the Question of Language and Ethnicity*”, (2017): 1-34.

9. Süreli Yayınlar

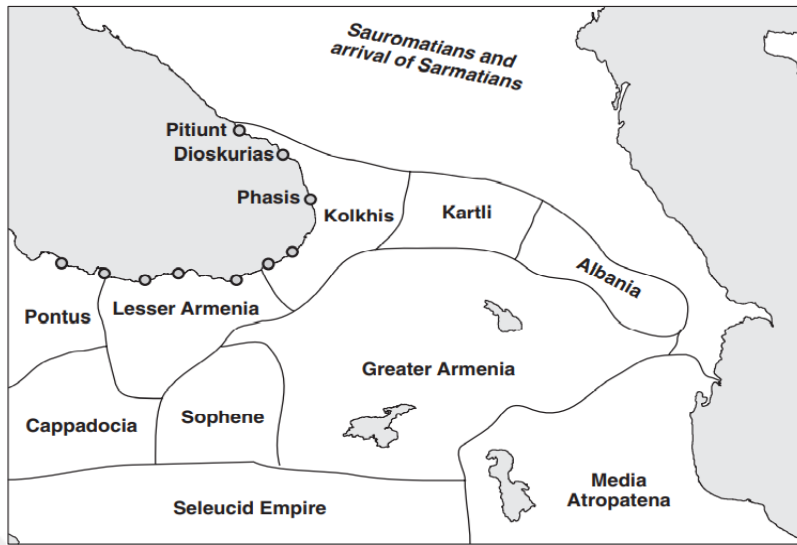
Əkinçi (1875-1877), Tam Metni. Bakı: Avrasiya Press, 2005.

Füyuzat (1906-1907) Tam Metin. (red. Bəkir Nəbiyev və Teymur Kərimli), Bakı: Çayıoğlu Nəşriyyatı, 2006.

Kaspi, (23 Eylül 1901).

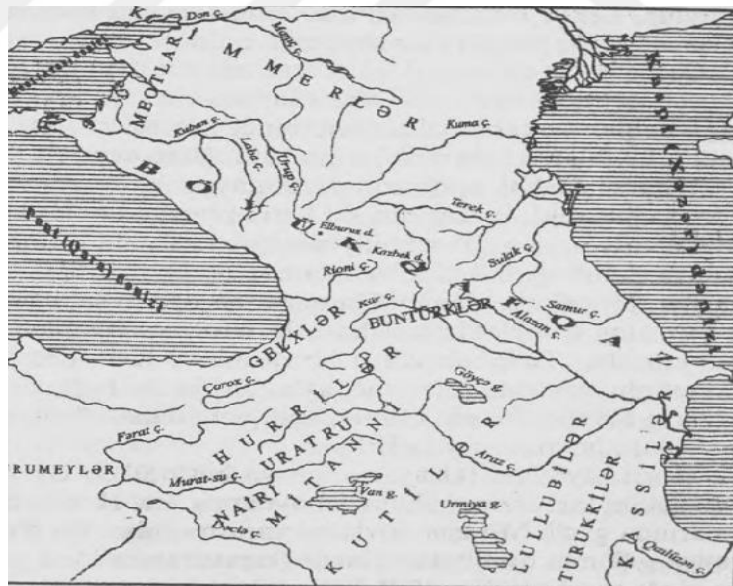
EKLER

Harita 1

M.Ö. 300 civarındaki Erken Kafkas Krallıqları (The early Caucasian kingdoms around 300 BC.).¹¹¹³

Harita 2

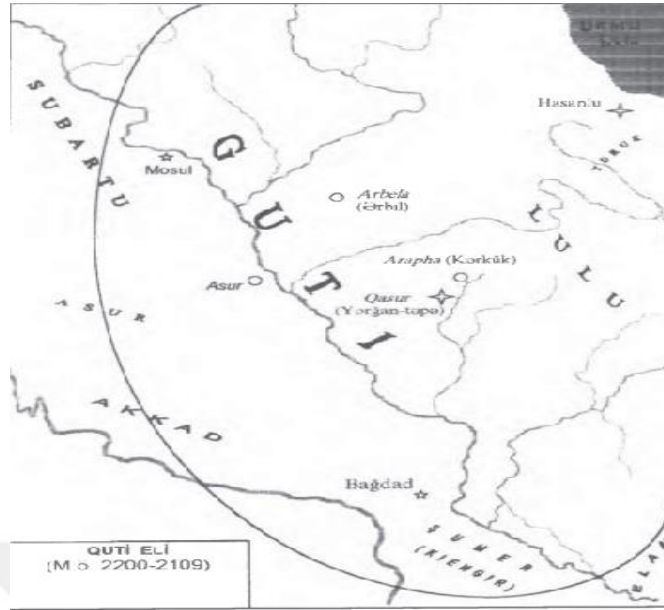

M.Ö. III.-II. binlerde Kafkasya'da kavimler: Kutiler, Lullubiler, Turukkiler.¹¹¹⁴

¹¹¹³ Coene, *The Caucasus*, 100.

¹¹¹⁴ Aliyev, *Qafqaz Tarixi*, 70.

Harita 3

Guttiler (M.Ö 2200-2109).¹¹¹⁵

Harita 4

M.S 387'ye kadar Kafkas Albanyası¹¹¹⁶

¹¹¹⁵ Feridun Ağasıoğlu, "Kadim Azerbaycan'da Gutti Devleti", *Bilge*, sy. 23 (2000): 17.

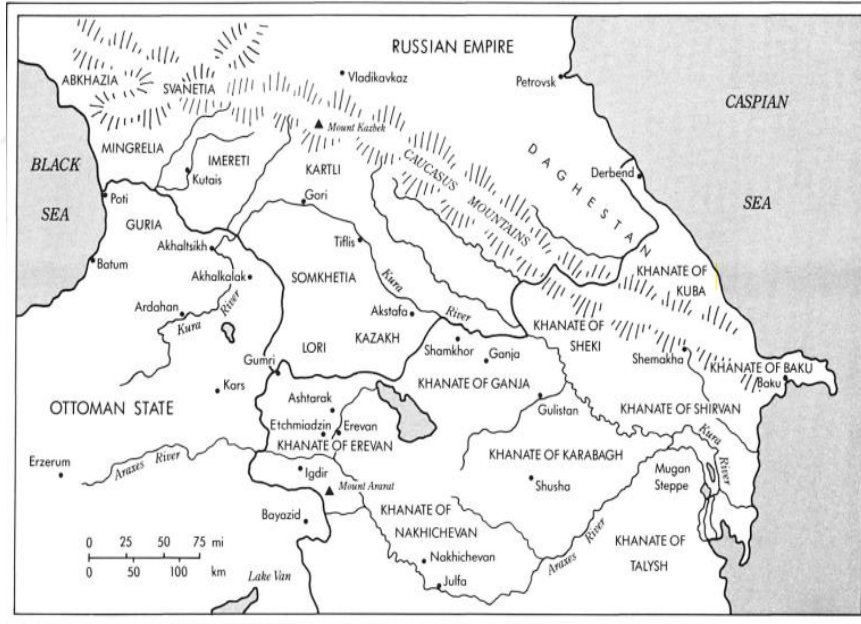
¹¹¹⁶ Wolfgang Schulze, "Caucasian Albanian and the Question of Language and Ethnicity", (2017): 6. https://www.researchgate.net/publication/317232007_Caucasian_Albanian_and_the_Question_of_Language_and_Ethnicity.

Harita 5

Yaklaşık 950 yılında Hazarların düşüşünden önceki yeni Kafkas krallıkları.¹¹¹⁷

Harita 6

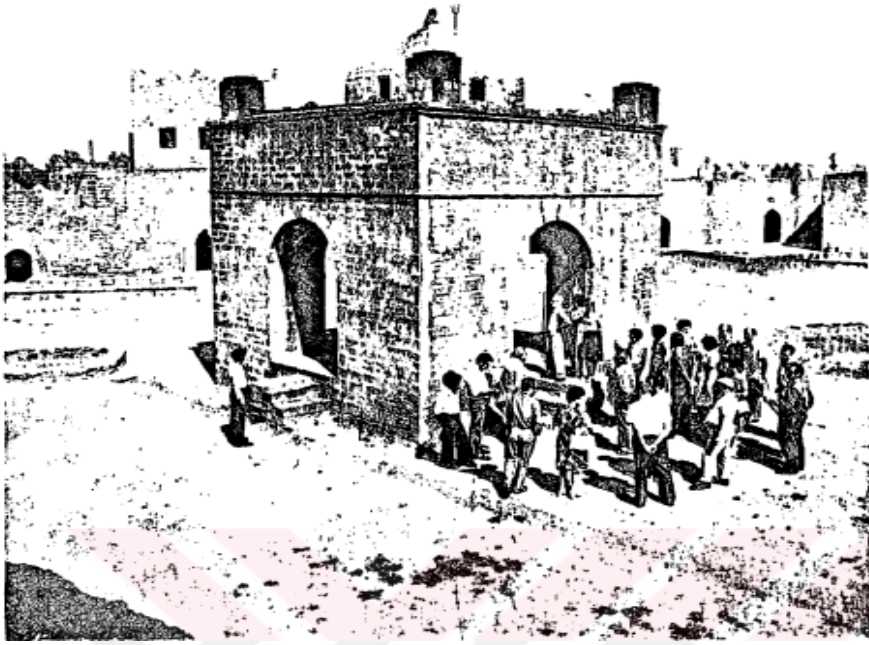

On dokuzuncu yüzyılın başlarında Transkafkasya.¹¹¹⁸

¹¹¹⁷ Coene, *The Caucasus*, 112.

¹¹¹⁸ Swietochowski, *Russian Azerbaijan 1905-1920*, xi.

Resim 1

Ateşgede (Bakü).¹¹¹⁹

Surahanı Ateşgedesi.¹¹²⁰

¹¹¹⁹ Göde, *Muhtasar Azərbaycan Tarihi*, 149.

¹¹²⁰ *Azərbaycan Tarixi*, 511.

Resim 2

Ateşgâh.¹¹²¹

Resim 3

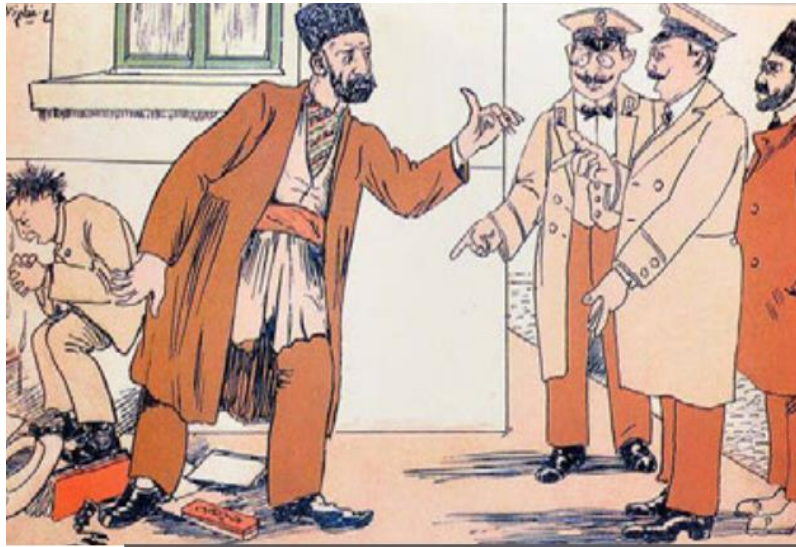

Şemkir'de Bolşeviklerle savaşıyan bir grup kaçak.¹¹²²

¹¹²¹ Süleymanov, *Eşitdiklərim, Oxuduqlarım, Gördüklərim*, 246.

¹¹²² *Azərbaycan Tarixi*, 125.

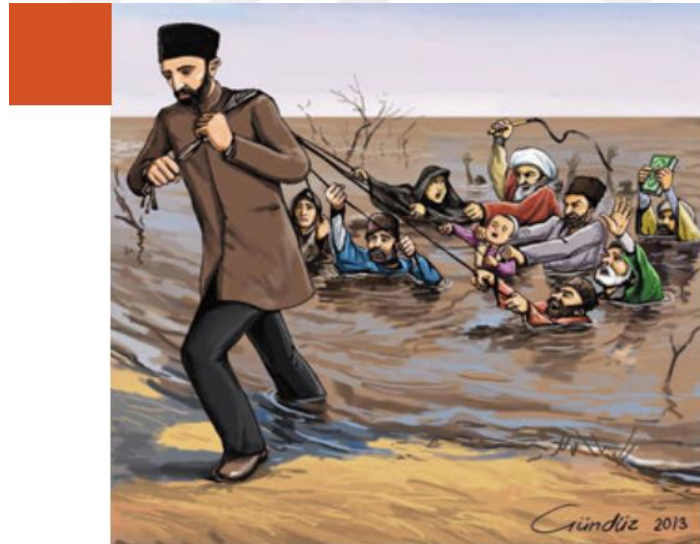
Resim 4

*The caricature painted on Sabir's poem
"Leave me alone, I don't educate my son!".*

Sabir'in, oğlunu eğitim almasını istemeyen aileleri eleştirmesine atıfta bulunan bir karikatür.¹¹²³

Resim 5

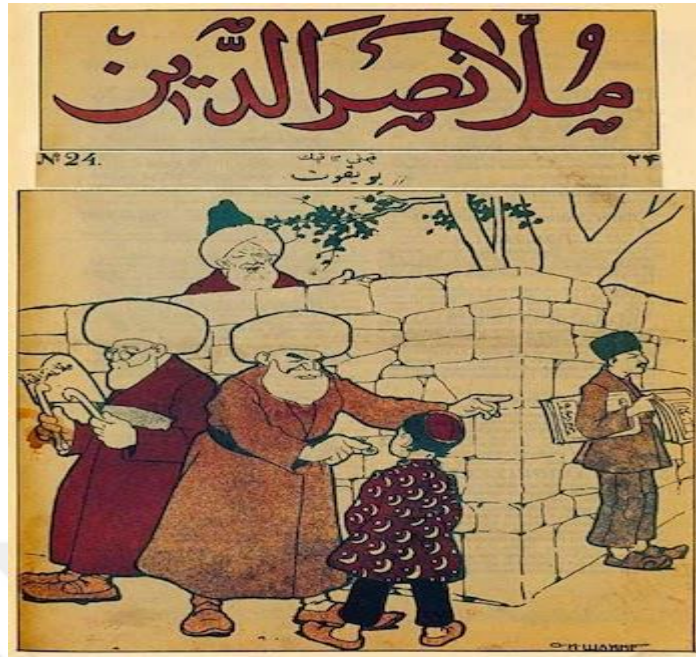
*Sabir
Painted by: Gunduz Aghayev*

Mirza Aliekber Sabir, çocukları bu cahil ailelerden kurtaran bir kahraman gibi resmedilmiştir.¹¹²⁴

¹¹²³ "Mirza Alakbar Sabir (Satirik Poet 1862-1911)", 9.

¹¹²⁴ "Mirza Alakbar Sabir (Satirik Poet 1862-1911)", 11.

Resim 6

Resim, dini kurumların Molla Nasreddin'i onaylamamasına rağmen, din adamlarının gizlice de olsa onu hala okuduklarını gösteriyor. Din adamı küçük çocuğa şöyle demektedir: “Dinle evlat, git Molla Nasreddin'in bir kopyasını al ama kimseye söyleme.”¹¹²⁵

¹¹²⁵ *Slavs and Tatars Presents Molla Nasreddin*, 205.

Resim 7

Din adamları İsmail Gaspıralı'yı 'kâfir' olarak itham etmektedir.¹¹²⁶

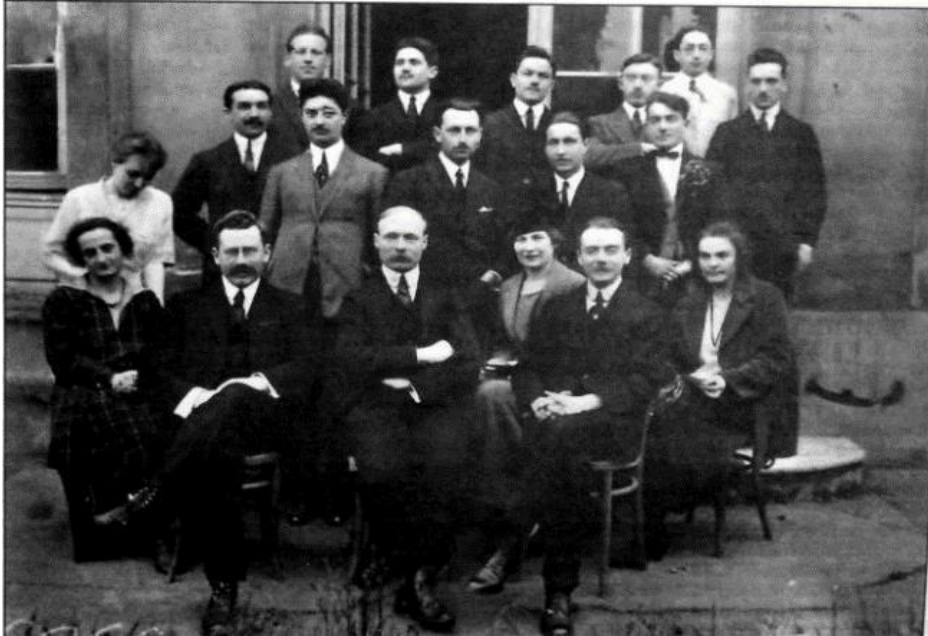
¹¹²⁶ *Slavs and Tatars Presents Molla Nasreddin*, 204.

Resim 8

M. Sabir'in Ev Müzesi.¹¹²⁷

Resim 9

Fransa'da eğitim alan Azerbaycanlı öğrenciler.¹¹²⁸

¹¹²⁷ Багиров, “Беспощадный Поэт-Сатири”, 6.

¹¹²⁸ *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti* -100, 13.

Resim 10

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Yükseköğrenim almak için yurtdışına gönderdiği öğrencilerden bir grup.¹¹²⁹

Resim 11

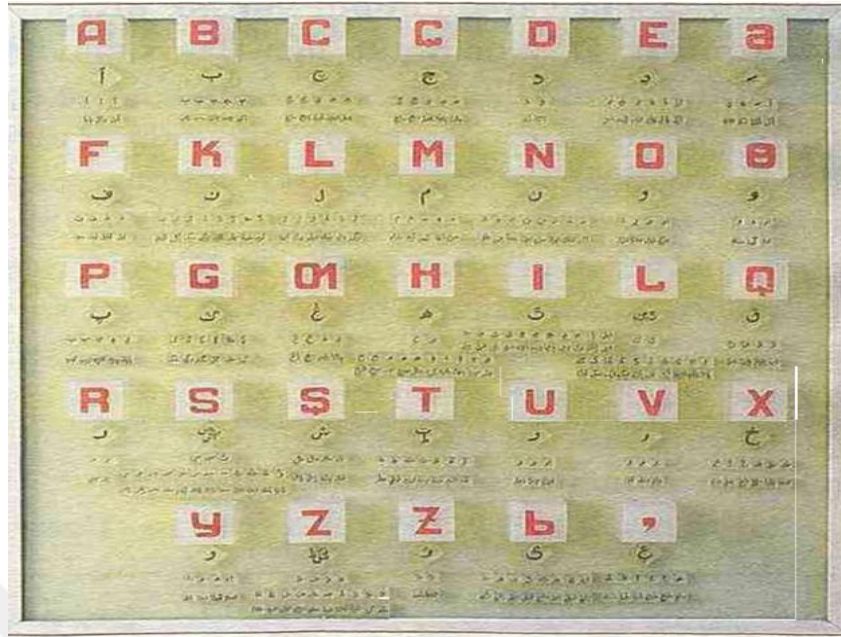

Zeynalabdin Tağıyev tarafından kurulan kız okulunun tarihinden.¹¹³⁰

¹¹²⁹ *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti* -100, 16.

¹¹³⁰ Melaïke Hüseyin Mierzejewski, "Secular Education of Women in Azerbaijan (End of 19th – Beginning of 20th Centuries): First School for Muslim Girls Founded by Hacı Zeynalabdin Tağıyev." In *IV Konferencja Naukowa poświęcona stosunkom między Azerbejdżanem a Polską* [IV Scientific Conference on Azerbaijan-Poland Relations], edited by Hasan Hasanow, 11 April 2016, Warsaw: Oficyna Olszynka, 2016, 24.

Resim 12

Mirza Fethali Ahundov'un Alfabe Layihası.¹¹³¹

Resim 13

"Hümmet" in yaradıcılarından Məşədi bəy Əzizbəyov, Əjdər Məlikov, Əsədulla Axundov və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə

Hümmet'in kurucularından Məşədi Bəy Əzizbəyov, Əjdər Məlikov, Əsədulla Ahundov və Mehmed Emin Resulzadə.¹¹³²

¹¹³¹ Mərdanov, Azərbaycan Təhsil Tarixi, 49.

¹¹³² Mahmudov, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, İki cildə I cild, 461.

Resim 14

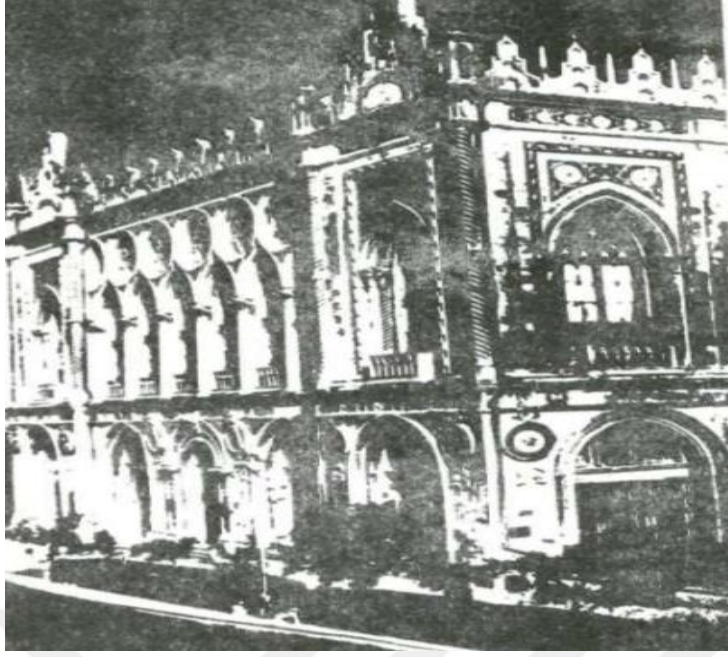
Azerbaycan'da kına gecesi kutlamasından bir görsel.

Resim 15

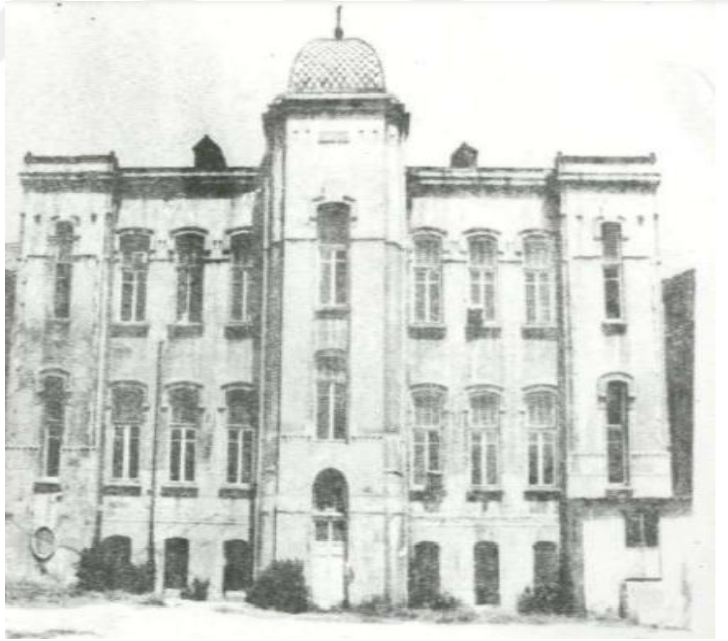
Gelinin kına gecesi kıyafeti.

Resim 16

Respublika El Yazmaları Enstitüsü binası – İsmailiye.¹¹³³

Resim 17

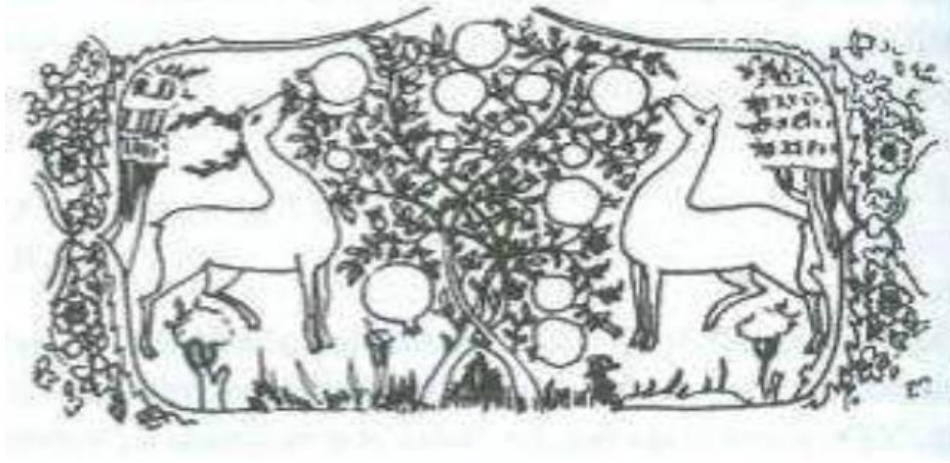

1 Nolu Şehir Klinik Hastanesi Binası (Semaşko).¹¹³⁴

Resim 18

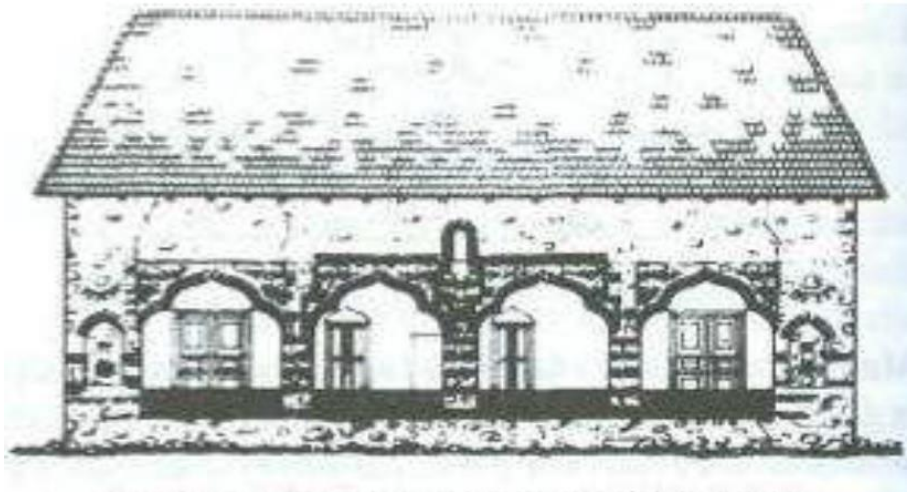
¹¹³³ Süleymanov, *Ağa Musa Nağıyev*, 29.

¹¹³⁴ Süleymanov, *Ağa Musa Nağıyev*, 31.

Kerim Bey Mehmandarov'un Şuşa'daki evinin duvarından (19. yüzyıl).¹¹³⁵

Resim 19

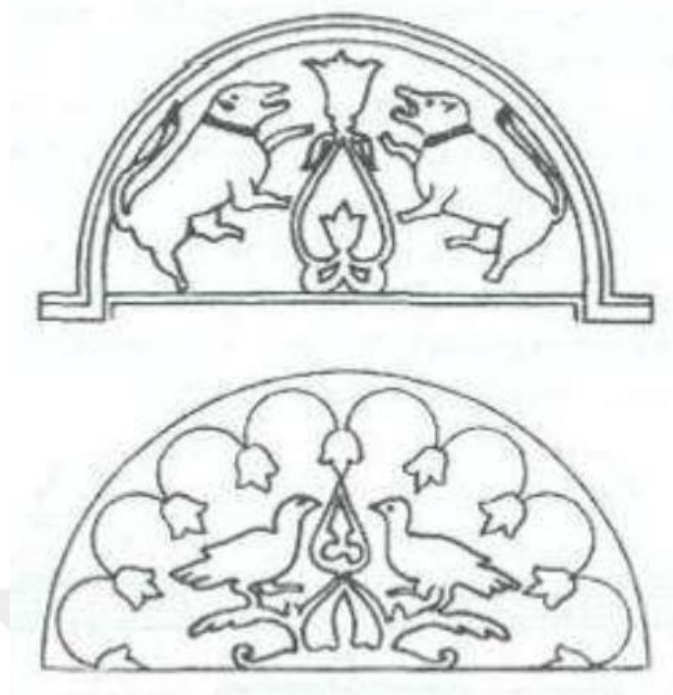

Zaqatala bölgesinde bir ev (19. yüzyıl).¹¹³⁶

Resim 20

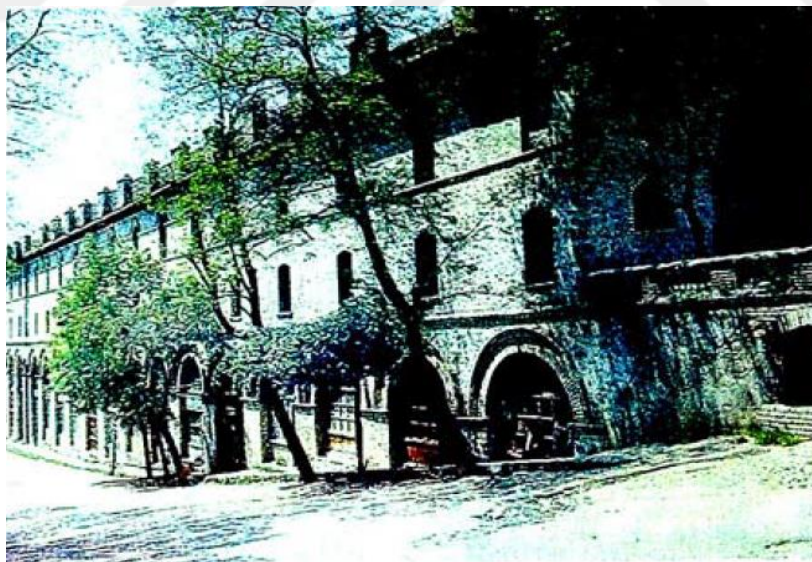
¹¹³⁵ Əfəndi, *Azərbaycan İncəsənəti*, 214; Kerim bey Mirza Mustafa bey oğlu Mehmandarov, 19. yüzyılın sonlarına doğru yaşamış bir Azərbaycanlı doktordur. Tıp eğitimini Petersburg'da almıştır. Hem askeri hem de sivil alanda sağlık hizmetlerinin geliştirilmesine katkıda bulunmuş, toplum işlerine aktif olarak dâhil olmuştur. Kerim bey, Azərbaycan'ın tıp ve sosyal alanlarındaki gelişimine önemli katkılarda bulunan, halk arasında sevgi ve saygı gören bir figürdür. Bkz. "Керим бек Мехмандаров (1854-1929)", (Управление делами Президента Азербайджанской Республики, Президентская Библиотека, Шуша), 36.

¹¹³⁶ Əfəndi, *Azərbaycan İncəsənəti*, 246.

Bakü Mimarisinde Sanatsal Taş Oymacılığı (19. yüzyıl).¹¹³⁷

Resim 21

Şeki'de bir Kervansaray (19. yüzyıl).¹¹³⁸

¹¹³⁷ Əfəndi, *Azərbaycan İncəsənəti*, 242.

¹¹³⁸ İsmayilov, *Azərbaycan Tarixi*, (Yeddi cildə IV. Cild), 541.

Resim 22

Murtaza Muhtarov'un Bakü'deki mülkü (19. yüzyıl).¹¹³⁹

Resim 23

Üzeyir Hacıbəyov Köroğlu operasında Köroğlu rolünde iken (Yıl 1949).¹¹⁴⁰

¹¹³⁹ İsmayilov, *Azərbaycan Tarixi*, (Yeddi cildə IV. Cild), 532.

¹¹⁴⁰ *Azərbaycan Musiqi Tarixi*, 78.

AKSARAY ÜNİVERSİTESİ TEZ DEĞERLENDİRME FORMU		
Öğrencinin Adı Soyadı: Gamze İme		EYET
Kapak		✓
1	Tez başlığı, tutanaktaki başlıkla aynı mı?	✓
2	Kapaktaki ay ve yıl savunmaya girilen tarihle tutarlı mı?	✓
3	Kapak format kılavuzdaki kapak formatına uygun mu?	✓
4	Kapakta yazılan tüm yazılar doğru olarak verilmiş mi?	
İçindekiler		
5	Sayfa numaraları tam verilmiş mi?	✓
6	Şekil, çizelge vb. listeleri verilmiş mi? Sıralaması doğru mu?	✓
7	Özet, abstract, giriş, sonuçlar vb. bölümler var mı?	✓
8	Yazım hataları kontrolü yapıldı mı?	✓
Giriş		
9	Hazırlanan tezin önemini anlatıyor mu?	✓
10	İkinci ve üçüncü dereceden başlık içermemeli kuralına uyuldu mu?	✓
Özet/Abstract		
11	Kılavuza uygun mu?	✓
12	Ay ve yıl savunmaya girilen tarihle tutarlı mı?	✓
13	Özet; tek sayfa, tek aralık, tek paragraf kuralına uygun olarak yazıldı mı?	✓
14	Bilim kodu, sayfa adedi, anahtar kelimeler ve tez danışmanı yazıldı mı?	✓
Kaynakça		
15	Kaynakların tamamına metin içinde atıf yapıldı mı?	✓
16	Kaynak formatı kılavuzdaki kaynak formatına uygun olarak hazırlanmış mı?	✓
17	Atıf formatı kılavuzdaki atıf formatına uygun mu?	✓
Atıf Yöntemi APA 7 ☐ CMS ☒ İSNAD ☐		
Genel Değerlendirme		
18	Etik beyan açıklaması okundu, uyuldu ve imzalandı mı?	✓
19	Kabul/Onay sayfası kılavuzdaki formata uygun olarak düzenlenmiş mi?	✓
20	Kabul /Onay sayfasında belirtilen oy birliği/oy çokluğu seçeneklerinden uygun olanı savunmayla tutarlı olacak şekilde belirlenmiş mi?	✓
21	Sayfa kenar boşlukları ve sayfa numaraları kılavuzdaki formatına uygun mu?	✓
22	Paragraf boşlukları ve metin satır aralığı kılavuza uygun olacak şekilde düzenlenmiş mi?	✓
23	Başlık yazımları kılavuzdaki başlık formatlarına uygun mu?	✓
24	Yazı tipi ve boyutu kılavuzdaki yazı tipi ve boyutu formatına uygun mu?	✓
25	Şekil, çizelge vb. açıklama ve numaralandırmaları kılavuzdaki formata uygun olarak yazılmış mı?	✓

Danışman Adı Soyadı: Prof. Dr. Taner Aslan